Karl Marks
KAPITAL
II

PROSVETA

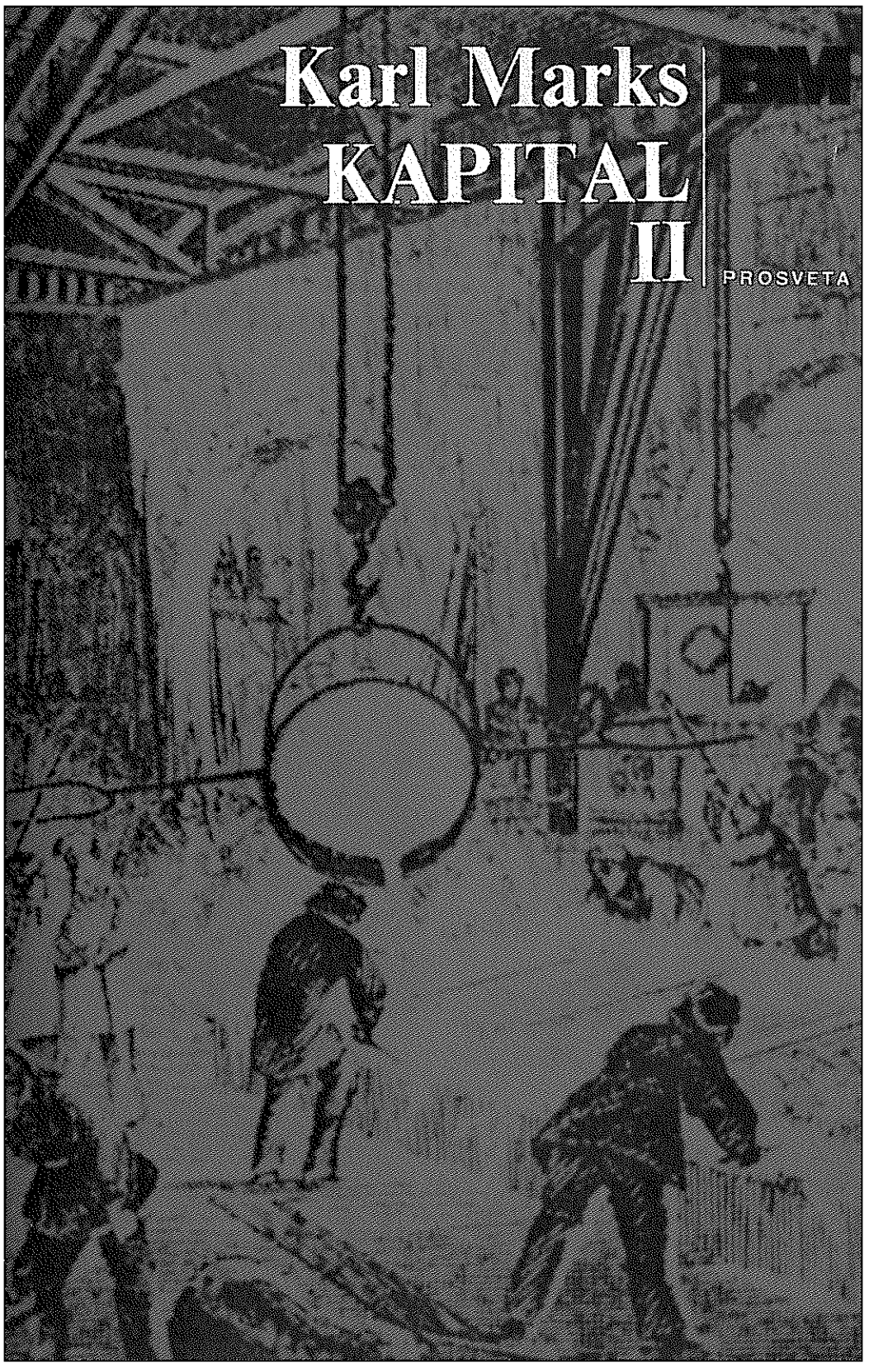

Naslov originala

KARL MARX

DAS KAPITAL

Kritik der politischen Oekonomie

Preveo

MOŠA PIJADE

BEOGRAD 1978

Karl Marks

KAPITAL

Drugi tom

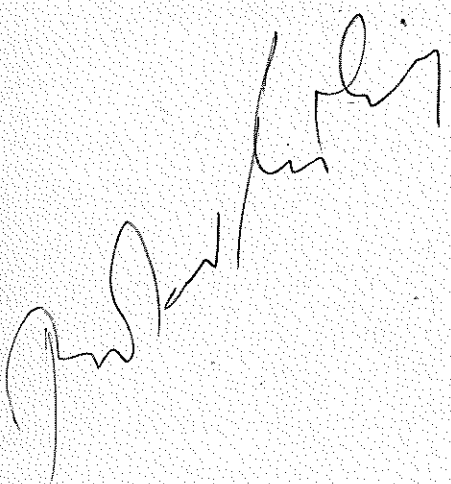

PROSVETA

Kapital

Kritika političke ekonomije

Predgovor

Nije bio lak posao pripremiti za štampu drugu knjigu *Kapitala* tako da s jedne strane bude jedinstveno i što zaokrugljenije delo, a opet s druge strane isključivo delo pisca, a ne izdavača. Veliki broj postojećih obrada, većinom fragmentarnih, otežavao je zadatak. Od njih je u najboljem slučaju jedna jedina (rukopis IV), dokle je dosezala, bila potpuno redigovana za štampu, ali je najveći deo zato bio zastareo usled docnijih redakcija. Glavna masa materijala, mada je što se predmeta tiče bila najvećim delom izrađena, ipak nije bila to u jezičkom pogledu; bio je to jezik u kome je Marx obično pravio svoje izvode; nemaran stil, familijarni, često sirovi humoristički izrazi i obrti, engleske i francuske tehničke oznake, često čitave rečenice pa i stranice na engleskom; to su misli zapisane onako kako su se kad razvijale u piščevoj glavi. Pored pojedinih opsežno razrađenih partija, ima i isto tako važnih koje su samo nagoveštene; materijal ilustrativnih činjenica sakupljen, ali jedva grupisan, a kamoli prerađen; na kraju glava, u težnji da se pređe dalje, često samo pokoja iskidana rečenica kao belege izlaganja koje je tu ostalo nedovršeno; naposletku, poznati, ponekad i samom piscu nečitljiv rukopis.

Ja sam se zadovoljio time da rukopise reprodukujem što je moguće doslovnije, da u stilu izmenim samo ono što bi i sam Marx izmenio i da unesem objašnjenja i prelaze samo tamo gde je to apsolutno nužno i gde je povrh toga smisao bio potpuno nesumnjiv. Rečenice čije značenje dopušta ma i najmanju sumnju, radije sam štampao potpuno doslovno. Moje prerade i umeci iznose svi skupa jedva desetak stranica i samo su formalne prirode.

Samo nabrajanje rukopisnog materijala koji je Marx ostavio za II knjigu dokazuje s kakvom je nesravnjivom savesnošću, s kakvom strogom samokritikom on težio da do krajnjeg savršenstva izradi svoja velika ekonomska otkrića pre no što ih objavi; samokritikom koja mu je tek retko pružala mogućnost da sadržinu i oblik izlaganja prilagodi svome vidokrugu, koji se stalno proširivao novim studijama. Evo iz čega se taj materijal sastoji:

Prvo, rukopis pod naslovom *Prilog kritici političke ekonomije* od 1472 strane kvart-formata u 23 sveske, pisan od avgusta 1861. do

juna 1863. To je nastavak prve sveske[1*] koja je pod tim naslovom izišla u Berlinu 1859. U njemu se na stranama 1. do 220 (sveske I do V), a onda opet na stranama 1159. do 1472 (sveska XIX do XXIII), tretiraju teme ispitane u I knjizi *Kapitala*, od pretvaranja novca u kapital do završetka, i to je prva postojeća redakcija za te teme. Strane 973. do 1158 (sveska XVI do XVIII) govore o kapitalu i profitu, profitnoj stopi, trgovačkom i novčanom kapitalu, dakle o temama koje su docnije razvijene u rukopisu za III knjigu. Naprotiv, teme o kojima se raspravlja u II knjizi, kao i vrlo mnoge iz III knjige, još nisu posebno grupisane. One se tretiraju uzgredno, osobito u odeljku koji sačinjava glavni deo rukopisa - strane 220. do 972 (sveske VI do XV): *Teorije o višku vrednosti*. Ovaj odeljak sadrži iscrpnu kritičku istoriju jezgra političke ekonomije, teorije viška vrednosti, a, uzgred, u polemičkoj suprotnosti prema prethodnicima, razvija većinu stavova koji su docnije posebno i u logičnoj povezanosti pretresani u rukopisu za II i III knjigu. Uzimam na sebe da kritički deo ovog rukopisa, pošto izostavim mnogobrojna mesta već rešena s II i III knjigom, objavim kao IV knjigu *Kapitala*.[1] Ma koliko da je ovaj rukopis dragocen, za ovo izdanje II knjige nije se mogao iskoristiti.

Rukopis koji po datumu dolazi iza ovoga jeste rukopis III knjige. Napisan je, bar najvećim delom, 1864. i 1865. Tek kad je ovo u suštini bilo gotovo, prešao je Marx na izrađivanje I knjige, prvog toma, koji je štampan 1867. Ovaj rukopis III knjige pripremam sada za štampu.

Iz narednog perioda — posle izlaska I knjige — postoji za II knjigu zbirka od četiri rukopisa u folio-formatu, koje je sam Marx obeležio sa I do IV. Od toga je rukopis I (150 strana), koji datira verovatno iz 1865. ili 1867, prva samostalna, ali više ili manje fragmentarna obrada II knjige u njenom sadašnjem rasporedu. Ni od toga se nije ništa dalo upotrebiti. Rukopis III sastoji se delom iz grupisanih citata i uputa na Marxove izvode — koji se većinom odnose na prvi odeljak II knjige — delom iz obrada pojedinih tačaka, naročito kritike postavki A. Smith-a o stalnom i opticajnom kapitalu i o izvoru profita; zatim jedan prikaz odnosa stope viška vrednosti prema profitnoj stopi, što spada u III knjigu. Uputi su pružali malo koristi; obrade su kasnijim redakcijama bile prevaziđene kako za II tako i za III knjigu; morale su, dakle, i one većinom biti odbačene. — Rukopis IV je za štampu spremna obrada prvog odeljka i prvih glava drugog odeljka druge knjige, te je i upotrebljen tamo gde po redu dolazi. Mada se ispostavilo da je napisan pre rukopisa II, on se ipak, zbog savršenijeg oblika, korisno mogao upotrebiti za dotični deo knjige; bilo je dovoljno dodati ponešto iz rukopisa II. — Ovaj poslednji rukopis je jedina donekle završena obrada druge knjige i datira iz 1870. Zabeleške o konačnoj redakciji koje treba odmah da pomenemo izričito kažu: »Za osnovu se mora uzeti druga obrada.«

1* Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Naslovna strana 1. izdanja II toma »Kapitala«

Posle 1870. nastupila je opet pauza, uglavnom usled bolesti. Kao što je obično činio, Marx je to vreme ispunio studijama; mnogobrojne sveske sa izvodima iz toga vremena ispunjene su agronomijom, američkim i osobito ruskim prilikama na selu, novčanim tržištem i bankarstvom, zatim prirodnim naukama: geologijom i fiziologijom, a osobito samostalnim matematičkim radovima. Početkom 1877. osećao se toliko oporavljen da je ponovo mogao pristupiti svom pravom radu. Od kraja marta 1877. datiraju upute i beleške iz gornja četiri rukopisa kao osnovica za novu obradu druge knjige, čiji početak imamo u rukopisu V (56 folio-strana). On obuhvata prve četiri glave i još je malo izrađen; bitni momenti tretiraju se u primedbama ispod teksta; materijal je više sabran nego pročišćen, ali to je poslednje potpuno izlaganje najvažnijeg dela prvog odeljka.—Prvi pokušaj da se iz ovoga napravi rukopis spreman za štampu predstavlja rukopis VI (posle oktobra 1877, a pre jula 1878); samo 17 strana u kvartu, obuhvatajući najveći deo prve glave; a drugi — poslednji — rukopis VII, »2. jul 1878«, samo 7 folio-strana.

Marxu je u to vreme, izgleda, postalo jasno da bez potpune revolucije svoga zdravstvenog stanja nikada neće stići da dovrši obradu druge i treće knjige, kakva bi njega samog zadovoljila. Doista, rukopisi V — VIII nose na sebi i odviše često tragove grčevite borbe protiv bolesti koja ga je pritiskivala. Najteži komad prvog odeljka bio je nanovo prerađen u rukopisu V; ostatak prvog i čitav drugi odeljak (izuzev sedamnaeste glave) nisu zadavali nekih znatnijih teorijskih teškoća; naprotiv, činilo mu se da je veoma nužno preraditi treći odeljak, reprodukciju i promet društvenog kapitala. U rukopisu II reprodukcija je, naime, prvo bila tretirana bez obzira na novčani opticaj čijim se posredstvom ona vrši, a onda još jednom uzimajući u obzir i njega. To je trebalo odstraniti i celi odeljak uopšte tako preraditi da odgovori proširenom piščevom vidokrugu. Tako je postao rukopis VIII, jedna sveska od svega 70 strana kvarta; ali šta je Marx umeo da sabije u taj prostor pokazuje upoređenje sa štampanim trećim odeljkom, po odbitku mesta umetnutih iz rukopisa II.

I ovaj rukopis samo je privremena obrada predmeta, pri čemu se pre svega radilo o tome da se utvrde i razviju nova gledišta prema rukopisu II, zanemarujući momente o kojima se nije imalo šta novo reći. Tu je ponovo unesen i proširen i jedan bitan deo glave XVII drugog odeljka, koji i inače donekle zahvata u treći odeljak. Logički red često se prekida, raspravljanje mestimično pokazuje praznine, a naročito je pri kraju sasvim fragmentarno. Ali što je Marx hteo reći, to je na ovaj ili onaj način tu i rečeno.

To je materijal za drugu knjigu, iz koga je, po izjavi koju je Marx pred smrt dao svojoj kćeri Eleonori, trebalo da ja »nešto načinim«. Ja sam ovaj nalog uzeo u njegovim najužim granicama: gde je ikako bilo moguće, ja sam svoju delatnost ograničio na prosto odabiranje između raznih redakcija. I to tako da sam uvek za osno-

vicu uzimao poslednju redakciju, upoređujući je s ranijim. Stvarnih teškoća, tj. takvih koje nisu bile samo tehničke, zadavali su pri tome samo prvi i treći odeljak, ali one nisu bile male. Ja sam se trudio da ih rešim isključivo u piščevom duhu.

Citate u tekstu većinom sam preveo tamo gde se daju dokazi za činjenice ili gde, kao kod mesta iz A. Smith-a, original stoji na dohvatu svakom koji stvar hoće do dna da ispita. Samo u X glavi to nije bilo mogućno, jer se tu direktno kritikuje engleski tekst. Citati iz prve knjige nose brojeve stranica iz drugog izdanja, poslednjeg koje je Marx još doživeo.

Za treću knjigu, osim prve obrade u rukopisu *Prilog kritici itd.*, pomenutih delova u rukopisu III i nekih kratkih primedaba unetih tu i tamo u sveskama sa izvodima, postoji samo pomenuti rukopis u foliju iz 1864. do 1865, izrađen otprilike sa istom potpunošću kao rukopis II druge knjige, i naposletku jedna sveska iz 1875: Odnos stope viška vrednosti prema profitnoj stopi, razvijen matematički (n jednačinama). Spremanje te knjige za štampu odmiče brzo. Ukoliko zasad mogu prosuditi, biće kod nje uglavnom samo tehničkih teškoća, naravno izuzev nekoliko veoma važnih odeljaka.

Ovde je mesto da odbijemo jednu optužbu protiv Marxa, koja se prvo tiho i osamljeno podizala, a sada ju, posle Marxove smrti, nemački katedarski i državni socijalisti[2] i njihova pratnja proglašuju utvrđenom činjenicom — optužbu da je Marx plagirao Rodbertusa. Ja sam već na drugom mestu rekao o tome što je bilo najnužnije[1], ali tek ovde mogu izneti odlučujuće dokaze.

Koliko ja znam, ova optužba nalazi se prvo u spisu R. Meyera *Emancipationskampf des vierten Standes*, str. 43:

»Iz ovih publikacija« (Rodbertusovih, koje datiraju unatrag do druge polovine tridesetih godina) »Marx je, kako se može *dokazati*, pocrpao najveći deo svoje kritike.«

Ja valjda smem do daljeg dokaza uzeti da se sva »dokazivost« ove tvrdnje sastoji u tome što je g. Meyera u to uveravao Rodbertus. — Godine 1879. stupio je na pozornicu sam Rodbertus i piše J. Zelleru (»Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«[3], Tübingen 1879, str. 219), pozivajući se na svoj spis *Zur Erkenntniss unsrer staatswirthschaftlichen Zustände* (1842), ovako:

»Vi ćete naći da je isti« (tok misli razvijen u tome spisu) »Marx već sasvim lepo... iskoristio, naravno ne navodeći me.«

---

[1] U predgovoru knjizi *Beda filozofije. Odgovor na Proudhonovu »Filozofiju bede«*. Napisao Karl Marx. Nemački prevod E. Bernsteina i K. Kautskog, Stuttgart 1855.[1*]

[1*] Vidi srpskohrvatski prevod u 7. tomu ovog izdanja.

A ovo za njim bez daljega papagajski ponavlja i njegov posmrtni izdavač Th. Kozak *(Das Kapital,* von Rodbertus. Berlin 1884. Einleitung, str. XV.) — Naposletku, u *Briefe und socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow,* koje je R. Meyer izdao 1881, kaže Rodbertus direktno:

»Danas vidim da sam *opljačkan* od strane Schäfflea i Marxa, a da nisam ni naveden.« (Pismo br. 60, str. 134.)

A na drugom mestu uzima Rodbertusova pretenzija određeniji oblik:

»Iz čega *potiče višak vrednosti* kapitaliste, ja sam u svome trećem socijalnom pismu pokazao *u suštini isto* kao Marx, samo kraće i jasnije.« (Pismo br. 48, str. 111.)

O svima ovim optužbama za plagijat Marx nije nikad ništa saznao. U njegovom primerku Meyerovog *Emancipationskampf*-a bio je rasečen samo deo koji se odnosi na Internacionalu, ostatak knjige razrezao sam ja tek posle njegove smrti. Tibingenški časopis on nikad nije pogledao. *Briefe etc.* R. Meyeru takođe su mu ostala nepoznata, dok sam ja na mesto o »pljački« bio upozoren dobrotom samog g. dr Meyera tek 1884. Nasuprot tome, Marx je poznavao pismo br. 48; g. Meyer je bio ljubazan da original pokloni najmlađoj Marxovoj kćeri. Marx, kome su svakako bila došla do ušiju neka tajanstvena šuškanja o tajnom izvoru njegove kritike, koji treba tražiti kod Rodbertusa, pokazao mi je to pismo primetivši da je tu najzad autentično obavešten o tome na šta sam Rodbertus pretenduje; ako ništa više ne tvrdi, on, Marx, nema ništa protiv, a može Rodbertusu ostaviti i zadovoljstvo da svoje izlaganje smatra kraćim i jasnijim. Doista, on je držao da je ovim Rodbertusovim pismom cela stvar okončana.

To je on mogao utoliko pre što mu je, kao što pozitivno znam, čitava Rodbertusova literarna delatnost ostala nepoznata otprilike do 1859, kada je njegova sopstvena kritika političke ekonomije bila gotova ne samo u osnovnim crtama već i u najvažnijim pojedinostima. Svoje ekonomske studije započeo je u Parizu s velikim Englezima i Francuzima; od Nemaca je poznavao samo Raua i Lista, i oni mu behu dovoljni. Ni Marx ni ja nismo saznali nijedne reči o Rodbertusovom postojanju dokle god nismo 1848. u listu »Neue Rheinische Zeitung« kritikovali govore koje je držao kao poslanik Berlina i postupke koje je činio kao ministar. Bili smo toliko neupućeni da smo se kod rajnskih poslanika raspitivali ko li je taj Rodbertus što je tako iznenadno postao ministar. Ali ni ovi nisu mogli ništa da nam saopšte o Rodbertusovim ekonomskim spisima. A da je, međutim, Marx i bez Rodbertusove pomoći već tada vrlo dobro znao ne samo otkuda nego i kako »nastaje višak vrednosti kapitaliste«, dokaz je *Beda filozofije* iz 1847[1*],

[1*] Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

i predavanja o najamnom radu i kapitalu, koja je držao u Briselu 1847, a koja su 1849. štampana u listu »Neue Rheinische Zeitung«, br. 264-269.[1]* Tek oko 1859. saznao je Marx od Lassalle-a da postoji i neki ekonomist Rodbertus, a zatim je u Britanskom muzeju našao njegovo »treće socijalno pismo«.

To su činjenice. Kako stoji sa sadržinom koju Marx treba da je »opljačkao« od Rodbertusa?

»Iz čega potiče višak vrednosti kapitaliste«, kaže Rodbertus, »ja sam u svome trećem socijalnom pismu pokazao isto kao Marx, samo kraće i jasnije.«

Jezgro je, dakle, teorija viška vrednosti; i doista, ne može se kazati šta bi inače Rodbertus mogao nekako reklamirati kod Marxa kao svoje vlasništvo. Rodbertus ovde, dakle, proglašava sebe pravim začetnikom teorije viška vrednosti, koju mu je Marx »opljačkao«.

Pa šta nam to kaže treće socijalno pismo[4] o postanku viška vrednosti? Jednostavno da »renta«, pod kojom on obuhvata zemljišnu rentu i profit, ne postaje iz nekog »dometanja vrednosti« na vrednost robe, već

»usled odbitka vrednosti koji trpi najamnina, drugim rečima: zato što najamnina iznosi samo jedan deo vrednosti proizvoda«,

i što kod zadovoljavajuće proizvodnosti rada najamnina

»ne mora da bude jednaka prirodnoj razmenskoj vrednosti njenog proizvoda da bi od ove preostalo još za naknadu kapitala (!) i za rentu«.

Pri tome nam se ne kaže šta je to »prirodna razmenska vrednost« proizvoda, kod koje ne preostaje ništa za »naknadu kapitala«, dakle valjda za naknadu sirovine i rabaćenja alata.

Srećom smo u zgodnoj prilici da možemo utvrditi kakav je utisak na Marxa učinilo ovo epohalno Rodbertusovo otkriće. U rukopisu *Prilog kritici itd.* nalazi se u svesci X, str. 445. i dalje, jedna »Diverzija. G. Rodbertus. Jedna nova teorija zemljišne rente«. Tu se treće socijalno pismo razmatra samo sa tog stanovišta. S Rodbertusovom opštom teorijom viška vrednosti svršeno je ironičnom primedbom: »G. Rodbertus prvo istražuje kako stvari izgledaju u nekoj zemlji gde posed zemlje i posed kapitala nisu rastavljeni, a onda dolazi do *važnog* rezultata da je renta (pod kojom on razume ceo višak vrednosti) jednaka samo neplaćenom radu ili količini proizvoda u kojoj je on predstavljen.«

Ali kapitalističko čovečanstvo već podosta vekova proizvodi višak vrednosti, pa je postepeno došlo i do toga da porazmisli o njegovom postanku. Prvo gledište bilo je onakvo kakvo je poticalo iz neposredne trgovačke prakse: višak vrednosti postaje iz dometka na vrednost pro-

1* Vidi u 9. tomu ovog izdanja.

izvoda. Ono je vladalo među merkantilistima, ali je već James Steuart uviđao da pri tome ono što jedan dobija drugi nužno mora da gubi. Ipak avet ovog gledišta još dugo vršlja, osobito među socijalistima, ali iz klasične ekonomije isteruje je A. Smith.

Kod njega, u delu *Wealth of Nations*, knj. I, gl. VI, stoji:

»Čim se kapital (stock) nagomilao u rukama pojedinaca, neki među njima, naravno, upotrebiće ga na to da vredne ljude dovedu na rad i da im pruže sirovine i životna sredstva, da bi prodavanjem proizvoda njihova rada, ili *onim što je njihov rad dodao vrednosti tih sirovina*, napravili *profit*... *Vrednost* koju radnici *dodaju sirovinama* raspada se ovde na *dva dela*, od kojih jedan plaća *njihovu najamninu*, a drugi *poslodavčev profit* na sav iznos sirovina i najamnina koji je on predujmio.«

I malo dalje:

»Čim je zemljište neke zemlje postalo skroz privatnom svojinom, onda i zemljoposednici vole kao i drugi ljudi da žanju gde nisu sejali, te traže zemljišnu rentu čak za prirodne proizvode tla... Radnik... mora *ustupiti* zemljoposedniku *jedan* deo od onoga što je svojim *radom* sakupio ili proizveo. Ovaj deo, ili, što je isto, cena toga dela, sačinjava *zemljišnu rentu*.«

Uz ovo mesto primećuje Marx u pomenutom rukopisu *Prilog kritici itd.*, str. 253:[1*] »A. Smith shvata, dakle, višak vrednosti, naime višak rada, suvišak izvršenog i u robi opredmećenog rada *preko* plaćenog rada, dakle preko onog rada koji je svoj ekvivalenat dobio u najamnini, kao *opštu kategoriju*, od koje su pravi profit i zemljišna renta samo ogranci.«

Dalje kaže A. Smith, knj. I, gl. VIII:

»Čim je zemlja postala privatnom svojinom, zemljoposednik zahteva deo od skoro svih proizvoda koje radnik na njoj može proizvesti ili sakupiti. Njegova zemljišna renta sačinjava *prvi odbitak* od *proizvoda rada utrošenog na zemljište*. Ali obradivač zemlje retko ima sredstava da se održi do unošenja žetve. Njegovo izdržavanje obično mu preduima iz svog kapitala (stock) neki poslodavac, zakupnik, koji ne bi imao interesa da ga zapošljava kad ne bi *s njime delio proizvode njegova rada*, ili kad mu se kapital ne bi naknađivao zajedno s nekim profitom. Ovaj profit sačinjava *drugi odbitak* od rada utrošenog na zemljište. Proizvod gotovo svakog rada podvrgnut je istom odbitku za profit. U svima industrijama većini radnika potreban je poslodavac da im do dovršenja rada predujmljuje sirovinu, najamninu i izdržavanje. Ovaj poslodavac *deli* sa njima *proizvod njihova rada*, ili vrednost koju ovaj rad dodaje preradenim sirovinama, a u ovome udelu sastoji se njegov profit.«

Na ovo Marx (rukopis, str. 256)[2*]: »Ovde, dakle, A. Smith ukratko označava zemljišnu rentu i profit kapitala kao proste *odbitke* od radnikova proizvoda, ili od vrednosti njegova proizvoda koja je jednaka

[1*] Vidi u 20. tomu ovog izdanja. — [2*] *Ibid.*

radu što ga je radnik dodao sirovini. Ali, ovaj odbitak može se, kako je A. Smith sam ranije obrazložio, sastojati samo iz onog dela rada što ga radnik dodaje materijama preko one količine rada koja plaća samo njegovu najamninu, ili pruža samo ekvivalenat za njegovu najamninu — dakle iz viška rada, iz neplaćenog dela njegova rada.«

»Iz čega potiče višak vrednosti kapitaliste« i povrh toga i višak vrednosti zemljoposednika, znao je, dakle, već A. Smith; to Marx iskreno priznaje već 1861, dok su to Rodbertus i roj njegovih poštovalaca, koji su pod toplom letnjom kišom državnog socijalizma iznikli kao pečurke, izgleda potpuno zaboravili.

»Ipak«, nastavlja Marx, »Smith nije višak vrednosti kao takav izdvojio kao kategoriju za sebe od posebnih oblika koje on dobija u profitu i zemljišnoj renti. Otuda kod njega mnogo, a kod Ricarda još i više, zabluda i manjkavosti u istraživanju.«[1*] — Ovaj stav doslovno pristoji Rodbertusu. Njegova »renta« prosto je zbir zemljišne rente + profit; o zemljišnoj renti stvorio je sebi potpuno pogrešnu teoriju, profit pak uzima bez razmatranja onakav kakav nalazi kod svojih prethodnika. — Nasuprot ovome, Marxov višak vrednosti jeste *opšti oblik* one sume vrednosti koju vlasnik sredstava za proizvodnju prisvaja bez ekvivalenta, sume vrednosti koja se po sasvim naročitim zakonima, koje je tek Marx otkrio, cepa na posebne, *preobražene* oblike profita i zemljišne rente. Ovi zakoni izlažu se u trećoj knjizi, i tek će se tamo pokazati koliko je srednjih beočuga potrebno da bi se od razumevanja viška vrednosti uopšte došlo do razumevanja njegovog pretvaranja u profit i zemljišnu rentu, dakle do razumevanja zakona raspodele viška vrednosti unutar kapitalističke klase.

Ricardo ide već znatno dalje od A. Smith-a. Svoje shvatanje viška vrednosti on zasniva na novoj teoriji vrednosti, koja doduše, već postoji u klici u A. Smith-a, samo što je ovaj, kad je treba primeniti, skoro uvek zaboravlja, i koja je postala polaznom tačkom sve ekonomske nauke koja je zatim došla. Iz određenja robne vrednosti količinom rada koja je ostvarena u robama on izvodi raspodelu među radnike i kapitaliste one količine vrednosti koja je sirovinama dodata radom, njeno cepanje na najamninu i profit (tj. ovde višak vrednosti). On dokazuje da vrednost robe ostaje ista ma kako se menjao odnos ova dva dela, i to je zakon za koji on dopušta samo pojedinačne izuzetke. Štaviše, on utvrđuje i nekoliko glavnih zakona o uzajamnom odnosu najamnine i viška vrednosti (uzetog u obliku profita), mada u previše opštim crtama (Marx, *Kapital* I, gl. 15, I[2*]) i dokazuje da je zemljišna renta suvišak koji se pod određenim uslovima dobija povrh profita. — Ni u jednoj od ovih tačaka nije Rodbertus odmakao od Ricarda. Unutrašnje suprotnosti Ricardove teorije, koje su Ricardovu školu dovele do propasti, njemu su ili ostale sasvim nepoznate ili su ga (*Zur Erkenntniss*

[1*] *Ibid.* — [2*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 457 - 460.

etc., str. 130) samo zavele na utopističke zahteve umesto da ga odvedu ekonomskim rešenjima.

Ali Ricardova teorija o vrednosti i višku vrednosti nije morala da čeka na Rodbertusovo *Zur Erkenntniss etc.* da bi bila socijalistički iskorišćena. Na str. 609. prvog toma *Kapitala* (2. izdanje)[1]* nalazi se navedeno: »The possessors of surplus produce or capital«[2]* iz spisa *The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell*, London 1821. U tome spisu, na čiji bi značaj morao da privuče pažnju već sam izraz »surplus produce or capital«[3]*, a koji je pamflet od 40 stranica koji je Marx iščupao iz zaborava, stoji:

»Ma šta kapitalisti pripadalo« (sa stanovišta kapitaliste), »on uvek može prisvojiti samo višak rada (surplus labour) radnika, jer radnik mora da živi.« (Str. 23.)

Ali *kako* radnik živi, pa, prema tome, koliki može biti višak rada što ga kapitalista prisvaja, veoma je relativna stvar.

»Ako se kapital po vrednosti ne smanjuje u srazmeri u kojoj se uvećava njegova masa, onda će kapitalista iscediti iz radnika proizvod svakog radnog časa iznad minimuma od kojega radnik može da živi... konačno, kapitalista može radniku kazati: ne moraš jesti hleb, jer se može živeti od bele repe i krompira; a dovde smo i doterali.« (Str. 24.) »Kad se radnik može doterati dotle da se hrani krompirom mesto hlebom, onda je neosporno tačno da se iz njegovog rada može više isterati; tj. ako je, da bi živeo od hleba, bio primoran da za održanje svoje i svoje porodice *zadrži za sebe rad od ponedeljka i utorka*, onda će, hraneći se krompirom, dobiti za sebe samo polovinu ponedeljka; a druga polovina ponedeljka i celi utorak *oslobađaju se*, bilo u korist države, bilo *za kapitalistu.*« (Str. 26.) »Priznato je (it is admitted) da se interesi koji se plaćaju kapitalistima, bilo u obliku rente, novčane kamate ili poslovnog profita, plaćaju iz rada drugih.« (Str. 23.)

Ovde, dakle, imamo u svemu Rodbertusovu »rentu«, samo što se mesto »rente« kaže »interesi«.

Na to Marx (rukopis *Prilog kritici itd.*, str. 852) primećuje: »Ovaj jedva poznati pamflet — koji se pojavio u vreme kad je ‚neverovatni obućarski krpa' MacCulloch[5] počeo svraćati na sebe pažnju — sadrži bitan napredak prema Ricardu. Višak vrednosti ili ‚profit', kako ga Ricardo naziva (često i: višak proizvoda, surplus produce), ili interest[4]*, kako ga naziva pisac pamfleta, on direktno označuje kao surplus labour, višak rada, onaj rad koji radnik vrši besplatno, koji vrši preko one količine rada kojom se naknađuje vrednost njegove radne snage, dakle proizvodi ekvivalenat za njegovu najamninu. Kao god što je bilo važno rastvoriti *vrednost u rad*, tako je isto bilo važno rastvoriti višak vrednosti (surplus value), koji se predstavlja u nekom

1* *Ibid.*, str. 518. — 2* »Vlasnici viška proizvoda ili kapitala« — 3* »višak proizvoda ili kapital« — 4* kamata

višku proizvoda (surplus produce), u *višak rada* (surplus labour). Stvarno je to kod *A. Smith-a već rečeno, a u Ricardovom izlaganju sačinjava jedan od glavnih momenata.* Ali kod njih to nije nigde izrečeno ni fiksirano u apsolutnom obliku.« Zatim na str. 859.[1*] rukopisa stoji: »Inače se pisac kreće u granicama ekonomskih kategorija onakvih kakve zatiče. Kao što kod Ricarda brkanje viška vrednosti i profita vodi neugodnim protivrečnostima, tako vodi i kod njega kad višak vrednosti naziva kamatom na kapital. Doduše, on stoji iznad Ricarda u tome što, prvo, sav višak vrednosti svodi na višak rada, a drugo što, kad višak vrednosti naziva kamatom na kapital, ujedno ističe da pod interest of capital[2*] razume opšti oblik viška rada, za razliku od njegovih posebnih oblika, rente, novčane kamate i poslovnog profita. Ali on, opet, uzima naziv jednog od ovih posebnih oblika, interest[3*], za ime opšteg oblika. A to je dovoljno da ponovo zapadne u ekonomski žargon.« (U rukopisu stoji »slang«.)

Ovaj poslednji stav stoji našem Rodbertusu kao saliven. I on je sputan onim ekonomskim kategorijama koje je zatekao. I on krsti višak vrednosti imenom jednog njegovog preobraženog podoblika, koji on uz to čini potpuno neodređenim: rentom. Rezultat obeju ovih pogrešaka jeste da on ponovo zapada u ekonomski žargon, da korak koji je učinio napred u odnosu na Ricarda ne razvija dalje kritički, i da se, umesto toga, daje zavesti da svoju nezavršenu teoriju, pre no što je sa sebe stresla ljuske od jajeta, učini osnovicom jedne utopije s kojom, kao i svugde inače, stiže prekasno. Pamflet je izišao 1821, a već potpuno anticipira Rodbertusovu »rentu« od 1842.

Naš pamflet je samo krajnja predstraža čitave jedne literature koja je dvadesetih godina u interesu proletarijata okrenula Ricardovu teoriju vrednosti i viška vrednosti protiv kapitalističke proizvodnje, borila se protiv buržoazije njenim sopstvenim oružjem. Čitav Owenov komunizam, ukoliko istupa ekonomsko-polemički, oslanja se na Ricarda. Ali, pored njega postoji još i čitav niz pisaca, od kojih je Marx već 1847. naveo samo nekolicinu protiv Proudhona (*Beda filozofije*, str. 49): Edmondsa, Thompsona, Hodgskina itd., itd., »i još četiri stranice i tako dalje«. Iz toga bezbroja spisa uzimam nasumce jedan: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness*, by William Thompson, a new edition, London 1850. Ovaj spis, napisan 1822, izišao je prvi put 1824. I ovde se bogatstvo koje prisvajaju neproizvodne klase svugde označuje kao odbitak od radnikovog proizvoda, i to prilično snažnim izrazima.

»Stalno stremljenje onoga što nazivamo društvom sastojalo se u tome da se prevarom ili nagovorom, zastrašivanjem ili prinudom, produktivni radnik pobudi da rad izvršuje za što je moguće manji deo proizvoda svog sopstvenog rada.« (Str. 28.) »Zašto da radnik ne dobije ceo apsolutni proizvod svoga rada?« (Str. 32.) »Ova

[1*] Vidi u 26. tomu ovog izdanja. — [2*] kamata na kapital — [3*] kamata

naknada, koju kapitalisti od produktivnog radnika pod imenom zemljišne rente ili profita iznuđuju, traži se za upotrebu zemljišta ili drugih predmeta... Kad se sve fizičke materije na kojima ili pomoću kojih produktivni radnik, koji osim svoje sposobnosti da proizvodi nema drugog poseda, može ostvariti ovu svoju proizvođačku sposobnost, nalaze u posedu drugih, čiji su interesi suprotni njegovima i čiji je pristanak preduslov njegove delatnosti — zar onda ne zavisi i zar ne mora zavisiti od milosti ovih kapitalista koji će *deo plodova njegovog sopstvenog rada* oni hteti da mu ostave kao nadoknadu za ovaj rad? (str. 125)... srazmerno veličini *zadržanog proizvoda*, pa makar nazvali porezom, profitom ili krađom... ove odbitke« (str. 126) itd.

Moram priznati da ove retke ne pišem bez izvesnog stida. Što je antikapitalistička engleska literatura dvadesetih i tridesetih godina ovako potpuno nepoznata u Nemačkoj, mada je Marx već u svom delu *Beda filozofije* direktno na nju ukazao i ponešto iz nje više puta naveo u prvom tomu *Kapitala* — pamflet od 1821, Ravenstone-a, Hodgskina itd. to se još i može razumeti. Ali, da nije samo literatus vulgaris[1*], koji se očajnički drži Rodbertusovih skutova i »koji doista ništa nije naučio« nego i profesor na dužnosti[2*], »koji se isprsava učenošću«, zaboravio svoju klasičnu ekonomiju do tog stepena da Marxu ozbiljno prebacuje da je ukrao od Rodbertusa stvari koje se mogu pročitati već kod A. Smith-a i Ricarda — to dokazuje koliko se zvanična ekonomija danas duboko srozala.

Ali, šta je onda Marx rekao novo o višku vrednosti? Kako to da je Marxova teorija viška vrednosti udarila kao grom iz vedra neba, i to u svima civilizovanim zemljama, dok su se teorije svih njegovih socijalističkih prethodnika, uključivši i Rodbertusa, ispucale naprazno?

Ovo nam može jednim primerom objasniti istorija hemije.

Poznato je da je još krajem prošlog veka vladala flogistonska teorija, po kojoj se suština svakog sagorevanja sastojala u tome što se od tela koje sagoreva odvaja drugo jedno, hipotetično telo, apsolutno gorivo, koje je bilo označeno imenom flogiston. Ova teorija bila je dovoljna da objasni većinu tada poznatih hemijskih pojava, iako u ponekim slučajevima ne bez forsiranja. Ali je 1774. Priestley izdvojio jednu vrstu vazduha

»za koju je našao da je tako čista ili tako slobodna od flogistona da je obični vazduh, upoređen s njome, već izgledao pokvaren«.

On ga nazva deflogistovani vazduh. Kratko vreme zatim izdvojio je Scheele u Švedskoj istu vrstu vazduha i dokazao njeno postojanje u atmosferi. On je našao i to da se ona gubi ako u njoj ili u običnom vazduhu neko telo izgori, i zato ju je nazvao vatrenim vazduhom.

[1*] vulgarni literat (misli se na R. Meyera) — [2*] Engels ima u vidu A. Wagnera.

»Iz tih rezultata izveo je on zaključak da jedinjenje koje nastaje spajanjem flogistona s jednim od sastavnih delova vazduha« (dakle pri sagorevanju) »nije ništa drugo do oganj ili toplota, koja izmiče kroz staklo«.[2]

Priestley i Scheele prikazali su kiseonik, ali nisu znali šta imaju pod rukom. Oni »ostadoše sputani« flogistonskim »kategorijama kakve su zatekli«. Elemenat koji je imao da sruši čitavo flogističko shvatanje i da revolucioniše hemiju bio je u njihovoj ruci osuđen na neplodnost. Ali Priestley je svoje otkriće odmah zatim saopštio Lavoisier-u u Parizu, i sad se Lavoisier na osnovu ove nove činjenice dade na ispitivanje čitave flogistonske hemije, otkrio je prvo da je nova vrsta vazduha nov hemijski elemenat, da pri sagorevanju ne *izlazi* iz tela koje sagoreva tajanstveni flogiston, nego da se ovaj novi elemenat *vezuje* s telom, i tako je postavio na noge čitavu hemiju koja je u svom flogistonskom obliku dubila na glavi. I mada on nije, kao što je kasnije tvrdio, istovremeno sa ostalim i nezavisno od njih izdvojio kiseonik, ipak on ostaje pravi *pronalazač* kiseonika prema onoj dvojici, koji su ga samo *prikazali* a da nisu ni slutili *šta* su prikazali.

Ono što je Lavoisier prema Priestleyu i Scheeleu to je Marx prema svojim prethodnicima u teoriji viška vrednosti. *Postojanje* onog dela vrednosti proizvoda koji mi sada zovemo viškom vrednosti bilo je ustanovljeno davno pre Marxa; isto tako je s većom ili manjom jasnoćom bilo rečeno iz čega se on sastoji, naime iz proizvoda rada za koji prisvajač nije platio nikakav ekvivalenat. Ali dalje se od ovoga nije otišlo. Jedni — klasični buržoaski ekonomisti — u najboljem slučaju istraživali su odnos veličina u kome se proizvod rada deli između radnika i vlasnika sredstava za proizvodnju. Drugi — socijalisti — nađoše da je ova raspodela nepravična i potražiše utopijska sredstva da nepravdu odstrane. I jedni i drugi ostadoše sputani ekonomskim kategorijama onakvima kakve su zatekli.

Tada se javlja Marx. I to u direktnoj suprotnosti prema svima svojim prethodnicima. U čemu oni behu videli *rešenje*, on je video samo *problem*. On je video da se ovde ne radi ni o deflogistovanom, ni o vatrenom vazduhu, već o kiseoniku — da se tu ne radi niti o golom utvrđivanju jedne ekonomske činjenice, niti o sukobu ove činjenice s večnom pravdom i pravim moralom, već o činjenici koja ima da prevrne celu ekonomiju i koja je pružala ključ za razumevanje celokupne kapitalističke proizvodnje — onome koji ga bude umeo upotrebljavati. Na osnovu te činjenice ispitao je on sve zatečene kategorije, kao što je Lavoisier, na osnovu kiseonika, ispitao zatečene kategorije flogističke hemije. Da bi znao šta je višak vrednosti, morao je znati šta je vrednost. Sama Ricardova teorija vrednosti morala je pre svega biti podvrgnuta kritici. Marx je, dakle, ispitao rad u pogledu njegovog svojstva da stvara

[2] Roscoe-Schorlemmer, *Ausführliches Lehrbuch der Chemie*, Braunschweig 1877, I, str. 13, 18.

vrednost, i prvi put ustanovio *koji* rad, i zašto i kako stvara vrednost, i da vrednost uopšte nije ništa drugo do zgrušani rad *ove* vrste — a to je tačka koju Rodbertus do poslednjeg časa nije pojmio. Zatim je Marx ispitao odnos robe i novca i dokazao kako i zašto roba, blagodareći svom unutrašnjem svojstvu vrednosti, i robna razmena moraju stvoriti suprotnost robe i novca; njegova teorija novca, koju je na ovome zasnovao, prva je koja je predmet iscrpla, i sada je prećutno od svih prihvaćena. On je ispitao pretvaranje novca u kapital i dokazao da ono počiva na kupovini i prodaji radne snage. Stavivši ovde radnu snagu, svojstvo koje stvara vrednost, namesto rada, on je jednim udarcem rešio jednu od teškoća zbog kojih je Ricardova škola bila propala: nemogućnost da se međusobna razmena kapitala i rada dovede u sklad s Ricardovim zakonom o određenju vrednosti radom. Tek kad je utvrdio razlikovanje kapitala na postojani i promenljivi, on je uspeo da proces stvaranja viška vrednosti predstavi do u pojedinosti u stvarnom njegovom toku i da ga time objasni — što nijedan njegov prethodnik nije uradio, on je, dakle, konstatovao jednu razliku unutar samog kapitala s kojom ni Rodbertus ni buržoaski ekonomisti uopšte nisu bili u stanju da ma šta počnu, ali koja pruža ključ za rešenje najzamršenijih ekonomskih problema, o čemu je ovde nov sjajan dokaz knjiga II, a još više, kako će se pokazati, knjiga III. On je zatim ispitao sam višak vrednosti, našao oba njegova oblika: apsolutni i relativni višak vrednosti, i pokazao njihovu različitu ali oba puta presudnu ulogu koju su igrali u istorijskom razvitku kapitalističke proizvodnje. Na osnovici viška vrednosti razvio je on prvu racionalnu teoriju najamnine koju imamo, i prvi put je dao osnovne linije istorije kapitalističke akumulacije i prikaz njene istorijske tendencije.

A Rodbertus? Pošto je sve ovo pročitao, našao je u tome — kao svaki tendenciozni ekonomist! — »rušenje pravila društvenog ponašanja«[6], našao je da je on sam već rekao kraće i jasnije iz čega višak vrednosti nastaje, i naposletku našao da sve to, doduše, pristoji »današnjem obliku kapitala«, tj. kapitalu kakav istorijski postoji, ali ne i »pojmu kapitala«, tj. utopijskoj predstavi koju g. Rodbertus ima o kapitalu. Baš kao i stari Priestley, koji se do poslednjeg dana zaklinjao u flogiston i nije hteo ni da čuje o kiseoniku. Samo što je Priestley stvarno prvi prikazao kiseonik, dok je Rodbertus u svome višku vrednosti, ili tačnije, u svojoj »renti«, ponovo otkrio samo nešto opšte poznato, i što Marx, suprotno Lavoisier-ovom postupku, nije voleo da tvrdi da je on prvi otkrio *činjenicu* postojanja viška vrednosti.

Ostalo što je Rodbertus dao u ekonomiji stoji na istom nivou. Kritikujući druge u delu *Beda filozofije*, Marx je nenamerno već kritikovao i njegovu preinaku viška vrednosti u utopiju. Što se o tome još imalo kazati rekao sam ja u predgovoru[1*] nemačkom prevodu tog spisa. Njegovo objašnjenje trgovinskih kriza nedovoljnom potrošnjom

[1*] Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

od strane radničke klase nalazi se već u Sismondijevim *Nouveaux Principes de l'Économie Politique*, knj. IV, gl. IV.[3] Samo što je pri tom Sismondi imao stalno pred očima svetsko tržište, dok Rodbertusov horizont ne prelazi granice Pruske. Njegove spekulacije o tome da li najamnina potiče iz kapitala ili iz dohotka pripadaju skolastici, i sa njima konačno raščišćava treći odeljak ove, druge knjige *Kapitala*. Njegova teorija rente ostala je njegovom isključivom svojinom, i može produžiti dremuckanje dok ne izađe Marxov rukopis koji je kritikuje.[1*] Naposletku, njegovi predlozi za emancipaciju starog pruskog zemljoposeda od pritiska kapitala opet su potpuno utopistički; oni, naime, izbegavaju jedino praktično pitanje koje se tu postavlja — pitanje: kako staropruski junker može iz godine u godinu primati, recimo, 20 000 maraka i trošiti, recimo, 30 000, a da ipak ne pravi dugove?

Ricardova škola propala je oko 1830. na višku vrednosti. Ono što ona nije mogla da reši ostalo je još nerešljivije za njenu naslednicu, vulgarnu ekonomiju. Dve tačke zbog kojih je propala bile su ove:

Prvo. Rad je mera vrednosti. Ali živi rad ima u razmeni s kapitalom manju vrednost nego opredmećeni rad za koji se razmenjuje. Najamnina, vrednost neke određene količine živog rada, uvek je manja od vrednosti proizvoda koju ova ista količina rada proizvodi ili u kojoj se ona predstavlja. Ovako postavljeno, pitanje je doista nerešljivo. Marx ga je pravilno postavio pa time i dao odgovor na njega. Rad nema vrednosti. Kao delatnost koja stvara vrednost, rad isto tako ne može imati neku posebnu vrednost kao ni teža neku posebnu težinu, toplota neku posebnu temperaturu, elektricitet neku posebnu jačinu struje. Kao roba ne kupuje se i ne prodaje rad, nego radna *snaga*. Čim ona postane robom, njena vrednost se upravlja prema radu koji je otelotvoren u njoj kao društvenom proizvodu, i jednaka je radu koji je društveno potreban za njeno proizvođenje i reprodukovanje. Kupovina i prodaja radne snage na osnovici ove njene vrednosti ne protivreči, dakle, nikako ekonomskom zakonu vrednosti.

Drugo. Po Ricardovom zakonu vrednosti, dva kapitala koji upotrebljavaju jednaku količinu jednako plaćenog živog rada proizvode, ako su sve ostale okolnosti jednake, za jednako vreme proizvode jednake vrednosti, isto tako i višak vrednosti ili profit jednake visine. Ako pak upotrebe nejednake količine živog rada, onda ne mogu proizvesti višak vrednosti ili, kako rikardovci kažu, profit jednake visine. A baš je obrnut slučaj. Jednaki kapitali, bez obzira na to da li upotrebe malo

[3] »I tako se koncentrisanjem bogatstava u rukama malog broja vlasnika unutrašnje tržište sve više sužava, a industrija je sve više prisiljena da prođu traži na stranim tržištima, gde je očekuju najveći potresi« (naime kriza od 1817, koju odmah za ovim opisuje). *Nouveaux Principes*, izd. 1819, I deo, str. 336.

[1*] Vidi u 24. tomu ovog izdanja.

ili mnogo živog rada, stvarno proizvode prosečno jednake profite u jednakim periodima vremena. Tu, dakle, imamo jednu protivrečnost nasuprot zakonu vrednosti, koju je već Ricardo našao, a koju njegova škola takođe nije bila sposobna da reši. Ni Rodbertus nije mogao a da ovu protivrečnost ne zapazi; ali umesto da je reši, učinio ju je polaznom tačkom svoje utopije. *(Zur Erkenntniss,* str. 131.) Ovu protivrečnost rešio je Marx već u rukopisu *Prilog kritici...*, prema planu *Kapitala* rešenje se dobija u knjizi III.[1*] Do njenog objavljivanja proteći će još meseci. Zato se ekonomistima koji bi hteli da u Rodbertusu otkriju tajni izvor Marxov i njegovog nadmoćnijeg prethodnika ovde pruža prilika da pokažu šta je Rodbertusova ekonomija kadra dati. Ako budu dokazali kako se ne samo bez povrede zakona vrednosti, nego štaviše na njegovoj osnovici može i mora obrazovati jednaka prosečna profitna stopa, onda s njima možemo dalje da razgovaramo. U međuvremenu neka izvole požuriti. Sjajna istraživanja ove druge knjige i njihovi potpuno novi rezultati u dosad gotovo nedirnutim oblastima samo su uvođenje u sadržinu treće knjige, gde se izlažu završni rezultati Marxovog prikaza društvenog procesa reprodukcije na kapitalističkoj osnovici. Kad ta treća knjiga bude izišla slabo će se još govoriti o nekom ekonomistu Rodbertusu.

Druga i treća knjiga *Kapitala* treba, kako mi je Marx češće govorio, da budu posvećene njegovoj ženi.

London, na Marxov rođendan,
5. maja 1885.

FRIEDRICH ENGELS

[Predgovor drugom nemačkom izdanju]

Ovo drugo izdanje uglavnom je doslovan otisak prvoga. Štamparske greške ispravljene su, neke stilske aljkavosti odstranjene, nekoliko kratkih stavova, u kojima je bilo samo ponavljanja, izbrisano je.

Treća knjiga, koja je priredila sasvim neočekivane teškoće, takođe je sad skoro gotova u rukopisu. Budem li ostao zdrav, moći će štampanje početi još ove jeseni.

London, 15. jula 1893.

F. ENGELS

1* Vidi 23. tom ovog izdanja.

Radi bolje preglednosti, daje se ovde kratak popis mesta uzetih iz pojedinih rukopisa od II do VIII.

Prvi odeljak

Str. 29. iz rukopisa II. — Str. 30—38. rukopis VII. — Str. 38—41. rukopis VI. — Str. 41—103. rukopis V. — Str. 103—106. beleška nađena među izvodima iz knjiga. — Str. 107. do kraja glave rukopis IV; sa umecima: str. 113—114. mesto iz rukopisa VIII; str. 117. i 122. primedbe iz rukopisa II.

Drugi odeljak

Str. 132—139. završetak rukopisa IV. — Od str. 140. do kraja str. 290. iz rukopisa II.

Treći odeljak

Glava 18 (str. 291—297) iz rukopisa II.
Glava 19: I i II (str. 298—323) iz rukopisa VIII; III (str. 323—325) iz rukopisa II.
Glava 20: I (str. 326—328) iz rukopisa II, samo poslednji stav iz rukopisa VIII.
II (str. 329—331) uglavnom iz rukopisa II.
III, IV, V (str. 331—351) iz rukopisa VIII.
VI, VII, VIII, IX (str. 351—364) iz rukopisa II.
X, XI, XII (str. 354—399) iz rukopisa VIII.
XIII (str. 399—406) iz rukopisa II.
Glava 21 (str. 407—435) cela iz rukopisa VIII.

[*Pregled postanka rukopisa*

Rukopis I 1865. ili 1867. — Rukopis III, IV pre 1870. — Rukopis II 1870. — Rukopis V 1877. — Rukopis VI 1877/78. — Rukopis VII 1878. — Rukopis VIII 1878. — *Prev.*]

Knjiga druga

Prometni proces kapitala

Prvi odeljak

Metamorfoze kapitala i njihov kružni tok

GLAVA PRVA

Kružni tok novčanog kapitala

Proces kružnog toka[1] kapitala odigrava se u tri stadijuma, koji prema onome što je izloženo u prvom tomu čine ovaj niz:

Prvi stadijum: Kapitalista se pojavljuje na tržistu robe i na tržištu rada kao kupac; njegov novac preobraća se u robu, odnosno prolazi kroz prometni čin $N—R$.

Drugi stadijum: Kapitalista vrši proizvodnu potrošnju kupljenih roba. On dejstvuje kao kapitalistički proizvođač robe; njegov kapital prolazi kroz proces proizvodnje. Rezultat je roba čija je vrednost veća od vrednosti elemenata njene proizvodnje.

Treći stadijum: Kapitalista se vraća na tržište kao prodavac; njegova roba preobraća se u novac, odnosno prolazi kroz prometni čin $R—N$.

Prema tome, formula za kružni tok novčanog kapitala jeste: $N—R \ldots P \ldots R'—N'$, gde tačke znače da je prometni proces prekinut, a R' i N' obeležavaju R i N uvećane viškom vrednosti.

O prvom i trećem stadijumu raspravljali smo u prvoj knjizi samo ukoliko je to potrebno za razumevanje drugog stadijuma, procesa proizvodnje kapitala. Zato smo tamo ostavili po strani različne oblike kojima se kapital odeva u svojim različnim stadijumima i koje pri ponavljanju kružnog toka čas uzima, a čas opet napušta. Oni čine sad prvi predmet našeg istraživanja.

Da bismo oblike mogli posmatrati u njihovom čistom vidu, moramo pre svega apstrahovati sve one momente koji nemaju veze sa samim menjanjem i samim obrazovanjem oblika. Zbog toga ćemo ovde uzimati ne samo da se robe prodaju po svojim vrednostima nego i da se to zbiva pod okolnostima koje se ne menjaju. Izostavićemo iz vida, dakle, i promene vrednosti koje mogu nastupiti za vreme procesa kružnog toka.

---

[1] Iz rukopisa II.

I. Prvi stadijum. $N-R$ [2]

$N-R$ predstavlja preobraćanje neke sume novca u neku sumu robe; za kupca pretvaranje njegovog novca u robu, za prodavce pretvaranje njihovih roba u novac. Ono što od ovog čina opšteg robnog prometa čini ujedno funkcionalno određen odsek u samostalnom kružnom toku nekog individualnog kapitala nije u prvom redu oblik toga čina, već njegova materijalna sadržina, specifični upotrebni karakter roba koje menjaju mesto s novcem. To su, s jedne strane, sredstva za proizvodnju, s druge, radna snaga, stvarni i lični činioci robne proizvodnje, čiji posebni rod, naravno, mora odgovarati vrsti artikla koji se ima izraditi. Ako radnu snagu nazovemo *Rs*, sredstva za proizvodnju *Sp*, onda je suma roba koje se imaju kupiti $R=Rs+Sp$, ili kraće $R<\frac{Rs}{Sp}$. Prema tome se $N-R$, posmatrajući njegovu sadržinu, predstavlja kao $N-R<\frac{Rs}{Sp}$, to jest $N-R$ se raspada na $N-Rs$ i $N-Sp$; novčana suma N cepa se na dva dela, od kojih jedan kupuje radnu snagu, a drugi sredstva za proizvodnju. Oba ova niza kupovina pripadaju potpuno različitim tržištima; jedan pravom robnom tržištu, drugi tržištu rada.

Ali, sem ovog kvalitativnog cepanja sume roba u koju se N preobraća, $N-R<\frac{Rs}{Sp}$ predstavlja i jedan veoma karakterističan kvantitativni odnos.

Znamo da se vrednost odnosno cena radne snage isplaćuje njenom vlasniku, koji je iznosi na prodaju kao robu, u obliku najamnine, tj. kao cena za sumu rada koja sadrži višak rada; tako da ta suma, kad je, npr., dnevna vrednost radne snage =3 marke, proizvodu petočasovnog rada, figuriše u ugovoru između kupca i prodavca kao cena ili najamnina recimo za desetočasovni rad. Ako je takav ugovor bio zaključen recimo sa 50 radnika, oni ukupno imaju da dadu kupcu 500 radnih časova za jedan dan, a od toga se polovina, 250 radnih časova =25 desetočasovnih radnih dana, sastoji jedino iz viška rada. Sredstva za proizvodnju koja treba kupiti moraju po količini i obimu biti dovoljna za primenu ove mase rada.

$N-R<\frac{Rs}{Sp}$ ne izražava, dakle, samo kvalitativni odnos, da se određena novčana suma, npr. 422£, preobraća u sredstva za proizvodnju i radnu snagu koji jedno drugom odgovaraju, nego i kvantitativni odnos između onog dela novca koji je izdan za radnu snagu *Rs* i onog koji je izdan na sredstva za proizvodnju *Sp*, odnos koji je unapred određen sumom suvišnog viška rada koji neki određen broj radnika ima da dâ od sebe.

Ako bi, dakle, recimo u nekoj predionici, nedeljna najamnina 50 radnika iznosila 50£, onda se na sredstva za proizvodnju mora izdati 372£, u slučaju da toliko iznosi vrednost sredstava za proiz-

[2] Odavde rukopis VII, otpočet 2. jula 1878.

vodnju koja nedeljni rad od 3000 časova, od čega je 1500 časova višak rada, pretvara u pređu.

Na ovome mestu sasvim nam je svejedno u kolikoj meri, u raznim granama industrije, primena dodatnog rada uslovljava dodatak vrednosti u obliku sredstava za proizvodnju. Radi se samo o tome da deo novca koji je izdan na sredstva za proizvodnju — sredstva za proizvodnju kupljena u $N—Sp$ — moraju pod svima okolnostima biti dovoljna, da se, dakle, unapred moraju sračunati na to i nabaviti u odgovarajućoj srazmeri. Drugim rečima, masa sredstava za proizvodnju mora biti dovoljna da usisa masu rada kako bi je ova pretvorila u proizvod. Ako sredstava za proizvodnju ne bi bilo dovoljno, kupac ne bi mogao upotrebiti suvišak rada kojim raspolaže, i ovo njegovo pravo raspolaganja ne bi ničemu poslužilo. Ako bi pak sredstava za proizvodnju bilo više nego raspoloživoga rada, onda bi sredstva ostala nezasićena radom, ne bi bila pretvorena u proizvod.

Čim je čin $N—R<^{Rs}_{Sp}$ izvršen, kupac ne raspolaže samo sredstvima za proizvodnju i radnom snagom potrebnim za proizvodnju nekog korisnog artikla. On raspolaže i mogućnošću da pokrene više radne snage, dakle veću količinu rada nego što je potrebno za naknadu vrednosti radne snage, a ujedno i sredstvima za proizvodnju potrebnim za realizovanje ili opredmećenje te sume rada: on raspolaže, dakle, činiocima za proizvodnju artikala čija će vrednost biti veća od vrednosti elemenata njihove proizvodnje, odnosno robne mase koja sadrži višak vrednosti. Vrednost koju je on predujmio u novčanom obliku nalazi se sada, dakle, u naturalnom obliku u kome se može realizovati kao vrednost koja rađa višak vrednosti (u obliku robe). Drugim rečima: ona se nalazi u stanju ili obliku *proizvodnog kapitala*, koji ima sposobnost da funkcioniše kao stvaralac vrednosti i viška vrednosti. Kapital u ovom obliku označićemo sa P.

Ali vrednost P je = vrednosti $Rs+Sp,=N$ preobraćenom u Rs i Sp. N je ista kapital-vrednost kao i P, samo ima drukčiji oblik egzistencije, naime to je kapital-vrednost u stanju ili obliku novca, to je — *novčani kapital.*

Stoga je $N—R<^{Rs}_{Sp}$ ili po njegovom opštem obliku $N—R$, ta suma robnih kupovina, taj čin opšteg robnog prometa, kao stadijum u samostalnom procesu kružnog toka kapitala u isti mah i pretvaranje kapital-vrednosti iz njenog novčanog oblika u njen proizvodni oblik ili, kraće, pretvaranje *novčanog kapitala* u *proizvodni kapital.* Prema tome, ovde se u prvoj posmatranoj figuri kružnog toka novac javlja kao prvi nosilac kapital-vrednosti, a stoga i novčani kapital kao oblik u kome se kapital predujma.

Kao novčani kapital on se nalazi u stanju u kome može vršiti novčane funkcije, kao u ovom našem slučaju funkcije opšteg kupovnog i opšteg platežnog sredstva. (Ovo poslednje ukoliko je radna snaga, doduše, prvo kupljena, a plaćena tek pošto je dejstvovala. Isto tako

novac dejstvuje kao platežno sredstvo i kod $N—Sp$ ukoliko se sredstva za proizvodnju ne nalaze gotova na tržištu, nego se tek moraju naručiti.) Ova sposobnost ne potiče iz toga što je novčani kapital — kapital, već iz toga što je novac.

S druge strane, kapital-vrednost u novčanom stanju i ne može vršiti druge funkcije osim novčane. Ono što novčane funkcije čini funkcijama kapitala jeste njihova određena uloga u kretanju kapitala, a stoga i povezanost onog stadijuma u kome se one javljaju sa drugim stadijumima njegovog kružnog toka. Na primer, u slučaju koji je prvi pred nama, novac se preobraća u robe čije spajanje sačinjava naturalni oblik proizvodnog kapitala, spajanje koje dakle latentno, kao mogućnost, već skriva u sebi rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje.

Od novca koji u $N—R<^{Rs}_{Sp}$ vrši funkciju novčanog kapitala jedan deo prelazi samim izvršenjem ovog prometa u funkciju u kojoj gubi karakter kapitala, a zadržava karakter novca. Promet novčanog kapitala N raspada se na $N—Sp$ i $N—Rs$, na kupovinu sredstava za proizvodnju i na kupovinu radne snage. Posmatrajmo poslednji čin za sebe. $N—Rs$ jeste kupovina radne snage od strane kapitaliste; sa strane radnika, imaoca radne snage, ono je prodaja radne snage—ovde možemo reći rada, jer smo pretpostavili oblik najamnine. Ono što je za kupca $N—R$ $(=N—Rs)$, ovde je, kao i kod svake kupovine, za prodavca (radnika) $Rs—N$ $(=R—N)$, prodaja njegove radne snage. Ovo je prvi prometni stadijum, ili prva metamorfoza robe (knj. I, gl. 3, 2, a); to je sa strane prodavca rada pretvaranje njegove robe u njen novčani oblik. Ovako dobijeni novac radnik postepeno troši na sumu roba koje zadovoljavaju njegove potrebe, na artikle potrošnje. Celokupni promet njegove robe predstavlja se, dakle, kao $Rs—N—R$, tj. prvo $Rs—N$ $(=R—N)$, a onda $N—R$, dakle u opštem obliku prostog robnog prometa $R—N—R$, gde novac figuriše kao puko trenutno prometno sredstvo, kao puki posrednik u razmeni robe za robu.

$N—Rs$ je karakterističan momenat pretvaranja novčanog kapitala u proizvodni kapital, jer je to bitni uslov da bi se vrednost predujmljena u novčanom obliku stvarno pretvorila u kapital, u vrednost koja proizvodi višak vrednosti. $N—Sp$ potrebno je samo radi toga da bi se realizovala masa rada kupljena putem $N—Rs$. Zato smo $N—Rs$ sa te tačke gledišta prikazali u drugom odeljku prve knjige »Pretvaranje novca u kapital«. Ovu stvar imamo ovde da posmatramo još s jedne druge tačke gledišta, s posebnim obzirom na novčani kapital kao pojavni oblik kapitala.

Opšte je shvatanje da je $N—Rs$ karakteristično za kapitalistički način proizvodnje. Ali nikako iz navedenog razloga — što je kupovina radne snage takav kupovni ugovor kojim se uslovljava liferovanje veće količine rada no što je potrebno za naknadu cene radne snage, najamnine, dakle liferovanje viška rada osnovni uslov za kapitalizovanje predujmljene vrednosti, ili, što je isto, za proizvodnju viška vrednosti

—nego baš zbog svog oblika, jer se u obliku najamnine rad kupuje *novcem*, a ovo važi kao obeležje novčane privrede.

Ovde opet ne uzima se kao karakteristično iracionalna strana oblika. Naprotiv, ta se iracionalna strana previđa. A ona se sastoji u tome što sam rad, kao elemenat koji stvara vrednost, ne može imati vrednost, dakle što ni neka određena količina rada ne može imati vrednost koja bi se izrazila u njenoj ceni, u njenoj ekvivalentnosti s nekom određenom količinom novca. Ali mi znamo da je najamnina samo prerušeni oblik u kome se, recimo, dnevna cena radne snage predstavlja kao cena rada koji je ta radna snaga dala od sebe u toku jednog dana, tako, dakle, da se vrednost, koju ta radna snaga proizvede za, recimo, 6 časova, izražava kao vrednost njene dvanaestočasovne funkcije ili rada.

$N—Rs$ važi kao obeležje, kao oznaka tzv. novčane privrede, jer se ovde rad pojavljuje kao roba svog vlasnika, a novac zbog toga kao kupac — dakle zbog novčanog odnosa (tj. kupovine i prodaje ljudske delatnosti). Ali novac se već vrlo rano javio kao kupac takozvanih usluga, a da se N nije pretvorio u novčani kapital, niti da se revolucionisao opšti karakter privrede.

Novcu je sasvim svejedno u koju se vrstu roba pretvara. On je opšti ekvivalentski oblik svih roba, koje već svojim cenama pokazuju da ideelno predstavljaju neku određenu novčanu sumu, da očekuju svoje pretvaranje u novac i da samo menjajući mesto s novcem dobijaju oblik u kome se mogu preobratiti u upotrebne vrednosti za svoje vlasnike. Prema tome, kad se radna snaga već jednom nađe na tržištu kao roba svoga vlasnika čija se prodaja zbiva u obliku plaćanja za rad, u vidu najamnine, onda njeno kupovanje i prodavanje nije ništa neobičnije od kupovanja i prodavanja svake druge robe. Nije karakteristično to što se roba radna snaga može kupovati, već to što se radna snaga pojavljuje kao roba.

Putem $N—R < \frac{Rs}{Sp}$, pretvaranjem novčanog kapitala u proizvodni kapital, kapitalista postizava spajanje predmetnih i ličnih činilaca proizvodnje ukoliko se ti činioci sastoje iz roba. Ako se novac prvi put pretvara u proizvodni kapital, odnosno ako za svoga vlasnika prvi put funkcioniše kao novčani kapital, onda kapitalista mora da kupi sredstva za proizvodnju, radioničke zgrade, mašine itd. pre nego što kupi radnu snagu; jer da bi nju mogao upotrebiti kao radnu snagu čim pređe pod njegovo zapovedništvo, sredstva za proizvodnju moraju biti na licu mesta.

Ovako se stvar predstavlja sa strane kapitaliste.

Sa strane radnika: proizvodno delovanje njegove radne snage postaje mogućno tek od trenutka kada se ona usled svoje prodaje dovede u vezu sa sredstvima za proizvodnju. Pre prodaje ona, dakle, postoji odvojeno od sredstava za proizvodnju, od predmetnih uslova svog delovanja. U ovom stanju odvojenosti ona se ne može upotrebiti ni direktno za proizvođenje upotrebnih vrednosti za svog vlasnika, ni

za proizvođenje roba od čije bi prodaje ovaj mogao živeti. Ali čim svojom prodajom bude stavljena u vezu sa sredstvima za proizvodnju, ona čini sastavni deo proizvodnog kapitala onoga ko ju je kupio isto onako kao i sredstva za proizvodnju.

I zato, mada se u činu $N—Rs$ vlasnik novca i vlasnik radne snage odnose jedan prema drugome samo kao kupac i prodavac, mada jedan prema drugome staju kao vlasnik novca i vlasnik robe, dakle sa te strane nalaze se jedan prema drugom u čisto novčanom odnosu, ipak kupac istupa već unapred i kao vlasnik sredstava za proizvodnju koja čine predmetne uslove proizvodnog trošenja radne snage od strane njenog vlasnika. Drugim rečima, ova sredstva za proizvodnju istupaju pred vlasnika radne snage kao tuđa svojina. S druge strane, prodavac rada stoji prema njegovom kupcu kao tuđa radna snaga, koja mora preći pod njegovu vlast, pripojiti se njegovom kapitalu, da bi ovaj stvarno delovao kao proizvodni kapital. Klasni odnos između kapitaliste i najamnog radnika, dakle, već postoji, već je pretpostavljen u trenutku kada njih dvojica stanu jedan prema drugome u činu $N—Rs$ ($Rs—N$ sa strane radnika). To je kupovina i prodaja, novčani odnos, ali kupovina i prodaja u kojima je kupac pretpostavljen kao kapitalista, a prodavac kao najamni radnik, a ovaj odnos dat je time što su uslovi za ostvarenje radne snage — životna sredstva i sredstva za proizvodnju—odvojeni od vlasnika radne snage kao tuđa svojina.

Ovde ne ulazimo u to kako ta odvojenost nastaje. Čim se $N—Rs$ vrši, ona postoji. Što nas ovde interesuje jeste ovo: to što se $N—Rs$ pokazuje kao funkcija novčanog kapitala, ili što se novac ovde pokazuje kao oblik egzistencije kapitala, nikako nije samo zbog toga što novac ovde istupa kao platežno sredstvo za neku ljudsku delatnost koja ima koristan učinak, za neku uslugu, dakle nikako usled funkcije novca kao platežnog sredstva. Novac se može izdati u ovom obliku samo zato što se radna snaga nalazi u stanju odvojenosti od svojih sredstava za proizvodnju (uključiv i životna sredstva kao sredstva za proizvodnju same radne snage); i jer se ova odvojenost otklanja samo time što se radna snaga prodaje imaocu sredstava za proizvodnju, što, dakle, kupcu pripada i funkcionisanje radne snage, čije se granice niukoliko ne poklapaju s granicama one mase rada koja je potrebna za reprodukovanje njene sopstvene cene. Kapitalistički odnos za vreme procesa proizvodnje nastaje samo zato što po sebi već postoji u prometnom činu, u različitim osnovnim ekonomskim uslovima pod kojima se sučeljavaju kupac i prodavac, u njihovom klasnom odnosu. Nije novac onaj sa čijom prirodom je taj odnos dat; naprotiv, postojanje toga odnosa jeste ono što jednu prostu novčanu funkciju može pretvoriti u funkciju kapitala.

U shvatanju novčanog kapitala (zasad imamo s njim posla samo u okviru određene funkcije u kojoj nam se ovde pokazuje) obično idu naporedo ili se ukrštaju dve zablude. Prvo: funkcije koje kapital-vrednost izvršuje kao novčani kapital, a koje i može vršiti upravo

zato što se nalazi u novčanom obliku, pogrešno se izvode iz njenog kapitalskog karaktera, dok one potiču samo iz novčanog stanja kapital--vrednosti, njenog pojavnog oblika kao novca. I drugo, obrnuto: specifična sadržina novčane funkcije, koja nju u isto vreme čini i funkcijom kapitala, izvodi se iz prirode novca (otuda se novac brka s kapitalom), dok ona, kao ovde u izvršenju $N—Rs$, ima za pretpostavku društvene uslove koji nikako nisu dati u prostom robnom i njemu odgovarajućem novčanom prometu.

Po svome obliku i kupovina i prodaja robova jeste kupovina i prodaja robe. Ali ako ropstvo ne postoji, novac tu funkciju ne može vršiti. Ako ropstvo postoji, novac se može izdati za kupovanje robova. Obrnuto, novac u kupčevoj ruci nikako nije dovoljan da omogući ropstvo.

Što se prodaja sopstvene radne snage (u obliku prodaje sopstvenog rada ili najamnine) ne predstavlja kao izolovana pojava, nego kao društveno merodavna pretpostavka robne proizvodnje, što, dakle, funkciju $N—R<\frac{Rs}{Sp}$ koju ovde razmatramo, novčani kapital vrši u društvenom razmeru — to pretpostavlja istorijske procese koji su raskinuli prvobitnu vezu sredstava za proizvodnju s radnom snagom; procese usled kojih se narodna masa, radnici, kao nevlasnici sučeljavaju s ne-radnicima kao vlasnicima tih sredstava za proizvodnju. A pri tome nije važno da li je veza pre njenog raskidanja imala takav oblik da je sam radnik spadao kao sredstvo za proizvodnju među ostala sredstva za proizvodnju ili je bio njihov vlasnik.

Prema tome, činjenično stanje na kome se ovde zasniva čin $N—R<\frac{Rs}{Sp}$ jeste raspodela; ne raspodela u običnom smislu kao raspodela sredstava za potrošnju, već raspodela samih elemenata proizvodnje, od kojih su predmetni činioci koncentrisani na jednoj, a radna snaga izolovana od njih na drugoj strani.

Sredstva za proizvodnju, predmetni deo proizvodnog kapitala, moraju, dakle, prema radniku već stajati kao takva, kao kapital, pre no što čin $N—Rs$ može postati opštim društvenim činom.

Mi smo ranije[1*] videli da kapitalistička proizvodnja, kad je jednom uspostavljena ne samo što u svom razvijanju reprodukuje ovu odvojenost nego je i proširuje u sve većem obimu, dok ne postane opštim vladajućim društvenim stanjem. Ali ova stvar ima još jednu stranu. Da bi se kapital mogao obrazovati i zavladati proizvodnjom, pretpostavlja se izvestan stupanj razvitka trgovine, dakle i robnog prometa, a s time i robne proizvodnje; jer proizvodi ne mogu ući u promet kao robe ako se ne proizvode za prodaju, dakle kao robe. A robna proizvodnja pojavljuje se kao normalni, vladajući karakter proizvodnje tek na podlozi kapitalističke proizvodnje.

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, VII odeljak, str. 497 - 682.

Ruski veleposednici, čija imanja sada usled takozvanog oslobođenja seljaka obrađuju najamni radnici umesto prinudni radnici-kmetovi, žale se na dve stvari: prvo, na oskudicu u novčanom kapitalu. Tako se, npr., kaže: Pre no što će se žetva prodati, treba u velikim razmerama platiti najamne radnike, a za to nema osnovnog uslova, gotovine. Da bi se proizvodnja vršila kapitalistički, mora stalno biti kapitala u novčanom obliku upravo radi plaćanja najamnine. Ali tu se veleposednici mogu tešiti. Ko čeka, taj i dočeka, a industrijski kapitalista ne raspolaže samo svojim novcem nego i sa l'argent des autres[1*].

Druga žalba je, međutim, karakterističnija, naime: i kad ima novca, nema na raspolaganju radnih snaga koje bi se mogle kupiti, ni u dovoljnom broju ni u željenom času, jer ruski poljoprivredni radnik, usled zajedničke svojine zemljišta u seoskoj opštini, još nije potpuno odvojen od svojih sredstava za proizvodnju, te stoga još nije »slobodan najamni radnik« u punom smislu reči. A postojanje ovog poslednjeg u društvenom razmeru neizostavan je uslov da bi se $N-R$, pretvaranje novca u robu, moglo predstaviti kao pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital.

Stoga je samo sobom jasno da je formula za kružni tok novčanog kapitala: $N-R \ldots P \ldots R'-N'$ po sebi razumljiv oblik kružnog toka kapitala samo na podlozi već razvijene kapitalističke proizvodnje, jer ima za pretpostavku postojanje klase najamnih radnika u društvenom razmeru. Kapitalistička proizvodnja, kao što smo videli, ne proizvodi samo robu i višak vrednosti; ona reprodukuje, i to u sve većem obimu, klasu najamnih radnika i pretvara ogromnu većinu neposrednih proizvođača u najamne radnike. Zato $N-R \ldots P \ldots R'-N'$, pošto je prva pretpostavka njegovog toka stalna prisutnost klase najamnih radnika, već ima kao pretpostavku kapital u obliku proizvodnog kapitala, a otud i oblik kružnog toka proizvodnog kapitala.

II. Drugi stadijum. Funkcija proizvodnog kapitala

Kružni tok kapitala koji ovde posmatramo počinje prometnim činom $N-R$, pretvaranjem novca u robu, kupovinom. Promet se, dakle, mora dopuniti suprotnom metamorfozom $R-N$, pretvaranjem robe u novac, prodajom. Ali neposredni rezultat čina $N-R < \frac{Rs}{Sp}$ jeste prekid prometa kapital-vrednosti predujmljene u novčanom obliku. Pretvaranjem novčanog kapitala u proizvodni kapital dobila je kapital-vrednost takav naturalni oblik u kome se više ne može dalje kretati u prometu, već mora ići u potrošnju, naime u proizvodnu potrošnju. Upotreba radne snage, rad, može se ostvariti samo u procesu rada. Kapitalista ne može preprodati radnika kao robu, jer ovaj nije

[1*] novcem drugih ljudi

njegov rob, i jer je kupio samo iskorišćavanje njegove radne snage za određeno vreme. S druge strane, on može radnu snagu koristiti samo tako ako joj da da ona za njega koristi sredstva za proizvodnju kao stvaraoce robe. Rezultat prvog stadijuma jeste, prema tome, ulaz u drugi, proizvodni stadijum kapitala.

Ovo kretanje predstavlja se kao $N—R < \frac{Rs}{Sp} \ldots P$, gde tačke znače da je promet kapitala prekinut, ali da proces njegovog kružnog toka i dalje traje, prelazeći iz sfere robnog prometa u sferu proizvodnje. Prvi stadijum, pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital, pojavljuje se, dakle, samo kao preteča i uvodna faza drugog stadijuma, funkcionisanja proizvodnog kapitala.

$N—R < \frac{Rs}{Sp}$ ima za pretpostavku da individua koja vrši ovaj čin raspolaže ne samo vrednostima kakvog bilo upotrebnog oblika, nego da ona te vrednosti poseduje u novčanom obliku, da bude vlasnik novca. Ali čin se sastoji upravo u izdavanju novca, te on može ostati vlasnik novca samo ukoliko mu se novac vraća implicite samim aktom izdavanja. A novac mu se može vraćati samo prodajom robe. Čin ga, dakle, pretpostavlja kao proizvođača robe.

$N—Rs$. Najamni radnik živi samo od prodaje radne snage. Njeno održavanje — njegovo samoodržavanje — iziskuje svakodnevnu potrošnju. Njegovo plaćanje mora se, dakle, stalno ponavljati u kraćim rokovima, da bi on mogao ponavljati kupovine potrebne za njegovo samoodržavanje — čin $Rs — N—R$ ili $R—N—R$. Stoga kapitalista mora prema njemu stalno istupati kao novčani kapitalista, a njegov kapital kao novčani kapital. Ali, s druge strane, da bi masa neposrednih proizvođača, najamnih radnika, mogla vršiti čin $Rs—N—R$, moraju se prema njoj stalno nalaziti potrebna životna sredstva u kupljivom obliku, tj. u obliku robe. Ovo stanje zahteva, dakle, već visok stupanj razvitka prometa proizvoda kao roba, dakle i obima robne proizvodnje. Čim je proizvodnja pomoću najamnog rada opšta, mora robna proizvodnja biti opšti oblik proizvodnje. A kad se ova pretpostavi kao opšta, onda ona sa svoje strane zahteva sve veću podelu društvenog rada, tj. sve veću specijalizaciju proizvoda koji neki određeni kapitalista proizvodi kao robu, sve veće cepanje procesa proizvodnje koji se međusobno dopunjuju u samostalne procese. Stoga se u istom stepenu kao i $N—Rs$ razvija i $N—Sp$; tj. u istoj meri se odvaja proizvodnja sredstava za proizvodnju od robe čijoj proizvodnji ona služe, te sredstva za proizvodnju istupaju prema ovakvom proizvođaču robe kao robe koje on ne proizvodi, nego kupuje radi svog određenog procesa proizvodnje. Ona dolaze iz grana proizvodnje potpuno odvojenih od njegove i samostalno vođenih i ulaze u njegovu granu proizvodnje kao robe; ona se stoga moraju kupovati. Predmetni uslovi robne proizvodnje stupaju pred njega u sve većem obimu kao proizvodi drugih proizvođača roba, kao robe. U istoj toj meri mora i kapitalista istupati kao novčani kapitalista, drugim rečima, proširuje se razmer u kome njegov kapital mora funkcionisati kao novčani kapital.

S druge strane, iste okolnosti koje proizvode osnovni uslov kapitalističke proizvodnje — postojanje klase najamnih radnika — guraju svu robnu proizvodnju da pređe u kapitalističku robnu proizvodnju. Srazmerno obimu svoga razvitka, kapitalistička robna proizvodnja dejstvuje kao razarač i rastvarač na svaki stariji oblik proizvodnje, koji, usmeren pretežno na neposrednu sopstvenu potrebu, pretvara u robu samo suvišak proizvoda. Ona čini da prodaja proizvoda postane glavnim interesom, isprva ne napadajući vidljivo sam način proizvodnje; takvo je npr. bilo prvo dejstvo kapitalističke svetske trgovine na takve narode kao što su Kinezi, Indijci, Arabljani itd. A zatim, gde uhvati korena, razara ona sve oblike robne proizvodnje koji su zasnovani bilo na sopstvenom radu proizvođača, bilo na prodavanju u obliku robe samo suvišnog proizvoda. Ona prvo robnu proizvodnju pretvara u opštu, a onda postupno pretvara svaku robnu proizvodnju u kapitalističku.[3]

Ma kakvi bili društveni oblici proizvodnje, radnici i sredstva za proizvodnju uvek ostaju njenim činiocima. Ali, i jedni i drugi su to samo po mogućnosti kad su jedni od drugih odvojeni. Da bi se uopšte proizvodilo, oni se moraju spojiti. Po posebnom načinu na koji se ovo spajanje vrši razlikuju se razne ekonomske epohe društvene strukture. U slučaju koji sad ispitujemo polazna tačka je odvojenost slobodnog radnika od njegovih sredstava za proizvodnju, i mi smo videli kako se oni i pod kojim uslovima sjedinjuju u ruci kapitaliste — naime kao proizvodni način egzistencije njegovog kapitala. Stoga stvarni proces u koji među sobom stupaju ovako sjedinjeni subjektivni i objektivni stvaraoci robe, proces proizvodnje, postaje i sam funkcijom kapitala — kapitalistički proces proizvodnje, čija je priroda opširno izložena u prvoj knjizi ovog spisa. Svaka proizvodnja robe postaje u isto vreme i eksploatacija radne snage; ali tek kapitalistička proizvodnja robe postaje epohalan način eksploatacije koji u svom istorijskom razvoju, organizovanjem procesa rada i džinovskom izgradnjom tehnike revolucioniše čitavu ekonomsku strukturu društva i neuporedivo natkriljuje sve ranije epohe.

Različitim ulogama koje igraju za vreme procesa proizvodnje pri obrazovanju vrednosti, pa dakle i u proizvođenju viška vrednosti, razlikuju se sredstva za proizvodnju i radna snaga, ukoliko su oblici egzistencije predujmljene kapital-vrednosti, kao postojan i promenljiv kapital. Zatim, kao različni sastavni delovi proizvodnog kapitala razlikuju se i time što prvi, u posedu kapitaliste, ostaju njegov kapital i izvan procesa proizvodnje, dok radna snaga postaje oblikom egzistencije nekog individualnog kapitala samo u okviru toga procesa. Dok je radna snaga roba samo u ruci svoga prodavca, najamnog radnika, ona postaje kapital, naprotiv, samo u ruci svoga kupca, kapitaliste, kome pripada njena vremena upotreba. Sama sredstva za proizvodnju postaju predmetnim obličjima proizvodnog kapitala, ili proizvodni ka-

[3] Dovde rukopis VII; odavde rukopis VI.

pital, tek od onog momenta kad im je radna snaga postala pripojiva kao lični oblik egzistencije tog kapitala. Kao što čovekova radna snaga nije od prirode kapital, tako to nisu ni sredstva za proizvodnju. Ona stiču taj specifični društveni karakter samo pod određenim, istorijski razvijenim uslovima, kao što se samo pod takvim uslovima plemenitim metalima utiskuje karakter novca ili čak novcu karakter novčanog kapitala.

Funkcionišući, proizvodni kapital troši svoje sopstvene sastavne delove da bi ih preobratio u masu proizvoda veće vrednosti. Pošto radna snaga dejstvuje samo kao jedan od njegovih organa, to je i suvišak vrednosti proizvoda iznad vrednosti elemenata koji su ga stvorili, suvišak stvoren viškom rada radne snage, plod kapitala. Višak rada radne snage jeste besplatni rad kapitala i stoga stvara za kapitalistu višak vrednosti, vrednost koja ga ne staje nikakvog ekvivalenta. Stoga proizvod nije samo roba, već roba oplođena viškom vrednosti. Njena vrednost je $=P+V$, jednaka vrednosti proizvodnog kapitala P, utrošenog u njenu proizvodnju, plus višak vrednosti V koji je on proizveo. Uzmimo da se ta roba sastoji iz 10 000 funti pređe, na čiju izradu je utrošeno sredstava za proizvodnju u vrednosti od 372 £ i radne snage u vrednosti od 50 £. Za vreme procesa predenja preneli su prelci na predu vrednost sredstava za proizvodnju koja su svojim radom utrošili, u iznosu od 372 £, a u isto su vreme, saobrazno utrošku svoga rada, stvorili novu vrednost od, recimo, 128 £. Stoga 10 000 funti pređe nose vrednost od 500 £.

III. Treći stadijum. $R'-N'$

Roba postaje *robni kapital* kao funkcionalni oblik egzistencije već oplođene kapital-vrednosti koja neposredno potiče iz samog procesa proizvodnje. Kad bi se robna proizvodnja vodila kapitalistički u čitavom svom društvenom obimu, onda bi svaka roba od svog postanka bila elemenat robnog kapitala, pa sastojala se ona iz sirova gvožđa ili briselskih čipaka, sumporne kiseline ili cigara. Problem koje su vrste robne vojske po svojoj prirodi određene da uzmu rang kapitala, a koje za redovsku robnu službu, jedna je od dražesnih muka što ih je skolastička ekonomija sama sebi stvorila.

Kad je u robnom obliku, kapital mora vršiti robnu funkciju. Artikli iz kojih se sastoji, unapred proizvedeni za tržište, moraju se prodati, pretvoriti u novac, dakle proći kretanje $R-N$.

Uzmimo da se roba kapitaliste sastoji iz 10 000 funti pamučne pređe. Ako je u procesu predenja utrošeno sredstava za proizvodnju u vrednosti od 372 £ i stvoreno nove vrednosti 128 £, onda preda ima vrednost od 500 £, koju izražava svojom istoimenom cenom. Neka se ova cena realizuje prodajom $R-N$. Šta je to što čini da je ovaj jedno-

stavni čin svakog robnog prometa u isto vreme i funkcija kapitala? Doista ne neka promena koja se vrši u okviru toga čina, bilo u pogledu upotrebnog karaktera robe, jer kao upotrebni predmet roba prelazi kupcu, bilo u pogledu njene vrednosti, jer ovoj se ne menja veličina, nego samo oblik. Prvo je postojala u pređi, a sad u novcu. Tako se ističe bitna razlika između prvog stadijuma $N—R$[1*] i poslednjeg $R—N$. Tamo predujmljeni novac funkcioniše kao novčani kapital jer se putem prometa preobraća u robe specifične upotrebne vrednosti. Ovde roba može da funkcioniše kao kapital samo ukoliko ona ovaj karakter već gotov donese iz procesa proizvodnje, pre nego što otpočne svoj promet. Za vreme procesa predenja stvorili su prelci vrednost pređe u iznosu od 128£. Od ovoga su za kapitalistu recimo 50£ samo ekvivalenat za njegov izdatak na radnu snagu, a 78£ — pri stepenu eksploatacije radne snage od 156%—čine višak vrednosti. Dakle, vrednost 10 000 funti pređe sadrži prvo vrednost utrošenog proizvodnog kapitala P, od čega je postojani deo =372 £, promenljivi=50 £, njihov zbir=422 £ = 8440 funti pređe. Ali je vrednost proizvodnog kapitala $P=R$, vrednosti elemenata koji ga sačinjavaju i koji su u stadijumu $N—R$ stajali prema kapitalisti kao robe u rukama svojih prodavaca. — A drugo, vrednost pređe sadrži višak vrednosti od 78£=1560 funti pređe. Dakle, R je, kao izraz vrednosti 10 000 funti pređe $=R+\triangle R$, R plus priraštaj od R (=78£), koji ćemo nazvati r, jer postoji u istom robnom obliku u kome se sad nalazi i prvobitna vrednost R. Vrednost 10 000 funti pređe =500£ jeste, dakle $=R+r=R'$. Ono što čini da R, kao izraz vrednosti 10 000 funti pređe, bude R', nije apsolutna veličina njegove vrednosti (500£), jer je ona, kao i kod svih ostalih R koji izražavaju vrednost ma koje druge sume roba, određena veličinom rada koji je u njoj opredmećen; nego je to relativna veličina njegove vrednosti, veličina njegove vrednosti upoređena s vrednošću kapitala P utrošenog na njegovu proizvodnju. U njoj je sadržana ta vrednost plus višak vrednosti što ga je dao proizvodni kapital. Njegova vrednost je veća, ona premaša tu kapital-vrednost za ovaj višak vrednosti r. 10 000 funti pređe nosilac su ove oplođene, viškom vrednosti obogaćene kapital-vrednosti, i one su to kao proizvod kapitalističkog procesa proizvodnje. R' izražava vrednosni odnos, odnos vrednosti robnog proizvoda prema vrednosti kapitala izdatog na njegovu proizvodnju, izražava, dakle, sastav njegove vrednosti iz kapital-vrednosti i viška vrednosti. Deset hiljada funti pređe jesu robni kapital, R', samo kao preobraženi oblik proizvodnog kapitala P, dakle u takvoj vezi koja isprva postoji samo u kružnom toku ovog individualnog kapitala, ili za kapitalistu koji je svojim kapitalom proizveo pređu. To je tako reći samo unutrašnji, ne spoljašnji odnos koji čini da 10 000 funti pređe, kao nosilac vrednosti, budu robni kapital; svoju kapitalističku belegu one ne nose u apsolutnoj veličini svoje

1* U 1. i 2. izdanju: R—N; izmenjeno prema rukopisu koji je Engels pripremio za štampu.

vrednosti, već u njenoj relativnoj veličini, u veličini svoje vrednosti uporedenoj s veličinom vrednosti koju je, pre nego što se pretvorio u robu, imao proizvodni kapital koji je u njima sadržan. Stoga, ako se 10 000 funti pređe prodadu po svojoj vrednosti od 500 £, ovaj prometni čin je, posmatran za sebe, $=R—N$, prosto pretvaranje jedne nepromenjene vrednosti od robnog oblika u novčani oblik. Ali, isti čin je, kao posebni stadijum u kružnom toku nekog individualnog kapitala, realizovanje kapital-vrednosti od 422 £, koju roba nosi, plus višak vrednosti od 78 £, koji roba takođe nosi, dakle $R'— N'$, pretvaranje robnog kapitala iz njegovog robnog oblika u novčani oblik.[4]

Funkcija koju vrši R' funkcija je svakog robnog proizvoda: pretvoriti se u novac, prodati se, proći kroz prometnu fazu $R—N$. Dokle god sad oplođeni kapital ostane u obliku robnog kapitala, dok leži na tržištu, proces proizvodnje miruje. Robni kapital ne dejstvuje ni kao stvaralac proizvoda, ni kao stvaralac vrednosti. Od različnoga stepena brzine kojom kapital otresa svoj robni a uzima novčani oblik, ili od brzine prodaje, zavisi hoće li jedna ista kapital-vrednost služiti više ili manje kao stvaralac proizvoda i vrednosti i hoće li se razmer reprodukcije proširiti ili suziti. U prvoj knjizi je pokazano da je stepen dejstva nekog datog kapitala uslovljen potencijama procesa proizvodnje koje su u izvesnom stepenu nezavisne od veličine njegove sopstvene vrednosti.[1*] A ovde se pokazuje da prometni proces pokreće nove potencije stepena dejstva, ekspanzije i kontrakcije kapitala, koje su nezavisne od veličine njegove vrednosti.

Zatim, robna masa R', kao nosilac oplođenog kapitala, mora u čitavom svom obimu proći metamorfozu $R'— N'$. Kvantitet prodate robe postaje ovde bitnom odredbom. Pojedinačna roba figuriše još samo kao sastavni deo celokupne mase. Vrednost od 500 £ postoji u 10 000 funti pređe. Ako kapitalisti pođe za rukom da proda samo 7440 funti po njihovoj vrednosti od 372 £, onda je naknadio samo vrednost postojanog kapitala, vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju; ako proda 8440 funti, onda je naknadio samo veličinu vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala. Da bi realizovao višak vrednosti on mora prodati više, a da bi ostvario čitav višak vrednosti od 78 £ (=1560 funti pređe), on mora prodati svih 10 000 funti pređe. U 500 £ novca on dobija, dakle, samo ekvivalenat za prodatu robu; njegova transakcija u okviru prometa prosto je $R—N$. Da je svojim radnicima platio 64 £ najamnine umesto 50 £, njegov višak vrednosti bio bi samo 64 £ umesto 78 £, a stepen eksploatacije samo 100% umesto 156%; ali vrednost njegove pređe bi i dalje ostala ista, samo bi odnos njenih različitih delova bio drukčiji; prometni čin $R—N$ bio bi i sad kao i pre prodaja 10 000 funti pređe za 500 £, za njihovu vrednost.

[4] Dovde rukopis VI, odavde rukopis V.

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 532 - 534.

$R' = R + r$ (=422 £+78 £).—R je jednako vrednosti od P-a ili proizvodnom kapitalu, a ovaj je jednak vrednosti N-a koje je bilo predujmljeno u $N—R$, u kupovinu elemenata proizvodnje, u našem primeru=422 £. Ako se robna masa proda po svojoj vrednosti, onda je R=422 £ a r=78 £, jednako vrednosti viška proizvoda od 1560 funti pređe. Ako r, izraženo u novcu, nazovemo n, onda je $R' — N' = (R+r)—(N+n)$ te je, prema tome, kružni tok $N—R \ldots P \ldots R'— N'$ u razvijenijem obliku $N—R <^{Rs}_{Sp} \ldots P \ldots (R+r)—(N+n)$.

U prvom stadijumu kapitalista izvlači upotrebne artikle s robnog tržišta u užem smislu i s tržišta rada; u trećem stadijumu on baca robu opet na tržište, ali samo *na jedno*, na robno tržište u užem smislu. A što svojom robom opet izvlači više vrednosti nego što je prvobitno bio ubacio jeste samo stoga što ubacuje veću robnu vrednost nego što je prvobitno izvukao. On je ubacio vrednost N i izvukao ekvivalenat R; on ubacuje $R+r$ i izvlači ekvivalenat $N+n$. — U našem primeru N je bilo ravno vrednosti od 8440 funti pređe; ali on baca na tržište 10 000 funti, daje mu, dakle, više vrednosti no što mu je bio uzeo. S druge strane, on je tu vrednost koja je porasla ubacio samo zato što je u procesu proizvodnje, eksploatišući radnu snagu, proizveo višak vrednosti (kao alikvotni deo proizvoda, izražen u višku proizvoda). Robna masa je robni kapital, nosilac oplođene kapital-vrednosti, samo kao proizvod toga procesa. Izvršenjem čina $R' — N'$ ostvaruje se i predujmljena kapital-vrednost i višak vrednosti. Njihovo realizovanje poklapa se s nizom prodaja ili i s prodajom odjedanput čitave robne mase, prodajom koju izražava $R' — N'$. Ali isti prometni čin $R' — N'$ utoliko je drukčiji za kapital-vrednost, a drukčiji za višak vrednosti, što za svaki od njih izražava različit stadijum njihovog prometa, različit odsek niza metamorfoza kroz koje moraju proći u okviru prometa. Višak vrednosti, r, došao je na svet tek u procesu proizvodnje. On se, dakle, pojavljuje na robnom tržištu prvi put, i to u robnom obliku; robni oblik je prvi njegov prometni oblik, a stoga je i čin $r—n$ njegov prvi prometni čin, ili njegova prva metamorfoza, kojoj, dakle, još ostaje da se dopuni suprotnim prometnim činom, ili obratnom metamorfozom $n—r$.[5]

Drukčije je s prometom koji kapital-vrednost R izvršuje u istom prometnom činu $R' — N'$, koji je za nju prometni čin $R—N$, gde je $R=P$, jednako prvobitno predujmljenome N. Kapital-vrednost R otpočela je svoj prvi prometni čin kao N, kao novčani kapital, a činom $R—N$ vraća se istom obliku; ona je, dakle, prošla obadve suprotne faze prometa: 1) $N—R$, 2) $R—N$, i nalazi se opet u obliku u kome nanovo može početi isti proces kružnog toka. Što je za višak vrednosti

[5] Ovo važi jednako ma na koji način mi odvojili kapital-vrednost od viška vrednosti. U 10 000 funti pređe ima 1560 funti=78 £ viška vrednosti, ali u 1 funti pređe=1 šiling ima isto tako 2,496 unče=1,872 pensa viška vrednosti.

prvo pretvaranje robnog oblika u novčani oblik, to je za kapital-vrednost povratak, ili ponovno pretvaranje u njen prvobitni novčani oblik.

Putem čina $N-R<\frac{Rs}{Sp}$ bio je novčani kapital preobraćen u sumu roba iste vrednosti, u *Rs* i *Sp*. Ove robe ne funkcionišu ponovo kao robe, kao artikli za prodaju. Njihova vrednost postoji sada u ruci njihovog kupca, kapitaliste, kao vrednost njegovog proizvodnog kapitala *P*. A u funkciji toga *P*, u proizvodnoj potrošnji, one se pretvaraju u vrstu robe koja se materijalno razlikuje od sredstava za proizvodnju, u predu, u kojoj se njihova vrednost ne samo održava nego i povećava, od 422 £ na 500 £. Ovom realnom metamorfozom zamenjuju se robe, izvučene s tržišta u prvom stadijumu $N-R$, robom drukčijom po materiji i po vrednosti, koja sad mora funkcionisati kao roba, pretvoriti se u novac, prodati se. Stoga se proces proizvodnje pokazuje samo kao prekid prometnog procesa kapital-vrednosti, od kojega je dotle prevaljena samo prva faza $N-R$. On prevaljuje drugu i završnu fazu $R-N$ pošto se *R* izmenilo i materijalno i u vrednosti. Ali, ukoliko dolazi u obzir kapital-vrednost uzeta sama za sebe, ona je u procesu proizvodnje pretrpela samo promenu svog upotrebnog oblika. Ona je postojala kao 422 £ vrednosti u *Rs* i *Sp*, sada postoji kao 422 £ vrednosti u 8440 funti pređe. Ako, dakle, promatramo samo obe faze prometnog procesa kapital-vrednosti, zamišljajući ovu odvojenu od njenog viška vrednosti, onda ona prolazi: 1) $N-R$ i 2) $R-N$, gde drugo *R* ima promenjen upotrebni oblik, ali istu vrednost kao i prvo *R*; dakle $N-R-N$, takav prometni oblik koji, dvostrukim premeštanjem robe u suprotnom pravcu, pretvaranjem od novca u robu, pretvaranjem od robe u novac, nužno uslovljava da se vrednost koja je predujmljena kao novac vrati na svoj novčani oblik: da se ponovo pretvori u novac.

Isti prometni čin $R'-N'$, koji je za kapital-vrednost predujmljenu u novcu druga, završna metamorfoza, povratak novčanom obliku, jeste za višak vrednosti, što ga robni kapital istovremeno nosi i zajedno sa sobom realizuje prelazeći u novčani oblik, prva metamorfoza, pretvaranje od robnog oblika u novčani oblik, $R-N$, prva faza prometa.

Ovde, dakle, treba ukazati na dva momenta. Prvo: završno ponovno pretvaranje kapital-vrednosti u njen prvobitni novčani oblik jeste funkcija robnog kapitala. Drugo: ova funkcija uključuje u sebi prvi preobražaj oblika viška vrednosti od njegovog prvobitnog robnog oblika u novčani. Ovde, dakle, novčani oblik igra dvostruku ulogu; s jedne strane, on je povratni oblik vrednosti koja je prvobitno bila predujmljena u novcu, dakle povratak na onaj oblik vrednosti kojim je proces otpočet; s druge strane, on je prvi preobraženi oblik vrednosti koja prvobitno ulazi u promet u robnom obliku. Ako se robe iz kojih se sastoji robni kapital prodadu po njihovoj vrednosti, kao što se ovde pretpostavlja, onda se $R+r$ pretvara u $N+n$ jednake vrednosti; realizovani robni kapital sada postoji u ruci kapitaliste u ovom

obliku $N+n$ (422£+78£=500£). Kapital-vrednost i višak vrednosti sada postoje kao novac, dakle u obliku opšteg ekvivalenta.

Na završetku procesa nalazi se, dakle, kapital-vrednost opet u istom obliku u kome je u nj ušla, može ga, dakle, kao novčani kapital ponovo otpočeti i proći. Baš zbog toga što je novčani kapital (N) polazni i završni oblik procesa, označujemo ovaj oblik kružnog procesa kao kružni tok novčanog kapitala. Na kraju procesa nije promenjen oblik predujmljene vrednosti, promenila se samo njena veličina.

$N+n$ samo su novčana suma određene veličine, u našem slučaju 500£. Ali, kao rezultat kružnog toka kapitala, kao realizovani robni kapital, ova suma novca sadrži kapital-vrednost i višak vrednosti; uz to oni više nisu srasli jedno s drugim kao u pređi; oni sad leže jedno pokraj drugog. Njihova realizacija dala je i jednom i drugom samostalan novčani oblik. Od toga $^{211}/_{250}$ jesu kapital-vrednost, 422£, a $^{39}/_{250}$ jesu višak vrednosti od 78£. Ova razdvojenost, posledica realizovanja robnog kapitala, nema samo onu formalnu sadržinu o kojoj ćemo odmah govoriti; ona postaje važna u procesu reprodukcije kapitala prema tome kako se n pripaja N-u, da li u celini, delimično ili nikako, dakle prema tome da li produžuje funkcionisati kao sastavni deo predujmljene kapital-vrednosti ili ne. n i N mogu prolaziti i kroz sasvim različite promete.

U N' kapital se opet vratio svom prvobitnom obliku N, svom novčanom obliku; ali u obliku u kome je realizovan kao kapital.

Tu, prvo, postoji kvantitativna razlika. Kapital je bio N, 422£; sada je N', 500 £, i ta je razlika izražena u $N \ldots N'$, u kvantitativno različnim ekstremima kružnog toka, čije je sâmo kretanje samo tačkama . . .označeno. N' je $> N$, $N' - N = V$, višak vrednosti.—Ali, kao rezultat ovog kružnog toka $N \ldots N'$ sada postoji samo još N'; to je proizvod u kome se izgubio proces koji ga je stvorio. Sada N' postoji samostalno za sebe, nezavisno od kretanja koje ga je rodilo. Kretanje je prošlo; N' je došlo na njegovo mesto.

Ali N' kao $N+n$, 500 £ kao 422 £ predujmljenog kapitala plus njegov priraštaj od 78 £, predstavlja u isto vreme i kvalitativan odnos, mada sam ovaj kvalitativni odnos postoji samo kao odnos delova jedne istoimene sume, dakle kao kvantitativan odnos. N, predujmljeni kapital, koje se sada opet nalazi u svom prvobitnom obliku (422 £), postoji sada kao realizovan kapital. Ono se ne samo održalo nego se i realizovalo kao kapital pošto se kao takvo razlikuje od n (78 £), prema kome se odnosi kao prema *svom* priraštaju, *svom* plodu, prinovi koju je samo rodilo. Ono se realizovalo kao kapital, jer se realizovalo kao vrednost koja je izlegla vrednost. N' postoji kao odnos kapitala; N se više ne pojavljuje kao puki novac, već je izričito dato kao novčani kapital, izraženo je kao vrednost koja se oplodila, koja, dakle, ima svojstvo da se oplođuje, da izleže više vrednosti no što sama ima, N je dato kao kapital svojim odnosom prema jednom drugom delu od N', delu koji je njime dat, koji je posledica za koju je ono bilo uzrok i osnovica.

Tako se N' pojavljuje kao suma vrednosti, koja je u sebi diferencirana, koja se u samoj sebi funkcionalno (pojmovno) razlikuje i koja izražava kapitalski odnos.

Ali, ovo je izraženo samo kao rezultat, bez posredovanja procesa čiji je ono rezultat.

Delovi vrednosti ne razlikuju se kao takvi jedni od drugih kvalitativno osim ukoliko istupaju kao vrednosti različitih artikala, konkretnih stvari, dakle u raznim upotrebnim oblicima, a stoga kao vrednosti različnih robnih tela — to je razlika koja ne potiče iz samih njih kao pukih delova vrednosti. U novcu je zatrt svaki trag različnosti roba upravo zato što je novac ekvivalentski oblik zajednički svima njima. Novčana suma od 500£ sastoji se od samih istoimenih elemenata od 1£. Pošto je u pukoj egzistenciji ove novčane sume potrta posredna karika njenog porekla, i pošto je nestao svaki trag specifičnoj diferenciji koju u procesu proizvodnje imaju razni sastavni delovi kapitala, to razlika postoji još samo u pojmovnom obliku jedne glavne sume (engleski: principal)=predujmljenom kapitalu od 422£, i jednog suviška, sume vrednosti od 78£. Neka je N' npr.=110£, od čega $100=N$, glavna suma, a $10=V$, višak vrednosti. Oba dela koja sačinjavaju sumu od 110£ apsolutno su iste vrste, dakle, pojmovno ne postoji razlika između njih. Ma kojih 10£ uvek su $^1/_{11}$ ukupne sume od 110£, pa bilo da su $^1/_{10}$ predujmljene glavne sume od 100£ ili suvišak od 10£ preko nje. Stoga se glavna suma i prirasla suma, kapital i višak-suma, dadu izraziti kao razlomci ukupne sume; u našem primeru $^{10}/_{11}$ sačinjavaju glavnu sumu ili kapital, a $^1/_{11}$ višak-sumu. Stoga je ovde novčani izraz, u kome se realizovani kapital pojavljuje na završetku svoga procesa, iracionalan izraz kapitalskog odnosa.

Svakako da to važi i za R' $(=R+r)$. Ali, s tom razlikom što R', gde su R i r samo srazmerni delovi vrednosti iste homogene robne mase, ukazuje na svoje poreklo P, čiji je neposredni proizvod, dok je u N', obliku koji potiče neposredno iz prometa, iščezao direktni odnos prema P.

Iracionalna razlika između glavne i prirasle sume, sadržana u N', ukoliko ono izražava rezultat kretanja $N \ldots N'$, gubi se odmah čim ono opet aktivno funkcioniše kao novčani kapital, dakle kad se ne fiksira obrnuto kao novčani izraz oplođenog industrijskog kapitala. Kružni tok novčanog kapitala ne može nikad početi sa N' (mada sad N' funkcioniše kao N), već samo sa N, tj. nikad kao izraz kapitalskog odnosa, već samo kao oblik predujma kapital-vrednosti. Čim se 500£ ponovo predujme kao kapital da bi se ponovo oplodile, one su polazna, a ne povratna tačka. Umesto kapitala od 422£ sada je predujmljen kapital od 500£, više novca nego ranije, veća kapital-vrednost, ali odnos između oba sastavna dela je otpao, upravo kao što je i u početku umesto sume od 422£ mogla kao kapital funkcionisati suma od 500£.

Predstavljati se kao N' nije neka aktivna funkcija novčanog kapitala; naprotiv, njegovo sopstveno predstavljanje kao N' jeste funkcija

R'-a. Već u prostom robnom prometu: 1) $R_1—N$, 2) $N—R_2$, funkcioniše N aktivno tek u drugom činu $N—R_2$; njegovo predstavljanje kao N samo je rezultat prvog čina, kojim tek istupa kao preobraženi oblik od R_1. Kapitalski odnos sadržan u N', odnos jednog njegovog dela kao kapital-vrednosti prema drugome delu kao priraštaju njegove vrednosti, svakako dobija funkcionalno značenje ukoliko se N', pri stalnom ponavljanju kružnog toka $N \ldots N'$, cepa na dva prometa, na promet kapitala i promet viška vrednosti, dakle ukoliko oba dela izvršuju ne samo kvantitativno već i kvalitativno različite funkcije, N drukčiju nego n. Ali posmatran za sebe, oblik $N—N'$ ne uključuje u sebi potrošnju kapitaliste, već izričito samo samooplođenje vrednosti i akumulaciju, ukoliko se ova poslednja izražava pre svega u periodičnom porastu stalno nanovo preduimanog novčanog kapitala.

$N' = N+n$, mada je iracionalni oblik kapitala, ujedno je ipak tek novčani kapital u svom realizovanom obliku, kao novac koji je izlegao novac. Ali, ovde treba razlikovati funkciju novčanog kapitala u prvom stadijumu $N—R < \frac{Rs}{Sp}$. N u ovom prvom stadijumu promeće se kao novac. Ono funkcioniše kao novčani kapital samo zbog toga što jedino u svom novčanom stanju može izvršiti neku novčanu funkciju, preobratiti se u elemente P-a, u Rs i Sp, koji prema njemu stoje kao robe. U ovom prometnom činu on funkcioniše samo kao novac; ali pošto je ovaj čin prvi stadijum kapital-vrednosti u procesu, on je ujedno i funkcija novčanog kapitala, što potiče od specifičnog upotrebnog oblika roba Rs i Sp koje se kupuju. Naprotiv N', sastavljeno od N, kapital-vrednosti, i n, viška vrednosti koji je ona rodila, izražava oplođenu kapital-vrednost, svrhu i rezultat, funkciju celokupnog procesa kružnog toka kapitala. Što ono ovaj rezultat izražava u novčanom obliku, kao realizovan novčani kapital, ne potiče otuda što je ono novčani oblik kapitala, *novčani* kapital, nego obratno — otuda što je novčani *kapital*, kapital u novčanom obliku, što je kapital u tome obliku otvorio proces, što je bio predujmljen u novčanom obliku. Ponovno pretvaranje u novčani oblik funkcija je, kao što smo videli, robnog kapitala R', a ne novčanog kapitala. No što se tiče razlike između N' i N, to je ona (n) samo novčani oblik od r, priraštaja od R; N' je $= N+n$ samo zato što je R' bilo $= R+r$. Dakle, u R' ova razlika i odnos kapital-vrednosti prema višku vrednosti koji je ona izlegla postoji i izražena je pre no što su oba pretvorena u N', u novčanu sumu u kojoj se oba dela vrednosti samostalno sučeljavaju, te su stoga i upotrebljivi za samostalne i među sobom različne funkcije.

N' samo je rezultat realizovanja R'. Oboje, R' i N', samo su različni oblici, robni oblik i novčani oblik, oplođene kapital-vrednosti; i jednom i drugom je zajedničko to što su oplođena kapital-vrednost. Oboje su realizovan kapital, jer tu kapital-vrednost postoji kao takva zajedno s viškom vrednosti, plodom različnim od nje i dobijenim njome, iako je ovaj odnos izražen samo u iracionalnom obliku odnosa dvaju

Jedna stranica Marxovog rukopisa II toma »Kapitala«

delova jedne novčane sume ili jedne robne vrednosti. Ali, kao izrazi kapitala u odnosu prema višku vrednosti koji je on rodio, i za razliku od njega, dakle kao izrazi oplođene vrednosti, N' i R' su jedno isto i izražavaju jedno isto, samo u različnom obliku; oni se ne razlikuju kao novčani kapital i robni kapital, već kao novac i roba. Ukoliko oni predstavljaju oplođenu vrednost, kapital koji je dejstvovao kao kapital, oni izražavaju samo rezultat funkcije proizvodnog kapitala, jedine funkcije u kojoj kapital-vrednost rađa vrednost. Njima je zajedničko to što su oba, novčani kapital i robni kapital, načini egzistencije kapitala. Jedno je kapital u novčanom, drugo kapital u robnom obliku. Stoga specifične funkcije po kojima se razlikuju ne mogu biti ništa drugo do razlike između novčane i robne funkcije. Robni kapital, kao direktan proizvod kapitalističkog procesa proizvodnje, podseća na ovo svoje poreklo i stoga je u svom obliku racionalniji, manje iracionalan od novčanog kapitala, u kome je izbrisan svaki trag toga procesa, kao što se uopšte u novcu gubi svaki posebni upotrebni oblik robe. Stoga se jedino tamo gde samo N' funkcioniše kao robni kapital, gde je ono neposredni proizvod procesa proizvodnje, a ne preobraženi oblik toga proizvoda, gubi njegov bizarni oblik — dakle u proizvodnji samog novčanog materijala. Tako bi za proizvodnju zlata, na primer, obrazac bio: $N—R < \frac{Rs}{Sp} \ldots P \ldots N'$ $(N+r)$, gde N' figuriše kao robni proizvod, jer P daje više zlata no što je bilo predujmljeno za elemente proizvodnje zlata u prvom N, novčanom kapitalu. Ovde se, dakle, gubi iracionalnost izraza $N \ldots N'$ $(N+n)$, gde se jedan deo neke novčane sume javlja kao mati drugog dela iste sume.

IV. Celokupni kružni tok

Videli smo da se prometni proces po isteku svoje prve faze $N—R < \frac{Rs}{Sp}$ prekida sa P, gde se sad Rs i Sp, robe kupljene na tržištu, troše kao materijalni i vrednosni sastavni delovi proizvodnog kapitala; proizvod ove potrošnje je nova roba, R', materijalno i po vrednosti izmenjena. Prekinuti prometni proces $N—R$ mora se dopuniti sa $R—N$. Ali, kao nosilac ove druge i završne faze prometa javlja se R', roba koja je materijalno i po vrednosti drukčija od prvog R. Prometni niz predstavlja se, dakle, kao 1) $N—R_1$; 2) $R'_2—N'$, gde je u drugoj fazi namesto prve robe R_1 — za vreme prekida prouzrokovanog funkcijom P-a, tj. proizvodnjom R' iz elemenata od R, oblika egzistencije proizvodnog kapitala P — došla druga roba R'_2, veće vrednosti i drukčije upotrebne vrednosti. A naprotiv, prvi pojavni oblik u kome je kapital pred nas izišao (knj. I, gl. 4, 1) $N—R—N'$ (rastavljeno: 1) $N—R_1$; 2) $R_1—N'$) pokazuje istu robu dva puta. Oba puta je ista roba u koju se novac pretvara u prvoj fazi, i koja se u drugoj fazi pretvara u više novca. Uprkos ovoj bitnoj razlici, oba prometa imaju to zajedni-

čko što se u njihovoj prvoj fazi novac pretvara u robu, a u drugoj roba u novac, što se, dakle, novac izdat u prvoj fazi vraća u drugoj. S jedne strane, zajedničko im je ovo vraćanje novca na njegovu polaznu tačku, ali, s druge strane, i suvišak vraćenog novca preko predujmljenoga. Utoliko i $N-R \ldots R'-N'$ izgleda sadržano u opštem obrascu $N-R-N'$.

Iz ovoga dalje izlazi da u obema metamorfozama koje pripadaju prometu, $N-R$ i $R'-N'$, svaki put stoje jedna prema drugoj i jednovremeno postoje i zamenjuju se egzistencije vrednosti koje su jednake veličine. Promena vrednosti pripada isključivo metamorfozi P-a, procesu proizvodnje, koji se tako javlja kao realna metamorfoza kapitala prema čisto formalnim metamorfozama prometa.

Razmotrimo sad celokupno kretanje $N-R \ldots P \ldots R'-N'$, ili njegov razvijeniji oblik $\cdot N-R<\frac{Rs}{Sp}\ldots P \ldots R' \ (R+r)-N' \ (N+n)$. Kapital se ovde javlja kao vrednost koja prolazi kroz niz povezanih, uzajamno uslovljenih preobražaja, niz metamorfoza koje sačinjavaju isto toliko faza ili stadijuma jednog ukupnog procesa. Dve od tih faza pripadaju prometnoj oblasti, jedna oblasti proizvodnje. U svakoj od ovih faza nalazi se kapital-vrednost u drukčijem obličju, kojemu odgovara drukčija, specijalna funkcija. U okviru ovog kretanja, predujmljena vrednost ne samo da se održava već i raste, uvećava svoju veličinu. Najzad, u završnom stadijumu, ona se vraća istom obliku u kome se na početku celokupnog procesa pojavila. Zato je ovaj ukupni proces kružni proces.

Oba oblika koje kapital-vrednost uzima u okviru svojih prometnih stadijuma jesu oblik *novčanog kapitala* i oblik *robnog kapitala*; njen oblik, pak, koji pripada stadijumu proizvodnje, jeste oblik *proizvodnog kapitala*. Kapital koji u celokupnom svom kružnom toku uzima ove oblike i opet ih napušta, a u svakome izvršuje funkciju koja mu odgovara, jeste *industrijski kapital* — industrijski ovde u tome smislu da obuhvata svaku granu proizvodnje koja se vodi kapitalistički.

Ovde, dakle, novčani, robni, proizvodni kapital ne označavaju samostalne vrste kapitala čije funkcije sačinjavaju sadržinu isto tako samostalnih i međusobno odvojenih poslovnih grana. Oni ovde obeležavaju samo posebne funkcijske oblike industrijskog kapitala koji ih uzima sva tri jedan za drugim.

Kružni tok kapitala izvršuje se normalno samo dotle dok njegove različite faze prelaze jedna u drugu bez zastoja. Zastane li kapital u prvoj fazi $N-R$, onda se novčani kapital zamrzava u blago; ako se to desi u fazi proizvodnje, onda na jednoj strani leže sredstva za proizvodnju bez funkcionisanja, dok na drugoj strani radna snaga ostaje nezaposlena; ako se to desi u poslednjoj fazi $R'-N'$, onda nagomilane neprodate robe stavljaju branu toku prometa.

S druge strane, u prirodi je stvari da sam kružni tok uslovljava za vreme određenih rokova fiksiranje kapitala u pojedinim isečcima

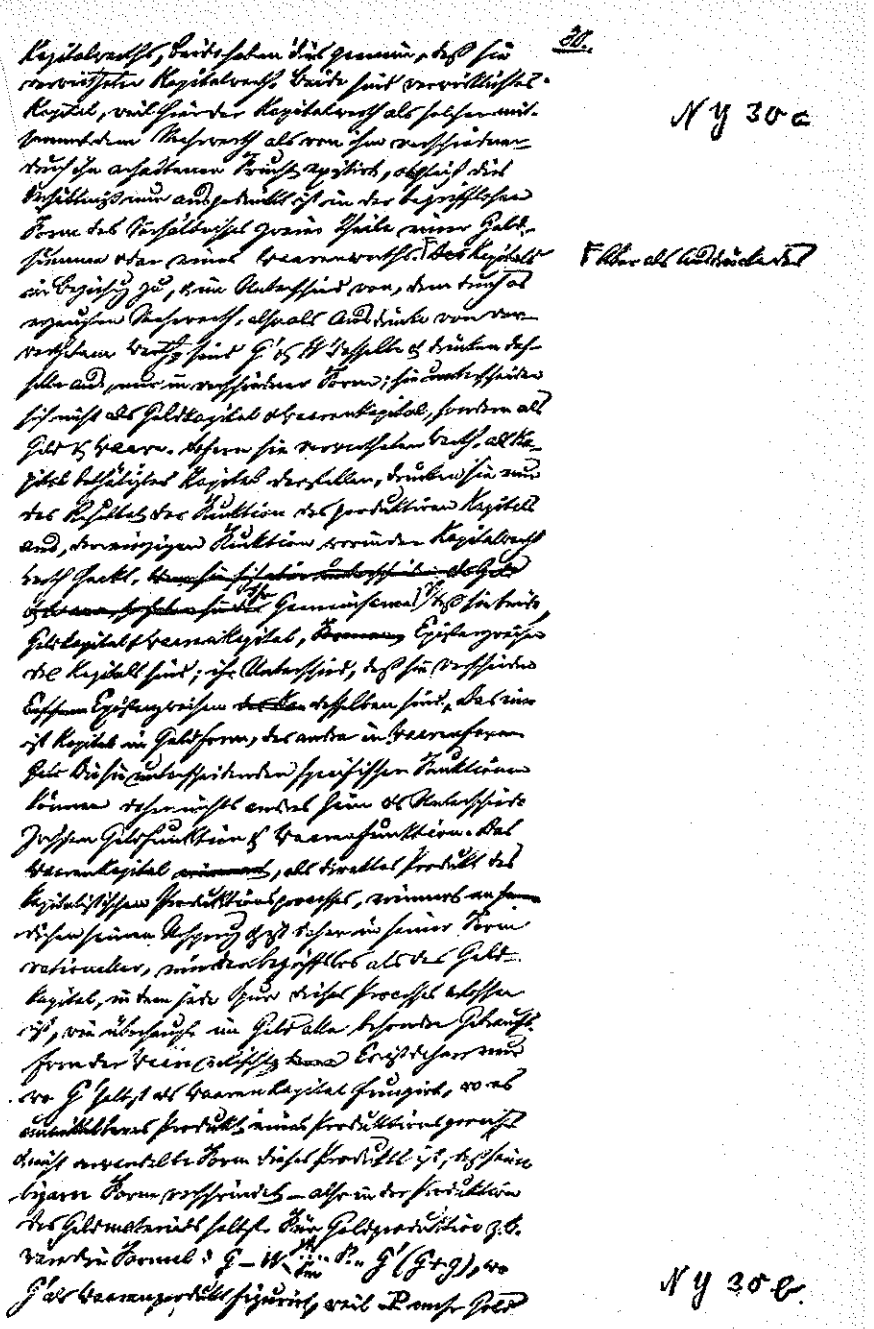

Jedna stranica rukopisa II toma »Kapitala« u redakciji i prepisu Friedricha Engelsa

kruga. U svakoj svojoj fazi industrijski kapital je vezan za neki određeni oblik, kao novčani, proizvodni ili robni kapital. Samo pošto izvrši funkciju koja odgovara svakom obliku u kome se u dato vreme nalazi, dobija on oblik u kome može stupiti u neku novu preobražajnu fazu. Da bismo to jasno predstavili, uzeli smo u našem primeru da je kapital-vrednost robne mase, proizvedene u stadijumu proizvodnje, jednaka celokupnoj sumi vrednosti koja je prvobitno predujmljena kao novac, drugim rečima, da čitava kapital-vrednost, predujmljena kao novac, svaki put jednim mahom ulazi iz jednog stadijuma u drugi, naredni stadijum. Ali, videli smo (knj. I, gl. 6) da jedan deo postojanog kapitala, sredstva za rad u užem smislu (npr. mašine) služe stalno nanovo u većem ili manjem broju ponavljanja istih procesa proizvodnje, te stoga svoju vrednost ustupaju proizvodu samo deo po deo. U kojoj meri ova okolnost modifikuje kružni tok kapitala, pokazaće se docnije. Ovde je dovoljno sledeće: U našem primeru vrednost proizvodnog kapitala = 422£ sadržala je samo prosečno računato rabaćenje fabričkih zgrada, mašina itd., dakle samo onaj deo vrednosti koji one pri pretvaranju 10 600 funti pamuka u 10 000 funti pređe prenose na tu količinu pređe, na proizvod nedeljnog procesa proizvodnje od 60 časova. Stoga su u sredstvima za proizvodnju, u koja se pretvara predujmljeni postojani kapital od 372£, figurisala i sredstva za rad, zgrade, mašine itd., kao da su na tržištu samo iznajmljena na nedeljnu otplatu. No to ne menja stanje stvari ni u čemu. Količinu pređe od 10 000 funti, proizvedenu za nedelju dana, treba samo da pomnožimo brojem nedelja sračunatih na izvestan niz godina, da bi se čitava vrednost kupljenih i za to vreme istrošenih sredstava za rad prenela na nju. Onda je jasno da predujmljeni novčani kapital mora prvo da se pretvori u ta sredstva, dakle da prvo mora izići iz prvog stadijuma $N-R$ pre no što uzmogne funkcionisati kao proizvodni kapital P. Isto je tako u našem primeru jasno da suma kapital-vrednosti od 422£, pripojena pređi za vreme procesa proizvodnje, ne može kao sastavni deo vrednosti od 10 000 funti pređe ući u prometnu fazu $R'-N'$ pre no što je pređa gotova. Pređa se ne može prodati pre no što je ispredena.

U opštoj formuli posmatra se proizvod od P kao materijalna stvar koja se razlikuje od elemenata proizvodnog kapitala, kao predmet koji ima egzistenciju odvojenu od procesa proizvodnje, koji ima drukčiji upotrebni oblik nego elementi proizvodnje. A ovo se uvek događa kad god rezultat procesa proizvodnje istupa kao stvar, čak i tamo gde jedan deo proizvoda opet ulazi kao elemenat u obnovljenu proizvodnju. Tako žito služi kao seme za svoju vlastitu proizvodnju; ali se proizvod sastoji samo iz žita, dakle ima drukčije obličje nego ostali zajedno s njim upotrebljeni elementi, radna snaga, oruđa, gnojivo. Ali ima samostalnih industrijskih grana u kojima proizvod procesa proizvodnje nije neki nov materijalan proizvod, nije roba. Od ekonomske važnosti među njima jeste samo industrija veza, bila ona prava transportna industrija za robu i ljude ili samo prenos vesti, pisama, telegrama itd.

A. Čuprov[6] kaže o tome:

»Fabrikant može prvo da proizvede artikle, a onda da potraži potrošače za njih«.

{njegov proizvod, pošto je kao gotov izbačen iz procesa proizvodnje, prelazi u promet kao roba koja je od tog procesa odvojena}.

»Tako se proizvodnja i potrošnja javljaju kao dva čina, odvojena u prostoru i u vremenu. U transportnoj industriji, koja ne stvara nove proizvode, već samo premešta ljude i stvari, ova dva čina se podudaraju; usluge« (promena mesta) »moraju se trošiti u istom trenutku kad se proizvode. Zbog toga se rejon iz kojega železnica može tražiti svoje mušterije u najboljem slučaju proteže na 50 vrsta« (53 km) »s jedne i s druge strane«.

Rezultat — bilo da se transportuju ljudi ili roba — jeste njihov premeštaj, npr. da se pređa sad nalazi u Indiji umesto u Engleskoj gde je proizvedena.

Ali, ono što transportna industrija prodaje jeste sama promena mesta. Postignuti korisni učinak nerazdvojno je vezan s procesom transportovanja, tj. s produkcionim procesom transportne industrije. Ljudi i roba putuju transportnim sredstvom, a njegovo putovanje, njegovo kretanje u prostoru, upravo predstavlja proces proizvodnje koji je rezultat njegovog dejstva. Korisni učinak može se utrošiti samo za vreme procesa proizvodnje; on ne postoji kao neka stvar za upotrebu različna od toga procesa, koja tek pošto bude proizvedena funkcioniše kao trgovinski artikal, cirkuliše kao roba. Ali razmenska vrednost ovog korisnog učinka određena je, kao i kod svake druge robe, vrednošću elemenata proizvodnje (radne snage i sredstava za proizvodnju) utrošenih na njega, plus višak vrednosti što ga je stvorio višak rada radnika zaposlenih u transportnoj industriji. Ovaj korisni učinak odnosi se i u pogledu svoje potrošnje sasvim kao i druge robe. Ako se individualno troši, njegova vrednost nestaje s potrošnjom; ako se troši proizvodno, tako da je on sam jedan stadijum proizvodnje robe koja se nalazi u transportu, onda se njegova vrednost prenosi kao dodatna vrednost na samu robu. Formula za transportnu industriju bila bi, dakle, $N—R < \overset{Rs}{Sp} \ldots P—N'$, pošto se plaća i troši sam proces proizvodnje, a ne neki proizvod koji se od njega može odvojiti. Ona, dakle, ima gotovo sasvim isti oblik kao i formula za proizvodnju plemenitih metala, samo što je ovde N' preobraženi oblik korisnog učinka postignutog za vreme procesa proizvodnje, a ne naturalni oblik zlata ili srebra dobijenog za vreme toga procesa i izbačenog iz njega.

Industrijski kapital je jedini način egzistencije kapitala gde funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda

---

[6] А. Чупров, *Желѣзнодорожное хозяйство*, Москва 1875, стр. 69, 70.

nego ujedno i njegovo stvaranje. On je stoga uslov za kapitalistički karakter proizvodnje; njegova egzistencija uključuje egzistenciju klasne suprotnosti između kapitalista i najamnih radnika. U onoj meri u kojoj on zavlađuje društvenom proizvodnjom, revolucionišu se tehnika i društvena organizacija procesa rada, a time i ekonomsko-istorijski tip društva. Druge vrste kapitala, koje su se pre njega pojavile u sredini prošlih ili propadajućih društvenih odnosa proizvodnje, ne samo da mu bivaju potčinjene i saobrazno njemu izmenjene u mehanizmu svojih funkcija nego se i kreću još jedino na njegovoj osnovici, te stoga žive i mru, stoje i padaju s tom svojom osnovicom. Novčani kapital i robni kapital, ukoliko svojim funkcijama istupaju pored industrijskog kapitala kao nosioci sopstvenih poslovnih grana, jesu samo još društvenom podelom rada osamostaljeni i jednostrano izgrađeni načini egzistencije različitih funkcijskih oblika koje industrijski kapital čas uzima, a čas napušta u okviru prometne oblasti.

Kružni tok $N \ldots N'$ prepleće se, s jedne strane, sa opštim robnim prometom, proizlazi iz njega i ulazi u nj, i sačinjava jedan njegov deo. S druge strane, on sačinjava zasebno, samostalno kretanje kapital-vrednosti za individualnog kapitalistu, kretanje koje se delom vrši u okviru opšteg robnog prometa, a delom izvan njega, ali koje uvek zadržava svoj samostalni karakter. Prvo, time što obe njegove faze koje se zbivaju u prometnoj oblasti, $N—R$ i $R'— N'$, kao faze kretanja kapitala imaju funkcionalno određene karaktere; u $N—R$, R je materijalno određeno kao radna snaga i sredstva za proizvodnju; u $R'— N'$ realizuje se kapital-vrednost+višak vrednosti. Drugo, obuhvata P, proces proizvodnje, proizvodnu potrošnju. Treće, vraćanje novca na njegovu polaznu tačku čini kretanje $N \ldots N'$ kružnim kretanjem koje se samo u sebi zatvara.

S jedne strane, dakle, svaki individualni kapital sačinjava u dvema polovinama svoga prometa, $N—R$ i $R'— N'$, dejstvujuću silu opšteg robnog prometa u kome funkcioniše ili s kojim je ulančen, bilo kao novac, bilo kao roba, te tako sam sačinjava jedan beočug u opštem nizu metamorfoza robnog sveta. S druge strane, on u okviru opšteg prometa opisuje svoj sopstveni samostalni kružni tok, u kome oblast proizvodnje sačinjava prolazan stadijum i u kome se vraća na polaznu tačku u istom obliku u kome ju je napustio. Unutar svog sopstvenog kružnog toka, koji obuhvata i njegov realni preobražaj u procesu proizvodnje, on ujedno menja i veličinu svoje vrednosti. On se vraća ne samo kao novčana vrednost, nego kao uvećana, narasla novčana vrednost.

Posmatramo li naposletku $N—R \ldots P \ldots R'— N'$ kao specijalni oblik procesa kružnog toka kapitala pored ostalih oblika koje ćemo docnije ispitivati, onda ćemo mu naći sledeće odlike:

1. Ovaj obrazac pojavljuje se kao *kružni tok novčanog kapitala*, jer polaznu i povratnu tačku celokupnog njegovog procesa sačinjava industrijski kapital u svom novčanom obliku, kao novčani kapital.

Sama formula izražava da novac ovde nije izdat kao novac, već da je samo predujmljen, da je, dakle, samo novčani oblik kapitala, novčani kapital. Zatim izražava da je razmenska, a ne upotrebna vrednost, svrha koja određuje kretanje. Upravo zato što je novčano obličje vrednosti njen samostalni, opipljivi pojavni oblik, N . . . N′, prometni oblik čija je polazna i završna tačka stvarni novac, pravljenje novaca, najočitije izražava pobudu koja pokreće kapitalističku proizvodnju. Proces proizvodnje javlja se samo kao neizbežni srednji beočug, kao nužno zlo u svrhu pravljenja novaca. {Zato sve nacije s kapitalističkim načinom proizvodnje proživljuju periodične vrtoglavice kada hoće da prave novac bez posredstva procesa proizvodnje.}

2. Stadijum proizvodnje, funkcija *P*-a, predstavlja u ovom kružnom toku prekid dveju prometnih faza $N-R \ldots R'-N'$, a sam taj prekid samo je posrednik prostog prometa $N-R-N'$. Proces proizvodnje pojavljuje se u samom obliku procesa kružnog toka formalno i izričito kao ono što u kapitalističkom načinu proizvodnje i jeste, kao puko sredstvo za oplođavanje predujmljene vrednosti; dakle bogaćenje kao takvo javlja se kao sopstvena svrha proizvodnje.

3. Zato što redosled faza otpočinje sa $N-R$, drugi čin prometa jeste $R'-N'$, dakle polazna tačka je N, kapital koji se ima oploditi, a završna tačka N', oplođeni kapital $N+n$, gde N figuriše kao realizovan kapital pored svog izdanka n. Ovo čini da se kružni tok N razlikuje od oba druga kružna toka P i R', i to na dvostruk način. S jedne strane, novčanim oblikom oba ekstrema; novac je pak samostalni opipljivi oblik egzistencije vrednosti, vrednost proizvoda u svom samostalnom vrednosnom obliku, gde je iščezao svaki trag upotrebne vrednosti robe. S druge strane, oblik $P \ldots P$ ne postaje nužno $P \ldots P'$ $(P+p)$, a u obliku $R' \ldots R'$ uopšte se ne da videti razlika u vrednosti između oba ekstrema.—Za formulu $N \ldots N'$ karakteristično je, dakle, s jedne strane, što kapital-vrednost čini polaznu, a oplođena kapital-vrednost povratnu tačku, tako da se preduimanje kapital-vrednosti pojavljuje kao sredstvo, a oplođena kapital-vrednost kao svrha čitave operacije; s druge strane, što je ovaj odnos izražen u novčanom obliku, samostalnom obliku vrednosti, a stoga i novčani kapital kao novac koji rađa novac. Proizvođenje viška vrednosti pomoću vrednosti nije izraženo samo kao alfa i omega procesa, već izričito u bleštavom novčanom obliku.

4. Pošto se N', realizovani novčani kapital, kao rezultat od $R'-N'$, dopunske i završne faze od $N-R$, nalazi apsolutno u istom obliku u kome je otpočeo svoj prvi kružni tok, on može, čim iz istog izađe, da otpočne isti kružni tok kao uvećan (akumulisan) novčani kapital: $N'=N+n$; a bar u samom obliku $N \ldots N'$ nije izraženo da se pri ponavljanju kružnog toka promet n odvaja od prometa N. Stoga, ako kružni tok novčanog kapitala posmatramo u obličju koje ima kad se vrši samo jedanput, formalno, on izražava samo proces oplođavanja vrednosti i akumulacije. Potrošnja je u njemu izražena samo kao pro-

izvodna potrošnja sa $N-R<\frac{Rs}{Sp}$, samo je ova uključena u ovaj kružni tok individualnog kapitala. $N-Rs$ je na radnikovoj strani $Rs-N$ ili $R-N$; dakle prva faza prometa čijim se posredstvom vrši njegova individualna potrošnja: $Rs-N-R$ (životna sredstva). Druga faza $N-R$ ne spada više u kružni tok individualnog kapitala; ali on je za nju bio uvod i pretpostavka, pošto radnik, da bi se stalno mogao nalaziti na tržištu kao izrabljiv materijal za kapitalistu, mora pre svega živeti, dakle održavati se individualnom potrošnjom. Ali, sama ova potrošnja ovde je pretpostavljena samo kao uslov proizvodne potrošnje radne snage od strane kapitala, dakle i samo ukoliko se radnik svojom individualnom potrošnjom održava i reprodukuje kao radna snaga. Ali *Sp*, robe u užem smislu, koje ulaze u kružni tok, samo su materijal kojim se hrani proizvodna potrošnja. Čin $Rs-N$ omogućava radnikovu individualnu potrošnju, pretvaranje životnih sredstava u njegovo meso i krv. Svakako i kapitalista mora biti tu, i on, dakle, mora živeti i trošiti da bi funkcionisao kao kapitalista. Za ovo bi mu u stvari bilo dovoljno da troši samo kao radnik, i stoga u ovom obliku prometnog procesa nije ništa više ni pretpostavljeno. Formalno nije čak ni to izraženo, jer se formula završava sa N', dakle rezultatom koji odmah može opet funkcionisati kao uvećan novčani kapital.

U $R'-N'$ direktno je sadržana prodaja od R'; ali $R'-N'$, prodaja s jedne strane, jeste s druge $N-R$, kupovina, a roba se konačno kupuje samo radi njene upotrebne vrednosti da bi (ne uzimajući u obzir međuprodaje) ušla u proces potrošnje, pa bila ova individualna ili proizvodna, već prema tome kakve je prirode kupljeni artikal. Ali, ova potrošnja ne ulazi u kružni tok individualnog kapitala čiji je proizvod R'; ovaj proizvod se baš izbacuje iz kružnog toka kao roba koja se ima prodati. R' izrično je namenjeno tuđoj potrošnji. Stoga kod tumača merkantilnog sistema (koji ima za osnovicu formulu $N-R\ldots P\ldots R'-N'$) nalazimo veoma opširne pridike o tome da pojedinačni kapitalista mora trošiti samo kao radnik, kao što i kapitalistička nacija mora prepustiti drugim, glupljim nacijama potrošnju njenih roba i uopšte proces potrošnje, a, naprotiv, sebi postaviti kao životni zadatak proizvodnu potrošnju. Ove pridike, po obliku i po sadržini, često podsećaju na slične asketske opomene crkvenih otaca.

Proces kružnog toka kapitala jeste, dakle, jedinstvo prometa i proizvodnje, uključuje u sebi oboje. Ukoliko su obe faze $N-R$ i $R'-N'$ prometni činovi, promet kapitala predstavlja deo opšteg robnog prometa. Ali, kao funkcionalno određeni odseci, stadijumi u kružnom toku kapitala, kružnom toku koji ne pripada samo prometnoj oblasti već i oblasti proizvodnje, kapital izvršuje unutar opšteg robnog prometa svoj sopstveni kružni tok. Opšti robni promet služi mu u prvom stadijumu za to da uzme obličje u kome može da funkcioniše kao pro-

izvodni kapital; u drugome, da se otrese robne funkcije[1*] u kojoj ne može obnoviti svoj kružni tok; a u isto vreme i da mu stvori mogućnost da svoj sopstveni kružni tok odvoji od prometa viška vrednosti koji mu je prirastao.

Stoga je kružni tok novčanog kapitala najjednostraniji, a zbog toga i najizrazitiji i najkarakterističniji pojavni oblik kružnog toka industrijskog kapitala, čiji se cilj i pokretačka pobuda: oplođavanje vrednosti, pravljenje novca i akumulacija, predstavlja do krajnosti očigledno (kupovati da bi se prodavalo skuplje). Time što je prva faza $N—R$, ispoljava se i to da sastavni delovi proizvodnog kapitala potiču s robnog tržišta, kao i uopšte da je kapitalistički proces proizvodnje uslovljen prometom, trgovinom. Kružni tok novčanog kapitala nije samo proizvodnja robe; on sam se ostvaruje jedino pomoću prometa, ovaj je za njega pretpostavka. To leži već u tome što se oblik N, koji pripada prometu, pojavljuje kao prvi i čisti oblik predujmljene kapital-vrednosti, dok u oba druga oblika kružnog toka to nije slučaj.

Kružni tok novčanog kapitala ostaje utoliko uvek opšti izraz industrijskog kapitala što uvek uključuje oplođavanje predujmljene vrednosti. U $P \ldots P$ istupa novčani izraz kapitala samo kao cena elemenata proizvodnje, dakle samo kao vrednost izražena u računskom novcu, i u tome se obliku fiksira u knjigovodstvu.

$N \ldots N'$ postaje specijalnim oblikom kružnog toka industrijskog kapitala ukoliko se nov kapital prvo preduima kao novac, a zatim u istom obliku povlači, bilo pri prelasku iz jedne poslovne grane u neku drugu, bilo pri povlačenju industrijskog kapitala iz posla. Ovo uključuje u sebi kapitalsku funkciju viška vrednosti koji se prvi put preduima u novčanom obliku i očituje se najupadljivije kad taj višak vrednosti funkcioniše u nekom drugom poslu izvan onog iz kojega je potekao. $N \ldots N'$ može da bude prvi kružni tok nekog kapitala; može da bude poslednji; može važiti kao oblik ukupnog društvenog kapitala; ono je oblik kapitala koji se kao nov plasira, bilo kao novoakumulisani kapital u novčanom obliku, bilo kao stari kapital koji se sav pretvara u novac da bi se iz jedne grane proizvodnje preneo u drugu.

Kao oblik koji je uvek obuhvaćen u svima kružnim tokovima, novčani kapital izvršuje ovaj kružni tok upravo za onaj deo kapitala koji proizvodi višak vrednosti, za promenljivi kapital. Normalni oblik predujma najamnine jeste plaćanje u novcu; ovaj proces mora se stalno obnavljati u kraćim rokovima, jer radnik živi od danas do sutra. Stoga prema radniku kapitalista mora stalno istupati kao novčani kapitalista, a njegov kapital kao novčani kapital. Ovde ne može, kao kod kupovine sredstava za proizvodnju i prodaje proizvedenih roba, biti direktnog ili indirektnog izravnanja (tako da veća masa novčanog kapitala faktično figuriše samo u obliku roba, novac samo u obliku računskog novca, a

[1*] U prvom izdanju: robnog oblika

gotov novac najzad samo radi izravnanja bilansa). S druge strane, kapitalista izdaje jedan deo viška vrednosti, proizašlog iz promenljivog kapitala, za svoju privatnu potrošnju koja pripada detaljnoj trgovini i, ma koje zaobilazne puteve upotrebljavao, on taj izdatak čini u gotovu, u novčanom obliku viška vrednosti. Koliki je ovaj deo viška vrednosti, velik ili malen, ne menja stvar ni u čemu. Promenljivi kapital stalno se nanovo javlja kao novčani kapital uložen u najamninu ($N—Rs$), a n kao višak vrednosti koji se izdaje za podmirenje privatnih potreba kapitaliste. Dakle, N kao predujmljena promenljiva kapital-vrednost, a n kao njen priraštaj, oboje nužno fiksirani u novčanom obliku, da bi u takvom obliku bili izdati.

Formula $N—R \ldots P \ldots R'— N'$, s rezultatom $N' = N+n$, sadrži u svom obliku jednu obmanu, ima neki iluzoran karakter, koji potiče iz toga što predujmljena i oplođena vrednost postoji u svome ekvivalentskom obliku, novcu. Naglasak ne leži na oplođenju vrednosti, nego na *novčanom obliku* toga procesa, na tome da se naposletku iz prometa izvlači više vrednosti nego što mu je prvobitno bilo predujmljeno, dakle na uvećanju mase zlata i srebra koja pripada kapitalisti. Takozvani monetarni sistem samo je izraz iracionalnog oblika $N—R—N'$, kretanja koje se odigrava isključivo u prometu i koje stoga oba čina: 1) $N—R$, 2) $R—N'$ može da objasni samo time da se u drugom činu R prodaje iznad njegove vrednosti, te da se zbog toga iz prometa izvlači više novaca no što je za njegovu kupovinu bilo u promet ubačeno. Nasuprot tome, $N—R \ldots P \ldots R'—N'$, fiksirano kao isključiv oblik, služi kao osnovica razvijenijem merkantilnom sistemu, gde se kao nužni elemenat ne javlja samo robni promet nego i robna proizvodnja.

Iluzorni karakter oblika $N—R \ldots P \ldots R'— N'$ i odgovarajuće iluzorno tumačenje imamo odmah čim ovaj oblik fiksiramo kao oblik koji se zbiva jedanput, a ne kao oblik koji teče i stalno se ponavlja; dakle čim ne važi kao jedan od oblika kružnog toka, već kao njegov isključiv oblik. Međutim, on sam ukazuje na druge oblike.

Prvo: čitav ovaj kružni tok ima za pretpostavku kapitalistički karakter samog procesa proizvodnje i stoga i kao bazu ovaj proces proizvodnje pored specifičnog, njime uslovljenog društvenog stanja. $N — R = N — R < \frac{Rs}{Sp}$; ali $N—Rs$ ima za pretpostavku najamnog radnika, a stoga i sredstva za proizvodnju kao deo proizvodnog kapitala, stoga i proces rada i oplođavanja vrednosti, proces proizvodnje već kao funkciju kapitala.

Drugo: ako se $N \ldots N'$ ponavlja, onda se vraćanje na novčani oblik pokazuje isto tako prolaznim kao i novčani oblik u prvom stadijumu. $N—R$ iščezava da načini mesta za P. Stalno ponovno predujmanje u novcu, kao i stalno vraćanje predujma u novčanom obliku, javljaju se sa svoje strane samo kao kratkotrajni momenti u kružnom toku.

Treće:

$$\underbrace{N-R\ldots\overbrace{P\ldots\underbrace{R'-N'.N-R\ldots P\ldots R'-N'}}.N-R\ldots P}\ldots\text{itd.}$$

Već pri drugom ponavljanju kružnog toka javlja se kružni tok $P\ldots R'-N'.N-R\ldots P$, pre nego što je završen drugi kružni tok N-a, i tako se svi dalji kružni tokovi mogu posmatrati pod oblikom $P\ldots R'-N-R\ldots P$, tako da $N-R$, kao prva faza prvog kružnog toka, sačinjava samo prolaznu pripremu stalno ponavljanog kružnog toka proizvodnog kapitala, kao što stvarno i jeste slučaj kod industrijskog kapitala koji se prvi put ulaže u obliku novčanog kapitala.

S druge strane, pre nego što se dovrši drugi kružni tok P-a, izvršen je prvi kružni tok $R'-N'.N-R\ldots P\ldots R'$ (skraćeno $R'\ldots R'$), kružni tok robnog kapitala. Tako prvi oblik sadrži već oba druga, i tako iščezava novčani oblik ukoliko nije puki izraz vrednosti, već izraz vrednosti u obliku ekvivalenta, u novcu.

Naposletku: uzmemo li neki pojedinačan kapital koji prvi put nastupa, koji prvi put izvršuje kružni tok $N-R\ldots P\ldots R'-N'$, onda je $N-R$ pripremna faza, prethodnik prvog procesa proizvodnje kroz koji prolazi ovaj pojedinačni kapital. Stoga ova faza $N-R$ nije pretpostavka za proces proizvodnje, nego naprotiv, nju ovaj proces postavlja ili uslovljava. Ali ovo važi samo za ovaj pojedinačni kapital. Opšti oblik kružnog toka industrijskog kapitala jeste kružni tok novčanog kapitala, ukoliko se pretpostavlja kapitalistički način proizvodnje, dakle u okviru društvenog stanja određenog kapitalističkom proizvodnjom. Stoga je kapitalistički proces proizvodnje pretpostavljen kao prius[1*], ako ne u prvom kružnom toku novčanog kapitala nekog novoplasiranog industrijskog kapitala, a ono izvan njega; stalno postojanje toga procesa zahteva stalno obnavljanje kružnog toka $P\ldots P$. Sama ova pretpostavka javlja se već u okviru prvog stadijuma $N-R<\frac{Rs}{Sp}$, pošto ovo, s jedne strane, ima za pretpostavku postojanje klase najamnih radnika; s druge strane, pošto ono što je za kupca sredstava za proizvodnju prvi stadijum $N-R$, jeste $R'-N'$ za njihovog prodavca, pretpostavlja, dakle, u R' robni kapital, s time i samu robu kao rezultat kapitalističke proizvodnje, a s tim i funkciju proizvodnog kapitala.

[1*] prethodnik

GLAVA DRUGA

Kružni tok proizvodnog kapitala

Kružni tok proizvodnog kapitala ima opštu formulu: $P \ldots P' - N' - R \ldots P$. On znači periodično obnavljanje funkcije proizvodnog kapitala, dakle reprodukciju, ili njegov proces proizvodnje kao proces reprodukcije s obzirom na oplođavanje vrednosti; ne samo proizvodnju, nego periodičnu reprodukciju viška vrednosti; funkciju industrijskog kapitala koji se nalazi u svom proizvodnom obliku, ne kao jednokratnu već kao periodično obnavljanu funkciju, tako da je ponovno počinjanje dato samom polaznom tačkom. Jedan deo od R' može (u izvesnim slučajevima, u izvesnim granama plasiranja industrijskog kapitala) opet neposredno ući kao sredstvo za proizvodnju u isti proces rada iz kojega je kao roba izišao; time se samo ušteđuje pretvaranje njegove vrednosti u stvarni novac ili novčani znak, ili ta roba dobija samostalan izraz samo kao računski novac. Ovaj deo vrednosti ne ulazi u promet. Tako u proces proizvodnje ulaze vrednosti koje ne ulaze u prometni proces. To isto važi i za onaj deo od R' koji kapitalista potroši u naturi kao deo viška proizvoda. Međutim, ovo je za kapitalističku proizvodnju beznačajno; u najboljem slučaju dolazi to u obzir u poljoprivredi.

Kod ovog oblika odmah padaju u oči dve stvari.

Prvo. Dok u prvom obliku $N \ldots N'$ proces proizvodnje, funkcija od P, prekida promet novčanog kapitala i pojavljuje se samo kao posrednik između njegovih dveju faza $N-R$ i $R'-N'$, dotle ovde čitav prometni proces industrijskog kapitala, čitavo njegovo kretanje u okviru prometne faze, predstavlja samo prekid i stoga samo posredovanje između proizvodnog kapitala, koji kao prvi ekstrem otvara kružni tok i proizvodnog kapitala koji ga kao poslednji ekstrem zatvara u istom obliku, dakle u obliku njegovog ponovnog počinjanja. Promet u užem smislu pojavljuje se samo kao posredovanje periodično obnavljane i obnavljanjem stalno nastavljane reprodukcije.

Drugo. Celokupni promet predstavlja se u obliku suprotnom od onoga koji on ima u kružnom toku novčanog kapitala. Tamo je oblik bio: $N-R-N$ ($N-R$. $R-N$), ne uzimajući u obzir veličinu vrednosti; a ovde je, opet ne uzimajući u obzir veličinu vrednosti, $R-N-R$ ($R-N$. $N-R$), dakle oblik prostog robnog prometa.

I. Prosta reprodukcija

Posmatrajmo, dakle, prvo proces $R' - N' - R$, koji se odigrava u prometnoj oblasti između ekstrema $P \ldots P$.

Polazna tačka toga prometa jeste robni kapital: $R' = R + r = P + r$. Funkciju robnog kapitala $R' - N'$ (realizovanje, kako kapital-vrednosti koja je u njemu sadržana i koja je $= P$, a sada postoji kao robni sastavni deo R, tako i viška vrednosti koji je u njemu sadržan i koji postoji kao sastavni deo iste robne mase s vrednošću r) razmatrali smo u prvom obliku kružnog toka. Ali, ona je tamo sačinjavala drugu fazu prekinutog prometa i završnu fazu čitavog kružnog toka. Ovde ona sačinjava drugu fazu kružnog toka, ali prvu fazu prometa. Prvi kružni tok završava se sa N', i pošto N' može kao god i prvobitno N da ponovo otvori drugi kružni tok kao novčani kapital, to u prvi mah nije bilo nužno zagledati da li N i n (višak vrednosti), koji su sadržani u N', produžuju svoj put zajedno ili idu različitim putevima. To bi postalo nužno samo u slučaju da smo prvi kružni tok dalje pratili u njegovom obnavljanju. Ali ovu tačku moramo rešiti u kružnom toku proizvodnog kapitala, jer od toga zavisi određenje već njegovog prvog kružnog toka i jer se u njemu $R' - N'$ pojavljuje kao prva faza prometa, koja se ima dopuniti sa $N - R$. Od toga rešenja zavisi da li formula predstavlja prostu reprodukciju ili reprodukciju u proširenom razmeru. Prema rešenju se, dakle, menja i karakter kružnog toka.

Uzmimo, dakle, prvo prostu reprodukciju proizvodnog kapitala, pri čemu ćemo kao i u prvoj glavi pretpostaviti nepromenjene okolnosti i kupovanja i prodavanja roba po njihovoj vrednosti. Pod ovom pretpostavkom odlazi sav višak vrednosti u ličnu potrošnju kapitaliste. Čim je pretvaranje robnog kapitala R' u novac završeno, produžuje onaj deo novčane sume koji predstavlja kapital-vrednost svoj promet u kružnom toku industrijskog kapitala; drugi deo, koji je pozlaćeni višak vrednosti, ulazi u opšti robni promet, to je novčani promet koji polazi od kapitaliste, ali koji se odigrava izvan prometa njegovog individualnog kapitala.

U našem primeru imali smo robni kapital R' od 10 000 funti pređe u vrednosti od 500£; od toga su 422£ vrednost proizvodnog kapitala i produžuju kao novčani oblik od 8440 funti pređe promet kapitala počet sa R', dok višak vrednosti od 78£, novčani oblik od 1560 funti pređe, suvišnog dela robnog proizvoda, izlazi izvan ovog prometa i kreće se svojom odvojenom putanjom u okviru opšteg robnog prometa.

$$R' \begin{Bmatrix} R \\ + \\ r \end{Bmatrix} \begin{matrix} - \\ - \\ - \end{matrix} \begin{matrix} - \\ N' \\ - \end{matrix} \begin{Bmatrix} N \\ + \\ n \end{Bmatrix} \begin{matrix} - \; R < \frac{Rs}{Sp} \\ \\ - \; r \end{matrix}$$

$n - r$ je niz kupovina posredstvom novca koji kapitalista troši, bilo na robe u užem smislu, bilo na usluge koje se čine njegovoj

cenjenoj osobi, odn. porodici. Ove kupovine su rascepkane, zbivaju se u različitim rokovima. Ovaj novac, dakle, postoji privremeno u obliku novčane rezerve ili blaga određenog za tekuću potrošnju, pošto se novac, čiji je promet prekinut, nalazi u obliku blaga. Njegova funkcija kao prometnog sredstva, koja obuhvata i njegov prolazni oblik blaga, ne ulazi u promet kapitala u njegovom novčanom obliku N. Taj novac se ne preduima, već troši.

Pretpostavili smo da celokupni predujmljeni kapital uvek sav prelazi iz jedne svoje faze u drugu, pa tako i ovde da robni proizvod od P nosi celokupnu vrednost proizvodnog kapitala $P=422£+$višak vrednosti$=78£$ stvoren za vreme procesa proizvodnje. U našem primeru, gde imamo posla s jednim diskretnim[1*] robnim proizvodom, višak vrednosti postoji u obliku od 1560 funti pređe; upravo kao što, kad ga računamo na 1 funtu pređe, postoji u obliku od 2496 unči pređe. Ali, ako bi robni proizvod bio, naprotiv, neka mašina od 500£, sa istim sastavom vrednosti, bio bi jedan deo vrednosti ove mašine, doduše, višak vrednosti 78£, ali bi ovih 78£ postojalo samo u celoj mašini; ona nije deljiva na kapital-vrednost i višak vrednosti, sem da se razlupa na komade i tako s njenom upotrebnom vrednošću uništi i njena vrednost. Oba sastavna dela vrednosti mogu se tu, dakle, samo ideelno predstaviti u sastavnim delovima robnog tela, a ne kao samostalni elementi robe R', kako se svaka funta pređe može predstaviti kao odvojiv, samostalan robni elemenat od 10 000 funti pređe. U prvome slučaju mora se celokupna roba, robni kapital, mašina, prodati u celini pre no što n može krenuti u svoj odvojen promet. Nasuprot tome, kad kapitalista proda 8440 funti pređe, predstavljala bi prodaja daljih 1560 funti potpuno odvojen promet viška vrednosti u obliku r (1560 funti pređe)$-n$ (78£)$=r$ (artikli potrošnje). Ali, elementi vrednosti svake pojedine kvote proizvoda pređe od 10 000 funti mogu se isto tako predstaviti u delovima proizvoda kao i elementi vrednosti celokupnog proizvoda. Kao što se ovaj, 10 000 funti pređe, može razdeliti na postojanu kapital-vrednost (p), 7440 funti pređe u vrednosti od 372£, promenljivu kapital-vrednost (pr) od 1000 funti pređe$=50£$, i višak vrednosti (v) od 1560 funti pređe$=78£$, tako se i svaka funta pređe može razdeliti na $p=11{,}904$ unče u vrednosti od 8,928 pensa, $pr=1{,}600$ unči u vrednosti od 1,200 pensa, i $v=2{,}496$ unči pređe u vrednosti od 1,872 pensa. Kapitalista bi mogao i kod sukcesivne prodaje 10 000 funti pređe da sukcesivno utroši elemente viška vrednosti koji se nalaze u sukcesivno prodavanim delovima, i da time isto tako sukcesivno realizuje sumu od $p+pr$. Ali, konačno i ova operacija pretpostavlja da se proda svih 10 000 funti, dakle da se i prodajom 8440 funti naknadi vrednost od $p+pr$ (knj. I, gl. VII, 2).

Ali, bilo ovako ili onako, putem $R'-N'$ dobijaju i kapital-vrednost i višak vrednosti, koji su sadržani u R', razdvojivu egzistenciju,

[1*] deljivim

egzistenciju različitih novčanih suma; u oba slučaja i N kao i n stvarno su preobraženi oblik one vrednosti koja prvobitno u R' samo kao cena robe ima sopstven, samo ideelan izraz.

$r—n—r$ jeste prost robni promet, čija je prva faza $r—n$ obuhvaćena u prometu robnog kapitala $R'— N'$, dakle u kružnom toku kapitala, ali čija dopunska faza $n—r$[1*] pada izvan toga kružnog toka kao od njega odvojen čin opšteg robnog prometa. Promet od R i r, kapital-vrednosti i viška vrednosti, cepa se posle pretvaranja R' u N'. Iz ovoga sledi:

Prvo. Pošto se pomoću $R'— N' = R'— (N+n)$ realizuje robni kapital, to kretanje kapital-vrednosti i viška vrednosti, koje je u $R'— N'$ još zajedničko i nošeno istom robnom masom, postaje razdvojivo, jer sada i jedno i drugo imaju samostalne oblike kao novčane sume.

Drugo. Ako se ovo cepanje izvrši tako da se n utroši kao dohodak kapitaliste, dok N produžuje kao funkcijski oblik kapital-vrednosti svoj put određen kružnim tokom, onda se prvi čin $R'— N'$, u vezi s narednim činovima $N—R$ i $n—r$, može predstaviti kao dva različita prometa: $R—N—R$ i $r—n—r$; oba su, po svom opštem obliku, nizovi koji pripadaju prostom robnom prometu.

Uostalom, u praksi, kod celovitih robnih tela, koja se ne daju razdeliti, sastavni delovi vrednosti ideelno se izoluju svaki za sebe. Na primer, u londonskom građevinarstvu, gde se većinom radi na kredit, građevinski preduzimač dobija predujmove prema različitim stadijumima u kojima se građenje kuće nalazi. Nijedan od tih stadijuma nije kuća, već samo stvarno postojeći deo buduće kuće koja nastaje, dakle, uprkos svojoj stvarnosti, samo ideelan deo cele kuće, ali ipak dovoljno stvaran da posluži kao garancija za dodatni predujam. (Vidi o tome u gl. XII.)

Treće. Ako se kretanje kapital-vrednosti i viška vrednosti, koje je u R i N još zajedničko, razdvoji samo delimice (tako da se jedan deo viška vrednosti ne utroši kao dohodak) ili se nikako ne razdvoji, onda se u samoj kapital-vrednosti zbiva promena još unutar njenog kružnog toka, pre no što se on završi. U našem primeru bila je vrednost proizvodnog kapitala jednaka 422 £. Ako, dakle, ovaj kapital produži $N—R$, npr. kao 480 £ ili 500 £, onda on prolazi kroz poslednje stadijume kružnog toka kao vrednost koja je za 58 £ ili za 78 £ veća od početne. Ovo može u isti mah biti spojeno i s promenom njegovog sastava vrednosti.

$R'— N'$, drugi stadijum prometa, a završni stadijum kružnog toka I ($N \ldots N'$) u našem kružnom toku je drugi stadijum ovoga kružnog toka, a prvi stadijum robnog prometa. Ukoliko dolazi u obzir promet, on se, dakle, mora dopuniti sa $N'— R'$. Ali, $R'— N'$ ne samo da je već prevalilo proces oplođavanja vrednosti (ovde funkciju od P,

1* U 1. i 2. izdanju: $r—n$; izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

prvi stadijum) nego je i njegov rezultat, robni proizvod R', već realizovan. Proces oplođavanja kapitala, kao i realizovanje robnog proizvoda u kome se predstavlja oplođena kapital-vrednost, završen je, dakle, sa $R'-N'$.

Mi smo pretpostavili prostu reprodukciju, tj. da se $n-r$ potpuno odvaja od $N-R$. Pošto oba prometa, $r-n-r$ kao i $R-N-R$, po svom opštem obliku pripadaju robnom prometu (te stoga i ne pokazuju razliku u vrednosti među krajnjim tačkama), to je onda lako, kao što čini vulgarna ekonomija, shvatiti kapitalistički proces proizvodnje prosto kao proizvodnju roba, upotrebnih vrednosti određenih za kakvu bilo potrošnju, a koje kapitalista proizvodi samo zato da ih zameni robama drukčije upotrebne vrednosti, ili da ih za njih razmeni, kako se u vulgarnoj ekonomiji pogrešno kaže.

R' već unapred istupa kao robni kapital, a svrha čitavog procesa, bogaćenje (oplođavanje vrednosti), ne samo da ne isključuje, nego baš uključuje to da potrošnja kapitaliste raste s veličinom viška vrednosti (pa, dakle, i kapitala).

U prometu dohotka kapitaliste, proizvedena roba r (ili onaj razlomak robnog proizvoda R' koji joj ideelno odgovara) doista služi samo tome da se preobrati prvo u novac, a onda iz novca u niz drugih roba koje služe privatnoj potrošnji. Ali, pri tome se ne sme previđati sitna okolnost da je r robna vrednost koja kapitalistu ništa nije stala, da je ona otelovljenje viška rada, te da stoga prvobitno stupa na pozornicu kao sastavni deo robnog kapitala R'. Dakle, samo ovo r već je po svojoj egzistenciji vezano za kružni tok kapital-vrednosti koja izvršuje svoj proces, pa ako kružni tok zastane ili se bilo kako poremeti, onda se ograničava ili sasvim prestaje ne samo potrošnja od r, već ujedno i prođa za niz roba koje čine zamenu za r. Isti je slučaj i kad $R'-N'$ ne uspe ili ako se samo jedan deo od R' uzmogne prodati.

Videli smo da $r-n-r$, kao promet dohotka kapitaliste, ulazi u promet kapitala samo dok je r deo vrednosti od R', kapitala u funkcionalnom obliku robnog kapitala; ali čim postane samostalan pomoću $n-r$, dakle u celom obliku $r-n-r$, ovaj promet dohotka ne ulazi u kretanje kapitala koji je kapitalista predujmio, iako iz njega proizlazi. On je s tim kretanjem vezan ukoliko egzistencija kapitala pretpostavlja egzistenciju kapitaliste, a ova poslednja uslovljena je njegovim trošenjem viška vrednosti.

Unutar opšteg prometa funkcioniše R', npr. pređa, samo kao roba; ali kao momenat prometa kapitala funkcioniše kao *robni kapital*, kao obličje koje kapital-vrednost naizmenično uzima i odbacuje. Kad je pređa prodata trgovcu, ona se udaljila iz procesa kružnog toka onog kapitala čiji je proizvod, ali se uprkos tome i dalje nalazi kao roba u krugu opšteg prometa. Promet iste robne mase se nastavlja, mada je on prestao biti momenat u samostalnom kružnom toku prelčeva kapitala. Stoga stvarna definitivna metamorfoza robne mase koju kapitalista baca u promet, $R-N$, njeno konačno ispadanje u potrošnju, može da bude vremenski i prostorno potpuno razdvojeno od metamorfoze u

kojoj ova robna masa funkcioniše kao njegov robni kapital. Ista metamorfoza koja je izvršena u prometu kapitala ostaje da se u oblasti opšteg prometa tek izvrši.

Stvar se ni u čemu ne menja ako pređa opet uđe u kružni tok nekog drugog industrijskog kapitala. Opšti promet isto toliko obuhvata prepletanje kružnih tokova različitih samostalnih razlomaka društvenog kapitala, tj. celokupnost pojedinačnih kapitala, kao što obuhvata i promet vrednosti koje na tržište nisu bačene kao kapital, odnosno koje ulaze u individualnu potrošnju.

Odnos između kružnog toka kapitala, ukoliko taj kružni tok sačinjava deo opšteg prometa, i ukoliko sačinjava članove nekog samostalnog kružnog toka, pokazuje se još i kad posmatramo promet od $N' = N+n$. N, kao novčani kapital, produžuje kružni tok kapitala; n, kao utrošak dohotka $(n-r)$, ulazi u opšti promet, ali izleće iz kružnog toka kapitala. U ovaj kružni tok ulazi samo onaj deo koji funkcioniše kao dodatni novčani kapital. U $r-n-r$ novac funkcioniše samo kao moneta; svrha ovog prometa jeste individualna potrošnja kapitaliste. Karakteristično je po kretenstvo vulgarne ekonomije da ona ovaj promet koji ne ulazi u kružni tok kapitala — promet onog dela proizvedene vrednosti koji se troši kao dohodak — predstavlja kao karakterističan kružni tok kapitala.

U drugoj fazi, $N-R$, ponovo se pojavljuje kapital-vrednost $N=P$ (vrednosti proizvodnog kapitala koji ovde otvara kružni tok industrijskog kapitala) lišena viška vrednosti, dakle u istoj veličini vrednosti kao i u prvom stadijumu kružnog toka novčanog kapitala $N-R$. Uprkos promenjenom mestu, novčani kapital, u koji se robni kapital sada pretvorio, ima istu funkciju: da se pretvori u Sp i Rs, sredstva za proizvodnju i radnu snagu.

Prema tome, kapital-vrednost u funkciji robnog kapitala $R'-N'$ jednovremeno je sa $r-n$ prošla fazu $R-N$ i stupa sada u dopunsku fazu $N-R<\frac{Rs}{Sp}$; njen celokupni promet je, dakle, $R-N-R<\frac{Rs}{Sp}$.

Prvo. Novčani kapital N istupio je u obliku I (kružni tok $N \ldots N'$) kao prvobitni oblik u kome se preduima kapital-vrednost; ovde, odmah od početka istupa kao deo novčane sume u koju se robni kapital pretvorio u prvoj fazi prometa $R'-N'$, dakle od početka kao preobražaj od P, proizvodnog kapitala, u novčani oblik, preobražaj izvršen posredstvom prodaje robnog proizvoda. Novčani kapital postoji ovde od samog početka kao oblik kapital-vrednosti koji nije ni prvobitni ni konačni, pošto se faza $N-R$, koja završava fazu $R-N$, može izvršiti samo ponovnim odbacivanjem novčanog oblika. Stoga se i onaj deo od $N-R$, koji je u isti mah i $N-Rs$, ne pojavljuje više kao puki novčani predujam izvršen kupovinom radne snage, već kao predujam u kome se, u novčanom obliku, radnoj snazi preduima istih 1000 funti pređe u vrednosti od 50£ koje predstavljaju deo robne vrednosti koju je radna snaga stvorila. Novac koji se ovde radniku preduima samo je preobra-

ženi ekvivalentski oblik jednog dela robne vrednosti koju je on sam proizveo. I već zbog toga čin $N-R$, ukoliko je $N-Rs$, nikako nije samo zamena robe u novčanom obliku robom u upotrebnom obliku, nego uključuje u sebi druge elemente, nezavisne od opšteg robnog prometa kao takvog.

N' se pojavljuje kao preobraženi oblik od R', a ovo sámo proizvod je protekle funkcije od P, procesa proizvodnje; stoga se i celokupna novčana suma N' pojavljuje kao novčani izraz proteklog rada. U našem primeru: 10 000 funti pređe=500£, proizvodu procesa predenja; od toga 7440 funti pređe=predujmljenom postojanom kapitalu p=372£; 1000 funti pređe=predujmljenom promenljivom kapitalu pr=50£ i 1560 funti pređe=višku vrednosti v=78£. Ako se od N' iznova predujmi samo prvobitni kapital=422£ pod inače nepromenjenim okolnostima, onda se radniku u $N-Rs$ preduima iduće nedelje samo jedan deo od 10 000 funti pređe (novčana vrednost od 1000 funti pređe) proizvedenih ove nedelje. Kao rezultat od $R-N$, novac je uvek izraz prošlog rada. Ukoliko se dopunski čin $N-R$ izvršuje odmah na robnom tržištu, dakle ukoliko se N razmenjuje za postojeću robu, robu koja se nalazi na tržištu, ono je opet preobraćanje prošlog rada iz jednog oblika (novca) u drugi oblik (robu). Ali $N-R$ se vremenski razlikuje od $R-N$. Izuzetno ono može biti istovremeno, kad, npr., kapitalista koji izvršuje $N-R$, i kapitalista za kojega je ovaj čin $R-N$, jedan drugom predadu svoje robe u isto vreme, a N onda samo izravna bilans. Vremenska razlika između izvršenja čina $R-N$ i čina $N-R$ može biti više ili manje znatna. Iako N, kao rezultat čina $R-N$, predstavlja prošli rad, može N za čin $N-R$ predstavljati preobraženi oblik roba koje se još nikako ne nalaze na tržištu, nego će se tek u budućnosti na njemu nalaziti, pošto $N-R$ treba da se obavi tek kada R bude iznova proizvedeno. Isto tako može N predstavljati robe koje se proizvode istovremeno sa R čiji je ono novčani izraz. Na primer u razmeni $N-R$ (kupovini sredstava za proizvodnju) ugalj se može kupiti pre no što se izvadi iz rudnika. Ukoliko n figuriše kao akumulacija novca, a ne troši se kao dohodak, može predstavljati pamuk koji će tek iduće godine biti proizveden. Isto tako je i pri trošenju dohotka kapitaliste, $n-r$. Tako isto je s najamninom Rs=50£; ovaj novac nije samo novčani oblik prošlog rada radnika nego u isti mah i uputnica na istovremeni rad, koji se tek realizuje, ili budući rad koji se tek u budućnosti ima da realizuje. Radnik može njime kupiti kaput koji će se tek iduće nedelje praviti. Ovo je osobito slučaj u pogledu vrlo velikog broja nužnih životnih namirnica koje se moraju potrošiti gotovo neposredno u času njihove proizvodnje da se ne bi ukvarile. Tako radnik u novcu kojim mu se isplaćuje najamnina dobija preobraženi oblik budućeg rada, svog sopstvenog ili drugih radnika. S jednim delom njegovog prošlog rada kapitalista mu daje uputnicu na njegov vlastiti budući rad. Njegov prošli rad plaća se njegovim sopstvenim istovremenim ili budućim

radom koji sačinjava još nepostojeću rezervu. Ovde potpuno iščezava predstava obrazovanja rezerve.

Drugo. U prometu $R—N—R< \frac{Rs}{Sp}$ isti novac premešta se dvaput; kapitalista ga prvo prima kao prodavac, a onda izdaje kao kupac; pretvaranje robe u novčani oblik služi samo tome da iz novčanog oblika ona opet bude pretvorena u robni oblik; stoga je novčani oblik kapitala, njegova egzistencija kao novčanog kapitala, u ovome kretanju samo prolazni momenat; ili, novčani kapital, ukoliko kretanje teče, pojavljuje se samo kao prometno sredstvo kad služi kao kupovno sredstvo; kao pravo platežno sredstvo pojavljuje se kad kapitalisti uzajamno kupuju jedan od drugoga, kad se, dakle, ima da saldira samo bilans plaćanja.

Treće. Funkcija novčanog kapitala, bilo da on služi kao puko prometno sredstvo ili kao platežno sredstvo, posreduje samo zamenjivanje R sa Rs i Sp, tj. zamenjivanje pređe, robnog proizvoda koji je rezultat proizvodnog kapitala (po odbitku viška vrednosti koji se ima upotrebiti kao dohodak), elementima njegove proizvodnje, posreduje, dakle, ponovno pretvaranje kapital-vrednosti iz njenog oblika robe u elemente stvaranja te robe; ona, dakle, na kraju krajeva posreduje samo pretvaranje robnog kapitala ponovo u proizvodni kapital.

Da bi se kružni tok izvršio normalno, mora se R' prodati po svojoj vrednosti i u svojoj celokupnosti. Zatim, $R—N—R$ uključuje ne samo zamenjivanje jedne robe drugom nego i zamenjivanje u istim odnosima vrednosti. Mi uzimamo da se to ovde zbiva. Ali, u stvari, vrednosti sredstava za proizvodnju variraju; upravo kapitalističkoj proizvodnji je svojstveno da se odnosi vrednosti neprekidno menjaju već usled neprekidnog menjanja proizvodnosti rada koje je karakteristično za kapitalističku proizvodnju. Ovde mi samo ukazujemo na ovu promenu vrednosti činilaca proizvodnje koju ćemo docnije[1*] ispitati. Pretvaranje elemenata proizvodnje u robni proizvod, od P u R', zbiva se u oblasti proizvodnje, a ponovno pretvaranje R' u P u prometnoj oblasti. Ono se vrši posredstvom proste metamorfoze robe. Ali, njegova sadržina je jedan momenat procesa reprodukcije posmatranog u celini. $R—N—R$, kao oblik prometa kapitala, uključuje funkcionalno određenu razmenu materije. Razmena $R—N—R$ uslovljuje dalje da R bude=elementima proizvodnje robne količine R', i da ovi jedni prema drugima održe svoje prvobitne odnose vrednosti; pretpostavlja se, dakle, ne samo da se robe kupuju po njihovoj vrednosti nego i da za vreme kružnog toka njihova vrednost ne pretrpi nikakvu promenu; ako se to ne desi, proces ne može teći normalno.

U $N \ldots N'$, N je prvobitni oblik kapital-vrednosti, koji se napušta da bi se opet uzeo. U $P \ldots R'— N'— R \ldots P$, N je oblik uzet samo u procesu i već se unutar njega opet napušta. Novčani oblik

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 239 - 245.

pojavljuje se ovde samo kao trenutan samostalan oblik vrednosti kapitala; kao R' kapital isto tako teži da ga uzme kao što kao N' teži da ga napusti, čim se u nj učahurio, da bi se opet preobratio u oblik proizvodnog kapitala. Dok god ostane u novčanom obliku, on ne funkcioniše kao kapital i zato se ne oplođuje; kapital leži neiskorišćen. N dejstvuje ovde kao prometno sredstvo, ali kao prometno sredstvo kapitala.[1]* Privid samostalnosti koju novčani oblik kapital-vrednosti ima u prvom obliku njegovog kružnog toka (novčanog kapitala) iščezava u ovom drugom obliku, koji time predstavlja kritiku oblika I i svodi ga samo na jedan poseban oblik. Naiđe li druga metamorfoza $N—R$ na prepreke (npr., ponestanu na tržištu sredstva za proizvodnju), onda je kružni tok, tečenje procesa reprodukcije isto tako prekinuto kao kad se kapital zaglibi u obliku robnog kapitala. Ali razlika je u ovome: u novčanom obliku on može izdržati duže nego li u prolaznom robnom obliku. On ne prestaje biti novac ako ne funkcioniše kao novčani kapital, ali prestaje biti roba i uopšte upotrebna vrednost ako se predugo zadrži u funkciji robnog kapitala. Drugo: u novčanom obliku sposoban je da umesto svog prvobitnog oblika proizvodnog kapitala uzme neki drugi, dok se kao R' uopšte ne može pomaći s mesta.

Po svom obliku, $R'— N'— R$ uključuje prometne činove samo za R', i oni su momenti njegove reprodukcije; ali za izvođenje $R'— N'— R$ potrebna je prava reprodukcija R-a, u koje se R' preobraća; ova reprodukcija, pak, uslovljena je procesima reprodukcije izvan procesa reprodukcije individualnog kapitala predstavljenog u R'.

U obliku I priprema $N—R<^{Rs}_{Sp}$ samo prvo pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital; u obliku II ponovno pretvaranje iz robnog kapitala u proizvodni; dakle, ukoliko ulaganje industrijskog kapitala ostane isto, ponovno pretvaranje robnog kapitala u iste elemente proizvodnje iz kojih je proizišao. Stoga se ono ovde, kao u obliku I, pojavljuje kao pripremna faza procesa proizvodnje, ali kao povratak na nj, kao njegovo obnavljanje, a stoga kao preteča procesa reprodukcije, dakle i ponavljanja procesa oplođavanja vrednosti.

Sad treba opet napomenuti da $N—Rs$ nije jednostavna robna razmena, već kupovanje robe Rs koja treba da posluži proizvodnji viška vrednosti, kao što je $N—Sp$ samo procedura koja je za izvođenje ove svrhe materijalno neizostavna.

Sa izvršenjem čina $N—R<^{Rs}_{Sp}$ pretvorilo se N ponovo u proizvodni kapital, u P, i kružni tok počinje iznova.

Razrađeni oblik kružnog toka $P \ldots R'—N'— R \ldots P$ jeste dakle:

$$P \ldots R' \begin{Bmatrix} R \\ + \\ r \end{Bmatrix} \quad — \quad \begin{Bmatrix} N \\ + \\ n \end{Bmatrix} — R<^{Rs}_{Sp} \ldots P \\ \qquad\qquad\qquad\

Pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital jeste kupovina roba radi proizvodnje roba. Samo ukoliko je ova potrošnja proizvodna potrošnja, spada ona u kružni tok samog kapitala; njen uslov je da se pomoću ovako utrošenih roba pravi višak vrednosti. A ovo je nešto veoma različno od proizvodnje, pa čak i od robne proizvodnje, kojoj je svrha egzistencija proizvođača; ovakvo zamenjivanje robe robom koje je uslovljeno proizvodnjom viška vrednosti nešto je sasvim drugo od razmene proizvoda same po sebi, gde je jedini posrednik novac. Ali ekonomisti uzimaju stvar ovako da bi dokazali da je hiperprodukcija nemoguća.

Osim proizvodne potrošnje *N*-a, koje se pretvara u *Rs* i *Sp*, ovaj kružni tok sadrži prvi član $N—Rs$, koji je za radnika $Rs—N=R—N$. Od radnikovog prometa $Rs—N—R$, koji uključuje njegovu potrošnju, ulazi u kružni tok kapitala samo prvi član, kao rezultat od $N—Rs$. Drugi čin, naime $N—R$, ne ulazi u promet individualnog kapitala, mada iz njega proističe. Ali, za kapitalističku klasu nužno je stalno postojanje radničke klase, a stoga i radnikova potrošnja koja se vrši posredstvom $N—R$.

Za produženje kružnog toka kapital-vrednosti, kao i za potrošnju viška vrednosti od strane kapitaliste, čin $R'— N'$ zahteva samo da se R' pretvori u novac, da bude prodato. Naravno da se R' kupuje samo zbog toga što je artikal neka upotrebna vrednost, dakle što je sposoban za kakvu bilo potrošnju, proizvodnu ili individualnu. Ali ako R' i dalje cirkuliše, npr. u ruci trgovca koji je kupio pređu, to u prvi mah nikako ne pogađa nastavljanje kružnog toka individualnog kapitala koji je pređu proizveo i prodao trgovcu. Čitav proces produžuje svoj tok, a s njime i individualna potrošnja kapitaliste i radnika, koja je njime uslovljena. Momenat važan pri razmatranju kriza.

Naime, čim se R' proda, čim je pretvoreno u novac, može se ono ponovo pretvoriti u stvarne činioce procesa rada, a zato i procesa reprodukcije. Stoga se na stvari neposredno ništa ne menja da li je R' kupio definitivni potrošač ili trgovac koji hoće da ga preproda. Obim robnih masa koje stvara kapitalistička proizvodnja određuje se razmerom ove proizvodnje i potrebom da se ova stalno uvećava, a ne nekakvim predodređenim krugom tražnje i ponude, potreba koje valja zadovoljiti. Masovna proizvodnja može kao neposrednog kupca imati, pored drugih industrijskih kapitalista, samo trgovca na veliko. U izvesnim granicama može se proces reprodukcije zbivati u istom ili proširenom razmeru, mada robe koje su iz njega izbačene nisu stvarno ušle u individualnu ili proizvodnu potrošnju. Potrošnja roba nije uključena u kružni tok kapitala iz kojega su one proizišle. Čim je, npr., pređa prodata, može kružni tok kapital-vrednosti, koju pređa predstavlja, ponovo otpočeti, pa ma šta se u prvi mah dogodilo s prodatom pređom. Dok god se proizvod prodaje, dotle sa stanovišta kapitalističkog proizvođača sve ide svojim redovnim tokom. Kružni tok kapital-vrednosti koju on predstavlja ne prekida se. A bude li se ovaj proces proširio — što

uključuje i proširenu proizvodnu potrošnju sredstava za proizvodnju — onda ova reprodukcija kapitala može biti praćena proširenom individualnom potrošnjom (dakle tražnjom) radnika, pošto kao uvod i posredništvo za taj proces služi proizvodna potrošnja. Tako se može dogoditi da poraste proizvodnja viška vrednosti, a s njom i individualna potrošnja kapitaliste, da se sav proces reprodukcije nalazi u najpunijem procvatu, a da je ipak veliki deo robe samo prividno ušao u potrošnju i da u stvari leži neprodat u rukama preprodavaca, dakle da se stvarno još nalazi na tržištu. A sad nailazi jedna bujica robe za drugom i najzad se ispostavlja da je raniju bujicu potrošnja samo prividno progutala. Robni kapitali bore se među se oko mesta na tržištu. Da bi prodali, oni iz zadnjih redova prodaju ispod cene. Ranije bujice još nisu unovčene, dok su rokovi plaćanja za njih već pristigli. Njihovi vlasnici moraju da se oglase nesposobnima za plaćanje ili da prodaju po svaku cenu da bi platili. Ova prodaja nema apsolutno nikakve veze s pravim stanjem tražnje. Ona je u vezi samo s *tražnjom za plaćanjem*, sa apsolutnom nuždom da se roba pretvori u novac. Tada izbija kriza. Ona postaje vidljiva ne u neposrednom smanjivanju potrošne tražnje, tražnje za individualnu potrošnju, nego u opadanju razmene kapitala za kapital, procesa reprodukcije kapitala.

Ako se robe *Sp* i *Rs* u koje se *N* preobratilo da bi izvršilo svoju funkciju kao novčani kapital, kao kapital-vrednost određena da se ponovo pretvori u proizvodni kapital — ako se te robe imaju kupovati ili plaćati o različnim rokovima, ako dakle *N—R* predstavlja niz kupovina i plaćanja koji idu jedno za drugim, onda jedan deo od *N* vrši čin *N—R*, dok drugi ostaje u novčanom stanju da bi tek u neko drugo vreme, određeno uslovima samog procesa, poslužio za jednovremene ili sukcesivne činove *N—R*. On je povučen iz prometa samo privremeno, da bi u određenom momentu stupio u akciju, izvršio svoju funkciju. Onda je samo ovo njegovo stavljanje u rezervu funkcija određena njegovim prometom i za promet. Onda je njegovo postojanje kao kupovnog i platežnog fonda, obustava njegovog kretanja, stanje njegovog prekinutog prometa, jedno stanje u kome novac vrši jednu od svojih funkcija kao novčani kapital. Kao novčani kapital, jer je u tome slučaju novac, koji se privremeno nalazi u mirovanju, i sam jedan deo novčanog kapitala *N* (od *N'—n=N*), onog dela vrednosti robnog kapitala koji je *=P*, vrednosti proizvodnog kapitala od koje kružni tok polazi. S druge strane, sav novac koji je povučen iz prometa nalazi se u obliku blaga. Oblik blaga u kome se novac nalazi postaje ovde, dakle, funkcijom novčanog kapitala, upravo kao što u *N—R* funkcija novca kao kupovnog ili platežnog sredstva postaje funkcijom novčanog kapitala, i to zbog toga što ovde kapital-vrednost postoji u novčanom obliku, što je ovde novčano stanje industrijskog kapitala u jednom njegovom stadijumu, propisano povezanošću kružnog toka. Ali, ovde se u isti mah opet potvrđuje da unutar kružnog toka industrijskog kapitala novčani kapital vrši isključivo novčane funkcije, i da ove novčane funkcije

jedino svojom povezanošću s drugim stadijumima toga kružnog toka imaju značenje funkcija kapitala.

Što se N' predstavlja kao odnos od n prema N, kao kapitalski odnos, nije neposredno neka funkcija novčanog kapitala, već robnog kapitala R', a ovaj opet, kao odnos od r prema R, izražava samo rezultat procesa proizvodnje, samooplođenja kapital-vrednosti koje se u njemu zbilo.

Ako nastavljanje prometnog procesa naiđe na prepreke, tako da N usled spoljašnjih okolnosti, položaja na tržištu itd., mora suspendovati svoju funkciju $N—R$, te stoga ostane duže ili kraće vreme u svom novčanom stanju, onda tu opet imamo novac u stanju blaga, što se dešava i u prostom robnom prometu čim se prelaz od $R—N$ u $N—R$ prekine spoljašnjim okolnostima. To je nedobrovoljno obrazovanje blaga. Tako, u našem slučaju novac ima oblik neiskorišćavanog, latentnog novčanog kapitala. Ipak, zasad nećemo u ovo dalje zalaziti.

Ali u oba slučaja, zadržavanje novčanog kapitala u njegovom novčanom stanju pojavljuje se kao rezultat prekinutog kretanja, bilo da je prekid svrsishodan ili ne, dobrovoljan ili ne, saobrazan funkciji ili protivan njoj.

II. Akumulacija i reprodukcija u proširenom razmeru

Pošto srazmere u kojima se proces proizvodnje može proširiti nisu proizvoljne, već propisane tehnikom, to ostvareni višak vrednosti može, mada je određen za kapitalizovanje, često tek posle ponavljanja različnih kružnih tokova narasti do onog obima (dotle se, dakle, mora nagomilavati) u kome stvarno može funkcionisati kao dodatni kapital, ili ući u kružni tok kapital-vrednosti koja se nalazi u procesu. Višak vrednosti se, dakle, zamrzava u blago i sačinjava u tom obliku latentan novčani kapital. Latentan, jer dok god ostane u novčanom obliku, ne može dejstvovati kao kapital.[6a] Tako se ovde obrazovanje blaga pojavljuje kao momenat koji je obuhvaćen kapitalističkim procesom akumulacije, kao momenat koji prati ovaj proces, ali koji se u isti mah od njega bitno razlikuje. Jer obrazovanjem latentnog novčanog kapitala sam proces reprodukcije se ne proširuje. Naprotiv. Ovde se latentni novčani kapital obrazuje zato što kapitalistički proizvođač ne može odmah da uveća razmer svoje proizvodnje. Bude li on svoj višak proizvoda

---

[6a] Izraz »latentan« uzajmljen je iz fizikalnog pojma latentne toplote, koji je sada skoro odbačen teorijom o preobražaju energije. Zato Marx u trećem odeljku (u kasnijoj redakciji) upotrebljava za ovo izraz uzajmljen iz pojma potencijalne energije: »potencijalni«, ili po analogiji s D'Alembert-ovim virtuelnim brzinama: »virtuelni kapital«.—F. E.

prodao kakvom proizvođaču zlata ili srebra, koji ubacuje u promet novo zlato ili srebro, ili, što izlazi na isto, kakvom trgovcu koji za jedan deo nacionalnog viška proizvoda uvozi nove količine zlata i srebra iz inostranstva, onda će njegov latentni novčani kapital biti priraštaj nacionalnom zlatnom ili srebrnom blagu. Onih 78£, npr., koje su u rukama kupca bile prometno sredstvo, uzeće u svima drugim slučajevima u rukama kapitaliste samo oblik blaga; zbila se, dakle, samo drukčija raspodela nacionalnog zlatnog ili srebrnog blaga.

Bude li novac u transakcijama našeg kapitaliste funkcionisao kao platežno sredstvo (na taj način da kupac ima platiti robu tek za neki kraći ili duži rok), onda se višak proizvoda određen za kapitalizaciju ne pretvara u novac, nego u potraživanja, u osnovu za polaganje prava svojine na ekvivalenat koji kupac možda već ima u posedu, a možda tek u izgledu. On ne ulazi u proces reprodukcije kružnog toka, kao god ni novac koji je uložen u hartije koje nose kamatu itd., mada može ući u kružni tok drugih pojedinačnih industrijskih kapitala.

Čitav karakter kapitalističke proizvodnje određen je oplođavanjem predujmljene kapital-vrednosti, dakle u prvom redu proizvodnjom što je moguće više viška vrednosti; a drugo (vidi knj. I, gl. XXII), proizvodnjom kapitala, dakle pretvaranjem viška vrednosti u kapital. Ali akumulacija, ili proizvodnja u proširenom razmeru koja se kao sredstvo za sve obimniju proizvodnju viška vrednosti, dakle za sve veće bogaćenje kapitaliste, ispoljava kao njegova lična svrha i koja je obuhvaćena u opštoj tendenciji kapitalističke proizvodnje, postaje svojim razvitkom, kao što je pokazano u prvoj knjizi, nužnost za svakog individualnog kapitalistu. Sada se njegov kapital mora stalno uvećavati da bi se održao. Ali, na ono što je već ranije raspravljeno nećemo se vraćati.

Razmatrali smo prvo prostu reprodukciju, pri čemu smo pretpostavljali da se sav višak vrednosti utroši kao dohodak. U stvarnosti, pod normalnim okolnostima, jedan deo viška vrednosti uvek se mora trošiti kao dohodak, a drugi kapitalizovati, pri čemu je potpuno svejedno da li se višak vrednosti, proizveden u određenim periodima, čas sav troši kao dohodak, čas sav kapitalizuje. U prosečnom kretanju — a opšta formula može samo njega predstavljati — zbiva se i jedno i drugo. Međutim, da se formula ne bi komplikovala, ipak je bolje uzeti da se sav višak vrednosti akumuliše. Formula $P \ldots R' - N' - R' < \overset{Rs}{Sp} \ldots P'$ izražava: proizvodni kapital, koji se reprodukuje u većem razmeru i s većom vrednošću, i koji kao uvećani proizvodni kapital otpočinje svoj drugi kružni tok, ili, što je isto, obnavlja svoj prvi kružni tok. Čim ovaj drugi kružni tok otpočne, imamo opet P kao polaznu tačku; jedino što je P sad veći proizvodni kapital no što je bilo prvo P. Tako je i u formuli $N \ldots N'$, gde drugi kružni tok otpočinje sa N'; tu N' funkcioniše kao N, kao predujmljeni novčani kapital određene veličine; to je novčani kapital veći od onoga kojim je bio počet prvi kružni

tok, ali čim istupi u funkciji predujmljenog novčanog kapitala iščezlo je sve što ukazuje na njegovo uvećanje putem kapitalizovanja viška vrednosti. Tome poreklu zatrt je trag u njegovom obliku kao novčanog kapitala koji otpočinje svoj kružni tok. Isti slučaj je i sa P' čim funkcioniše kao polazna tačka kakvog novog kružnog toka.

Ako uporedimo $P \ldots P'$ sa $N \ldots N'$, ili sa prvim kružnim tokom, videćemo da nikako nemaju isto značenje. Uzeto za sebe kao izolovan kružni tok, $N \ldots N'$ izražava samo to da je N novčani kapital (ili industrijski kapital u svom kružnom toku kao novčani kapital), novac koji rađa novac, vrednost koja rađa vrednost, dakle nosi višak vrednosti. Nasuprot tome, u kružnom toku proizvodnog kapitala P sam proces oplođavanja vrednosti već je izvršen završetkom prvog stadijuma, procesa proizvodnje, a kad prođe drugi stadijum (prvog stadijuma prometa) $R'—N'$, postoje kapital-vrednost+višak vrednosti već kao realizovan novčani kapital, kao N', koje se u prvom kružnom toku javljalo kao poslednji ekstrem. Da je višak vrednosti proizveden, predstavljeno je u prvom posmatranom obliku $P \ldots P$ (vidi razrađeni obrazac str. 47)[1*] sa $r—n—r$, koje u svom drugom stadijumu pada izvan prometa kapitala i predstavlja promet viška vrednosti kao dohotka. U ovom obliku gde se čitavo kretanje predstavlja u $P \ldots P$, gde, dakle, ne dolazi do razlike u vrednosti između obeju krajnjih tačaka, predstavljeno je, dakle, oplođavanje predujmljene vrednosti, proizvodnja viška vrednosti, isto kao i u $N \ldots N'$; samo što se čin $R'— N'$ u $N \ldots N'$ pojavljuje kao poslednji stadijum, a u $P \ldots P$ kao drugi stadijum kružnog toka, a prvi stadijum prometa.

U $P \ldots P'$ izražava P' ne da je višak vrednosti proizveden, nego da je proizvedeni višak vrednosti kapitalizovan, dakle da je izvršeno akumulisanje kapitala i da se stoga P' naspram P sastoji iz prvobitne kapital-vrednosti plus vrednost kapitala akumulisanog njenim kretanjem.

N', kao prost završetak od $N \ldots N'$, kao i R', kako se ono javlja unutar svih ovih kružnih tokova, uzeti za sebe, ne izražavaju kretanje, već njegov rezultat: oplođavanje kapital-vrednosti ostvarene u robnom ili novčanom obliku, i stoga kapital-vrednost kao $N+n$ ili kao $R+r$, kao odnos kapital-vrednosti prema njenom višku vrednosti kao svom izdanku. Oni izražavaju ovaj rezultat kao različiti prometni oblici oplođene kapital-vrednosti. Ali sámo izvršeno oplođavanje vrednosti nije ni u obliku R' ni u obliku N' neka funkcija bilo novčanog, bilo robnog kapitala. Kao posebni, različiti oblici, načini egzistencije koji odgovaraju posebnim funkcijama industrijskog kapitala, novčani kapital može izvršivati samo funkcije novca, robni kapital samo funkcije roba; oni se među sobom razlikuju samo kao novac i roba. Isto tako industrijski kapital, u svom obliku kao proizvodni ka-

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 69.

pital, može se sastojati samo iz onih istih elemenata iz kojih i svaki drugi proces rada koji stvara proizvode: s jedne strane iz predmetnih uslova rada (sredstava za proizvodnju), a s druge iz radne snage koja je proizvodno (celishodno) zaposlena. Kao što industrijski kapital može u oblasti proizvodnje postojati samo u sastavu koji odgovara procesu proizvodnje uopšte, dakle i nekapitalističkom procesu proizvodnje, tako u prometnoj oblasti može postojati samo u ona dva oblika koji njoj odgovaraju, u robi i novcu. Ali, kao što se suma elemenata proizvodnje od samog početka naveštava kao proizvodan kapital time što je radna snaga tuđa radna snaga, koju je kapitalista kupio od njenog imaoca, upravo kao što je i svoja sredstva za proizvodnju kupio od drugih imalaca roba; kao što stoga i sam proces proizvodnje istupa kao proizvodna funkcija industrijskog kapitala, tako novac i roba istupaju kao prometni oblici istog industrijskog kapitala, dakle i njihove funkcije kao njegove prometne funkcije, koje ili čine uvod u funkcije proizvodnog kapitala, ili iz njega potiču. Jedino svojom vezom kao funkcijski oblici koje industrijski kapital ima da izvrši u različnim stadijumima svoga procesa kružnog toka, novčana funkcija i robna funkcija ovde su ujedno i funkcija novčanog i robnog kapitala. Naopako je, dakle, specifična svojstva i funkcije koje karakterišu novac kao novac, a robu kao robu, hteti izvoditi iz njihovog kapitalskog karaktera, a tako isto je naopako obrnuto izvoditi svojstva proizvodnog kapitala iz njegovog načina egzistencije u sredstvima za proizvodnju.

Čim se N' ili R' fiksiraju kao $N+n$, $R+r$, tj. kao odnos kapital-vrednosti prema višku vrednosti kao njenom izdanku, ovaj odnos izražen je i u jednom i u drugom, jedanput u novčanom, drugi put u robnom obliku, što na samoj stvari ništa ne menja. Stoga ovaj odnos ne potiče ni iz svojstava i funkcija koji pripadaju novcu kao takvom, ni robi kao takvoj. Svojstvo karakteristično za kapital da bude vrednost koja rađa vrednost, izraženo je u oba slučaja samo kao rezultat. R' uvek je proizvod funkcije od P, a N' uvek je oblik od R', preobražen u kružnom toku industrijskog kapitala. Stoga, čim realizovani novčani kapital opet otpočne svoju posebnu funkciju kao novčani kapital, on prestaje izražavati kapitalski odnos sadržan u $N'=N+n$. Kad je $N \ldots N'$ proteklo i N' otpočne kružni tok iznova, ono ne figuriše kao N', nego kao N, čak i kad se kapitalizuje sav višak vrednosti sadržan u N'. Drugi kružni tok otpočinje u našem slučaju s novčanim kapitalom od 500 £, mesto kao prvi sa 422 £. Novčani kapital koji otvara kružni tok veći je za 78 £ nego ranije; ova razlika postoji u poređenju jednog kružnog toka s drugim, ali to poređenje ne postoji unutar svakog posebnog kružnog toka. 500 £ koje su predujmljene kao novčani kapital, i od kojih je 78 £ ranije postojalo kao višak vrednosti, ne igraju neku drukčiju ulogu nego 500 £ kojima neki drugi kapitalista otvara svoj prvi kružni tok. Isto je i u kružnom toku proizvodnog kapitala. Uvećano P' istupa pri ponovnom počinjanju kao P kao god i P u prostoj reprodukciji $P \ldots P$.

U stadijumu $N'-R'<\frac{Rs}{Sp}$ uvećanu veličinu označuje samo R', a ne Rs' ni Sp'. Pošto je R zbir od Rs i Sp, to već R' označuje da je zbir u njemu sadržanog Rs i Sp veći nego prvobitno P. A zatim, oznaka Rs' i Sp' bila bi pogrešna, jer znamo da je s rastenjem kapitala skopčano menjanje njegovog sastava vrednosti, da s razvitkom toga sastava vrednost od Sp raste, dok vrednost od Rs uvek relativno opada, a često i apsolutno.

III. Akumulacija novca

Da li će se n, pozlaćeni višak vrednosti, odmah opet priključiti kapital-vrednosti koja se nalazi u procesu, i tako zajedno s kapitalom N moći ući u proces kružnog toka u veličini N', zavisi od okolnosti koje su nezavisne od gole činjenice da n postoji. Ako n treba da posluži kao novčani kapital u nekom drugom samostalnom poslu koji se ima zasnovati pored prvoga, onda je jasno da se ono za to može upotrebiti samo ako ima minimalnu veličinu koja se za takav posao zahteva. Ako, pak, treba da se upotrebi radi proširenja prvobitnog posla, onda odnosi materijalnih činilaca od P i njihovi odnosi vrednosti takođe uslovljavaju jednu minimalnu veličinu za n. Sva sredstva za proizvodnju koja dejstvuju u ovom poslu imaju među sobom ne samo kvalitativan već i određen kvantitativan odnos, jedan srazmeran obim. Ovi materijalni odnosi i na njima zasnovani odnosi vrednosti činilaca koji ulaze u proizvodni kapital određuju koliki mora biti minimalni obim n da bi se ono kao priraštaj proizvodnog kapitala moglo preobratiti u dodatna sredstva za proizvodnju i radnu snagu, ili samo u prva. Tako, prelac ne može uvećati broj svojih vretena a da prethodno ne nabavi odgovarajući broj grebena i pretpredilica, da i ne govorimo o povećanim izdacima na pamuk i najamninu koje takvo proširenje posla zahteva. Da bi se ovo izvelo, mora višak vrednosti, dakle, iznositi već priličnu sumu (obično se računa 1£ za nabavku jednog novog vretena). Dok god n nema ovaj minimalni obim, kružni tok kapitala mora se više puta ponoviti, dok zbir svih n, koje on uzastopno proizvodi, ne bude mogao funkcionisati zajedno sa N, dakle u $N'-R'<\frac{Rs}{Sp}$. Već i same izmene detalja npr. u mašinama za predenje, ukoliko ih te izmene čine proizvodnijim, zahtevaju veće izdatke u materijalu za predenje, uvećanje mašina za pretpredenje itd. U međuvremenu se, dakle, n nagomilava, a njegovo nagomilavanje nije njegova sopstvena funkcija, već rezultat ponovljenih $P \ldots P$. Njegova sopstvena funkcija jeste njegovo ostajanje u novčanom stanju, sve dok iz ponovljenih kružnih tokova oplođavanja vrednosti, dakle spolja, ne dobije dovoljno dodatka da bi dostiglo minimalnu veličinu zahtevanu za njegovu aktivnu funkciju, veličinu u kojoj jedino može stvarno kao novčani kapital, u datom slučaju kao akumulisani deo novčanog kapitala N, koji se nalazi u funkcionisanju, ući zajedno s ovim u njegovu funkciju. U međuvremenu ono se gomila

i postoji samo u obliku blaga koje se nalazi u procesu obrazovanja, u rastenju. Akumulacija novca, obrazovanje blaga, pojavljuje se ovde, dakle, kao proces koji prolazno prati stvarnu akumulaciju, uvećanje razmera u kojem industrijski kapital dejstvuje. Prolazno, jer dok god blago ostaje u stanju blaga, ono ne funkcioniše kao kapital, ne uzima udela u procesu oplođavanja vrednosti, ostaje novčana suma koja raste samo zato što se novac dobijen bez njenog sadejstva baca u istu škrinju.

Oblik blaga samo je oblik novca koji se ne nalazi u prometu, novca čiji je promet prekinut, te se zbog toga čuva u njegovom novčanom obliku. Što se tiče samog procesa obrazovanja blaga, on je zajednički svakoj robnoj proizvodnji, a kao svrha za sebe igra neku ulogu samo u njenim nerazvijenim pretkapitalističkim oblicima. Ovde, pak, blago se pojavljuje kao oblik novčanog kapitala, a obrazovanje blaga kao proces koji prolazno prati akumulaciju kapitala zato što i ukoliko novac ovde figuriše kao *latentni novčani kapital*; zato što je obrazovanje blaga, stanje blaga u kome se nalazi višak vrednosti koji postoji u novčanom obliku, funkcionalno određen stadijum pripremanja pretvaranja viška vrednosti u kapital koji stvarno funkcioniše, a koji se stadijum zbiva izvan kružnog toka kapitala. On je, dakle, ovom svojom odredbom latentan novčani kapital, usled čega je i obim koji mora dostići da bi ušao u proces svaki put određen sastavom vrednosti proizvodnog kapitala. Ali, dok god se zadržava u stanju blaga on još ne funkcioniše kao novčani kapital, on je još neiskorišćavani novčani kapital; ne, kao ranije, novčani kapital prekinut u svojoj funkciji, već još nesposoban za nju.

Ovde uzimamo nagomilavanje novca u njegovom prvobitnom realnom obliku, kao pravo novčano blago. Ali ono može postojati i u obliku prostih potraživanja kapitaliste koji je prodao R'. Što se tiče drugih oblika gde ovaj latentni novčani kapital u samom međuvremenu postoji u obličju novca koji rađa novac, npr. kao depozit koji odbacuje kamatu u nekoj banci, u menicama ili svakovrsnim hartijama od vrednosti, oni ovamo ne spadaju. U tom slučaju, višak vrednosti, realizovan u novcu, vrši posebne kapitalske funkcije izvan kružnog toka industrijskog kapitala iz kojeg je potekao, funkcije koje, prvo, nemaju ništa sa ovim kružnim tokom kao takvim, a drugo, pretpostavljaju funkcije kapitala različite od funkcija industrijskog kapitala, koje ovde još nisu izlagane.

IV. Rezervni fond

U obliku koji smo gore razmotrili blago, u vidu koga egzistira višak vrednosti, jeste novčani akumulacioni fond, novčani oblik koji prolazno ima akumulacija kapitala, te je utoliko čak uslov za nju. Ali ovaj akumulacioni fond može da vrši i posebne uzgredne usluge, tj. može da uđe u proces kružnog toka kapitala a da ovaj i nema oblik $P \ldots P'$, dakle i da se kapitalistička reprodukcija nije proširila.

Ako se proces $R'—N'$ produži preko svoje normalne mere, dakle ako se robni kapital nenormalno zadržao u svom pretvaranju u novčani oblik; ili, kad je ovo poslednje izvršeno, ako se, npr., cena sredstava za proizvodnju u koje se novčani kapital mora preobratiti popela iznad nivoa na kome je bila u početku kružnog toka, onda se blago koje funkcioniše kao akumulacioni fond može upotrebiti da bi zauzelo mesto novčanog kapitala ili jednog njegovog dela. Tako novčani akumulacioni fond služi kao rezervni fond radi izgladivanja poremećaja u kružnom toku.

Kao rezervni fond takve vrste, on se razlikuje od fonda kupovnih i platežnih sredstava koji smo razmatrali u kružnom toku $P \ldots P$. Ta sredstva su deo novčanog kapitala koji funkcioniše (dakle uopšte oblici egzistencije dela kapital-vrednosti koji se nalazi u procesu), čiji delovi stupaju u funkciju samo u različitim rokovima jedan za drugim. U kontinuitetu procesa proizvodnje stalno se stvara rezervni novčani kapital, jer su danas ušle naplate, a isplate će se vršiti opet tek u nekom docnijem roku, jer se danas prodaju veće mase robe, a tek se docnije imaju opet kupiti veće mase robe; u tim intervalima, dakle, jedan deo kapitala koji se nalazi u prometu stalno postoji u novčanom obliku. Nasuprot tome, rezervni fond nije sastavni deo kapitala koji funkcioniše, bliže označeno: novčanog kapitala, nego kapitala koji se nalazi u jednom predstadijumu svoje akumulacije, u stadijumu viška vrednosti koji još nije pretvoren u aktivni kapital. Uostalom, samo po sebi se razume da kapitalista kad se nađe u nevolji nikako ne pita koje su određene funkcije novca koji drži u ruci, nego upotrebljava ono što ima, samo da bi održao proces kružnog toka svog kapitala. Na primer, u našem primeru N je=422 £, N'=500 £. Ako deo kapitala od 422 £ postoji kao fond kupovnih i platežnih sredstava, kao novčana rezerva, on je sračunat na to da pri nepromenjenim prilikama sav uđe u kružni tok, ali i da je dovoljan za ovo. Ali rezervni fond jeste jedan deo od 78£ viška vrednosti; on može ući u proces kružnog toka kapitala od 422£ samo ukoliko se ovaj kružni tok vrši pod okolnostima koje ne ostaju jednake; jer on je deo akumulacionog fonda i figuriše ovde bez uvećanja razmera reprodukcije.

Novčani akumulacioni fond već znači postojanje latentnog novčanog kapitala, dakle pretvaranje novca u novčani kapital.

Opšta formula kružnog toka proizvodnog kapitala koji obuhvata i prostu reprodukciju i proširenu reprodukciju jeste:

$$P \ldots \overset{1}{\widehat{R'— N'}}. \overset{2}{\widehat{N—R}} < {}^{Rs}_{Sp} \ldots P\,(P').$$

Ako je $P=P$, onda je N u 2)$=N'-n$; ako je $P=P'$, onda je N u 2) veće od $N'-n$; to jest n je celo ili delimično pretvoreno u novčani kapital.

Kružni tok proizvodnog kapitala jeste oblik u kome klasična ekonomija posmatra proces kružnog toka industrijskog kapitala.

GLAVA TREĆA

Kružni tok robnog kapitala

Opšta formula za kružni tok robnog kapitala jeste:

$$R' - N' - R \ldots P \ldots R'.$$

R' pojavljuje se ne samo kao proizvod već i kao pretpostavka oba ranija kružna toka, jer ono što uključuje $N—R$ za jedan kapital, to već uključuje $R' — N'$ za drugi, ukoliko je bar jedan deo sredstava za proizvodnju i sam robni proizvod drugih individualnih kapitala koji se nalaze u procesu svog kružnog toka. U našem slučaju su npr. ugalj, mašine itd. robni kapital eksploatatora rudnika, kapitalističkog graditelja mašina itd. Zatim, već je u gl. I, 4 pokazano da je još pri prvom ponavljanju kružnog toka $N \ldots N'$, još pre no što se završi ovaj drugi kružni tok novčanog kapitala, pretpostavljen ne samo kružni tok $P \ldots P$ nego i kružni tok $R' \ldots R'$.

Ako se vrši reprodukcija u proširenom razmeru, onda je završno R' veće od polaznog R', i zato ćemo ga ovde obeležiti sa R''.

Razlika između trećeg oblika i prva dva pokazuje se u ovome: prvo, da ovde celokupni promet sa svoje dve suprotne faze otvara kružni tok, dok se u obliku I promet prekida procesom proizvodnje, a u obliku II celokupni promet, sa svojim dvema fazama koje se dopunjuju, javlja se samo kao posredništvo procesa reprodukcije, te stoga predstavlja posredničko kretanje između $P \ldots P$. Kod $N \ldots N'$ prometni oblik je $N—R \ldots R' — N' = N—R—N$. Kod $P \ldots P$ je obrnuto $R'—N'$. $N—R=R—N—R$. U $R' \ldots R'$ promet ima takođe ovaj poslednji oblik.

Drugo: u ponavljanju kružnih tokova I i II, i onda kad završne tačke N' i P' čine polazne tačke obnovljenog kružnog toka, iščezava oblik u kom su oni bili proizvedeni. $N' = N+n$, $P' = P+p$ otpočinju novi proces opet kao N i P. Ali, u obliku III polazna tačka R mora se označiti kao R' i onda kad se kružni tok ponovi u istom razmeru, i to iz sledećeg razloga. U obliku I funkcioniše N', čim kao takvo otvori novi kružni tok, kao novčani kapital N, kao predujam u novčanom obliku kapital-vrednosti koja se ima oploditi. Veličina predujmljenog novčanog kapitala, narasla akumulacijom izvršenom u prvom kružnom

toku, postala je veća. Ali, bila veličina predujmljenog novčanog kapitala 422 £ ili 500 £, on se svejedno pojavljuje kao jednostavna kapital-vrednost. N' više ne postoji kao kapital čija je vrednost oplođena ili koji je bremenit viškom vrednosti, kao kapitalski odnos. Ta on tek ima da oplodi svoju vrednost u ovom procesu. To isto važi i za $P \ldots P'$; P' mora nastaviti svoje funkcionisanje i obnavljati kružni tok uvek kao P, kao kapital-vrednost koja ima da proizvodi višak vrednosti. — Nasuprot tome, kružni tok robnog kapitala ne otvara se s kapital-vrednošću, već s uvećanom kapital-vrednošću u robnom obliku, te, dakle, već unapred uključuje kružni tok ne samo kapital-vrednosti koja se nalazi u robnom obliku nego i viška vrednosti. Stoga, ako se u ovom obliku vrši prosta reprodukcija, javiće se i na završnoj tački jedno R' iste veličine kao i na polaznoj. Istina, ako jedan deo viška vrednosti uđe u kružni tok kapitala, pojaviće se na kraju R'' umesto R', jedno veće R', ali sledeći kružni tok se opet otvara sa R', koje je samo jedno veće R' nego u pređašnjem kružnom toku i koje svoj novi kružni tok otpočinje s većom akumulisanom kapital-vrednošću, a stoga i sa srazmerno većim novoproizvedenim viškom vrednosti. U svim slučajevima otvara R' kružni tok uvek kao robni kapital koji je =kapital-vrednosti+višak vrednosti.

U kružnom toku nekog izolovanog industrijskog kapitala, R' se pojavljuje kao R, ne kao oblik tog kapitala, već kao oblik nekog drugog industrijskog kapitala, ukoliko su sredstva za proizvodnju njegov proizvod. Čin $N-R$ (tj. $N-Sp$) prvoga kapitala jeste za ovaj drugi kapital $R'-N'$.

U prometnom činu $N-R<\frac{Rs}{Sp}$ odnose se Rs i Sp identično utoliko što su robe u ruci svojih prodavaca, ovamo radnika koji prodaju svoju radnu snagu, onamo sopstvenika sredstava za proizvodnju koji prodaju ova sredstva. Za kupca, čiji novac ovde funkcioniše kao novčani kapital, one su robe samo dok ih još nije kupio, dakle dotle dok prema njegovom kapitalu koji ima novčani oblik stoje kao tuđa roba. Sp i Rs razlikuju se ovde samo ukoliko Sp u ruci svoga prodavca može da bude=R', dakle kapital, ako je Sp robni oblik njegovog kapitala, dok je Rs za radnika uvek samo roba, a postaje kapitalom tek u ruci kupca, kao sastavni deo P-a.

Stoga R' ne može nikad otvoriti neki kružni tok jednostavno kao R, kao prosti robni oblik kapital-vrednosti. Kao robni kapital ono je uvek nešto dvostruko. Sa stanovišta upotrebne vrednosti, ono je proizvod funkcije P-a u ovom slučaju pređa, čiji su elementi Rs i Sp, došav iz prometa kao robe, funkcionisali samo[1*] kao stvaraoci toga proizvoda. A drugo, sa stanovišta vrednosti, ono je kapital-vrednost P plus višak vrednosti v, proizveden u funkcionisanju P-a.

[1*] U 1. i 2. izdanju: sad (nun); ispravljeno prema Marxovom rukopisu.

Jedino u kružnom toku samog R' može se i mora $R=P$=kapital-vrednosti odvojiti od onog dela R' u kome postoji višak vrednosti, od viška proizvoda u kome se nalazi višak vrednosti, bilo da su faktično oboje razdvojivi, kao u pređi, ili ne, kao u mašini. Oni uvek postaju razdvojivi čim se R' pretvori u N'.

Ako se čitav robni proizvod može rastaviti na samostalne homogene delimične proizvode, kao npr. naših 10 000 funti pređe, i ako se stoga čin $R'-N'$ može predstaviti u jednom zbiru uzastopno izvršenih prodaja, onda kapital-vrednost u robnom obliku može funkcionisati kao R, odvojiti se od R' pre no što bude realizovan višak vrednosti, pa, dakle, i R' kao celina.

Od 10 000 funti pređe, koja vredi 500£, vrednost od 8440 funti =422£ jeste = kapital-vrednosti odvojenoj od viška vrednosti. Bude li kapitalista prodao prvo 8440 funti pređe za 422£, onda ovih 8440 funti pređe predstavljaju R, kapital-vrednost u robnom obliku; višak proizvoda od 1560 funti pređe=višku vrednosti od 78£, koji se osim toga nalazi u R', prošao bi kroz promet tek docnije; kapitalista bi mogao izvršiti $R-N-R < \frac{Rs}{Sp}$ pre prometa viška proizvoda $r-n-r$.

Ili, ako bi prvo prodao 7440 funti pređe u vrednosti od 372£, a onda 1000 funti pređe u vrednosti od 50£, mogla bi se s prvim delom od R naknaditi sredstva za proizvodnju (postojani deo kapitala p), a s drugim delom od R promenljivi deo kapitala pr, radna snaga; a zatim kao gore.

Ali, ako se ovakve sukcesivne prodaje izvršuju, i ako uslovi kružnog toka to dozvoljavaju, onda kapitalista, umesto da rastavi R' na $p+pr+v$, može da izvede ovo rastavljanje i na alikvotnim delovima od R'.

Na primer, 7440 funti pređe =372£, koje kao deo od R' (10 000 funti pređe =500£) predstavljaju postojani deo kapitala, mogu se opet i same rastaviti na 5535,360 funti pređe u vrednosti od 276,768£, koje naknađuju samo postojani deo, vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih u 7440 funti pređe; na 744 funte pređe u vrednosti od 37,200£ koje naknađuju samo promenljivi kapital; i na 1160,640 funti pređe u vrednosti od 58,032£, koje su kao višak proizvoda nosioci viška vrednosti. Dakle, od prodatih 7440 funti pređe može on da naknadi u njima sadržanu kapital-vrednost prodajom 6279,360 funti pređe po ceni od 313,968£, a da vrednost viška proizvoda 1160,640 funti =58,032£ utroši kao dohodak.

Isto tako može zatim rasparčati 1000 funti pređe =50£=promenljivoj kapital-vrednosti i saobrazno tome prodati: 744 funte pređe za 37,200£, postojana kapital-vrednost od 1000 funti pređe; 100 funti pređe za 5,000£, promenljivi deo kapitala od istoga; dakle 844 funte za 42,200£, naknada kapital-vrednosti sadržane u 1000 funti pređe; naposletku, 156 funti pređe u vrednosti od 7,800£, koje predstavljaju u njima sadržani višak proizvoda i mogu se kao takav utrošiti.

Naposletku, on može, kad prodaja pođe za rukom, rasparčati i preostalih 1560 funti pređe u vrednosti od 78£ na taj način da prodaja 1160,640 funti pređe za 58,032£ naknadi vrednost sredstava za proizvodnju koja je sadržana u 1560 funti pređe, a da 156 funti pređe, u vrednosti od 7,800£, naknadi promenljivu kapital-vrednost; ukupno 1316,640 funti pređe = 65,832£, naknada celokupne kapital-vrednosti; najzad ostaje višak proizvoda 243,360 funti pređe = 12,168£ da se utroši kao dohodak.

Kao što se svaki elemenat koji postoji u pređi: p, pr, v, može opet rastaviti na iste sastavne delove, tako se isto može rastaviti i svaka pojedinačna funta pređe koja vredi 1 šiling=12 pensa.

p = 0,744	funte	pređe = 8,928	pensa
pr = 0,100	„	„ = 1,200	„
v = 0,156	„	„ = 1,872	„
$p+pr+v$ = 1	funta	pređe = 12	pensa

Ako saberemo rezultate triju gornjih delimičnih prodaja, izići će isti rezultat kao kad se 10 000 funti pređe prodadu u jedan mah. Imamo

postojanog kapitala:

kod 1.	prodaje:	5535,360	funti	pređe =	276,768 £
„ 2.	„	744,000	„	„ =	37,200 £
„ 3.	„	1160,640	„	„ =	58,032 £
ukupno:		7440	funti	pređe = 372	£;

promenljivog kapitala:

kod 1.	prodaje:	744,000	funti	pređe =	37,200 £
„ 2.	„	100,000	„	„ =	5,000 £
„ 3.	„	156,000	„	„ =	7,800 £
ukupno:		1000	funti	pređe = 50	£;

viška vrednosti:

kod 1.	prodaje:	1160,640	funti	pređe =	58,032 £
„ 2.	„	156,000	„	„ =	7,800 £
„ 3.	„	243,360	„	„ =	12,168 £
ukupno:		1560	funti	pređe = 78	£.

Summa summarum:

postojanog kapitala:	7440	funti	pređe =	372 £
promenljivog „	1000	„	„ =	50 £
viška vrednosti	1560	„	„ =	78 £
ukupno:	10000	funti	pređe =	500£

$R'-N'$ uzeto za sebe samo je prodaja od 10 000 funti pređe. Tih 10 000 funti pređe jesu roba kao i svaka druga pređa. Kupca interesuje cena od 1 šilinga po funti ili od 500 £ za 10 000 funti. Ako se kod pazarenja i upusti u sastav vrednosti, onda to čini samo s podmuklom namerom da dokaže kako bi se funta mogla prodavati i ispod 1 šilinga, a da bi prodavac pri tome napravio još uvek dobar posao. Količina koju kupuje zavisi, međutim, od njegovih potreba; ako je on, recimo, vlasnik tkačnice, onda od sastava njegovog sopstvenog kapitala koji funkcioniše u tkačkom poslu, a ne od sastava prelčevog kapitala, od koga kupuje. Odnosi u kojima R' ima, s jedne strane, da naknadi kapital koji je utrošen na njegovu proizvodnju (odn. njegove različite sastavne delove), a s druge strane da posluži kao višak proizvoda, bilo za utrošak viška vrednosti, bilo za akumulisanje kapitala, postoje samo u kružnom toku onog kapitala čiji su robni oblik ovih 10 000 funti pređe. S prodajom kao takvom oni nemaju ništa. Osim toga, ovde se pretpostavlja da se R' prodaje po svojoj vrednosti, dakle da se radi jedino o njegovom pretvaranju iz robnog oblika u novčani. Naravno da je za R', kao funkcionalni oblik u kružnom toku ovog pojedinačnog kapitala iz kojega se mora naknaditi proizvodni kapital, od presudne važnosti da li i koliko cena pri prodaji odstupa od vrednosti, ali s ovim nemamo nikakva posla ovde gde posmatramo samo razlike u obliku.

U obliku I, $N \ldots N'$, proces proizvodnje javlja se u sredini između dveju prometnih faza kapitala, koje se dopunjuju i koje su jedna drugoj suprotne; on je prošao pre no što nastupi završna faza $R'-N'$. Novac je predujmljen kao kapital, prvo u elementima proizvodnje, iz ovih je pretvoren u robni proizvod, a ovaj robni proizvod opet je preobraćen u novac. To je jedan gotov, završen poslovni ciklus, čiji je rezultat novac, upotrebljiv za sve i svašta. Ponovno počinjanje dato je tako samo kao mogućnost. $N \ldots P \ldots N'$ može da bude i poslednji kružni tok kojim se završava funkcionisanje kakvog individualnog kapitala koji se povlači s posla, kao što može biti i prvi kružni tok kakvog kapitala koji kao nov ulazi u funkciju. Opšte kretanje ovde je $N \ldots N'$, od novca ka više novca.

U obliku II, $P \ldots R'-N'-R \ldots P$ (P'), celokupni prometni proces dolazi iza prvog P, a prethodi drugome; ali on teče redom koji je suprotan redu u obliku I. Prvo P jeste proizvodni kapital, a njegova funkcija je proces proizvodnje, kao preduslov za sledeći prometni proces. Završno P, naprotiv, nije proces proizvodnje, nego samo ponovno postojanje industrijskog kapitala u njegovom obliku proizvodnog kapitala. Pri tom ono je to kao rezultat pretvaranja, izvršenog u poslednjoj fazi prometa, kapital-vrednosti u $Rs+Sp$, u subjektivne i objektivne činioce koji sjedinjeni sačinjavaju oblik postojanja proizvodnog kapitala. Kapital, bio on P ili P', na kraju postoji opet gotov u obliku u kojem mora ponovo funkcionisati kao proizvodni kapital, mora izvršiti proces proizvodnje. Opšti oblik kretanja, $P \ldots P$, jeste oblik reprodukcije i ne ukazuje, kao $N \ldots N'$, na oplođavanje vrednosti kao svrhu procesa.

Utoliko više on olakšava klasičnoj ekonomiji da ne uzima u obzir određeni kapitalistički oblik procesa proizvodnje i da kao svrhu procesa predstavi proizvodnju kao takvu, tako da treba proizvoditi što više i što jevtinije, a proizvod zameniti za što je moguće različnije druge proizvode, delom za obnavljanje proizvodnje ($N—R$), delom za potrošnju ($n—r$). Pošto se N i n ovde javljaju samo kao trenutno prometno sredstvo, to se pri tome mogu prevideti osobenosti kako novca tako i novčanog kapitala, te čitav proces izgleda jednostavan i prirodan, tj. prirodan u smislu plitkog racionalizma. Kod robnog kapitala takođe se ponekad zaboravlja profit, te taj kapital, čim je reč o kružnom toku proizvodnje kao celini, figuriše samo kao roba; ali čim je reč o sastavnim delovima vrednosti, figuriše kao robni kapital. Naravno da se akumulacija pojavljuje na isti način kao proizvodnja.

U obliku III, $R'— N'— R \ldots P \ldots R'$, kružni tok otpočinje obema prometnim fazama, i to istim redom kao u obliku II, $P \ldots P$; zatim ide P, i to kao u obliku I sa svojom funkcijom, procesom proizvodnje; s rezultatom ovog poslednjeg završava R' kružni tok. Kao što se kružni tok u obliku II završava sa P kao prostim ponovnim postojanjem proizvodnog kapitala, tako se ovde završava sa R' kao ponovnim postojanjem robnog kapitala; kao što u obliku II kapital mora u svom završnom obliku P ponovo otpočeti proces kao proces proizvodnje, tako se ovde s ponovnim javljanjem industrijskog kapitala u obliku robnog kapitala kružni tok mora ponovo otvoriti s prometnom fazom $R'— N'$. Oba ova oblika kružnog toka nedovršena su, jer se ne završavaju sa N', s ponovo u novac pretvorenom, oplođenom kapital-vrednošću. I jedan i drugi moraju se, dakle, produžiti, te stoga uključuju reprodukciju. Celokupni kružni tok u obliku III jeste $R' \ldots R'$.

Ono čime se treći oblik razlikuje od prva dva jeste da se samo u ovom kružnom toku kao polazna tačka oplođavanja kapital-vrednosti pojavljuje oplođena, a ne prvobitna kapital-vrednost koja se tek ima oploditi. Ovde polaznu tačku sačinjava R' kao kapitalski odnos, pa kao takav vrši determinantan uticaj na čitav kružni tok, pošto već u svojoj prvoj fazi uključuje i kružni tok kapital-vrednosti i viška vrednosti, a višak vrednosti, iako ne u svakom posebnom kružnom toku, ali ipak u njihovom proseku, mora delom biti utrošen kao dohodak, proći promet $r—n—r$, a delom funkcionisati kao elemenat akumulacije kapitala.

U obliku $R' \ldots R'$ pretpostavljena je potrošnja celokupnog robnog proizvoda kao uslov normalnog odvijanja kružnog toka samog kapitala. Individualna radnikova potrošnja i individualna potrošnja neakumulisanog dela viška proizvoda obuhvata celokupnu individualnu potrošnju. U kružni tok R' ulazi, dakle, kao uslov potrošnja u svojoj celokupnosti — kao individualna i kao proizvodna potrošnja. Proizvodnu potrošnju (u koju je po samoj stvari uključena i radnikova individualna potrošnja, pošto je radna snaga u izvesnim granicama stalni proizvod radnikove individualne potrošnje) izvršuje svaki individu-

alni kapital sam. A individualna potrošnja — osim ukoliko je potrebna za egzistenciju individualnog kapitaliste — pretpostavljena je samo kao društveni čin, nikako kao čin individualnog kapitaliste.

U oblicima I i II celokupno kretanje predstavlja se kao kretanje predujmljene kapital-vrednosti. U obliku III polaznu tačku sačinjava oplođeni kapital u obličju celokupnog robnog proizvoda i ima oblik kapitala koji se nalazi u kretanju, robnog kapitala. Tek pošto se on pretvori u novac, računa se ovo kretanje u kretanje kapitala i kretanje dohotka. U ovome obliku obuhvaćena je u kružnom toku kapitala podela celokupnog društvenog proizvoda, kao i posebna podela proizvoda za svaki individualni robni kapital, s jedne strane na individualni fond potrošnje, a s druge na fond reprodukcije.

U $N \ldots N'$ obuhvaćena je mogućnost da se kružni tok proširi već prema tome koliko je n koje ulazi u obnovljeni kružni tok.

U $P \ldots P$ može P otpočeti nov kružni tok sa istom vrednošću, možda i s manjom, pa da ipak predstavlja reprodukciju u proširenom razmeru, npr. kad robni elementi pojevtine usled uvećane proizvodnosti rada. Obrnuto, u suprotnom slučaju može proizvodni kapital, koji se po vrednosti uvećao, predstavljati reprodukciju u materijalno umanjenom razmeru, npr. ako elementi proizvodnje poskupe. Ovo isto važi i za $R' \ldots R'$.

U $R' \ldots R'$ kapital u robnom obliku je pretpostavka proizvodnje; on se opet vraća kao pretpostavka unutar ovog kružnog toka u drugome R. Ako ovo R još nije proizvedeno ili reprodukovano, kružni tok je zakočen; ovo R se mora reprodukovati, većim delom kao R' drugog industrijskog kapitala. U ovom kružnom toku postoji R' kao polazna, prolazna i završna tačka kretanja, ono je, dakle, uvek tu. Ono je stalni uslov procesa reprodukcije.

$R' \ldots R'$ razlikuje se od oblika I i II drugim jednim momentom. Sva tri kružna toka imaju zajedničko to što je oblik u kome kapital otvara proces svoga kružnog toka takođe oblik u kome ga zatvara, tako da se ponovo nalazi u polaznom obliku kojim iznova otvara isti kružni tok. Početni oblik N, P, R' uvek je oblik u kome se kapital-vrednost predujmljuje (u III s priraslim višom vrednosti), dakle u odnosu na kružni tok njen prvobitni oblik; završni oblik N' P, R' uvek je preobraženi oblik kakvog funkcionalnog oblika koji je u kružnom toku prethodio, a koji nije prvobitni oblik.

Tako je N' u I preobraženi oblik od R', završno P u II preobraženi oblik od N (i u I i II postiže se ovaj preobražaj prostim činom robnog prometa, formalnom promenom mesta robe i novca); u III je R' preobraženi oblik od P, proizvodnog kapitala. Ali, ovde u III preobražaj se ne odnosi samo na funkcionalni oblik kapitala već i na njegovu veličinu vrednosti; a drugo, preobražaj nije rezultat neke čisto formalne promene mesta koja pripada prometnom procesu, već stvarnog preobražaja kroz koji su u procesu proizvodnje prošli upotrebni oblik i vrednost robnih sastavnih delova proizvodnog kapitala.

Oblik početnog ekstrema N, P, R' pretpostavljen je svaki put odgovarajućem kružnom toku I, II i III; oblik koji se u završnom ekstremu vraća dat je i stoga uslovljen nizom metamorfoza samog kružnog toka. R', kao završna tačka kružnog toka nekog individualnog industrijskog kapitala, pretpostavlja samo oblik P istog kapitala koji ga je proizveo, oblik koji ne pripada prometu. N' kao završna tačka u I, kao preobraženi oblik od R' ($R'-N'$), pretpostavlja N u kupčevoj ruci, novac koji postoji izvan kružnog toka $N \ldots N'$, a uvlači se u nj prodajom od R', i postaje njegovim sopstvenim završnim oblikom. Tako u II završno P pretpostavlja da Rs i Sp (R) postoje izvan njega i da mu se prisajedinjuju kao završni oblik posredstvom $N-R$. Ali, ako ne uzmemo u obzir poslednji ekstrem, onda ni kružni tok individualnog novčanog kapitala ne pretpostavlja postojanje novčanog kapitala uopšte, niti kružni tok individualnog proizvodnog kapitala postojanje proizvodnog kapitala u njihovom kružnom toku. U I može N biti prvi novčani kapital, u II može P biti prvi proizvodni kapital koji stupa na istorijsku pozornicu, ali u III

$$R' \begin{cases} R- \\ -N' \\ r- \end{cases} \begin{matrix} N-R<^{Rs}_{Sp} \ldots P \ldots R' \\ \\ n-r \end{matrix}$$

R je dvaput pretpostavljeno izvan kružnog toka. Jednom u kružnom toku $R' - N' - R <^{Rs}_{Sp}$. Ovo R, ukoliko se sastoji iz Sp, jeste roba u ruci prodavca; ono samo je robni kapital ukoliko je proizvod kapitalističkog procesa proizvodnje; a čak i kad nije to, pojavljuje se kao robni kapital u ruci trgovca. Drugi put u drugome r: u $r-n-r$, koje takođe mora postojati kao roba da bi se moglo kupiti. U svakom slučaju, bili ili ne bili robni kapital, Rs i Sp jesu robe kao god i R', i odnose se među sobom kao robe. Isto važi i za drugo r u $r-n-r$. Dakle, ukoliko je $R'=R$ ($Rs+Sp$), utoliko su robe elementi koji ga obrazuju, i mora se u prometu naknaditi jednakim robama, kao što se i u $r-n-r$ drugo r mora u prometu naknaditi drugim jednakim robama.

Osim toga, gde vlada kapitalistički način proizvodnje, mora na njegovoj osnovici svaka roba u ruci prodavca biti robni kapital. Ona to produžuje biti u ruci trgovca ili postaje to u njegovoj ruci, ako još nije bila. Ili pak ona mora biti roba — npr. uvezeni artikli — koja naknađuje prvobitni robni kapital, kome je, dakle, samo dala drugi oblik egzistencije.

Robni elementi Rs i Sp, iz kojih se sastoji proizvodni kapital P, nemaju kao oblici egzistencije od P isto obličje koje su imali na različitim robnim tržištima sa kojih su pokupljeni. Oni su sada sjedinjeni i u svojoj povezanosti mogu funkcionisati kao proizvodni kapital.

Što se jedino u ovom obliku III, unutar samog kružnog toka R javlja kao pretpostavka za R, dolazi otuda što je polazna tačka kapital u robnom obliku. Kružni tok otvara se preobraćanjem R' (ukoliko funkcioniše kao kapital-vrednost, bila ili ne bila uvećana dodatkom

viška vrednosti) u robe koje sačinjavaju njegove elemente proizvodnje. A ovo preobraćanje obuhvata čitav prometni proces $R—N—R$ $(=Rs+Sp)$ i rezultat je toga procesa. Ovde se R, dakle, nalazi na obema krajnjim tačkama, ali druga krajnja tačka, koja svoj oblik R dobija pomoću $N—R$ spolja s robnog tržišta, nije poslednja krajnja tačka kružnog toka, već je krajnja tačka samo njegovih prvih dvaju stadijuma koji obuhvataju prometni proces. Njegov je rezultat P, čija funkcija, proces proizvodnje nastupa posle toga. Tek kao rezultat ovog procesa, dakle, ne kao rezultat prometnog procesa, pojavljuje se R' kao završetak kružnog toka i to u istom obliku kao početni ekstrem R'. Nasuprot ovome, u $N \ldots N'$, i $P \ldots P$, završni ekstremi N' i P su neposredni rezultati prometnog procesa. Ovde se, dakle, samo na završetku, jednom N', a drugi put P pretpostavlja u tuđoj ruci. Ukoliko se kružni tok zbiva između krajnjih tačaka, ne pojavljuje se ni N u jednome, niti P u drugom slučaju — tj. ni postojanje N-a kao tuđeg novca, ni postojanje P-a kao tuđeg procesa proizvodnje — kao pretpostavka tih kružnih tokova. Protivno tome, $R' \ldots R'$ pretpostavlja R $(=Rs+Sp)$ kao tuđe robe u tuđoj ruci, koje se u kružni tok uvlače uvodnim prometnim procesom i pretvaraju u proizvodni kapital, a onda, kao rezultat njegove funkcije, R' ponovo postaje završnim oblikom kružnog toka.

Ali, baš zato što kružni tok $R' \ldots R'$ unutar svog odvijanja pretpostavlja drugi industrijski kapital u obliku R $(=Rs+Sp)$ (a Sp obuhvata raznovrsne druge kapitale, npr. u našem slučaju mašine, ugalj, ulje itd.), on nas sam izaziva da ga posmatramo ne samo kao *opšti* oblik kružnog toka, tj. kao društveni oblik pod kojim se može posmatrati svaki pojedinačni industrijski kapital (izuzev pri njegovom prvom investiranju), pa zbog toga ne samo kao oblik kretanja koji je zajednički svima individualnim industrijskim kapitalima nego ujedno i kao oblik kretanja zbira individualnih kapitala, dakle celokupnog kapitala kapitalističke klase, kao kretanje u kome se kretanje svakog individualnog industrijskog kapitala pojavljuje samo kao delimično kretanje koje se prepliće s ostalima i njima je uslovljeno. Ako posmatramo, npr., celokupni godišnji robni proizvod neke zemlje i analiziramo kretanje kojim jedan njegov deo naknađuje proizvodni kapital u svima individualnim poslovima, dok drugi ulazi u individualnu potrošnju različnih klasa, mi onda posmatramo $R' \ldots R'$ kao oblik kretanja kako društvenog kapitala, tako i viška vrednosti koji je on proizveo, odn. viška proizvoda. To što je društveni kapital=zbiru individualnih kapitala (uključiv i deoničke kapitale, odn. državni kapital ukoliko vlade upotrebljavaju proizvodni najamni rad u rudnicima, na železnicama itd., dakle, ukoliko funkcionišu kao industrijski kapitalisti), i što je celokupno kretanje društvenog kapitala=algebarskom zbiru kretanja individualnih kapitala, nikako ne isključuje da ovo kretanje, kao kretanje izolovanog individualnog kapitala, pokazuje drukčije pojave nego isto kretanje kada se posmatra kao deo celokupnog kretanja društvenog kapitala, dakle

u njegovoj povezanosti s kretanjima drugih njegovih delova, i da ono ujedno rešava probleme čije se rešenje pri posmatranju kružnog toka nekog izolovanog individualnog kapitala mora pretpostaviti umesto da bude njegov rezultat.

$R' \ldots R'$ je jedini kružni tok gde prvobitno predujmljena kapital-vrednost sačinjava samo jedan deo ekstrema kojim kretanje započinje i gde se na taj način kretanje od samog početka najavljuje kao totalno kretanje industrijskog kapitala, kako onog dela proizvoda koji nadoknađuje proizvodni kapital, tako i onog dela proizvoda koji sačinjava višak proizvoda i koji se prosečno jednim delom troši kao dohodak, a drugim delom ima da služi kao elemenat akumulacije. Ukoliko je u ovaj kružni tok uključen utrošak viška vrednosti kao dohotka, utoliko je u njega uključena individualna potrošnja. Ali, ova poslednja uključena je još i time što polazna tačka R, roba, postoji kao koji mu drago upotrebni artikal; a svaki kapitalistički proizvedeni artikal je robni kapital, bez obzira da li ga njegov upotrebni oblik određuje za proizvodnu ili za individualnu potrošnju, ili za obe. $N \ldots N'$ ukazuje samo na stranu vrednosti, na oplođavanje predujmljene kapital-vrednosti kao svrhu celog procesa; $P \ldots P$ (P') na proces proizvodnje kapitala kao proces reprodukcije s jednakom ili rastućom veličinom proizvodnog kapitala (akumulaciju); $R' \ldots R'$, pošto se već u svome početnom ekstremu najavljuje kao obličje kapitalističke robne proizvodnje, od početka obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju; proizvodna potrošnja i u njoj uključeno oplođavanje vrednosti pojavljuje se samo kao ogranak njegova kretanja. Naposletku, pošto R' može da postoji u takvom upotrebnom obliku kakav ne može ući ni u koji proces proizvodnje, to je time unapred navešteno da različiti sastavni delovi vrednosti od R', izraženi u delovima proizvoda, moraju zauzeti neko drugo mesto, prema tome da li $R' \ldots R'$ važi kao oblik kretanja celokupnog društvenog kapitala ili kao samostalno kretanje nekog individualnog industrijskog kapitala. Svima ovim svojim osobenostima ovaj kružni tok pokazuje da premašuje ono značenje koje ima kao usamljeni kružni tok nekog čisto individualnog kapitala.

U figuri $R' \ldots R'$ pojavljuje se kretanje robnog kapitala, tj. kapitalistički proizvođenog celokupnog proizvoda, i kao pretpostavka samostalnog kružnog toka individualnog kapitala, i kao njime uslovljeno. Stoga, ako ovu figuru shvatimo u njenoj osobenosti, onda više nije dovoljno da se pri tom umirujemo time što su metamorfoze $R' - N'$ i $N - R$ s jedne strane funkcionalno određeni odsečci u metamorfozi kapitala, a s druge strane članovi opšteg robnog prometa. Postaje potrebno da se razjasne prepletanja metamorfoza nekog individualnog kapitala s metamorfozama drugih individualnih kapitala i sa onim delom celokupnog proizvoda koji je određen za individualnu potrošnju. Stoga, pri analizi kružnog toka individualnog industrijskog kapitala dajemo prednost prvim dvama oblicima uzimajući njih za osnovicu.

Kružni tok $R' \ldots R'$ javlja se kao oblik nekog izolovanog indivi-

kretanjima drugih njegovih , npr. u poljoprivredi, gde se računa od žetve do žetve.
ije se rešenje pri posmatran zi se od setve, u figuri III od žetve, ili, kako fiziokrati
ualnog kapitala mora pret avances[1]*, u poslednjoj od reprises[2]*. Kretanje kapital-
se u III od samog početka samo kao deo kretanja opšte
ržni tok gde prvobitno pred dok u I i II kretanje R' sačinjava samo momenat u
jedan deo ekstrema kojim k izolovanog kapitala.
nje od samog početka naja I robe koje se nalaze na tržištu čine stalnu pretpo-
itala, kako onog dela proiz proizvodnje i reprodukcije. Stoga, ako ovu figuru fik-
tako i onog dela proizvod da svi elementi procesa proizvodnje potiču iz robnog
prosečno jednim delom troši sastoje samo iz roba. Ovo jednostrano shvatanje pre-
i kao elemenat akumulacije. nte procesa proizvodnje koji su nezavisni od robnih
ak viška vrednosti kao doho
lna potrošnja. Ali, ova pos $R'\ldots R'$ polazna tačka celokupni proizvod (celokupna
čka R, roba, postoji kao koj ovde (ne uzimajući u obzir spoljnu trgovinu) pokazuje
talistički proizvedeni artikal promenjenoj proizvodnosti može doći do reprodukcije
upotrebni oblik određuje z meru samo ako se u onom delu viška proizvoda koji se
ili za obe. $N\ldots N'$ ukazuj ti već nalaze materijalni elementi dodatnog proizvodnog
predujmljene kapital-vred da se, ukoliko proizvodnja jedne godine služi kao pret-
') na proces proizvodnje ka izvodnju naredne godine, ili ukoliko se to može dogo-
ili rastućom veličinom proi ne godine istovremeno s procesom proste reprodukcije,
pošto se već u svome poč odmah proizvodi u obliku koji ga osposobljava da
pitalističke robne proizvod dodatni kapital. Uvećana proizvodnost može samo
dividualnu potrošnju; proiz kapitala ne podižući mu vrednost; ali ona time stvara
nje vrednosti pojavljuje se s l za oplođavanje vrednosti.
tku, pošto R' može da p snovica je Quesnayeve *Tableau économique*[3]*, i to što
ne može ući ni u koji pro i prema $N\ldots N'$ (izolovano fiksiranom obliku mer-
šteno da različiti sastavni a) izabrao ovaj oblik, a ne $P\ldots P$, pokazuje njegov
proizvoda, moraju zauzeti n takt.
R' važi kao oblik kretanja
nostalno kretanje nekog ind
ovim svojim osobenostima
značenje koje ima kao usa
kapitala.
avljuje se kretanje robnog
lokupnog proizvoda, i k
individualnog kapitala, i k
u shvatimo u njenoj osob
umirujemo time što su meta
kcionalno određeni odsečc
članovi opšteg robnog p
epletanja metamorfoza nek
drugih individualnih ka
a koji je određen za individ
toka individualnog indus
ama oblicima uzimajući n
avlja se kao oblik nekog iz

va — [2]* povratnih primanja — [3]* »Ekonomske tablice«

u njegovoj povezanosti s kretanjima drugih njegovih delova, i da ono ujedno rešava probleme čije se rešenje pri posmatranju kružnog toka nekog izolovanog individualnog kapitala mora pretpostaviti umesto da bude njegov rezultat.

$R' \ldots R'$ je jedini kružni tok gde prvobitno predujmljena kapital-vrednost sačinjava samo jedan deo ekstrema kojim kretanje započinje i gde se na taj način kretanje od samog početka najavljuje kao totalno kretanje industrijskog kapitala, kako onog dela proizvoda koji nadoknađuje proizvodni kapital, tako i onog dela proizvoda koji sačinjava višak proizvoda i koji se prosečno jednim delom troši kao dohodak, a drugim delom ima da služi kao elemenat akumulacije. Ukoliko je u ovaj kružni tok uključen utrošak viška vrednosti kao dohotka, utoliko je u njega uključena individualna potrošnja. Ali, ova poslednja uključena je još i time što polazna tačka R, roba, postoji kao koji mu drago upotrebni artikal; a svaki kapitalistički proizvedeni artikal je robni kapital, bez obzira da li ga njegov upotrebni oblik određuje za proizvodnu ili za individualnu potrošnju, ili za obe. $N \ldots N'$ ukazuje samo na stranu vrednosti, na oplođavanje predujmljene kapital-vrednosti kao svrhu celog procesa; $P \ldots P$ (P') na proces proizvodnje kapitala kao proces reprodukcije s jednakom ili rastućom veličinom proizvodnog kapitala (akumulaciju); $R' \ldots R'$, pošto se već u svome početnom ekstremu najavljuje kao obličje kapitalističke robne proizvodnje, od početka obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju; proizvodna potrošnja i u njoj uključeno oplođavanje vrednosti pojavljuje se samo kao ogranak njegova kretanja. Naposletku, pošto R' može da postoji u takvom upotrebnom obliku kakav ne može ući ni u koji proces proizvodnje, to je time unapred navešteno da različiti sastavni delovi vrednosti od R', izraženi u delovima proizvoda, moraju zauzeti neko drugo mesto, prema tome da li $R' \ldots R'$ važi kao oblik kretanja celokupnog društvenog kapitala ili kao samostalno kretanje nekog individualnog industrijskog kapitala. Svima ovim svojim osobenostima ovaj kružni tok pokazuje da premašuje ono značenje koje ima kao usamljeni kružni tok nekog čisto individualnog kapitala.

U figuri $R' \ldots R'$ pojavljuje se kretanje robnog kapitala, tj. kapitalistički proizvođenog celokupnog proizvoda, i kao pretpostavka samostalnog kružnog toka individualnog kapitala, i kao njime uslovljeno. Stoga, ako ovu figuru shvatimo u njenoj osobenosti, onda više nije dovoljno da se pri tom umirujemo time što su metamorfoze $R' - N'$ i $N - R$ s jedne strane funkcionalno određeni odsečci u metamorfozi kapitala, a s druge strane članovi opšteg robnog prometa. Postaje potrebno da se razjasne prepletanja metamorfoza nekog individualnog kapitala s metamorfozama drugih individualnih kapitala i sa onim delom celokupnog proizvoda koji je određen za individualnu potrošnju. Stoga, pri analizi kružnog toka individualnog industrijskog kapitala dajemo prednost prvim dvama oblicima uzimajući njih za osnovicu.

Kružni tok $R' \ldots R'$ javlja se kao oblik nekog izolovanog indivi-

dualnog kapitala, npr. u poljoprivredi, gde se računa od žetve do žetve. U figuri II polazi se od setve, u figuri III od žetve, ili, kako fiziokrati vele, u prvoj od avances[1]*, u poslednjoj od reprises[2]*. Kretanje kapital-vrednosti javlja se u III od samog početka samo kao deo kretanja opšte mase proizvoda, dok u I i II kretanje R' sačinjava samo momenat u kretanju nekog izolovanog kapitala.

U figuri III robe koje se nalaze na tržištu čine stalnu pretpostavku procesa proizvodnje i reprodukcije. Stoga, ako ovu figuru fiksiramo, izgleda da svi elementi procesa proizvodnje potiču iz robnog prometa i da se sastoje samo iz roba. Ovo jednostrano shvatanje previđa one elemente procesa proizvodnje koji su nezavisni od robnih elemenata.

Pošto je u $R' \ldots R'$ polazna tačka celokupni proizvod (celokupna vrednost), to se ovde (ne uzimajući u obzir spoljnu trgovinu) pokazuje da pri inače nepromenjenoj proizvodnosti može doći do reprodukcije u proširenom razmeru samo ako se u onom delu viška proizvoda koji se ima kapitalizovati već nalaze materijalni elementi dodatnog proizvodnog kapitala; dakle da se, ukoliko proizvodnja jedne godine služi kao pretpostavka za proizvodnju naredne godine, ili ukoliko se to može dogoditi u okviru jedne godine istovremeno s procesom proste reprodukcije, višak proizvoda odmah proizvodi u obliku koji ga osposobljava da funkcioniše kao dodatni kapital. Uvećana proizvodnost može samo uvećati materiju kapitala ne podižući mu vrednost; ali ona time stvara dodatni materijal za oplođavanje vrednosti.

$R' \ldots R'$ osnovica je Quesnayeve *Tableau économique*[3]*, i to što je u suprotnosti prema $N \ldots N'$ (izolovano fiksiranom obliku merkantilnog sistema) izabrao ovaj oblik, a ne $P \ldots P$, pokazuje njegov veliki i pravilni takt.

---

[1]* predujmova — [2]* povratnih primanja — [3]* »Ekonomske tablice«

GLAVA ČETVRTA

Tri figure procesa kružnog toka

Ako stavimo *Pm* za celokupni prometni proces, možemo sve tri figure predstaviti ovako:

I) $N-R \ldots P \ldots R'-N'$
II) $P \ldots Pm \ldots P$
III) $Pm \ldots P\,(R')$.

Ako obuhvatimo sva tri oblika skupa, onda se sve pretpostavke procesa pojavljuju kao njegov rezultat, kao pretpostavka koju je on sam proizveo. Svaki momenat se javlja kao polazna tačka, prolazna tačka i tačka vraćanja. Celokupni proces predstavlja se kao jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa; proces proizvodnje postaje posrednikom prometnog procesa i obrnuto.

Svim trima kružnim tokovima zajedničko je oplođavanje vrednosti kao određujuća svrha, kao pokretačka pobuda. U I je to izraženo u obliku. Oblik II počinje sa *P*, samim procesom oplođavanja vrednosti. U III kružni tok otpočinje oplođenom vrednošću, a završava se novooplođenom vrednošću, čak i kad se kretanje ponavlja u neizmenjenom razmeru.

Ukoliko je $R-N$ za kupca $N-R$, a $N-R$ za prodavca $R-N$, promet kapitala predstavlja samo običnu metamorfozu roba, te važe zakoni o masi novca u opticaju, izloženi prilikom njenog proučavanja (knj. I, gl. III, 2). Ali, ako se ne uhvatimo za ovu formalnu stranu, već razmotrimo realnu povezanost metamorfoza različnih individualnih kapitala, dakle u stvari povezanost kružnih tokova individualnih kapitala kao delimičnih kretanja procesa reprodukcije celokupnog društvenog kapitala, onda se ova povezanost ne može objasniti pukim menjanjem oblika novca i robe.

U nekom krugu koji se neprestano okreće svaka tačka je u isti mah i polazna i povratna. Prekinemo li okretanje, onda svaka polazna tačka nije i povratna. Tako smo videli ne samo da svaki posebni kružni tok (implicite)[1*] pretpostavlja drugi nego i da ponavljanje kružnog toka

[1*] uključivo

u jednom obliku uključuje opisivanje kružnog toka u ostalim oblicima. Tako se sva razlika predstavlja kao prosto formalna, ili i kao čisto subjektivna razlika koja postoji samo za posmatrača.

Ukoliko se svaki od ovih kružnih tokova posmatra kao poseban oblik kretanja u kome se nalaze različni individualni industrijski kapitali, utoliko i ova različnost uvek postoji samo kao individualna. A u stvarnosti svaki individualni industrijski kapital nalazi se istovremeno u svim trima. Tri kružna toka, oblici reprodukcije triju obličja kapitala, vrše se kontinuelno jedan pored drugog. Na primer, jedan deo kapital-vrednosti, koji sada funkcioniše kao robni kapital, pretvara se u novčani kapital, ali u isto vreme ulazi iz procesa proizvodnje u promet neki drugi deo kao nov robni kapital. Tako se kružni oblik $R' \ldots R'$ stalno opisuje; isto tako i oba druga oblika. Reprodukcija kapitala u svakom njegovom obliku i svakom njegovom stadijumu isto je tako kontinuelna kao i metamorfoza tih oblika i uzastopno prolaženje kroz tri stadijuma. Ovde je, dakle, celokupni kružni tok stvarno jedinstvo svojih triju oblika.

U našem razmatranju bilo je pretpostavljeno da kapital-vrednost u celokupnoj veličini svoje vrednosti, cela istupa kao novčani, ili kao proizvodni, ili kao robni kapital. Tako smo, npr., imali 422£ u celini prvo kao novčani kapital, onda opet u čitavom njihovom obimu pretvorene u proizvodni kapital, naposletku kao robni kapital: pređu u vrednosti od 500£ (od kojih je 78£ višak vrednosti). Različni stadijumi predstavljaju ovde isto toliko prekida. Na primer, dok god 422£ ostanu u novčanom obliku, tj. dok se ne izvrše kupovine $N-R$ $(Rs+Sp)$, celokupni kapital postoji i funkcioniše samo kao novčani kapital. Čim se pretvori u proizvodni kapital, on ne funkcioniše ni kao novčani ni kao robni kapital. Njegov celokupni prometni proces je prekinut, kao što je, s druge strane, prekinut celokupni njegov proces proizvodnje čim funkcioniše u kome od dva prometna stadijuma, bilo kao N, bilo kao R'. Tako bi se, dakle, kružni tok $P \ldots P$ predstavio ne samo kao periodično obnavljanje proizvodnog kapitala, već isto toliko i kao prekidanje njegove funkcije, procesa proizvodnje, dok se ne prevali prometni proces; umesto da ide kontinuelno, proizvodnja bi se zbivala na mahove i obnavljala bi se jedino u vremenskim razmacima neodređenog trajanja, prema tome da li se oba stadijuma prometnog procesa pređu brže ili sporije. Tako je, npr., kod kakvog kineskog zanatlije, koji radi samo za privatne mušterije i čiji proces proizvodnje prestaje dok se narudžba ne obnovi.

Ovo stvarno važi za svaki pojedinačni deo kapitala koji se nalazi u kretanju, a svi delovi kapitala redom prolaze ovo kretanje. Na primer, 10 000 funti pređe jesu nedeljni proizvod nekog prelca. Ovih 10 000 funti pređe izlaze u celini iz oblasti proizvodnje u oblast prometa; u njima sadržana kapital-vrednost mora se cela pretvoriti u novčani kapital, a dok god ostane u obliku novčanog kapitala ne može ponovo ući u proces proizvodnje; ona prethodno mora ući u promet i ponovo

se pretvoriti u elemente proizvodnog kapitala, $Rs+Sp$. Proces kružnog toka kapitala jeste stalno prekidanje, napuštanje jednoga stadijuma i ulaženje u naredni; napuštanje jednog oblika, postojanje u drugom; svaki od ovih stadijuma ne samo što uslovljava drugi, nego ga istovremeno i isključuje.

Međutim, kontinuitet je karakteristično obeležje kapitalističke proizvodnje i uslovljen je njenom tehničkom osnovicom, mada se uvek ne da bezuslovno postići. Pogledajmo zato kako se stvar zbiva u stvarnosti. Dok, npr., 10 000 funti pređe stupaju na robno tržište kao robni kapital i izvršuju svoje pretvaranje u novac (pa bio ovaj platežno ili kupovno sredstvo ili čak samo računski novac), stupaju na njihovo mesto u procesu proizvodnje nov pamuk, ugalj itd., dakle već su se ponovo iz novčanog i robnog oblika vratili u oblik proizvodnog kapitala i otpočinju svoju funkciju kao takav; u isto vreme dok se prvih 10 000 funti pređe preobraćaju u novac, ranijih 10 000 funti pređe već opisuju drugi stadijum svoga prometa i ponovo se iz novca pretvaraju u elemente proizvodnog kapitala. Svi delovi kapitala prolaze redom kroz proces kružnog toka, nalaze se istovremeno u njegovim različitim stadijumima. Tako se u kontinuitetu svog kružnog toka industrijski kapital istovremeno nalazi u svima svojim stadijumima i u različnim funkcionalnim oblicima koji njima odgovaraju. Za onaj deo koji se prvi put pretvara iz robnog kapitala u novac, kružni tok $R'...R'$ tek se otvorio, dok je za industrijski kapital, uzet kao celina u kretanju, kružni tok $R'...R'$ već prevaljen. Jednom rukom se novac preduima, drugom prima; otvaranje kružnog toka $N...N'$ na jednoj tački u isto vreme je i njegovo vraćanje na nekoj drugoj. To isto važi i za proizvodni kapital.

Stoga, stvarni kružni tok industrijskog kapitala u svome kontinuitetu nije samo jedinstvo prometnog procesa i procesa proizvodnje već i jedinstvo sva tri njegova kružna toka. Ali ovakvo jedinstvo može on biti samo ukoliko je svaki različni deo kapitala kadar da prođe uzastopne faze kružnog toka jednu za drugom, da pređe iz jedne faze, iz jednog funkcijskog oblika u drugi, ukoliko se industrijski kapital, kao celina tih delova, dakle istovremeno, nalazi u različnim fazama i funkcijama i tako jednovremeno opisuje sva tri kružna toka. Uzastopnost svakog dela ovde je uslovljena naporednošću delova, tj. podelom kapitala. Tako se u raščlanjenom fabričkom sistemu proizvod nalazi isto tako stalno na različnim stupnjevima procesa njegova stvaranja kao i u prelaženju iz jedne faze proizvodnje u drugu. Pošto individualni industrijski kapital predstavlja određenu veličinu koja zavisi od sredstava kapitaliste i koja za svaku industrijsku granu ima određenu minimalnu veličinu, to pri njegovoj podeli moraju postojati određeni srazmerni brojevi. Veličina postojećeg kapitala uslovljava obim procesa proizvodnje, a ovaj opet obim robnog i novčanog kapitala ukoliko oni funkcionišu pored procesa proizvodnje. Ali naporednost kojom je uslovljen kontinuitet proizvodnje postoji samo usled kretanja delova kapitala, kretanja u kome oni jedan za drugim opisuju različne stadijume.

Sama naporednost rezultat je jedino uzastopnosti. Ako npr. $R'—N'$ za jedan deo zapne, ako se roba ne može prodati, onda je kružni tok tog dela prekinut i on neće biti nadoknađen svojim sredstvima za proizvodnju; narednim delovima koji iz procesa proizvodnje izlaze kao R' njihovi prethodnici zaprečili su promenu funkcije. Potraje li ovako neko vreme, proizvodnja će se ograničiti i čitav proces obustaviti. Svaki zastoj uzastopnosti dovodi u nered naporednost, svaki zastoj u jednom stadijumu izaziva veći ili manji zastoj u celokupnom kružnom toku ne samo onog dela kapitala koji je u zastoju nego i čitavog individualnog kapitala.

Sledeći oblik u kome se proces predstavlja jeste oblik uzastopnosti faza, tako da je prelaz kapitala u neku novu fazu uslovljen njegovim napuštanjem druge. Stoga svaki posebni kružni tok i ima za polaznu i povratnu tačku neki od funkcijskih oblika kapitala. S druge strane, celokupni proces je doista jedinstvo triju kružnih tokova, koji su različni oblici u kojima se izražava kontinuitet procesa. Celokupni kružni tok predstavlja se za svaki funkcijski oblik kapitala kao njegov specifični kružni tok, i to svaki od tih kružnih tokova uslovljava kontinuitet celokupnog procesa; kružni tok jednog funkcijskog oblika uslovljava drugi. Za celokupni proces proizvodnje, osobito za društveni kapital, nužan je uslov da on u isti mah bude i proces reprodukcije, pa stoga i kružni tok svakog svog momenta. Različiti odlomci kapitala uzastopce prolaze različne stadijume i funkcijske oblike. Time svaki funkcijski oblik, mada se u njemu predstavlja stalno neki drugi deo kapitala, prolazi svoj vlastiti kružni tok istovremeno sa ostalima. Jedan deo kapitala, ali koji se stalno menja, stalno reprodukuje, postoji kao robni kapital koji se pretvara u novac; drugi kao novčani kapital koji se pretvara u proizvodni; treći kao proizvodni kapital koji se pretvara u robni. Stalno postojanje svih triju oblika omogućeno je kruženjem celokupnog kapitala upravo kroz ove tri faze.

Kapital se kao celina nalazi onda jednovremeno, prostorno naporedo, u svojim različnim fazama. Ali svaki deo redom prelazi stalno iz jedne faze, iz jednog funkcijskog oblika u drugi, funkcioniše, dakle, redom u svima. Na taj način oblici su tekući oblici, čija je istovremenost posredovana njihovom uzastopnošću. Svaki oblik sledi za drugim i prethodi drugom, tako da je povratak jednog dela kapitala na jedan oblik uslovljen povratkom drugog dela na neki drugi oblik. Svaki deo neprekidno opisuje svoj sopstveni obrt, ali se uvek drugi deo kapitala nalazi u ovom obliku, i ovi posebni obrti sačinjavaju samo istovremene i uzastopne momente celokupnog toka.

Samo u jedinstvu sva tri kružna toka ostvaren je kontinuitet celokupnog procesa umesto gore opisanog prekida. Celokupni društveni kapital uvek ima ovaj kontinuitet, a njegov proces ima uvek jedinstvo tri kružna toka.

Za individualne kapitale kontinuitet reprodukcije prekida se mestimično više ili manje. Prvo, mase vrednosti često su u različitim

epohama razdeljene u nejednakim porcijama na različite stadijume i funkcijske oblike. Drugo, ove porcije mogu se različno razdeliti prema karakteru robe koja se ima proizvesti, dakle prema tome u koju je posebnu oblast proizvodnje kapital uložen. Treće, kontinuitet se može više ili manje prekinuti u granama proizvodnje koje zavise od godišnjih doba, bilo usled prirodnih uslova (poljoprivreda, lov na sleđeve itd.), bilo usled konvencionalnih okolnosti, npr. kod tzv. sezonskih radova. Najpravilnije i najjednoobraznije teče proces u fabrici i rudarstvu. Ali ova različnost među granama proizvodnje ne izaziva nikakvu različnost u opštim oblicima procesa kružnog toka.

Kao vrednost koja se oplođuje, kapital ne obuhvata samo klasne odnose, određeni društveni karakter koji počiva na egzistenciji rada kao najamnog rada. On je kretanje, proces kružnog toka kroz različne stadijume; a ovaj opet i sam obuhvata tri različna oblika procesa kružnog toka. On se, dakle, može shvatiti jedino kao kretanje, a ne kao stvar koja miruje. Oni koji osamostaljenje vrednosti smatraju golom apstrakcijom zaboravljaju da je kretanje industrijskog kapitala ova apstrakcija in actu[1*]. Tu vrednost prolazi kroz razne oblike, razna kretanja, u kojima se održava i ujedno oplođuje, uvećava. Pošto mi za ovaj mah imamo posla s golim oblikom kretanja, to ne uzimamo u obzir revolucije koje kapital-vrednost može pretrpeti u procesu svoga kružnog toka, ali je jasno da uprkos svima revolucijama vrednosti kapitalistička proizvodnja postoji i može postojati samo dok se kapital-vrednost oplođuje, tj. dok ide procesom svog kružnog toka kao osamostaljena vrednost, dakle dok god se revolucije vrednosti ma na koji način savlađuju i izravnjuju. Kretanja kapitala pojavljuju se kao akcije pojedinačnog industrijskog kapitaliste na taj način što on funkcioniše kao kupac robe i rada, kao prodavac robe i proizvodni kapitalista, što se kružni tok, dakle, vrši posredstvom njegove delatnosti. Pretrpi li društvena kapital-vrednost neku revoluciju vrednosti, može se dogoditi da joj njegov individualni kapital podlegne i propadne, jer ne može da ispuni uslove ovog kretanja vrednosti. Što oštrije i češće bivaju revolucije vrednosti, to se više, nasuprot predviđanju i proračunu pojedinačnog kapitaliste, ispoljava automatsko kretanje osamostaljene vrednosti, kretanje koje deluje silovito kao kakav elementarni prirodni proces, to se više tok normalne proizvodnje podvrgava anormalnoj špekulaciji, to većom postaje opasnost za opstanak pojedinačnih kapitala. Ove periodične revolucije vrednosti potvrđuju, dakle, ono što bi tobož trebalo da poriču: osamostaljenje koje vrednost stiče kao kapital i koje svojim kretanjem održava i pooštrava.

Ovo nizanje metamorfoza kapitala koji se nalazi u procesu uključuje neprekidno upoređivanje promene veličine vrednosti kapitala koja se u kružnom toku izvršila s prvobitnom veličinom. Ako osamostaljenje vrednosti naspram snage koja stvara vrednost, naspram radne snage,

[1*] u dejstvu

ima svoj uvod u činu $N—Rs$ (kupovanju radne snage) i ostvaruje se za vreme procesa proizvodnje kao eksploatacije radne snage, to se ovo osamostaljenje vrednosti ne pojavljuje ponovo u ovom kružnom toku u kome su novac, roba i elementi proizvodnje samo naizmenični oblici kapital-vrednosti u kretanju i u kome se prošla veličina vrednosti upoređuje sa sadašnjom promenjenom veličinom vrednosti kapitala.

Protiv osamostaljenja vrednosti, koje karakteriše kapitalistički način proizvodnje, a koje on tretira kao iluziju izvesnih ekonomista, kaže Bailey[7]: »Value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged with each other.«[1*]

Ovo on kaže protiv poređenja robnih vrednosti u raznim epohama, koje poređenje, kad se utvrdi vrednost novca za svaku epohu, znači samo poređenje utroška rada potrebnog u različnim epohama za proizvodnju iste vrste robe. Ovo potiče iz njegovog opšteg nerazumevanja, po kome je razmenska vrednost=vrednosti, po kome je oblik vrednosti sama vrednost; po kome, dakle, robne vrednosti više nisu uporedive čim ne funkcionišu aktivno kao razmenske vrednosti, dakle, kad se realiter[2*] ne mogu razmenjivati jedna za drugu. On, dakle, ni najmanje ne sluti da vrednost funkcioniše kao kapital-vrednost, ili kapital, samo ukoliko ostane identična sa samom sobom i ukoliko se sama sa sobom upoređuje u različnim fazama njenog kružnog toka, koje nikako nisu contemporary,[3*] već idu jedna za drugom.

Za razmatranje formule kružnog toka u njenom čistom vidu nije dovoljno pretpostaviti da se robe prodaju po njihovoj vrednosti, nego da se to zbiva pod inače neizmenjenim okolnostima. Uzmimo, npr., oblik $P \ldots P$, ostavljajući po strani sve tehničke revolucije unutar procesa proizvodnje koje mogu smanjiti vrednost proizvodnog kapitala nekog određenog kapitaliste; ne uzimajući takođe u obzir nikakvo povratno dejstvo promene elemenata vrednosti proizvodnog kapitala na vrednost postojećeg robnog kapitala, koja se može podići ili sniziti ako od njega postoji rezerva. Neka je R', 10 000 funti pređe, prodato po njihovoj vrednosti od 500£; 8440 funti pređe=422£ naknadiće kapital-vrednost sadržanu u R'. Ali, ako se vrednost pamuka, uglja itd. popela (pošto mi ovde apstrahujemo od pukih kolebanja cena), onda te 422£ možda neće dostići da potpuno nadoknade elemente proizvodnog kapitala; biće potreban dodatni novčani kapital, nastaće vezivanje novčanog kapitala. Obrnuto, ako su one cene pale, novčani kapital se oslobađa. Potpuno normalno proces teče samo kad odnosi vrednosti ostaju postojani; faktički, on teče dok god se poremećaji izravnjuju u ponavljanju kružnog toka; što su poremećaji veći, to veći novčani kapital mora posedovati industrijski kapitalista da bi mogao sačekati izravnanje; a pošto se s napredovanjem kapitalističke proiz-

1* »Vrednost je odnos između istovremeno postojećih roba, jer se samo takve robe mogu razmenjivati jedna za drugu«. — 2* stvarno — 3* istovremene

vodnje proširuje razmer svakog individualnog procesa proizvodnje, a s njim i minimalna veličina kapitala koji se ima predujmiti, to se ta okolnost pridružuje drugima, koje funkciju industrijskog kapitaliste sve više pretvaraju u monopol krupnih novčanih kapitalista, izolovanih ili udruženih.

Ovde treba da uzgred napomenemo ovo: ako nastupi promena vrednosti elemenata proizvodnje, pokazaće se razlika između oblika $N \ldots N'$, s jedne, i $P \ldots P$ i $R' \ldots R'$, s druge strane.

U $N \ldots N'$, kao formuli novouloženog kapitala koji prvi put istupa kao novčani kapital, pad vrednosti sredstava za proizvodnju, npr. sirovina, pomoćnih materija itd., zahtevaće manji izdatak novčanog kapitala nego pre pada da bi se započeo neki posao određenog obima, pošto obim procesa proizvodnje (pri nepromenjenom razvitku proizvodne snage) zavisi od mase i obima sredstava za proizvodnju koje neka data količina radne snage može da savlada, a ne zavisi ni od vrednosti tih sredstava za proizvodnju, ni od vrednosti radne snage (poslednja vrednost ima uticaja samo na veličinu oplođavanja vrednosti). I obrnuto. Ako dođe do dizanja vrednosti elemenata proizvodnje onih roba koje sačinjavaju elemente proizvodnog kapitala, onda je potrebno više novčanog kapitala da bi se zasnovao neki posao datog obima. U oba slučaja stvar se tiče samo količine novog novčanog kapitala koji valja uložiti; u prvome ima novčanog kapitala napretek, u drugome se novčani kapital vezuje, ukoliko se u nekoj datoj grani proizvodnje priraštaj novih individualnih industrijskih kapitala vrši na uobičajeni način.

Kružni tokovi $P \ldots P$ i $R' \ldots R'$ predstavljaju se i sami kao $N \ldots N'$ samo utoliko što je kretanje od P i R' u isti mah i akumulacija, što se, dakle, dodatno n, novac, pretvara u novčani kapital. Ne uzimajući ovo u obzir, njih promena vrednosti elemenata proizvodnog kapitala pogađa drukčije nego $N \ldots N'$; mi ovde opet ne uzimamo u obzir povratno dejstvo ovakve promene vrednosti na one sastavne delove kapitala koji se nalaze u procesu proizvodnje. Ono što ovde biva neposredno pogođeno nije prvobitni izdatak, nego neki industrijski kapital koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije, a ne u svom prvom kružnom toku; dakle, $R' \ldots R < \frac{Rs}{Sp}$, ponovno preobraćanje robnog kapitala u elemente njegove proizvodnje, ukoliko se ovi sastoje iz roba. Kod pada vrednosti (odnosno pada cene) mogućna su tri slučaja: proces reprodukcije produžuje se u istom razmeru; tada se jedan deo dosadašnjeg novčanog kapitala oslobađa i dolazi do nagomilavanja novčanog kapitala, a da i nije bilo stvarne akumulacije (proizvodnje u proširenom razmeru) ili njene uvodne ili propratne pojave, pretvaranja n (viška vrednosti) u akumulacioni fond; ili se proces reprodukcije uvećava na široj osnovici nego što bi se inače dogodilo u slučaju da to dopuste tehničke proporcije, ili pak dolazi do obrazovanja veće zalihe sirovina itd.

Obrnuto je kad se diže vrednost elemenata kojima se nadoknađuje

robni kapital. Onda se reprodukcija više ne vrši u svom normalnom obimu (npr. radi se kraće vreme); ili se mora uneti dodatnog novčanog kapitala da bi se produžila u starom obimu (vezivanje novčanog kapitala); ili novčani akumulacioni fond, ako ga ima, služi sav ili jednim delom izvođenju procesa reprodukcije u njegovom starom razmeru umesto da posluži njegovom proširenju. I ovo je vezivanje novčanog kapitala, samo što ovde dodatni novčani kapital ne dolazi spolja, s novčanog tržišta, već iz sredstava samog industrijskog kapitaliste.

Ali, kod $P \ldots P$, $R' \ldots R'$ mogu nastupiti okolnosti koje stvar modifikuju. Ako, npr., naš prelac pamuka ima veliku zalihu pamuka (dakle veliki deo svog proizvodnog kapitala u obliku pamučne zalihe), onda padanje cena pamuka obezbeđuje jedan deo njegovog proizvodnog kapitala; naprotiv, ako se te cene podignu, vrednost ovog dela njegovog proizvodnog kapitala raste. S druge strane, ako je on fiksirao velike mase u obliku robnog kapitala, npr. u pamučnoj predi, onda će se padom pamuka obezvrediti jedan deo njegovog robnog kapitala, dakle uopšte njegovog kapitala koji se nalazi u kružnom toku; obrnuto je ako cene pamuka porastu. Naposletku, u procesu $R'-N-R<\frac{Rs}{Sp}$, ako se $R'-N$, realizovanje robnog kapitala, zbilo pre promene vrednosti u elementima R-a, onda će kapital biti aficiran samo na način koji smo posmatrali u prvom slučaju, naime u drugom prometnom činu $N-R<\frac{Rs}{Sp}$; ali, ako se promena cene pamuka zbila pre izvršenja čina $R'-N$, onda će pad cene pamuka, pri inače neizmenjenim okolnostima, izazvati odgovarajući pad cene pređe, a dizanje cene pamuka, obrnuto, dizanje cene pređe. Dejstvo na različne pojedinačne kapitale uložene u istoj grani proizvodnje može da bude veoma različito prema različitim okolnostima u kojima se oni mogu nalaziti. Oslobođavanje i vezivanje novčanog kapitala može poticati i iz različnosti u vremenskom trajanju prometnog procesa, dakle i iz brzine prometa. Ali ovo spada u razmatranje obrta. Ovde nas interesuje samo stvarna razlika koja se, s obzirom na menjanje vrednosti elemenata proizvodnog kapitala, pokazuje između $N \ldots N'$ i ostala dva oblika procesa kružnog toka.

U prometnom odseku $N-R<\frac{Rs}{Sp}$, veliki deo roba iz kojih se sastoje Sp, sredstva za proizvodnju, biće u epohi već razvijenog, dakle vladajućeg kapitalističkog načina proizvodnje i sam tuđi funkcionišući robni kapital. Dakle, sa prodavčevog stanovišta zbiva se $R'-N'$, pretvaranje robnog kapitala u novčani. Ali ovo ne važi u apsolutnom smislu. Naprotiv. Unutar prometnog procesa industrijskog kapitala, gde ovaj funkcioniše bilo kao novac, bilo kao roba, ukrštava se njegov kružni tok bilo kao novčanog ili kao robnog kapitala s robnim prometom najrazličnijih socijalnih načina proizvodnje ukoliko su ovi ujedno robna proizvodnja. Bilo da su robe proizvod proizvodnje zasnovane na ropstvu, ili proizvodnje seljaka (Kineza, indijskih rajata), ili zajednica (holandska Istočna Indija), ili državne proizvodnje (kakvu, na bazi kmetstva,

nalazimo u ranijim epohama ruske istorije), ili poludivljih lovačkih naroda itd. — one istupaju kao robe i novac prema novcu i robi u kojima se predstavlja industrijski kapital i ulaze u njegov kružni tok isto tako kao i u kružni tok viška vrednosti nošenog robnim kapitalom, ukoliko se višak vrednosti troši kao dohodak, dakle u obe prometne grane robnog kapitala. Karakter procesa proizvodnje iz kojega robe potiču indiferentan je; na tržištu one funkcionišu kao robe, kao robe ulaze one kako u kružni tok industrijskog kapitala, tako i u promet viška vrednosti čiji je on nosilac. Ono čime se odlikuje prometni proces industrijskog kapitala jeste, dakle, svestrani karakter njihovog porekla, egzistencija tržišta kao svetskog tržišta. Što važi za strane robe, važi i za strani novac; kao što prema njemu robni kapital funkcioniše samo kao roba, tako taj novac prema njemu funkcioniše samo kao novac; tu novac funkcioniše kao svetski novac.

Ali ovde treba napomenuti dve stvari.

Prvo. Robe (*Sp*) prestaju biti robe čim je završen čin $N—Sp$ i postaju jedan od načina egzistencije industrijskog kapitala u njegovom funkcijskom obliku *P*, obliku proizvodnog kapitala. A time je zatrt trag njihovom poreklu; one postoje još samo kao oblici egzistencije industrijskog kapitala, pripojene su njemu. Ali ostaje da je za njihovo nadoknađivanje potrebna njihova reprodukcija, i utoliko je kapitalistički način proizvodnje uslovljen načinima proizvodnje koji leže izvan njegovog razvojnog stupnja. Njegova je tendencija, međutim, da svaku proizvodnju po mogućstvu pretvori u robnu proizvodnju; glavno njegovo sredstvo za ovo sastoji se upravo u tome da je uvuče u svoj prometni proces; a sama razvijena robna proizvodnja jeste kapitalistička robna proizvodnja. Prodiranje industrijskog kapitala svugde unapređuje ovaj preobražaj, a s njim i pretvaranje svih neposrednih proizvođača u najamne radnike.

Drugo. Robe koje ulaze u prometni proces industrijskog kapitala (a u njih spadaju i nužna životna sredstva u koja se promenljivi kapital, pošto bude isplaćen najamnim radnicima, preobraća u svrhu reprodukovanja radne snage), ma kakvoga porekla bile, ma kakav bio društveni oblik procesa proizvodnje iz kojega su potekle — istupaju pred sam industrijski kapital već u obliku robnog kapitala, u obliku trgovinskog ili trgovačkog kapitala; a ovaj po svojoj prirodi obuhvata robe svih načina proizvodnje.

Kao što pretpostavlja veliki razmer proizvodnje, kapitalistički način proizvodnje nužno pretpostavlja i veliki razmer prodaje; dakle prodaju trgovcu, a ne pojedinom potrošaču. Ukoliko je sam ovaj potrošač proizvodan potrošač, dakle industrijski kapitalista, dakle ukoliko industrijski kapital jedne grane liferuje sredstva za proizvodnju drugoj grani, zbiva se (u obliku narudžbe itd.) i neposredna prodaja od strane nekog industrijskog kapitaliste mnogim drugima. Utoliko je svaki industrijski kapitalista neposredan prodavac, sam svoj trgovac; uostalom, on je to i kad prodaje trgovcu.

S razvitkom kapitalističke proizvodnje pretpostavljena je i sve se više razvija robna trgovina kao funkcija trgovačkog kapitala. Mi je, dakle, katkad pretpostavljamo radi ilustrovanja pojedinih strana kapitalističkog prometnog procesa, ali pri njegovoj opštoj analizi uzimamo da se prodaja vrši bez posredništva trgovca, pošto ovo posredništvo prikriva razne momente kretanja.

Čujmo Sismondija, koji stvar predstavlja unekoliko naivno:

»Le commerce emploie un capital considérable qui paraît, au premier coup d'oeil, ne point faire partie de celui dont nous avons détaillé la marche. La valeur des draps accumulés dans les magasins du marchand-drapier semble d'abord tout-à-fait étrangère à cette partie de la production annuelle que le riche donne au pauvre comme salaire pour le faire travailler. Ce capital n'a fait cependant que remplacer celui dont nous avons parlé. Pour saisir avec clarté le progrès de la richesse, nous l'avons prise à sa création, et nous l'avons suivie jusqu'à sa consommation. Alors le capital employé dans la manufacture des draps, par exemple, nous a paru toujours le même; échangé contre le revenu du consommateur, il ne s'est partagé qu'en deux parties: l'une a servi de revenu au fabricant comme produit, l'autre a servi de revenu aux ouvriers comme salaire, tandis qu'ils fabriquent de nouveau drap.

Mais on trouva bientôt que, pour l'avantage de tous, il valait mieux que les diverses parties de ce capital se remplaçassent l'une l'autre, et que, si cent mille écus suffisaient à faire toute la circulation entre le fabricant et le consommateur, ces cent mille écus se partageassent également entre le fabricant, le marchand en gros, et le marchand en détail. Le premier, avec le tiers seulement, fit le même ouvrage qu'il avait fait avec la totalité, parce qu'au moment où sa fabrication était achevée, il trouvait le marchand-acheteur beaucoup plus tôt qu'il n'aurait trouvé le consommateur. Le capital du marchand en gros se trouvait de son côté beaucoup plus tôt remplacé par celui du marchand en détail ... La différence entre les sommes des salaires avancés et le prix d'achat du dernier consommateur devait faire le profit des capitaux. Elle se répartit entre le fabricant, le marchand et le détaillant, depuis qu'ils eurent divisé entre eux leurs fonctions, et l'ouvrage accompli fut le même, quoiqu'il eût employé trois personnes et trois fractions de capitaux au lieu d'une.« (*Nouveaux Principes*, I, p. 139, 140.) — »Tous« (trgovci) »concouraient indirectement à la production; car celle-ci, ayant pour objet la consommation, ne peut être considérée comme accomplie que quand elle a mis la chose produite à la portée du consommateur.« (*Ib.*, p. 137.)[1*]

[1*] »Trgovina primenjuje znatan kapital koji na prvi pogled izgleda da ne spada u onaj čije smo kretanje opisali. Vrednost sukna nagomilanog u stovarištima suknarskog trgovca izgleda u prvi mah da je potpuno tuda onom delu godišnje proizvodnje koji bogataš daje siromahu kao najamninu da bi mu radio. Međutim, ovaj kapital samo je zamenio onaj o kome smo govorili. Da bi smo jasno shvatili napredovanje bogatstva, mi smo ga pratili od njegovog stvaranja do njegove potrošnje. Tada nam se kapital, primenjen, npr., u manufakturi sukna, činio uvek isti; razmenjen za potrošačev dohodak, on se delio samo na dva dela: jedan deo je predstavljao kao profit dohodak fabrikanta, drugi je kao najamnina predstavljao dohodak radnika dok su proizvodili novo sukno.

U razmatranju opštih oblika kružnog toka i uopšte u celoj ovoj drugoj knjizi, mi novac uzimamo kao metalni novac, isključujući simbolični novac, puke znakove vrednosti koji su specijalitet samo nekih država, kao i kreditni novac, koji još nije razvijen. Prvo, to je istorijski tok; kreditni novac ne igra nikakvu ili igra tek neznatnu ulogu u prvoj epohi kapitalističke proizvodnje. Drugo, nužnost ovakvog toka dokazana je i teorijski time što je sve što su Tooke i drugi dosad izneli kritičkoga o prometu kreditnog novca njih nagonilo da se stalno nanovo vraćaju na razmatranje: kako bi se stvar pokazivala na osnovici čisto metalnog opticaja. Ali ne treba zaboraviti da metalni novac može da funkcioniše i kao kupovno i kao platežno sredstvo. Uprošćenja radi, uzećemo ga u ovoj drugoj knjizi uopšte samo u njegovom prvom funkcijskom obliku.

Prometni proces industrijskog kapitala, koji sačinjava samo jedan deo njegovog individualnog procesa kružnog toka, određen je, ukoliko predstavlja samo niz činova unutar opšteg robnog prometa, ranije izloženim (knj. I, gl. III) opštim zakonima. Ista novčana masa, npr. od 500£, stavlja u promet jedan za drugim utoliko više industrijskih kapitala (ili i individualnih kapitala u njihovom obliku kao robnih kapitala), što je veća opticajna brzina novca, dakle što brže svaki pojedinačni kapital prolazi kroz niz svojih robnih i novčanih metamorfoza. Prema tome, ista masa vrednosti kapitala zahteva za svoj promet to manje novaca što više novac funkcioniše kao platežno sredstvo, što se više, dakle, npr. pri nadoknađivanju nekog robnog kapitala njegovim sredstvima za proizvodnju, imaju plaćati prosti bilansi, i što su kraći rokovi plaćanja, npr. kod plaćanja najamnine. S druge strane, pretpostavivši da brzina prometa i sve druge okolnosti ostanu jednake, novčana masa, koja mora opticati kao novčani kapital, određena je sumom cena roba (cena pomnožena robnom masom), ili, ako su dati masa i vrednost roba, vrednošću samog novca.

Ali, zakoni opšteg robnog prometa važe samo ukoliko prometni proces kapitala sačinjava niz jednostavnih činova prometa, a ne ukoliko

---

Ali, ubrzo se našlo da je u korist svih bolje da se različni delovi toga kapitala međusobno zamenjuju i da, ako je sto hiljada talira dovoljno da izvrše sav promet između fabrikanta i potrošača, fabrikant, trgovac na veliko i maloprodavac podele tih sto hiljada talira na ravne delove. Sada je prvi samo s jednom trećinom svršavao isti posao kao ranije s celom sumom, jer je u času kad je bio gotov sa svojom fabrikacijom nalazio trgovca koji mu je robu kupovao mnogo brže no što bi on našao potrošača. Sa svoje strane, kapital grosista bio je mnogo brže zamenjivan kapitalom detaljista... Razlika između suma predujmljenih najamnina i kupovne cene poslednjeg potrošača imala je da bude profit kapitala. Ona se razdelila među fabrikantom, grosistom i detaljistom otkako su ovi između sebe podelili funkcije, a izvršeni posao ostao je isti, mada su za nj bila upotrebljena tri lica i tri dela kapitala mesto jednoga.« (*Nouveaux Principes*, I, str. 139, 140.) »Svi su« (trgovci) »posredno učestvovali u proizvodnji; jer se ova, imajući za svrhu potrošnju, može smatrati završenom tek kada proizvedenu stvar stavi na domašaj potrošača.« (*Isto*, str. 137.)

ovi poslednji sačinjavaju funkcionalno određene odseke kružnog toka individualnih industrijskih kapitala.

Da bi se ovo učinilo jasnim, najbolje je posmatrati proces u njegovoj neisprekidanoj povezanosti, kakav nam se pokazuje u ova dva oblika:

$$\text{II)}\quad P\ldots R' \quad \begin{cases} R- \\ -N' \\ r- \end{cases} \quad \begin{cases} N-R<\frac{Rs}{Sp}\ \ldots\ P(P') \\ \\ n-r \end{cases}$$

$$\text{III)}\quad R' \quad \begin{cases} R- \\ -N' \\ r- \end{cases} \quad \begin{cases} N-R<\frac{Rs}{Sp}\ \ldots\ P\ldots R' \\ \\ n-r \end{cases}$$

Kao niz prometnih činova uopšte, prometni proces (bilo kao $R-N-R$ ili kao $N-R-N$) predstavlja samo dva suprotna niza metamorfoza, od kojih svaka pojedinačna metamorfoza opet uključuje suprotnu metamorfozu na strani tuđe robe ili tuđeg novca koji se nalazi naspram nje.

$R-N$ sa strane vlasnika robe jeste $N-R$ sa strane kupca; prva metamorfoza robe u $R-N$ jeste druga metamorfoza robe koja istupa kao N; obrnuto je u $N-R$. Dakle ono što je pokazano o prepletanju robne metamorfoze u jednom stadijumu s metamorfozom neke druge robe u drugom stadijumu važi za promet kapitala ukoliko kapitalista funkcioniše kao kupac i prodavac robe, dakle ukoliko njegov kapital funkcioniše kao novac prema tuđoj robi ili kao roba prema tuđem novcu. Ali ovo prepletanje nije ujedno izraz i za prepletanje metamorfoza kapitala.

Prvo, kao što smo videli, može $N-R$ (Sp) predstavljati prepletanje metamorfoza različnih individualnih kapitala. Na primer, robni kapital pamučnog prelca, pređa, delom se nadoknađuje ugljem. Jedan deo njegovog kapitala nalazi se u novčanom obliku i iz njega se preobraća u robni oblik, dok se kapital kapitalističkog proizvođača uglja nalazi u robnom obliku i stoga preobraća u novčani oblik; isti prometni čin predstavlja ovde suprotne metamorfoze dvaju industrijskih kapitala (koji pripadaju različnim granama proizvodnje), dakle prepletanje niza metamorfoza tih kapitala. Ali, kako smo videli, Sp u koja se N preobraća, ne mora da bude robni kapital u kategoričkom smislu, tj. funkcijski oblik industrijskog kapitala, ne mora da bude proizvedeno od strane kapitaliste. Ono je uvek na jednoj strani $N-R$, na drugoj $R-N$, ali nije uvek prepletanje metamorfoza kapitala. Zatim, $N-Rs$, kupovanje radne snage, nije nikad prepletanje metamorfoza kapitala, pošto je radna snaga, doduše, radnikova roba, ali kapitalom postaje tek kada je prodata kapitalisti. S druge strane, ne mora N' u procesu $R'-N'$ biti preobraženi robni kapital; ono može biti unovčenje robe radne snage (najamnina), ili kakvog proizvoda što ga je proizveo samostalni radnik, rob, kmet, zajednica.

A drugo, funkcionalno određena uloga koju igra svaka metamor-

foza koja se zbiva unutar prometnog procesa nekog individualnog kapitala nikako ne traži da ta metamorfoza u kružnom toku drugog kapitala predstavlja odgovarajuću suprotnu metamorfozu, naime ako celokupnu proizvodnju svetskog tržišta pretpostavimo kao kapitalističku. Npr., u kružnom toku $P \ldots P$ može N', koje unovčava R', da bude na strani kupca samo unovčenje njegova viška vrednosti (ako je roba artikal potrošnje); ili može da u $N' - R' < \frac{Rs}{Sp}$ (gde kapital, dakle, ulazi akumulisan) za prodavca Sp da uđe samo kao zamena njegovog predujma kapitala, a može da više nikako i ne uđe u promet njegova kapitala, naime ako uđe u trošenje dohotka.

To znači da iz jednostavnih prepletanja metamorfoza robnog prometa, koja su zajednička činovima prometa kapitala i svakog drugog robnog prometa, ne možemo da izvedemo kako se različni sastavni delovi celokupnog društvenog kapitala, od kojega su pojedinačni kapitali samo sastavni delovi sa samostalnim funkcionisanjem, međusobno nadoknađuju u prometnom procesu — u odnosu na kapital kao i na višak vrednosti — nego to zahteva drugi način istraživanja. Dosad su se u ovome zadovoljavali frazama koje, kad se izbliže analiziraju, sadrže samo neodređene predstave uzete jedino iz prepletanja metamorfoza svojstvenih svakom robnom prometu.

Jedna od najočiglednijih osobenosti procesa kružnog toka industrijskog kapitala, dakle i kapitalističke proizvodnje, jeste okolnost da, s jedne strane, elementi koji obrazuju proizvodni kapital potiču s robnog tržišta i da se s tog tržišta stalno moraju obnavljati, kupovati kao robe; s druge strane, da proizvod procesa rada izlazi iz njega kao roba i da se stalno nanovo mora prodavati kao roba. Uporedimo, npr., modernog zakupnika iz Donje Škotske sa staromodnim sitnim seljakom s Kontinenta. Prvi prodaje sav svoj proizvod i zbog toga mora sve njegove elemente, čak i seme, nadoknađivati na tržištu, drugi neposredno sam troši najveći deo svog proizvoda, kupuje i prodaje što je moguće manje i koliko god može sam izrađuje alate, odelo itd.

Na ovim osnovama suprotstavljena je jedna drugoj naturalna, novčana i kreditna privreda kao tri karakteristična ekonomska oblika kretanja društvene proizvodnje.

Prvo. Ova tri oblika ne predstavljaju razvojne faze jednake vrednosti. Takozvana kreditna privreda i sama je samo oblik novčane privrede, ukoliko oba ova izraza označavaju funkcije ili načine saobraćanja među samim proizvođačima. U razvijenoj kapitalističkoj proizvodnji novčana privreda pojavljuje se još samo kao osnovica kreditne privrede. Tako novčana i kreditna privreda samo odgovaraju različitim stupnjevima razvitka kapitalističke proizvodnje, ali nikako nisu različiti samostalni oblici saobraćaja prema naturalnoj privredi. Sa istim pravom bi se mogli veoma različiti oblici naturalne privrede suprotstaviti ovim dvema kao jednake s njima po vrednosti.

Drugo. Pošto se u kategorijama »novčana privreda«, »kreditna privreda« ne naglašuje niti ističe privreda, tj. sam proces proizvodnje, kao specifično obeležje, nego način saobraćanja među raznim agentima proizvodnje ili proizvođačima, način koji odgovara toj privredi, to bi se ovo isto moralo činiti i kad je reč o prvoj kategoriji. Dakle, govoriti o privredi trampe umesto o naturalnoj privredi. Potpuno zatvorena naturalna privreda, npr. peruanska država Inka, ne bi potpala ni pod jednu od ovih kategorija.[8]

Treće. Novčana privreda zajednička je svakoj robnoj proizvodnji, a proizvod se pojavljuje kao roba u najrazličnijim društvenim organizmima proizvodnje. Onda bi, dakle, po kapitalističku proizvodnju bio karakterističan samo obim u kome se proizvod proizvodi kao trgovinski artikal, kao roba, u kome, prema tome, i njegovi sopstveni sastavni elementi moraju opet kao trgovinski artikli, kao robe, ulaziti u privredu iz koje proizvod potiče.

Kapitalistička proizvodnja doista je robna proizvodnja kao opšti oblik proizvodnje; ali ona to jeste i u svome razvitku to sve više postaje samo zato što se ovde sam rad pojavljuje kao roba, zato što radnik prodaje rad, tj. funkciju svoje radne snage, i to, kao što pretpostavljamo, po njenoj vrednosti određenoj troškovima njene reprodukcije. U meri u kojoj rad postaje najamni rad, proizvođač postaje industrijski kapitalista; stoga se kapitalistička proizvodnja (dakle i robna proizvodnja) javlja u punom svom obimu tek kad je i neposredni seoski proizvođač postao najamnim radnikom. U odnosu između kapitaliste i najamnog radnika novčani odnos postaje odnos između kupca i prodavca, odnos koji je imanentan samoj proizvodnji. Ali po svojoj osnovici ovaj odnos počiva na društvenom karakteru proizvodnje, a ne na društvenom karakteru načina saobraćanja; naprotiv, drugi potiče iz prvoga. Uostalom, odgovara vidokrugu buržuja, kome je glava puna pravljenja poslića, da on ne vidi osnovicu odgovarajućeg načina saobraćanja u karakteru načina proizvodnje, već obrnuto.[7]

Kapitalista ubacuje u promet u obliku novca manje vrednosti no što iz njega izvlači zato što u obliku robe ubacuje više vrednosti no što je u obliku robe iz njega izvukao. Ukoliko on funkcioniše samo kao personifikacija kapitala, kao industrijski kapitalista, njegova ponuda robne vrednosti uvek je veća od njegove tražnje za robnom vrednošću. Podudaranje njegove ponude i njegove tražnje bilo bi u ovom odnošaju jednako neoplođenju njegova kapitala; ovaj ne bi funkcionisao kao proizvodan kapital; proizvodni kapital pretvorio bi se u robni kapital koji ne bi bio bremenit viškom vrednosti; za vreme procesa proizvodnje on ne bi iz radne snage izvukao neki višak vrednosti u obliku robe,

---

[7] Dovde rukopis V. — Tekst koji sledi, do završetka glave, zabeleška je koja se nalazi u jednoj svesci iz 1877. ili 1878. među izvodima iz knjiga.

dakle uopšte ne bi funkcionisao kao kapital; kapitalista doista mora »prodavati skuplje nego što je kupio«, ali mu ovo polazi za rukom upravo samo zato što je posredstvom kapitalističkog procesa proizvodnje jevtiniju robu, dakle robu manje vrednosti, koju je kupio, pretvorio u robu s većom vrednošću, dakle u skuplju. On prodaje skuplje ne zato što prodaje iznad vrednosti svoje robe, već zato što prodaje robu čija je vrednost veća od sume vrednosti elemenata njene proizvodnje.

Što je veća razlika između ponude kapitaliste i njegove tražnje, tj. što je veći suvišak robne vrednosti koju je on ponudio nad robnom vrednošću koju traži, to je viša stopa po kojoj on oplođuje svoj kapital. Njemu nije svrha da mu se ponuda i tražnja poklapaju, nego da se što je moguće više ne poklapaju, da mu ponuda prebacuje tražnju.

Što važi za pojedinačnog kapitalistu, važi i za kapitalističku klasu.

Ukoliko kapitalista samo oličava industrijski kapital, njegova sopstvena tražnja sastoji se samo u tražnji sredstava za proizvodnju i radne snage. Njegova tražnja za sredstvima za proizvodnju, posmatrana u odnosu na vrednost, manja je od njegovog predujmljenog kapitala; on kupuje sredstva za proizvodnju u manjoj vrednosti no što je vrednost njegovog kapitala, a stoga od još mnogo manje vrednosti no što je vrednost kapitala koji on nudi.

Što se tiče njegove tražnje radne snage, ona je u pogledu vrednosti određena srazmerom njegovog promenljivog kapitala prema njegovom celokupnom kapitalu, dakle $=pr:K$, te je, posmatrana kao proporcija, u kapitalističkoj proizvodnji progresivno manja od njegove tražnje sredstava za proizvodnju. On je u sve jačoj meri veći kupac za *Sp* nego za *Rs*.

Ukoliko radnik svoju najamninu ponajviše preobraća u životna sredstva, a najvećim delom u nužna životna sredstva, tražnja kapitaliste za radnom snagom posredno je u isti mah i tražnja za sredstvima potrošnje koja ulaze u potrošnju radničke klase. Ali, ova tražnja je $=pr$, i ni jedan atom veća (ako radnik zaštećuje od svoje najamnine — ovde nužno ispuštamo iz vida sve kreditne odnose — onda to znači da on jedan deo svoje najamnine pretvara u blago i da pro tanto[1*] ne istupa kao potraživalac, kao kupac). Maksimalna granica tražnje kapitaliste jeste $=K=p+pr$, ali njegova ponuda je $=p+pr+v$; ako je, dakle, ustrojstvo njegovog robnog kapitala $80_p+20_{pr}+20_v$, onda je njegova tražnja 80_p+20_{pr}, dakle po vrednosti posmatrana za $^1/_5$ manja od njegove ponude. Što je veća procentna stopa mase v koju je proizveo (profitna stopa), to manja biva njegova tražnja u odnosu prema njegovoj ponudi. Mada tražnja kapitaliste za radnom snagom, a stoga posredno i za nužnim životnim sredstvima, s napretkom proizvodnje biva progresivno manja od njegove tražnje za sredstvima za proizvodnju, ipak, s druge strane, ne treba zaboraviti da je njegova tražnja za *Sp* uvek manja od

[1*] za toliko

od njegova kapitala, računajući iz dana u dan. Njegova tražnja za sredstvima za proizvodnju mora, dakle, uvek biti manje vredna od robnog proizvoda kapitaliste koji radi s jednakim kapitalom i pod inače jednakim okolnostima, a koji mu liferuje ova sredstva za proizvodnju. Što su to mnogi kapitalisti, a ne jedan, ne menja na stvari ništa. Uzmimo da je njegov kapital 1000£, postojani deo ovoga =800£; onda je njegova tražnja od svih njih zajedno =800£; oni zajedno liferuju na 1000£ (ma koliko od ovoga došlo na svakog pojedinog među njima, i ma koliki deo celokupnog njegovog kapitala činila količina koja na svakog dolazi), pri jednakoj profitnoj stopi, sredstava za proizvodnju u vrednosti od 1200£; njegova tražnja pokriva, dakle, samo $^2/_3$ njihove ponude, dok je njegova sopstvena celokupna tražnja jednaka samo $^4/_5$ njegove sopstvene ponude, s obzirom na veličinu vrednosti.

Sad moramo uzgred anticipirati još i razmatranje obrta. Uzmimo da je celokupni njegov kapital 5000£, od čega je 4000£ stalni, a 1000£ opticajni deo; po gornjoj pretpostavci, ova je $1000 = 800_p + 200_{pr}$. Njegov opticajni kapital mora se obrnuti pet puta na godinu da bi mu se celokupni kapital obrnuo jedanput u godini; onda je njegov robni proizvod =6000£, dakle za 1000£ veći od njegovog predujmljenog kapitala, što opet daje isti odnos viška vrednosti kao gore:

$5000\ K : 1000_v = 100_{(p+pr)} : 20_v$. Ovaj obrt, dakle, ni u čemu ne menja odnos njegove celokupne tražnje prema njegovoj celokupnoj ponudi: prva ostaje za $^1/_5$ manja od druge.

Nek se njegov stalni kapital ima obnoviti za 10 godina. Godišnje on, dakle, amortizuje $^1/_{10}$ =400£. Time on ima u stalnom kapitalu još samo vrednost od 3600£+400£ u novcu. Ukoliko su potrebne popravke, i ukoliko ove ne prelaze prosečnu meru, one su samo investicija kapitala koju on tek naknadno čini. Možemo stvar posmatrati tako kao da je troškove popravke uračunao odmah pri ocenjivanju vrednosti svog investicionog kapitala, ukoliko ovaj ulazi u godišnji robni proizvod, tako da su obuhvaćeni u onoj $^1/_{10}$ amortizacije. (Ako su popravke koje ima da učini stvarno ispod proseka, onda je to njegov ćar, kao god što je njegova šteta ako ga nadmašuju. Ali, ovo se izravnava za celu klasu kapitalista koji se bave istom industrijskom granom.) U svakom slučaju, mada pri jednom obrtu njegovog celokupnog kapitala na godinu njegova godišnja tražnja ostaje =5000£, jednaka njegovoj prvobitno predujmljenoj kapital-vrednosti, ona se uvećava u pogledu opticajnog dela kapitala, dok se u pogledu njegovog stalnog dela stalno umanjuje.

Pređimo sad na reprodukciju. Uzmimo da kapitalista potroši sav višak vrednosti v, i da samo prvobitnu veličinu kapitala K ponovo preobraća u proizvodni kapital. Sad tražnja kapitaliste ima jednaku vrednost s njegovom ponudom. Ali ne u pogledu kretanja njegovog kapitala, nego kao kapitalista on ispunjava tražnju samo za $^4/_5$ svoje ponude (po veličini vrednosti); $^1/_5$ on troši kao nekapitalista, ne u svojoj funkciji kao kapitalista, već za svoju privatnu potrebu ili zadovoljstvo.

Njegov je račun tada, računajući u procentima:

kao kapitaliste: tražnja=100, ponuda=120
kao privatnog lica koje voli dobro da živi: tražnja= 20, ponuda= —
ukupno: tražnja=120, ponuda=120

Ova pretpostavka jednaka je s pretpostavkom nepostojanja kapitalističke proizvodnje, a stoga i nepostojanja samog industrijskog kapitaliste. Jer kapitalizam se u osnovi već ukida s pretpostavkom da kao pokretačka pobuda ne dejstvuje samo bogaćenje, već užitak.

Ali, ona je i tehnički nemoguća. Kapitalista ne samo da mora obrazovati jedan rezervni kapital protiv kolebanja cena da bi mogao da sačeka najpovoljnije konjunkture za kupovanje i prodaju; on mora da akumuliše kapital da bi njime proširio proizvodnju i da bi svom proizvodnom organizmu pripojio tehnička dostignuća.

Da bi kapital akumulisao, on prvo mora jedan deo viška vrednosti u novčanom obliku, koji mu je pritekao iz prometa, izvući iz prometa, ostaviti ga da naraste kao blago, dok ovo ne dobije dimenzije potrebne za uvećanje starog posla ili za ostvarenje kakvog pobočnog posla. Dok god traje obrazovanje blaga, ono ne uvećava tražnju kapitaliste, novac je imobilizovan; on ne izvlači sa robnog tržišta ekvivalenat u robi za novčani ekvivalenat koji mu je izvukao za robu koju je na nj doneo.

Ovde mi ne uzimamo u obzir kredit; a u kredit spada kad kapitalista npr. prema tome kako se novac nagomilava, deponuje novac kod banke na tekući račun, uz kamatu.

GLAVA PETA

Vreme prometa[8]

Kao što smo videli, kretanje kapitala kroz oblast proizvodnje i dve faze prometne oblasti vrše se u vremenskom redosledu. Trajanje njegovog zadržavanja u oblasti proizvodnje sačinjava njegovo vreme proizvodnje, a u prometnoj oblasti njegovo vreme prometa ili vreme cirkulacije. Stoga je celokupno vreme u kojem kapital opisuje svoj kružni tok jednako zbiru vremena proizvodnje i vremena prometa.

Naravno da vreme proizvodnje obuhvata period procesa rada, ali ono nije obuhvaćeno ovim. Čitalac se pre svega seća da jedan deo postojanog kapitala egzistira u sredstvima za rad, kao mašinama, zgradama itd., koja do konca svog života služe u istim stalno ponavljanim radnim procesima. Periodično prekidanje radnog procesa, npr. noću, prekida, doduše, funkcionisanje tih sredstava za rad, ali ne i njihovo boravljenje u mestu proizvodnje. Ona pripadaju njemu ne samo dok funkcionišu već i za vreme kad ne funkcionišu. S druge strane, kapitalista mora držati u pripravnosti određenu rezervu sirovina i pomoćnih materija da bi se proces proizvodnje vršio u prethodno utvrđenom razmeru u dužim ili kraćim odsečcima, a da ne zavisi od slučajnosti dnevnog snabdevanja s tržišta. Ova rezerva sirovina itd. troši se proizvodno samo malo-pomalo. Stoga nastaje razlika između njihovog vremena proizvodnje[9] i njihovog vremena funkcionisanja. Vreme proizvodnje sredstava za proizvodnju obuhvata, dakle, uopšte: 1) vreme za koje ona funkcionišu kao sredstva za proizvodnju, dakle dok služe u procesu proizvodnje; 2) pauze za vreme kojih je proces proizvodnje, dakle i funkcionisanje njemu pripojenih sredstava za proizvodnju prekinuto; 3) vreme za koje ona, doduše, leže pripravna kao uslovi procesa, dakle već predstavljaju proizvodni kapital, ali još nisu ušla u proces proizvodnje.

Dosad posmatrana razlika uvek je razlika između vremena u kom se

---

[8] Odavde rukopis IV.

[9] Vreme proizvodnje uzeto je ovde aktivno: vreme proizvodnje sredstava za proizvodnju ovde nije vreme u kome se ona proizvode, već vreme u kome ona učestvuju u procesu proizvodnje kakvog robnog proizvoda.—F. E.

proizvodni kapital zadržava u oblasti proizvodnje i vremena u kom se zadržava u procesu proizvodnje. Ali sam proces proizvodnje može uslovljavati prekide radnog procesa, pa stoga i radnog vremena, intervale u kojima se predmet rada prepušta delovanju fizičkih procesa bez daljeg sadejstva ljudskog rada. U tome slučaju se proces proizvodnje, a otuda i funkcionisanje sredstava za proizvodnju, produžuje, mada je radni proces prekinut, a otud prekinuto i funkcionisanje sredstava za proizvodnju kao sredstava za rad. Tako je, npr., s posejanim žitom, vinom koje vri u podrumu, s materijalom za rad u mnogim manufakturama, npr. štavionicama, koji se podvrgava hemijskim procesima. Tu je vreme proizvodnje veće od vremena rada. Razlika među njima sastoji se u jednom višku vremena proizvodnje preko vremena rada. Ovaj višak se uvek zasniva na tome što se proizvodni kapital nalazi u *latentnom* stanju u oblasti proizvodnje, a da u samom procesu proizvodnje ne funkcioniše, ili što funkcioniše u procesu proizvodnje a da se ne nalazi u procesu rada.

Onaj deo latentnog proizvodnog kapitala koji samo leži pripravan kao uslov za proces proizvodnje, kao pamuk, ugalj itd. u predionici, ne dejstvuje ni kao stvaralac proizvoda ni kao stvaralac vrednosti. To je neiskorišćavan kapital, mada to što leži neiskorišćavan jeste uslov za neprekidno tečenje procesa proizvodnje. Zgrade, aparati itd., potrebni za čuvanje proizvodne rezerve (latentnog kapitala) jesu uslovi procesa proizvodnje i stoga sačinjavaju sastavne delove predujmljenog proizvodnog kapitala. Oni ispunjavaju svoju funkciju kao čuvari proizvodnih elemenata u privremenom stadijumu. Ukoliko su radni procesi u ovom stadijumu potrebni, oni poskupljuju sirovinu itd., ali su to proizvodni radovi i stvaraju višak vrednosti, jer jedan deo toga rada se ne plaća kao ni kod svakog drugog najamnog rada. Normalni prekidi celog procesa proizvodnje, dakle intervali u kojima proizvodni kapital ne funkcioniše, ne proizvode ni vrednost ni višak vrednosti. Otuda težnja da se radnici zaposle i noću. (Knj. I, gl. VIII, 4.) Intervali u radnom vremenu, kroz koje predmet rada mora da prođe za vreme samog procesa proizvodnje, ne stvaraju ni vrednost ni višak vrednosti, ali unapređuju proizvod, sačinjavaju jedan deo u njegovu životu, proces kroz koji on mora da prođe. Vrednost aparata itd. prenosi se na proizvod srazmerno čitavom vremenu za koje oni funkcionišu; sam rad stavlja proizvod u ovaj stadijum, a upotreba ovih aparata isto tako je uslov proizvodnje kao i pretvaranje u prašinu jednog dela pamuka, koji ne ulazi u proizvod, ali ipak na njega prenosi svoju vrednost. Drugi deo latentnog kapitala, kao zgrade, mašine itd., tj. sredstva za rad, čije se funkcionisanje prekida samo pravilnim pauzama procesa proizvodnje — nepravilni prekidi usled ograničenja proizvodnje, kriza itd., čisti su gubici — dodaje vrednost a da ne ulazi u obrazovanje proizvoda; celokupna vrednost koju on dodaje proizvodu određena je njegovim prosečnim trajanjem; on gubi vrednost jer gubi upotrebnu vrednost, kako u vremenu kad funkcioniše, tako i u vremenu kad ne funkcioniše.

Naposletku, vrednost onog postojanog dela kapitala koji se neprekidno nalazi u procesu proizvodnje, mada je proces rada isprekidan, ponovo se pojavljuje u rezultatu procesa proizvodnje. Samim radom stavljena su ovde sredstva za proizvodnju u uslove u kojima ona sama sobom prolaze kroz izvesne prirodne procese, čiji je rezultat neki određeni korisni učinak ili izmenjeni oblik njihove upotrebne vrednosti. Rad uvek prenosi vrednost sredstava za proizvodnju na proizvod ukoliko ih stvarno svrsishodno troši kao sredstva za proizvodnju. Na tome se ništa ne menja bilo da rad, radi postizanja ovog učinka, mora kontinuelno da deluje na predmet rada pomoću sredstava za rad, bilo da treba samo da dade podstrek, stavljajući sredstva za proizvodnju u uslove pod kojima sredstva za proizvodnju sama sobom, bez daljeg sadejstva rada, usled prirodnih procesa, pretrpljuju nameravanu promenu.

Ma kakav bio razlog višku vremena proizvodnje preko radnog vremena — bilo da sredstva za proizvodnju sačinjavaju samo latentan proizvodni kapital, dakle još se nalaze na stupnju koji prethodi pravom procesu proizvodnje, bilo da se samo njihovo funkcionisanje prekida unutar procesa proizvodnje njegovim pauzama, bilo, najzad, da sam proces proizvodnje uslovljava prekide radnog procesa — ni u jednom od ovih slučajeva sredstva za proizvodnju ne funkcionišu kao usisači rada. A kad ne usisavaju rad, ne usisavaju ni višak rada. Stoga nema oplođavanja proizvodnog kapitala dok god se on nalazi u onom delu svog perioda proizvodnje koji predstavlja višak preko radnog perioda, ma koliko izvršenje procesa oplođavanja bilo nerazdvojno od ovih njegovih pauza. Jasno je: što se vreme proizvodnje i vreme rada više podudaraju, to je veća proizvodnost i oplođavanje vrednosti nekog datog proizvodnog kapitala u datom razmaku vremena. Otud težnja kapitalističke proizvodnje da višak vremena proizvodnje preko vremena rada što je moguće više skrati. Ali, mada vreme proizvodnje kapitala može da odstupa od njegovog vremena rada, prvo vreme uvek obuhvata drugo, a sam taj višak je uslov procesa proizvodnje. Vreme proizvodnje je, dakle, uvek ono vreme za koje kapital proizvodi upotrebne vrednosti i sam sebe oplođuje, zbog čega funkcioniše kao proizvodni kapital, mada ono uključuje i vreme u kome je ili latentan, ili čak proizvodi a da ne oplođuje svoju vrednost.

U prometnoj oblasti kapital obitava kao robni i kao novčani kapital. Oba njegova prometna procesa sastoje se u tome da se on iz robnog oblika pretvori u novčani, a iz novčanog u robni. Okolnost da je pretvaranje robe u novac ovde u isto vreme i realizovanje viška vrednosti koji je pripojen robi, i da je pretvaranje novca u robu u isti mah i pretvaranje ili ponovno pretvaranje kapital-vrednosti u obličje njenih elemenata proizvodnje, ne menja ništa na tome da su ovi procesi, kao prometni procesi, procesi proste metamorfoze roba.

Vreme prometa i vreme proizvodnje uzajamno se isključuju. U toku svog vremena prometa kapital ne funkcioniše kao proizvodni

kapital, te stoga ne proizvodi ni robu ni višak vrednosti. Posmatramo li kružni tok u najjednostavnijem obliku, tako da celokupna kapital-vrednost svaki put prelazi iz jedne faze u drugu jednim mahom, onda je očigledno da je proces proizvodnje prekinut, pa je, dakle, prekinuto i samooplođavanje kapitala dokle god traje njegovo vreme prometa, i da će prema njegovoj dužini i obnavljanje procesa proizvodnje ići brže ili sporije. A naprotiv, ako različiti delovi kapitala prolaze kroz kružni tok jedan za drugim, tako da se kružni tok celokupne kapital-vrednosti izvršuje sukcesivno u kružnom toku njegovih različnih delova, onda je jasno da što je duže stalno boravljenje njegovih alikvotnih delova u prometnoj oblasti, to manji mora biti onaj njegov deo koji stalno funkcioniše u oblasti proizvodnje. Stoga širenje i skupljanje vremena prometa deluje kao negativna granica na skupljanje ili širenje vremena proizvodnje, ili obima u kome neki kapital date veličine funkcioniše kao proizvodni kapital. Što su više prometne metamorfoze kapitala samo ideelne, tj., što više vreme prometa postaje $=0$, ili se nuli približava, to više kapital funkcioniše, to veća biva njegova proizvodnost i samooplođavanje. Ako, npr., neki kapitalista radi po narudžbi, tako da bude isplaćen pri isporuci proizvoda, i ako bude plaćen njegovim sopstvenim sredstvima za proizvodnju, onda se vreme prometa približava nuli.

Vreme prometa kapitala, dakle, uopšte ograničava njegovo vreme proizvodnje, pa otud i proces njegovog oplođavanja. I to, ono ograničava ovaj drugi proces srazmerno svome trajanju. A ovo se može veoma različito uvećavati ili smanjivati, te stoga u veoma različnom stepenu ograničavati vreme proizvodnje kapitala. Ali ono što politička ekonomija vidi jeste ono što se *pojavljuje*, naime dejstvo vremena prometa na proces oplođavanja kapitala uopšte. Ovo negativno dejstvo ona shvata kao pozitivno, jer su njegove posledice pozitivne. Ona se ovog privida pridržava utoliko više što se čini da joj ovaj pruža dokaz da kapital ima neki mistični izvor samooplođavanja, koji mu pritiče iz prometne oblasti i koji je nezavisan od njegovog procesa proizvodnje, te stoga i od eksploatacije rada. Docnije ćemo videti kako se čak i naučna ekonomija zavarava ovim prividom. Kao što će se takođe pokazati, ovaj privid se učvršćuje blagodareći raznim pojavama: 1) Kapitalističkom načinu izračunavanja profita, gde negativni razlog figuriše kao pozitivan, pošto za kapitale u različnim oblastima plasiranja, kojima je različito samo vreme prometa, duže vreme prometa dejstvuje kao razlog povišenju cena, jednom reči, kao jedan od razloga za izravnanje profita. 2) Vreme prometa sačinjava samo jedan momenat vremena obrta; ali, ovo poslednje uključuje vreme proizvodnje, odn. vreme reprodukcije. Što dolazi od ovog poslednjeg, čini se kao da dolazi od vremena prometa. 3) Preobraćanje roba u promenljiv kapital (najamninu) uslovljeno je njihovim prethodnim pretvaranjem u novac. Prema tome, pri akumulaciji kapitala preobraćanje u dodatni promenljivi kapital vrši se u prometnoj oblasti, ili za vreme prometa. Zbog toga se čini da time data akumulacija potiče iz vremena prometa.

Unutar prometne oblasti kapital prolazi — bilo ovim ili onim redom — obe suprotne faze $R—N$ i $N—R$. Dakle, i njegovo vreme prometa deli se na dva dela: na vreme koje mu treba da se od robe pretvori u novac, i na vreme koje mu treba da se od novca pretvori u robu. Znamo već iz analize prostog robnog prometa (knj. I, gl. III) da $R—N$, prodaja, jeste najteži deo njegove metamorfoze, te da stoga pod običnim okolnostima sačinjava veći deo vremena prometa. Kao novac, vrednost se nalazi u svome vazda preobrazivom obliku. Kao roba, ona mora tek putem pretvaranja u novac dobiti ovaj oblik neposredne razmenljivosti i time uvek spremne dejstvenosti. Međutim, kod prometnog procesa kapitala u njegovoj fazi $N—R$ radi se o njegovom pretvaranju u robe koje sačinjavaju određene elemente proizvodnog kapitala u nekom datom preduzeću. Možda na tržištu nema tih sredstava za proizvodnju već se tek moraju proizvesti, ili ih treba dobaviti sa udaljenih tržišta, ili se poremeti njihova obična ponuda, ili nastupe promene u ceni itd., jednom reči, masa okolnosti koje se u jednostavnom menjanju oblika $N—R$ ne dadu zapaziti, ali koje i za ovaj deo prometne faze traže sad više sad manje vremena. Kako $R—N$ i $N—R$ mogu biti vremenski rastavljeni, tako to mogu biti i prostorno, tržište kupovanja i tržište prodaje mogu biti prostorno različita tržišta. U fabrikama su, npr., nabavljači i prodavači često odvojena lica. U robnoj proizvodnji promet je isto tako potreban kao i sama proizvodnja, dakle agenti prometa isto tako su potrebni kao i agenti proizvodnje. Proces reprodukcije uključuje obe funkcije kapitala, dakle i nužnost predstavljanja ovih funkcija, bilo samim kapitalistom, bilo najamnim radnicima, njegovim agentima. Ali, ovo nikako nije razlog da se agenti prometa brkaju s agentima proizvodnje, kao god što nije razlog ni da se brkaju funkcije robnog i novčanog kapitala sa funkcijama proizvodnog kapitala. Agente prometa moraju plaćati agenti proizvodnje. A kad kapitalisti koji između sebe kupuju i prodaju tim činom ne stvaraju ni proizvode ni vrednost, onda se to ne menja ni onda kada ih obim posla osposobi i prinudi da te funkcije svale na druge. U nekim poslovima nabavljači i prodavači plaćaju se tantijemom od profita. Fraza da njih plaćaju potrošači ne pomaže ništa. Potrošači mogu plaćati samo ukoliko kao agenti proizvodnje sami sebi proizvedu neki ekvivalenat u robama, ili prisvoje takav ekvivalenat od agenata proizvodnje, bilo po nekom pravu (kao njihovi kompanjoni itd.), bilo na osnovu ličnih usluga.

Između $R—N$ i $N—R$ postoji jedna razlika koja nema nikakve veze s različnošću oblika robe i novca, već potiče iz kapitalističkog karaktera proizvodnje. Samo po sebi, i $R—N$ i $N—R$ su puka prelaženja date vrednosti iz jednog oblika u drugi. Ali $R'— N'$ je ujedno i realizacija viška vrednosti sadržanog u R'. Sa $N—R$ nije tako. Zato je prodaja važnija od kupovine. Pod normalnim uslovima, $N—R$ je čin potreban za oplođenje vrednosti izražene u N, ali to nije realizacija viška vrednosti; to je uvod u njegovu proizvodnju, a ne čin posle nje.

Sam oblik egzistencije roba, njihova egzistencija kao upotrebnih vrednosti, povlači određene granice prometu robnog kapitala $R' - N'$. One su od prirode prolazne. Ako, dakle, u nekom izvesnom roku ne udu u proizvodnju ili individualnu potrošnju, već prema tome za šta su određene; ako se, drugim rečima, ne prodadu za određeno vreme, one se kvare, a sa svojom upotrebnom vrednošću gube i svojstvo da budu nosioci razmenske vrednosti. Propada kapital-vrednost sadržana u njima, odnosno njoj prirasli višak vrednosti. Upotrebne vrednosti ostaju nosiocima kapital-vrednosti, koja neprekidno traje i oplođuje se samo ukoliko se one stalno obnavljaju i reprodukuju, zamenjuju novim upotrebnim vrednostima iste ili drukčije vrste. Ali njihova prodaja u njihovom gotovom robnom obliku, dakle njihovo ulaženje u proizvodnu ili individualnu potrošnju, vršeno putem prodaje, jeste stalno obnavljani uslov njihove reprodukcije. Unutar određenog vremena one moraju promeniti svoj stari upotrebni oblik da bi produžile postojati u nekom novom obliku. Razmenska vrednost održava se samo ovim stalnim obnavljanjem svoga tela. Upotrebne vrednosti različitih roba propadaju brže ili sporije; prema tome, može proteći više ili manje vremena između njihove proizvodnje i njihove potrošnje; one mogu, a da ne propadnu, istrajati duže ili kraće vreme u prometnoj fazi $R - N$ kao robni kapital, mogu kao robe podneti duže ili kraće vreme prometa. Granica koju vremenu prometa robnog kapitala određuje kvarenje samog robnog tela jeste apsolutna granica ovog dela prometnog vremena, ili prometnog vremena koje robni kapital može da prođe kao robni kapital. Što je neka roba prolaznija, što se zbog toga neposrednije posle njene proizvodnje mora trošiti, dakle i prodati, to je nesposobnija za udaljavanje od mesta svoje proizvodnje, to joj je uža po prostoru prometna oblast, to je lokalnije prirode tržište za njenu prodaju. Stoga, što je neka roba prolaznija, što je veća, usled njenih fizičkih svojstava, apsolutna granica njenog vremena prometa kao robe, to je manje pogodna da bude predmet kapitalističke proizvodnje. U ovu poslednju može dospeti samo na mestima s mnogobrojnim stanovništvom, ili u onoj meri u kojoj se s razvitkom transportnih sredstava smanjuje udaljenost među mestima. Koncentracija proizvodnje nekog artikla u malo ruku i u gusto naseljenom mestu može, međutim, stvoriti relativno veliko tržište i za takve artikle kao što su, na primer, proizvodi velikih pivara, mlekara itd.

GLAVA ŠESTA

Troškovi prometa

I. Čisti troškovi prometa

1. Vreme prodaje i kupovine

Prelaženja kapitala iz robnog oblika u novčani i iz novčanog u robni u isti mah su poslovanja kapitaliste, činovi kupovanja i prodavanja. Vreme u kome se izvršuju ove promene oblika kapitala, subjektivno, sa stanovišta kapitaliste, jeste vreme prodaje i vreme kupovine, vreme za koje on funkcioniše na tržištu kao prodavac i kupac. Kao što vreme prometa kapitala sačinjava potreban odsečak njegovog vremena reprodukcije, tako i vreme za koje kapitalista kupuje i prodaje, za koje se vrzma po tržištu, sačinjava potreban odsečak vremena u kome on funkcioniše kao kapitalista, tj. kao personifikovan kapital. Ono sačinjava deo njegovog poslovnog vremena.

{Pošto smo bili uzeli da se robe kupuju i prodaju po svojim vrednostima, to se u ovim činovima radi samo o preobraćanju iste vrednosti iz jednog oblika u drugi, iz robnog u novčani i iz novčanog u robni — o promeni stanja. Kad se robe prodaju po svojim vrednostima, onda u ruci kupca, kao i u ruci prodavca, veličina vrednosti ostaje nepromenjena; izmenio se samo oblik egzistencije vrednosti. Ako se robe ne prodaju po svojim vrednostima, onda zbir razmenjenih vrednosti ostaje nepromenjen; što je na jednoj strani plus, na drugoj je minus.

Ali metamorfoze $R—N$ i $N—R$ su poslovanja koja se odigravaju između kupaca i prodavaca; njima treba vremena da se pogode, utoliko više što se ovde vodi borba u kojoj svaka strana gleda da prevari drugu, i što jedan naspram drugog stoje poslovni ljudi, a »when Greek meets Greek then comes the tug of war«[9]. Menjanje stanja košta vremena i radne snage, ali ne da bi se stvorila vrednost, već da bi se postiglo preobraćanje vrednosti iz jednog oblika u drugi, pri čemu se ništa ne menja obostranim pokušajem da se tom prilikom prisvoji veća količina vrednosti. Ovaj rad, uvećavan obostranim zlim namerama, ne stvara vrednost, kao što ni rad koji se obavi u kakvom sudskom procesu ne uvećava veličinu spornog predmeta. Sa ovim

radom — koji je nužan momenat kapitalističkog procesa proizvodnje u njegovoj celokupnosti, u kojoj on obuhvata i promet ili je njime on obuhvaćen — stoji otprilike kao s radom sagorevanja kakve materije koja se upotrebljava za proizvođenje toplote. Taj rad sagorevanja ne proizvodi toplotu, mada je nužan momenat procesa sagorevanja. Npr., da bih ugalj utrošio kao gorivo, ja ga moram spojiti s kiseonikom i uz to ga iz čvrstog stanja pretvoriti u gasovito (jer je u ugljendioksid-gasu, rezultatu sagorevanja, ugalj u gasovitom stanju), moram, dakle, postići fizičku promenu oblika egzistencije ili stanja. Odvajanje molekula ugljenika, koji su spojeni u jednu čvrstu celinu, i razbijanje samog ugljenikovog molekula na pojedine njegove atome mora prethoditi novom jedinjenju, a to staje izvestan utrošak sile koja se, dakle, ne pretvara u toplotu, nego predstavlja gubitak za nju. Stoga, ako vlasnici robe nisu kapitalisti, već samostalni neposredni proizvođači, vreme koje se troši na kupovanje i prodavanje znači odbitak od njihovog radnog vremena, te su stoga uvek (u starom kao i u srednjem veku) gledali da ovakve radnje odlože za praznike.

Dimenzije koje robni promet uzima u rukama kapitalistâ naravno da ne mogu ovaj rad, koji ne stvara vrednost, već jedino služi menjanju oblika vrednosti, pretvoriti u rad koji stvara vrednost. Isto tako čudo ove transsupstancijacije ne može da se zbude nekim prenošenjem, tj. time što će industrijski kapitalisti, umesto da onaj »rad sagorevanja« izvrše sami, načiniti taj rad isključivim poslom trećih lica koja oni plaćaju. Naravno da im ova treća lica neće svoju radnu snagu staviti na raspolaganje za njihove beaux yeux[1*]. Ubiraču rente kakvog zemljovlasnika ili poslužitelju kakve banke takođe je svejedno što njihov rad ni za jednu paru ne uvećava veličinu vrednosti ni rente ni zlatnika koji se u džakovima nose u koju drugu banku.}[10]

Za kapitalistu, za kojega drugi rade, kupovanje i prodavanje postaje glavnom funkcijom. Pošto on prisvaja proizvod velikog broja ljudi u većem društvenom razmeru, on ga u takvom razmeru mora i prodavati i docnije ga iz novca opet pretvoriti u sredstva za proizvodnju. Ni sad kao ni pre, vreme kupovanja i prodavanja ne stvara vrednost. Iluzija o ovome uvlači se sa funkcijom trgovačkog kapitala. Ali, ne ulazeći ovde u to izbliže, već je unapred ovoliko jasno: ako se podelom rada neka funkcija, koja je sama po sebi neproizvodna ali je nužan momenat reprodukcije, pretvori iz sporedne radnje mnogih ljudi u isključivu radnju malog broja ljudi, u poseban njihov posao, karakter same te funkcije neće se time izmeniti. *Jedan* trgovac (posmatran ovde prosto kao agent menjanja oblika robe, kao puki kupac i prodavac) može svojim operacijama da skrati vreme kupovine i prodaje za *mnoge* proizvo-

[10] Zagrađeni tekst uzet je iz jedne primedbe na kraju rukopisa VIII.

[1*] lepe oči

đače. Onda ga treba smatrati kao neku mašinu koja smanjuje beskorisni utrošak snage ili pomaže da se oslobodi vreme za proizvodnju.[11]

Da bismo stvar uprostili (pošto tek docnije posmatramo trgovca kao kapitalistu i trgovački kapital), uzećemo da je ovaj agent za kupovanje i prodavanje čovek koji svoj rad prodaje. On troši svoju radnu snagu i svoje radno vreme na te operacije, $R—N$ i $N—R$. I zato on od toga živi, kao što neko drugi živi npr. od predenja ili spravljanja pilula. On obavlja jednu potrebnu funkciju, jer sam proces reprodukcije uključuje i neproizvodne funkcije. On radi kao i svako drugi, ali sadržina njegovog rada ne stvara ni vrednost ni proizvod. On sam spada u faux frais[1*] proizvodnje. Njegova korisnost ne sastoji se u tome da jednu neproizvodnu funkciju pretvori u proizvodnu, ili neproizvodan rad u proizvodan. Bilo bi čudo kad bi se ovakav preobražaj mogao postići ovakvim prenošenjem funkcije. Korist od njega sastoji se, naprotiv, u tome što se u ovoj neproizvodnoj funkciji vezuje manji deo društvene radne snage i radnog vremena. I još više. Uzmimo da je on puki najamni radnik, makar bio i bolje plaćen. Ma kolika mu bila plata, on kao najamni radnik jedan deo svoga vremena radi besplatno. On dnevno možda dobija vrednost proizvedenu za osam časova rada, a funkcioniše deset. Dva časa viška rada koje on daje ne proizvode vrednost, baš kao ni njegovih osam časova potrebnog rada, mada se usled ovog poslednjeg prenosi na njega jedan deo društvenog proizvoda. Prvo se, posmatrano s društvenog stanovišta, sada kao i ranije u ovoj čisto prometnoj funkciji za vreme od deset časova troši jedna radna snaga. Ona se za šta drugo, za proizvodni rad, ne da upotrebiti. A drugo, društvo ne plaća ova dva časa viška rada, mada ih je individua koja je obavila taj rad utrošila. Time društvo ne prisvaja nikakav

[11] »Troškovi trgovania, mada nužni, moraju se smatrati kao teretan izdatak.« (Quesnay, *Analyse du Tableau Économique* u: E. Daire, »Physiocrates«, I deo, Paris 1846, str. 71.)—Po Quesnayu, »profit« što ga proizvodi konkurencija među trgovcima, naime to što ih ona prisiljava »da snize svoju nagradu (rétribution) ili zaradu... ozbiljno govoreći, znači za prodavca iz prve ruke i za kupca-potrošača samo *osloboditi se jednog gubitka* (une privation de perte). A oslobođenje od gubitka na troškovima trgovine nije neki *realni proizvod* ili neko uvećanje bogatstva postignutog trgovinom, posmatrajući je bilo samu za sebe kao jednostavnu razmenu, nezavisno od transportnih troškova, bilo obuhvatajući je zajedno s transportnim troškovima«. (Str. 145, 146.) »Troškovi trgovine uvek se plaćaju na račun prodavaca proizvoda, koji bi dobijali celu cenu plaćanu od kupaca kad ne bi bilo posredničkih troškova.« (Str. 163.) »Propriétaires«[2*] i »producteurs«[3*] jesu »salariants«[4*], trgovci su »salariés«[5*]. (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans* [6*] u: Daire, »Physiocrates«, I deo, Paris 1846, str. 164.)

[1*] lažne troškove — [2*] Vlasnici zemlje — [3*] proizvođači — [4*] oni koji plaćaju najamninu — [5*] oni koji primaju najamninu — [6*] U l. i 2. izdanju: *Problèmes économiques.*

višak proizvoda ili vrednosti. Ali prometni troškovi koje on predstavlja smanjuju se za petinu, od deset časova na osam. Društvo ne plaća ekvivalenat za jednu petinu ovog aktivnog vremena prometa, čiji je on agent. Ali, ako ovog agenta upotrebljava kapitalista, onda se neplaćanjem ovih dvaju časova smanjuju prometni troškovi *njegovog* kapitala, koji su odbitak od njegovog prihoda. Za njega je ovo pozitivna dobit, jer se sužava negativna granica oplođenja njegovog kapitala. Dok god sitni samostalni proizvođači robe troše jedan deo svog sopstvenog vremena na kupovanje i prodavanje, predstavlja se to samo bilo kao vreme utrošeno u intervalima njihove proizvodne funkcije, bilo kao zakidanje od njihovog vremena proizvodnje.

Vreme koje se na ovo upotrebljava pod svima okolnostima je jedan prometni trošak, koji razmenjenim vrednostima ne doprinosi ništa. To je trošak koji je potreban da se one prevedu iz robnog u novčani oblik. Ukoliko se kapitalistički proizvođač robe pojavljuje kao agent prometa, on se od neposrednog proizvođača robe razlikuje samo time što kupuje i prodaje u većem razmeru i, prema tome, u većem obimu funkcioniše kao agent prometa. Ali kad ga obim njegova posla prisili ili osposobi da kupi (najmi) vlastite agente prometa kao najamne radnike, fenomen se u samoj stvari nije izmenio. Radna snaga i radno vreme moraju se u izvesnom stepenu trošiti u prometnom procesu (ukoliko je on puko menjanje oblika). Ali sada se to pojavljuje kao dodatni izdatak kapitala; jedan deo promenljivog kapitala mora se predujmiti u kupovinu tih radnih snaga koje funkcionišu samo u prometu. Ovaj predujam kapitala ne stvara ni proizvod ni vrednost. On za toliko smanjuje obim u kome predujmljeni kapital funkcioniše proizvodno. To je isto kao kad bi se jedan deo proizvoda pretvorio u neku mašinu koja kupuje i prodaje ostali deo proizvoda. Ova mašina prouzrokuje odbitak od proizvoda. Ona ne sarađuje u procesu proizvodnje, mada može smanjiti utrošak radne snage u prometu itd. Ona sačinjava samo deo prometnih troškova.

2. Knjigovodstvo

Osim na stvarno kupovanje i prodavanje troši se radna snaga i na knjigovodstvo, u koje pored toga ulazi i opredmećen rad, pera, mastilo, hartija, pult za pisanje, kancelarijski troškovi. U ovoj funkciji, dakle, s jedne strane troši se radna snaga, a s druge sredstva za rad. Sa ovim je ista stvar kao i s vremenom kupovanja i prodavanja.

Kao jedinstvo unutar svojih kružnih tokova, kao vrednost koja se nalazi u procesu, bilo to u oblasti proizvodnje, bilo u obema fazama prometne oblasti, kapital postoji samo ideelno u obličju računskog novca, pre svega u glavi proizvođača robe, odn. kapitalističkog proizvođača robe. Ovo kretanje fiksira se i kontroliše pomoću knjigovodstva, koje obuhvata i određivanje ili izračunavanje (kalkulaciju) robnih cena.

Na taj način kretanje proizvodnje, a osobito oplođavanja vrednosti — pri čemu robe figurišu samo kao nosioci vrednosti, kao imena stvari čije je ideelno postojanje kao vrednosti fiksirano u računskom novcu —dobija simboličan odraz u predstavi. Dok god pojedinačni proizvođač roba vodi knjigu, bilo samo u svojoj glavi (kao, npr., seljak; tek kapitalistička poljoprivreda stvara zakupnika koji vodi knjigu), bilo samo uzgredno, izvan svog vremena proizvodnje, knjigu o svojim izdacima, primanjima, rokovima plaćanja itd., dotle je očigledno da ova njegova funkcija i sredstva za rad koja on pri tome eventualno upotrebi, kao hartija itd., predstavljaju dodatni utrošak radnog vremena i sredstava za rad, koji su potrebni, ali koji sačinjavaju odbitak kako od vremena koje on može da upotrebi proizvodno, tako i od sredstava za rad koja funkcionišu u stvarnom procesu proizvodnje, i koja ulaze u stvaranje proizvoda i vrednosti.[12] Priroda same funkcije ne menja se niti obimom koji ona dobija time što se koncentriše u ruci kapitalističkog robnog proizvođača, te se umesto kao funkcija mnogih sitnih robnih proizvođača pojavljuje kao funkcija *jednog* kapitaliste, kao funkcija unutar jednog procesa proizvodnje velikog razmera; niti time što se ona otcepljuje od proizvodnih funkcija, od kojih je sačinjavala uzgredan posao, i što stiče samostalnost kao funkcija posebnih agenata kojima se isključivo poverava.

Podela rada i osamostaljenje neke funkcije neće ovu učiniti funkcijom koja stvara proizvode i vrednost ako ona to već ranije nije bila sama po sebi, dakle pre no što se osamostalila. Ako neki kapitalista ulaže svoj kapital u novo preduzeće, on mora jedan njegov deo uložiti u kupovinu knjigovođe itd. i u sredstva za vođenje knjiga. Ako njegov kapital već funkcioniše, ako se nalazi u stalnom procesu svoje reprodukcije, onda on mora jedan deo robnog proizvoda, pretvarajući ga u novac, stalno ponovo pretvarati u knjigovođu, pomoćnike i t. sl. Ovaj deo kapitala izuzet je iz procesa proizvodnje i spada u prometne troškove, odbitke od ukupnog prinosa. (Uključiv i samu radnu snagu koja se upotrebljava isključivo za ovu funkciju.)

---

[12] U srednjem veku nalazimo knjigovodstvo za poljoprivredu samo u manastirima. Ipak smo videli (knj. I, str. 343)[1*] da već u prastaroj indijskoj opštini figuriše knjigovođa za poljoprivredu. Tu je knjigovodstvo steklo samostalnost isključive funkcije jednog opštinskog činovnika. Ovom podelom rada ušteđuju se vreme, trud i trošak, ali proizvodnja i knjigovodstvo o proizvodnji ostaju različite stvari, baš kao i tovar na brodu i tovarni list. U knjigovođi je od proizvodnje oduzet jedan deo opštinske radne snage, a troškovi njegove funkcije ne naknađuju se njegovim sopstvenim radom, već odbitkom od opštinskog proizvoda. Kako je s knjigovođom indijske opštine, tako je mutatis mutandis[2*] i s knjigovođom kapitaliste. (Iz rukopisa II.)

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 319 — [2*] s odgovarajućim izmenama

Ipak postoji izvesna razlika između troškova koji potiču iz knjigovodstva, odn. neproizvodnog trošenja radnog vremena, s jedne, i troškova čistog vremena kupovanja i prodavanja, s druge strane. Ovi poslednji potiču samo iz određenog društvenog oblika procesa proizvodnje, iz toga što je to proces robne proizvodnje. Knjigovodstvo, kao kontrola i ideelno obuhvatanje procesa, postaje to nužnije što se više procesa vrši u društvenom razmeru i gubi čisto individualni karakter; ono je, dakle, nužnije u kapitalističkoj proizvodnji negoli u rasparčanoj proizvodnji zanatskog i seljačkog gazdinstva, nužnije u zajedničkoj proizvodnji negoli u kapitalističkoj. Ali se troškovi knjigovodstva smanjuju s koncentracijom proizvodnje i utoliko više ukoliko se ono pretvara u društveno knjigovodstvo.

Ovde se radi samo o opštem karakteru prometnih troškova koji potiču iz čisto formalne metamorfoze. Izlišno je ovde ulaziti u sve njihove detaljne oblike. Ali kako ovi oblici koji pripadaju čistom menjanju oblika vrednosti, koji, dakle, proističu iz određenog društvenog oblika procesa proizvodnje, a koji su kod individualnog proizvođača robâ samo trenutni, jedva primetni momenti, uporedni s njegovim proizvodnim funkcijama ili prepleteni s njima — kako ti oblici mogu da frapiraju pogled kao masovni prometni troškovi vidi se već kod samog primanja i izdavanja novca čim se to vrši samostalno i koncentriše u velikom razmeru kao isključiva funkcija banaka itd. ili blagajnika u individualnim radnjama. Ono što treba držati na umu jeste da ovi prometni troškovi ne menjaju svoj karakter menjajući oblik.

3. Novac

Bilo da se neki proizvod proizvodi kao roba ili ne, on je uvek materijalno obličje bogatstva, upotrebna vrednost određena da uđe u individualnu ili proizvodnu potrošnju. Njegova vrednost kao robe postoji ideelno u ceni, koja ni u čemu ne menja njegov stvarni upotrebni oblik. A što određene robe, kao zlato i srebro, funkcionišu kao novac i kao takve obitavaju isključivo u prometnom procesu (a i kao blago, rezerva itd. oni ostaju, mada latentno, u prometnoj oblasti), čist je proizvod određenog društvenog oblika procesa proizvodnje koji je proces proizvodnje roba. Pošto na osnovici kapitalističke proizvodnje roba postaje opštim obličjem proizvoda i najveća masa proizvoda proizvodi se kao roba, te zato mora uzimati novčani oblik, pošto, dakle, robna masa, taj deo društvenog bogatstva koji funkcioniše kao roba, neprekidno raste — to se ovde uvećava i obim zlata i srebra koji funkcionišu kao prometna i platežna sredstva, rezerva itd. Ove robe koje funkcionišu kao novac ne ulaze ni u individualnu ni u proizvodnu potrošnju. To je društveni rad fiksiran u obliku u kome služi kao prosta prometna mašina. Pored toga što se jedan deo društvenog bogatstva vezuje za ovaj neproizvodni oblik, izlizivanje novca zahteva da se

stalno zamenjuje, ili da se više društvenog rada — u obliku proizvoda — pretvara u više zlata i srebra. Ovi troškovi zamene znatni su kod kapitalistički razvijenih nacija, jer je uopšte obiman onaj deo bogatstva koji je vezan u obliku novca. Zlato i srebro, kao novčane robe, predstavljaju za društvo prometne troškove koji potiču jedino iz društvenog oblika proizvodnje. Oni su faux frais robne proizvodnje uopšte, koji rastu s razvitkom robne, a osobito kapitalističke proizvodnje. Oni su jedan deo društvenog bogatstva, koji se mora žrtvovati prometnom procesu.[13]

II. Troškovi čuvanja

Prometni troškovi koji proizlaze iz prostog menjanja oblika vrednosti, iz prometa posmatranog ideelno, ne ulaze u vrednost roba. Delovi kapitala utrošeni na njih čisti su odbici od proizvodno utrošenog kapitala, ukoliko se ima u vidu kapitalista. Drukčije prirode su prometni troškovi koje ćemo sad razmotriti. Oni mogu poticati iz procesa proizvodnje koji se u prometu samo produžuju, čiji se proizvodni karakter, dakle, prometnim oblikom samo prikriva. S druge strane, s društvenog stanovišta, oni mogu biti prosto troškovi, neproizvodan utrošak bilo živog bilo opredmećenog rada, a ipak upravo time dejstvovati u smislu stvaranja vrednosti za individualnog kapitalistu, sačinjavati dodatak prodajnoj ceni njegove robe. To proizlazi već iz toga što su ovi troškovi različiti u različitim oblastima proizvodnje, a gde-gde i za različite individualne kapitale u istoj oblasti proizvodnje. Njihovim dodavanjem ceni robe, oni se razdeljuju srazmerno kako padaju na individualne kapitaliste. Ali svaki rad koji dodaje vrednost može dodavati i višak vrednosti, i na kapitalističkoj osnovici uvek će dodavati višak vrednosti, pošto vrednost koju taj rad stvara zavisi od njegove sopstvene veličine, a višak vrednosti koji on stvara zavisi od obima u kome ga kapitalista plaća. Prema tome, troškovi koji poskupljuju robu ne dodajući joj upotrebnu vrednost, koji, dakle, za društvo spadaju u faux frais proizvodnje, mogu za individualnog kapitalistu biti izvor bogaćenja. S druge strane, ukoliko dodatak koji oni domeću ceni robe samo ravnomerno razdeljuje ove prometne troškove, time se ne ukida njihov neproizvodni karakter. Na primer, osiguravajuća društva razdeljuju gubitke individualnih kapitalista na kapitalističku klasu. Ali to ipak ne sprečava da ovako izravnati gubici, ako se ima u vidu celokupni društveni kapital, jesu i ostaju gubici.

[13] »Novac koji optiče u nekoj zemlji je određen deo kapitala te zemlje potpuno oduzet od proizvodnih svrha da bi se olakšala ili povećala proizvodnost ostalog dela; zato je jedan deo bogatstva isto tako potreban da bi se zlato pretvorilo u prometno sredstvo, kao što je potreban da bi se napravila kakva mašina koja treba da olakša svaku drugu proizvodnju.« (»Economist«, sv. V, str. 520.)

1. Obrazovanje rezerve uopšte

Za vreme dok egzistira kao robni kapital ili dok se zadržava na tržištu, dakle dok god se nalazi u intervalu između procesa proizvodnje iz kojega izlazi i procesa potrošnje u koji ulazi, proizvod sačinjava robnu rezervu. Robni kapital javlja se dvaput u svakom kružnom toku kao roba na tržištu, dakle u obliku rezerve, jedanput kao robni proizvod samog kapitala u procesu čiji se kružni tok posmatra; drugi put, naprotiv, kao robni proizvod nekog drugog kapitala koji se mora nalaziti na tržištu da bi se kupovao i pretvarao u proizvodni kapital. Svakako, moguće je da se ovaj poslednji robni kapital proizvodi tek po narudžbi. Tada nastaje prekid dok on ne bude proizveden. Međutim, tečenje procesa proizvodnje i reprodukcije zahteva da se jedna masa roba (sredstava za proizvodnju) stalno nalazi na tržištu, dakle da sačinjava rezervu. Isto tako proizvodni kapital obuhvata kupovinu radne snage, a tu je novčani oblik samo oblik vrednosti životnih sredstava koje radnik većim delom mora nalaziti na tržištu. U toku ovog paragrafa ući ćemo u to izbliže. Jedno je ovde već jasno. Postavimo li se na stanovište kapital-vrednosti u procesu koja se pretvorila u robni proizvod a sada se mora prodati ili ponovo pretvoriti u novac, koja sada, dakle, funkcioniše na tržištu kao robni kapital, onda je stanje u kome on sačinjava rezervu necelishodno i nedobrovoljno bavljenje na tržištu. Što se brže proda, to je tečniji proces reprodukcije. Zaustavljanje metamorfoze $R'—N'$ sprečava realnu razmenu materije koja se mora obaviti u kružnom toku kapitala, kao i njegovo dalje funkcionisanje kao proizvodnog kapitala. S druge strane, za $R—N$, stalno nalaženje robe na tržištu, robna rezerva, jeste uslov tečenja procesa reprodukcije, kao i ulaganja novog ili dodatnog kapitala.

Zadržavanje robnog kapitala kao robne rezerve na tržištu iziskuje zgrade, magacine, robne rezervoare, stovarišta, dakle utrošak postojanog kapitala, isto tako i plaćanje radnih snaga za unošenje i smeštaj roba u njihove rezervoare. Osim toga, robe se kvare i izložene su škodljivim elementarnim uticajima. Radi zaštite od toga mora se preduimati dodatni kapital, delom u sredstvima za rad, u predmetnom obliku, delom u radnoj snazi.[14]

---

[14] Godine 1841. Corbet je izračunao troškove za uskladištenje pšenice za jednu sezonu od 9 meseci na $^1/_2$% gubitka u kvantitetu, 3% za kamatu na cenu pšenice, 2% za kiriju stovarišta, 1% za pretresanje i za prevoz, $^1/_2$% za rad na odašiljanju, ukupno 7% ili 3 šilinga i 6 pensa po kvarteru, kad je cena kvartera 50 šilinga. (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.*, London 1841, [str. 140].) Po iskazima liverpulskih trgovaca pred železničkom komisijom, iznosili su (čisti) neproizvodni troškovi uskladištenja žita u 1865. mesečno 2 pensa po kvarteru, ili 9—10 pensa po toni. (»Royal Commission on Railways«, 1867, Evidence, str. 19, br. 331.)

Egzistencija kapitala u njegovom obliku kao robnog kapitala, i stoga kao robne rezerve, prouzrokuje, dakle, troškove koji se, pošto ne spadaju u oblast proizvodnje, računaju u prometne troškove. Ovi prometni troškovi razlikuju se od onih koji su navedeni pod I time što u izvesnom obimu ulaze u vrednost roba, dakle robu poskupljuju. Kapital i radna snaga koji služe za održanje i čuvanje robne zalihe, pod svima okolnostima oduzeti su od neposrednog procesa proizvodnje. S druge strane, kapitali koji se ovde primenjuju, računajući i radnu snagu kao sastavni deo kapitala, moraju se nadoknađivati iz društvenog proizvoda. Njihovo izdavanje deluje stoga kao neko smanjivanje proizvodne snage rada, tako da se iziskuje veća količina kapitala i rada da bi se postigao neki određeni učinak. To su *neproizvodni troškovi [Unkosten.]*

Ukoliko prometni troškovi, uslovljeni obrazovanjem robne rezerve, potiču samo iz vremenskog trajanja prelaženja postojećih vrednosti iz robnog u novčani oblik, dakle samo iz određenog društvenog oblika procesa proizvodnje (samo iz toga što se proizvod proizvodi kao roba, te stoga mora proći i kroz preobražavanje u novac) — oni potpuno imaju karakter prometnih troškova koje smo pobrojali pod I. S druge strane, ovde se vrednost roba samo konzervira, odnosno uvećava, jer se upotrebna vrednost, sam proizvod, stavlja pod određene objektivne uslove koji staju utroška kapitala, i što se podvrgava operacijama u kojima dodatni rad utiče na upotrebne vrednosti. A izračunavanje robnih vrednosti, vođenje knjiga o ovom procesu, poslovi kupovanja i prodavanja, naprotiv, ne utiču na upotrebnu vrednost u kojoj robna vrednost postoji. Oni imaju veze samo s njenim oblikom. Stoga, mada u pretpostavljenom slučaju ovi neproizvodni troškovi obrazovanja rezerve (koje je ovde nedragovoljno) potiču jedino iz zadržavanja promene oblika i nužnosti te promene, oni se ipak razlikuju od neproizvodnih troškova pod I time što se kod njih ne radi o menjanju oblika vrednosti, već o održavanju vrednosti koja kao proizvod, kao upotrebna vrednost, postoji u robi, te se stoga jedino i može da održi ako se održi sam proizvod, upotrebna vrednost. Upotrebna vrednost ovde ne postaje ni viša ni veća, naprotiv, ona opada. Ali njeno opadanje se ograničava i ona se održava. Tu se ne uvećava ni predujmljena vrednost koja postoji u robi. Ali se dodaje nov rad, opredmećeni i živi.

Sada valja da ispitamo u kojoj meri ovi neproizvodni troškovi proizlaze iz specifičnog karaktera robne proizvodnje uopšte i robne proizvodnje u njenom opštem, apsolutnom obliku, tj. iz kapitalističke robne proizvodnje; s druge strane, u kojoj su meri oni zajednički svakoj društvenoj proizvodnji, a ovde, unutar kapitalističke proizvodnje, samo uzimaju naročito obličje, naročit pojavni oblik.

A. Smith izneo je čudno gledište da je obrazovanje rezerve pojava svojstvena kapitalističkoj proizvodnji.[15] Noviji ekonomisti, npr. Lalor,

[15] Book II, Introduction.

naprotiv tvrde da ono opada s razvitkom kapitalističke proizvodnje. Sismondi ovo smatra čak njenom tamnom stranom.[10]

Stvarno, rezerva postoji u tri oblika: u obliku proizvodnog kapitala, u obliku fonda individualne potrošnje i u obliku robne rezerve ili robnog kapitala. Rezerva se u jednom obliku relativno smanjuje kada se u drugome uvećava, mada joj apsolutna veličina može porasti jednovremeno u sva tri oblika.

Unapred je jasno da tamo gde je proizvodnja neposredno upravljena na zadovoljavanje sopstvenih potreba, a samo se manjim delom proizvodi za razmenu ili prodaju, dakle gde društveni proizvod nikako ne uzima oblik robe ili ga uzima tek malim delom, da tamo rezerva u obliku robe, ili robna rezerva, sačinjava samo neznatan i iščezavajući deo bogatstva. Ali, ovde je fond potrošnje relativno velik, naročito fond životnih sredstava u užem smislu. Treba samo pogledati starinsko seljačko gazdinstvo. Tu se pretežni deo proizvoda neposredno, ne obrazujući robnu rezervu — upravo zato što ostaje u ruci svog vlasnika — pretvara u rezervna sredstva za proizvodnju ili u životna sredstva. On ne uzima oblik robne rezerve, a baš zbog toga po A. Smith-u i ne postoji rezerva u društvima koja su zasnovana na takvom načinu proizvodnje. A. Smith brka oblik rezerve sa samom rezervom i drži da je društvo dosad živelo od ruke do usta, od danas do sutra ili da se prepuštalo slučaju sledećega dana.[16] To je detinjsko neshvatanje.

Rezerva u obliku proizvodnog kapitala postoji u obliku sredstava za proizvodnju koja se već nalaze u procesu proizvodnje ili bar u ruci proizvođača, dakle latentno već u procesu proizvodnje. Ranije smo videli da s razvitkom proizvodnosti rada, dakle i s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje — koji razvija društvenu proizvodnu snagu rada više no svi raniji načini proizvodnje — stalno raste masa sredstava za proizvodnju koja su procesu jednom zasvagda pripojena u obliku

[16] Umesto da, kao što A. Smith krivo misli, obrazovanje rezerve potiče tek iz pretvaranja proizvoda u robu i fonda potrošnje u robnu rezervu, obrnuto, ova promena oblika prouzrokuje za vreme prelaza iz proizvodnje za sopstvenu potrebu u robnu proizvodnju najžešće krize u ekonomiji proizvođača. Npr. u Indiji se do najnovijeg vremena održao »običaj da se žito, za koje se u godinama obilja moglo malo dobiti, u masama ostavlja u koševima«. (»Return. Bengal and Orissa Famine«, H. of C. 1867, I, str. 230, 231, br. 74.) Tražnja za pamukom, jutom itd., narasla iznenada usled američkog građanskog rata, izazvala je u mnogim delovima Indije veliko ograničenje kulture pirinča, skakanje cena pirinča i prodaju starih rezervi pirinča, koje su proizvođači imali. Uz to je posle 1864. do 1866. došao besprimerni izvoz pirinča za Australiju, Madagaskar itd. Otud akutni karakter gladi od 1866, koja je samo u oblasti Orisa pokosila jedan milion ljudi. (Isto, 174, 175, 213, 214. i III: »Papers relating to the Famine in Behar«, str. 32, 33, gde se među uzrocima gladi navodi drain of old stock[1*].) (Iz rukopisa II.)

[1*] odliv (iscrpljenje) stare zalihe

sredstava za rad i koja u njemu stalno nanovo funkcionišu tokom dužeg ili kraćeg perioda (zgrade, mašine itd.), i da je rastenje te mase i pretpostavka i posledica razvitka društvene proizvodne snage rada. Uvećavanje bogatstva u ovom obliku, uvećavanje koje nije samo apsolutno nego i relativno (upor. knj. I, gl. XXIII, 2), karakteristično je pre svega po kapitalistički način proizvodnje. Ali, materijalni oblici egzistencije postojanog kapitala, sredstva za proizvodnju, ne sastoje se samo iz ovakvih sredstava za rad nego i iz materijala za rad na najrazličnijim stupnjevima obrade, i iz pomoćnih materija. S razmerom proizvodnje i povećanjem proizvodne snage rada putem kooperacije, podele rada, mašina itd., raste masa sirovine, pomoćnih materija itd., koje ulaze u svakodnevni proces reprodukcije. Ovi elementi moraju stajati pripravni na mestu proizvodnje. Obim ove zalihe koja postoji u obliku proizvodnog kapitala raste, dakle, apsolutno. Da bi proces tekao — bez obzira na to da li se ova zaliha može obnavljati dnevno ili samo u određenim rokovima — mora na mestu proizvodnje stalno biti pripremljeno više sirovine itd. nego što se troši npr. dnevno ili nedeljno. Kontinuitet procesa zahteva da postojanje njegovih uslova ne bude zavisno ni od mogućeg prekida dnevnih kupovina, ni od toga što se robni proizvod prodaje dnevno ili nedeljno, te se stoga samo neredovno može ponovo pretvarati u elemente njegove proizvodnje. Međutim, očigledno je da proizvodni kapital može biti latentan ili sačinjavati rezervu u veoma različnom obimu. Velika razlika je, npr., da li prelac mora imati pamuk ili ugalj pripremljen za tri meseca ili za jedan. Vidi se da ova rezerva može relativno da opadne, iako apsolutno raste.

To zavisi od raznih uslova, koji se u osnovi svi svode na veću brzinu, redovnost i sigurnost u ponudi potrebne mase sirovine tako da nikad ne dođe do prekida. Što su ovi uslovi manje ispunjeni, dakle što su manje sigurnost, redovnost i brzina ponude, to veći mora da bude latentni deo proizvodnog kapitala, tj. rezerva sirovina itd. koja u ruci proizvođača još čeka da bude obrađena. Ovi uslovi stoje u obrnutoj srazmeri prema visini razvitka kapitalističke proizvodnje, a otud i proizvodne snage društvenog rada. Tako isto i rezerva u tome obliku.

Međutim, ono što se ovde pojavljuje kao opadanje rezerve (npr. kod Lalora) delom je samo opadanje rezerve u obliku robnog kapitala, ili prave robne rezerve; dakle prosto menjanje oblika iste rezerve. Ako je, npr., masa uglja koja se svakodnevno proizvodi u samoj zemlji velika, dakle ako su obim i energija proizvodnje uglja veliki, onda prelcu nije potrebno veliko skladište uglja da bi obezbedio kontinuitet svoje proizvodnje. Stalno sigurno obnavljanje dovoza uglja čini to izlišnim. Drugo, brzina kojom proizvod jednog procesa može preći u neki drugi proces kao sredstvo za proizvodnju zavisi od razvijenosti transportnih i saobraćajnih sredstava. Pri tome veliku ulogu igra jevtinoća transporta. Stalno obnavljanje transporta, npr. uglja od rudnika do predionice, bilo bi skuplje nego kad bi se predionica za neko duže vreme snabdela većom masom uglja uz relativno jevtiniji

transport. Obe ove okolnosti koje smo dosad posmatrali proizlaze iz samog procesa proizvodnje. Treće, utiče razvijenost kreditnog sistema. Što manje prelac pri obnavljanju svojih rezervi pamuka, uglja itd. bude zavisio od neposredne prodaje svoje pređe — što je kreditni sistem razvijeniji, to je manja ova neposredna zavisnost — to manja može da bude relativna veličina ovih rezervi da bi se obezbedila kontinuelna proizvodnja pređe u datom razmeru, nezavisno od slučajnosti njene prodaje. A četvrto, mnoge sirovine, polufabrikati itd. zahtevaju duže vremenske periode za svoju proizvodnju, što važi naročito za sve sirovine koje daje poljoprivreda. Ako se hoće da proces proizvodnje teče bez prekidanja, onda dakle mora postojati određena rezerva istih sirovina za ceo vremenski period u kome novi proizvod još ne može da zauzme mesto staroga. Ako se ova rezerva smanji u rukama industrijskog kapitaliste, onda je to samo dokaz da se ona uvećava u obliku robne rezerve u rukama trgovca. Razvitak transportnih sredstava omogućava, npr., da se pamuk koji leži u uvoznom pristaništu brzo preveze iz Liverpula u Mančester, tako da fabrikant može obnavljati svoju rezervu pamuka u relativno malim porcijama, prema svojoj potrebi. Ali u tome slučaju nalaziće se u rukama liverpulskih trgovaca utoliko veće mase istog pamuka kao robna rezerva. To je, dakle, puka promena oblika rezerve, što su Lalor i dr. prevideli. Imajući u vidu društveni kapital, ovde se u obliku rezerve nalazi sada ista masa proizvoda kao i ranije. Za pojedinu zemlju obim ove mase, potrebne npr. za jednu godinu opada s razvitkom transportnih sredstava. Ako mnogo parobroda i jedrilica plovi između Amerike i Engleske, onda ima više prilika za obnavljanje rezerve pamuka u Engleskoj, i prema tome opada masa ove rezerve koja bi inače prosečno morala da leži u Engleskoj. Isto tako dejstvuje razvitak svetskog tržišta, i otud umnožavanje izvora odakle se dobija isti artikal. Artikal se dovozi u malim partijama iz raznih zemalja i u različnim rokovima.

2. Prava robna rezerva

Već smo videli: na osnovici kapitalističke robne proizvodnje roba postaje opštim oblikom proizvoda, i to utoliko više ukoliko se više ona razvija po obimu i dubini. Postoji, dakle — čak i kad je obim proizvodnje jednak — nesrazmerno veći deo proizvoda kao roba, bilo u poređenju prema ranijim načinima proizvodnje, bilo prema kapitalističkom načinu manje razvijenoga stupnja. A svaka roba — dakle i svaki robni kapital koji je samo roba, ali roba kao oblik egzistencije kapital-vrednosti — ukoliko iz oblasti svoje proizvodnje ne ulazi neposredno u proizvodnu ili individualnu potrošnju, dakle ukoliko se u međuvremenu nalazi na tržištu, sačinjava elemenat robne rezerve. Stoga robna rezerva (tj. ovo osamostaljenje i učvršćivanje robnog oblika proizvoda) — pri nepromenjenom obimu proizvodnje — sama po sebi raste s kapitalističkom proizvodnjom. Već smo videli da je ovo samo

menjanje oblika rezerve, tj. da se na jednoj strani rezerva uvećava u robnom obliku, jer se na drugoj smanjuje u obliku direktne rezerve za proizvodnju i potrošnju. To je samo izmenjeni društveni oblik rezerve. Što se u isti mah uvećava ne samo relativna veličina robne rezerve u odnosu prema celokupnom društvenom proizvodu nego i njena apsolutna veličina, dešava se zbog toga što s kapitalističkom proizvodnjom raste masa celokupnog proizvoda.

S razvitkom kapitalističke proizvodnje razmer proizvodnje se u sve manjem stepenu određuje neposrednom tražnjom za proizvodom, a u sve većem stepenu obimom kapitala kojim raspolaže individualni kapitalista, nagonom samooplođavanja njegova kapitala i nužnošću kontinuiteta i proširenja njegovog procesa proizvodnje. S tim nužno raste u svakoj posebnoj industrijskoj grani masa proizvoda koja se kao roba nalazi na tržištu ili traži prođu. Raste masa kapitala koja se duže ili kraće vreme fiksira u obliku robnog kapitala. Stoga raste robna rezerva.

Najzad, najveći deo društva pretvara se u najamne radnike, ljude koji žive od ruke do usta, koji svoju najamninu primaju nedeljno a troše svakodnevno, koji, dakle, svoja životna sredstva moraju zaticati kao rezervu. Ma koliko pojedini elementi ove rezerve oticali, jedan njihov deo ipak mora stalno biti u zastajanju da bi rezerva mogla stalno ostati u toku.

Svi ovi momenti proizlaze iz oblika proizvodnje i iz menjanja oblika koji on uključuje, a kroz koji proizvod mora da prođe u prometnom procesu.

Ma kakav bio društveni oblik rezerve proizvoda, njeno čuvanje iziskuje troškove: zgrade, sudove itd. u kojima se drži proizvod; a tako i sredstva za proizvodnju i rad, više ili manje prema tome kakva je priroda proizvoda koji se moraju utrošiti radi uklanjanja štetnih uticaja. Što su rezerve društveno koncentrisanije, to su ovi troškovi relativno manji. Ovi izdaci uvek sačinjavaju jedan deo društvenog rada, bilo u opredmećenom ili u živom obliku — dakle izdatke kapitala u kapitalističkom obliku — koji ne ulaze u samo stvaranje proizvoda, te su odbici od proizvoda. Oni su, nužno, neproizvodni troškovi društvenog bogatstva. Oni su troškovi održanja društvenog proizvoda, bilo da njegova egzistencija kao elementa robne rezerve potiče samo iz društvenog oblika proizvodnje, dakle iz robnog oblika i njegovog nužnog menjanja, bilo da robnu rezervu posmatramo samo kao specijalan oblik rezerve proizvoda, rezerve koja je zajednička svima društvima, ako i ne u obliku *robne* rezerve, tome obliku rezerve proizvoda koji pripada prometnom procesu.

Sad se postavlja pitanje koliko ovi troškovi ulaze u vrednost roba.

Kad je kapitalista svoj kapital koji je predujmio u sredstva za proizvodnju i radnu snagu pretvorio u proizvod, u masu gotovih roba namenjenu prodaji, i ova masa leži na skladištu neprodata, onda za to vreme nije zaustavljen samo proces oplođavanja njegova kapitala.

Troškovi na zgrade, dopunski rad itd., potrebni radi održavanja ove rezerve, jesu pozitivan gubitak. Konačni kupac bi ga ismejao ako bi on kazao: Moja roba nije se mogla šest meseci prodati i njeno održavanje za ovih šest meseci nije mi samo umrtvilo toliko i toliko kapitala, nego mi je pored toga prouzročilo i x neproizvodnih troškova. Tant pis pour vous[1*], rekao bi kupac. Tu pored Vas stoji neki drugi prodavac čija je roba tek prekjuče dovršena. Vaša roba je bajata i verovatno je više ili manje nagrižena zubom vremena. Vi, dakle, morate jevtinije prodati od Vašeg suparnika. — Da li je proizvođač robe stvarni proizvođač svoje robe ili je njen kapitalistički proizvođač, u stvari dakle samo predstavnik njenih stvarnih proizvođača, ni u čemu ne menja životne uslove robe. On ima svoju stvar da pretvori u novac. Neproizvodni troškovi koje mu prouzročava njeno zadržavanje u robnom obliku spadaju u njegove lične nezgode koje se kupca robe ništa ne tiču. Ovaj mu ne plaća vreme prometa njegove robe. Čak i kad kapitalista namerno zadržava svoju robu od tržišta, u vremenima stvarne ili naslućivane revolucije vrednosti, zavisi od nastupanja te revolucije, od tačnosti ili netačnosti njegove špekulacije, hoće li ostvariti ove dodatne neproizvodne troškove. Ali revolucija vrednosti nije posledica njegovih neproizvodnih troškova. Ukoliko, dakle, obrazovanje rezerve znači zastoj prometa, troškovi, prouzrokovani time, ne dodaju robi vrednost. S druge strane, rezerva ne može da postoji bez zadržavanja u prometnoj oblasti, bez dužeg ili kraćeg ostajanja kapitala u njegovom robnom obliku; dakle nema rezerve bez zastajanja prometa, kao god što nema opticanja novca bez obrazovanja novčane rezerve. Dakle, bez robne rezerve nema ni robnog prometa. Ako ova nužnost ne istupi pred kapitalistu u $R'—N'$, ona istupa pred njega u $N—R$; ne za njegov robni kapital, ali za robni kapital drugih kapitalista koji za njega proizvode sredstva za proizvodnju, a životna sredstva za njegove radnike.

Izgleda da se u suštini stvari ništa ne može izmeniti time da li je obrazovanje rezerve dragovoljno ili nedragovoljno, tj. drži li proizvođač robe namerno kakvu rezervu ili njegove robe sačinjavaju rezervu usled otpora što ga okolnosti samog prometnog procesa istavljaju njihovoj prodaji. Ipak, za rešenje ove stvari korisno je da se zna u čemu se razlikuje dobrovoljno stvaranje rezerve od nedobrovoljnoga. Nedobrovoljno obrazovanje rezerve potiče iz zastoja prometa ili je identično s njime, a ovaj je nezavisan od proizvođačevog znanja i staje na put njegovoj volji. Šta karakteriše dobrovoljno obrazovanje rezerve? I sada prodavac gleda kao i ranije da se otrese svoje robe što brže može. On stalno nudi svoj proizvod kao robu. Kad bi je povukao iz prodaje, ona bi sačinjavala samo moguć (δυνάμει), ne efektivan (ἐνεργείᾳ) elemenat robne rezerve. Roba kao takva i sad mu je kao i pre samo nosilac svoje razmenske vrednosti, a kao takva može dejstvovati samo kad napusti svoj robni a uzme novčani oblik.

1* Utoliko gore po Vas

Robna rezerva mora imati izvestan obim da bi za vreme nekog datog perioda bila dovoljna za obim tražnje. Pri tome se računa na stalno proširivanje kruga kupaca. Da bi, npr., dostigla za jedan dan, mora jedan deo roba koje se nalaze na tržištu stalno ostajati u robnom obliku, dok drugi teče, pretvara se u novac. Istina, deo koji stoji dok drugi teče, stalno se smanjuje, kao što se smanjuje obim same rezerve dok najzad ne bude sva rasprodata. Zadržavanje roba ovde je, dakle, sračunato kao nužni uslov njihove prodaje. Zatim, obim rezerve mora da bude veći od prosečne prodaje ili od obima prosečne tražnje. Inače se tražnja iznad prosečne ne bi mogla zadovoljiti. S druge strane, rezerva se mora stalno obnavljati, jer se stalno rastura. Ovo obnavljanje može u krajnjoj instanciji poticati samo iz proizvodnje, iz dovoza robe. Da li ona dolazi iz inostranstva ili ne, ne menja na stvari ništa. Obnavljanje zavisi od perioda koji su robama potrebni za njihovu reprodukciju. Robna rezerva mora da bude dovoljna za to vreme. Što ona ne ostaje u rukama prvobitnog proizvođača, već prolazi kroz razne rezervoare, od grosiste do detaljiste, menja samo pojavu, a ne samu stvar. S društvenog stanovišta, i sada se kao i pre jedan deo kapitala nalazi u obliku robne rezerve dok god roba ne uđe u proizvodnu ili individualnu potrošnju. Sam proizvođač nastoji da ima na skladištu onoliko robe koliko odgovara njegovoj prosečnoj tražnji, da ne bi zavisio neposredno od proizvodnje i da bi sebi obezbedio stalni krug mušterija. Saobrazno periodima proizvodnje, obrazuju se rokovi kupovanja i roba sačinjava rezervu kroz duže ili kraće vreme dok se ne uzmogne zameniti novim primercima iste vrste. Samo ovim obrazovanjem rezerve obezbeđuje se stalnost i kontinuitet prometnog procesa, dakle i procesa reprodukcije koji obuhvata prometni proces.

Moramo se setiti: $R'—N'$ može za proizvođača robe R biti svršeno, mada se R još nalazi na tržištu. Kad bi sam proizvođač hteo držati svoju sopstvenu robu na tržištu dok ne bude prodata konačnom potrošaču, morao bi pokrenuti dvostruki kapital, jedan kao proizvođač robe, drugi kao trgovac. Za samu robu — bilo da je posmatramo kao pojedinačnu robu ili kao sastavni deo društvenog kapitala — sasvim je svejedno da li troškovi obrazovanja rezerve padaju na njenog proizvođača ili na niz trgovaca od A do Z.

Ukoliko robna rezerva nije ništa drugo do robni oblik rezerve, koja bi na datom stepenu društvene proizvodnje postojala bilo kao proizvodna rezerva (latentni fond proizvodnje), bilo kao fond potrošnje (rezerva sredstava potrošnje) ako ne bi postojala kao robna rezerva, utoliko su i troškovi koje održavanje rezerve zahteva, dakle troškovi obrazovanja rezerve — tj. opredmećeni ili živi rad koji se na to utroši — samo preneseni troškovi održavanja, bilo društvenog fonda proizvodnje, bilo društvenog fonda potrošnje. Uvećavanje vrednosti robe koje oni prouzrokuju samo razdeljuje ove troškove pro rata na različite robe, jer su oni različni za različne robne vrste. Kao i ranije, troškovi

obrazovanja rezerve ostaju i sada odbici od društvenog bogatstva, mada su uslov njegove egzistencije.

Samo ukoliko je robna rezerva uslov robnog prometa i ukoliko je sama oblik koji je nužno nastao u robnom prometu, ukoliko je, dakle, ova prividna stagnacija oblik samoga tečenja, upravo kao što je stvaranje novčane rezerve uslov novčanog prometa — samo utoliko je ona normalna. A, naprotiv, čim robe koje zastaju u svojim prometnim rezervoarima ne učine mesta talasu proizvodnje koji za njima žuri, dakle čim se rezervoari prepune, robna rezerva se uvećava usled prometnog zastoja, upravo kao što blaga porastu kad zapne novčani promet. Pri tome je svejedno da li se ovaj zastoj zbiva u magacinima industrijskog kapitaliste ili u stovarištima trgovaca. Tada robna rezerva nije uslov neprekidne prodaje, već posledica neprođe roba. Troškovi ostaju isti, ali pošto sad proizlaze iz samog oblika, naime iz nužnosti da se robe pretvore u novac, i iz teškoće ove metamorfoze, to oni ne ulaze u robnu vrednost, već su odbici, gubitak u vrednosti pri realizovanju vrednosti. Pošto se normalni i nenormalni oblik rezerve ne razlikuju po obliku i pošto su oba zastoji prometa, mogu se pojave pobrkati i tim više obmanuti samog agenta proizvodnje, što za proizvođača može prometni proces njegova kapitala teći, iako se zaustavio prometni proces njegove robe koja je prešla u ruke trgovaca. Ako obim proizvodnje i potrošnje nabuja, onda, pri inače jednakim okolnostima, nabuja i obim robne rezerve. Ona se obnavlja i apsorbuje istom brzinom, ali joj je obim veći. Prema tome, uvećanje obima robne rezerve, koje potiče iz prometnog zastoja, može pogrešno da se shvati kao simptom proširenja procesa reprodukcije, naročito čim je s razvitkom kreditnog sistema data mogućnost da se stvarno kretanje mistificira.

Troškovi obrazovanja rezerve sastoje se: 1) iz kvantitativnog opadanja mase proizvoda (na primer kod rezerve brašna); 2) iz kvarenja kakvoće; 3) iz opredmećenog i živog rada potrebnog za održavanje rezerve.

III. Transportni troškovi

Ovde nije potrebno ulaziti u sve pojedinosti prometnih troškova, kao npr. pakovanje, sortiranje itd. Opšti zakon je da *nijedan prometni trošak koji potiče samo iz promene oblika robe ne dodaje njoj nikakvu vrednost*. To su prosto troškovi za realizaciju vrednosti, ili za njeno prevođenje iz jednog oblika u drugi. Kapital uložen u ove troškove (uključujući rad kojim on komanduje) spada u faux frais kapitalističke proizvodnje. Oni se moraju naknaditi iz viška vrednosti, a ova naknada, kad posmatramo celu kapitalističku klasu, sačinjava odbitak od viška vrednosti ili viška proizvoda, baš kao što je za radnika ono vreme koje mu treba da za sebe kupuje životna sredstva izgubljeno vreme. Ali

transportni troškovi igraju toliko važnu ulogu da ih ovde treba još ukratko osmotriti.

Unutar kružnog toka kapitala i robne metamorfoze, koja sačinjava jedan njegov odsek, vrši se razmena materije društvenog rada. Ova razmena materije može zahtevati da proizvodi promene prostor, da se stvarno kreću od jednog mesta do drugog. Ali promet roba može se zbivati i bez njihovog fizičkog kretanja, a transport proizvoda i bez robnog prometa, pa čak i bez neposredne razmene proizvoda. Kuća koju A proda B-u nalazi se kao roba u prometu, ali ne ide u šetnju. Pokretne robne vrednosti, kao pamuk ili sirovo železo, čuče na istom stovarištu u isto vreme dok prolaze kroz tuceta prometnih procesa, prodavani i preprodavani od špekulanata.[17] Ono što se ovde stvarno kreće jeste pravo svojine na stvar, ne sama stvar. S druge strane, igrala je transportna industrija veliku ulogu na primer u državi Inka, mada društveni proizvod nije ni cirkulisao kao roba, niti bio raspodeljivan putem trampe.

Stoga, kad se transportna industrija na osnovici kapitalističke proizvodnje pojavljuje kao uzrok prometnih troškova, onda ovaj posebni pojavni oblik ne menja stvar ni u čemu.

Mase proizvoda ne povećavaju se njihovim transportom. Ni promena njihovih prirodnih svojstava, koju transport eventualno prouzroči, nije, osim nekih izuzetaka, nameravani korisni učinak, već neizbežno zlo. Ali upotrebna vrednost stvari ostvaruje se jedino u njihovoj potrošnji, a njihova potrošnja može učiniti potrebnim njihovo premeštanje, dakle dopunski proces proizvodnje transportne industrije. Prema tome, proizvodni kapital koji je u nju uložen dodaje vrednost transportovanim proizvodima delom putem prenošenja vrednosti transportnih sredstava, delom dodavanjem vrednosti transportnim radom. Ovaj poslednji dodatak vrednosti deli se, kao kod svake kapitalističke proizvodnje, na naknadu najamnine i višak vrednosti.

U svakom procesu proizvodnje igra veliku ulogu premeštanje predmeta rada, a tako i sredstava za rad i radne snage koji su za ovo premeštanje potrebni—npr. pamuk koji prelazi iz grebenare u predionicu, ugalj koji se iz okna diže na površinu. Prelaženje gotovog proizvoda kao gotove robe s jednog samostalnog mesta proizvodnje na drugo, prostorno od njega udaljeno, pokazuje istu pojavu, samo u većem razmeru. Na transport proizvoda s jednog mesta proizvodnje na drugo nadovezuje se još i transport gotovih proizvoda iz oblasti proizvodnje u oblast potrošnje. Proizvod je gotov za potrošnju kad završi ovo kretanje.

Kao što ranije rekosmo, opšti zakon robne proizvodnje jeste: proizvodnost rada i vrednost koju rad stvara stoje u obrnutoj srazmeri.

---

[17] Ovo poslednje Storch naziva circulation factice[1]*.

---

[1]* veštački promet

Kao za svaku drugu, važi to i za transportnu industriju. Što je manja količina rada, mrtvog i živog, koju zahteva transport robe za datu razdaljinu, to je veća proizvodnost rada, i obrnuto.[18]

Apsolutna veličina vrednosti koju transport dodaje robama stoji pod inače neizmenjenim okolnostima u obrnutoj srazmeri prema proizvodnoj snazi transportne industrije, a u upravnoj srazmeri prema daljinama koje valja prevaljivati.

Relativni deo vrednosti što ga transportni troškovi, pod inače neizmenjenim uslovima, dodaju ceni robe stoji u upravnoj srazmeri prema veličini njene zapremine i njenoj težini. Ipak ima mnogo okolnosti koje ovo modifikuju. Transport, npr., zahteva veće ili manje mere predostrožnosti, prema tome i veći ili manji utrošak rada i sredstava za rad, zavisno od toga kolika je za koji artikal opasnost od lomljenja, kvarenja i eksplozivnosti. Železnički magnati pokazuju u ovoj stvari više genijalnosti u fantastičnom stvaranju vrsta nego botaničari i zoolozi. Klasifikacija dobara npr. na engleskim železnicama ispunjava čitave knjige, a po opštem načelu zasniva se na tendenciji da se raznovrsna prirodna svojstva dobara pretvore u isto tako mnogobrojne transportne poroke i obligatne izgovore za podvalu.

»Staklo, koje je ranije vredelo 11£ po crate (crate = sanduk za pakovanje određene zapremine), vredi sada usled napretka industrije i ukidanja poreza na staklo samo 2£, ali su transportni troškovi visoki kao i ranije, a kod kanalskog transporta još i više. Ranije su staklo i staklena roba za radove u olovu prevoženi na 50 milja uokrug Birmingema za 10 šilinga po toni. Sada je cena transporta triput veća pod izgovorom rizika zbog krhkosti tog artikla. A ko ne plaća što se doista skrha, jeste železnička direkcija.«[19]

Zatim, to što relativni deo vrednosti, koji transportni troškovi dodaju nekom artiklu, stoji u obrnutoj srazmeri prema njegovoj vrednosti, postaje za železničke magnate osobitim razlogom da neki artikal oporežu u upravnoj srazmeri s njegovom vrednošću. Na svakoj stranici

---

[18] Ricardo navodi Saya, koji smatra blagoslovom trgovine što ona pomoću transportnih troškova poskupljuje proizvode, odnosno podiže im vrednost. Say kaže: »Trgovina nas čini kadrima da dobijemo neku robu na mestu njena postanka i da je prenesemo na neko drugo potrošačko mesto; ona nas, dakle, osposobljava da uvećamo vrednost robe za čitavu razliku između njene cene u prvom i u drugom mestu.« [11]Ricardo na ovo primećuje: »Istina je, ali kako se njoj pridaje ova dodatna vrednost? Dodajući troškovima proizvodnje prvo troškove transporta, a drugo profit na kapital[4] koji je trgovac predujmio. Roba ima veću vrednost jedino iz istog razloga iz kojeg svaka druga roba može da stekne veću vrednost, naime zato što se na njenu proizvodnju i transport utroši više rada pre no što ju potrošač kupi. To se ne sme označiti kao neka prednost trgovine.« (Ricardo, *Principles of Political Economy*, 3. izd., London 1821, str. 309, 310.)

[19] »Royal Commission on Railways«, str. 31, br. 630.

iskaza svedoka navedenoga izveštaja ponavljaju se žalbe industrijalaca i trgovaca u vezi s ovom stvari.

Kapitalistički način proizvodnje smanjuje transportne troškove za pojedinačnu robu razvijanjem transportnih i komunikacionih sredstava, kao i koncentracijom — veličinom razmera — transporta. On uvećava onaj deo društvenog rada, živoga i opredmećenoga, koji se troši na robni transport, najpre pretvaranjem velike većine svih proizvoda u robe, a onda zamenjivanjem lokalnih tržišta udaljenima.

Cirkulisanje, tj. stvarni promet roba u prostoru svodi se na transport roba. Transportna industrija predstavlja s jedne strane, samostalnu granu proizvodnje, a stoga posebnu oblast za ulaganje proizvodnog kapitala. S druge strane, ona se odlikuje time što se pojavljuje kao produženje procesa proizvodnje *u samom* prometnom procesu i *za* prometni proces.

Drugi odeljak

Obrt kapitala

GLAVA SEDMA

Vreme i broj obrta

Videli smo da je ukupno vreme prometa[1*] nekog datog kapitala jednako zbiru njegovog vremena prometa i njegovog vremena proizvodnje. To je odsečak vremena od trenutka predujma kapital-vrednosti u određenom obliku do povratka dejstvujuće kapital-vrednosti u istom obliku.

Određujuća svrha kapitalističke proizvodnje uvek je oplođavanje predujmljene vrednosti, bilo da je ta vrednost predujmljena u svom samostalnom, tj. novčanom obliku, ili u robi, tako da njen oblik vrednosti ima u ceni predujmljene robe samo zamišljenu samostalnost. U oba slučaja ova kapital-vrednost prolazi za vreme svoga kružnog toka kroz razne oblike egzistencije. Njena identičnost sa samom sobom konstatuje se u knjigama kapitaliste, ili u obliku računskog novca.

Bilo da uzmemo oblik $N \ldots N'$ ili oblik $P \ldots P$, oba oblika uključuju: 1) da je predujmljena vrednost fungirala kao kapital-vrednost i oplodila se; 2) da se vratila na oblik kojim je proces otpočela, pošto je prošla kroz proces. Oplođavanje predujmljene vrednosti N i u isto vreme vraćanje kapitala na taj oblik (novčani) potpuno je očigledno u $N \ldots N'$. Ali isto se zbiva i u drugom obliku. Jer polazna tačka za P jeste prisutnost elemenata proizvodnje, robâ date vrednosti. Oblik uključuje oplođavanje te vrednosti (R' i N') i povratak na prvobitni oblik, jer u drugom P predujmljena vrednost ima opet oblik elemenata proizvodnje u kojima je prvobitno bila predujmljena.

Ranije smo videli: »Ima li proizvodnja kapitalistički oblik, ima ga i reprodukcija. Kao što se proces rada u kapitalističkom načinu proizvodnje ispoljava samo kao sredstvo za proces oplođavanja vrednosti, tako se i reprodukcija ispoljava samo kao sredstvo da se predujmljena vrednost reprodukuje kao kapital, tj. kao vrednost koja se sama oplođuje.« (Knjiga I, glava XXI, str. 588[2*].)

Tri oblika I) $N \ldots N'$, II) $P \ldots P$ i III) $R' \ldots R'$, razlikuju se u ovome: u obliku II ($P \ldots P$), obnavljanje procesa, proces reprodukcije

---

1* Ovde se, očevidno, misli na vreme jednog kružnog toka. Mi prevodimo onako kako glasi u originalu (Zirkulationszeit). — 2* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 499.

izražen je kao stvaran, a u obliku I samo kao mogućan. Ali obadva se razlikuju od oblika III u tome što polaznu i stoga i povratnu tačku čini predujmljena kapital-vrednost bilo kao novac, bilo u obličju materijalnih elemenata proizvodnje. U $N \ldots N'$ povratak je $N' = N + n$. Ako se proces obnavlja u istom razmeru, onda je N opet polazna tačka i n ne ulazi u njega, već nam samo pokazuje da se N oplodilo kao kapital i zato proizvelo višak vrednosti n, ali da ga je od sebe odgurnulo. U obliku $P \ldots P$ takođe je polazna tačka kapital-vrednost predujmljena u obliku elemenata proizvodnje P. Oblik uključuje njeno oplođavanje. Ako se vrši prosta reprodukcija, onda ista kapital-vrednost počinje nanovo svoj proces u istom obliku P. Ako se vrši akumulacija, to sada P' (po veličini vrednosti $= N' = R'$) otvara proces kao uvećana kapital-vrednost. Ali on opet počinje s predujmljenom kapital-vrednošću u početnom obliku, mada s većom kapital-vrednošću nego ranije. Naprotiv, u obliku III, kapital-vrednost započinje proces ne kao predujmljena nego kao već oplođena, kao celokupno bogatstvo koje se nalazi u robnom obliku i od kojega je predujmljena kapital-vrednost samo jedan deo. Ovaj poslednji oblik važan je za treći odeljak gde se kretanje pojedinačnih kapitala uzima u povezanosti s kretanjem celokupnog društvenog kapitala. Nasuprot tome, on se ne može upotrebiti kod obrta kapitala, koji uvek počinje preduimanjem kapital-vrednosti, bilo u novčanom bilo u robnom obliku, i vazda uslovljava povratak kružeće kapital-vrednosti u obliku u kome je bila predujmljena. Od kružnih tokova I i II treba uzeti u obzir prvi, ukoliko se poglavito ima u vidu uticaj obrta na stvaranje viška vrednosti; drugi, pak, ukoliko se ima u vidu uticaj obrta na stvaranje proizvoda.

Koliko god ekonomisti nisu odvajali različite oblike kružnih tokova, toliko ih nisu odvojeno posmatrali ni u odnosu na obrt kapitala. Obično se uzima oblik $N \ldots N'$, jer on vlada pojedinačnim kapitalistom i služi mu pri računanju, čak i kad novac čini polaznu tačku samo u obličju računskog novca. Drugi polaze od predujma u obliku elemenata proizvodnje dok ne usledi povratak, pri čemu i ne postavljaju pitanje da li se to vraćanje vrši u obliku robe ili novca. Na primer:

»Ekonomski ciklus... tj. čitav tok proizvodnje, od momenta kad se učini predujam do povratka. U poljoprivredi je setva njegov početak, a žetva završetak.« (»Economic Cycle, ... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending.« –S. P. Newman, *Elements of Political Economy*, Andover, New York, str. 81.)

Drugi počinju sa R' (III oblik):

»Svet saobraćaja proizvodnje može se smatrati da teče u krugu koji ćemo nazvati ekonomskim ciklusom i u kome on izvršuje po jedan opticaj čim posao, izvršivši svoje sukcesivne transakcije, opet dođe na tačku od koje je pošao. Početak se može datirati od tačke gde kapitalista prima pazar pomoću kojega mu se vraća njegov kapital, a od koje tačke on ponovo počinje vrbovati radnike i razdeljivati

im u najamnini njihovo izdržavanje ili, bolje reći, moć da ga pribave; počinje od njih dobijati izrađene artikle kojima posluje; donosi ove artikle na tržište i tamo završava kružni tok ovog jednog niza kretanja prodajući robu i nadoknađujući dobijenom sumom čitav svoj predujam kapitala.« (Th. Chalmers, *On Political Economy*, 2. izd., London 1832, str. 85.)

Čim je celokupna kapital-vrednost koju neki individualni kapitalista ulaže u koju bilo granu proizvodnje opisala kružni tok svog kretanja, ona se ponovo nalazi u početnom obliku, te može ponoviti isti proces. Ona ga mora ponavljati ako vrednost treba da se ovekoveči i da se oplođuje kao kapital-vrednost. Pojedinačni kružni tok sačinjava u životu kapitala samo jedan odsečak koji se stalno ponavlja, dakle jedan period. Na završetku perioda *N*. . .*N'* kapital se ponovo nalazi u obliku novčanog kapitala koji ponovo prolazi kroz niz preobražaja oblika, niz koji obuhvata njegov proces reprodukcije, odnosno oplođavanja. Na završetku perioda *P*. . .*P* kapital se ponovo nalazi u obliku elemenata proizvodnje, koji su pretpostavka njegovog obnovljenog kružnog toka. Kružni tok kapitala, određen ne kao pojedinačni čin, već kao periodičan proces, zove se njegov obrt. Trajanje ovog obrta dato je zbirom njegovog vremena proizvodnje i vremena prometa. Ovaj zbir vremena sačinjava vreme obrta kapitala. On meri, dakle, razmak od jednog perioda kružnog toka celokupne kapital-vrednosti do narednoga; on meri periodičnost u životnom procesu kapitala, ili, ako se hoće, vreme obnavljanja, ponavljanja procesa oplođavanja odnosno proizvodnje iste kapital-vrednosti.

Ne uzimajući u obzir individualne zgode, koje pojedinačnom kapitalu mogu ubrzati ili skratiti vreme obrta, vreme obrta kapitalâ razlikuje se prema različnosti oblasti njihovog ulaganja.

Kao što je radni dan prirodna jedinica mere za funkcionisanje radne snage, tako je godina prirodna jedinica mere za obrte dejstvujućeg kapitala. Prirodna osnovica ove jedinice je u tome što su najvažniji usevi umerenog pojasa, koji je kolevka kapitalističke proizvodnje, godišnji proizvodi.

Nazovimo godinu kao jedinicu mere vremena obrta *O*, vreme obrta nekog određenog kapitala *o*, broj njegovih obrta *n*; onda je $n=O/o$. Ako, dakle, vreme obrta *o* iznosi, npr., 3 meseca, onda je $n={}^{12}/_{3}=4$; kapital pravi 4 obrta na godinu ili obrne se četiri puta. Ako je $o=18$ meseci, onda je $n={}^{12}/_{18}={}^{2}/_{3}$, ili kapital prevaljuje za godinu dana samo $^{2}/_{3}$ svog vremena obrta. Ako njegovo vreme obrta iznosi više godina, ono se mora računati umnožavanjem više godina.

Za kapitalistu je vreme obrta njegovog kapitala vreme za koje on mora predujmiti svoj kapital da bi ga oplodio i dobio natrag u prvobitnom obličju.

Pre no što izbliže ispitamo uticaj obrta na proces proizvodnje i oplođavanja vrednosti, moramo razmotriti dva nova oblika koje kapital prima iz prometnog procesa i koji utiču na oblik njegova obrta.

GLAVA OSMA

Stalni kapital i opticajni kapital

I. Razlike u obliku

U šestoj glavi prve knjige[1*] videli smo da jedan deo postojanog kapitala zadržava naspram proizvoda čijem stvaranju doprinosi određeni upotrebni oblik u kome ulazi u proces proizvodnje. On, dakle, kroz duži ili kraći period stalno iznova vrši iste funkcije u stalno ponavljanim procesima rada. Tako je, na primer, s radioničkim zgradama, mašinama itd., ukratko sa svim onim što obuhvatamo nazivom *sredstva za rad*. Ovaj deo postojanog kapitala ustupa proizvodu vrednost srazmerno tome koliko on zajedno sa sopstvenom upotrebnom vrednošću gubi od sopstvene razmenske vrednosti. Ovo ustupanje, ili prelaženje vrednosti takvog sredstva za proizvodnju na proizvod u čijem stvaranju sadejstvuje, određuje se prosečnim računom; ono se meri prosečnim trajanjem njegova funkcionisanja, od trenutka kada to sredstvo za proizvodnju ulazi u proces proizvodnje do trenutka kada je sasvim istrošeno, odumrlo, i kad se mora zameniti ili reprodukovati novim egzemplarom iste vrste.

Ono što je za ovaj deo postojanog kapitala—za prava sredstva za rad — karakteristično, jeste, dakle, ovo:

Jedan deo kapitala predujmljen je u obliku postojanog kapitala, tj. u obliku sredstava za proizvodnju, koja sad funkcionišu kao činioci procesa rada dokle god istraje samostalno upotrebno obličje s kojim su u taj proces ušla. Gotov proizvod, dakle, i stvaraoci proizvoda ukoliko su pretvoreni u proizvod, izbacuje se iz procesa proizvodnje, da bi kao roba prešao iz oblasti proizvodnje u oblast prometa. Sredstva za rad, naprotiv, nikad ne napuštaju oblast proizvodnje kad su jednom u nju ušla. Njihova funkcija vezuje ih za tu oblast. Jedan deo predujmljene kapital-vrednosti *ustaljen je (fiksiran)* u ovom obliku, koji je određen funkcijom sredstava za rad u procesu. S funkcionisanjem, a stoga s rabaćenjem sredstva za rad, prelazi jedan deo njegove vrednosti na proizvod; drugi ostaje ustaljen u sredstvu za rad, a time u procesu proizvodnje. Ovako ustaljena vrednost stalno se smanjuje, dok sredstvo

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 184.

za rad nije odslužilo, te se i njegova vrednost u toku dužeg ili kraćeg perioda razdelila na masu proizvoda koji izlaze iz niza stalno ponavljanih procesa rada. Ali dokle god je još u dejstvu kao sredstvo za rad, dakle dokle god se još ne mora zameniti novim primerkom iste vrste, postojana kapital-vrednost uvek ostaje u njemu fiksirana, dok drugi deo vrednosti, koja je u njemu prvobitno fiksirana, prelazi na proizvod i stoga cirkuliše kao sastavni deo robne rezerve. Što duže istraje sredstvo za rad, što se sporije rabati, to duže ostaje kapital-vrednost fiksirana u ovom upotrebnom obliku. Ali ma kakav bio stepen njegove istrajnosti, proporcija u kojoj ustupa vrednost stoji uvek u obrnutoj srazmeri prema celokupnom vremenu njegova funkcionisanja. Kad se od dve mašine jednake vrednosti jedna porabati za pet godina, a druga za deset, onda prva ustupa za jednako vreme dvaput više vrednosti nego druga.

Ovaj deo kapital-vrednosti, fiksiran u sredstvu za rad, cirkuliše kao i svaki drugi. Mi smo uopšte videli da se čitava kapital-vrednost nalazi u stalnoj cirkulaciji, dakle da je u tome smislu svaki kapital cirkulišući kapital. Ali cirkulacija ovde posmatranog dela kapitala je specifična. Prvo, on ne cirkuliše u svom upotrebnom obliku, već cirkuliše samo njegova vrednost, i to postupno, u odlomcima, u onoj meri u kojoj ona s njega prelazi na proizvod koji cirkuliše kao roba. Za sve vreme trajanja njegove funkcije, jedan deo njegove vrednosti ostaje u njemu uvek fiksiran, samostalan prema robama čijoj proizvodnji pomaže. Ovom osobenošću stiče ovaj deo postojanog kapitala oblik *stalnog kapitala [fixes Kapital]*. Nasuprot tome, svi ostali materijalni sastavni delovi kapitala predujmljenog u procesu proizvodnje sačinjavaju *opticajni ili tečni kapital [zirkulierendes* ili *flüssiges Kapital]*.

Jedan deo sredstava za proizvodnju — naime takve pomoćne materije koje sama sredstva za rad troše za vreme svog funkcionisanja, kao što parna mašina troši ugalj, ili koje samo potpomažu proces, kao gas za osvetljenje itd. — ne ulaze materijalno u proizvod. Samo njihova vrednost sačinjava deo vrednosti proizvoda. Njihova vrednost cirkuliše sa proizvodom u njegovom sopstvenom prometu. Ovo im je zajedničko sa stalnim kapitalom. Ali u svakom procesu rada u koji ulaze one se sasvim istroše, moraju se, dakle, za svaki nov proces rada potpuno zameniti novim primercima iste vrste. One ne održavaju svoje samostalno upotrebno obličje za vreme svog funkcionisanja. Prema tome, i za vreme njihovog funkcionisanja ne ostaje nijedan deo kapital-vrednosti fiksiran u starom njihovom upotrebnom obličju, u njihovom naturalnom obliku. Okolnost da ovaj deo pomoćnih materija ne ulazi materijalno u proizvod, već da samo po svojoj vrednosti ulazi kao deo u vrednost proizvoda, kao i to što je sa ovim u vezi, da je funkcionisanje tih materija prikovano za oblast proizvodnje, zavelo je ekonomiste kao Ramsaya (koji u isti mah brka stalni i postojani kapital) da na njih primeni kategoriju stalnog kapitala.[1*]

[1*] Vidi u 24. tomu ovog izdanja

Onaj deo sredstava za proizvodnju koji u proizvod ulazi materijalno, dakle sirovina itd., dobija time delimično oblike u kojima docnije može kao sredstvo užitka ući u individualnu potrošnju. Sredstva za rad u pravom smislu, materijalni nosioci stalnog kapitala, troše se samo proizvodno i ne mogu ulaziti u individualnu potrošnju, jer ne ulaze u proizvod ili upotrebnu vrednost čijem stvaranju pomažu, nego, naprotiv, do svog potpunog porabaćenja zadržavaju prema njoj svoje samostalno obličje. Izuzetak čine transportna sredstva. Korisni učinak koji ona postižu za vreme svog proizvodnog funkcionisanja, dakle za vreme dok se nalaze u oblasti proizvodnje, menjanja mesta, ulazi u isto vreme i u individualnu potrošnju, npr. putnika. Ali on i tada plaća njihovu upotrebu, kao što plaća upotrebu i drugih sredstava potrošnje. Videli smo da se, npr., u hemijskoj fabrikaciji sirovina i pomoćne materije slivaju u jedno.[1*] To se događa i sa sredstvima za rad i pomoćnim materijama i sirovinama. Tako, npr., u zemljoradnji materije dodate u meliorącijama zemljišta delimično ulaze u biljni proizvod kao njegovi sačinitelji. S druge strane, njihovo dejstvo se proteže kroz duži period, npr. 4 - 5 godina. Stoga jedan deo njihov ulazi u proizvod materijalno i time ujedno prenosi svoju vrednost na proizvod, dok drugi deo fiksira svoju vrednost u svom starom upotrebnom obliku. On produžuje živeti kao sredstvo za proizvodnju i stoga stiče oblik stalnog kapitala. Kao radna stoka, vo je stalni kapital. Ako se pojede, onda ne funkcioniše kao sredstvo za rad, pa ni kao stalni kapital.

Osnov koji jednom delu kapital-vrednosti uložene u sredstva za proizvodnju, daje karakter stalnog kapitala leži isključivo u specifičnom načinu na koji ova vrednost cirkuliše. Ovaj naročiti način prometa potiče iz naročitog načina na koji sredstvo za rad ustupa svoju vrednost proizvodu, ili na koji se za vreme procesa proizvodnje ponaša kao sačinilac vrednosti. A ovaj opet potiče iz osobite vrste funkcije sredstava za rad u procesu rada.

Zna se da ista upotrebna vrednost koja iz jednog procesa rada izlazi kao proizvod, ulazi u drugi kao sredstvo za proizvodnju. Samo funkcija nekog proizvoda kao sredstva za rad u procesu proizvodnje čini taj proizvod stalnim kapitalom. A, naprotiv, ukoliko i sam tek izlazi iz nekog procesa, on nije nikako stalni kapital. Neka mašina, na primer, kao proizvod odnosno roba fabrikanta mašina spada u njegov robni kapital. Stalnim kapitalom postaje ona tek u ruci kupca, kapitaliste koji je upotrebljava proizvodno.

Uzev da su sve druge okolnosti jednake, stepen stalnosti raste s trajnošću sredstva za rad. Naime, od te trajnosti zavisi veličina razlike između kapital-vrednosti, fiksirane u sredstvu za rad, i onog dela te veličine vrednosti koji ono u ponavljanim procesima rada ustupa proizvodu. Što se sporije vrši ovo ustupanje vrednosti — a sredstvo

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 166 - 167.

za rad ustupa vrednost pri svakom ponavljanju istog procesa rada—to je veći fiksirani kapital, to je veća razlika između kapitala primenjenog u procesu proizvodnje i kapitala koji je u njemu utrošen. Čim se ova razlika bude izgubila, sredstvo za rad okončalo je život, te je sa svojom upotrebnom vrednošću izgubilo i vrednost. Ono je prestalo biti nosilac vrednosti. Pošto sredstvo za rad, kao i svaki drugi materijalni nosilac postojanog kapitala, ustupa vrednost proizvodu samo u onoj meri u kojoj sa svojom upotrebnom vrednošću gubi i vrednost, to je jasno da je period u kome postojani kapital ostaje u njemu fiksiran to duži što se sporije gubi njegova upotrebna vrednost, što duže ono traje u procesu proizvodnje.

Ako se neko sredstvo za proizvodnju, koje nije sredstvo za rad u pravom smislu, npr. pomoćna materija, sirovina, polufabrikat itd., u pogledu ustupanja vrednosti, a stoga i načina prometa svoje vrednosti ponaša kao sredstvo za rad, onda je i ono materijalni nosilac, oblik egzistencije stalnog kapitala. To je slučaj kod takvih, već pomenutih, melioracija zemljišta koje tlu dodaju hemijske sastojke čije se dejstvo proteže na više perioda proizvodnje ili godina. Ovde jedan deo vrednosti produžuje živeti pored proizvoda u svom samostalnom obličju, ili u obličju stalnog kapitala, dok je drugi deo vrednosti ustupljen proizvodu, te stoga s njime cirkuliše. U ovom slučaju ne ulazi u proizvod samo jedan deo vrednosti stalnog kapitala nego i upotrebna vrednost, supstancija u kojoj taj deo vrednosti postoji.

Ostavljajući po strani osnovnu zabludu — brkanje kategorija: stalni i opticajni kapital s kategorijama: postojani i promenljivi kapital — konfuzija ekonomista u dosadanjem određivanju pojmova počiva u prvom redu na sledećim momentima:

Određena svojstva koja sredstvima za rad pripadaju materijalno oni čine neposrednim svojstvima stalnog kapitala, npr. fizičku nepokretnost recimo neke kuće. Onda se uvek lako može dokazati da druga sredstva za rad, koja su kao takva takođe stalni kapital, imaju suprotno svojstvo, npr. fizičku pokretljivost recimo nekog broda.

Ili pak brkaju ekonomsku određenost oblika, koja proizlazi iz prometa vrednosti, s nekim materijalnim svojstvima; kao da bi stvari koje same sobom uopšte nisu kapital, nego to postaju samo u određenim društvenim odnosima, mogle već *same po sebi* i od prirode biti kapital u nekom određenom obliku, u obliku stalnog ili opticajnog kapitala. Videli smo u knj. I, gl. V[1]*, da se sredstva za proizvodnju u svakom procesu rada, pod kakvim bilo društvenim uslovima se on vršio, dele na sredstva za rad i predmet rada. Ali i jedna i druga postaju kapitalom tek u kapitalističkom načinu proizvodnje, i to »proizvodnim kapitalom«, kako je definisan u prošlom odeljku. Time se razlika između sredstva za rad i predmeta rada, zasnovana na prirodi procesa rada, odražava u novom obliku razlike između stalnog i opticajnog kapitala. Tek time jedna stvar

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 163 - 166.

koja funkcioniše kao sredstvo za rad postaje stalni kapital. Ako po svojim materijalnim svojstvima može služiti i u drugim funkcijama osim funkcije sredstva za rad, onda ona jeste ili nije stalni kapital, već prema različnosti svoje funkcije. Stoka, kao radna stoka, stalni je kapital; kao tovna stoka ona je sirovina koja naposletku ulazi u promet kao proizvod, dakle nije stalni, već opticajni kapital.

Gola činjenica da je neko sredstvo za proizvodnju duže vremena fiksirano u ponavljanim procesima rada, ali u takvim koji su povezani, kontinuelni, te stoga sačinjavaju jedan period proizvodnje — tj. celokupno vreme proizvodnje koje je potrebno da se proizvod do kraja izradi — uslovljava, kao god i stalni kapital, duži ili kraći predujam od strane kapitaliste, ali ne čini njegov kapital stalnim kapitalom. Seme, npr., nije stalni kapital, već samo sirovina koja je otprilike godinu dana fiksirana u procesu proizvodnje. Svaki kapital, dok god funkcioniše kao proizvodni kapital, fiksiran je u procesu proizvodnje, prema tome i svi elementi proizvodnog kapitala, kakvi im god bili materijalno obličje, funkcija i način prometa njihove vrednosti. Da li ova fiksiranost traje duže ili kraće vreme, prema vrsti procesa proizvodnje ili željenom korisnom učinku, to ne izaziva razliku između stalnog i opticajnog kapitala.[20]

Jedan deo sredstava za rad, uključujući i opšte uslove za rad, fiksira se za mesto, čim kao sredstvo za rad uđe u proces proizvodnje, odnosno čim bude spremljen za proizvodnu funkciju, kao, npr., mašine; ili se već unapred može proizvesti u tom nepokretnom obliku, vezanom za mesto, kao npr. melioracije zemljišta, fabričke zgrade, visoke peći, kanali, železnice itd. Ovde je neprekidna vezanost sredstava za rad za proces proizvodnje, u kome treba da funkcionišu, ujedno uslovljena i njihovim fizičkim načinom egzistencije. S druge strane, neko sredstvo za rad može fizički stalno menjati mesto, kretati se, a ipak se stalno nalaziti u procesu proizvodnje, kao lokomotiva, brod, radna stoka itd. Niti mu u prvom slučaju nepokretnost daje obeležje stalnog kapitala, niti mu u drugome pokretnost to obeležje oduzima. Ali okolnost da su neka sredstva za rad lokalno fiksirana, da su svojim korenima urasla u tlo, dodeljuje ovom delu stalnog kapitala posebnu ulogu u ekonomiji nacija. Ona se ne mogu slati u inostranstvo, ne mogu cirkulisati na svetskom tržištu kao robe. Pravni osnovi svojine nad tim stalnim kapitalom mogu se menjati, on se može kupovati i prodavati, i utoliko ideelno cirkulisati. Ovi pravni osnovi mogu cirkulisati čak i na stranim tržištima, npr. u obliku akcija. Ali, s promenom lica koja su vlasnici ove vrste stalnog kapitala ne menja se odnos nepokretnog, materijalno fiksiranog dela bogatstva u nekoj zemlji prema pokretnom njegovom delu.[21]

[20] Zbog teškoće u definisanju stalnog i opticajnog kapitala, g. Lorenz Stein misli da je ovo razlikovanje napravljeno samo radi lakšeg izlaganja.

[21] Dovde rukopis IV. Odavde rukopis II.

Iz osobitog prometa stalnog kapitala rezultira osobit obrt. Onaj deo vrednosti koji on u svom naturalnom obliku gubi trošeći se, cirkuliše kao deo vrednosti proizvoda. Proizvod se svojim prometom pretvara iz robe u novac, pa, dakle, i onaj deo vrednosti sredstava za rad koji cirkuliše sa proizvodom, naime njegova vrednost kaplje iz prometnog procesa kao novac u istoj srazmeri u kojoj to sredstvo za rad prestaje biti nosilac vrednosti u procesu proizvodnje. Njegova vrednost stiče sada, dakle, dvostruku egzistenciju. Jedan njen deo ostaje vezan za njegov upotrebni ili naturalni oblik koji pripada procesu proizvodnje, drugi deo se odvaja od njega kao novac. U toku funkcionisanja sredstva za rad, deo njegove vrednosti, koji postoji u naturalnom obliku, stalno opada, dok se onaj deo njegove vrednosti koji se preobraća u novac stalno uvećava sve dok se sredstvo za rad konačno nije iživelo, a njegova celokupna vrednost, odvojena od njegove lešine, nije pretvorila u novac. Ovde se pokazuje osobenost u obrtu ovog elementa proizvodnog kapitala. Pretvaranje njegove vrednosti u novac ide ukorak sa unovčavanjem robe koja je nosilac njegove vrednosti. Ali njegovo ponovno pretvaranje iz novčanog u upotrebni oblik rastavlja se od ponovnog pretvaranja robe u ostale njene elemente proizvodnje i, štaviše, određeno je periodom njegove sopstvene reprodukcije, tj. vremenom u čijem se toku sredstvo za rad iživelo i mora zameniti drugim primerkom iste vrste. Ako funkcionalno trajanje neke mašine, čija je vrednost recimo 10 000£, iznosi, npr., 10 godina, onda vreme obrta vrednosti, koja je u nju prvobitno predujmljena, iznosi 10 godina. Pre isteka toga vremena nju ne treba obnavljati, već ona produžuje dejstvovati u svom naturalnom obliku. Međutim, njena vrednost cirkuliše komad po komad, kao deo vrednosti onih roba čijoj kontinuelnoj proizvodnji ona služi, i tako se postepeno preobraća u novac, dok se najzad na kraju 10. godine nije sasvim pretvorila u novac, a iz novca ponovo u mašinu, dakle izvršila svoj obrt. Dok ovo vreme reprodukcije ne nastupi, njena vrednost se prvo postepeno akumuliše u obliku rezervnog novčanog fonda.

Ostali elementi proizvodnog kapitala sastoje se delom iz elemenata postojanog kapitala koji postoje u pomoćnim materijama i sirovinama, delom iz promenljivog kapitala predujmljenog u radnu snagu.

Analiza procesa rada i oplođavanja vrednosti (knj. I, gl. V) pokazala je da se ovi različiti sastavni delovi sasvim drukčije drže kao sačinioci proizvoda, a sasvim drukčije kao sačinioci vrednosti. Vrednost onog dela postojanog kapitala koji se sastoji iz pomoćnih materija i sirovina — kao god i vrednost njegova dela koji se sastoji iz sredstava za rad — pojavljuje se ponovo u vrednosti proizvoda kao samo prenesena vrednost, dok radna snaga posredstvom procesa rada dodaje proizvodu ekvivalenat svoje vrednosti, ili stvarno reprodukuje svoju vrednost. Zatim, jedan deo pomoćnih materija, ugalj za gorivo, gas za osvetljenje itd., utroši se u procesu rada ne ulazeći u proizvod materijalno, dok drugi njihov deo telesno ulazi u proizvod i sačinjava materijal njegove supstancije. Ali sve ove različnosti indiferentne su za promet, a stoga i

za način obrta. Ukoliko se pomoćne materije i sirovina potpuno utroše u stvaranju njihovog proizvoda, one prenose na proizvod celu svoju vrednost. Zato cela ta vrednost cirkuliše sa proizvodom, pretvara se u novac, a iz novca natrag u elemente proizvodnje robe. Njen obrt se ne prekida kao obrt stalnog kapitala, već neprestano prelazi čitav kružni tok svojih oblika, tako da se ovi elementi proizvodnog kapitala stalno obnavljaju u naturi.

Što se tiče promenljivog sastavnog dela proizvodnog kapitala, predujmljenog u radnu snagu, radna snaga kupuje se za jedan određen rok vremena. Čim je kapitalista nju kupio i pripojio procesu proizvodnje, ona sačinjava sastavni deo njegovog kapitala, i to njegovog promenljivog sastavnog dela. Ona dejstvuje svakodnevno za vreme jednog perioda vremena u kome ona proizvodu dodaje ne samo čitavu svoju dnevnu vrednost nego i suvišak preko toga, višak vrednosti, koji u ovaj mah ne uzimamo u obzir. Pošto je radna snaga kupljena, npr. za nedelju dana, i pošto je dejstvovala, kupovina se stalno mora obnavljati u uobičajenim rokovima. Ekvivalenat njene vrednosti, koji radna snaga dodaje proizvodu za vreme svoga funkcionisanja i koji se s prometom proizvoda pretvara u novac, mora se iz novca stalno ponovo pretvarati u radnu snagu ili stalno opisivati potpuno kružno kretanje svojih oblika, tj. obrtati se, ako se hoće da se kružni tok kontinuelne proizvodnje ne prekine.

Onaj deo vrednosti proizvodnog kapitala koji je predujmljen u radnu snagu prelazi, dakle, sav na proizvod (višak vrednosti ovde još jednako izostavljamo iz vida), opisuje s njime obe metamorfoze koje pripadaju prometnoj oblasti, a ovim stalnim obnavljanjem ostaje vazda pripojen procesu proizvodnje. Ma kako se, dakle, radna snaga u pogledu stvaranja vrednosti inače različito odnosila prema onim sastavnim delovima postojanog kapitala *koji ne sačinjavaju stalni* kapital, ova vrsta obrta njene vrednosti zajednička joj je s njima u suprotnosti prema stalnom kapitalu. Ovi sastavni delovi proizvodnog kapitala — njegovi delovi vrednosti predujmljeni u radnu snagu i u sredstva za proizvodnju koja ne sačinjavaju stalni kapital — stoje ovim zajedničkim karakterom svoga obrta prema stalnom kapitalu kao *opticajni* ili *tečni* kapital.

Kao što smo ranije videli[1*], novac što ga kapitalista plaća radniku za upotrebu radne snage u stvari je samo opšti oblik ekvivalenta za radnikova nužna životna sredstva. Utoliko se promenljivi kapital materijalno sastoji iz životnih sredstava. Ali se ovde, gde razmatramo obrt, radi o obliku. Ono što kapitalista kupuje nisu radnikova životna sredstva, nego sama njegova radna snaga. Ono što sačinjava promenljivi deo njegovog kapitala nisu radnikova životna sredstva, nego njegova aktivna radna snaga. Ono što kapitalista proizvodno troši u procesu

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 154 - 162.

rada jeste sama radna snaga, a ne radnikova životna sredstva. Novac koji je dobio za svoju radnu snagu preobraća u životna sredstva sam radnik, da bi ih ponovo pretvorio u radnu snagu, održao se u životu, baš kao što kapitalista npr. jedan deo viška vrednosti robe, koju proda za novac, preobraća u životna sredstva za sebe sama, a da niko zbog toga neće kazati da ga kupac njegove robe plaća životnim sredstvima. Čak i kad se radniku jedan deo najamnine plaća u životnim sredstvima u naturi, danas je to jedna druga transakcija. On prodaje svoju radnu snagu za neku određenu cenu i pri tome se ugovara da će jedan deo te cene primiti u životnim sredstvima. Ovo menja samo oblik plaćanja, ali ne i to da je ono što on stvarno prodaje njegova radna snaga. To je druga transakcija, koja se više ne vrši između radnika i kapitaliste, nego između radnika kao kupca robe i kapitaliste kao prodavca robe, dok je u prvoj transakciji radnik prodavac robe (svoje radne snage), a kapitalista njen kupac. Upravo kao kad bi kapitalista svoju robu zamenio robom, npr. kad bi mašinu, koju proda železari, zamenio železom. Dakle, nisu to radnikova životna sredstva koja dobijaju određenost tečnog kapitala u suprotnosti prema stalnom kapitalu. Nije to ni njegova radna snaga, već je to onaj deo vrednosti proizvodnog kapitala, predujmljen u njoj, koji oblikom svoga obrta dobija ovaj karakter, kakav imaju i neki sastavni delovi postojanog kapitala u suprotnosti prema drugim njegovim sastavnim delovima.

Vrednost tečnog kapitala — u radnoj snazi i sredstvima za proizvodnju — predujmljena je samo za ono vreme za koje se proizvod do kraja izradi, prema razmeru proizvodnje koji je dat s obimom stalnog kapitala. Ta vrednost ulazi sva u proizvod, dakle prodajom proizvoda opet se cela vraća iz prometa i može se nanovo predujmiti. Radna snaga i sredstva za proizvodnju, u obliku kojih postoji tečni sastavni deo kapitala, povlače se iz prometa u obimu koji je potreban da se proizvod dogotovi i proda, ali se oni moraju ponovnim kupovanjem, ponovnim pretvaranjem iz novčanog oblika u elemente proizvodnje, stalno zamenjivati i obnavljati. Oni se odjedanput povlače s tržišta u manjim masama nego elementi stalnog kapitala, ali se utoliko češće moraju ponovo povlačiti, a predujam kapitala, koji je na njih izdat, obnavlja se u kraćim periodima. Ovo stalno obnavljanje vrši se posredstvom stalnog prometanja proizvoda, sa kojim cirkuliše celokupna njihova vrednost. Naposletku, oni neprekidno opisuju čitav kružni tok metamorfoza, ne samo po vrednosti već i u svom materijalnom obliku; oni se iz robe stalno nanovo pretvaraju u elemente proizvodnje iste robe.

Uz svoju sopstvenu vrednost radna snaga dodaje proizvodu stalno višak vrednosti, ovaploćenje neplaćenog rada. Ovaj isto tako stalno cirkuliše sa gotovim proizvodom i pretvara se u novac, kao i ostali elementi vrednosti proizvoda. Ali ovde, gde se u prvom redu radi o obrtu kapital-vrednosti, a ne viška vrednosti koji se s njom istovremeno obrće, zasad višak vrednosti ne uzimamo u obzir.

Iz dosadašnjeg dobijamo ovaj rezultat:

1) Određenosti oblika stalnog i tečnog kapitala potiču samo iz različitog obrta kapital-vrednosti koja funkcioniše u procesu proizvodnje, ili *proizvodnog kapitala*. Sa svoje strane, ova različnost obrta potiče iz različitog načina na koji različni sastavni delovi proizvodnog kapitala prenose svoju vrednost na proizvod, a ne iz različnog njihovog udela u proizvodnji vrednosti proizvoda, ili iz njihovog karakterističnog držanja u procesu oplođavanja vrednosti. Naposletku, različnost u ustupanju vrednosti proizvodu — a stoga i različiti način na koji ova vrednost cirkuliše sa proizvodom i na koji se njegovim metamorfozama obnavlja u prvobitnom naturalnom obliku — potiče iz različnosti materijalnih obličja u kojima proizvodni kapital egzistira, i od kojih se za vreme stvaranja pojedinog proizvoda jedan deo utroši sav, a drugi samo postepeno. Samo se, dakle, proizvodni kapital može cepati na stalni i tečni. Naprotiv, za oba druga načina egzistencije industrijskog kapitala ova suprotnost ne postoji, dakle ni za robni kapital, ni za novčani kapital, niti pak kao suprotnost ova dva kapitala prema proizvodnom kapitalu. Ona postoji samo *za proizvodni kapital i u njegovom okviru*. Mogu novčani i robni kapital i te kako funkcionisati kao kapital i cirkulisati i te kako tečno, oni mogu postati tečni kapital u suprotnosti prema stalnome tek kad se pretvore u tečne sastavne delove proizvodnog kapitala. Ali zato što ta dva oblika kapitala obitavaju u prometnoj oblasti, dala se ekonomija počev od A. Smith-a zavesti, kao što ćemo videti, da ih strpa u jednu gomilu s tečnim delom proizvodnog kapitala pod kategorijom »opticajni kapital«. Oni su stvarno prometni kapital u suprotnosti prema proizvodnom, ali nisu opticajni kapital u suprotnosti prema stalnom.

2) Obrt stalnog sastavnog dela kapitala, dakle i vreme obrta potrebno za to, obuhvata više obrta tečnih sastavnih delova kapitala. Za isto vreme za koje se stalni kapital obrne jedanput, tečni kapital obrne se više puta. Jedan sastavni deo vrednosti proizvodnog kapitala dobija određenost oblika stalnog kapitala samo ukoliko se sredstvo za proizvodnju, iz kojega se sastoji, ne istroši u vremenskom periodu za koji se proizvod izradi i iz procesa proizvodnje izbaci kao roba. Jedan deo njegove vrednosti mora ostati vezan u sačuvanom starom upotrebnom obliku, dok drugi njegov deo cirkuliše s gotovim proizvodom, s čijim prometom cirkuliše istovremeno celokupna vrednost tečnih sastavnih delova kapitala.

3) Deo vrednosti proizvodnog kapitala, uložen u stalni kapital, predujmljen je sav, odjedanput, za sve vreme trajanja funkcije onog dela sredstava za proizvodnju iz kojih se stalni kapital sastoji. Kapitalista, dakle, ubacuje ovu vrednost u promet najedanput, ali je iz prometa nanovo povlači samo na komade i postepeno, realizovanjem onih delova vrednosti koje stalni kapital robama dodaje samo komad po komad. S druge strane, sama sredstva za proizvodnju u kojima se

fiksira jedan sastavni deo proizvodnog kapitala povlače se iz prometa odjedanput, da bi bila pripojena procesu proizvodnje za čitavo vreme trajanja njihovog funkcionisanja, ali za ovo vreme njih nije potrebno zamenjivati novim primercima iste vrste, reprodukovati ih. Za duže ili kraće vreme ona produžuju doprinositi stvaranju roba koje se bacaju u promet, a da sama ne izvlače iz prometa elemente svog vlastitog obnavljanja. Za to vreme, dakle, ni ona ne traže sa svoje strane obnavljanje predujma od strane kapitaliste. Naposletku, kapital-vrednost predujmljena u stalni kapital, prolazi za vreme trajanja funkcije sredstava za proizvodnju, u kojima postoji, kružni tok svojih oblika ne materijalno, već samo po svojoj vrednosti, i to samo delimično i postepeno. To jest, jedan deo njene vrednosti stalno cirkuliše i pretvara se u novac kao deo vrednosti robe, a da se iz novca ne pretvara ponovo u svoj prvobitni naturalni oblik. Ovo ponovno pretvaranje novca u naturalni oblik sredstva za proizvodnju zbiva se tek na kraju njegovog perioda funkcionisanja, kad je sredstvo za proizvodnju potpuno istrošeno.

4) Elementi tečnog kapitala isto tako su stalno fiksirani u procesu proizvodnje—ako ovaj treba da bude kontinuelan—kao i elementi stalnog kapitala. Ali ovako fiksirani elementi prvoga stalno se obnavljaju u naturi (sredstva za proizvodnju novim primercima iste vrste, radna snaga stalno obnavljanim kupovanjem); dok se, za vreme svog trajanja, elementi stalnog kapitala niti sami obnavljaju, niti pak treba obnavljati njihovo kupovanje. U procesu proizvodnje stalno se nalaze sirovine i pomoćne materije, ali uvek novi primerci iste vrste, pošto su stari utrošeni pri izradi gotovog proizvoda. Tako isto se i radna snaga stalno nalazi u procesu proizvodnje, ali samo stalnim obnavljanjem njene kupovine, a često i uz promenu lica. Nasuprot tome, identične zgrade, mašine itd. produžuju da funkcionišu za vreme ponavljanih obrta tečnog kapitala u istim ponavljanim procesima proizvodnje.

II. Sastavni delovi, zamena, opravka, akumulacija stalnog kapitala

Od uloženog kapitala pojedini elementi stalnog kapitala imaju različiti vek trajanja, a stoga i različne obrtne periode. Na železnici, npr., različno je trajanje funkcije i vreme reprodukcije šina, pragova, nasipa, staničnih zgrada, mostova, tunela, lokomotiva i kola, dakle i vreme obrta kapitala koji je u njih predujmljen. Kroz dugi niz godina zgrade, peroni, rezervoari vode, vijadukti, tuneli, proseci i nasipi, ukratko — sve što se na engleskim železnicama zove works of art[1*] ne treba da se obnavlja. Glavni predmeti rabaćenja jesu kolosek i vozni park (rolling stock).

1* tehnički objekti (Kunstbauten).

U početku izgradnje modernih železnica preovlađivalo je mišljenje, koje su podržavali najbolji inženjeri praktičari, da železnica traje vekovima, a da je rabaćenje šina tako potpuno neprimetno da se za sve finansijske i praktične svrhe može ispustiti iz vida; smatralo se da dobre šine mogu trajati 100—150 godina. Ali se uskoro pokazalo da vek jedne šine, koji, naravno, zavisi od brzine lokomotiva, težine i broja vozova, debljine samih šina i od mase drugih sporednih okolnosti, prosečno ne prekoračuje 20 godina. Štaviše, na nekim stanicama, centrima velikog saobraćaja, šine se istroše čak svake godine. Oko 1867. počele su se uvoditi čelične šine, koje su stajale otprilike dvostruko više od gvozdenih, ali zato traju duže nego dvostruko. Drveni pragovi trajali su 12 do 15 godina. Kod saobraćajnog materijala pokazalo se da se teretna kola znatno više rabate nego putnička. Vek jedne lokomotive računat je 1867. na 10 do 12 godina.

Rabaćenje je posledica u prvom redu same upotrebe. Uglavnom, šine se rabate u srazmeri prema broju vozova. (R. C., Nr. 17645.[22]) Pri uvećanoj brzini poraslo je rabaćenje u većoj srazmeri nego srazmera kvadrata brzine, tj. pri udvojenoj brzini vozova popelo se rabaćenje više no četvorostruko. (R. C., Nr. 17046.)

Dalje rabaćenje nastaje dejstvom prirodnih sila. Tako, pragovi ne trpe samo od stvarnog rabaćenja nego i od truljenja.

»Troškovi održavanja pruge ne zavise toliko od rabaćenja, koje saobraćaj sobom donosi, koliko od kakvoće drveta, železa i građevinskih objekata koji su izloženi atmosferi. Jedan jedini oštri zimski mesec naneće pruzi više štete nego čitava godina saobraćaja.« (R. P. Williams, *On the Maintenance of Permanent Way*. Predavanje u Institute of Civil Engineers, jesen 1867[112]).

Naposletku, kao i svugde u krupnoj industriji, igra i ovde moralno rabaćenje svoju ulogu: obično se po isteku 10 godina može za 30 000£ kupiti ista količina vagona i lokomotiva koja je ranije stajala 40 000£. Tako se na ovaj materijal mora računati pad tržišne cene za 25%, čak i kad se upotrebna vrednost ne smanjuje. (Lardner, *Railway Economy*, [str. 120].)

»Cevni mostovi neće se obnavljati u njihovom sadašnjem obliku.«

(Jer sad postoje bolji oblici za te mostove.)

»Obične popravke na njima, skidanje i zamenjivanje pojedinih delova, nisu izvodljive.« (W. B. Adams, *Roads and Rails*, London 1862, [str. 136].)

Sredstva za rad većim delom se stalno revolucionišu sa napretkom industrije. Stoga se ona ne naknađuju u njihovom prvobitnom, nego

[22] Citati obeleženi sa R. C. uzeti su iz: »Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament«, London 1867.—Pitanja i odgovori imaju brojeve, i oni se ovde navode.

u revolucionisanom obliku. S jedne strane, masa stalnog kapitala, koja je uložena u nekom određenom naturalnom obliku i u njemu ima da istraje neki određen prosečni vek, jeste razlog što se nove mašine itd. samo postepeno uvode, a stoga je i prepreka brzom opštem uvođenju poboljšanih sredstava za rad. S druge strane, konkurentska borba, naročito kod presudnih tehničkih revolucija, prisiljava na to da se stara sredstva za rad zamene novima pre no što dočekaju prirodni kraj svog života. To su, uglavnom, katastrofe, krize, koje primoravaju na takvo prevremeno obnavljanje radnog oruđa u većem društvenom razmeru.

Rabaćenje je (osim moralnoga) onaj deo vrednosti koji stalni kapital postepeno ustupa proizvodu svojim trošenjem, po prosečnoj meri u kojoj gubi svoju upotrebnu vrednost.

Ovo trošenje je jednim delom takvo da stalni kapital ima izvestan prosečni vek; za taj vek on se preduima ceo; kad mu taj vek istekne, mora se ceo zameniti. Za živa sredstva za rad, npr. konje, sama priroda propisuje vreme reprodukcije. Prirodni zakoni određuju prosečni njihov vek kao sredstava za rad. Čim taj rok istekne, moraju se istrošeni primerci zameniti novima. Konj se ne može zamenjivati komad po komad, već samo drugim konjem.

Drugi elementi stalnog kapitala dopuštaju periodično ili delimično obnavljanje. Ovde valja delimično ili periodično naknađivanje razlikovati od postupnog uvećavanja posla.

Stalni kapital sastoji se jednim delom iz jednorodnih sastavnih delova, ali koji ne traju podjednako dugo, nego se u različnim rokovima obnavljaju komad po komad. Tako se šine na stanicama moraju obnavljati češće nego na ostaloj pruzi. Isto tako i pragovi, od kojih je prema Lardneru 50-ih godina obnavljano na belgijskim železnicama 8% godišnje, dakle svi pragovi u roku od 12 godina.[13] Ovde je, dakle, odnos ovakav: jedna suma se predujmi u nekoj određenoj vrsti stalnog kapitala recimo za 10 godina. Ovaj izdatak učini se odjedanput. Ali, neki određeni deo tog stalnog kapitala, čija vrednost je ušla u vrednost proizvoda i s njime se preobratila u novac, zamenjuje se svake godine u naturi, dok drugi deo produžuje živeti u prvobitnom naturalnom obliku. Ovo preduimanje odjedanput, a reprodukovanje u naturalnom obliku samo komad po komad, čini da se ovaj kapital razlikuje kao stalni od tečnoga.

Drugi komadi stalnog kapitala sastoje se iz nejednakih sastavnih delova, koji se istroše u nejednakim rokovima, te se stoga moraju naknaditi. To je osobito slučaj kod mašina. Ono što smo upravo napomenuli u odnosu na različiti vek različnih sastavnih delova nekog stalnog kapitala važi ovde u odnosu na vek različnih sastavnih delova jedne iste mašine koja figuriše kao komad tog stalnog kapitala.

U pogledu postepenog proširenja posla u toku delimičnog obnavljanja napomenućemo sledeće. Mada, kao što smo videli, stalni kapital produžuje da dejstvuje u procesu proizvodnje u naturi, jedan deo njegove vrednosti, prema prosečnoj veličini njegova rabaćenja,

nalazio se u prometu zajedno s proizvodom, pretvorio se u novac i sačinjava elemenat rezervnog novčanog fonda za zamenu kapitala kad dođe rok njegovoj reprodukciji u naturi. Ovaj deo stalne kapital-vrednosti, pretvoren ovako u novac, može poslužiti da se posao proširi ili da se na mašinama izvedu poboljšanja koja uvećavaju njihovu delotvornost. Tako se u dužim ili kraćim periodima vrši reprodukcija, i to — posmatrano s društvenog stanovišta — reprodukcija u proširenom razmeru; ekstenzivno, ako se proširuje polje proizvodnje; intenzivno, ako se sredstvo za proizvodnju učini efikasnijim. Ova reprodukcija u proširenom razmeru ne potiče iz akumulacije — pretvaranja viška vrednosti u kapital — nego iz ponovnog pretvaranja vrednosti, koja se u novčanom obliku odelila, odvojila od tela stalnog kapitala, u nov, bilo dodatni, bilo efikasniji stalni kapital iste vrste. Naravno da od specifične prirode preduzeća zavisi dokle je i u kojim dimenzijama ono sposobno za ovakvo postepeno dodavanje, dakle i u kojim se dimenzijama mora sakupljati rezervni fond da bi se na ovaj način mogao ponovo uložiti, i u kojim se rokovima to može zbivati. S druge strane, ukoliko će se na postojećim mašinama moći izvršiti detaljna poboljšanja, zavisi, naravno, od prirode poboljšanja i konstrukcije samih mašina. A koliko se, npr. kod železnica, ovo unapred ima u vidu, dokazuje Adams:

»Cela konstrukcija trebalo bi da se upravlja prema principu koji vlada u košnici — sposobnost neograničenog širenja. Sve preterano solidne i unapred simetrično građene strukture jesu zlo i moraju se rušiti u slučaju proširenja.« (Str. 123.)

Ovo velikim delom zavisi od raspoloživog prostora. Kod nekih zgrada mogu se dodavati spratovi u visinu, kod drugih je potrebno širenje u stranu, dakle više zemljišta. U kapitalističkoj proizvodnji, s jedne strane se mnoga sredstva rasipaju, a s druge se, pri postepenom širenju posla, u velikoj meri vrši ovakvo necelishodno širenje u stranu (delom na štetu radne snage), jer se ništa ne izvodi po društvenom planu, nego sve zavisi od beskrajno različitih okolnosti, sredstava itd. kojima pojedini kapitalista dela. To dovodi do velikog rasipanja proizvodnih snaga.

Ovo delimično ponovno ulaganje rezervnog novčanog fonda (tj. onog dela stalnog kapitala koji se ponovo pretvorio u novac) najlakše je u zemljoradnji. Tu je jedno prostorno dato polje proizvodnje sposobno za najveće postepeno apsorbovanje kapitala. Isto tako gde se vrši prirodna reprodukcija, kao u stočarstvu.

Stalni kapital prouzročava posebne troškove održavanja. Jedan deo održavanja postiže se samim procesom rada; stalni kapital se kvari ako u procesu rada ne funkcioniše. (Vidi knj. I, gl. VI, str. 196,[1*] i gl. XIII, str. 423[2*]: rabaćenje mašina koje potiče od njihove neupotrebe.) Stoga engleski zakon i izričito smatra kao oštećenje (waste) ako se

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 187 - 188 — [2*] Isto, str. 358.

zakupljena zemljišta ne obrađuju prema običajima u zemlji. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law,[1*] *The Law of Landlord and Tenant*, London 1857, str. 96.) Ovo održanje, koje proističe iz upotrebe u procesu rada, jeste besplatan prirodni dar živog rada. A ova održavajuća snaga rada je dvovrsna. Ona, s jedne strane, održava vrednost materijala za rad prenoseći je na proizvod, a, s druge strane, održava vrednost sredstava za rad, ukoliko ne prenosi i nju na proizvod, održavajući njihovu upotrebnu vrednost posredstvom svog delovanja u procesu proizvodnje.

Ali, za svoje održavanje stalni kapital iziskuje i pozitivan utrošak rada. Mašinerija se s vremena na vreme mora čistiti. Ovde se radi o dodatnom radu bez kojega ona postaje nesposobna za upotrebu, o prostom suzbijanju štetnih elementarnih uticaja koji su nerazdvojni od procesa proizvodnje, dakle o održavanju u stanju radne sposobnosti u najdoslovnijem smislu. Po sebi se razume da je normalni vek stalnog kapitala sračunat na to da se ispunjavaju uslovi pod kojima on za to vreme može normalno funkcionisati, kao god što se pretpostavlja da čovek, ako prosečno živi 30 godina, sebe i umiva. Ovde se ne radi ni o zamenjivanju rada sadržanog u mašini, nego o stalnom dodatnom radu čiju nužnost stvara njena upotreba. Ne radi se o radu koji mašina izvršuje, već o radu koji se izvršuje na njoj, gde ona nije agent proizvodnje, nego sirovina. Kapital predujmljen u ovaj rad pripada tečnom kapitalu, mada ne ulazi u pravi proces rada kome proizvod duguje svoj postanak. Ovaj rad se mora u proizvodnji stalno trošiti, dakle i njegova vrednost se mora stalno naknađivati vrednošću proizvoda. Kapital predujmljen u taj rad pripada onom delu tečnog kapitala koji ima da pokriva opšte neproizvodne troškove i koji se na proizvedenu vrednost mora razdeliti po godišnjem prosečnom računu. Mi smo videli[2*] da u pravoj industriji ovaj rad oko čišćenja vrše radnici besplatno u pauzama, a upravo radi toga često i za vreme samog procesa proizvodnje, kad to postaje izvorom većine nesrećnih slučajeva. Ovaj rad se ne računa u ceni proizvoda. Utoliko potrošač ovaj rad dobija besplatno. S druge strane, kapitalista ovako dobija besplatno troškove održavanja svoje mašine. Radnik plaća svojom grbačom, i to je jedna od misterija samoodržanja kapitala koje radniku faktično pružaju pravni osnov na mašinu i čine ga, čak i s buržoaskog pravnog gledišta, njenim suvlasnikom. Ali u raznim granama proizvodnje, gde se mašina radi čišćenja mora izdvojiti iz procesa proizvodnje, te se čišćenje stoga ne može izvoditi ispod ruke, kao npr. kod lokomotiva, ovaj rad na održavanju broji se među tekuće troškove, dakle kao elemenat tečnog kapitala. Lokomotiva se najdalje posle trodnevnog rada mora dovesti u depo i tamo očistiti; kotao se prvo mora ohladiti da bi se oprao bez oštećenja. (R. C., Nr. 17823.)

[1*] pravobranilac — [2*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, odeljak IV, gl. 13, beleška 190a.

Prave opravke ili krpljenja zahtevaju preduimanje kapitala i rada koji nisu sadržani u prvobitno predujmljenom kapitalu, pa se, dakle, mogu, svakako ne uvek, zameniti i pokriti postupnim naknađivanjem vrednosti stalnog kapitala. Ako je, npr., vrednost stalnog kapitala = 10 000£, a čitav njegov vek = 10 godina, onda tih 10 000£, pretvorenih potpuno u novac posle 10 godina, naknađuju samo vrednost prvobitno uloženog kapitala, ali ne naknađuju i novi kapital, odnosno rad koji je za to vreme bio dodat u opravkama. Ovo je jedan dopunski sastavni deo vrednosti, koji se takođe ne preduima odjedanput, nego prema potrebi, a čiji su različiti rokovi preduimanja po samoj prirodi stvari slučajni. Svaki stalni kapital zahteva ovakve kasnije, dozirane, dopunske predujmove kapitala u sredstvima za rad i radnoj snazi.

Oštećenja, kojima su izloženi pojedini delovi mašinerije itd., slučajna su po samoj prirodi stvari, a takve su zbog toga i opravke koje su time postale nužne. Ipak se iz ove mase radova na opravkama izdvajaju dve vrste, koje imaju više ili manje stalan karakter i padaju u različne periode života stalnog kapitala — to su bolesti detinjstva i daleko mnogobrojnije bolesti druge polovine životnog puta. Na primer, može ući u proizvodnju neka mašina i najsavršenije konstrukcije; pri njenoj stvarnoj upotrebi pokazaće se nedostaci koji se moraju ispraviti naknadnim radom. S druge strane, što je mašina više prekoračila polovinu svog veka, što se, dakle, više nagomilalo normalnog rabaćenja, a materijal iz kojeg se sastoji dotrajao i ostario, to su brojnije i znatnije opravke potrebne da se ona do kraja svog prosečnog veka održi u životu, kao što neki starac, da ne bi pre vremena umro, mora više trošiti na lekove nego mlad i snažan čovek. Opravke se, dakle, uprkos svom slučajnom karakteru, raspodeljuju u nejednakim masama na različne životne periode stalnog kapitala.

Iz ovoga, kao i iz inače slučajnog karaktera opravki na mašini, izlazi:

S jedne strane, stvarni utrošak u radnoj snazi i sredstvima za rad za radove na opravkama slučajan je, kao i same okolnosti koje izazivaju potrebu tih opravki; obim potrebnih opravki različito je raspodeljen na različne periode života stalnog kapitala. S druge strane, pri procenjivanju prosečnog veka stalnog kapitala pretpostavlja se da se on stalno održava u stanju radne sposobnosti, delom čišćenjem (u šta spada i održavanje čistoće u prostorijama), delom opravkama, kad god se ukaže potreba. Prenošenje vrednosti putem rabaćenja stalnog kapitala sračunato je na njegov prosečni vek, ali je sam ovaj prosečni vek sračunat na to da se stalno preduima dodatni kapital potreban da se stalni kapital održava u ispravnom stanju.

S druge strane je isto tako jasno da vrednost koja se dobija ovim naknadnim izdacima kapitala i rada, ne može ući u cenu roba u isto vreme kad se stvarni izdatak čini. Na primer, neki prelac ne može svoju pređu prodavati ove nedelje skuplje no prošle zato što mu se ove nedelje skrhao neki točak ili iskidao neki remen. Opšti troškovi predenja nisu

se ni na koji način izmenili ovom neprilikom u jednoj zasebnoj fabrici. Ovde, kao pri svakom određivanju vrednosti, odlučujući značaj ima prosek. Iskustvo pokazuje koliki je prosečni obim takvih neprilika i radova na održanju i opravci koji su potrebni u toku prosečnog veka stalnog kapitala uloženog u neku određenu granu rada. Ovaj prosečni izdatak razdeljuje se na prosečni vek i dodaje se u odgovarajućim alikvotnim delovima ceni proizvoda, te se stoga naknađuje njegovom prodajom.

Dodatni kapital koji se ovako naknađuje pripada tečnom kapitalu, mada je način izdataka neredovan. Pošto je od najveće važnosti da se svaka bolest mašine odmah izleči, to se u svakoj većoj fabrici pored pravih fabričkih radnika nalazi i naročit personal, inženjer, stolar, mehaničar, bravar itd. Njihova najamnina sačinjava deo promenljivog kapitala, a vrednost njihova rada razdeljuje se na proizvod. S druge strane, izdaci koje iziskuju sredstva za proizvodnju određuju se po onom prosečnom računu i po tom računu neprekidno sačinjavaju deo vrednosti proizvoda, mada se faktično preduimaju u neredovnim periodima te, dakle, u neredovnim periodima i ulaze u proizvod, odnosno u stalni kapital. Ovaj kapital, izdat u prave opravke, u mnogom pogledu je kapital osobite vrste i ne da se uvrstiti ni u tečni ni u stalni kapital, ali više spada u prvi pošto spada u tekuće izdatke.

Prirodna je stvar da način vođenja knjiga ni u čemu ne menja stvarnu korelaciju poslova o kojima se knjige vode. Ali važno je napomenuti da u mnogim poslovnim granama vlada običaj da se troškovi na opravke na sledeći način sračunavaju zajedno sa stvarnim rabaćenjem stalnog kapitala. Neka je predujmljeni stalni kapital 10 000£, njegov vek 15 godina; onda je godišnje rabaćenje $666^2/_3$ £. Ali se rabaćenje računa samo na 10 godina, tj. ceni proizvedenih roba dodaje se godišnje 1000£ umesto $666^2/_3$ £ za rabaćenje stalnog kapitala, tj. rezervišu se $333^1/_3$ £ za opravke itd. (Brojevi 10 i 15 uzeti su samo primera radi.) Ovoliko je, dakle, prosečno utrošeno na opravke da bi stalni kapital trajao 15 godina. Naravno da ovo računanje ne sprečava da stalni kapital i dodatni kapital, izdat na opravke, sačinjavaju različne kategorije. Na osnovu ovakvog načina računanja bilo je, npr., uzeto da najniži proračun troškova za održavanje i zamenu parnih brodova iznosi godišnje 15%, dakle vreme reprodukcije = $6^2/_3$ godine. Šezdesetih godina plaćala je engleska vlada za ovo društvu Peninsular and Oriental Co. naknadu od 16% godišnje, što, dakle, odgovara vremenu reprodukcije od $6^1/_4$[1*] godine. Kod železnica je prosečni vek jedne lokomotive 10 godina, ali, uračunavši i opravke, rabaćenje se procenjuje na $12^1/_2$%, što vek lokomotive svodi na 8 godina. Kod putničkih i teretnih kola računa se 9%, dakle uzima se da im je vek $11^1/_9$ godina.

Kod zakupnih ugovora o kućama i drugim stvarima, koje su za svoje vlasnike stalni kapital i kao takve se izdaju pod zakup, zakonodavstvo je svuda priznalo razliku između normalnog rabaćenja koje dolazi

[1*] U 1. i 2. izdanju: $6^1/_3$.

od vremena, od uticaja prirodnih sila i od samog normalnog trošenja, i prigodnih opravaka koje su s vremena na vreme potrebne da se kuća održi u ispravnom stanju za vreme njenog normalnog veka i normalne upotrebe. Po pravilu, prvi troškovi padaju na vlasnika, drugi na zakupca. Zatim se razlikuju obične i bitne opravke. Ove poslednje delimično su obnavljanje stalnog kapitala u njegovom naturalnom obliku i takođe padaju na vlasnika, ako ugovor izričito ne kaže protivno. Tako, na primer, po engleskom pravu:

»Jednogodišnji zakupac dužan je samo da zgrade drži zaštićene od vetra i vode dok god je to moguće bez bitnih opravaka, i uopšte da se brine samo za takve opravke koje se mogu označiti kao obične. A i u ovom pogledu mora se imati u vidu starost i opšte stanje dotičnih delova zgrade u vreme kad ju je zakupac preuzeo, jer on nije obavezan ni da novim materijalom zamenjuje stari i pohabani, ni da naknadi gubitak vrednosti, koji neizbežno nastaje tokom vremena i redovnom upotrebom.« (Holdsworth, *Law of Landlord and Tenant*, str. 90, 91.)

Sasvim je drukčije, i od naknade rabaćenja i od radova na održanju i opravkama, *osiguranje* koje se odnosi na razaranje putem vanrednih prirodnih zbivanja, požara, poplava itd. Ono se mora naknaditi iz viška vrednosti i predstavlja odbitak od njega. Ili, posmatrano sa stanovišta celog društva: da bi se imala na raspolaganju sredstva za proizvodnju potrebna da se naknade izvanredna razaranja koja su prouzročili slučaj i prirodne sile, mora se stalno vršiti hiperprodukcija, tj. proizvodnja u razmeru većem no što je potreban za prostu naknadu i reprodukciju postojećeg bogatstva — ne uzimajući u obzir porast stanovništva.

U stvari, samo neznatan deo kapitala, nužnog za naknadu, postoji u novčanom rezervnom fondu. Najvažniji deo postoji u proširenju samog razmera proizvodnje, koje je delom stvarno uvećanje, a delom spada u normalni obim onih grana proizvodnje koje proizvode stalni kapital. Tako, npr., fabrika mašina računa s tim da će se svake godine fabrike njenih kupaca proširivati, kao i da je jednom njihovom delu stalno potrebna potpuna ili delimična reprodukcija.

Kad se rabaćenje i troškovi na opravke određuju prema društvenom proseku, dolazi se nužno do velikih nejednakosti, čak i za kapitale uložene u istu granu proizvodnje, koji su jednake veličine, a i inače se nalaze pod istim okolnostima. U praksi, neka mašina itd. traje kod jednog kapitaliste preko prosečnog perioda, kod drugog ne toliko dugo. Troškovi na opravke za jednoga su iznad, za drugoga ispod prosečnih troškova itd. Ali, dodatak robnoj ceni, koji je određen rabaćenjem kao i troškovima na opravke, isti je i određuje se prosekom. Ovim dodatkom na cenu jedan, dakle, dobija više no što stvarno doda, drugi manje. Ovo, kao i sve druge okolnosti koje čine da pri jednakoj eksploataciji radne snage dobitak raznih kapitalista u istoj poslovnoj grani bude različit, otežava razumevanje prave prirode viška vrednosti.

Granica između opravke u pravom smislu i naknade, između troškova održavanja i troškova obnavljanja, više je ili manje kolebljiva. Otud večiti spor, npr. kod železnica, da li su neki izdaci opravke ili zamena, da li ih treba izmiriti iz tekućih izdataka ili iz osnovnog kapitala. Prenošenje troškova opravaka na račun kapitala umesto na račun dohotka poznato je sredstvo kojim železničke direkcije svoje dividende veštački povišavaju. Ali iskustvo je i za ovo već pružilo najbitnije oslone tačke. Na primer, naknadni radovi za vreme prvog perioda u životu železnica

»nisu opravke, već se moraju smatrati kao bitni sastavni deo gradnje pruge, te se njima, dakle, ima opteretiti račun kapitala, pošto ne potiču iz rabaćenja ili iz normalnog dejstva saobraćaja, nego iz prvobitne i neizbežne nesavršenosti gradnje železnice«. (Lardner, *isto*, str. 40.)

»Naprotiv, jedini pravilni metod je opteretiti svaki godišnji dohodak opadanjem vrednosti, koje je nužno nastupilo da bi se ovaj prihod mogao steći, bez obzira na to je li suma stvarno izdata ili nije.« (Captain Fitzmaurice, *Committee of Inquiry on Caledonian Railway*, preštampano u »Money Market Review«, 1868.)

Praktično nemogućim i besciljnim postaje odvajanje naknade i održanja stalnog kapitala u poljoprivredi, bar dok još ne radi s parom.

»Kad je inventar u orudima (svakovrsna poljoprivredna i druga oruđa za rad i uređaji za gazdinstvo) potpun, ali ne preterano velik, običaj je da se godišnje rabaćenje *i* održavanje toga inventara prosečno procenjuje prema različnim postojećim prilikama na 15 do 25% od kapitala kojim je bio nabavljen.« (Kirchhof, *Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre*, Dessau 1852, str. 137.)

Kod železničkog voznog parka opravka i zamena ne mogu se uopšte odvajati.

»Naš vozni park održavamo u istom broju. Koji god bio broj naših lokomotiva, mi ga održavamo. Ako u toku vremena neka postane neupotrebljiva, tako da je korisnije graditi novu, mi je gradimo na račun dohotka, pri čemu, naravno, upisujemo u korist dohotka vrednost materijala koji je preostao od stare mašine... Preostatak je uvek prilično velik... Ostaju nam točkovi, osovine, kotlovi itd., ukratko, dobar deo stare lokomotive.« (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co.[1*], R. C., Nr. 17327 - 29.) — »Opravljati znači obnavljati; za mene reč ‚zamena' ne postoji; ... kad neka železnička kompanija već kupi neka kola ili lokomotivu treba da ih tako opravlja da mogu večno voziti. (17784.) Mi računamo $8^1/_2$ pensa na troškove lokomotive od engleske železničke milje. Iz ovih $8^1/_2$ pensa održavamo lokomotive za sve vreme. Mi svoje mašine obnavljamo. Ako hoćete da kupite novu mašinu, izdaćete više novca no što je potrebno... Na staroj mašini uvek se nađe pokoji točak, osovina ili ma koji drugi upotrebljiv komad, a time se dade napraviti jevtinija mašina, koja je isto tako dobra kao i sasvim nova. (17790.) Ja sad svake nedelje proizvodim jednu novu lokomotivu, tj. koja je gotovo nova, jer su kotao,

[1*] predsednik Društva Velike zapadne železnice

cilindar i postolje novi.« (17823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway,[1*] u R. C., 1867.)

Isto i kod kola:

»U toku vremena lokomotive i kola neprekidno se obnavljaju; jedanput se meću novi točkovi, drugi put se pravi novo postolje. Delovi od kojih zavisi kretanje i koji su najviše izloženi rabaćenju postepeno se obnavljaju; mašine i kola mogu se podvrgnuti takvom nizu opravki da u ponekima ne ostane ni traga od starog materijala. . . Čak i kad postanu takvi da se nikako ne mogu opraviti, unose se komadi starih kola ili lokomotiva u nove i tako se nikad sasvim ne izgube s pruge. Stoga je pokretni kapital u neprekidnom reprodukovanju; ono što se za donji stroj mora učiniti u neko odredeno vreme najedanput, kada se čitava pruga mora nanovo postaviti, to se za vozni park čini postepeno iz godine u godinu. Njegova egzistencija je dugotrajna, on se stalno podmladuje.« (Lardner, *isto*, str. 115, 116.)

Ovaj proces, kako ga je Lardner ovde prikazao kod železnice, ne može se primeniti na izolovanu fabriku, ali pruža sliku stalne, parcijalne reprodukcije stalnog kapitala koja se ukrštava sa opravkom, u nekoj čitavoj industrijskoj grani, ili uopšte u celokupnoj proizvodnji posmatranoj u društvenom razmeru.

Evo jednog dokaza koliko su široke granice u kojima vešte direkcije mogu operisati pojmovima »opravka« i »zamena« radi postizanja dividendi. Po gore navedenom predavanju R. P. Williamsa, razne engleske železničke kompanije otpisivale su za opravke i troškove održanja donjeg stroja i zgrada, prosečno u toku niza godina, sledeću sumu na račun prihoda (na englesku milju dužine pruge, godišnje):

London & North Western	370 £
Midland	225 £
London & South Western	257 £
Great Northern	360 £
Lancashire & Yorkshire	377 £
South Eastern	263 £
Brighton	266 £
Manchester & Sheffield	200 £

Ove razlike potiču samo sasvim neznatnim delom iz različnosti stvarnih izdataka; one gotovo isključivo potiču iz različnog računanja, prema tome da li se ove ili one stavke izdataka stavljaju na teret kapitala ili prihoda. Williams direktno kaže:

»Uzima se manje opterećenje jer je to potrebno za dobru dividendu, a pravi se veće opterećenje jer postoji veći prihod koji to može podneti.«[12]

U izvesnim slučajevima rabaćenje, dakle i zamena, praktično je iščezavajuća veličina, tako da u račun dolaze samo troškovi opravke.

[1*] vrhovni nadglednik lokomotiva Velike severne železnice

Ono što Lardner u sledećem kaže o works of art[1*] na železnicama važi uglavnom za sve takve trajne radove, kanale, dokove, gvozdene i kamene mostove itd.

»Rabaćenje, koje kod solidnijih radova nastupa laganim dejstvom vremena, deluje gotovo neprimetno za vreme kraćih perioda; po isteku nekog dugog perioda, npr. vekova, ono ipak mora izazvati potpuno ili delimično obnavljanje čak i kod najsolidnijih konstrukcija. Ovo neprimetno rabaćenje, upoređeno sa onim osetnijim kod drugih delova pruge, može se uporediti s vekovnim i periodičnim nejednakostima u kretanju nebeskih tela. Dejstvo vremena na masivnije konstrukcije jedne pruge, mostove, tunele, vijadukte itd., pruža primere o tome šta se može nazvati vekovnim rabaćenjem. Brže i vidnije opadanje vrednosti, koje se u kraćim razmacima izglađuje opravkama ili zamenom, analogno je periodičnim nejednakostima. U godišnje troškove na opravke uključuje se i naknada slučajne štete, koju s vremena na vreme trpi spoljašnja strana i najtrajnijih konstrukcija; ali i nezavisno od ovih opravki, starost ne ostaje bez dejstva na njih i mora doći vreme, ma kako bilo daleko, kad će njihovo stanje zahtevati novu gradnju. Svakako da ovo vreme može u finansijskom i ekonomskom pogledu biti i odviše daleko a da bi se uzimalo u praktični račun.« (Lardner, *isto*, str. 38, 39.)

Ovo važi za sve takve objekte vekovnog trajanja, kod kojih se, dakle, ne mora postepeno, prema njihovom rabaćenju, zamenjivati kapital predujmljen u njih, nego se samo prosečni godišnji troškovi održanja i opravke imaju prenositi na cenu proizvoda.

Mada se, kao što smo videli, veći deo novca koji se vraća za naknadu rabaćenja stalnog kapitala, godišnje ili čak i u kraćim periodima ponovo pretvara u svoj naturalni oblik, ipak je svakom pojedinom kapitalisti potreban amortizacioni fond za onaj deo stalnog kapitala kome tek po isteku više godina najednom stiže rok reprodukcije i onda se ceo ima zameniti. Znatan sastavni deo stalnog kapitala isključuje samim svojim ustrojstvom reprodukciju komad po komad. Osim toga, gde se reprodukcija vrši na parče, na taj način da se u kraćim razmacima obezvređenom inventaru dodaje nov, potrebna je, već prema specifičnom karakteru grane proizvodnje, prethodna akumulacija novca većeg ili manjeg obima, pre no što se ova zamena može izvršiti. Za ovo nije dovoljna koja bilo novčana suma, već se traži novčana suma određene veličine.

Ako ovo posmatramo pod pretpostavkom prostog novčanog prometa, bez obzira na kreditni sistem, koji ćemo tek docnije izložiti, onda je mehanizam kretanja ovaj: u prvoj knjizi (gl. III, 3a) pokazano je da se, kad je jedan deo novca koji se nalazi u nekom društvu stalno umrtvljen kao blago, dok drugi deo funkcioniše kao prometno sredstvo, odnosno kao neposredni rezervni fond novca koji direktno optiče, stalno menja srazmera po kojoj se celokupna masa novca razdeljuje na blago

[1*] tehničkim objektima

tala

lećem kaže o works of art[1] *
kve trajne radove, kanale, do

solidnijih radova nastupa laganim
vreme kraćih perioda; po isteku n
i izazvati potpuno ili delimično ob
vo neprimetno rabaćenje, uporedc
e, može se uporediti s vekovnim i
kih tela. Dejstvo vremena na ma
le, vijadukte itd., pruža primere
n. Brže i vidnije opadanje vrednos
ima ili zamenom, analogno je peric
a opravke uključuje se i naknada
ljašnja strana i najtrajnijih konstrul
ostaje bez dejstva na njih i mora d
stanje zahtevati novu gradnju. Sv
mskom pogledu biti i odviše dalek
', *isto*, str. 38, 39.)

ıkve objekte vekovnog trajan
eno, prema njihovom rabać
ıjih, nego se samo prosečni
u prenositi na cenu proizvoc
no videli, veći deo novca koji
kapitala, godišnje ili čak i u l
j naturalni oblik, ipak je sv
ortizacioni fond za onaj deo
še godina najednom stiže ro
ti. Znatan sastavni deo stalnc
ojstvom reprodukciju komad
ja vrši na parče, na taj način
om inventaru dodaje nov,
cteru grane proizvodnje, preth
obima, pre no što se ova zam
oja bilo novčana suma, već
:.

amo pod pretpostavkom p
kreditni sistem, koji ćemo te
anja ovaj: u prvoj knjizi (gl.
eo novca koji se nalazi u neko
k drugi deo funkcioniše kao p
rezervni fond novca koji direk
j se celokupna masa novca ra

redstvo. A u našem slučaju se novac koji mora biti
lago u većem obimu u ruci krupnijeg kapitaliste od-
promet pri kupovanju stalnog kapitala. Sam taj novac
i razdeljuje kao prometno sredstvo i kao blago. Putem
onda, u koji se, prema meri rabaćenja stalnog kapitala,
vraća na polaznu tačku, jedan deo novca u opticaju
ago — za duže ili kraće vreme — u ruci istog kapitaliste
i kupovanju stalnog kapitala pretvorilo u prometno
o od njega. To je stalno promenljiva raspodela blaga
ruštvu, blaga koje naizmenično čas funkcioniše kao
vo, a čas se opet kao blago izdvaja iz mase novca u
itkom kredita, koji nužno ide uporedo s razvitkom
i kapitalističke proizvodnje, ovaj novac ne funkcioniše
ao kapital, ali ne u ruci svoga vlasnika, već u rukama
i kojima je stavljen na raspolaganje.

ıa

Ono što Lardner u sledećem kaže o works of art[1*] na železnicama važi uglavnom za sve takve trajne radove, kanale, dokove, gvozdene i kamene mostove itd.

»Rabaćenje, koje kod solidnijih radova nastupa laganim dejstvom vremena, deluje gotovo neprimetno za vreme kraćih perioda; po isteku nekog dugog perioda, npr. vekova, ono ipak mora izazvati potpuno ili delimično obnavljanje čak i kod najsolidnijih konstrukcija. Ovo neprimetno rabaćenje, upoređeno sa onim osetnijim kod drugih delova pruge, može se uporediti s vekovnim i periodičnim nejednakostima u kretanju nebeskih tela. Dejstvo vremena na masivnije konstrukcije jedne pruge, mostove, tunele, vijadukte itd., pruža primere o tome šta se može nazvati vekovnim rabaćenjem. Brže i vidnije opadanje vrednosti, koje se u kraćim razmacima izglađuje opravkama ili zamenom, analogno je periodičnim nejednakostima. U godišnje troškove na opravke uključuje se i naknada slučajne štete, koju s vremena na vreme trpi spoljašnja strana i najtrajnijih konstrukcija; ali i nezavisno od ovih opravki, starost ne ostaje bez dejstva na njih i mora doći vreme, ma kako bilo daleko, kad će njihovo stanje zahtevati novu gradnju. Svakako da ovo vreme može u finansijskom i ekonomskom pogledu biti i odviše daleko a da bi se uzimalo u praktični račun.« (Lardner, *isto*, str. 38, 39.)

Ovo važi za sve takve objekte vekovnog trajanja, kod kojih se, dakle, ne mora postepeno, prema njihovom rabaćenju, zamenjivati kapital predujmljen u njih, nego se samo prosečni godišnji troškovi održanja i opravke imaju prenositi na cenu proizvoda.

Mada se, kao što smo videli, veći deo novca koji se vraća za naknadu rabaćenja stalnog kapitala, godišnje ili čak i u kraćim periodima ponovo pretvara u svoj naturalni oblik, ipak je svakom pojedinom kapitalisti potreban amortizacioni fond za onaj deo stalnog kapitala kome tek po isteku više godina najednom stiže rok reprodukcije i onda se ceo ima zameniti. Znatan sastavni deo stalnog kapitala isključuje samim svojim ustrojstvom reprodukciju komad po komad. Osim toga, gde se reprodukcija vrši na parče, na taj način da se u kraćim razmacima obezvređenom inventaru dodaje nov, potrebna je, već prema specifičnom karakteru grane proizvodnje, prethodna akumulacija novca većeg ili manjeg obima, pre no što se ova zamena može izvršiti. Za ovo nije dovoljna koja bilo novčana suma, već se traži novčana suma određene veličine.

Ako ovo posmatramo pod pretpostavkom prostog novčanog prometa, bez obzira na kreditni sistem, koji ćemo tek docnije izložiti, onda je mehanizam kretanja ovaj: u prvoj knjizi (gl. III, 3a) pokazano je da se, kad je jedan deo novca koji se nalazi u nekom društvu stalno umrtvljen kao blago, dok drugi deo funkcioniše kao prometno sredstvo, odnosno kao neposredni rezervni fond novca koji direktno optiče, stalno menja srazmera po kojoj se celokupna masa novca razdeljuje na blago

[1*] tehničkim objektima

i na prometno sredstvo. A u našem slučaju se novac koji mora biti nagomilan kao blago u većem obimu u ruci krupnijeg kapitaliste odjedanput baca u promet pri kupovanju stalnog kapitala. Sam taj novac opet se u društvu razdeljuje kao prometno sredstvo i kao blago. Putem amortizacionog fonda, u koji se, prema meri rabaćenja stalnog kapitala, vrednost njegova vraća na polaznu tačku, jedan deo novca u opticaju opet sačinjava blago — za duže ili kraće vreme — u ruci istog kapitaliste čije se blago pri kupovanju stalnog kapitala pretvorilo u prometno sredstvo i udaljilo od njega. To je stalno promenljiva raspodela blaga koje postoji u društvu, blaga koje naizmenično čas funkcioniše kao prometno sredstvo, a čas se opet kao blago izdvaja iz mase novca u prometu. S razvitkom kredita, koji nužno ide uporedo s razvitkom krupne industrije i kapitalističke proizvodnje, ovaj novac ne funkcioniše kao blago, nego kao kapital, ali ne u ruci svoga vlasnika, već u rukama drugih kapitalista kojima je stavljen na raspolaganje.

GLAVA DEVETA

Celokupni obrt predujmljenog kapitala. Obrtni ciklusi

Videli smo da se stalni i tečni sastavni delovi proizvodnog kapitala obrću na razne načine i u različitim periodima, a isto tako i da različni sastavni delovi stalnog kapitala u jednom istom poslu imaju različne obrtne periode, već prema tome koliki im je vek, a stoga i vreme reprodukcije. (O stvarnoj ili prividnoj različnosti u obrtu različnih sastavnih delova tečnog kapitala u jednom istom poslu, vidi na kraju ove glave pod 6.)

1) Celokupni obrt predujmljenog kapitala jeste prosečni obrt različnih njegovih sastavnih delova; niže ćemo videti kako se on izračunava. Ukoliko se radi samo o različnim vremenskim periodima, naravno da ništa nije jednostavnije nego izvući prosek; ali:

2) ovde ne postoji samo kvantitativna nego i kvalitativna razlika. Tečni kapital koji ulazi u proces proizvodnje prenosi na proizvod svu svoju vrednost i stoga se stalno, prodajom proizvoda, mora naknađivati u naturi, da bi proces proizvodnje tekao bez prekida. Stalni kapital koji ulazi u proces proizvodnje prenosi na proizvod samo deo svoje vrednosti (rabaćenje) i produžuje funkcionisati u procesu uprkos rabaćenju; stoga u naturi ga treba naknađivati tek u kraćim ili dužim razmacima, svakako ne tako često kao tečni kapital. Ova nužnost zamene, rok reprodukcije, nije samo kvantitativno različan za različne sastavne delove stalnog kapitala, nego jedan deo stalnoga kapitala čije je trajanje duže, mnogogodišnje, može se, kao što smo videli, svake godine, ili u kraćim razmacima, zamenjivati i dodavati u naturi starom stalnom kapitalu; kod stalnog kapitala drukčijeg ustrojstva može se zamena izvršiti samo odjedanput na kraju njegova života.

Stoga je potrebno posebne obrte različitih delova stalnog kapitala svesti na jednoobrazan oblik obrta, tako da obrti budu različiti još samo kvantitativno, po svom trajanju.

Ove kvalitativne istovetnosti neće biti ako za polaznu tačku uzmemo $P \ldots P$ — oblik kontinuelnog procesa proizvodnje. Jer određeni elementi P-a moraju se stalno zamenjivati u naturi, drugi ne. Ali oblik $N \ldots N'$ pruža nam ovu istovetnost obrta. Uzmimo, npr., jednu

mašinu u vrednosti od 10 000£, koja traje 10 godina, od koje se, dakle, godišnje $^1/_{10}$=1000£ ponovo pretvara u novac. Ova 1000£ pretvorila se u toku jedne godine iz novčanog u proizvodni i robni kapital, a iz ovoga ponovo u novčani kapital. Ona se vratila svom prvobitnom novčanom obliku, kao i tečni kapital kada ga pod ovim oblikom posmatramo, i pri tome je svejedno da li se novčani kapital od 1000£ na kraju godine opet pretvara u naturalni oblik mašine ili ne. Stoga pri izračunavanju celokupnog obrta predujmljenog proizvodnog kapitala mi sve njegove elemente fiksiramo u novčanom obliku, tako da se obrt završava vraćanjem u novčani oblik. Mi uvek smatramo da je vrednost predujmljena u novcu, čak i kod kontinuelnog procesa proizvodnje, gde je ovaj novčani oblik vrednosti samo oblik računskog novca. Tako onda možemo izvući prosek.

3) Iz toga sledi da čak i onda kad se daleko veći deo predujmljenog proizvodnog kapitala sastoji iz stalnog kapitala, čije vreme reprodukcije pa, dakle, i obrta obuhvata mnogogodišnji ciklus, kapital - - vrednost obrnuta u toku godine ipak može, usled ponovljenih obrta tečnog kapitala tokom godine, biti veća od celokupne vrednosti predujmljenog kapitala.

Neka je stalni kapital =80 000£, njegovo vreme reprodukcije =10 godina, tako da se 8000£ od toga godišnje vraća svom novčanom obliku, tj. neka on izvrši $^1/_{10}$ svoga obrta. Neka tečni kapital bude 20 000£ i neka se obrće pet puta godišnje. Onda je celokupni kapital =100 000£. Obrnuti stalni kapital jeste =8000£; obrnuti tečni kapital =5×20 000=100 000£. Dakle, kapital obrnut u toku godine jeste=108 000£, za 8000£ veći od predujmljenog kapitala. Obrnulo se $1+^2/_{25}$ kapitala.

4) *Obrt vrednosti* predujmljenog kapitala rastavlja se, dakle, od stvarnog vremena njegove reprodukcije ili od realnog vremena obrta njegovih sastavnih delova. Recimo da se kapital od 4000£ obrne pet puta godišnje. Onda je obrnuti kapital =5×4000 =20 000£. Ali ono što se na kraju svakog obrta vraća da bi se ponovo predujmilo jeste prvobitno predujmljeni kapital od 4000£. Njegova veličina se ne menja brojem obrtnih perioda za čije vreme on nanovo funkcioniše kao kapital. (Višak vrednosti ne uzimamo u obzir.)

U primeru pod 3) vratilo se na kraju godine, prema pretpostavci, u ruke kapitaliste: a) suma vrednosti od 20 000£, koju on ponovo preduima u tečnim sastavnim delovima kapitala, i b) suma od 8000£, koja se rabaćenjem odvojila od vrednosti predujmljenog stalnog kapitala; pored toga, u procesu proizvodnje postoji sada isti stalni kapital kao i ranije, ali sa smanjenom vrednošću od 72 000£ umesto 80 000£. Proces proizvodnje morao bi se, dakle, produžiti još devet godina dok bi se predujmljeni stalni kapital iživeo, odigrao svoju ulogu i kao sačinilac proizvoda i kao sačinilac vrednosti, a onda morao zameniti. Predujmljena kapital-vrednost ima, dakle, da prođe kroz ciklus obrta, u datom slučaju npr. kroz ciklus od deset godišnjih obrta — a ovaj je ciklus

određen dužinom veka, a stoga vremenom reprodukcije ili vremenom obrta primenjenog stalnog kapitala.

Dakle, u istoj meri u kojoj se s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje razvija obim vrednosti i dužina veka primenjenog stalnog kapitala, razvija se i život industrije i industrijskog kapitala u svakom posebnom poslu, tako da iznosi više godina, recimo prosečno deset. Ako, s jedne strane, razvitak stalnog kapitala produžuje taj život, njega, s druge strane, skraćuje neprekidno revolucionisanje sredstava za proizvodnju, koje takođe stalno raste s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje. A usled ovog revolucionisanja moraju se i sredstva za proizvodnju sve češće menjati i sve je veća nužnost da se usled moralnog rabaćenja stalno zamenjuju mnogo pre nego što su fizički iživela. Može se uzeti da ovaj prosečni životni ciklus iznosi sada prosečno deset godina za najvažnije grane krupne industrije. Ali ovde se ne radi o određenom broju. Proizlazi sledeće: iz ovog višegodišnjeg ciklusa proizvodnih obrta, ciklusa za koji je kapital vezan svojim stalnim sastavnim delom, rezultira materijalna osnovica periodičnih kriza, na kojoj posao prolazi kroz uzastopne periode depresije, srednje živahnosti, prenapetosti i krize. Istina, periodi u kojima se kapital ulaže različni su i ne podudaraju se, no ipak kriza uvek čini polaznu tačku za novo veliko ulaganje. Dakle — ako se ima u vidu društvo u celini — ona pruža više ili manje novu materijalnu osnovicu za sledeći obrtni ciklus.[22[a]]

5) O načinu kako se izračunava obrt, pustićemo da govori jedan američki ekonomist:

»U nekim poslovnim granama celi predujmljeni kapital obrne se ili cirkuliše više puta u toku jedne godine; u nekim drugima jedan deo obrće se više no jedanput preko godine, drugi ne toliko često. Svoj profit kapitalista mora sračunati prema prosečnom periodu koji je potreban celom njegovom kapitalu da prođe kroz njegove ruke, ili da se jedanput obrne. Uzmimo da je neko u nekom određenom poslu polovinu svoga kapitala uložio u zgrade i mašineriju koje se obnavljaju jedanput u deset godina; jednu četvrtinu u alate itd. koji se obnavljaju svake dve godine; poslednja četvrtina, predujmljena u najamninu i sirovine, obrće se, recimo, dvaput godišnje. Neka je ceo njegov kapital 50 000 dolara. Onda će njegov godišnji predujam biti:

50 000/2	=	25 000	dol.	za	10	godina	=	2 500	dol. za 1 godinu
50 000/4	=	12 500	„	„	2	godine	=	6 250	„ „ 1 „
50 000/4	=	12 500	„	„	1/2	„	=	25 000	„ „ 1 „
				za	1	godinu	=	33 750	dol.

22[a] »Gradska proizvodnja vezana je za smenjivanje dana, seoska naprotiv za smenjivanje godina.« (Adam H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, III, str. 178.) Ovo je naivna predstava romantičara o industriji i poljoprivredi.

Prosečno vreme u kome će se sav njegov kapital jedanput obrnuti iznosi, dakle, 16 meseci[14]... Uzmimo drugi slučaj: Jedna četvrtina celokupnog kapitala od 50 000 dol. cirkuliše za 10 godina; jedna četvrtina za 1 godinu; druga polovina dvaput na godinu. Onda će godišnji predujam biti:

12 500/10 = 1 250 dol.
12 500 = 12 500 „
25 000 × 2 = 50 000 „
Za jednu godinu obrnuto = 63 750 dol.«

(Scrope, *Political Economy*, izd. Alonzo Potter, New York 1841, str. 142, 143.)[15]

6) Stvarne i prividne razlike u obrtu različnih delova kapitala. — Isti Scrope kaže na istom mestu:

»Kapital koji neki fabrikant, poljoprivrednik ili trgovac preduima plaćajući najamnine, cirkuliše najbrže, jer se možda, ako se radnici plaćaju nedeljno, obrće jedanput nedeljno pomoću prihoda iz njegovih prodaja ili plaćenih računa. Kapital predujmljen u sirovine ili gotove zalihe cirkuliše manjom brzinom, možda dva ili četiri puta preko godine, prema vremenu koje protekne između kupovine jednih i prodaje drugih, pod pretpostavkom da kupuje i prodaje sa istim kreditnim rokom. Kapital koji se nalazi u alatima i mašinama cirkuliše još sporije, pošto se prosečno obrne, tj. utroši i obnovi možda jedanput u pet ili u deset godina, mada se neki alati istroše već u jednom jedinom nizu operacija. Kapital predujmljen u zgrade, npr. fabrike, dućane, stovarišta, žitnice, u drumove, postrojenja za navodnjavanje itd., uopšte izgleda kao da jedva cirkuliše. Ali stvarno i ova postrojenja, isto kao i ranije pomenuta, potpuno se istroše doprinoseći proizvodnji, i moraju se reprodukovati da bi proizvođač mogao svoje operacije nastaviti. Samo s tom razlikom što se troše i reprodukuju sporije od ostalih... Kapital koji je u njih uložen obrne se možda tek u 20 ili 50 godina.«

Ovde Scrope brka razliku koju rokovi plaćanja i kreditne prilike stvaraju za individualne kapitaliste u kretanju određenih delova tečnog kapitala sa obrtima koji potiču iz prirode kapitala. On kaže da se najamnina mora nedeljno plaćati nedeljnim prihodima iz plaćenih prodaja ili računa. Na ovo se prvo ima primetiti da u pogledu same najamnine nastupaju razlike, već prema dužini roka plaćanja, tj. dužini vremena za koje radnik mora davati kredit kapitalisti, dakle prema tome da li je rok plaćanja najamnine nedeljni, mesečni ili tromesečni, polugodišnji itd. Tu važi ranije izloženi zakon: »Potrebna masa platežnih sredstava (dakle novčanog kapitala koji se ima predujmiti najedanput) stoji u upravnoj[1*] srazmeri prema dužini periodâ plaćanja.« (Knj. I, gl. III, 3, b, str. 124[2*])

Drugo: U nedeljni proizvod ne ulazi samo celokupna nova vrednost koja mu je u proizvodnji dodata nedeljnim radom nego i vrednost sirovina i pomoćnih materija utrošenih na nedeljni proizvod. Sa proiz-

[1*] U 1. i 2. izdanju: obrnutoj. — [2*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 133.

vodom cirkuliše i ova vrednost koju on sadrži. Prodajom ovog proizvoda ona dobija novčani oblik i mora se nanovo preobratiti u iste elemente proizvodnje. Ovo važi isto tako za radnu snagu kao i za sirovine i pomoćne materije. Ali, mi smo već videli (gl. VI, II, 1) da kontinuitet proizvodnje iziskuje zalihu sredstava za proizvodnju, različnu za različne poslovne grane, a u istoj poslovnoj grani opet različnu za različne sastavne delove toga elementa tečnog kapitala, npr. za ugalj i pamuk. Stoga, mada se ove materije stalno moraju zamenjivati u naturi, ne moraju se stalno iznova kupovati. Hoće li se kupovati češće ili ređe, zavisi od veličine spremljene zalihe, od toga koliko će vremena izdržati dok se ne iscrpe. Kod radne snage nema ovakvog spremanja rezerve. Deo kapitala koji je predujmljen u rad pretvara se ponovo u novac ruku pod ruku s kapitalom predujmljenim u pomoćne materije i sirovine. Ali ponovno pretvaranje novca s jedne strane u radnu snagu, s druge u sirovine vrši se odvojeno zbog posebnih kupovnih i platežnih rokova ova dva sastavna dela, od kojih se jedan kao proizvodna rezerva kupuje u dužim rokovima, a drugi, radna snaga, u kraćim, npr. nedeljno. S druge strane, kapitalista mora pored rezerve za proizvodnju držati i rezervu gotove robe. Ne uzimajući u obzir smetnje pri prodaji itd., neka određena masa, npr., ima da se proizvede po narudžbi. Dok se poslednji deo ove mase proizvodi, čeka onaj već gotovi deo u magacinu do momenta kad cela narudžbina bude izrađena. Druge razlike u obrtu tečnog kapitala nastaju kad pojedini njegovi elementi moraju duže od drugih da se zadrže u nekom privremenom stadijumu procesa proizvodnje (sušenje drveta itd.).

Kreditni sistem, na koji se ovde Scrope poziva, kao i trgovinski kapital, modifikuje obrt za pojedinačnog kapitalistu. U društvenom razmeru on ga modifikuje samo ukoliko ne ubrzava samo proizvodnju nego i potrošnju.

GLAVA DESETA

Teorije o stalnom i opticajnom kapitalu. Fiziokrati i Adam Smith

Razlika između stalnog i opticajnog kapitala pojavljuje se kod Quesnaya kao avances primitives[1*] i avances annuelles[2*]. On ovu razliku ispravno predstavlja kao razliku unutar proizvodnog kapitala, kapitala koji je pripojen neposrednom procesu proizvodnje. Pošto njemu kao jedini pravi proizvodni kapital važi kapital primenjen u poljoprivredi, dakle kapital zakupnika, to za njega ove razlike i postoje samo za ovaj kapital. Iz toga rezultira i godišnje vreme obrta jednog dela kapitala i više no jednogodišnje (desetogodišnje) vreme obrta drugoga dela. Uzgred u toku izlaganja fiziokrati prenose ove razlike i na druge vrste kapitala, na industrijski kapital uopšte. Razlika između jednogodišnjih i višegodišnjih predujmova ostaje za društvo toliko važna da se mnogi ekonomisti, čak i posle A. Smith-a, vraćaju toj odredbi.

Razlika između obe vrste predujma nastaje tek kad se predujmljeni novac pretvori u elemente proizvodnog kapitala. To je razlika koja postoji samo i jedino unutar proizvodnog kapitala. Stoga Quesnayu i ne pada na um da novac računa bilo u prvobitne bilo u godišnje predujmove. Kao predujmovi proizvodnje, tj. kao proizvodni kapital, oba ova predujma stoje kako naspram novca, tako i naspram roba koje se nalaze na tržištu. Zatim se razlika ova dva elementa proizvodnog kapitala u Quesnaya ispravno svodi na različit način na koji oni ulaze u vrednost gotovog proizvoda, otuda i na različit način na koji njihova vrednost cirkuliše s vrednošću proizvoda, pa otud i na različit način njihovog naknađivanja ili reprodukovanja, pošto se vrednost jednog naknađuje cela za godinu dana, a vrednost drugog deo po deo u dužim periodima.[23]

[23] Upor. za Quesnaya: *Analyse du Tableau Économique* (»Physiocrates«, izd. Daire, I deo, Paris 1846.) Tamo se, npr., kaže: »Godišnji predujmovi sastoje se u troškovima koji se čine preko godine za rad oko obrađivanja zemljišta; ove predujmove

[1*] prvobitni predujmovi — [2*] godišnji predujmovi

Jedini napredak koji je učinio A. Smith jeste uopštavanje kategorija. One se kod njega više ne odnose na jedan poseban oblik kapitala, na zakupnički kapital, već na svaki oblik proizvodnog kapitala. Stoga samo po sebi izlazi da namesto razlike između jednogodišnjeg i višegodišnjeg obrta, koja je uzeta iz poljoprivrede, stupa opšta razlika raznovremenog obrta, tako da jedan obrt stalnog kapitala uvek obuhvata više od jednog obrta opticajnog kapitala, ma koliko da ovi obrti opticajnog kapitala vremenski traju, godinu dana, više od godine ili manje od godine. Tako se kod Smith-a avances annuelles pretvaraju u opticajni, avances primitives u stalni kapital. Ali njegov napredak se ograničava na ovo uopštavanje kategorija. Izvođenje je zaostalo daleko iza Quesnaya.

Već sirovi empirijski način kojim Smith započinje ispitivanje vodi odmah u nejasnost:

»There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer.«[1*] *(Wealth of Nations*, Book II, chap. I, str. 185. Edit. Aberdeen 1848.)

Načini na koje se vrednost može plasirati da bi funkcionisala kao kapital, da bi svome vlasniku donosila višak vrednosti, isto su toliko različni, isto toliko mnogostruki koliko i oblasti za ulaganje kapitala. To je pitanje o različitim granama proizvodnje u koje se kapital može uložiti. U ovoj formulaciji pitanje ide još dalje. Ono uključuje i pitanje kako vrednost može za svoga vlasnika funkcionisati kao kapital, npr. kao kapital koji donosi kamatu, kao trgovački kapital itd. i onda kad se ne ulaže kao proizvodni kapital. Tu smo, dakle, već beskrajno daleko od pravog predmeta analize, naime od pitanja kako podela *proizvodnog* kapitala na njegove različne elemente utiče na njihov obrt bez obzira na različne oblasti u koje su uloženi.

---

treba razlikovati od prvobitnih predujmova koji sačinjavaju glavnicu (fonds) za organizovanje obrade zemljišta.« (Str. 59.)—Kod mladih fiziokrata avances već se više puta direktno označuju kao capital: »Capital ou avances«. Dupont de Nemours, *Maximes du Docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale.*[2*] (Daire, I deo, str. 391); zatim Le Trosne: »Time što dela stvorena radom traju duže ili kraće vreme, nacija poseduje znatan fond bogatstava, koji je nezavisan od njene godišnje reprodukcije i sačinjava *kapital* nagomilan dugim vremenom, plaćen ispočetka proizvodima, a koji se održava i stalno uvećava.« (Daire, II, str. 928, 929).—Turgot već redovnije upotrebljava reč capital za avances, i još više identifikuje predujmove manufacturiers[3*] s predujmovima zakupaca. (Turgot, *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*, 1766.)

1* »Ima dva različita načina na koje se neki kapital može upotrebiti da bi svom vlasniku donosio dohodak ili profit.« *(Wealth of Nations*, knj. II, gl. I, str. 185. Izd. Aberdeen 1848.) — 2* Prvo i drugo izdanje pod naslovom: *Origine & Progrès d'une science nouvelle*, 1767. — 3* fabrikanata

A. Smith produžuje odmah zatim:

»First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods, and selling them again with a profit.«[1*]

Tu nam A. Smith kaže samo to da se kapital može primeniti u poljoprivredi, manufakturi i trgovini. On, dakle, govori samo o različnim oblastima za ulaganje kapitala, pa i o takvim gde, kao u trgovini, kapital nije pripojen neposrednom procesu proizvodnje, gde, dakle, ne funkcioniše kao proizvodni kapital. Ovim on već napušta osnovicu na kojoj su fiziokrati prikazivali različitosti proizvodnog kapitala i njihov uticaj na obrt. On čak uzima odmah trgovački kapital kao primer u jednom pitanju gde se radi isključivo o razlikama *proizvodnog* kapitala u procesu stvaranja proizvoda i vrednosti, o razlikama koje opet dovode do razlika u njegovom obrtu i njegovoj reprodukciji.

On nastavlja:

»The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer while it either remains in his possession or continues in the same shape«.[2*]

The capital employed in this manner! Ali Smith govori o kapitalu koji je uložen u poljoprivredu, u industriju, a docnije nam kaže da se tako uložen kapital raspada na stalni i opticajni! Ulaganje kapitala na ovaj način ne može, dakle, kapital učiniti ni stalnim ni opticajnim.

Ili je mislio da kapital upotrebljavan da se proizvode robe i te robe prodaju s nekim profitom, pošto se pretvori u robe mora da se proda i da prodajom, prvo, mora da iz prodavčevog poseda pređe u kupčev, a drugo, iz svog naturalnog robnog oblika u svoj novčani oblik, te da je zbog toga vlasniku nekoristan dok god ostane u njegovu posedu ili — za njega — u istom obliku? Ali onda stvar izlazi na ovo: ista kapital-vrednost koja je ranije funkcionisala u obliku proizvodnog kapitala, u obliku koji pripada procesu proizvodnje, funkcioniše sada kao robni i novčani kapital, u onim svojim oblicima koji pripadaju prometnom procesu, dakle nije više ni stalni ni opticajni kapital. A ovo važi kako za one elemente vrednosti koji se dodaju pomoću sirovina i pomoćnih materija, dakle pomoću tečnoga, tako i za one koji se dodaju utroškom sredstava za rad, dakle pomoću stalnog kapitala. Dakle, ni ovako se ni za korak ne približujemo razlici između stalnog i tečnog kapitala.

Dalje:

»The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money, and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in

1* »Prvo, može se upotrebiti da se proizvode, izrađuju, ili kupuju dobra, koja će se onda opet prodati s nekim profitom.« — 2* »Kapital upotrebljen na ovaj način ne donosi svome vlasniku dohodak ni profit ako ostane u njegovom posedu ili produži postojati u istom obliku.«

another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield him any profit. Such capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals.«[1*]

Ono što A. Smith ovde definiše kao opticajni kapital jeste ono što bih ja nazvao *prometni kapital [Zirkulationskapital]*, kapital u obliku koji pripada prometnom procesu, menjanju oblika putem razmene (razmena materije i menjanje ruku), dakle robni kapital i novčani kapital, u suprotnosti prema njegovom obliku koji pripada procesu proizvodnje, obliku proizvodnog kapitala. Ovo nisu neki posebni načini na koje industrijski kapitalista deli svoj kapital, već su to različni oblici koje ista predujmljena kapital-vrednost u svom curriculum vitae[2*] stalno iznova uzima i napušta jedan za drugim. A. Smith — i to je veliki nazadak prema fiziokratima — brka ovo s razlikama oblika koji se, unutar prometa kapital-vrednosti u kružnom toku kroz svoje uzastopne oblike, rađaju za vreme dok se kapital-vrednost nalazi u obliku *proizvodnog* kapitala; a rađaju se iz različitog načina na koji različiti elementi proizvodnog kapitala učestvuju u procesu stvaranja vrednosti i prenose svoju vrednost na proizvod. Dalje ćemo videti posledice ovog osnovnog brkanja proizvodnog kapitala i kapitala koji se nalazi u oblasti prometa (robnog i novčanog kapitala) s jedne, sa stalnim i tečnim kapitalom, s druge strane. Sa proizvodom cirkuliše kapital-vrednost predujmljena u stalni kapital, isto onako kao što s njime cirkuliše i kapital-vrednost predujmljena u tečni kapital, i prva se jednako kao i druga pretvara u novčani kapital cirkulacijom robnog kapitala. Razlika potiče samo otuda što vrednost stalnog kapitala cirkuliše samo u odlomcima, te se stoga mora u odlomcima, u kraćim ili dužim periodima, i zamenjivati, reprodukovati u naturalnom obliku.

Da A. Smith ovde pod opticajnim kapitalom razume samo prometni kapital, tj. kapital-vrednost u onim njenim oblicima koji pripadaju prometnom procesu (robni i novčani kapital), dokazuje njegov sasvim nevešto izabrani primer. On uzima kao primer jednu vrstu kapitala koja nikako ne pripada procesu proizvodnje, nego obitava samo u prometnoj oblasti i sastoji se samo iz prometnog kapitala, naime trgovački kapital.

Koliko je besmisleno otpočeti s primerom u kome kapital uopšte ne figurira kao proizvodni kapital, kaže on sam odmah zatim:

»The capital of a merchant is altogether a circulating capital.«[3*]

1* »Trgovčeva dobra ne pružaju mu dohodak ili profit dok ih ne proda za novac, a i novac mu isto tako malo pruža dok ga opet ne razmeni za dobra. Njegov kapital stalno odlazi od njega u jednom obliku, a vraća se u drugom, i samo takvom cirkulacijom ili uzastopnim razmenama, može mu donositi neki profit. Stoga se ovakvi kapitali sasvim tačno mogu nazvati opticajni kapitali.« — 2* životnom putu — 3* »Kapital nekog trgovca u potpunosti je opticajni kapital.«

A docnije nam kaže da razlika između opticajnog i stalnog kapitala potiče iz bitnih razlika unutar samog proizvodnog kapitala. S jedne strane A. Smith ima u glavi fiziokratsku razliku, a s druge razlike u obliku kroz koje kapital-vrednost prolazi u svom kružnom toku. I to dvoje stalno se meša.

Ali, kako može nastati profit menjanjem oblika novca i robe, pukim pretvaranjem vrednosti iz jednog od tih oblika u drugi, apsolutno se ne da sagledati. I objašnjenje postaje apsolutno nemoguće, jer on ovde počinje s trgovačkim kapitalom koji se kreće samo u prometnoj oblasti. Na ovo ćemo se još vratiti; čujmo prvo šta veli o stalnom kapitalu:

»Secondly, it« (capital) »may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others... The far greater part of the capital of all such master artificers« (kao krojača, obućara, tkača) »however is circulated, either in the wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work.«[1*]

Na stranu ovakvo detinjasto određivanje izvora profita, slabost i konfuznost odmah se pokazuju u ovome: za fabrikanta mašina, npr., mašina je proizvod koji cirkuliše kao robni kapital, dakle Smith-ovim rečima:

»is parted with, changes masters, circulates further.«[2*]

Po njegovom sopstvenom određenju, mašina, dakle, ne bi bila stalni, već opticajni kapital. Ova konfuzija potiče, opet, iz toga što Smith brka razliku stalnog i tečnog kapitala, koja proizlazi iz različnoga prometa različnih elemenata proizvodnog kapitala, s razlikama formi kroz koje taj isti kapital prolazi ukoliko u procesu proizvodnje funkcioniše kao *proizvodni* kapital, a, naprotiv, unutar prometne oblasti kao

---

1* »Drugo, on se« (kapital) »može upotrebiti na poboljšanje zemljišta, na nabavljanje korisnih mašina i oruđa za rad, ili na takve slične stvari koje daju dohodak ili profit ne menjajući gospodara ili ne ulazeći više u promet. Stoga se ovakvi kapitali vrlo tačno mogu nazvati stalnim kapitalima (fixed capitals). Različna zanimanja zahtevaju veoma različite srazmere među stalnim i opticajnim kapitalima koji su u njima upotrebljeni... Izvestan deo kapitala svakog gazde, zanatlije ili fabrikanta mora se fiksirati u oruđima njegova zanata. Taj deo, međutim, u nekima je veoma malen, u nekima veoma velik... Ipak, kudikamo veći deo kapitala svih takvih zanatskih majstora« (kao krojača, obućara, tkača) »cirkuliše bilo u najamninama njihovih radnika, bilo u cenama njihovih materijala, i plaća im se s profitom u ceni izrađevine.« — 2* »rastaje se od gospodara, menja gospodara, cirkuliše dalje.«

prometni, tj. kao robni ili kao novčani kapital. Stoga, već prema mestu koje zauzimaju u životnom procesu kapitala, mogu kod A. Smith-a iste stvari funkcionisati kao stalni kapital (kao sredstva za rad, elementi proizvodnog kapitala), i kao »opticajni« kapital, robni kapital (kao proizvod koji se iz oblasti proizvodnje izbacuje u prometnu oblast).

Ali A. Smith najedanput menja čitavu osnovicu razdeobe i protivreči onome čime je nekoliko redova ranije započeo celo istraživanje. To naročito čini ovom rečenicom:

»There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or a profit to its employer«,[1*]

naime kao opticajni ili kao stalni kapital. Po ovome su to, dakle, bili različni načini primenjivanja različnih, među sobom nezavisnih, kapitala, kao što se kapitali mogu primeniti, na primer, bilo u industriji, bilo u poljoprivredi. Ali sada on kaže:

»Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them.«[2*]

Stalni i opticajni kapital nisu više različiti, samostalni oblici ulaganja kapitala, nego različite porcije istog proizvodnog kapitala koje u raznim oblastima ulaganja sačinjavaju različite delove celokupne vrednosti toga kapitala. To su, dakle, razlike koje potiču od svrsishodne podele samog *proizvodnog* kapitala i koje stoga važe samo u odnosu na njega. Ali ovome, opet, protivreči to što se stalnom kapitalu suprotstavlja trgovinski kapital kao čisto opticajni kapital, jer Smith sam kaže:

»Kapital nekog trgovca u potpunosti je opticajan kapital«.

On je doista kapital koji funkcioniše samo unutar prometne oblasti i kao takav stoji nasuprot proizvodnom kapitalu, uopšte kapitalu koji je pripojen procesu proizvodnje, ali upravo zato ne može protivstajati kao tečni (opticajni) sastavni deo proizvodnog kapitala stalnom sastavnom delu proizvodnog kapitala.

U primerima koje daje, Smith označuje kao stalni kapital instruments of trade[3*], a kao opticajni onaj deo kapitala koji je predujmljen u najamnine i sirovine, računajući tu i pomoćne materije (repaid with a profit by the price of the work[4*]).

Prvo se, dakle, polazi samo od različitih sastavnih delova procesa rada, od radne snage (rada) i sirovina s jedne, od oruđa za rad s druge strane. A ovo su sastavni delovi kapitala zato što je u njih uložena suma vrednosti koja treba da funkcioniše kao kapital. Utoliko

---

1* »Ima dva različita načina na koje se neki kapital može upotrebiti da bi svome vlasniku donosio dohodak ili profit«. — 2* »Različna zanimanja zahtevaju veoma različite srazmere među stalnim i opticajnim kapitalima koji su u njima upotrebljeni.« — 3* oruđa za rad — 4* koji se vraća s profitom plaćen u ceni izrađevine.

su to materijalni elementi, načini egzistencije *proizvodnog* kapitala, tj. kapitala koji funkcioniše u procesu proizvodnje. Zašto se onda jedan deo zove stalnim? Jer se

»some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade«.[1*]

Ali drugi deo je takođe fiksiran u najamnini i sirovinama. Međutim, mašine i

»instruments of trade... such like things... yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals«.[2*]

Uzmimo, npr., rudarstvo. Tu se ne upotrebljava nikakva sirovina, pošto je predmet rada, recimo bakar, prirodni proizvod koji tek radom valja prisvojiti. Proizvod procesa, bakar, koji se tek ima prisvojiti i koji docnije cirkuliše kao roba, odnosno robni kapital, nije elemenat proizvodnog kapitala. U njega nije predujmljen nijedan deo njegove vrednosti. S druge strane, ostali elementi procesa proizvodnje, radna snaga i pomoćne materije, kao ugalj, voda itd., materijalno isto tako ne ulaze u proizvod. Ugalj se sav utroši i samo njegova vrednost ulazi u proizvod, isto onako što jedan deo vrednosti mašine itd. ulazi u proizvod. Naposletku, radnik isto tako ostaje stalno samostalan prema proizvodu, bakru, kao i mašina. Samo vrednost koju je on svojim radom proizveo sada je sastavni deo vrednosti bakra. Dakle, u ovom primeru ni jedan jedini sastavni deo proizvodnog kapitala ne menja gospodara (masters[3*]), ili nijedan ne ulazi više u promet, jer nijedan ne ulazi u proizvod materijalno. Gde, onda, ovde ostaje opticajni kapital? Po definiciji samoga A. Smith-a, sav kapital koji se primenjuje u nekom rudniku bakra sastojao bi se isključivo iz stalnog kapitala.

Uzmimo, naprotiv, neku drugu industriju koja upotrebljava sirovine koje sačinjavaju supstanciju proizvoda, zatim pomoćne materije koje u proizvod ulaze fizički, dakle ne samo po vrednosti kao ugalj za gorivo. S proizvodom, npr. predom, menja gospodara i sirovina, pamuk, iz koga se proizvod sastoji, i prelazi iz procesa proizvodnje u proces potrošnje. Ali, dok god pamuk funkcioniše kao elemenat proizvodnog kapitala, vlasnik ga ne prodaje, nego ga prerađuje, njegovi radnici ga pretvaraju u predu. On ga ne daje iz ruke. Ili, da upotrebimo netačni i trivijalni Smith-ov izraz, on ne pravi profit by parting with it, by its changing masters, or by circulating it[4*]. Svoje materijale on isto tako ne pušta u promet kao ni svoje mašine. Oni su fiksirani u procesu proizvodnje baš kao i mašine predilice i fabričke zgrade.

[1*] »izvestan deo kapitala mora fiksirati u zanatskom oruđu« — [2*] »zanatska oruđa... ili takve slične stvari... daju dohodak ili profit ne menjajući gospodara ili ne ulazeći više u promet. Stoga se ovakvi kapitali vrlo tačno mogu nazvati stalnim kapitalima« — [3*] vlasnika — [4*] time što se rastaje od njega, što on menja gospodara, ili time što ga on baca u promet

Štaviše, jedan deo proizvodnog kapitala mora isto tako stalno biti fiksiran u obliku uglja, pamuka itd. kao god u obliku sredstava za rad. Razlika je samo u tome što se pamuk, ugalj itd., koji je potreban recimo za nedeljnu proizvodnju pređe, stalno sav potroši u proizvodnji nedeljnog proizvoda, te se stoga mora zameniti novim količinama pamuka, uglja itd., dakle u tome što ovi elementi proizvodnog kapitala, mada po svojoj vrsti ostaju identični, postoje stalno kao novi primerci iste vrste, dok ista individualna mašina predilica, ista individualna fabrička zgrada produžuje sarađivati u čitavom nizu nedeljnih proizvodnja bez zamene nekim novim primerkom svoje vrste. Kao elementi proizvodnog kapitala, svi njegovi sastavni delovi stalno su fiksirani u procesu proizvodnje, jer ovaj se bez njih ne može vršiti. A svi elementi proizvodnog kapitala, stalni kao i opticajni, stoje nasuprot prometnom kapitalu, tj. robnom i novčanom, podjednako kao proizvodni kapital.

Isto tako je i s radnom snagom. Jedan deo proizvodnog kapitala mora stalno u njoj biti fiksiran, i svugde isti kapitalista upotrebljava za duže vreme identične radne snage, kao god i iste mašine. Razlika između njih i mašina nije ovde u tome što je mašina kupljena jednom zasvagda (što takođe nije slučaj ako se, npr., otplaćuje u ratama), a što radnik nije — nego u tome što rad koji on utroši ulazi sav u vrednost proizvoda, a vrednost mašine samo deo po deo.

Smith brka razne odredbe kad o opticajnom kapitalu u suprotnosti prema stalnom kaže:

»The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape.«[1*]

Čisto formalnu metamorfozu robe, kroz koju proizvod, robni kapital, prolazi u prometnoj oblasti, i koja posreduje premeštanje roba iz ruke u ruku, on stavlja na ravnu nogu s telesnom metamorfozom kroz koju prolaze različni elementi proizvodnog kapitala za vreme procesa proizvodnje. Bez daljega on ovde trpa na gomilu pretvaranje robe u novac i novca u robu, kupovinu i prodaju, s pretvaranjem elemenata proizvodnje u proizvod. Za opticajni kapital uzima kao primer trgovački kapital, koji se iz robe pretvara u novac, a iz novca u robu — menjanje oblika $R—N—R$, koje pripada robnom prometu. Ali ovo menjanje oblika unutar prometa ima za dejstvujući industrijski kapital to značenje da su robe, u koje se novac ponovo pretvara, elementi proizvodnje (sredstva za rad i radna snaga), dakle da se posredstvom ovog menjanja ostvaruje kontinuitet njegove funkcije, proces proizvodnje kao kontinuelan proces ili kao proces reprodukcije. Sve ovo menjanje oblika odigrava se u *prometu;* ono posreduje stvarno prelaženje robe iz jednih ruku u druge. A, naprotiv, metamorfoze kroz koje proizvodni kapital prolazi unutar svog procesa proizvodnje jesu metamorfoze

[1*] »Kapital upotrebljen na ovaj način ne donosi svome vlasniku dohodak ili profit ako ostane u njegovom posedu ili produži postojati u istom obliku.«

koje pripadaju *procesu rada*, a potrebne su da se elementi proizvodnje pretvore u željeni proizvod. A. Smith se hvata za to što jedan deo sredstava za proizvodnju (prava sredstva za rad) služi u procesu rada (što on netačno izražava: »yield a profit to their master«[1*]) ne menjajući svoj naturalni oblik, nego se samo postepeno istroši; dok se drugi deo, materijal, menja i upravo svojim menjanjem ispunjava svoje određenje kao sredstvo za proizvodnju. Ali ovo različito držanje elemenata proizvodnog kapitala u procesu rada sačinjava samo polaznu tačku razlike između stalnog i ne stalnog kapitala, a ne samu ovu razliku, što rezultira već iz toga što to različito držanje podjednako postoji za sve načine proizvodnje, kapitalističke i nekapitalističke. Ali, ovom različitom materijalnom držanju odgovara *ustupanje vrednosti* proizvodu, čemu opet odgovara naknađivanje vrednosti prodajom proizvoda; i tek ovo sačinjava tu razliku. Kapital, dakle, nije stalan zato što je fiksiran u sredstvima za rad, nego zato što jedan deo njegove vrednosti predujmljen u sredstvima za rad ostaje u njima fiksiran, dok drugi deo cirkuliše kao sastavni deo vrednosti proizvoda.

»If it« (the stock) »is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him« (the employer), »or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital.«[2*] (Str. 189.)

Ovde prvo pada u oči grubo empiričko shvatanje profita crpeno iz načina posmatranja običnog kapitaliste i koje sasvim protivreči boljem ezoteričkom shvatanju A. Smith-a. U ceni proizvoda bila je naknađena i cena materijala i cena radne snage, ali isto tako i onaj deo vrednosti koji je rabaćenjem prenet na proizvod s oruđa za rad. Profit ni u kojem slučaju ne izvire iz ove naknade. Da li se neka vrednost predujmljena radi proizvodnje proizvoda naknađuje putem prodaje cela ili samo deo po deo, odjedanput ili postepeno, može samo izmeniti način i vreme naknade, ali ni u kojem slučaju ne može ono što je obojem zajedničko — naknađivanje vrednosti — da pretvori u stvaranje viška vrednosti. Ovo se temelji na običnom shvatanju da višak vrednosti potiče iz prodaje, iz prometa, jer se ostvaruje tek prodajom proizvoda, njegovim prometom. U stvari, ovde je različit postanak profita samo netačan izraz za to da različni elementi proizvodnog kapitala različito služe, da u procesu rada različito dejstvuju kao proizvodni elementi. Naposletku, razlika se ne izvodi iz procesa rada odnosno oplođavanja vrednosti, iz same funkcije proizvodnog kapitala, već treba da važi samo subjektivno za pojedinačnog kapitalistu, kome izgleda da mu jedan deo kapitala koristi na ovaj, a drugi na onaj način.

Nasuprot ovome Quesnay je izveo razlike iz samog procesa reprodukcije i njegovih nužnosti. Da bi taj proces bio kontinuelan,

---

1* »donosi profit svome vlasniku« — 2* »Ako se on« (kapital) »upotrebi za to da ubuduće donosi profit, on mora taj profit donositi ili ostajući kod njega« (vlasnika), »ili odlazeći od njega. U prvom slučaju je stalan, u drugom opticajan kapital.«

mora se vrednost godišnjeg predujma godišnje cela naknađivati iz vrednosti godišnjeg proizvoda, a, naprotiv, vrednost investicionog kapitala samo deo po deo, tako da se tek u nizu od, recimo, deset godina mora sav naknaditi i stoga sav reprodukovati (zameniti novim primercima iste vrste). A. Smith učinio je, dakle, veliki korak unazad u odnosu na Quesnaya.

Tako, kod A. Smith-a ne preostaje za određivanje stalnog kapitala apsolutno ništa drugo nego da su to sredstva za rad koja naspram proizvoda, čijoj proizvodnji pomažu, ne menjaju oblik u procesu proizvodnje i produžuju služiti u proizvodnji dok se ne istroše. Zaboravlja se da svi elementi proizvodnog kapitala stalno stoje naspram proizvoda i naspram proizvoda koji cirkuliše kao roba u svom naturalnom obliku (kao sredstva za rad, materijal, radna snaga) i da je razlika između onog dela koji se sastoji iz materijala i radne snage i onog dela koji se sastoji iz sredstava za rad, u odnosu na radnu snagu samo u tome što se ona stalno iznova kupuje (ne kupuje se za čitav svoj vek, kao sredstva za rad), a u odnosu na materijale samo u tome što u procesu rada ne funkcionišu identični, već uvek novi primerci iste vrste. U isti mah stvara se iluzija kao da ne cirkuliše i vrednost stalnog kapitala, mada je A. Smith, naravno, ranije govorio o rabaćenju stalnog kapitala kao o delu cene proizvoda.

Kod opticajnog kapitala kao suprotnosti prema stalnom nije podvučeno da on ima tu suprotnost samo kao onaj sastavni deo proizvodnog kapitala koji se *sav* mora naknaditi iz vrednosti proizvoda i stoga mora proći s njime kroz sve njegove metamorfoze, dok kod stalnog kapitala to nije slučaj. Naprotiv, on se trpa u isti koš sa obličjima koja kapital uzima prelazeći iz oblasti proizvodnje u prometnu oblast, kao robni i novčani kapital. Ali oba oblika, robni kapital i novčani kapital, nosioci su vrednosti kako stalnih tako i tečnih sastavnih delova proizvodnog kapitala. Obadva su prometni kapital u suprotnosti prema proizvodnom, ali nisu opticajni (tečni) kapital u suprotnosti prema stalnom.

Najzad, sasvim pogrešno objašnjavanje da stalni kapital stvara profit time što ostaje u procesu proizvodnje, a opticajni time što ga napušta i ide u promet — dovodi do toga da se iza istovetnosti oblika, koji u *obrtu* imaju promenljivi kapital i tečni deo postojanog kapitala, prikrije bitna razlika ovih delova u *procesu oplođavanja vrednosti* i stvaranju viška vrednosti, dakle da se cela tajna kapitalističke proizvodnje još više zamrači. Zajedničkom oznakom »opticajni kapital« ova bitna razlika se ukida; a ovo je onda docniju ekonomiju odvelo još dalje, te je kao bitnu i jedinu razliku fiksirala ne suprotnost između promenljivog i postojanog kapitala, nego između stalnog i opticajnog kapitala.

Pošto je označio stalni i opticajni kapital prvo kao dva posebna načina ulaganja kapitala, koji, posmatran svaki za sebe, donosi profit, A. Smith kaže:

»No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials thev are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them.«[1*] (p. 188.)

Ovde se pokazuje šta znače raniji izrazi »yield a revenue, make a profit«[2*] itd., naime da oba dela kapitala služe kao stvaraoci proizvoda.

Sad A. Smith daje ovaj primer:

»That part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital.«[3*]

(Ovde se, dakle, razlika između stalnog i opticajnog kapitala pravilno odnosi samo na različni promet, na obrt različnih sastavnih delova proizvodnog kapitala.)

»He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital«[4*]

(ovde je opet tačno da se razlika odnosi na vrednost, a ne na materijalni elemenat),

»in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance« (stoke) »is a circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance.«[5*]

(Zakupnik zadržava hranu stoke, ne prodaje je. On je upotrebljava kao stočnu hranu, dok samu stoku upotrebljava kao oruđe za rad. Razlika je samo u ovome: stočna hrana koja ulazi u održavanje radne stoke troši se sasvim i stalno se mora zamenjivati novom krmom iz zemljoradničkog proizvoda ili iz njegove prodaje; stoka se zamenjuje samo redom kako se koje grlo onesposobi za rad).

»Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them.«[6*]

[1*] »Nikakav stalni kapital ne može donositi nikakav dohodak osim posredstvom opticajnog kapitala. Najkorisnije mašine i oruđa za rad neće proizvesti ništa bez opticajnog kapitala koji dobavlja materijal koji oni obrađuju i održava radnike koji ih upotrebljavaju.« — [2*] »donositi dohodak, praviti profit« — [3*] »Onaj deo zakupnikovog kapitala koji je upotrebljen na poljoprivredna oruđa jeste stalni, onaj koji je upotrebljen na najamnine i sredstva za izdržavanje njegovih radnih slugu jeste opticajni kapital.« — [4*] »Na jednome on pravi profit držeći ga u svom posedu, a na drugome rastajući se od njega. Cena ili vrednost njegove radne stoke takođe je stalni kapital« — [5*] »kao i vrednost oruđa njegovog gazdinstva; njena hrana« (stoke) »jeste opticajni kapital kao god i hrana radnih slugu. Zakupnik pravi profit držeći svoju radnu stoku, a rastajući se s njenom hranom.« — [6*] »I cena i hrana stoke koja se kupuje i tovi ne za rad već za prodaju, jesu opticajni kapital. Zakupnik pravi profit rastajući se od njih.«

(Svaki proizvođač roba, dakle i kapitalistički, prodaje svoj proizvod, rezultat svog procesa proizvodnje, ali zato ovaj proizvod ipak ne sačinjava ni stalni ni tečni sastavni deo njegovog *proizvodnog* kapitala. Naprotiv, on sad postoji u obliku u kome je izbačen iz procesa proizvodnje i mora funkcionisati kao robni kapital. Tovna stoka funkcioniše u procesu proizvodnje kao sirovina, ne kao oruđe poput radne stoke. Stoga ona ulazi u proizvod kao supstancija i sva njena vrednost ulazi u nj, kao i vrednost pomoćnih materija {njena hrana}. Zato je ona tečni deo proizvodnog kapitala, a ne zato što prodati proizvod — tovna stoka ovde — ima isti naturalni oblik kao sirovina, stoka koja još nije utovljena. Ovo je samo slučajno. Ali Smith je iz ovoga primera mogao ujedno da vidi da određenje vrednosti koja se nalazi u elementu proizvodnje, kao stalne ili tečne, ne dolazi od materijalnog obličja tog elementa, nego od njegove funkcije u procesu proizvodnje.)

»The whole value of the seed too is a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase.«[1*]

Ovde izbija na videlo sva besmislenost Smith-ovog razlikovanja. Po njemu bi seme bilo stalni kapital ako ne bi bilo change of masters[2*] tj. ako se seme direktno naknadi iz godišnjeg proizvoda, ako se od njega odbije. A, naprotiv, bilo bi opticajni kapital ako bi se sav proizvod prodao a jednim delom njegove vrednosti kupilo seme od drugoga. U prvom slučaju seme »ne menja gospodara«, u drugom ga menja. Smith ovde opet brka tečni kapital i robni kapital. Proizvod je materijalni nosilac robnog kapitala. Ali, razume se, samo onaj njegov deo koji stvarno ulazi u promet i više ne ulazi direktno u proces proizvodnje iz kojega je kao proizvod izišao.

Bilo da se seme direktno odbije kao deo od proizvoda, bilo da se celi proizvod proda i jedan deo njegove vrednosti preobrati u tuđe seme, u oba slučaja vrši se samo zamena, a tom zamenom se ne pravi profit. U jednom slučaju seme ulazi sa ostalim proizvodom u promet kao roba, u drugom slučaju ono samo figuriše u knjigovodstvu kao sastavni deo vrednosti predujmljenog kapitala. Ali u oba slučaja ono ostaje tečnim sastavnim delom proizvodnog kapitala. Ono se potpuno utroši da bi se proizvod dovršio, i mora se potpuno iz njega naknaditi da bi se omogućila reprodukcija.

»Sirovina i pomoćne materije gube samostalno obličje pod kojim su ušle u proces rada kao upotrebne vrednosti. Drukčije je s pravim sredstvima za rad. Neka alatka, mašina, fabrička zgrada, posuda itd. služi u procesu rada samo dotle dok uščuva svoj prvobitni oblik i dok

1* »Sva vrednost semena takođe je stalni kapital. Mada ono ide s polja u ambar i iz ambara u polje, ono nikad ne menja gospodara i stoga stvarno ne cirkuliše. Zakupnik ne pravi profit time što ga prodaje, nego time što ga umnožava.« — 2* promene gospodara

je kadra da sutradan opet uđe u proces rađa u istom obliku kao i dan ranije. Pa kako ova sredstva za rad za čitavog svog života održavaju prema proizvodu svoje samostalno obličje, tako ga održavaju i posle svoje smrti. Lešine mašina, alata, radionica itd. i dalje postoje odvojeno od proizvoda koji pomogoše napraviti.« (Knj. I, gl. VI, str. 192.[1*])

Ove različite načine na koje se sredstva za proizvodnju troše radi stvaranja proizvoda, gde jedna održavaju prema proizvodu svoje samostalno obličje, a druga ga menjaju ili i sasvim gube — ovu razliku koja pripada procesu rada kao takvom, koja stoga važi isto tako i za procese rada kojima je svrha samo zadovoljenje sopstvene potrebe, npr. kod patrijarhalne porodice, bez ikakve razmene, bez robne proizvodnje — tu razliku A. Smith izopačava, jer: 1) unosi odredbu profita koja je ovde potpuno deplasirana, a po kojoj jedna sredstva donose vlasniku profit održavajući svoje obličje, a druga gubeći ga; 2) brka promene jednog dela elemenata proizvodnje u procesu rada s promenom oblika (kupovinom i prodajom) koja pripada razmeni proizvoda, robnom prometu, i koja istovremeno uključuje i menjanje vlasništva nad robama koje se nalaze u prometu.

Obrt ima za pretpostavku reprodukciju posredstvom prometa, dakle posredstvom prodaje proizvoda, njegovim pretvaranjem u novac i ponovnim pretvaranjem iz novca u elemente njegove proizvodnje. Ali, ukoliko jedan deo njegovog sopstvenog proizvoda služi ponovo samom kapitalističkom proizvođaču direktno kao sredstvo za proizvodnju, proizvođač se javlja kao prodavac istoga samom sebi i tako stvar figuriše u njegovom knjigovodstvu. U tom slučaju ovaj deo reprodukcije ne vrši se posredstvom prometa, već je neposredan. Ali ovaj deo proizvoda, koji ovako opet služi kao sredstvo za proizvodnju, naknađuje tečni kapital, a ne stalni, ukoliko 1) njegova vrednost cela ulazi u proizvod, i 2) ukoliko je on sam u naturi potpuno zamenjen novim primerkom iz novog proizvoda.

Sad nam A. Smith kaže iz čega se sastoje opticajni i stalni kapital. On ređa stvari, materijalne elemente, koji su stalni kapital, i stvari koje su opticajni kapital, kao da ova određenost tim stvarima pripada materijalno, od prirode, a ne da, naprotiv, potiče iz njihovih određenih funkcija u kapitalističkom procesu proizvodnje. Pa ipak, on u istoj glavi (knj. II, gl. I) primećuje da, mada neka stvar, npr. kuća za stanovanje, koja je rezervisana za neposrednu potrošnju,

»may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve *in the function of a capital* to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of a capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it«.[2*] (Str. 186.)

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 184. — [2*] »može donositi dohodak svome vlasniku, te mu time služiti *u funkciji kapitala*, ne može davati nikakav dohodak društvu niti mu služiti u funkciji kapitala, i dohodak celine naroda ne može se njome nikad ni u najmanjem stepenu uvećati.«

Ovde, dakle, A. Smith jasno kaže da svojstvo kapitala ne pripada stvarima kao takvima niti pod svim okolnostima, nego da je to funkcija koju one prema okolnostima vrše ili ne vrše. A što važi o kapitalu uopšte, važi i za njegove podrazdele.

Iste stvari sačinjavaju sastavni deo tečnog ili stalnog kapitala prema tome da li u procesu rada vrše ovu ili onu funkciju. Na primer, stoka kao radna stoka (sredstvo za rad) jeste materijalan način egzistencije stalnog kapitala, a naprotiv kao tovna stoka (sirovina) sastavni deo zakupnikovog opticajnog kapitala. S druge strane, neka stvar može čas služiti kao sastavni deo proizvodnog kapitala, čas pripadati fondu neposredne potrošnje. Kuća, npr., kada funkcioniše kao lokal za rad jeste stalni sastavni deo proizvodnog kapitala; kao kuća za stanovanje nije, bar kao takva, nikakav oblik kapitala. Ista sredstva za rad mogu u mnogo slučajeva funkcionisati čas kao sredstva za proizvodnju, čas kao sredstva potrošnje.

Jedna od zabluda koje rezultiraju iz Smith-ovog shvatanja bila je: uzimati osobine stalnog i opticajnog kapitala kao osobine koje su svojstvene stvarima. Već analiza procesa rada (knj. I, gl. V[1]*) pokazuje kako se odredbe sredstva za rad, materijala za rad i proizvoda menjaju prema različitim ulogama koje jedna te ista stvar zauzima u procesu. A sa svoje strane, odredbe stalnog i ne stalnog kapitala počivaju na određenim ulogama koje ovi elementi igraju u procesu rada, a stoga i u procesu stvaranja vrednosti.

A na drugom mestu, priređanju stvari iz kojih se sastoje stalni i opticajni kapital, jasno se ispoljava da Smith razliku stalnih i tečnih sastavnih delova kapitala, koja važi i ima smisla jedino u odnosu na proizvodni kapital (kapital u proizvodnom obliku), brka s razlikom između proizvodnog kapitala i oblika koji pripadaju kapitalu u njegovom prometnom procesu: robnog i novčanog kapitala. On kaže na istom mestu (str. 188):

»The circulating capital consists... of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc.«[2]*

Ako pogledamo izbliže, onda je ovde, u suprotnosti prema ranijemu, opticajni kapital u stvari opet izjednačen s robnim i novčanim kapitalom, dakle s dva oblika kapitala koji nikako ne pripadaju procesu proizvodnje, koji ne sačinjavaju opticajni (tečni) kapital nasuprot stalnom, već prometni kapital nasuprot proizvodnom. I samo *pored* njih figurišu onda opet oni sastavni delovi proizvodnog kapitala koji su predujmljeni u materijalima (sirovini ili polufabrikatima) i koji su stvarno pripojeni procesu proizvodnje. Smith kaže:

---

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 163 - 170 — [2]* »Opticajni kapital sastoji se... iz životnih sredstava, materijala i izrađevina svih vrsta koje se nalaze u rukama svojih odgovarajućih prodavaca, i iz novca koji je potreban za njihov promet i raspodelu itd.«

»... The third and last of the three portions into which the general stock o the society naturally divides itself, is the circulating capital, of which the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. This is composed likewise of four parts: first, of the money...«[1*]

(Ali novac nije nikad oblik proizvodnog kapitala, kapitala koji funkcioniše u procesu proizvodnje. On je uvek samo jedan od oblika koje kapital uzima unutar svog prometnog procesa.)—

»secondly, of the stock of provisions which are in the possession of the butcherf the grazier, the farmer... and from the sale of which they expect to derive a profit... Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant and manufacturer.« — I treće, »of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of those three shapes but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc.«[2*]

Pod 2. i 4. sadržani su samo proizvodi koji su kao takvi odgurnuti iz procesa proizvodnje i moraju se prodati; ukratko, koji sad funkcionišu kao robe, odnosno kao robni kapital, dakle poseduju takav oblik i zauzimaju u procesu takvo mesto da ne mogu sačinjavati elemenat proizvodnog kapitala, ma kakva im bila konačna namena, tj. bilo da će po svojoj svrsi (upotrebnoj vrednosti) konačno pripasti individualnoj, bilo proizvodnoj potrošnji. Ovi proizvodi pod 2. su životne namirnice, pod 4. svi drugi gotovi proizvodi, koji se, dakle, sami opet sastoje iz gotovih sredstava za rad ili gotovih sredstava lične potrošnje (drukčijih od namirnica pod 2).

Što Smith pri tome govori o trgovcu, pokazuje njegovu konfuziju. Ukoliko je proizvođač svoj proizvod prodao trgovcu, ovaj je proizvod uopšte prestao biti neki oblik njegovog kapitala. Sa društvenog stanovišta on je svakako još uvek robni kapital, iako u drugoj ruci, a ne u proizvođačevoj; ali baš zato što je robni kapital, nije ni stalni ni opticajni kapital.

U svakoj proizvodnji koja nije usmerena na zadovoljenje neposredne sopstvene potrebe, proizvod mora cirkulisati kao roba, tj. mora se prodavati, ne zato da se iz njega izvuče profit, nego da bi

---

1*» ...Treći i poslednji od triju delova na koje se prirodno deli opšti fond društva jeste opticajni kapital, po koji je karakteristično da donosi dohodak samo cirkulisanjem, ili menjanjem gospodara. On se takođe sastoji iz četiri dela: prvo, iz novca...« — 2* »drugo, iz zalihe životnih namirnica koje su u posedu mesara, odgajivača stoke, zakupnika... i iz čije prodaje oni očekuju da izvuku profit... Četvrto i poslednje, iz izrađenog i dovršenog proizvoda, ali koji se još nalazi u rukama trgovca ili fabrikanta.« — I treće, »iz materijala bilo sasvim sirovog, bilo više ili manje obrađenog, iz odeće, nameštaja i građevina, kojima još nije dat jedan od ova tri oblika, nego ostaju u rukama poljoprivrednika, fabrikanata, trgovaca koji trguju svilenim i drugim tkaninama, drvarskih trgovaca, drvodelja i stolara, ciglara itd.«

proizvođač uopšte mogao živeti. Kod kapitalističke proizvodnje pridolazi još i to da se prodajom robe realizuje i višak vrednosti koji se u njoj nalazi. Proizvod izlazi iz procesa proizvodnje kao roba, dakle nije ni stalni ni tečni elemenat tog procesa.

Uostalom, Smith ovde ukida sam sebe. Gotovi proizvodi, kakvi im god bili materijalno obličje ili upotrebna vrednost, korisni učinak, ovde su svi robni kapital, dakle kapital u obliku koji pripada prometnom procesu. Nalazeći se u tom obliku, oni ne sačinjavaju sastavne delove eventualnog proizvodnog kapitala svoga vlasnika; ali to nimalo ne smeta da oni, čim se prodadu, u ruci svoga kupca *postanu* bilo stalnim, bilo tečnim sastavnim delovima proizvodnog kapitala. Ovde se pokazuje da iste stvari, koje se u jednom momentu pojave na tržištu kao robni kapital u suprotnosti prema proizvodnom kapitalu — mogu, čim se povuku s tržišta, funkcionisati ili ne funkcionisati kao tečni ili stalni sastavni delovi proizvodnog kapitala.

Proizvod prelca pamuka — pređa — jeste robni oblik njegovog kapitala, robni kapital za njega. On ne može opet da funkcioniše kao sastavni deo njegovog proizvodnog kapitala, ni kao materijal za rad ni kao sredstvo za rad. Ali u ruci tkača koji ga kupuje on se prisajedinjuje tkačevom proizvodnom kapitalu kao jedan od njegovih tečnih sastavnih delova. Za prelca, pak, pređa je nosilac vrednosti kako jednog dela njegovog stalnog, tako i jednog dela njegovog tečnog kapitala (ne uzimajući u obzir višak vrednosti). Tako je i neka mašina, kao proizvod fabrikanta mašina, robni oblik njegovog kapitala, robni kapital za njega; i dok god ostane u ovom obliku, nije ni tečni ni stalni kapital. Kad se proda nekom fabrikantu koji ju upotrebljava, ona postaje stalnim sastavnim delom jednog proizvodnog kapitala. Čak i onda kad po svom upotrebnom obliku proizvod može delimično opet da uđe kao sredstvo za proizvodnju u proces iz kojega je izišao, kao npr. ugalj u proizvodnji uglja, upravo onaj deo proizvodnog uglja koji je određen za prodaju ne predstavlja ni stalni ni tečni, već robni kapital.

S druge strane, proizvod može po svom upotrebnom obliku biti sasvim nesposoban da sačinjava ma kakav elemenat proizvodnog kapitala, bilo kao materijal za rad, bilo kao sredstvo za rad. Na primer koje bilo životno sredstvo. Pa ipak je ono robni kapital za svog proizvođača, nosilac vrednosti kako stalnog tako i tečnog kapitala; a jednog ili drugog prema tome da li se kapital koji je upotrebljen za njegovo proizvođenje mora zameniti sav ili delimično, da li je na njega svoju vrednost preneo svu ili delimično.

Sirovi materijal pod 3 (sirovina, polufabrikat, pomoćna materija), s jedne strane, ne figuriše kod Smith-a kao neki sastavni deo koji je već pripojen proizvodnom kapitalu, nego u stvari samo kao posebna vrsta upotrebnih vrednosti iz kojih se uopšte sastoji društveni proizvod, robne mase, pored drugih materijalnih sastavnih delova, životnih sredstava itd. pobrojanih pod 2. i 4. S druge strane, oni se, svakako, navode kao pripojeni proizvodnom kapitalu, pa otuda i kao elementi

istoga u ruci proizvođača. Konfuzija se pokazuje u tome što ih Smith jednim delom shvata kao da funkcionišu u rukama proizvođača (»in the hands of the growers, the manufacturers etc.«[1*]), a s druge strane u rukama trgovaca (»mercers, drapers, timber-merchants«[2*]), gde su oni prost robni kapital, a ne sastavni delovi proizvodnog kapitala.

Nabrajajući elemente opticajnog kapitala, A. Smith stvarno zaboravlja ovde potpuno razliku između stalnog i tečnog kapitala koja važi samo u odnosu na proizvodni kapital. Štaviše, on suprotstavlja proizvodnom kapitalu robni i novčani kapital, tj. ona dva oblika kapitala koji pripadaju prometnom procesu, ali i to čini samo nesvesno.

Naposletku, pada u oči da Smith, nabrajajući sastavne delove opticajnog kapitala, zaboravlja radnu snagu. A to dolazi iz dva razloga.

Upravo smo videli da je, ne uzimajući u obzir novčani kapital, opticajni kapital samo drugo ime za robni kapital. Ali ukoliko radna snaga cirkuliše na tržištu, ona nije kapital, nije neki oblik robnog kapitala. Ona uopšte nije kapital; radnik nije kapitalista, mada na tržište donosi jednu robu, naime sopstvenu kožu. Tek kad je radna snaga prodata, pripojena procesu proizvodnje — dakle kad je već prestala da cirkuliše kao roba — postaje ona sastavni deo proizvodnog kapitala: promenljivi kapital kao izvor viška vrednosti, tečni sastavni deo proizvodnog kapitala u odnosu na obrt kapital-vrednosti koja je u nju predujmljena. Pošto ovde meša tečni kapital s robnim kapitalom, Smith ne može da podvede radnu snagu pod svoju rubriku opticajnog kapitala. Stoga promenljivi kapital istupa ovde u obliku robe koju radnik kupuje svojom najamninom u obliku životnih sredstava. U ovom obliku treba kapital-vrednost predujmljena u najamninu da spada u opticajni kapital. Ono što se prisajedinjuje procesu proizvodnje jeste radna snaga, sam radnik, a ne životna sredstva kojima se radnik održava. Svakako, mi smo videli (knj. I, gl. XXI) da, s društvenog stanovišta, i sama radnikova reprodukcija putem njegove individualne potrošnje pripada procesu reprodukcije društvenog kapitala. Ali ovo ne važi za pojedinačni, u sebe zatvoreni proces proizvodnje koji ovde posmatramo. »Acquired and useful abilities«[3*], koje Smith (str. 187) navodi pod rubrikom stalnog kapitala sačinjavaju, naprotiv, sastavne delove tečnog kapitala čim su to abilities najamnog radnika i čim je ovaj prodao svoj rad zajedno sa svojim abilities.

Velika je pogreška Smith-a što celo društveno bogatstvo deli na 1) fond neposredne potrošnje, 2) stalni kapital i 3) opticajni kapital. Po ovome bi bogatstvo valjalo deliti: 1) na fond potrošnje, koji ne sačinjava deo dejstvujućeg društvenog kapitala, mada pojedini njegovi delovi *mogu* stalno funkcionisati kao kapital, i 2) na kapital. Jedan deo bogatstva funkcioniše prema tome kao kapital, drugi deo kao nekapital ili fond potrošnje. I ovde se za svaki kapital javlja kao neizbežna nužnost

---

1* »u rukama poljoprivrednika, fabrikanata itd.« — 2* »trgovaca svilom trgovaca platnom, drvarskih trgovaca« — 3* »Stečene i korisne sposobnosti«

da bude ili stalan ili tečan, otprilike kao što je za sisara prirodna nužnost da bude ili mužjak ili ženka. Ali mi smo videli da je suprotnost između stalnog i tečnog primenljiva samo na elemente *proizvodnog* kapitala, dakle da pored ovoga postoji još jedna znatna količina kapitala — robni i novčani kapital — koja se nalazi u obliku u kome *ne može da bude* ni stalna ni tečna.

Pošto, izuzev onaj deo proizvoda koji sam pojedinačni kapitalistički proizvođač neposredno, bez prodaje ili kupovine, opet utroši kao sredstvo za proizvodnju, čitava masa društvene proizvodnje — na kapitalističkoj osnovici — cirkuliše na tržištu kao robni kapital, to je jasno da se iz robnog kapitala izvlače kako stalni i tečni elementi proizvodnog kapitala, tako i svi elementi fonda potrošnje; a to u stvari znači samo to da i sredstva za proizvodnju i sredstva za potrošnju na osnovici kapitalističke proizvodnje istupaju prvo kao robni kapital, mada s određenjem da docnije posluže kao sredstva za potrošnju ili za proizvodnju, kao god što se i sama radna snaga zatiče na tržištu kao roba, mada ne kao robni kapital.

Otuda ova nova pometnja kod Smith-a. On kaže:

»Of these four parts«

(circulating capital-a, tj. kapitala u oblicima robnog i novčanog kapitala, oblicima koji pripadaju prometnom procesu—a ova se dva dela pretvaraju u četiri time što Smith opet materijalno razlikuje sastavne delove robnog kapitala)

»three — provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived from, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capital of the same kind to keep them in constant repair.«[1*] (p. 188)

S izuzetkom onog dela proizvoda koji proizvođač opet direktno utroši kao sredstvo za proizvodnju, za kapitalističku proizvodnju važi opšta postavka: svi proizvodi dolaze na tržište kao robe i stoga za kapitalistu cirkulišu kao robni oblik njegova kapitala, kao robni

---

[1*] »Od ova četiri dela« (. . .) »tri dela—životna sredstva, materijali i izrađevine—povlače se redovno, bilo godišnje, bilo u dužem ili kraćem periodu iz njega i prenose bilo u stalni kapital, bilo u rezervu za neposrednu potrošnju. Svaki stalni kapital potiče prvobitno iz nekog opticajnog kapitala, i mora se iz njega stalno podržavati. Sve korisne mašine i oruđa za rad potiču prvobitno iz nekog opticajnog kapitala, koji liferuje materijal iz kojeg su načinjeni i sredstva za izdržavanje radnika koji ih prave. A oni takođe zahtevaju kapital iste vrste da bi se stalno održavali u dobrom stanju.«

kapital, bilo da ti proizvodi po svom naturalnom obliku, po svojoj upotrebnoj vrednosti, moraju ili mogu funkcionisati kao elementi proizvodnog kapitala (procesa proizvodnje), kao sredstva za proizvodnju, a stoga kao stalni ili tečni elementi proizvodnog kapitala; bilo da mogu poslužiti samo kao sredstva individualne, a ne proizvodne potrošnje. Svi proizvodi bacaju se na tržište kao robe; stoga se sva sredstva za proizvodnju i potrošnju, svi elementi proizvodne i individualne potrošnje, moraju opet povlačiti s tržišta time što se kupuju kao robe. Ova trivijalnost (truism) je, naravno, tačna. Stoga to takođe važi kako za stalne tako i za tečne elemente proizvodnog kapitala, za sredstva za rad kao i za metrijal za rad u svima oblicima. (Pri tome Smith još zaboravlja da ima elemenata proizvodnog kapitala koji su dati od prirode, dakle nisu proizvodi.) I mašina se kupuje na tržištu kao god i pamuk. Ali iz toga nikako ne sledi da svaki stalni kapital prvobitno potiče iz nekog tečnog kapitala — to sleduje jedino iz Smith-ovog mešanja prometnog kapitala sa opticajnim ili tečnim, tj. ne stalnim kapitalom. A osim toga Smith pobija sam sebe. Po njemu samom mašine kao roba sačinjavaju deo broja 4 opticajnog kapitala. Prema tome, što one potiču iz opticajnog kapitala znači samo to da su one funkcionisale kao robni kapital pre no što su funkcionisale kao mašine, ali da materijalno potiču iz sebe samih; kao god što pamuk kao tečni elemenat prelčeva kapitala potiče iz pamuka sa tržišta. Ali kad Smith u daljem izlaganju izvodi stalni kapital iz opticajnoga zato što treba rada i sirovina da se mašine naprave, onda su, prvo, za pravljenje mašina potrebna još i sredstva za rad, dakle stalni kapital, a drugo, stalni kapital, mašine itd., takođe je potreban da bi se napravila sirovina, pošto proizvodni kapital uvek uključuje sredstva za rad, ali ne uvek i materijal za rad. On sam kaže odmah zatim:

»Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them;«

(on, dakle, priznaje da nije potreban samo tečni nego i stalni kapital za proizvodnju sirovina)

»and« (nova greška) »their produce replaces with a profit, not only those capitals, but *all the others in society*.«[1*] (Str. 188.)

Ovo je sasvim naopako. Njihov proizvod daje sirovinu, pomoćne materije itd. za sve druge industrijske grane. Ali njihoya vrednost ne naknađuje vrednost svih ostalih društvenih kapitala; ona naknađuje samo svoju vlastitu kapital-vrednost (+višak vrednosti). Ovde kod Smith-a opet izbija sećanje na fiziokrate.

[1*] »Zemljište, rudnici i ribnjaci zahtevaju za svoju obradu i stalni i opticajni kapital;« (. . .) »i« (. . .) »njihov proizvod naknađuje s profitom ne samo ove kapitale već i *sve druge kapitale u društvu*.«

S društvenog stanovišta posmatrano tačno je da onaj deo robnog kapitala koji se sastoji iz proizvoda koji mogu služiti jedino kao sredstva za rad — ako ova uopšte nisu beskorisno proizvedena, ako nisu takva da se ne mogu prodati — pre ili posle mora i funkcionisati kao sredstva za rad, tj. na osnovici kapitalističke proizvodnje čim su prestala biti robe moraju sačinjavati stvarne elemente stalnog dela društvenog proizvodnog kapitala, kao što su prethodno sačinjavala njegove perspektivne elemente.

Tu se pojavljuje razlika koja proističe iz naturalnog oblika proizvoda.

Neka mašina predilica, npr., nema upotrebne vrednosti ako se ne troši za predenje, dakle kao sredstvo za proizvodnju, dakle — s kapitalističkog stanovišta — ako ne funkcioniše kao stalni sastavni deo nekog proizvodnog kapitala. Ali mašina predilica je pokretna. Iz zemlje u kojoj je proizvedena ona se može izvesti i u stranoj zemlji biti prodata direktno ili indirektno bilo za sirovine itd., bilo za šampanjac. Onda je ona u zemlji gde je proizvedena funkcionisala samo kao robni kapital, a nikada, čak ni pošto je prodata, kao stalni kapital.

Naprotiv, proizvodi koji su lokalizovani vezanošću sa zemljištem, te se stoga samo lokalno mogu i koristiti, npr. fabričke zgrade, železnice, mostovi, tuneli, dokovi itd., melioracije zemljišta itd., ne mogu se izvoziti fizički, onakvi kakvi su. Oni nisu pokretni. Oni su ili beskorisni, ili, čim se prodadu, moraju funkcionisati kao stalni kapital u zemlji gde su proizvedeni. Za njihovog kapitalističkog proizvođača, koji gradi fabrike i poboljšava zemljište kao špekulant u nameri da ih proda, ove stvari su oblik njegovog robnog kapitala, dakle, po A. Smith-u, oblik opticajnog kapitala. Ali, sa društvenog stanovišta, ove stvari na kraju krajeva — ako se hoće da ne budu beskorisne — moraju funkcionisati kao stalni kapital u samoj zemlji u procesu proizvodnje koji je fiksiran samom njihovom lokacijom; ali iz toga nikako ne sledi da su nepokretne stvari kao takve bez daljega stalni kapital; kao kuće za stanovanje itd. one mogu pripadati fondu potrošnje i, dakle, uopšte ne spadati u društveni kapital, mada sačinjavaju elemenat društvenog bogatstva, od kojega je kapital samo jedan deo. Da se izrazimo kao Smith, proizvođač tih stvari pravi profit time što ih prodaje. Dakle — opticajni kapital! Onaj koji ih iskorišćava, njihov konačni kupac, može ih iskorišćavati samo ako ih upotrebljava u procesu proizvodnje. Dakle — stalni kapital!

Svojinska prava, recimo na neku železnicu, mogu svakodnevno prelaziti iz ruke u ruku, a njeni vlasnici prodajom tih prava mogu čak i u inostranstvu napraviti profit tako da su svojinska prava izvoziva, mada sama železnica nije. Ali pored svega toga, te stvari moraju, u samoj zemlji gde su lokalizovane, ili ležati neiskorišćavane, ili funkcionisati kao stalni sastavni deo nekog proizvodnog kapitala. Isto tako može fabrikant A napraviti profit prodajući svoju fabriku fabrikantu B, ali to fabrici ništa ne smeta da kao i ranije funkcioniše kao stalni kapital.

Kad zbog toga lokalno fiksirana, od tla nerazdvojna sredstva za rad, mada za svoje proizvođače mogu funkcionisati kao robni kapital i mada ne sačinjavaju elemente *njegovog* stalnog kapitala (ovaj se za njega sastoji iz sredstava za rad koja su mu potrebna za gradnju zgrada, železnica itd.), ipak nužno perspektivno moraju funkcionisati kao stalni kapital u samoj zemlji, to nikako ne znači da iz ovoga sledi i obrnuto — da se stalni kapital nužno sastoji iz nepokretnih stvari. Neki brod ili lokomotiva dejstvuju samo svojim kretanjem; pa ipak oni funkcionišu kao stalni kapital, ne za svog proizvođača, nego za onoga ko ih upotrebljava. S druge strane, stvari koje su stvarno fiksirane u procesu proizvodnje, žive i mru u njemu i nikada ga više ne napuštaju kad su jednom u njega ušle, jesu tečni sastavni delovi proizvodnog kapitala. Na primer ugalj koji se troši za teranje mašina u procesu proizvodnje, gas koji se troši na osvetljenje fabričke zgrade itd. Oni su tečni ne zato što s proizvodom fizički napuštaju proces proizvodnje i cirkulišu kao robe, nego zato što njihova vrednost ulazi cela u vrednost robe čijoj proizvodnji pomažu, te se, dakle, prodajom robe mora cela i zameniti.

U poslednjem navodu iz Smith-a valja zapaziti i ovu frazu:

»A circulating capital which furnishes... the maintenance of the workmen who make them«[1*] (mašine itd.).

Kod fiziokrata onaj deo kapitala koji je predujmljen u najamninu tačno figuriše među avances annuelles[2*] u suprotnosti prema avances primitives[3*]. S druge strane, kod njih se kao sastavni deo zakupnikovog proizvodnog kapitala ne pojavljuje sama radna snaga, već životna sredstva koja se daju poljoprivrednim radnicima (»the maintenance of the workmen«[4*], kako kaže Smith). Ovo je u uskoj vezi s njihovom specifičnom doktrinom. Naime, kod njih je onaj deo vrednosti što ga rad dodaje proizvodu (sasvim kao onaj deo vrednosti što ga proizvodu dodaju sirovina, oruđa za rad itd., ukratko, materijalni sastavni delovi postojanog kapitala) jednak samo vrednosti životnih sredstava koja se radnicima plaćaju i koja se nužno moraju utrošiti da se održi njihova funkcija kao radne snage. Sama njihova doktrina sprečava ih da otkriju razliku između postojanog i promenljivog kapitala. Ako je rad ono što proizvodi višak vrednosti (pored reprodukcije svoje sopstvene cene), onda ga on proizvodi i u industriji isto tako kao i u zemljoradnji. Ali, pošto rad po njihovom sistemu proizvodi višak vrednosti samo u jednoj grani proizvodnje, u zemljoradnji, to on ne potiče iz rada, nego iz posebne delatnosti (pripomoći) prirode u ovoj grani. I samo zato je njima zemljoradnički rad proizvodan rad za razliku od ostalih vrsta rada.

1* »Neki opticajni kapital koji liferuje... sredstva za izdržavanje radnika koji ih prave.« — 2* godišnjim predujmovima — 3* prvobitnim predujmovima — 4* izdržavanje radnika

A. Smith definiše radnikova životna sredstva kao opticajni kapital u suprotnosti prema stalnom:

1) Zato što on tečni kapital u suprotnosti prema stalnom brka sa oblicima kapitala koji pripadaju prometnoj oblasti, s prometnim kapitalom; a ovo brkanje su drugi od njega bez kritike nasledili. Stoga on brka robni kapital s tečnim sastavnim delom proizvodnog kapitala, a onda se po sebi razume da se tamo gde društveni proizvod uzima oblik robe moraju iz robnog kapitala liferovati i životna sredstva radnika, kao i ne-radnika, i materijali, kao i sama sredstva za rad.

2) Ali Smith-u se katkad potkrade i fiziokratsko shvatanje, mada ono protivreči ezoteričkom — stvarno naučnom — delu njegovog sopstvenog izlaganja.

Predujmljeni kapital uopšte se preobraća u proizvodni kapital, tj. uzima obličje elemenata proizvodnje koji su i sami proizvod ranijeg rada. (Među ovima i radna snaga.) On može samo u tome obliku funkcionisati u procesu proizvodnje. Ako sad namesto same radne snage, u koju se preobratio promenljivi kapital, stavimo radnikova životna sredstva, onda je jasno da se ta sredstva ne razlikuju u pogledu stvaranja vrednosti od drugih elemenata proizvodnog kapitala, od sirovih materijala i od hrane radne stoke, s kojima ih Smith zbog toga, po primeru fiziokrata, na jednom ranije navedenom mestu i stavlja na ravnu nogu. Životna sredstva ne mogu sama oploditi svoju vrednost, ili dodati joj višak vrednosti. Njihova vrednost, kao i vrednost ostalih elemenata proizvodnog kapitala, može se samo nanovo javiti u vrednosti proizvoda. Ona mu ne mogu dodati više vrednosti no što sama imaju. Ona se, kao i sirovi materijal, polufabrikat itd., razlikuju od stalnog kapitala, koji se sastoji iz sredstava za rad, samo time što se (bar za kapitalistu koji ih plaća) potpuno utroše u proizvodu u čije stvaranje ulaze, te se njihova vrednost zbog toga mora cela zameniti, što se kod stalnog kapitala zbiva samo postepeno, deo po deo. Sada se, dakle, onaj deo proizvodnog kapitala koji je predujmljen u radnu snagu (odnosno radnikova životna sredstva) razlikuje od ostalih materijalnih elemenata proizvodnog kapitala samo materijalno, a ne u pogledu procesa rada i procesa oplođavanja vrednosti. On se razlikuje samo po tome što zajedno s jednim delom objektivnih sačinilaca proizvoda (materials, kaže Smith uopšteno) spada u kategoriju opticajnog kapitala, u suprotnosti prema drugom delu objektivnih sačinilaca proizvoda, koji spada u kategoriju stalnog kapitala.

To što deo kapitala koji je predujmljen u najamninu pripada tečnome delu proizvodnog kapitala, što je on, u suprotnosti prema stalnom sastavnom delu proizvodnog kapitala, tečan kao i jedan deo materijalnih sačinilaca proizvoda, sirovine itd., nema apsolutno nikakva posla sa ulogom koju ovaj promenljivi deo kapitala, u suprotnosti prema postojanom, igra u procesu oplođavanja vrednosti. To se odnosi samo na to kako ovaj deo predujmljene kapital-vrednosti mora posredstvom prometa biti naknađen, obnovljen iz vrednosti proizvoda,

dakle reprodukovan. Kupovanje i ponovno kupovanje radne snage pripada prometnom procesu. Ali, vrednost predujmljena u radnu snagu pretvara se tek unutar procesa proizvodnje (ne za radnika, nego za kapitalistu) iz jedne određene, postojane veličine u promenljivu, i tek se time predujmljena vrednost uopšte i pretvara u kapital-vrednost, u kapital, u vrednost koja se oplođuje. Ali time što se, kao kod Smith-a, kao tečni sastavni deo proizvodnog kapitala ne određuje vrednost predujmljena u radnu snagu, već vrednost predujmljena u radnikovim životnim sredstvima, onemogućava se razumevanje razlike između promenljivog i postojanog kapitala, dakle uopšte razumevanje kapitalističkog procesa proizvodnje. Određenje ovog dela kapitala da bude promenljiv kapital u suprotnosti prema postojanom kapitalu koji je predujmljen u materijalne stvaraoce proizvoda, sahranjuje se pod odredbom da deo kapitala koji je predujmljen u radnu snagu pripada u odnosu na obrt tečnom delu proizvodnog kapitala. Sahrana biva potpuna kad se kao elemenat proizvodnog kapitala namesto radne snage nabroje radnikova životna sredstva. Da li se vrednost radne snage preduima u novcu ili neposredno u životnim sredstvima, nema značaja, mada, razume se, ovo poslednje može na bazi kapitalističke proizvodnje biti samo izuzetak.[24]

Time što je kao odlučujuću po kapital-vrednost predujmljenu u radnu snagu ovako fiksirao odredbu opticajnog kapitala—tu fiziokratsku odredbu bez fiziokratske pretpostavke—A. Smith je uspeo da svojim sledbenicima srećno onemogući da deo kapitala predujmljen u radnu snagu spoznaju kao promenljiv kapital. Dublja i tačna izlaganja, koja je on sam dao na drugim mestima, nisu pobedila, ali ovo njegovo ogrešenje jeste. Kasniji pisci išli su čak i dalje; oni nisu samo označavali kao odlučujuću odredbu dela kapitala predujmljenog u radnu snagu da bude opticajni kapital — u suprotnosti prema stalnom — nego su kao bitnu odredbu opticajnog kapitala označili da se preduima u životna sredstva za radnike. Na ovo se prirodno nadovezala teorija o fondu rada[1*], koji se sastoji iz nužnih životnih sredstava, kao o datoj veličini koja, s jedne strane, fizički skučava granice udela radnika u društvenom proizvodu, ali se, s druge strane, opet mora u celom svom obimu utrošiti na kupovinu radne snage.

---

[24] Koliko je A. Smith sam sebi zatvorio put za razumevanje uloge radne snage u procesu oplođavanja vrednosti, dokaz je sledeća rečenica koja rad radnika stavlja na fiziokratski način na isti stupanj s radom radne stoke: »Nisu samo njegove« (zakupnikove) »radne sluge proizvodni radnici, nego je to i njegova radna stoka.« (Knj. II, gl. 5, str. 243.)

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 537—540.

GLAVA JEDANAESTA

Teorije o stalnom i opticajnom kapitalu. Ricardo

Ricardo navodi razliku između stalnog i opticajnog kapitala samo zato da prikaže izuzetke od pravila vrednosti, naime takve slučajeve gde stopa najamnine utiče na cene. Na ovo se mi osvrćemo tek u trećoj knjizi.[1*]

Ali primarna nejasnost pokazuje se već unapred u tome što se ravnodušno stavlja jedno pored drugog ovo dvoje:

»Ova razlika u stepenu trajnosti stalnog kapitala i ova promenljivost u srazmerama u kojima se obe vrste kapitala mogu kombinovati.«[25]

Upitamo li koje su te dve vrste kapitala, onda ćemo čuti:

»Takođe i srazmere u kojima se različno mogu kombinovati: kapital koji treba da izdržava rad i kapital koji je predujmljen u alatima, mašinama i zgradama.«[26]

Dakle, stalni kapital=sredstva za rad, a opticajni kapital=kapital predujmljen u rad. Kapital koji treba da izdržava rad već je banalan izraz, preuzet od A. Smith-a. Ovde se, s jedne strane, opticajni kapital trpa u isti koš s promenljivim kapitalom, tj. sa onim delom proizvodnog kapitala koji je predujmljen u rad. A, s druge strane, pošto suprotnost nije crpena iz procesa oplođavanja vrednosti — postojani i promenljivi kapital—nego iz prometnog procesa (stara Smith-ova konfuzija), dobijaju se dvostruko netačne odredbe.

Prvo. Diferencije u stepenu trajnosti stalnog kapitala i razlike u sastavu kapitala iz postojanog i promenljivog kapitala shvataju se

[25] »This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined.«—*Principles*, p. 25.

[26] »The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined.«—*Isto*.

[1*] Vidi u 23. tomu ovog izdanja, glava XI.

kao da imaju jednaku vrednost. Međutim, ova poslednja razlika određuje razliku u proizvodnji viška vrednosti; a prva se, naprotiv, ukoliko dolazi u obzir proces oplođavanja vrednosti, odnosi samo na način kako se neka data vrednost prenosi sa sredstva za proizvodnju na proizvod; ukoliko dolazi u obzir prometni proces, ona se odnosi samo na period obnavljanja predujmljenog kapitala, ili, drukčije posmatrano, na vreme za koje je predujmljen. Kad se, umesto da se prozre unutrašnji mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje, stane na stanovište gotovih pojava, onda se ove razlike doista poklapaju. Pri raspodeli društvenog viška vrednosti među kapitale uložene u razne grane proizvodnje, razlike u različnim periodima za koje se kapital preduima (dakle, npr., različni vek stalnog kapitala), i različni organski sastavi kapitala (dakle i različit promet postojanog i promenljivog kapitala), podjednako utiču na izjednačenje opšte profitne stope i na pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje.

Drugo. Sa stanovišta prometnog procesa stoje na jednoj strani sredstva za rad: stalni kapital, na drugoj strani materijal za rad i najamnina: tečni kapital. Naprotiv, sa stanovišta procesa rada i procesa oplođavanja vrednosti stoje na jednoj strani: sredstva za proizvodnju (sredstva za rad i materijal za rad), postojani kapital; na drugoj radna snaga, promenljivi kapital. Za organski sastav kapitala (knj. I, gl. XXIII, 2, str. 647[1*]) sasvim je indiferentno da li se ista količina vrednosti postojanog kapitala sastoji iz mnogo sredstava za rad a malo materijala za rad, ili iz mnogo materijala za rad a malo sredstava za rad, dok sve zavisi od srazmere kapitala predujmljenog u sredstva za proizvodnju prema kapitalu predujmljenom u radnu snagu. I obrnuto: sa stanovišta prometnog procesa, sa stanovišta razlike stalnog i opticajnog kapitala, isto tako je indiferentno u kakvoj se srazmeri neka data količina vrednosti opticajnog kapitala deli na materijal za rad i najamninu. S jednoga stanovišta nalazi se materijal za rad uvršćen u istu kategoriju sa sredstvima za rad, u suprotnosti prema kapital-vrednosti predujmljenoj u radnu snagu. S drugoga stanovišta nalazi se deo kapitala, predujmljen u radnu snagu, uvršćen zajedno s kapitalom predujmljenim u materijal za rad, u suprotnosti prema delu kapitala predujmljenom u sredstva za rad.

Stoga se onaj deo vrednosti kapitala koji je predujmljen u materijal za rad (sirovine i pomoćne materije) ne javlja u Ricarda ni na jednoj strani. On potpuno iščezava. Naime, nije mu mesto na strani stalnog kapitala, jer se po načinu svoga prometa potpuno podudara sa onim delom kapitala koji je predujmljen u radnu snagu. A, s druge strane, ne sme se staviti na stranu opticajnog kapitala, zato što bi time izjednačenje suprotnosti stalnog i opticajnog kapitala sa suprotnošću postojanog i promenljivog kapitala — izjednačenje koje se, preneto od

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 541.

A. Smith-a, ćutke provlači kod Ricarda — samo sebe ukinulo. Ricardo ima i odviše logičkog instinkta da to ne bi osetio, i zato kod njega taj deo kapitala potpuno iščezava.

Ovde valja primetiti da kapitalista onaj kapital koji izdaje za najamninu, rečeno jezikom političke ekonomije, preduima u različitim rokovima, prema tome da li tu najamninu plaća recimo nedeljno, mesečno ili tromesečno. U stvari je baš obrnuto. Radnik preduima kapitalisti svoj rad za jednu nedelju, mesec, tri meseca, prema tome da li ga ovaj plaća nedeljno, mesečno ili tromesečno. Kad bi kapitalista radnu snagu *kupovao* umesto što je plaća, kad bi, dakle, plaćao radniku najamninu unapred za dan, mesec ili tri meseca, onda bi se moglo govoriti o nekom predujmu za te rokove. Ali, kako on plaća pošto je rad *trajao* danima, nedeljama i mesecima, umesto da ga kupuje i plaća za rok koliko *treba* da traje, to je sve ovo samo jedan kapitalistički quid pro quo, i predujam što ga radnik daje kapitalisti u radu pretvara se u predujam koji kapitalista daje radniku u novcu. Stvar se niukoliko ne menja time što kapitalista sam proizvod ili njegovu vrednost — prema različitom roku vremena potrebnom za njegovu izradu, ili i prema različitom roku vremena potrebnom za njegov promet — dobija natrag iz prometa ili realizuje samo u kraćim ili dužim rokovima (zajedno s viškom vrednosti koji mu je pripojen). Šta će kupac robe hteti s njome da uradi, prodavcu je sasvim svejedno. Kapitalista ne dobija neku mašinu jevtinije zato što celu njenu vrednost mora odjedanput predujmiti dok mu se ista vrednost vraća iz prometa samo postepeno, deo po deo; niti pak plaća skuplje pamuk zbog toga što njegova vrednost cela ulazi u vrednost proizvoda koji je od njega izrađen, te se zbog toga cela zamenjuje odjedanput prodajom proizvoda.

Vratimo se Ricardu.

1) Po promenljivi kapital karakteristično je to da se jedan određen, dati (dakle kao takav postojani) deo kapitala, neka data suma vrednosti (pretpostavljena kao jednaka vrednosti radne snage, mada je ovde indiferentno da li je najamnina jednaka vrednosti radne snage ili je veća ili manja od nje) razmenjuje za jednu snagu koja oplođuje svoju vrednost, koja stvara vrednost — za radnu snagu, koja ne samo da reprodukuje svoju vrednost koju kapitalista plaća, nego u isto vreme stvara i neki višak vrednosti, vrednost koja pre toga nije postojala i koja nikakvim ekvivalentom nije otkupljena. Ovo karakteristično svojstvo dela kapitala predujmljenog u najamninu, koje ga kao promenljivi kapital toto coelo[1*] razlikuje od postojanog kapitala, gubi se čim se deo kapitala predujmljen u najamninu posmatra jedino sa stanovišta prometnog procesa i tako pojavljuje kao opticajni kapital prema stalnom kapitalu predujmljenom u sredstva za rad. Ovo izlazi već iz toga što se onda deo kapitala predujmljen u najamninu zajedno sa jednim sastavnim delom postojanog kapitala, onim koji je predujmljen u materijal za rad,

[1*] u svakom pogledu

pod jednom istom rubrikom — rubrikom opticajnog kapitala — suprotstavlja jednom drugom delu postojanog kapitala, onome što je predujmljen u sredstva za rad. Pri tome se nikako ne uzima u obzir višak vrednosti, dakle upravo ona okolnost koja predujmljenu sumu vrednosti pretvara u kapital. Ne uzima se u obzir takođe ni to da je onaj deo vrednosti koji kapital predujmljen u najamninu dodaje proizvodu novoproizveden (dakle i stvarno reprodukovan), dok onaj deo vrednosti koji sirovi materijal dodaje proizvodu nije novoproizveden, nije stvarno reprodukovan, već je samo održan, konzervisan u vrednosti proizvoda, te se stoga kao sastavni deo vrednosti proizvoda samo ponovo javlja. Razlika kakva se sada pokazuje sa stanovišta suprotnosti između tečnog i stalnog kapitala sastoji se samo u ovome: vrednost sredstava za rad upotrebljenih na proizvođenje neke robe ulazi samo delimično u vrednost robe i stoga se prodajom robe samo delimično zamenjuje, prema tome uopšte se zamenjuje samo postepeno i deo po deo. S druge strane, vrednost radne snage i predmeta rada (sirovina itd.) upotrebljenih na proizvođenje neke robe ulazi cela u robu i stoga se prodajom cela i zamenjuje. Utoliko se u odnosu na prometni proces jedan deo kapitala predstavlja kao stalan, a drugi kao tečan ili opticajan. U oba slučaja radi se o prenošenju datih, predujmljenih vrednosti na proizvod i o njihovom ponovnom zamenjivanju prodajom proizvoda. Razlika je sada samo u tome da li se prenošenje vrednosti, a stoga i zamenjivanje vrednosti, vrši deo po deo i postepeno ili odjedanput. Time je zatrta čitava odlučujuća razlika između promenljivog i postojanog kapitala, dakle i sva tajna stvaranja viška vrednosti i kapitalističke proizvodnje, one okolnosti koje izvesne vrednosti i stvari koje njih predstavljaju pretvaraju u kapital. Svi sastavni delovi kapitala razlikuju se još samo načinom prometa (a razume se da promet robe ima posla samo s već postojećim, datim vrednostima); a kapitalu predujmljenom u najamninu zajednički je poseban način prometa s onim delom kapitala koji je predjumljen u sirovine, polufabrikate i pomoćne materije, u suprotnosti prema onom delu kapitala koji je predujmljen u sredstva za rad.

Stoga je shvatljivo zašto je buržoaska politička ekonomija instinktivno zadržala i s generacije na generaciju kroz čitavo stoleće papagajski ponavljala Smith-ovo brkanje kategorija »postojani i promenljivi kapital« s kategorijama »stalni i opticajni kapital«. Kod nje se deo kapitala predujmljen u najamninu više nikako ne razlikuje od dela kapitala predujmljenog u sirovinu, a od postojanog kapitala razlikuje se samo formalno — po tome da li sa proizvodom cirkuliše deo po deo ili u celini. Time je jednim udarcem zatrpan temelj za razumevanje stvarnog kretanja kapitalističke proizvodnje, a otud i kapitalističke eksploatacije. Radi se samo o ponovnom pojavljivanju predujmljenih vrednosti.

Nekritičko prihvatanje Smith-ove konfuzije ne samo da Ricardu više smeta nego kasnijim apologetima, kojima je konfuznost pojmova

baš ono što ne smeta, već mu više smeta no i samom A. Smith-u, jer protivno ovome Ricardo konzekventnije i oštrije razvija vrednost i višak vrednosti, u stvari potvrđuje ezoteričnog A. Smith-a protiv egzoteričnog A. Smith-a.

Kod fiziokrata nema ničega od ove konfuzije. Razlika između avances annuelles[1*] i avances primitives[2*] odnosi se samo na različite periode reprodukovanja različnih sastavnih delova kapitala, specijalno poljoprivrednog kapitala; dok njihova gledišta o proizvodnji viška vrednosti sačinjavaju deo njihove teorije nezavisan od ovih razlika, i to ono što ističu kao poentu svoje teorije. Stvaranje viška vrednosti oni ne objašnjavaju iz kapitala kao takvog, nego ga pripisuju samo jednoj određenoj oblasti kapitalističke proizvodnje, poljoprivredi.

2) Za određivanje promenljivog kapitala — a stoga i za pretvaranje koje mu drago sume vrednosti u kapital — bitno je to da kapitalista razmenjuje jednu određenu, datu (i u ovom smislu postojanu) veličinu vrednosti za snagu koja stvara vrednost; jednu veličinu vrednosti za proizvodnju vrednosti, za samooplođenje vrednosti. Da li kapitalista radnika plaća u novcu ili u životnim sredstvima, ne menja u ovom bitnom određenju ništa. To menja samo način egzistencije vrednosti koju je predujmio, a koja jedanput postoji u obliku novca kojim radnik sam sebi kupuje svoja životna sredstva na tržištu, a drugi put u obliku životnih sredstava koja on direktno troši. U stvari, razvijena kapitalistička proizvodnja pretpostavlja da se radnik plaća novcem, kao što uopšte pretpostavlja da je proces proizvodnje posredovan prometnim procesom, dakle novčanu privredu. Ali stvaranje viška vrednosti — a otud kapitalizovanje predujmljene sume vrednosti — ne potiče ni iz novčanog, ni iz naturalnog oblika najamnine, ili kapitala predujmljenog u kupovanje radne snage. Ono potiče iz razmene vrednosti za snagu koja stvara vrednost, iz preobraćanja jedne postojane u jednu promenljivu veličinu.

Veća ili manja stalnost sredstava za rad zavisi od stepena njihove trajnosti, dakle od jednog fizičkog svojstva. Prema stepenu svoje trajnosti ona će se pod inače neizmenjenim okolnostima rabatiti brže ili sporije, dakle duže ili kraće funkcionisati kao stalni kapital. Ali nikako ona ne funkcionišu kao stalni kapital samo usled ovog fizičkog svojstva trajnosti. U fabrikama metala sirovina je isto toliko trajna kao i mašine kojima se radi i trajnija od ponekog sastavnog dela tih mašina, od kože, drveta itd. Pa ipak, metal koji služi kao sirovina sačinjava deo opticajnog kapitala, a sredstvo za rad koje je možda načinjeno od istog metala — deo stalnog kapitala. Dakle, materijalna fizička priroda, veća ili manja prolaznost nekog metala, ne čine da se isti metal jedanput stavlja u rubriku stalnog, a drugi put u rubriku opticajnog kapitala. Naprotiv, ta razlika potiče iz uloge koju

[1*] godišnjih predujmova — [2*] prvobitnih predujmova

on igra u procesu proizvodnje, jedanput kao predmet rada, drugi put kao sredstvo za rad.

Funkcija sredstva za rad u procesu proizvodnje zahteva prosečno da ono za vreme kraćeg ili dužeg perioda služi uvek nanovo u ponovljenim procesima rada. Njegovom funkcijom, dakle, propisana je veća ili manja trajnost njegove materije. Ali trajnost materije iz koje je ono sačinjeno ne čini ga sama po sebi stalnim kapitalom. Ista materija, kad je sirovina, postaje opticajni kapital, a kod ekonomista koji brkaju razliku između robnog kapitala i proizvodnog kapitala s razlikom između opticajnog i stalnog kapitala, ista materija, ista mašina jeste opticajni kapital kao proizvod, a stalni kapital kao sredstvo za rad.

Ali, mada trajna materija iz koje je sredstvo za rad napravljeno nije ono što ga čini stalnim kapitalom, ipak njegova uloga kao sredstva za rad zahteva da bude iz kakvog relativno trajnog materijala. Trajnost njegove materije jeste, dakle, uslov njegove funkcije kao sredstva za rad, a stoga i materijalna osnovica prometnog načina koji ga čini stalnim kapitalom. Pod inače neizmenjenim okolnostima, veća ili manja prolaznost njegove materije udara mu u višem ili nižem stepenu pečat stalnosti, dakle veoma je bitno srasla s njegovim kvalitetom kao stalnog kapitala.

Ako se sad deo kapitala predujmljen u radnu snagu bude posmatrao isključivo sa stanovišta opticajnog kapitala, dakle u suprotnosti prema stalnom kapitalu; ako se stoga pobrkaju i razlike između postojanog i promenljivog kapitala s razlikama stalnog i opticajnog kapitala, onda je — kao što materijalna stvarnost sredstva za rad sačinjava bitnu osnovicu njegovog karaktera kao stalnog kapitala—prirodno da se, u suprotnosti prema stalnom kapitalu, iz materijalne stvarnosti kapitala predujmljenog u radnu snagu izvede njegov karakter kao opticajnog kapitala, a onda opet opticajni kapital odredi materijalnom stvarnošću promenljivog kapitala.

Prava materija kapitala predujmljenog u najamninu jeste sam rad, dejstvujuća radna snaga koja stvara vrednost, živi rad koji kapitalista razmenjuje za mrtvi, opredmećen rad, i koji je pripojio svome kapitalu, čime se tek vrednost koja se nalazi u njegovoj ruci pretvara u vrednost koja se sama oplođuje. Ali ovu snagu koja sama oplođuje svoju vrednost kapitalista ne prodaje. Ona je uvek samo sastavni deo njegovog proizvodnog kapitala, kao i njegova sredstva za rad; nikad njegovog robnog kapitala, kao, npr., gotovi proizvod koji prodaje. Unutar procesa proizvodnje, kao sastavni delovi proizvodnog kapitala, sredstva za rad ne stoje naspram radne snage kao stalni kapital, kao god što se ni materijal za rad ni pomoćne materije ne poklapaju s njome kao opticajni kapital; sa stanovišta procesa rada, radna snaga stoji naspram i jednih i drugih kao lični činilac, dok su oni predmetni činioci; sa stanovišta oplođavanja vrednosti, i jedni i drugi stoje naspram radne snage, promenljivog kapitala, kao postojani kapital. Ili, ako ovde treba da je reč o nekoj materijalnoj različnosti ukoliko ona utiče na prometni

proces, ona je samo u ovome: iz prirode vrednosti, koja nije drugo do opredmećeni rad, i iz prirode dejstvujuće radne snage, koja nije drugo do rad koji se opredmećuje, sledi da radna snaga za vreme trajanja njenog funkcionisanja stalno stvara vrednost i višak vrednosti; da se ono što se na njenoj strani predstavlja kao kretanje, kao stvaranje vrednosti, predstavlja na strani njenog proizvoda u obliku mirovanja, kao stvorena vrednost. Ako je radna snaga dejstvovala, onda se kapital više ne sastoji iz radne snage na jednoj strani, i iz sredstava za proizvodnju na drugoj. Kapital-vrednost koja je bila predujmljena u radnu snagu sada je vrednost koja je (+višak vrednosti) dodata proizvodu. Da bi se proces ponovio, proizvod se mora prodati, a novcem koji se za nj dobije mora se stalno nanovo kupovati radna snaga i prisajedinjavati proizvodnom kapitalu. To onda daje delu kapitala predujmljenom u radnu snagu, kao god i onom delu što je predujmljen u materijal za rad itd., karakter opticajnog kapitala u suprotnosti prema kapitalu koji ostaje fiksiran u sredstvima za rad.

Ako se pak sekundarna odredba opticajnog kapitala, koja je njemu zajednička s jednim delom postojanog kapitala (sirovinama i pomoćnim materijama) učini bitnom odredbom dela kapitala predujmljenog u radnu snagu — naime da se vrednost koja je u njega predujmljena cela prenosi na proizvod u čijoj se proizvodnji utroši, a ne postepeno i na komade kao kod stalnog kapitala, da se stoga mora cela i naknaditi prodajom proizvoda — onda se ni deo kapitala predujmljen u najamninu ne mora materijalno sastojati iz dejstvujuće radne snage, nego iz materijalnih elemenata koje radnik svojom najamninom kupuje, dakle iz onog dela društvenog robnog kapitala koji ulazi u radnikovu potrošnju — iz životnih sredstava. Onda se stalni kapital sastoji iz sredstava za rad, koja su dužeg veka i stoga se sporije zamenjuju, a kapital predujmljen u radnu snagu iz životnih sredstava, koja se brže moraju zamenjivati.

Ali granice između brže i sporije prolaznosti ipak se gube.

»Hrana i odelo koje radnik troši, zgrade u kojima radi, alati kojima se u radu pomaže, sve je to prolazno. Ali je ogromna razlika u vremenu koliko će ovi različni kapitali izdržati; parna mašina traje duže od broda, brod duže od radnikovog odela, a radnikovo odelo, opet, duže od hrane koju on troši.«[27]

Pri tome Ricardo zaboravlja kuću gde radnik stanuje, njegov nameštaj, njegove alate za potrošnju, kao noževe, viljuške, sudove itd., koji svi imaju isti karakter trajnosti kao i sredstva za rad. Iste stvari, iste klase stvari, pojavljuju se ovamo kao sredstva za potrošnju, onamo kao sredstva za rad.

[27] »The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes.«—Ricardo, *Principles etc.*, str. 26.

Razlika, kako je Ricardo izražava, jeste ova:

»Prema tome da li je kapital brzo prolazan, te se mora često reprodukovati, ili se pak sporo troši, klasifikuje se kao opticajni ili kao stalni kapital.«[28]

Uz ovo on stavlja primedbu:

»Podela koja nije bitna i u kojoj se demarkaciona linija ne može tačno povući.«[29]

Tako smo opet srećno stigli do fiziokrata, kod kojih je razlika između avances annuelles i avances primitives bila razlika u vremenu potrošnje, stoga i u različnom vremenu reprodukcije primenjenog kapitala. Samo što kod njih ono što izražava fenomen važan za društvenu proizvodnju, i što je u *Tableau économique* predstavljeno i u povezanosti s prometnim procesom, postaje ovde subjektivnim i, kako sam Ricardo kaže, izlišnim razlikovanjem.

Čim se deo kapitala predujmljen u rad razlikuje od dela kapitala predujmljenog u sredstva za rad samo svojim periodom reprodukcije, a stoga svojim prometnim rokom, čim se jedan deo sastoji iz životnih sredstava kao što se drugi sastoji iz sredstava za rad, tako da se prva razlikuju od drugih[1] samo bržom prolaznošću, kao što prva i sama imaju različne stepene prolaznosti — razume se da je zbrisana svaka differentia specifica[2*] između kapitala predujmljenog u radnu snagu i kapitala predujmljenog u sredstva za proizvodnju.

Ovo je potpuno u protivrečnosti s Ricardovom teorijom vrednosti kao i njegovom teorijom profita, koja je stvarno teorija viška vrednosti. Razliku između stalnog i opticajnog kapitala on uopšte posmatra samo ukoliko različne srazmere obaju, kod kapitala jednake veličine, u različnim poslovnim granama, utiču na zakon vrednosti, i to ukoliko povišenje i sniženje najamnine usled tih okolnosti pogađa cene. Pa čak i u ovom ograničenom istraživanju pada on u najveće zablude usled mešanja stalnog i opticajnog kapitala s postojanim i promenljivim, i polazi stvarno sa sasvim pogrešne osnovice istraživanja. Dakle: 1) ukoliko se deo vrednosti kapitala predujmljen u radnu snagu ima podvesti pod rubriku opticajnog kapitala pogrešno se razvijaju same odredbe opticajnog kapitala, a specijalno okolnosti koje deo kapitala predujmljen u rad podvode pod ovu rubriku; 2) nastaje brkanje odredbe po kojoj je deo kapitala predujmljen u rad promenljiv — sa odredbom po kojoj je opticajan u suprotnosti naspram stalnog kapitala.

---

[28] »According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital«.

[29] »A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn.«

[1*] U 1. i 2. izdanju: poslednja od prvih — [2*] osobena razlika

Unapred je jasno da je odredba kapitala predujmljenog u radnu snagu, kao opticajnog ili tečnog sekundarna odredba, u kojoj je izbrisana njegova differentia specifica u procesu proizvodnje; jer, s jedne strane, u ovoj odredbi kapitali predujmljeni u rad i oni predujmljeni u sirovine itd. jednake su vrednosti; a rubrika koja jedan deo postojanog kapitala identifikuje s promenljivim kapitalom nema posla sa differentia specifica promenljivog kapitala u suprotnosti prema postojanom. S druge strane, deo kapitala predujmljen u rad, i onaj predujmljen u sredstva za rad, doduše se stavljaju jedan nasuprot drugom, ali nikako s obzirom na to da oni na sasvim različit način ulaze u proizvodnju vrednosti, već s obzirom na to da se data vrednost i jednog i drugog prenosi na proizvod, samo u različitim odsečcima vremena.

U svima ovim slučajevima radi se o tome *kako* se neka data vrednost koja se preduima u procesu proizvodnje robe, bilo najamnina, cena sirovine ili cena sredstava za rad, prenosi na proizvod, kako zato cirkuliše s proizvodom i kako se njegovom prodajom vraća na polaznu tačku ili naknađuje. Jedina se razlika ovde sastoji u onome »*kako*«, u posebnom načinu prenošenja, a stoga i prometa te vrednosti.

Da li se cena radne snage, koja je u svakome slučaju unapred određena ugovorom, plaća u novcu ili u životnim sredstvima — ne menja ni u čemu njen karakter kao određene, date cene. Međutim, kod najamnine plaćene u novcu očigledno je da u proces proizvodnje ne ulazi sam novac, na isti način kao što u proces proizvodnje ne ulazi samo vrednost nego i materija sredstava za proizvodnju. Ali, ako se, naprotiv, životna sredstva koja radnik svojom najamninom kupuje stave direktno kao materijalno obličje opticajnog kapitala u jednu rubriku sa sirovinama itd. i suprotstave sredstvima za rad, onda to stvari daje drukčiji izgled. Ako se vrednost tih stvari, sredstava za proizvodnju, u procesu rada prenosi na proizvod, to se vrednost onih drugih stvari, životnih sredstava, ponovo javlja u radnoj snazi, koja ih troši, i takođe se njenom delatnošću prenosi na proizvod. U svemu ovome podjednako se radi o pukom ponovnom javljanju u proizvodu vrednosti predujmljenih u proces proizvodnje. (Fiziokrati su ovo uzimali ozbiljno i stoga su poricali da industrijski rad stvara višak vrednosti.) Tako Wayland kaže na već navedenom mestu[1*]:

»Nije važno u kome će se obliku kapital opet javiti... različne vrste hrane, odela i stana, nužne za egzistenciju i udobnost ljudi, takođe su podložne promenama. One se u toku vremena utroše i njihova se vrednost ponovo javlja itd.« (*Elements of Political Economy*, str. 31, 32.)

Kapital-vrednosti koje su proizvodnji predujmljene u obličju sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, ovde se podjednako ponovo javljaju u vrednosti proizvoda. A time je onda srećno postig-

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 188.

nuto da se kapitalistički proces proizvodnje pretvori u potpunu misteriju i da poreklo viška vrednosti koji se nalazi u proizvodu sasvim izmakne ispred očiju.

Zatim, ovim se dovršava fetišizam svojstven buržoaskoj ekonomiji koji društveni, ekonomski karakter, utiskivan stvarima u društvenom procesu proizvodnje, pretvara u prirodni karakter, karakter koji potiče iz materijalne prirode tih stvari. Na primer, da su sredstva za rad stalni kapital — skolastička je odredba koja vodi protivrečnostima i konfuziji. Kao što smo kod procesa rada (knj. I, gl. V) dokazali da od uloge koju predmetni sastavni delovi kako kad igraju u nekom određenom procesu rada, od njihove funkcije, zavisi da li funkcionišu kao sredstva za rad, materijal za rad, ili proizvod — sasvim su isto tako sredstva za rad stalni kapital samo tamo gde je proces proizvodnje uopšte kapitalistički proces proizvodnje i gde su zato sredstva za proizvodnju uopšte kapital i imaju ekonomsku određenost, društveni karakter kapitala; a drugo, ona su stalni kapital samo kad svoju vrednost prenose na proizvod na neki posebni način. U protivnom slučaju ona ostaju sredstva za rad a da nisu stalni kapital. Isto tako postaju stalnim kapitalom i pomoćne materije, kao gnojivo, ako vrednost ustupaju na isti poseban način kao većina sredstava za rad, mada nisu sredstva za rad. Ovde se ne radi o definicijama pod koje će se stvari podvesti. Radi se o određenim funkcijama koje se izražavaju u određenim kategorijama.

Ako važi da životnim sredstvima po sebi, pod svima okolnostima, pripada svojstvo da budu kapital predujmljen u najamninu, onda ovaj »opticajni« kapital stiče i karakter da »održava rad«, to support labour {Ricardo, *Principles etc.*, str. 25}. Kad životna sredstva ne bi bila »kapital«, ne bi, dakle, održavala radnu snagu; međutim, njihov kapitalski karakter im upravo daje svojstvo da tuđim radom održavaju *kapital.*

Ako su životna sredstva po sebi opticajni kapital — pošto je ovaj pretvoren u najamninu — onda izlazi i to da veličina najamnine zavisi od odnosa broja radnika prema datoj masi opticajnog kapitala — omiljena postavka ekonomista — dok u stvari masa životnih sredstava koju radnik povlači s tržišta, i masa životnih sredstava kojom kapitalista raspolaže za svoju potrošnju zavise od odnosa viška vrednosti prema ceni rada.

Ricardo kao i Barton[29[a]] svugde brka odnos promenljivog kapitala prema postojanom sa odnosom opticajnog kapitala prema stalnom. Docnije[1*] ćemo videti koliko ovo kvari njegovo istraživanje o profitnoj stopi.

[29[a]] *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London 1817. Jedno mesto koje se na ovo odnosi navedeno je u knj. I, str. 655,[2*] primedba 79.

[1*] Vidi u 23. tomu ovog izdanja od 1. do 3. glave. — [2*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, odeljak VII, gl. 23, beleška 79, str. 558/559.

Ricardo zatim izjednačava razlike koje u obrtu potiču iz drugih razloga a ne iz razlike između stalnog i opticajnog kapitala sa ovom razlikom:

»Još se mora primetiti da opticajni kapital može cirkulisati, ili vratiti se svom vlasniku, u veoma nejednakim rokovima. Pšenica koju je neki zakupnik kupio za sejanje stalni je kapital u poređenju s pšenicom koju je pekar nabavio da od nje peče hleb. Prvi je ostavlja u zemlji i ne može je naknaditi pre godine dana; drugi je može samleti u brašno, prodati svojim mušterijama kao hleb i za nedelju dana osloboditi svoj kapital za isti posao ili za kakvugod drugu upotrebu.«[30]

Ovde je karakteristično da je pšenica, mada kao seme ne služi kao životna namirnica nego kao sirovina, prvo opticajni kapital, jer je po sebi životna namirnica, a, drugo, stalni kapital, zato što se njeno vraćanje proteže na godinu dana. Ali ono što neko sredstvo za proizvodnju čini stalnim kapitalom nije samo njegovo sporije ili brže vraćanje, nego određeni put i način na koji ustupa vrednost proizvodu.

Konfuzija koju je A. Smith napravio dovela je do sledećih rezultata:

1) Razlika između stalnog i tečnog kapitala brka se s razlikom proizvodnog i robnog kapitala. Tako je, na primer, ista mašina opticajni kapital kad se kao roba nalazi na tržištu, a stalni kapital kad je pripojena procesu proizvodnje. Pri tome je apsolutno nemoguće razabrati zašto neka određena vrsta kapitala treba da bude više stalna ili više opticajna nego druga

2) Svaki opticajni kapital identifikuje se s kapitalom koji je predujmljen ili se ima predujmiti u najamninu. Tako je, na primer, kod J. St. Milla[16] i drugih.

3) Razlika između promenljivog i postojanog kapitala, koja je već kod Bartona, Ricarda i dr. pobrkana s razlikom opticajnog i stalnog kapitala, najzad se sasvim svodi na ovu, kao, npr., kod Ramsaya[17], u koga su stalni kapital sva sredstva za proizvodnju, sirovine itd., kao i sredstva za rad, a opticajni kapital samo onaj koji je predujmljen u najamninu. Ali zato što se svođenje vrši u ovom obliku, ostaje stvarna razlika između postojanog i promenljivog kapitala neshvaćena.

4) U najnovijih engleskih, osobito škotskih ekonomista, koji sve posmatraju s neiskazano ograničenog stanovišta bankarskog činovničića, kao što su Macleod[18], Patterson[19] i dr., pretvara se razlika između stalnog i opticajnog kapitala u razliku između money at call i money not at call (depozitnog novca koji se može povući bez otkaza i depozitnog novca koji se može povući samo po prethodnom otkazu).

---

[30] »It is also to be observed that the circulating capital may curculate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a rekab to make nto loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, of commence any other emplomyent in a week.« (Ricardo, *Principles etc.*, str. 26, 27.)

GLAVA DVANAESTA

Radni period

Uzmimo dve grane proizvodnje gde je radni dan jednake veličine, recimo desetočasovni proces rada, npr. predenje pamuka i fabrikaciju lokomotiva. U jednoj grani, svakog dana, svake nedelje, liferuje se određena količina gotovog proizvoda, pamučna pređa; u drugoj se proces rada mora ponavljati možda tri meseca da bi se dovršio jedan proizvod, lokomotiva. U prvome slučaju proizvod je diskretne prirode*, i svakodnevno ili nedeljno počinje isti rad iznova. U drugome slučaju proces rada je kontinuelan, proteže se kroz veći broj dnevnih procesa rada, koji u svojoj povezanosti, u kontinuitetu svojih operacija, daju gotov proizvod tek posle dužeg roka. Mada je trajanje dnevnog procesa rada ovde isto, ipak postoji velika razlika u trajanju čina proizvodnje, tj. u trajanju ponavljanih procesa rada potrebnih da se liferuje gotov proizvod, da se kao roba pošalje na tržište, dakle da se iz proizvodnog kapitala pretvori u robni. Razlika između stalnog i opticajnog kapitala nema s ovim nikakva posla. Navedena razlika postojala bi i onda kad bi u obema poslovnim granama bile primenjivane tačno iste srazmere stalnog i opticajnog kapitala.

Ove razlike u trajanju čina proizvodnje nastaju ne samo između različnih oblasti proizvodnje nego i u okviru jedne iste oblasti proizvodnje, prema tome koliki je obim proizvoda koji se ima liferovati. Neka obična stambena zgrada brže se gradi nego velika fabrika i stoga zahteva manji broj kontinuelnih procesa rada. Ako gradnja lokomotive staje tri meseca, gradnja oklopnjače staje jednu ili više godina. Za proizvodnju žita treba skoro godina dana, za proizvodnju rogate marve više godina, odgajivanje šume može obuhvatiti 12 do 100 godina; neki drum može se izgraditi možda za nekoliko meseci, dok su za železnicu potrebne godine; za običan ćilim treba možda nedelja dana, a za goblen su potrebne godine, itd. Razlike u trajanju čina proizvodnje, dakle, beskrajno su mnogostruke.

Očevidno je da razlika u trajanju čina proizvodnje mora izazvati razliku u brzini obrta kod jednakih predujmova kapitala, to jest razliku

* razdeljiv, deljiv

u vremenskim periodima za koje je neki kapital predujmljen. Uzmimo da su mašinska predionica i fabrika lokomotiva upotrebile kapital jednake veličine, da je podela na postojani i promenljivi kapital ista, takođe i podela na stalni i opticajni kapital, naposletku da je radni dan jednak, a i njegova podela na potrebni rad i višak rada. Zatim, da bismo odstranili sve okolnosti koje potiču iz prometnog procesa a nisu u vezi sa ovim slučajem, uzećemo da se pređa i lokomotiva izrađuju po porudžbini i da se plaćaju pri liferovanju gotovog proizvoda. Na kraju nedelje, pri liferovanju gotove pređe dobija fabrikant pređe (ovde ispuštamo iz vida višak vrednosti) predujmljeni opticajni kapital natrag, a isto tako i naknadu porabaćenog stalnog kapitala koji se nalazi u vrednosti pređe. On, dakle, može istim kapitalom ponoviti opet isti kružni tok. On je svoj obrt izvršio. Fabrikant lokomotiva mora naprotiv tokom cela tri meseca iz nedelje u nedelju izdavati uvek nov kapital za najamninu i sirovi materijal, i tek posle tri meseca, pošto je lokomotiva isporučena, nalazi se opticajni kapital, koji je za to vreme malo-pomalo preduiman u jedan isti čin proizvodnje, za izradu jedne iste robe, opet u takvom obliku u kome može nanovo započeti svoj kružni tok; isto tako, fabrikantu se tek sad naknađuje i rabaćenje mašina za vreme ova tri meseca. Kod jednoga je predujam nedeljni, kod drugoga je on nedeljni predujam puta 12. Pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti jednake, mora jedan imati na raspolaganju dvanaest puta više opticajnog kapitala od drugoga.

Ali okolnost da su nedeljno preduimani kapitali jednaki ovde je indiferentna. Ma kolika bila veličina predujmljenog kapitala, on je u jednom slučaju predujmljen za nedelju dana, u drugom za dvanaest nedelja, pre no što se njime iznova može operisati, ponoviti ista radnja ili započeti radnja druge vrste.

Razlika u brzini obrta ili dužini vremena za koje se pojedini kapital mora predujmiti pre no što ista kapital-vrednost može ponovo poslužiti za neki nov proces rada ili oplođavanja vrednosti, potiče ovde iz sledećega:

Uzmimo da gradnja lokomotive, ili kakve bilo mašine, staje 100 radnih dana. U odnosu na radnike koji su zaposleni u predionici i fabrici mašina 100 radnih dana podjenako su diskontinuelna (diskretna) veličina, koja se prema pretpostavci sastoji iz 100 uzastopnih, odvojenih desetočasovnih procesa rada. Ali u odnosu na proizvod — mašinu — 100 radnih dana jesu kontinuelna veličina, radni dan od 1000 radnih časova, jedan jedini povezani čin proizvodnje. Ovakav radni dan, koji se obrazujeređanjem većeg ili manjeg broja povezanih radnih dana, nazivam *radnim periodom*. Kad govorimo o radnom danu, mislimo na dužinu radnog vremena u toku kojeg radnik svakodnevno mora trošiti svoju radnu snagu, svakodnevno raditi. Kad, naprotiv, govorimo o radnom periodu, onda to znači broj povezanih radnih dana potreban u nekoj određenoj poslovnoj grani da bi se liferovao gotov proizvod. Tu je proizvod svakog radnog dana samo delimičan

proizvod, koji se iz dana u dan dalje izrađuje i tek na kraju dužeg ili kraćeg perioda radnog vremena dobija svoje gotovo obličje, postaje gotova upotrebna vrednost.

Zbog toga, prekidi, poremećaji procesa društvene proizvodnje, npr. usled kriza, imaju sasvim drukčije dejstvo na proizvode rada koji su diskretne prirode, a drukčije na one za čiju se proizvodnju traži neki duži, povezan period. U jednome slučaju, za današnjom proizvodnjom neke određene mase pređe, uglja itd., ne sledi sutradan nova proizvodnja pređe, uglja itd. Drukčije je, međutim, s brodovima, zgradama, železnicama itd. Tu se ne prekida samo rad, nego se prekida povezani čin proizvodnje. Ako se posao ne nastavi, onda su sredstva za proizvodnju i rad koji su na njega već utrošeni beskorisno utrošeni. Čak i kad se on nanovo preduzme, u međuvremenu je nastupio kvar.

Deo vrednosti koji stalni kapital dnevno ustupa proizvodu dok ne sazri gomila se sloj po sloj za vreme čitavog trajanja radnog perioda. A tu se ujedno pokazuje praktična važnost razlike između stalnog i opticajnog kapitala. Stalni kapital predujmljen je procesu proizvodnje za duže vreme, on se ne mora obnavljati dok ne istekne taj možda višegodišnji rok. Okolnost da li parna mašina svoju vrednost svaki dan delimično ustupa pređi, proizvodu diskretnog procesa rada, ili u toku tri meseca lokomotivi, proizvodu jednog kontinuelnog čina proizvodnje, ni u čemu ne menja predujam kapitala nužnog za kupovinu parne mašine. U jednome slučaju njena vrednost pritiče natrag u malim dozama, recimo nedeljno, u drugome u većim masama, recimo tromesečno. Ali u oba slučaja parna mašina se obnavlja možda tek posle 20 godina. Dok god je svaki pojedinačni period, u kome se njena vrednost delimično vraća prodajom proizvoda, kraći nego period njene vlastite egzistencije, ista parna mašina produžuje da funkcioniše u procesu proizvodnje kroz više radnih perioda.

Naprotiv, sa opticajnim sastavnim delovima predujmljenog kapitala je drukčije. Radna snaga kupljena za ovu nedelju utrošena je u toku ove nedelje i opredmetila se u proizvodu. Ona se mora krajem ove nedelje platiti. I ovaj predujam kapitala u radnu snagu ponavlja se svake nedelje kroz tri meseca a da utrošak toga dela kapitala u jednoj nedelji ne osposobljava kapitalistu da podmiri kupovinu rada u idućoj nedelji. Svake nedelje mora se utrošiti nov dodatni kapital na plaćanje radne snage i, kad ostavimo po strani sve kreditne odnose, kapitalista mora biti sposoban da predujmi najamninu za vreme od tri meseca, mada ju plaća samo u nedeljnim dozama. Isto tako je i s drugim delom opticajnog kapitala, sa sirovinama i pomoćnim materijama. Na proizvod se slaže jedan sloj rada za drugim. Za vreme procesa rada prenosi se ne samo vrednost utrošene radne snage nego stalno i višak vrednosti, ali na nedovršen proizvod, koji još nema oblik gotove robe, koji, dakle, još nije sposoban za promet. To isto važi i za kapital-vrednost koja se u sirovinama i pomoćnim materijama sloj po sloj prenosi na proizvod.

Prema tome da li specifična priroda proizvoda ili korisnog učinka koji se želi postići iziskuje duže ili kraće trajanje radnog perioda za svoju proizvodnju, iziskuje se stalno dodavanje opticajnog kapitala (najamnine, sirovina i pomoćnih materija), od kojega se nijedan deo ne nalazi u obliku sposobnom za promet, te stoga ne bi mogao poslužiti za ponavljanje iste operacije; štaviše, svaki deo je sukcesivno fiksiran unutar oblasti proizvodnje kao sastavni deo nastajućeg proizvoda, vezan u obliku proizvodnog kapitala. A vreme obrta je jednako zbiru vremena proizvodnje i vremena prometa kapitala. Prema tome, produženje vremena proizvodnje smanjuje, kao god i produženje vremena obrta, brzinu obrta. Ali u datom slučaju imamo da primetimo dve stvari.

Prvo: produženo zadržavanje u oblasti proizvodnje. Kapital predujmljen, recimo, u prvoj nedelji u rad, sirovine itd., kao i delovi vrednosti koje je stalni kapital ustupio proizvodu, ostaju za sav rok od tri meseca prikovani u oblasti proizvodnje, a pošto su pripojeni proizvodu koji je tek u nastajanju, koji još nije gotov, ne mogu stupiti u promet kao roba.

Drugo: pošto radni period potreban za čin proizvodnje traje tri meseca i u stvari sačinjava samo jedan povezan proces rada, to se svake nedelje stalno mora dodavati nova doza opticajnog kapitala na onu koja je prethodila. Masa uzastopno preduimanog, dodatnog kapitala raste, dakle, s dužinom radnog perioda.

Pretpostavili smo da su u predenje i fabrikaciju mašina uloženi kapitali jednake veličine, da su ti kapitali u jednakim srazmerama podeljeni na postojani i promenljivi kapital, isto tako na stalni i opticajni kapital, da su radni dani jednake dužine, ukratko, da su jednake sve okolnosti osim trajanja radnog perioda. U prvoj nedelji izdatak je jednak za oba kapitala, ali prelčev proizvod može se prodati a s primljenom sumom kupiti nova radna snaga, nove sirovine itd., ukratko, može se produžiti proizvodnja u istom razmeru. Naprotiv, fabrikant mašina može opticajni kapital, utrošen u prvoj nedelji, pretvoriti u novac tek posle tri meseca, kad njegov proizvod bude gotov, i tek onda tim novcem nanovo operisati. To je, dakle, prvo razlika u vraćanju iste predujmljene količine kapitala. A drugo, za vreme od tri meseca primenjen je u predionici i u fabrici mašina proizvodni kapital jednake veličine, ali je veličina predujma kapitala potpuno različita za prelca i graditelja mašina, jer se u jednom slučaju isti kapital brzo obnavlja te istu operaciju opet može ponoviti, a u drugom se obnavlja relativno sporo, te se stoga do roka njegove obnove moraju starim količinama kapitala stalno dodavati nove. Prema tome su različne kako dužina vremena za koje se obnavljaju određene porcije kapitala, ili dužina vremena predujma, tako i masa kapitala (mada je dnevno ili nedeljno primenjivani kapital isti) koja se mora preduimati prema tome koliko traje proces rada. Ovu okolnost valja uočiti radi toga što dužina predujma može da naraste, kao u slučajevima koje ćemo razmotriti u idućoj glavi, a da zbog toga masa kapitala koji se ima

predujmiti ne naraste srazmerno toj dužini vremena. Kapital mora biti predujmljen duže vreme, a veća količina kapitala vezana je u obliku proizvodnog kapitala.

Na manje razvijenim stupnjevima kapitalističke proizvodnje poslovi koji zahtevaju dug radni period, dakle veliki predujam kapitala za duže vreme — naročito kad se mogu izvoditi samo u većem razmeru — ili se uopšte ne vode kapitalistički, kao, npr., drumovi, kanali itd., koji se rade o opštinskom ili državnom trošku (u starija vremena većinom kulukom, ukoliko je u pitanju radna snaga); ili se takvi proizvodi, čija izrada zahteva duži period rada, tek neznatnim delom fabrikuju ulaganjem imetka samog kapitaliste. Na primer, pri gradnji kuća privatno lice za koje se kuća gradi plaća preduzimaču predujmove na delove. Stoga ono kuću plaća u stvari komad po komad, srazmerno napredovanju procesa njene izgradnje. Naprotiv, u razvijenoj kapitalističkoj eri, kada su, s jedne strane, u rukama pojedinaca koncentrisani masovni kapitali, a s druge strane pored pojedinačnih kapitalista istupa i udruženi kapitalista (akcionarska društva), a ujedno je razvijen i kreditni sistem, kapitalistički građevinski preduzimač gradi još samo izuzetno po porudžbini pojedinačnih privatnih lica. Sad mu postaje unosnim poslom da gradi nizove kuća i gradske četvrti za tržište, kao što je za pojedine kapitaliste unosan posao da se bave gradnjom železnica po ugovoru.

Iskazi jednog građevinskog preduzimača* pred bankarskim odborom od 1857. godine obaveštavaju nas o tome kako je kapitalistička proizvodnja revolucionisala građenje kuća u Londonu. U njegovoj mladosti, rekao je on, kuće su građene većinom po narudžbi, a preduzimaču se plaćalo za vreme građenja na rate, kad se dovrše izvesni stadijumi gradnje. Radi špekulacije se gradilo veoma malo; preduzimači su to činili poglavito zato da svoje radnike redovno zapošljavaju i time ih održe na okupu. Za poslednjih 40 godina sve se to izmenilo. Po narudžbi se gradi još samo vrlo malo. Kome treba nova kuća, on bira među onima što su sagrađene radi špekulacije, ili se još nalaze u gradnji. Preduzimač više ne radi za mušteriju, nego za tržište; baš kao i svaki drugi industrijalac, on je primoran da na tržištu ima gotovu robu. Dok je ranije neki preduzimač imao u građenju radi špekulacije možda tri-četiri kuće u isto vreme, sad mora kupiti veliko zemljište (tj. da ga, kako se kaže na Kontinentu, iznajmi obično za 99 godina), sagraditi na njemu 100 do 200 kuća i tako se upustiti u poduhvat koji premaša njegov imetak dvadeset do pedeset puta. Fondovi za to dobavljaju se uzimanjem hipoteka, a novac se preduzimaču stavlja na raspolaganje prema napredovanju građenja pojedinih kuća. Ako onda naiđe kriza koja dovede do obustave plaćanja predujmova, obično propada čitav posao; u najboljem slučaju kuće ostanu nedovršene do boljih vremena, u najgorem odlaze na bubanj i prodaju se u pola cene.

* Edwarda Cappa; vidi knj. III, drugi deo, 46. glava.

Bez špekulativnog građenja, i to u velikom razmeru, ne može danas više nijedan preduzimač opstati. Profit od samog građenja do krajnosti je malen; njegova glavna dobit je u dizanju zemljišne rente, u veštom izboru i korišćenju građevinskog terena. Ovim putem špekulacije, koja anticipira tražnju kuća, sagrađene su gotovo cela Belgravija i Tiburnija i bezbrojne hiljade vila oko Londona. (Skraćeno iz »Report from the Select Committee on Bank Acts«, deo I, 1857. Iskazi. Pitanja 5413 — 5418, 5435—5436.)

Izvođenje radova kojima je radni period prilično dugačak a razmer veliki, pripada potpuno kapitalističkoj proizvodnji tek kada je kapital već znatno koncentrisan, a s druge strane kad razvitak kreditnog sistema pruža kapitalisti zgodan izlaz da umesto sopstvenog predujmi i time rizikuje tuđ kapital. Ali se samo po sebi razume da okolnost što kapital predujmljen u proizvodnju pripada ili ne pripada onome koji ga upotrebljava nema uticaja na brzinu ni na vreme obrta.

Okolnosti koje uvećavaju proizvod pojedinačnog radnog dana, kao kooperacija, podela rada, primena mašina, ujedno skraćuju radni period kod povezanih činova proizvodnje. Tako, mašina skraćuje vreme građenja kuća, mostova itd.; kosačica i vršalica itd. skraćuju radni period potreban da se sazrelo žito pretvori u gotovu robu. Usavršena brodogradnja skraćuje uvećavanjem brzine vreme obrta kapitala plasiranog u brodarstvo. Ali su ova usavršavanja, koja skraćuju radni period a time i vreme za koje se opticajni kapital mora predujmiti, većinom spojena sa uvećanim predujmom stalnog kapitala. S druge strane, u određenim granama može se radni period skratiti prosto proširenjem kooperacije; izgradnja kakve železnice skraćuje se time što se mobilišu velike radničke vojske i tako pristupi delu sa mnogih strana u prostoru. Ovde se vreme obrta skraćuje uvećanjem predujmljenog kapitala; pod komandom kapitaliste mora biti sjedinjeno više sredstava za proizvodnju i više radne snage.

Kad je zbog toga skraćivanje radnog perioda ovde većinom spojeno s uvećanjem kapitala predujmljenog za kraće vreme, tako da se masa predujmljenog kapitala uvećava srazmerno skraćenju vremena za koje se preduima — moramo ovde podsetiti na to da je, ne uzimajući u obzir postojeću masu društvenog kapitala, stvar u tome u kome stepenu su sredstva za proizvodnju i životna sredstva, odnosno raspolaganje nad ovima, rasparčani ili skupljeni u rukama individualnih kapitalista, dakle do kakvog je obima već dospela koncentracija kapitala. Ukoliko kredit posreduje, ubrzava i pojačava koncentraciju kapitala u jednoj ruci, on doprinosi skraćenju radnog perioda, a time i vremena obrta.

U granama proizvodnje gde je radni period, bio on kontinuelan ili isprekidan, propisan određenim prirodnim uslovima, ne može biti skraćivanja gore navedenim sredstvima.

»Izraz ‚brži obrt' ne može se primeniti na žetve žita, jer je moguć samo jedan obrt godišnje. A što se tiče marve, pitaćemo prosto: kako će se ubrzati obrt

dvogodišnjih i trogodišnjih ovaca i četvorogodišnjih ili petogodišnjih volova?« (W. Walter Good, *Political, Agricultural and Commercial Fallacies*, London 1866, str. 325.)

Nužda da se ranije dođe do raspoloživog novca (npr. da bi se platile stalne obaveze, kao porezi, zemljišna renta itd.), rešava ovo pitanje time što se stoka, npr., prodaje i kolje pre no što je dostigla normalno ekonomsko doba, na veliku štetu poljoprivrede; naposletku, to izaziva i podizanje cena mesa.

»Ljudi koji su ranije gajili stoku poglavito radi toga da preko leta snabdeju pašnjake Midland counties[1*], a preko zime štale istočnih grofovija... tako su propali usled kolebanja i pada žitnih cena da su zadovoljni ako mogu izvući korist iz visokih cena maslaca i sira; maslac donose na tržište nedeljno jedanput da pokriju tekuće troškove, a na sir uzimaju predujmove od kakvog agenta, koji ga nosi čim je sposoban za transport i koji, naravno, sam pravi cenu. Iz toga razloga, i zato što u poljoprivredi vladaju načela političke ekonomije, sada se telad, koja su ranije iz mlekarskih krajeva išla na jug radi odgajivanja, žrtvuju u masama, često tek osam do deset dana stara, u klanicama Birmingema, Mančestera, Liverpula i drugih susednih velikih gradova. A, naprotiv, kad slad ne bi bio oporezovan, ne samo da bi zakupnici pravili veće profite i tako mogli zadržati svoju mladu marvu dok ne bi izrasla i otežala, nego bi i slad poslužio umesto mleka za odgajivanje teladi kod ljudi koji ne drže krave, a sadašnja strahovita oskudica u mladoj marvi većim delom bi se izbegla. Kad se ovim malim ljudima sada preporuči da odgajaju telad, oni kažu: Mi vrlo dobro znamo da bi se odgajivanje mlekom isplaćivalo, ali, prvo, morali bismo uložiti novac, a to nismo kadri, a drugo, morali bismo dugo čekati da ponovo dodemo do našeg novca, dok ga u mlekarstvu odmah dobijamo natrag.« (*Isto*, str. 12, 13.)

Kad produženje obrta ima ovakve posledice već i kod manjih engleskih zakupnika, onda je lako razumeti kakve poremećaje ono mora izazvati kod sitnih seljaka na Kontinentu.

Prema trajanju radnog perioda, dakle i perioda vremena do dovršenja robe sposobne za promet, nagomilava se deo vrednosti što ga stalni kapital u slojevima ustupa proizvodu, a odugovlači se vraćanje toga dela vrednosti. Ali ovo odugovlačenje ne prouzrokuje ponovni predujam stalnog kapitala. Mašina produžuje dejstvovati u procesu proizvodnje, bilo da se naknada za njeno rabaćenje vraća u novčanom obliku brže ili sporije. Drukčije je s opticajnim kapitalom. Ne samo da se kapital srazmerno trajanju radnog perioda mora vezati za duže vreme, nego se stalno mora preduimati nov kapital u najamninu, sirovine i pomoćne materije. Stoga odugovlačenje u vraćanju drukčije deluje na stalni, a drukčije na opticajni kapital. Bilo vraćanje sporije ili brže, stalni kapital produžuje dejstvovati. A, naprotiv, opticajni kapital postaje nesposoban za funkcionisanje kad se vraćanje otegne, ako se vezao u

[1*] grofovije srednje Engleske

obliku neprodatog ili nedovršenog proizvoda koji još nije za prodaju i kad nema dodatnog kapitala da ga obnovi u naturi.

»Dok seljak umire od gladi, marva mu napreduje. Kiše je bilo prilično i trava je bila bujna. Indijski seljak umreće od gladi kraj ugojenog vola. Propisi praznoverja svirepi su prema pojedincu, ali štite društvo; održanje radne stoke obezbeđuje napredak zemljoradnje, a time i izvore bogatstva i održavanja života u budućnosti. Može zvučati okrutno i žalosno, ali tako je: u Indiji je lakše zameniti čoveka nego vola.« (»Return. East India. Madras and Orissa Famine«, br. 4, str. 44.)

Uporedite s ovim sledeće mesto iz *Manava Dharma Sastra*[20], gl. X, § 62:

»Žrtvovanje života bez nagrade da bi se održao sveštenik ili krava... može obezbediti blaženstvo ovim plemenima niskog porekla.«

Naravno da je nemoguće liferovati jednu petogodišnju životinju pre no što prođe pet godina. Ali je u izvesnim granicama moguće drugo nešto, naime da se drukčijim odgajivanjem životinje za kraće vreme spreme za svoju namenu. U ovome je naročito uspeo Bakewell. U ranije vreme engleske ovce, kao i francuske još 1855, nisu bivale gotove za klanje pre četvrte ili pete godine. Po Bakewellovom sistemu može se utoviti ovca od jedne godine, a u svakom slučaju potpuno je izrasla pre isteka druge godine. Bakewell, zakupnik iz Dišli-Grandža, sveo je brižljivim odabiranjem kostur ovaca na minimum potreban za njihovu egzistenciju. Njegove ovce zvale su se New Leicesters.

»Sada odgajivač može poslati na tržište tri ovce za isto vreme za koje je ranije imao jednu gotovu, i to šire, okruglije i razvijenije u delovima koji daju najviše mesa. Gotovo sva njihova težina je čisto meso.« (Lavergne, *The Rural Economy of England etc.*, 1855, str. 20.)

Metodi koji skraćuju radni period primenljivi su u različnim industrijskim granama samo u veoma različnom stepenu i ne izravnavaju razlike u dužini vremena različnih radnih perioda. Da bismo ostali kod našeg primera, radni period potreban za izradu lokomotive može se primenom novih mašina alatljika apsolutno skratiti. Ali, ako se u predenju, pomoću usavršenih procesa, količina gotovog dnevnog ili nedeljnog proizvoda nesrazmerno brže uveća, onda se dužina radnog perioda u fabrikaciji mašina, u poređenju s predenjem, ipak relativno uvećala.

GLAVA TRINAESTA

Vreme proizvodnje

Radno vreme uvek je vreme proizvodnje, tj. ono vreme za koje je kapital vezan u oblasti proizvodnje. Ali, obrnuto, nije sve vreme za koje se kapital nalazi u procesu proizvodnje zato nužno i radno vreme.

Ovde se ne radi o prekidima procesa rada koji su uslovljeni prirodnim granicama same radne snage, mada se pokazalo koliko je mnogo sama okolnost što stalni kapital, fabričke zgrade, mašine itd., leži neiskorišćavan u pauzama procesa rada, postala jednom od pobuda za neprirodno produžavanje procesa rada i za rad danju i noću[1*]. Ovde se radi o takvom prekidu koji je nezavisan od dužine procesa rada, koji je izazvan samom prirodom proizvoda i njegove izrade, o prekidu za vreme kojeg je predmet rada podvrgnut kraćim ili dužim prirodnim procesima, kad mora proći kroz fizičke, hemijske i fiziološke promene, kad je proces rada sasvim ili delimično suspendovan.

Tako, muljano vino mora neko vreme proći kroz vrenje, a onda opet neko vreme ležati, da bi postiglo neki određen stepen savršenosti. U mnogim granama industrije proizvod se mora sušiti, kao u lončarstvu, ili biti izložen izvesnim okolnostima da bi promenio svoj hemijski sastav, kao u beljarstvu. Ozimom žitu treba možda devet meseci da uzri. Između setve i žetve proces rada skoro je potpuno prekinut. U odgajivanju šuma, kad je završeno sa sejanjem i ostalim nužnim prethodnim radovima, treba semenu možda 100 godina da se pretvori u gotov proizvod; za sve ovo vreme ono traži relativno veoma beznačajno dejstvo rada.

U svima ovim slučajevima dodaje se u toku velikog dela vremena proizvodnje samo mestimice dopunski rad. Okolnost opisana u prošloj glavi, gde se kapitalu već vezanom u procesu proizvodnje moraju dodavati dopunski kapital i rad, javlja se ovde samo s dužim ili kraćim prekidima.

U svima ovim slučajevima vreme proizvodnje predujmljenog kapitala sastoji se, dakle, iz dva perioda: iz jednog perioda u kome se kapital nalazi u procesu rada, i iz drugog perioda u kome je njegov

---

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 230 - 236.

oblik egzistencije — oblik nedovršenog proizvoda — prepušten dejstvu prirodnih procesa, a da se ne nalazi u procesu rada. Stvar se niukoliko ne menja mestimičnim ukrštanjem ili međusobnim mešanjem oba perioda. Tu se period rada i period proizvodnje ne poklapaju. Period proizvodnje veći je od perioda rada. Ali proizvod je gotov, zreo, tek pošto završi period proizvodnje, dakle tek je onda pretvoriv iz oblika proizvodnog kapitala u oblik robnog kapitala. Prema tome je i njegov obrtni period duži ukoliko je duže vreme proizvodnje koje se ne sastoji iz vremena rada. Ukoliko vreme proizvodnje koje premašuje radno vreme nije određeno prirodnim zakonima, datim jednom zauvek, kao kod sazrevanja žita, kod rastenja hrasta itd., vreme obrta može se često više ili manje skratiti veštačkim skraćivanjem vremena proizvodnje. Tako je, npr., sa uvođenjem hemijskog beljenja namesto beljenja na livadi, sa uvođenjem efikasnijih aparata za sušenje u procesima sušenja. Tako je u štavljenju koža, gde je prodiranje tanina u kože po starom metodu odnosilo 6 do 18 meseci, po novom metodu, sa upotrebom vazdušne pumpe, to vreme skraćeno na jedan i po do dva meseca. (J. G. Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.*, Paris 1857, 2. izd. [str. 49]. Najizrazitiji primer veštačkog skraćenja čistog vremena proizvodnje, ispunjenog prirodnim procesima, pruža nam istorija proizvodnje gvožđa, a naročito pretvaranje sirovog gvožđa u čelik za poslednjih 100 godina, počev od pudlovanja, otkrivenog oko 1780, do modernog Bessemerovog procesa i najnovijih metoda koji su otada uvedeni. Vreme proizvodnje ogromno je skraćeno, ali je u istoj meri i uvećan ulog stalnog kapitala.

Osobit primer za odstupanje vremena proizvodnje od radnog vremena pruža nam američka fabrikacija kalupa za obuću. Znatan deo neproizvodnih troškova potiče tu iz toga što drvo mora ležati do 18 meseci da bi se osušilo, kako se gotov kalup posle ne bi krivio i menjao oblik. Za to vreme drvo ne prolazi ni kroz kakav drugi proces rada. Stoga je obrtni period uloženog kapitala određen ne samo vremenom potrebnim za samu izradu kalupa nego i vremenom u toku kojeg on leži neiskorišćavan u drvetu koje se suši. On se nalazi 18 meseci u procesu proizvodnje pre no što može ući u pravi proces rada. Ovaj primer ujedno pokazuje i kako obrtni periodi različnih delova celokupnog opticajnog kapitala mogu biti različiti usled okolnosti koje ne potiču iz prometne oblasti, nego iz procesa proizvodnje.

Razlika između vremena proizvodnje i radnog vremena osobito se jasno očituje u poljoprivredi. U našim umerenim klimama imamo jednu žetvu godišnje. Samo skraćenje ili produženje perioda proizvodnje (za ozime useve prosečno 9 meseci) zavisi opet od smenjivanja dobrih ili loših godina, dakle ne može se kao u pravoj industriji unapred odrediti ni kontrolisati. Samo se uzgredni proizvodi, mleko, sir itd., mogu neprekidno proizvoditi i prodavati u kraćim periodima. S radnim vremenom stoji, naprotiv, ovako:

»U raznim krajevima Nemačke, s obzirom na klimatske prilike i druge uticaje, može se uzeti da broj radnih dana za tri glavna perioda rada iznosi: za proletnji period od polovine marta ili početka aprila do polovine maja 50 do 60; za letnji period od početka juna do konca avgusta 65 do 80; a za jesenji period od početka septembra do konca oktobra ili polovine ili kraja novembra 55 do 75 radnih dana. Za zimu treba računati samo one radnje koje se onda vrše: voženje gnojiva, drveta, građevnog materijala, proizvoda na tržište itd.« (F. Kirchhof, *Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre*, Dessau 1852, str. 160.)

Stoga, ukoliko je klima nepovoljnija, utoliko se više radni period poljoprivrede sabija u kraći vremenski razmak, a time i izdatak u kapitalu i radu. Na primer, u Rusiji. Tamo je u nekim severnim krajevima poljski rad moguć samo za vreme od 130 do 150 dana u godini. Može se misliti kakvu bi štetu Rusija trpela kad bi 50 od 65 miliona njenih evropskih stanovnika ostalo bez posla tokom šest ili osam zimskih meseci, kad svaki poljski rad mora prestati. Pored 200 000 seljaka koji rade u 10 500 ruskih fabrika, svugde su se u selima razvile sopstvene kućne industrije. Tako, ima sela gde su svi seljaci već generacijama tkači, kožari, obućari, bravari, nožari itd.; osobito je to slučaj u moskovskoj, vladimirskoj, kaluškoj, kostromskoj i petrogradskoj guberniji. Uzgred rečeno, ova kućna industrija već se sve više uvlači u službu kapitalističke proizvodnje; tkačima, npr., osnovu i potku liferuju trgovci direktno ili preko posrednika. (Skraćeno po: »Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.«, br. 8, 1865, str. 86, 87.) Ovde se vidi kako nepodudaranje perioda proizvodnje i perioda rada, pri čemu je ovaj poslednji samo deo prvoga, sačinjava prirodnu osnovicu sjedinjavanja poljoprivrede sa uzgrednom seljačkom industrijom, i kako, s druge strane, ova industrija postaje osloncem za kapitalistu koji se tu prvo utrpava kao trgovac. Kad kapitalistička proizvodnja docnije izvrši rastavljanje manufakture od poljoprivrede, poljoprivredni radnik postaje sve zavisniji od čisto slučajnog sporednog zanimanja i njegov se položaj time pogoršava. Kao što ćemo videti docnije, za kapital se sve različnosti u obrtu izravnavaju. Za radnika ne.

Dok je u većini grana prave industrije, rudarstva, transporta itd. posao ravnomeran, dok se tu iz godine u godinu radi jednako radno vreme i, ne uzimajući u obzir kolebanja cena, poremećaje u poslu itd. kao nenormalne prekide, ravnomerno razdeljuju predujmovi za kapital koji ulazi u svakodnevni prometni proces; dok se isto tako, pri inače neizmenjenim tržišnim prilikama, i vraćanje opticajnog kapitala ili njegovo obnavljanje raspodeljuje na ravnomerne periode kroz celu godinu — dotle u onim predujmovima kapitala gde radno vreme sačinjava samo jedan deo vremena proizvodnje vlada u toku različnih perioda godine najveća nejednakost u predujmanju opticajnog kapitala, dok se vraćanje vrši samo u jedan mah, u vreme koje je utvrđeno prirodnim uslovima.

Zbog toga se pri jednakom razmeru posla, tj. pri jednakoj veličini predujmljenog opticajnog kapitala, ovaj mora preduimati u većim masama najedanput i na duže vreme nego u poslovima s kontinuelnim radnim periodima. Tu se i vek stalnog kapitala znatno razlikuje od vremena u kome stvarno proizvodno funkcioniše. Prirodno je da se s razlikom radnog vremena i vremena proizvodnje neprestano duže ili kraće prekida i vreme upotrebe primenjenog stalnog kapitala, kao npr. u zemljoradnji kod radne stoke, sprava i mašina. Ukoliko se ovaj stalni kapital sastoji iz radnih životinja, zahteva on stalno iste ili skoro iste izdatke u hrani itd., kao i za vreme dok radi. Kod mrtvih sredstava za rad i neupotrebljavanje uzrokuje izvesno gubljenje vrednosti. Uopšte, dakle, nastaje poskupljivanje proizvoda, pošto se ustupanje vrednosti proizvodu ne sračunava prema vremenu u kome stalni kapital funkcioniše, nego prema vremenu u kome gubi vrednost. U ovim granama proizvodnje mrtvo ležanje stalnog kapitala, bilo da jeste ili da nije skopčano još i sa tekućim troškovima, čini takođe uslov za njegovu normalnu primenu, isto onako kao, npr., u predionici gubitak izvesne količine pamuka; i isto tako u svakom procesu rada, radna snaga, utrošena neproizvodno ali neizbežno pod normalnim tehničkim uslovima, ulazi u račun upravo koliko i proizvodna radna snaga. Svako usavršavanje koje smanjuje neproizvodni utrošak sredstava za rad, sirovina i radne snage, smanjuje i vrednost proizvoda.

U poljoprivredi se sjedinjuje jedno i drugo, i duže trajanje radnog perioda i velika razlika između radnog vremena i vremena proizvodnje. O tome Hodgskin tačno kaže:

»Razlika između vremena« {mada on ovde ne pravi razliku između radnog vremena i vremena proizvodnje} »potrebnog da se dogotove proizvodi poljoprivrede i vremena potrebnog za proizvode drugih grana rada, glavni je uzrok velike zavisnosti poljoprivrednika. Svoju robu oni ne mogu doneti na tržište za manje od godinu dana. Za sve to vreme oni moraju uzimati na zajam od obućara, krojača, kovača, kolara i raznih drugih proizvođača, čiji proizvodi su im potrebni, a koji se izrađuju za nekoliko dana ili nedelja. Usled ove prirodne okolnosti i usled bržeg uvećavanja bogatstva u ostalim granama rada, veleposednici, koji su monopolisali zemljište cele države, mada su pored toga prisvojili monopol zakonodavstva, ipak su nesposobni da sebe i svoje sluge, zakupnike, spasu od udesa da budu najzavisniji ljudi u zemlji.« (Thomas Hodgskin, *Popular Political Economy*, London 1827, str. 147, primedba.)

Svi metodi pomoću kojih se jednim delom izdaci u najamnini i sredstvima za rad u poljoprivredi ravnomernije raspodeljuju na celu godinu, a jednim delom skraćuje obrt time što se proizvode raznovrsni proizvodi i time omogućuje više žetvi u toku godine, zahtevaju uvećanje opticajnog kapitala predujmljenog u proizvodnju, u najamninu, gnojivo, seme itd. Tako je, npr., pri prelazu iz tropoljne privrede

s ugarom na plodored bez ugara. Tako je kod cultures dérobées[1*] u Flandriji.

»Uzmimo gomoljaste biljke u culture dérobées; isto polje rađa prvo žito, lan i repicu za potrebe ljudi, a posle se seju gomoljaste biljke za održanje životinja. Ovaj sistem, pri kojem rogata marva može sve vreme ostajati u staji, donosi znatne količine gnojiva i postaje na taj način stožernom tačkom plodoredne privrede. U peskovitim krajevima upotrebljava se preko jedne trećine obrađene površine na cultures dérobées; rezultat je upravo isti kao da je površina obrađene zemlje uvećana za jednu trećinu.«

Pored gomoljastih biljaka upotrebljavaju se za to i detelina i druga krmiva.

»Pojmljivo je da zemljoradnja, dovedena ovako do tačke gde prelazi u vrtlarstvo, zahteva srazmerno znatan ulog kapitala. U Engleskoj se ulog kapitala po hektaru računa na 250 franaka. U Flandriji bi naši seljaci našli da je ulog kapitala od 500 franaka po hektaru verovatno odviše mali.« *(Essais sur l'Économie Rurale de la Belgique*, par Émile de Laveleye, Bruxelles 1863, str. 59, 60, 63.)

Uzmimo najzad šumarstvo.

»Proizvodnja drveta razlikuje se od većine ostalih proizvodnja uglavnom time što u njoj prirodna snaga samostalno dejstvuje i, podmlađujući se od prirode, ne treba ljudsku snagu ni snagu kapitala. Uostalom, čak i tamo gde se šume veštački podmlađuju, utrošak ljudskog rada i kapitala veoma je malen prema dejstvu prirodnih sila. Osim toga, šuma uspeva i na takvim zemljištima i položajima gde žito više ne rađa, ili se bar njegova proizvodnja više ne isplaćuje. Ali gajenje šume zahteva, ako se želi voditi normalno gazdinstvo..., veću površinu nego kultura žita, pošto se na manjim parcelama ne mogu izvoditi pravilna razređivanja, uzgredni prihodi većinom propadaju, zaštita šume teže se sprovodi itd. Ali i proces proizvodnje vezan je za tako duge rokove da premaša planove privatne privrede, a pojedinačno čak i ljudski vek. Naime, kapital uložen u kupovinu šumskog zemljišta[2*]«

{pri zajedničkoj proizvodnji ovaj kapital otpada, i pitanje je samo koliko opština može da oduzme od oranica i livada za šumarsku proizvodnju}

»donosi plodove koji se isplate tek posle dugog vremena i obrće se samo delimično, a potpuno kod nekih vrsta drveta u šumama tek u rokovima do 150 godina. Osim toga, stalna proizvodnja drva zahteva i rezervu živog drveta, deset do četrdeset puta veću od godišnje eksploatacije. Stoga, ko nema još i drugih prihoda, ni velikih šumskih površina, ne može voditi valjanu šumsku privredu.« (Kirchhof, str. 58.)

Dugo vreme proizvodnje u kulturi šuma (u kome radno vreme ima tek relativno malen obim), a otuda dužina njenih obrtnih perioda

---

[1*] Tako se zove gajenje kakve gomoljaste biljke u istoj godini posle žetve glavnog useva.—*Prev.* — [2*] U 1. i 2. izdanju: zemljišta (Landbodens); ispravljeno u: šumskog zemljišta (Waldbodens).

čini da je ona nepovoljna za privatno, dakle i kapitalističko privređivanje koje je u svojoj suštini privatno čak i onda kad namesto pojedinačnog kapitaliste stupa udruženi kapitalista. Razvitak kulture i industrije uopšte oduvek se pokazao toliko aktivan u razaranju šuma da je prema ovome sve što je urađeno za njihovo održavanje i proizvodnju ništavna sitnica.

U citatu iz Kirchhofa osobito je značajno ovo mesto:

»Osim toga, stalna proizvodnja drva zahteva i rezervu živog drveta, deset do četrdeset puta veću od godišnje eksploatacije.«

Dakle, jedan obrt za deset do četrdeset i više godina.

Isto tako je kod stočarstva. Jedan deo krda (rezerva stoke) ostaje u procesu proizvodnje, dok se jedan njegov deo prodaje kao godišnji proizvod. Ovde se godišnje obrće samo jedan deo kapitala, baš kao kod stalnog kapitala, mašinerije, radne stoke itd. Iako je ovaj kapital za duže vreme vezan u procesu proizvodnje te produžuje obrt celokupnog kapitala, on ipak nije stalni kapital u kategoričkom smislu.

Ono što se ovde naziva rezervom — određena količina živog drveta ili stoke — nalazi se relativno u procesu proizvodnje (u isti mah i kao sredstvo za rad i kao materijal za rad); prema prirodnim uslovima njene reprodukcije, pri pravilnom gazdovanju, mora se jedan znatan deo stalno nalaziti u ovom obliku.

Slično dejstvo na obrt ima i jedna druga vrsta rezerve, koja sačinjava samo potencijalan proizvodni kapital, ali koja usled prirode privrede mora biti nagomilana u većim ili manjim masama, mora se, dakle, predujmiti u proizvodnju za duže vreme, mada u aktivni proces proizvodnje ulazi samo malo-pomalo. Tu spada npr. gnojivo pre no što se izveze na polja, a tako isto i žito, seno itd. i zalihe takvih životnih sredstava koja ulaze u proizvodnju stoke.

»Znatan deo obrtnog kapitala [Betriebskapital] nalazi se u rezervama gazdinstva. A ove mogu više ili manje izgubiti u vrednosti čim se za njihovo dobro održavanje ne primene kako treba potrebne mere predostrožnosti; štaviše, jedan deo rezerve proizvoda može za gazdinstvo čak i potpuno propasti usled nedovoljnog nadzora. Stoga je u ovom pogledu pre svega potrebno brižljivo nadgledati žitnice, tavane sa krmom i žitom i podrume, kao i uvek valjano zatvarati prostorije s rezervama, a sem toga držati ih čisto, provetravati itd.; žito i drugi plodovi koji se donesu na čuvanje moraju se s vremena na vreme dobro prevrtati, krompir i repa moraju se zaštititi od mraza i od vode i truljenja[1*].« (Kirchhof, str. 292.) »Pri izračunavanju sopstvene potrebe, osobito za držanje stoke, pri čemu raspodelu valja izvršiti prema merilu proizvoda i svrhe, mora se uzeti u obzir ne samo pokriće potrebe nego još i to da ostane i srazmerna rezerva za nepredviđene slučajeve. Ali čim se pri tome pokaže da se potreba ne može potpuno pokriti sopstvenim proizvodom, onda treba prvo videti može li se taj manjak pokriti drugim proizvodima (surogatima) ili pak

[1*] U 1. i 2. izdanju: vatra (Feuer), umesto: truljenje (Fäulnis).

namesto njih, ako ih nema, kupiti jevtino druge. Ako se, npr., pokaže manjak u senu, može se ono zameniti korenjem s dodatkom slame. Uopšte, pri tome se mora uvek imati u vidu stvarna vrednost i tržišna cena raznih proizvoda i prema tome određivati potrošnja; ako je, npr., zob skuplja, dok grašak i raž imaju niže cene, onda se jedan deo zobi u ishrani konja može korisno zameniti graškom i raži, a ušteđena zob prodati.« (*Isto*, str. 300.)

Već smo ranije, razmatrajući obrazovanje rezerve[1*], napomenuli da je potrebna određena veća ili manja količina potencijalnog proizvodnog kapitala, tj. sredstava za proizvodnju određenih za proizvodnju, kojih mora biti spremljenih u većoj ili manjoj meri, da bi postepeno ušla u proces proizvodnje. Pri tome smo naveli da kod nekog datog posla ili kapitalističkog poduhvata određenog obima veličina ove proizvodne rezerve zavisi od veće ili manje teškoće njenog obnavljanja, od relativne blizine tržišta sa kojih se ona nabavlja, razvitka transportnih i saobraćajnih sredstava itd. Sve ove okolnosti utiču na minimum kapitala koji mora ležati pripravan u obliku proizvodne rezerve, dakle utiču na dužinu vremena za koju se prave predujmovi kapitala, i na obim mase kapitala koju treba odjedanput predujmiti. Ovaj obim, koji dakle takođe utiče na obrt, uslovljen je dužim ili kraćim vremenom za koje je opticajni kapital vezan u obliku proizvodne rezerve kao čisto potencijalni proizvodni kapital. S druge strane, samo ovo nagomilavanje, ukoliko zavisi od veće ili manje mogućnosti brzog naknađivanja, od tržišnih prilika itd., potiče opet iz vremena prometa, iz okolnosti koje pripadaju prometnoj oblasti.

»Zatim mora svih tih predmeta inventara ili pomagala, kao oruđa za ručni rad, rešeta, korpi, užeta, kolomaza, eksera itd., to više biti u rezervi za momentanu zamenu što se manje ima prilikè da se u blizini brzo nabave. Naposletku, svake godine preko zime treba brižljivo pregledati sav inventar oruđa i odmah se pobrinuti za nužne dopune i opravke. A da li će trebati uopšte držati veće ili manje rezerve za potrebe inventara, poglavito zavisi od lokalnih prilika. Gde u blizini nema zanatlija ni dućana, moraju se držati veće rezerve nego tamo gde ih ima u mestu ili bar sasvim blizu. A ako se pod inače jednakim uslovima potrebne rezerve nabave odjedanput u većim količinama, obično se ima koristi od jevtinije kupovine samo ako se za to izabrao pogodan čas; naravno da se time od tekućeg obrtnog kapitala oduzima najedanput utoliko veća suma, koja je gazdinstvu često veoma potrebna.« (Kirchhof, str. 301.)

Kao što smo videli, diferencija između vremena proizvodnje i radnog vremena dopušta veoma različne slučajeve. Opticajni kapital može se nalaziti u vremenu proizvodnje pre no što uđe u pravi proces rada (fabrikacija kalupa); ili se nalazi u vremenu proizvodnje pošto je prošao kroz pravi proces rada (vino, usev); ili, vreme proizvodnje mestimično se prekida radnim vremenom (zemljoradnja, šumarstvo); veliki deo proizvoda sposobnog za promet ostaje pripojen aktivnom

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 120 - 124.

procesu proizvodnje, dok mnogo manji deo ulazi u godišnji promet (šumarstvo i stočarstvo); veća ili manja dužina vremena za koje se opticajni kapital mora predujmiti u obliku potencijalnog proizvodnog kapitala, dakle i veća ili manja masa u kojoj se taj kapital mora u jedan mah predujmiti, potiče delom iz vrste procesa proizvodnje (poljoprivreda), a delom zavisi od blizine tržišta itd., ukratko od okolnosti koje pripadaju prometnoj oblasti.

Docnije ćemo videti (u III knjizi), na kakve su besmislene teorije došli MacCulloch, James Mill itd. usled pokušaja da vreme proizvodnje koje odstupa od radnog vremena identifikuju sa ovim, pokušaja koji sam opet potiče iz pogrešne primene teorije vrednosti.

Obrtni ciklus, koji smo ranije razmatrali, dat je trajanjem stalnog kapitala predujmljenog u procesu proizvodnje. Pošto on obuhvata veći ili manji niz godina, to obuhvata i niz godišnjih odnosno u toku godine ponavljanih obrta stalnog kapitala.

U poljoprivredi ovakav obrtni ciklus nastaje iz sistema plodoreda.

»Rok zakupa ne sme svakako biti kraći no što zahteva vreme prometa[1*] uvedenog plodoreda, stoga se pri tropoljnom sistemu uvek računa na 3, 6 i 9 godina. Ali se pri tropoljnom sistemu s čistim ugarom oranica obrađuje samo četiri puta u šest godina, i u godinama zasejavanja ozimim i jarim žitima, a ako to sastav zemljišta zahteva ili dopušta, seju se naizmenično pšenica i raž, ječam i ovas. Svaka žitarica na istom tlu umnožava se više ili manje od druge, svaka ima drukčiju vrednost, te se i prodaje po drukčijoj ceni. Zbog toga prinos oranice ispada svake godine obrađivanja drukčiji, drukčiji je i u prvoj polovini prometa« (prve tri godine), »drukčiji u drugoj polovini. Čak ni prosečni prinos u vremenu prometa nije jednak u jednoj i drugoj polovini, pošto plodnost ne zavisi jedino od valjanosti zemljišta nego i od vremena, kao što i cene zavise od raznolikih okolnosti. Ako pak prinos[2*] oranice računamo prema prosečnim godinama plodnosti čitavog vremena prometa na šest godina i prema njihovim prosečnim cenama, onda ćemo naći celokupni prinos za jednu godinu, kako u jednom tako i u drugom vremenu prometa. Ali to neće biti ako prinos računamo samo za polovinu prometnog vremena, dakle za tri godine, pošto bi onda celokupni prinos ispao nejednak. Iz ovoga izlazi da se trajanje zakupnog roka kod tropoljnog sistema mora odrediti najmanje na šest godina. Ali, uvek je mnogo poželjnije za zakupnike i zakupodavce kad je zakupni rok više puta veći od zakupnog roka {sic![3*] – F.E.}, dakle kad je kod tropoljnog sistema 12, 18 i još više godina umesto 6, a kod sedmopoljnog 14 i 28 godina umesto 7.« (Kirchhof, str. 117, 118.)

{Ovde u rukopisu stoji: »Englesko plodoredno gazdovanje. Ovde napraviti primedbu.« — F.E.}

[1*] U 1. i 2. izdanju: Fruchtfolgeaussaat = plodoredna setva, umesto Fruchtfolge aussagt = plodored zahteva. — [2*] U 1. i 2. izdanju mesto Ertrag = prinos, Betrag = iznos. — [3*] Pachtzeit — očevidno greška kod Kirchhofa; treba da bude: Umlaufszeit — vreme prometa.

GLAVA ČETRNAESTA

Vreme prometa

Sve dosad posmatrane okolnosti koje diferenciraju prometne periode različitih kapitala uloženih u različne poslovne grane, a time i vremena u čijem se toku kapital mora predujmiti, nastaju unutar samog procesa proizvodnje, kao i razlika između stalnog i tečnog kapitala, razlika u radnim periodima itd. Međutim, vreme obrta kapitala jednako je zbiru njegovog vremena proizvodnje i njegovog vremena prometa ili cirkulacije. Stoga se samo po sebi razume da različita dužina vremena prometa čini da bude različito i vreme obrta, pa stoga i dužina obrtnog perioda. To se najjasnije vidi bilo kad se uporede dva različna uloga kapitala gde su sve ostale okolnosti koje modifikuju obrt jednake, a samo su vremena prometa različita, bilo kad se uzme neki dati kapital s datim sastavom iz stalnog i tečnog kapitala, datim radnim periodom itd., a samo se vremena prometa hipotetički puste da variraju.

Jedan odsečak vremena prometa — i to relativno najpresudniji — sastoji se iz vremena prodaje, perioda u kom se kapital nalazi u stanju robnog kapitala. Prema tome kakva je relativna veličina ovoga roka, produžiće se ili skratiti vreme prometa, a s tim i obrtni period uopšte. Usled troškova magazinaže itd. može postati potreban i dodatni izdatak kapitala. Unapred je jasno da za različne kapitaliste, u jednoj te istoj poslovnoj grani, vreme koje je potrebno za prodaju njihovih gotovih roba može biti veoma različito; dakle ne samo za mase kapitala koje su uložene u različne grane proizvodnje nego i za različne samostalne kapitale koji stvarno sačinjavaju samo osamostaljene delove celokupnog kapitala uloženog u istu oblast proizvodnje. Pod inače nepromenjenim okolnostima, prodajni period za isti individualni kapital menjaće se sa opštim kolebanjima tržišnih prilika ili s njihovim kolebanjima u toj posebnoj poslovnoj grani. Na tome se sada nećemo duže zadržavati. Konstatovaćemo samo jednostavnu činjenicu: sve okolnosti koje uopšte proizvode različnost u obrtnim periodima kapitalâ uloženih u različne poslovne grane imaju, kada individualno dejstvuju (kad, npr., neki

kapitalista ima prilike da brže proda od svog konkurenta, kad jedan više od drugog upotrebljava metode koji skraćuju radne periode itd.), za posledicu isto tako i različnost u obrtu različnih pojedinačnih kapitala koji obitavaju u istoj poslovnoj grani.

Jedan uzrok diferenciranja vremena prodaje, a otud i vremena obrta uopšte, uzrok koji stalno dejstvuje, jeste udaljenost tržišta gde se roba prodaje od njenog mesta proizvodnje[1*]. Za sve vreme svoga putovanja na tržište kapital se nalazi vezan za stanje robnog kapitala; kad se proizvodi po narudžbi, do momenta liferovanja; kad se ne proizvodi po narudžbi, onda uz vreme putovanja na tržište dolazi još i vreme kad se roba nalazi na tržištu radi prodaje. Poboljšanje saobraćajnih i transportnih sredstava apsolutno skraćuje periode putovanja roba, ali ne ukida relativnu razliku između vremena prometa različnih robnih kapitala, niti različnih komada istog robnog kapitala koji putuju na razna tržišta, razliku koja potiče iz činjenice putovanja. Npr., poboljšane jedrilice i parobrodi, koji skraćuju put, podjednako ga skraćuju za bliska kao i za udaljena pristaništa. Relativna diferencija ostaje, mada često smanjena. Ali, relativne diferencije mogu se usled razvitka transportnih i saobraćajnih sredstava pomeriti na način koji ne odgovara prirodnim razdaljinama. Npr., neka železnica koja vodi iz mesta proizvodnje u neko unutrašnje glavno središte stanovništva može apsolutno ili relativno produžiti udaljenost neke bliže tačke unutrašnjosti, kuda ne vodi nikakva pruga, kad se ova bliža tačka uporedi s tačkom koja je prirodno udaljenija; isto tako se može usled iste okolnosti pomeriti sama relativna udaljenost mesta proizvodnje od većih tržišta, čime se objašnjava propadanje starih i nastajanje novih središta proizvodnje s promenama u transportnim i saobraćajnim sredstvima. (Uz ovo dolazi još i veća relativna jevtinoća transporta za duže nego za kraće distancije.) Istovremeno s razvitkom transportnih sredstava ne ubrzava se samo brzina kretanja u prostoru i time vremenski skraćuje prostorna udaljenost. Ne razvija se samo masa saobraćajnih sredstava, tako da, npr., mnogi brodovi jednovremeno odlaze za isto pristanište, da više vozova jednovremeno voze na raznim prugama između dve iste tačke, nego npr., u toku jedne nedelje, u različne uzastopne dane kreću teretni brodovi iz Liverpula za Njujork, ili u različite časove jednoga dana teretni vozovi od Mančestera za London. Doduše, kad je dat kapacitet saobraćajnih sredstava, ova poslednja okolnost ne menja apsolutnu brzinu — dakle taj deo vremena prometa. Ali sukcesivne količine roba mogu u kraćim uzastopnim razmacima poći na put i tako sukcesivno stizati na tržište, a da se do stvarne ekspedicije ne nagomilavaju u većim masama kao potencijalan robni kapital. Otuda se i povratak raspodeljuje na kraće sukcesivne periode vremena, tako da se jedan deo stalno preobraća u novčani kapital, dok drugi cirkuliše kao robni kapital. Ovom raspodelom povratka na više sukcesivnih perioda skraćuje

[1*] U 1. i 2. izdanju: Verkaufsplatz=mesto prodaje.

se celokupno vreme prometa, a s time i obrt. S jedne strane, prvo se razvija veća ili manja učestalost funkcionisanja transportnih sredstava, npr. ukoliko neko proizvođačko mesto više proizvodi, ukoliko postaje većim centrom proizvodnje, raste broj vozova neke pruge u pravcu prema već postojećem tržištu, dakle prema većim centrima proizvodnje i stanovništva, prema izvoznim lukama itd. Ali s druge strane, obratno, ova osobita lakoća saobraćaja i njome ubrzani obrt kapitala (ukoliko je uslovljen vremenom prometa) izazivaju ubrzanu koncentraciju s jedne strane središta proizvodnje, a s druge njegovog tržišta. Sa ovako ubrzanom koncentracijom ljudskih masa i masa kapitala na datim tačkama, napreduje koncentrisanje ovih masa kapitala u malo ruku. U isto vreme zbiva se opet pomeranje i premeštanje usled promene relativnog položaja proizvođačkih i tržišnih mesta, koja je nastupila s promenama u saobraćajnim sredstvima. Neko proizvođačko mesto koje je zbog svog položaja kraj druma ili kanala imalo osobitu prednost po položaju, nalazi se sada kraj jedne jedine sporedne pruge koja funkcioniše samo u relativno velikim intervalima, dok druga neka tačka koja je ležala potpuno po strani od glavnih saobraćajnih puteva sad leži na raskrsnici više pruga. Drugo mesto napreduje, prvo propada. Promenom u transportnim sredstvima stvara se, dakle, lokalna različnost u vremenu prometa roba, u prilikama da se kupi, proda itd., ili se već postojeća mesna različnost drukčije razdeljuje. Važnost ove okolnosti po obrt kapitala pokazuje se u razmiricama trgovačkih i industrijskih predstavnika raznih mesta sa železničkim direkcijama. (Vidi, na primer, gore[1*] navedenu Plavu knjigu »Royal Commission on Railways«.)

Zbog ovoga se sve grane proizvodnje koje su po prirodi svoga proizvoda upućene uglavnom na lokalno tržište, kao pivare, razvijaju u najvećim dimenzijama u glavnim centrima stanovništva. Brži obrt kapitala ovde delom izravnava poskupljenje ponekih uslova proizvodnje, gradilišta itd.

Dok, s jedne strane, s napretkom kapitalističke proizvodnje razvitak transportnih i saobraćajnih sredstava skraćuje vreme prometa za neku datu količinu roba, dotle isti napredak i mogućnost koja je data s razvitkom transportnih i saobraćajnih sredstava dovode, naprotiv, nužno do toga da se radi za sve udaljenija tržišta, jednom reči — za svetsko tržište. Masa roba koje se nalaze na putovanju i koje putuju na udaljene tačke raste u ogromnoj meri, a stoga i apsolutno i relativno raste i onaj deo društvenog kapitala koji se za duže rokove stalno nalazi u stadijumu robnog kapitala, unutar prometnog vremena. S time ujedno raste i onaj deo društvenog bogatstva koji se, umesto da služi kao neposredno sredstvo proizvodnje, ulaže u transportna i saobraćajna sredstva i u stalni i opticajni kapital potreban za njihovo eksploatisanje.

Sama relativna dužina putovanja robe od mesta proizvodnje do mesta prođe izaziva diferenciju ne samo u prvom delu vremena prometa,

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 130.

u vremenu prodaje, nego i u drugom delu, ponovnom pretvaranju novca u elemente proizvodnog kapitala, vremenu kupovine. Na primer, roba se šalje u Indiju. To traje, recimo, 4 meseca. Uzećemo da je vreme prodaje = 0, tj. roba se šalje po narudžbi i plaća se pri predaji proizvođačevom agentu. Obratna pošiljka novca (oblik u kome se on šalje natrag ovde je indiferentan) traje opet četiri meseca. Tako prođe ukupno osam meseci pre nego što isti kapital može ponovo funkcionisati kao proizvodni kapital, pre nego što se s njim može ponoviti ista operacija. Ovako izazvane različnosti u obrtu čine jednu od materijalnih osnovica različitih kreditnih rokova, kao što je uopšte prekomorska trgovina npr. u Veneciji i Đenovi jedan od glavnih izvora kreditnog sistema.

»Kriza od 1847. osposobila je banke i trgovinu onog vremena da indijsku i kinesku uzancu (za rok menice između ovih zemalja i Evrope) svedu od 10 meseci po datumu na 6 meseci po viđenju, a sad posle 20 godina, kad je plovidba ubrzana i uređen telegraf, postaje potrebna nova redukcija od 6 meseci po viđenju na 4 meseca po datumu, kao prvi korak na 4 meseca po viđenju. Put jedne jedrilice oko Rta dobre nade od Kalkute za London traje prosečno ispod 90 dana. Uzanca od 4 meseca po viđenju bila bi jednaka roku od, recimo, 150 dana. Sadašnja uzanca od 6 meseci po viđenju jednaka je roku od, recimo, 210 dana.« (»London Economist«, br. od 16. juna 1866.)

Nasuprot tome:

»Brazilijanska uzanca još uvek glasi na dva i tri meseca po viđenju, antverpenske menice« (na London) »vuku se na tri meseca po datumu, pa čak i Mančester i Bredford vuku na London na tri meseca i duže datume. Tako se prećutnim sporazumom trgovcu pruža dovoljno mogućnosti da svoje robe unovči, istina ne pre, ali ipak do vremena kad su menice vučene na njih prispele. Zato uzanca indijskih menica nije preterana. Indijski proizvodi, koji se u Londonu prodaju većinom na tromesečni rok, ne mogu se, ako se računa izvesno vreme za prodaju, realizovati u mnogo kraćem roku od pet meseci, dok prosečno proteče još drugih pet meseci između kupovine u Indiji i predaje u englesko stovarište. Tu imamo period od deset meseci, dok menicama vučenim na tu robu rok ne prelazi sedam meseci.« (Isto, br. od 30. juna 1866.) »Drugog jula 1866. objavilo je pet velikih londonskih banaka, koje poglavito saobraćaju sa Indijom i Kinom, kao i pariski Comptoir d'Escompte, da će od 1. januara 1867. njihove filijale i agenture na Istoku kupovati i prodavati samo takve menice koje ne budu vučene na rokove veće od četiri meseca po viđenju.« (Isto, br. od 7. jula 1866.)

Ali ovo reduciranje nije uspelo i moralo se opet ukinuti. {Otada je Suecki kanal sve ovo revolucionisao. — F. E.}

Razume se da s dužim vremenom prometa roba raste rizik od promene cena na prodajnom tržištu, pošto raste period u kome mogu nastati promene cena.

Različnost u vremenu prometa, delom individualna među različnim pojedinačnim kapitalima iste poslovne grane, delom među

različnim poslovnim granama prema različnim uzancama, tamo gde se ne plaća odmah u gotovu, potiče iz različitih rokova plaćanja pri kupovanju i prodavanju. Ovde se nećemo duže zadržati kod ove tačke važne za kredit.

Razlike u vremenu obrta potiču i iz obima ugovora o liferovanju robe, a ovaj raste sa obimom i razmerom kapitalističke proizvodnje. Ugovor o liferaciji kao transakcija između kupca i prodavca jeste operacija koja pripada tržištu, prometnoj oblasti. Razlike u vremenu obrta, koje otuda potiču, potiču, dakle, iz prometne oblasti, ali neposredno reagiraju na oblast proizvodnje, i to bez ikakvog obzira na rokove plaćanja i kreditne odnose, dakle i pri plaćanju u gotovu. Na primer, ugalj, pamuk, pređa itd. jesu diskretni proizvodi. Svaki dan daje svoju količinu gotovog proizvoda. Ako sad prelac ili vlasnik rudnika preuzme liferacije takvih masa proizvoda koje zahtevaju period uzastopnih radnih dana recimo od četiri ili šest nedelja, onda je to u pogledu dužine vremena za koje se kapital ima predujmiti, potpuno isto kao kad bi u ovom procesu rada bio uveden kontinuelni radni period od četiri ili šest nedelja. Naravno, tu se pretpostavlja da cela naručena masa proizvoda ima da se liferuje odjedanput, ili bar da se plaća tek kad je sva izliferovana. Tako je, pojedinačno posmatrano, svaki dan liferovao svoju određenu količinu gotovog proizvoda. Ali ova gotova masa je uvek samo jedan deo mase koja se po ugovoru ima liferovati. Mada se u ovom slučaju već gotovi deo naručene robe ne nalazi više u procesu proizvodnje, on ipak leži na skladištu samo kao potencijalan kapital.

Pređimo sad na drugi period prometa: vreme kupovine, ili period u kojem se kapital iz novčanog oblika ponovo pretvara u elemente proizvodnog kapitala. U toku ovog perioda mora se on kraće ili duže vreme zadržati u svom stanju novčanog kapitala, dakle izvestan deo celokupnog predujmljenog kapitala mora se stalno nalaziti u stanju novčanog kapitala, mada se ovaj deo sastoji iz elemenata koji se stalno menjaju. Na primer, u nekom određenom poslu mora od celokupnog predujmljenog kapitala $n \times 100£$ postojati u obliku novčanog kapitala, tako da se, dok se svi sastavni delovi ovih $n \times 100£$ neprekidno pretvaraju u proizvodni kapital, ova suma ipak isto tako neprekidno opet dopunjuje prilivom iz prometa, iz realizovanog robnog kapitala. Određen deo vrednosti predujmljenog kapitala nalazi se, dakle, stalno u stanju novčanog kapitala, dakle u obliku koji ne pripada njegovoj oblasti proizvodnje, već njegovoj prometnoj oblasti.

Već smo videli da produženje vremena u kojem je kapital vezan u obliku robnog kapitala, koje produženje je posledica udaljenosti tržišta, neposredno izaziva zadocnjavanje povratka novca, dakle da odugovlači i pretvaranje kapitala od novčanog u proizvodni kapital.

Zatim smo videli (gl. VI) kako u pogledu nabavke robe vreme kupovanja, veća ili manja udaljenost od glavnih izvora sirovina, čini da je potrebno sirovine kupovati za duže periode i držati ih spremne za upotrebu u obliku proizvodne rezerve, latentnog ili potencijalnog

proizvodnog kapitala; da ono, dakle, uvećava masu kapitala koji se mora odjedanput predujmiti, i vreme za koje se mora predujmiti, uz inače isti razmer proizvodnje.

Slično dejstvo imaju u raznim poslovnim granama periodi — duži ili kraći — u kojima se na tržište bacaju veće mase sirovine. Tako se, npr., u Londonu svaka tri meseca vrše velike licitacije vune, koje dominiraju tržištem vune; dok se tržište pamuka uglavnom kontinuelno obnavlja od žetve do žetve, mada ne uvek ravnomerno. Ovakvi periodi određuju glavne rokove za kupovanje ovih sirovina, a osobito utiču i na špekulativne kupovine koje uslovljavaju duže ili kraće predujmove u ovim elementima proizvodnje, upravo kao što priroda proizvedenih roba utiče na špekulativno, namerno, duže ili kraće zadržavanje proizvoda u obliku potencijalnog robnog kapitala.

»Dakle i zemljoradnik mora do izvesnog stepena biti špekulant, te se prema prilikama uzdržavati od prodaje svojih proizvoda...«

Sledi nekoliko opštih pravila.

»Međutim, pri prodaji proizvoda sve zavisi ponajviše od ličnosti, od samog proizvoda i mesta. Ko je uz umešnost i sreću (!) snabdeven dovoljnim obrtnim kapitalom, neće se smeti prekoravati ako svoje požnjeveno žito jednom ostavi da leži godinu dana zbog neobično niskih cena; a kome nedostaje obrtni kapital ili uopšte (!) špekulativni duh, taj će gledati da postigne tekuće prosečne cene, dakle moraće prodavati čim ima i kad god ima prilike za to. Ostaviti vunu da leži više od godinu dana doneće uvek samo štete; dok se žito i uljano seme mogu nekoliko godina čuvati bez štete po sastav i kvalitet. Takvi proizvodi koji su obično podložni velikom dizanju i padanju cene u kratkim razmacima vremena, kao, npr., uljano seme, hmelj, češljuga i sl., ostavljaju se s pravom da leže u godinama kad cena stoji daleko ispod cene proizvodnje. Najmanje se sme oklevati s prodajom takvih predmeta koji uzrokuju svakodnevne troškove održavanja, kao ugojena stoka, ili koji podležu kvaru, kao voće, krompir itd. U nekim krajevima ima neki proizvod u nekom godišnjem dobu prosečno najnižu, u nekom drugom dobu opet najvišu cenu; tako, npr., cena žita u nekim mestima stoji oko Sv. Martina prosečno niže nego između Božića i Uskrsa. Zatim se u nekim krajevima neki proizvodi mogu dobro prodati samo u izvesno vreme, kao što je to slučaj s vunom na tržištima vune u takvim krajevima gde je trgovina vunom obično u zastoju itd.« (Kirchhof, str. 302.)

Kad posmatramo drugu polovinu vremena prometa, u kojoj se novac ponovo preobraća u elemente proizvodnog kapitala, ne dolazi u obzir samo ovaj obrt sam, uzet za sebe; ne samo vreme za koje se novac vraća prema tome kakva je udaljenost tržišta na kome se proizvod prodaje; nego pre svega dolazi u obzir i obim u kome se jedan deo predujmljenog kapitala mora stalno nalaziti u novčanom obliku, u stanju novčanog kapitala.

Ne uzimajući u obzir nikakvu špekulaciju, obim kupovina onih roba koje se stalno moraju nalaziti pri ruci kao proizvodna rezerva

zavisi od vremena obnavljanja ove rezerve, dakle od okolnosti koje su opet zavisne od prilika na tržištu, te su stoga za različne sirovine itd. različite; tu se, dakle, novac s vremena na vreme mora preduimati u većim količinama odjedanput. On pritiče nazad brže ili sporije, već prema obrtu kapitala, ali uvek na odlomke. Jedan deo od toga opet se isto tako stalno izdaje u kraćim rokovima, naime deo koji se ponovo pretvorio u najamninu. Ali drugi deo, onaj koji se ponovo ima da pretvori u sirovinę itd., mora se gomilati za duže periode vremena, kao rezervni fond, bilo za kupovinu, bilo za plaćanje. Stoga on postoji u obliku novčanog kapitala, mada se menja obim u kome on kao takav postoji.

Videćemo u idućoj glavi kako druge okolnosti, bilo da potiču iz procesa proizvodnje ili iz prometnog procesa, čine nužnim da određena porcija predujmljenog kapitala postoji u novčanom obliku. A uopšte se ima napomenuti da su ekonomisti jako skloni tome da zaborave da jedan deo kapitala potrebnog u poslu ne samo da stalno naizmenično prolazi kroz tri oblika kapitala, naime novčanog, proizvodnog i robnog kapitala, nego i da različne porcije istoga stalno imaju te oblike naporedo, mada se relativna veličina tih porcija stalno menja. Osobito ekonomisti zaboravljaju deo koji postoji stalno kao novčani kapital, mada je upravo ova okolnost veoma potrebna radi razumevanja buržoaske privrede, te se stoga i u praksi kao takva ispoljava.

GLAVA PETNAESTA

Dejstvo vremena obrta na veličinu predujma kapitala

U ovoj i u sledećoj, šesnaestoj glavi govorićemo o uticaju vremena obrta na oplođavanje vrednosti kapitala.

Uzmimo robni kapital koji je proizvod jednog radnog perioda, npr. devet nedelja. Ako zasad ostavimo po strani kako onaj deo vrednosti proizvoda koji mu je dodat prosečnim rabaćenjem stalnog kapitala, tako i višak vrednosti koji mu je dodat za vreme procesa proizvodnje, onda je vrednost toga proizvoda jednaka vrednosti tečnog kapitala predujmljenog za njegovu proizvodnju, tj. najamnine i sirovina i pomoćnih materija utrošenih u njegovoj proizvodnji. Neka je ta vrednost =900£, tako da nedeljni predujam iznosi 100£. Periodično vreme proizvodnje, koje se ovde poklapa s radnim periodom, iznosi, dakle, 9 nedelja. Pri tome je svejedno hoće li se uzeti da se ovde radi o radnom periodu za neki kontinuelni proizvod, ili o kontinuelnom radnom periodu za neki diskretni proizvod, samo ako količina diskretnog proizvoda koja se odjedanput nosi na tržište staje 9 nedelja rada. Neka je vreme prometa 3 nedelje. Celi obrtni period traje, dakle, 12 nedelja. Po isteku 9 nedelja pretvorio se predujmljeni proizvodni kapital u robni kapital, ali sad on ima da provede 3 nedelje u prometnom periodu. Novi rok proizvodnje može, dakle, početi tek početkom 13. nedelje, a proizvodnja bi bila obustavljena za 3 nedelje, ili za četvrtinu čitavog obrtnog perioda. Opet je bez značaja hoće li se pretpostaviti da prosečno traje toliko vremena dok se roba proda ili je ovo vreme uslovljeno udaljenošću tržišta ili rokovima plaćanja za prodatu robu. Za vreme svaka 3 meseca proizvodnja bi mirovala 3 nedelje, dakle u toku godine $4 \times 3 = 12$ nedelja $= 3$ meseca $= {}^1/_4$ godišnjeg obrtnog perioda. Stoga, da bi proizvodnja bila kontinuelna i da bi se iz nedelje u nedelju produžavala u istom razmeru, postoje samo dve mogućnosti.

Ili se mora smanjiti razmer proizvodnje, tako da onih 900£ budu dovoljni da se rad održi u toku, kako za vreme radnog perioda, tako i za vreme prometnog vremena prvog obrta. Onda će se s 10. nedeljom otvoriti drugi radni period, dakle i obrtni period, pre no što je završen prvi obrtni period, jer je obrtni period dvanaestonedeljan, a radni period devetonedeljan. 900£ razdeljeno na 12 nedelja čini 75£

nedeljno. Pre svega je jasno da ovako smanjen razmer posla pretpostavlja izmenjene dimenzije stalnog kapitala, dakle uopšte smanjen ulog u posao. A, drugo, pitanje je može li se ovo smanjenje uopšte izvršiti, pošto shodno razvoju proizvodnje u različnim poslovima postoji minimum uloga kapitala ispod kojega pojedinačno preduzeće postaje nesposobno za konkurenciju. Sam ovaj normalni minimum stalno raste s kapitalističkim razvitkom proizvodnje, dakle nije stalan. A između normalnog minimuma, koji je svaki put dat, i normalnog maksimuma, koji se stalno uvećava, postoje mnogobrojni međustupnjevi — sredina koja dopušta veoma različite stepene ulaganja kapitala. Stoga se unutar ove sredine može da dogodi i smanjenje kojemu je granica svaki put data normalnim minimumom. — Pri zastoju proizvodnje, prepunjenosti tržišta, poskupljenju sirovine itd., vrši se ograničavanje normalnog predujma opticajnog kapitala uz datu osnovicu stalnog kapitala putem ograničenja radnog vremena, njegovim skraćenjem recimo samo na pola dana; kao što u vremenima prosperiteta na datoj osnovici stalnog kapitala dolazi do nenormalnog uvećanja opticajnog kapitala, delom produženjem radnog vremena, delom njegovom intenzifikacijom. Kod poslova koji su unapred proračunati na takva kolebanja, ispomažu se preduzetnici delom gornjim sredstvima, delom istovremenom upotrebom većeg broja radnika, koja je povezana sa upotrebom rezervnog stalnog kapitala, npr. rezervnih lokomotiva kod železnica itd. Ali ovde, gde pretpostavljamo normalne prilike, ovakva nenormalna kolebanja ostavljamo po strani.

Prema tome, da bi se proizvodnja učinila kontinuelnom, ovde je utrošak istog opticajnog kapitala raspodeljen na duži odsečak vremena, na 12 nedelja umesto 9. U svakom datom odsečku vremena funkcioniše, dakle, umanjen proizvodni kapital; tečni deo proizvodnog kapitala smanjen je od 100 na 75 ili za jednu četvrtinu. Celokupna suma za koju se smanjuje proizvodni kapital koji funkcioniše za vreme radnog perioda od 9 nedelja jeste $=9\times25=225$£, ili $^1/_4$ od 900£. Ali srazmera prometnog vremena prema obrtnom periodu takođe je $^3/_{12}=^1/_4$. Iz toga sledi: da se proizvodnja ne bi prekidala za vreme prometnog perioda proizvodnog kapitala pretvorenog u robni kapital, nego, naprotiv, produžila istovremeno i kontinuelno iz nedelje u nedelju, i ako za ovo nije dat neki posebni opticajni kapital, onda se to može postići samo smanjenjem proizvodnje, smanjenjem tečnog sastavnog dela dejstvujućeg proizvodnog kapitala. Tečni deo kapitala, ovako oslobođen za proizvodnju za vreme prometnog perioda, odnosi se prema celokupnom predujmljenom tečnom kapitalu kao vreme prometa prema obrtnom periodu. Ovo važi, kao što je već napomenuto, samo za one grane proizvodnje gde se proces rada iz nedelje u nedelju izvodi u istom razmeru, gde, dakle, u različne radne periode nije potrebno ulagati promenljive sume kapitala, kao u poljoprivredi.

Ali, ako uzmemo protivno, da priroda posla isključuje smanjenje razmera proizvodnje, a stoga i tečnog kapitala koji treba

nedeljno preduimati, onda se kontinuitet proizvodnje može postići samo pomoću dodatnog tečnog kapitala, u gornjem slučaju od 300£. Za vreme obrtnog perioda od 12 nedelja sukcesivno će biti predujmljeno 1200£, od čega je 300 četvrti deo, kao 3 nedelje od 12. Posle radnog perioda od 9 nedelja pretvorila se kapital-vrednost od 900£ iz oblika proizvodnog kapitala u oblik robnog kapitala. Njen radni period završen je, ali se ne može obnoviti sa istim kapitalom. U toku triju nedelja dok se kapital bavi u prometnoj oblasti, dok funkcioniše kao robni kapital, nalazi se on s obzirom na proces proizvodnje u istom stanju kao kad uopšte ne bi postojao. Ovde se ostavljaju po strani svi kreditni odnosi i stoga se pretpostavlja da kapitalista radi samo sa sopstvenim kapitalom. Ali, dok se kapital predujmljen za prvi radni period posle izvršenog procesa proizvodnje zadržava 3 nedelje u prometnom procesu, funkcioniše dodatni predujmljeni kapital od 300£, tako da se kontinuitet proizvodnje ne prekida.

Tu se sad ima primetiti sledeće:

Prvo, radni period kapitala od 900£, koji je prvo bio predujmljen, završen je posle 9 nedelja i ne vraća se pre 3 nedelje, dakle tek u početku 13. nedelje. Ali odmah se opet otvara nov radni period s dodatnim kapitalom od 300£. Upravo time je uspostavljen kontinuitet proizvodnje.

Drugo, funkcije prvobitnog kapitala od 900£, i novog kapitala od 300£, dodatog na kraju prvog radnog perioda od 9 nedelja, koji otvara drugi radni period bez prekida po završetku prvoga, tačno su odeljene u prvom obrtnom periodu, ili bar mogu to biti, dok se, naprotiv, za vreme drugog obrtnog perioda ukrštaju.

Predstavimo sebi stvar konkretno:

Prvi obrtni period od 12 nedelja. Prvi radni period od 9 nedelja; obrt kapitala koji je u njemu predujmljen završava se početkom 13. nedelje. Za vreme poslednje 3 nedelje funkcioniše dodatni kapital od 300£ i otvara dugi radni period od 9 nedelja.

Drugi obrtni period. Početkom 13. nedelje priteklo je natrag 900£ i ove su sposobne da otpočnu nov obrt. Ali, drugi radni period je bio već otvoren u 10. nedelji pomoću dodatnih 300£; u početku 13. nedelje njime je već dovršena trećina radnog perioda, 300£ pretvorilo se iz proizvodnog kapitala u proizvod. Pošto je za dovršenje drugog radnog perioda potrebno samo još 6 nedelja, to od vraćenog kapitala od 900£ mogu ući u proces proizvodnje drugog radnog perioda samo dve trećine, naime samo 600£. Od prvobitnih 900£ oslobođeno je 300£, da bi igrale istu ulogu koju je u prvom radnom periodu igrao dodatni kapital od 300£. Krajem 6. nedelje drugog obrtnog perioda apsolviran je drugi radni period. U njemu predujmljeni kapital od 900£ pritiče natrag posle 3 nedelje, dakle krajem 9. nedelje drugog dvanaestonedeljnog obrtnog perioda. Za vreme njegovog vremena prometa od 3 nedelje ulazi oslobođeni kapital od 300£. Time otpočinje treći radni period kapitala od 900£ u 7. nedelji drugog obrtnog perioda, ili u 19. nedelji u godini.

Treći obrtni period. Krajem 9. nedelje drugog obrtnog perioda ponovo se vraća 900£. Ali, treći radni period već je otpočeo u 7. nedelji prošlog obrtnog perioda, a 6 nedelja se već prešlo. On traje, dakle, samo još 3 nedelje. Od vraćenih 900£ ulazi u proces proizvodnje, dakle, samo još 300£. Četvrti radni period ispunjava preostalih 9 nedelja ovog obrtnog perioda i tako s 37. nedeljom u godini otpočinje u isti mah četvrti obrtni period i peti radni period.

Da bismo uprostili računanje, uzećemo: radni period 5 nedelja, vreme prometa 5 nedelja, dakle obrtni period 10 nedelja; računajući u godini 50 nedelja, nedeljni predujam kapitala 100£. Radni period zahteva, dakle, tečni kapital od 500£, a vreme prometa dodatni kapital od daljih 500£. Onda se radni i obrtni periodi ovako raspoređuju:

Radni period	*Nedelja*	*£ robe*	*vraća se*
1.	1 - 5.	500	krajem 10. nedelje
2.	6 - 10.	500	„ 15. „
3.	11 - 15.	500	„ 20. „
4.	16 - 20.	500	„ 25. „
5.	21 - 25.	500	„ 30. „ itd.

Kad je vreme prometa = 0, obrtni period, dakle, jednak radnom periodu, onda je broj obrta jednak broju radnih perioda u godini. Pri petonedeljnom radnom periodu, dakle $^{50}/_{5}$ nedelja=10, a vrednost obrnutog kapitala bila bi=500×10=5000. U tabeli gde smo uzeli vreme prometa od 5 nedelja takođe se godišnje proizvede robe u vrednosti od 5000£, ali se od njih $^{1}/_{10}$=500£ stalno nalazi u obliku robnog kapitala, a vraća se tek posle 5 nedelja. Onda je na kraju godine proizvod desetog radnog perioda (46 - 50. radne nedelje) samo upola svršio svoj obrtni period, dok njegovo vreme prometa pada u prvih 5 nedelja iduće godine.

Uzećemo još treći primer: radni period 6 nedelja, vreme prometa 3 nedelje, nedeljni predujam u procesu rada 100£.

1. radni period: 1 - 6. nedelja. Na kraju 6. nedelje robni kapital od 600£, vraća se na kraju 9. nedelje.
2. radni period: 7 - 12. nedelja. Za vreme 7 - 9. nedelje predujmljeno 300£ dodatnog kapitala. Na kraju 9. nedelje povraćaj od 600£. Od toga u 10 - 12. nedelji predujmljeno 300£; na kraju 12. nedelje tečno je, dakle, 300£, u robnom kapitalu nalazi se 600£, koje se vraćaju na kraju 15. nedelje.
3. radni period: 13 - 18. nedelja. Od 13. do 15. nedelje predujam gornjih 300£, onda se vraća 600£, od čega se predujmljuje 300£ za 16 - 18. nedelju. Na kraju 18. nedelje 300£ tečno u novcu; 600£ u robnom kapitalu koji se vraća na kraju 21. nedelje. (Vidi detaljniji prikaz ovog slučaja niže pod II)

U 9 radnih perioda (=54 nedelje) proizvodi se, dakle, 600×9= =5400£ robe. Na kraju devetog radnog perioda kapitalista ima 300£ u novcu i 600£ u robi koja još nije prešla svoje vreme prometa.

Upoređujući ova tri primera nalazimo, prvo, da se samo kod drugog primera vrši sukcesivno smenjivanje kapitala I od 500£ i dodatnog kapitala II od isto tako 500£, tako da se ova dva dela kapitala odvojeno kreću, i to samo zbog toga što je ovde učinjena potpuno izuzetna pretpostavka da radni period i vreme prometa čine dve jednake polovine obrtnog perioda. U svima drugim slučajevima, ma kakva bila nejednakost između oba perioda obrtnog perioda, kretanja obadva kapitala ukrštaju se, kao u primeru I i III, već počev od drugog obrtnog perioda. Onda dodatni kapital II, zajedno s jednim delom kapitala I, sačinjava kapital koji funkcioniše u drugom obrtnom periodu, dok se ostatak kapitala I oslobađa za prvobitnu funkciju kapitala II. Ovde kapital koji dejstvuje za vreme prometnog vremena robnog kapitala nije identičan s kapitalom II koji je prvobitno predujmljen u tu svrhu, ali mu je jednak u vrednosti i sačinjava isti alikvotni deo celokupnog predujmljenog kapitala.

Drugo, kapital koji je funkcionisao za vreme radnog perioda leži neiskorišćavan za vreme prometnog vremena. U drugom primeru kapital funkcioniše kroz 5 nedelja radnog perioda, a leži kroz 5 nedelja prometnog vremena. Dakle, čitavo vreme za koje kapital I ovde leži neiskorišćavan u toku godine iznosi pola godine. Za ovo vreme nastupa onda dodatni kapital II, koji, dakle, u našem slučaju sa svoje strane leži neiskorišćavan takođe pola godine. Ali dodatni kapital, potreban radi postizanja kontinuiteta proizvodnje za vreme prometnog vremena, nije određen celokupnim obimom, odnosno sumom prometnih perioda unutar godine, već jedino srazmerom vremena prometa prema obrtnom periodu. (Ovde je, naravno, pretpostavljeno da se svi obrti vrše pod istim uslovima.) Stoga je u primeru II potrebno 500£ dodatnog kapitala, a ne 2500£. To potiče prosto otuda što dodatni kapital ulazi u obrt isto onako kao i prvobitno predujmljeni, te stoga isto kao i ovaj naknađuje svoju masu brojem svojih obrta.

Treće, da li je vreme proizvodnje duže od radnog vremena, ne menja ni u čemu ovde posmatrane okolnosti. Time se svakako produžuju celokupni obrtni periodi, ali se usled ovog produženog obrta ne traži neki dodatni kapital za proces rada. Dodatnom kapitalu svrha je samo da ispuni praznine koje su u procesu rada nastale zbog vremena prometa; on, dakle, treba da štiti proizvodnju samo od poremećaja koji potiču od vremena prometa; a poremećaji koji nastaju iz uslova same proizvodnje moraju se izgladiti na drugi način, čijem razmatranju nije ovde mesto. Nasuprot tome, ima poslova gde se radi samo na mahove, po narudžbi, gde, dakle, mogu nastupiti prekidi između radnih perioda. Kod njih pro tanto otpada nužnost dodatnog kapitala. S druge strane, u većini slučajeva sezonskog rada data je i izvesna granica za vreme vraćanja kapitala. Isti rad ne može se sledeće godine obnoviti istim

kapitalom ako dotle nije proteklo vreme prometa toga kapitala. Nasuprot tome, vreme prometa može biti i kraće od razmaka između dva uzastopna perioda proizvodnje. U tome slučaju kapital leži neiskorišćavan, ako se u međuvremenu ne upotrebi na drugoj strani.

Četvrto, kapital predujmljen za jedan radni period, npr. onih 600£ iz primera III, predujmljuje se delom u sirovine i pomoćne materije, u proizvodnu rezervu za radni period, u postojani opticajni kapital, delom u promenljivi opticajni kapital, u plaćanje samog rada. Deo koji je predujmljen u postojanom opticajnom kapitalu može i ne postojati za istu dužinu vremena u obliku proizvodne rezerve, npr. sirovina može i ne ležati na licu mesta za sav radni period, a ugalj se može nabavljati samo svake dve nedelje. Međutim — pošto je ovde kredit još isključen — mora ovaj deo kapitala, ukoliko nije raspoloživ u obliku proizvodne rezerve, ostati raspoloživ u obliku novca da bi se po potrebi pretvorio u proizvodnu rezervu. Ovo ni u čemu ne menja veličinu postojane opticajne kapital-vrednosti predujmljene za 6 nedelja. Nasuprot tome — ostavljajući po strani novčanu rezervu za nepredviđene izdatke, pravi rezervni fond za izravnanje poremećaja — najamnina se plaća u kraćim periodima, većinom nedeljno. Ako, dakle, kapitalista ne prisili radnika da mu predujmljuje svoj rad na duži rok, kapital potreban za najamninu mora postojati u novčanom obliku. Pri vraćanju kapitala mora se, dakle, jedan deo zadržati u novčanom obliku radi plaćanja rada, dok se drugi deo može pretvoriti u proizvodnu rezervu.

Dodatni kapital deli se potpuno kao i prvobitni. Ali ono što ga razlikuje od kapitala I jeste da on (ne uzimajući u obzir kreditne odnose), da bi bio raspoloživ za svoj vlastiti radni period, mora da bude predujmljen već za vreme čitavog trajanja prvog radnog perioda kapitala I, u koji on ne ulazi. U toku toga vremena on može, bar delimično, već da se pretvori u postojani opticajni kapital koji je predujmljen za celi obrtni period. Do koje će mere uzeti ovaj oblik, ili u kojoj će meri da se zadrži u obliku dodatnog novčanog kapitala, do momenta gde ovaj preobražaj postaje potreban, zavisiće delom od posebnih uslova proizvodnje određenih poslovnih grana, delom od lokalnih prilika, delom od kolebanja cena sirovina itd. Posmatramo li celokupni društveni kapital, uvek će se jedan više ili manje značajan deo ovog dodatnog kapitala duže vremena nalaziti u stanju novčanog kapitala. A, naprotiv, što se tiče onog dela kapitala II koji se ima predujmiti u najamnini, on će se uvek tek postepeno pretvarati u radnu snagu, prema tome kako ističu i kako se plaćaju manji radni periodi. Ovaj deo kapitala II postoji, dakle, za sve vreme trajanja radnog perioda u obliku novčanog kapitala, dok pretvaranjem u radnu snagu ne uđe u funkciju proizvodnog kapitala.

Ovo ulaženje dodatnog kapitala, potrebnog za pretvaranje vremena prometa kapitala I u vreme proizvodnje, ne uvećava, dakle, samo veličinu predujmljenog kapitala i dužinu vremena za koje se celokupni

kapital nužno predujmljuje, nego uvećava posebno i onaj deo predujmljenog kapitala koji postoji kao novčana rezerva, koji se, dakle, nalazi u stanju novčanog kapitala i ima oblik potencijalnog novčanog kapitala

Ovo se — kako u pogledu predujma u obliku proizvodne rezerve, tako i u obliku novčane rezerve — zbiva i onda kada do cepanja kapitala na dva dela, cepanja uslovljenog vremenom prometa: na kapital za prvi radni period i dopunski kapital za vreme prometa, ne dolazi uvećanjem predujmljenog kapitala, već smanjenjem razmera proizvodnje. U odnosu prema razmeru proizvodnje ovde još više raste uvećanje kapitala sapetog u novčanom obliku.

Ono što se uopšte postiže ovom deobom kapitala na prvobitni proizvodni i na dodatni kapital jeste neprekidno nizanje radnih perioda, stalno funkcionisanje jednako velikog dela predujmljenog kapitala kao proizvodnog kapitala.

Pogledajmo primer II. Kapital koji se stalno nalazi u procesu proizvodnje jeste 500£. Pošto je radni period = 5 nedelja, to on u toku od 50 nedelja (uzetih za godinu dana) radi deset puta. Stoga i proizvod, ostavljajući po strani višak vrednosti, iznosi $10 \times 500 = 5000$£. Sa stanovišta kapitala koji neposredno i neprekidno radi u procesu proizvodnje — kapital-vrednosti od 500£ — vreme prometa izgleda kao da je potpuno iščezlo. Obrtni period podudara se s radnim periodom; vreme prometa stavljeno je kao = 0.

Kad bi, naprotiv, kapital od 500£ u svojoj proizvodnoj delatnosti bio redovno ometan vremenom prometa od 5 nedelja, tako da bi ponovo postao sposoban za proizvodnju tek pošto se završi celi obrtni period od 10 nedelja, onda bismo u 50 godišnjih nedelja imali 5 desetonedeljnih obrta; u njima 5 petonedeljnih perioda proizvodnje, dakle svega 25 nedelja proizvodnje s celokupnim proizvodom od $5 \times 500 = 2500$£; 5 petonedeljnih vremena prometa, dakle celokupno vreme prometa, iznosi takođe 25 nedelja. Ako ovde reknemo: kapital od 500£ obrnuo se pet puta u godini, onda je vidljivo i jasno da za vreme polovine svakog obrtnog perioda ovaj kapital od 500£ nikako nije funkcionisao kao proizvodni kapital i da je, kad se sve sračuna, funkcionisao samo za vreme jedne polovine godine, a za vreme druge polovine nikako.

U našem primeru ulazi za vreme trajanja ovih pet prometnih perioda dopunski kapital od 500£ i time se obrt podiže od 2500£ na 5000£. Ali, sad je i predujmljeni kapital 1000£, a ne više 500£. 5000£ podeljeno sa 1000 jednako je 5. Dakle, pet obrta umesto deset. Stvarno se tako i računa. Ali, kad se onda kaže da se kapital od 1000£ obrnuo pet puta na godinu, u šupljim kapitalističkim lubanjama gubi se sećanje na vreme prometa i stvara se konfuzna predstava kao da je ovaj kapital stalno funkcionisao u procesu proizvodnje za vreme pet sukcesivnih obrta. Ako pak rečemo da se ovaj kapital od 1000£ obrnuo pet puta, onda je u tome obuhvaćeno i vreme prometa i vreme proizvodnje. Stvarno, da je 1000£ doista neprekidno dejstvovalo u procesu proizvodnje, proizvod bi pod našim pretpostavkama morao biti 10 000£

umesto 5000. Ali, da bi se neprekidno imalo u procesu proizvodnje 1000£, moralo bi se uopšte predujmiti 2000£. Ekonomisti, kod kojih se uopšte ništa jasno ne može naći o mehanizmu obrta, stalno previđaju ovaj glavni momenat — da u procesu proizvodnje može stalno biti stvarno angažovan samo jedan deo industrijskog kapitala da bi proizvodnja tekla bez prekida. Dok se jedan deo nalazi u periodu proizvodnje, drugi deo mora se stalno nalaziti u prometnom periodu. Ili, drugim rečima, jedan deo može funkcionisati kao proizvodni kapital samo pod uslovom da drugi deo ostane izvan same proizvodnje u obliku robnog ili novčanog kapitala. Previđajući ovo, previđa se uopšte značaj i uloga novčanog kapitala.

Sad imamo da ispitamo kakva će razlika nastati u obrtu prema tome da li su oba odseka obrtnog perioda — radni period i prometni period — među sobom jednaki, ili je radni period veći ili manji od prometnoga, a zatim kako to utiče na vezivanje kapitala u obliku novčanog kapitala.

Uzećemo da je u svima slučajevima kapital koji se ima nedeljno predujmati =100£, a da je obrtni period 9 nedelja, dakle da je kapital koji se ima predujmiti za svaki obrtni period =900£.

I. Radni period jednak prometnom periodu

Ovaj slučaj, mada je u stvarnosti samo slučajan izuzetak, mora poslužiti kao polazna tačka razmatranja, jer se tu odnosi pokazuju najjednostavniji i najočigledniji.

Oba kapitala (kapital I, koji je predujmljen za prvi radni period, i dodatni kapital II, koji funkcioniše za vreme prometnog perioda kapitala I) smenjuju se u svojim kretanjima, a da se ne ukrštaju. Stoga je, izuzev prvi period, svaki od ova dva kapitala predujmljen samo za svoj vlastiti obrtni period. Neka je obrtni period, kao u sledećim primerima, 9 nedelja, dakle radni period i prometni period svaki po $4^1/_2$ nedelje. Onda imamo ovu godišnju šemu:

Tabela I

Kapital I

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Predujam*	*Prometni periodi*
I	1 - 9. ned.	1 - $4^1/_2$. ned.	450 £	$4^1/_2$ - 9. ned.
II	10 - 18. „	10 - $13^1/_2$. „	450 £	$13^1/_2$ - 18. „
III	19 - 27. „	19 - $22^1/_2$. „	450 £	$22^1/_2$ - 27. „
IV	28 - 36. „	28 - $31^1/_2$. „	450 £	$31^1/_2$ - 36. „
V	37 - 45. „	37 - $40^1/_2$. „	450 £	$40^1/_2$ - 45. „
VI	46 - (54.) „	46 - $49^1/_2$. „	450 £	$49^1/_2$ - (54.)[31] „

[31] Nedelje koje padaju u drugu obrtnu godinu stavljene su u zagrade.

Kapital II

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Predujam*	*Prometni periodi*
I	$4^1/_2$ - $13^1/_2$. ned.	$4^1/_2$ - 9. ned.	450 £	10 - $13^1/_2$ ned.
II	$13^1/_2$ - $22^1/_2$. „	$13^1/_2$ - 18. „	450 £	19 - $22^1/_2$. „
III	$22^1/_2$ - $31^1/_2$. „	$22^1/_2$ - 27. „	450 £	28 - $31^1/_2$. „
IV	$31^1/_2$ - $40^1/_2$. „	$31^1/_2$ - 36. „	450 £	37 - $40^1/_2$. „
V	$40^1/_2$ - $49^1/_2$. „	$40^1/_2$ - 45. „	450 £	46 - $49^1/_2$. „
VI	$49^1/_2$ - ($58^1/_2$.) „	$49^1/_2$ - (54) „	450 £	(55 - $58^1/_2$.) „

U okviru 51 nedelje, koje ovde uzimamo kao godinu, kapital I apsolvirao je punih šest radnih perioda, dakle za $6 \times 450 = 2700$£, a kapital II u pet punih radnih perioda proizveo je za $5 \times 450 = 2250$£ robe. Uz to je kapital II u poslednjoj $1^1/_2$ nedelji godine (od sredine 50. do kraja 51. nedelje) proizveo još za 150£; dakle, celokupni proizvod je za 51 nedelju: 5100£. S obzirom na neposrednu proizvodnju viška vrednosti, koji se proizvodi samo za vreme radnog perioda, celokupni kapital od 900£ obrnuo bi se, dakle, $5^2/_3$ puta ($5^2/_3 \times 900 = 5100$£). Ali, ako posmatramo stvarni obrt, onda se kapital I obrnuo $5^2/_3$ puta, pošto na kraju 51. nedelje ima da apsolvira još 3 nedelje svog šestog obrtnog perioda; $5^2/_3 \times 450 = 2250$£; a kapital II $5^1/_6$ puta, pošto je dovršio tek $1^1/_2$ nedelju svog šestog obrtnog perioda, dakle od toga još $7^1/_2$ nedelja pada u iduću godinu; $5^1/_6 \times 450 = 2325$£; stvarni celokupni obrt = 4875£.

Posmatrajmo kapital I i kapital II kao dva kapitala potpuno samostalna jedan prema drugom. U svojim kretanjima oni su potpuno samostalni; ta se kretanja dopunjuju samo zato što se njihovi radni i prometni periodi direktno smenjuju. Oni se mogu smatrati kao dva potpuno nezavisna kapitala koji pripadaju različnim kapitalistima.

Kapital I prevalio je pet potpunih i dve trećine svoga šestog obrtnog perioda. Na kraju godine on se nalazi u obliku robnog kapitala kome za njegovo normalno realizovanje treba još 3 nedelje. Za to vreme on ne može ući u proces proizvodnje. On funkcioniše kao robni kapital: on cirkuliše. Od svog poslednjeg obrtnog perioda on je prevalio samo $^2/_3$. Ovo se izražava ovako: on se obrnuo samo $^2/_3$ puta, samo $^2/_3$ njegove celokupne vrednosti izvršile su potpun obrt. Mi kažemo: 450£ prevale svoj obrt za 9 nedelja, dakle 300£ za 6 nedelja. Pri ovakvom načinu izražavanja zanemaruju se organski odnosi između oba specifično različita sastavna dela obrtnog perioda. Tačni smisao toga da je predujmljeni kapital od 450£ načinio $5^2/_3$ obrta samo je taj da je pet obrta prešao cele, a od šestog samo $^2/_3$. Nasuprot tome, u izrazu da je obrnuti kapital = $5^2/_3$ puta predujmljeni kapital, dakle u gornjem slučaju $5^2/_3 \times 450 = 2550$£, tačno je to da bi se, kad ovaj kapital od 450£ ne bi bio dopunjen drugim kapitalom od 450£, jedan deo njegov stvarno morao nalaziti u procesu proizvodnje, a drugi deo u prometnom procesu. Ako vreme obrta treba da bude izraženo u masi obr-

nutoga kapitala, onda se ono uvek može izraziti samo u nekoj masi postojeće vrednosti (stvarno gotovog proizvoda). Okolnost da se predujmljeni kapital ne nalazi u stanju u kome ponovo može otvoriti proces proizvodnje izražava se u tome što je samo jedan njegov deo sposoban za proizvodnju, ili u tome što se kapital, da bi se nalazio u stanju kontinuelne proizvodnje, morao razdeliti na jedan deo koji bi se stalno nalazio u periodu proizvodnje, i na drugi deo koji bi se stalno nalazio u prometnom periodu, prema tome kakav je međusobni srazmer ovih perioda. To je isti zakon koji masu stalno dejstvujućeg proizvodnog kapitala određuje srazmerom vremena prometa prema vremenu obrta.

Od kapitala II predujmljeno je na kraju 51. godišnje nedelje, koju ovde uzimamo kao kraj godine, 150£ u proizvodnju nesvršenog proizvoda. Drugi deo nalazi se u obliku tečnog postojanog kapitala—sirovine itd. — tj. u obliku u kome u procesu proizvodnje može funkcionisati kao proizvodni kapital. Ali, treći deo nalazi se u novčanom obliku, naime bar iznos najamnine za ostatak radnog perioda (3 nedelje), ali koji se plaća tek na kraju svake nedelje. Iako se ovaj deo kapitala na početku nove godine, dakle novog obrtnog ciklusa, ne nalazi u obliku proizvodnog kapitala, već u obliku novčanog kapitala, u kome ne može ući u proces proizvodnje, ipak pri otvaranju novog obrta u procesu proizvodnje dejstvuje tečni promenljivi kapital, tj. živa radna snaga. Ova pojava dolazi otuda što se radna snaga, istina, kupuje i troši na početku radnog perioda, recimo nedeljno, ali plaća tek na kraju nedelje. Tu novac dejstvuje kao platežno sredstvo. Stoga se on s jedne strane još nalazi kao novac u ruci kapitaliste, dok s druge strane radna snaga, roba u koju se taj novac pretvara, već dejstvuje u procesu proizvodnje, dakle ovde se ista kapital-vrednost dvostruko pojavljuje.

Ako posmatramo samo radne periode, onda je

kapital I proizveo $6 \times 450 = 2700$£
kapital II proizveo $5^1/_3 \times 450 = 2400$£
dakle zajedno $5^2/_3 \times 900 = 5100$£

Predujmljeni celokupni kapital od 900£ funkcionisao je, dakle, $5^2/_3$ puta u godini kao proizvodni kapital. Za proizvodnju viška vrednosti indiferentno je da li naizmenično 450£ funkcionišu stalno u procesu proizvodnje i 450£ stalno u prometnom procesu, ili 900£ funkcionišu po $4^1/_2$ nedelje u procesu proizvodnje, a za vreme sledeće $4^1/_2$ nedelje u prometnom procesu.

Ako, naprotiv, posmatramo obrtne periode, onda se

kapital I obrnuo $5^2/_3 \times 450 = 2550$£
kapital II obrnuo $5^1/_6 \times 450 = 2325$£

dakle celokupni kapital obrnuo je $5^5/_{12} \times 900 = 4875$£. Jer obrt celokupnog kapitala jednak je zbiru iznosa koje su obrnuli I i II, podeljenom zbirom od I i II.

Valja napomenuti da bi kapital I i II, kad bi jedan prema drugom bili samostalni, ipak sačinjavali samo različne samostalne delove društvenog kapitala predujmljenog u istu oblast proizvodnje. Kad bi se, dakle, društveni kapital u toj oblasti proizvodnje sastojao *samo* od I i II, onda bi ga obrt društvenog kapitala u ovoj oblasti važio isti račun koji ovde važi za oba sastavna dela, I i II, istog privatnog kapitala. Proširujući to dalje, može se svaki deo celokupnog društvenog kapitala, uložen u neku posebnu oblast proizvodnje, ovako izračunati. Konačno, pak, broj obrta celokupnog društvenog kapitala jednak je sumi kapitala obrnutog u različnim oblastima proizvodnje, podeljenoj sumom kapitala predujmljenog u te oblasti proizvodnje.

Zatim treba primetiti da, kao što ovde u istom privatnom poslu kapital I i II, tačno uzev, imaju različne obrtne godine (time što obrtni ciklus kapitala II počinje $4^1/_2$ nedelje docnije od ciklusa kapitala I, te stoga godina kapitala I ističe $4^1/_2$ nedelje pre godine kapitala II), tako i različni privatni kapitali u istoj oblasti proizvodnje otpočinju svoje poslove u sasvim različitim odsečcima vremena, te stoga i svoj godišnji obrt završavaju u različna doba godine. Isti prosečni račun koji smo gore primenili za kapitale I i II dovoljan je i ovde da se obrtne godine različnih samostalnih delova društvenog kapitala svedu na jedinstvenu obrtnu godinu.

II. Radni period veći od prometnog perioda

Radni i prometni periodi kapitala I i II ukrštaju se umesto da se uzajamno smenjuju. U isto vreme ovde se vrši oslobođavanje kapitala, što se kod dosad posmatranog slučaja nije događalo.

Ali to ništa ne menja na tome da je i sad kao i ranije 1) broj radnih perioda celokupnog predujmljenog kapitala jednak sumi vrednosti godišnjeg proizvoda oba predujmljena dela kapitala podeljenoj celokupnim predujmljenim kapitalom, i 2) broj obrta celokupnog kapitala jednak sumi oba obrtna iznosa podeljenoj sumom oba predujmljena kapitala. Mi i ovde moramo oba dela kapitala posmatrati tako kao da vrše sasvim nezavisna obrtna kretanja.

Mi, dakle, opet uzimamo da se nedeljno predujmljuju 100£ u proces rada. Neka radni period traje 6 nedelja i zahteva svaki put 600£ predujma (kapital I). Prometni period 3 nedelje; dakle obrtni period, kao gore, 9 nedelja. Neka za vreme tronedeljnog prometnog perioda kapitala I uđe u posao kapital II od 300£. Ako oba posmatramo kao međusobno nezavisne kapitale, onda šema godišnjeg obrta izlazi ovako:

Tabela II

Kapital I, 600£

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Predujam*	*Prometni periodi*
I	1 - 9. nedelja	1 - 6. nedelja	600 £	7 - 9. nedelja
II	10 - 18. „	10 - 15. „	600 £	16 - 18. „
III	19 - 27. „	19 - 24. „	600 £	25 - 27. „
IV	28 - 36. „	28 - 33. „	600 £	34 - 36. „
V	37 - 45. „	37 - 42. „	600 £	43 - 45. „
VI	46 - (54.) „	46 - 51. „	600 £	(52 - 54.) „

Dodatni kapital II, 300£

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Predujam*	*Prometni periodi*
I	7 - 15. nedelja	7 - 9. nedelja	300 £	10 - 15. nedelja
II	16 - 24. „	16 - 18. „	300 £	19 - 24. „
III	25 - 33. „	25 - 27. „	300 £	28 - 33. „
IV	34 - 42. „	34 - 36. „	300 £	37 - 42. „
V	43 - 51. „	43 - 45. „	300 £	46 - 51. „

Proces proizvodnje vrši se preko cele godine neprekidno u istom razmeru. Kapital I i II ostaju potpuno odvojeni. Ali da bismo ih prikazali ovako odvojene, morali bismo raskinuti njihova stvarna ukrštanja i prepletanja, a time izmeniti i broj obrta. Naime, po gornjoj tabeli bi obrnuo

kapital I $5^2/_3 \times 600 = 3400$ £,
a kapital II $5 \times 300 = 1500$ £

dakle, celokupni kapital $5^4/_9 \times 900 = 4900$£

Ali to nije tačno, pošto se, kao što ćemo videti, stvarni periodi proizvodnje i prometa ne poklapaju apsolutno sa onima iz gornje šeme, gde je bilo najvažnije da se oba kapitala I i II prikažu kao nezavisni jedan od drugog.

Naime, u stvarnosti kapital II nema neki poseban radni i prometni period odvojen od radnog i prometnog perioda kapitala I. Radni period je 6 nedelja, prometni period 3 nedelje. Pošto je kapital II = samo 300£, to on može ispuniti samo deo jednog radnog perioda. Takav slučaj i imamo. Na kraju 6. nedelje ulazi u promet vrednost proizvoda od 600£, a na kraju 9. nedelje vraća se natrag u novcu. Time početkom 7. nedelje stupa kapital II u dejstvo i pokriva potrebe sledećeg radnog perioda za 7 - 9. nedelju. Ali, sad je po našoj pretpostavci radni period na kraju 9. nedelje tek upola prevaljen. Na početku 10. nedelje stupa ponovo u dejstvo kapital I od 600£ koji se upravo vratio i sa 300£ ispunjava predujmove potrebne za 10 - 12. nedelju. Time je drugi radni period završen. U prometu se nalazi vrednost proizvoda od 600£

i vratiće se na kraju 15. nedelje; ali pored toga je oslobođeno 300£, koliko iznosi prvobitni kapital II, pa mogu funkcionisati u prvoj polovini narednog radnog perioda, dakle u 13 - 15. nedelji. Po njihovom isteku, opet se vraća 600£; od toga su 300£ dovoljne do kraja radnog perioda, 300£ ostaju slobodne za sledeći.

Stvar, dakle, teče ovako:

I obrtni period: 1 - 9. nedelja.
1. radni period: 1 - 6. nedelja. Kapital I, 600£, funkcioniše.
1. prometni period: 7 - 9. nedelja. Na kraju 9. nedelje vraća se 600£ natrag.

II obrtni period: 7 - 15. nedelja.
2. radni period: 7 - 12. nedelja.
Prva polovina: 7 - 9. nedelja. Kapital II, 300£, funkcioniše. Na kraju 9. nedelje vraća se 600£ natrag u novcu. (kapital I).
Druga polovina: 10 - 12. nedelja. Funkcioniše 300£ od kapitala I. Drugih 300£ od kapitala I ostaju oslobođene.
2. prometni period: 13 - 15. nedelja.
Na kraju 15. nedelje vraća se 600£ (sastavljene napola iz kapitala I i kapitala II) natrag u novcu.

III obrtni period: 13 - 21. nedelja.
3. radni period: 13 - 18. nedelja.
Prva polovina: 13 - 15. nedelja. Oslobođenih 300£ stupaju u funkciju. Na kraju 15. nedelje vraća se 600£ natrag u novcu.
Druga polovina: 16 - 18. nedelja. Od vraćenih 600£ funkcionišu 300£, drugih 300£ ostaju opet oslobođene.
3. prometni period: 19 - 21. nedelja, na kraju koga se opet vraća u novcu 600£; u tih 600£ sada su se kapital I i kapital II slili toliko da se ne mogu razlikovati.

Na taj način dobijamo kao rezultat osam punih obrtnih perioda kapitala od 600£ (I: 1 - 9. nedelja; II: 7 - 15.; III: 13 - 21.; IV: 19 - 27.; V: 25 - 33.; VI: 31 - 39.; VII: 37 - 45.; VIII: 43 - 51. nedelja) do kraja 51. nedelje. Ali pošto 49 - 51. nedelja padaju u osmi prometni period, to za njegovo vreme moraju ući 300£ oslobođenog kapitala i održati proizvodnju u toku. Time se obrt na kraju godine pokazuje ovako: 600£ svršilo je svoj kružni tok osam puta, što čini 4800£. Uz to dolazi proizvod od poslednje 3 nedelje (49 - 51.), ali koji je prevalio tek jednu trećinu svoga kružnog toka od 9 nedelja, dakle u sumi obrta računa se samo za trećinu svoga iznosa, za 100£. Kad je, dakle, godišnji proizvod od 51 nedelje=5100£, onda je obrnuti kapital samo 4800+100=4900£; celokupni predujmljeni kapital od 900£ obrnuo se, dakle, $5^4/_9$ puta, dakle za jednu malenkost više nego u slučaju I.

U našem primeru bio je pretpostavljen slučaj gde je radno vreme $=^2/_3$, vreme prometa$=^1/_3$ obrtnog perioda, dakle radno vreme prost umnožak vremena prometa. Pita se da li gore konstatovano oslobađanje kapitala nastupa i onda kad to nije slučaj.

Uzmimo da je radni period 5 nedelja, vreme prometa 4 nedelje, nedeljni predujam kapitala 100£.

I obrtni period: 1 - 9. nedelja.

1. radni period: 1 - 5. nedelja. Kapital I=500£, funkcioniše.
1. prometni period: 6 - 9. nedelja. Na kraju 9. nedelje vraća se 500£ natrag u novcu.

II obrtni period: 6 - 14. nedelja.

2. radni period: 6 - 10. nedelja.
   Prvi odsek: 6 - 9. nedelja. Funkcioniše kapital II=400£. Na kraju 9. nedelje vraća se natrag u novcu kapital I=500£.
   Drugi odsek: 10. nedelja. Od vraćenih 500£ funkcioniše 100£. Ostale 400£ ostaju slobodne za naredni radni period.
2. prometni period: 11 - 14. nedelja. Na kraju 14. nedelje vraća se 500£ u novcu.

Do kraja 14. nedelje (11 - 14.) funkcioniše gore oslobođenih 400£; 100£ od zatim vraćenih 500£ kompletiraju potrebu za treći radni period (11 - 15. nedelja), tako da se opet oslobađa 400£ za četvrti radni period. Isti fenomen se ponavlja u svakom radnom periodu; u svome početku on zatiče 400£, koje su dovoljne za prve četiri nedelje. Na kraju 4. nedelje vraća se natrag u novcu 500£, od kojih za poslednju nedelju treba samo 100£, a preostalih 400£ ostaje slobodno za sledeći radni period.

Uzmimo zatim radni period od 7 nedelja s kapitalom I od 700£; vreme prometa od 2 nedelje s kapitalom II od 200£.

Onda prvi obrtni period traje od 1 - 9. nedelje, od toga 1 - 7. nedelja prvi radni period, s predujmom od 700£, i prvi prometni period 8 - 9. nedelja. Na kraju 9. nedelje vraća se u novcu 700£.

Drugi obrtni period od 8 - 16. nedelje obuhvata drugi radni period od 8 - 14. nedelje. Od toga je potreba za 8. i 9. nedelju pokrivena kapitalom II. Na kraju 9. nedelje vraća se gornjih 700£ natrag; od toga se do završetka radnog perioda (10 - 14. nedelja) utroši 500£. Ostaju 200£ slobodne za sledeći radni period. Drugi prometni period traje 15 - 16. nedelju; na kraju 16. nedelje opet se vraća 700£. Odsada se u svakom periodu ponavlja ista pojava. Potreba za kapitalom prvih dveju nedelja pokriva se s 200£ koje su oslobođene na kraju prethodnog radnog perioda; na kraju 2. nedelje vraća se 700£ natrag; ali radni period broji još samo 5 nedelja, tako da može utrošiti samo 500£; uvek, dakle, ostaju 200£ slobodne za sledeći radni period.

Prema tome, proizlazi da se u našem slučaju, gde je uzeto da je radni period veći od prometnoga, na kraju svakog radnog perioda pod svima okolnostima nalazi oslobođen novčani kapital koji je jednake veličine s kapitalom II predujmljenim za prometni period. U naša tri primera bio je kapital II u prvom=300£, u drugom=400£, u trećem =200£; saobrazno tome, kapital oslobođen na kraju radnog perioda bio je 300, 400, 200£.

III. Radni period manji od prometnog perioda

Uzećemo najpre opet obrtni period od 9 nedelja; od toga radni period 3 nedelje, za koji je raspoloživ kapital I = 300£. Prometni period neka bude 6 nedelja. Za ovih 6 nedelja potreban je dodatni kapital od 600£, ali koji mi opet možemo razdeliti na dva kapitala od po 300£, od kojih svaki ispunjava jedan radni period. Onda imamo tri kapitala, svaki po 300£, od kojih su 300£ uvek zaposlene u proizvodnji, dok se 600£ nalaze u prometu.

Tabela III

Kapital I

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	1 - 9. nedelja	1 - 3. nedelja	4 - 9. nedelja
II	10 - 18. „	10 - 12. „	13 - 18. „
III	19 - 27. „	19 - 21. „	22 - 27. „
IV	28 - 36. „	28 - 30. „	31 - 36. „
V	37 - 45. „	37 - 39. „	40 - 45. „
VI	46 - (54). „	46 - 48. „	49 - (54.) „

Kapital II

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	4 - 12. nedelja	4 - 6. nedelja	7 - 12. nedelja
II	13 - 21. „	13 - 15. „	16 - 21. „
III	22 - 30. „	22 - 24. „	25 - 30. „
IV	31 - 39. „	31 - 33. „	34 - 39. „
V	40 - 48. „	40 - 42. „	43 - 48. „
VI	49 - (57.) „	49 - 51. „	(52 - 57.) „

Kapital III

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	7 - 15. nedelja	7 - 9. nedelja	10 - 15. nedelja
II	16 - 24. „	16 - 18. „	19 - 24. „
III	25 - 33. „	25 - 27. „	28 - 33. „
IV	34 - 42. „	34 - 36. „	37 - 42. „
V	43 - 51. „	43 - 45. „	46 - 51. „

Ovde imamo tačnu sliku prvog slučaja, samo s tom razlikom što se sad smenjuju tri umesto dva kapitala. Nema ukrštanja ni prepletanja tih kapitala; svaki pojedini se može odvojeno pratiti do završetka godine. Dakle, kao i kod slučaja I, nema ni ovde oslobađanja kapitala na kraju radnog perioda. Kapital I potpuno je predujmljen na kraju 3. nedelje, vraća se sav na kraju 9, a opet stupa u funkciju

na početku 10. nedelje. Slično je s kapitalima II i III. Redovno i potpuno odmenjivanje isključuje svako oslobađanje.

Celokupni obrt računa se ovako:

Kapital	I	$300£ \times 5^2/_3 = 1700£$
„	II	$300£ \times 5^1/_3 = 1600£$
„	III	$300£ \times 5 = 1500£$
Celokupni kapital		$900£ \times 5^1/_3 = 4800£$

Uzmimo sad i jedan primer gde prometni period nije tačan umnožak radnog perioda; npr., radni period 4 nedelje, prometni period 5 nedelja; odgovarajući iznosi kapitala bili bi, dakle, kapital I=400£, II=400£, III=100£. Iznećemo samo prva tri obrta.

Tabela IV

Kapital I

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	1 - 9. nedelja	1 - 4. nedelja	5 - 9. nedelja
II	9 - 17. „	9. 10 - 12. „	13 - 17. „
III	17 - 25. „	17. 18 - 20. „	21 - 25. „

Kapital II

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	5 - 13. nedelja	5 - 8. nedelja	9 - 13. nedelja
II	13 - 21. „	13. 14 - 16. „	17 - 21. „
III	21 - 29. „	21. 22 - 24. „	25 - 29. „

Kapital III

	Obrtni periodi	*Radni periodi*	*Prometni periodi*
I	9 - 17. nedelja	9. nedelja	10 - 17. nedelja
II	17 - 25. „	17. „	18 - 25. „
III	25 - 33. „	25. „	26 - 33. „

Ovde ima prepletanja kapitala utoliko što se radni period kapitala III koji nema samostalnog radnog perioda jer stiže samo za nedelju dana, poklapa s prvom radnom nedeljom kapitala I. Ali zato se na kraju radnog perioda kako kapitala I tako i kapitala II nalazi oslobođen iznos od 100£ koji je jednak kapitalu III. Naime, kad kapital III ispunjava prvu nedelju drugog i svih narednih radnih perioda kapitala I, a na kraju te prve nedelje povrati se sav kapital I, 400£, onda za ostatak radnog perioda kapitala I ostaje samo vreme od 3 nedelje i odgovarajući predujam kapitala od 300£. Ovako preteklih 100£ dovoljno je za prvu nedelju neposredno sledećeg radnog perioda kapitala II; na kraju te nedelje vraća se celi kapital II sa 400£; ali pošto načeti radni period

može da apsorbuje još samo 300£, to na njegovom završetku opet ostaje 100£ slobodno; i tako dalje. Dakle, nastaje oslobađanje kapitala na kraju radnog perioda čim vreme prometa nije prost umnožak radnog perioda; i to ovaj oslobođeni kapital jednak je onom delu kapitala koji ima da ispuni suvišak prometnog perioda preko jednog radnog perioda ili preko nekog umnoška radnih perioda.

U svima ispitanim slučajevima bilo je uzeto da kako radni period tako i vreme prometa ostaju nepromenjeni kroz čitavu godinu u kome god poslu koji ovde posmatramo. Ova pretpostavka bila je nužna ako smo hteli da ustanovimo uticaj vremena prometa na obrt i predujam kapitala. Što u stvarnosti ona ne važi ovako bezuslovno, a često i nikako, ne menja stvar ni u čemu.

U celom ovom odeljku razmatrali smo samo obrte opticajnog, a ne i obrte stalnog kapitala. Iz prostog razloga što raspravljano pitanje nema nikakve veze sa stalnim kapitalom. Sredstva za rad itd. upotrebljavana u procesu proizvodnje sačinjavaju stalni kapital samo ukoliko period njihove upotrebe traje duže od obrtnog perioda tečnog kapitala; ukoliko je vreme za koje sredstva za rad produžuju služiti u stalno ponavljanim procesima rada veće od obrtnog perioda tečnog kapitala, dakle ukoliko je = n obrtnih perioda tečnog kapitala. Bilo celokupno vreme koje sačinjavaju ovih n obrtnih perioda tečnog kapitala duže ili kraće, onaj deo proizvodnog kapitala koji je za ovo vreme bio predujmljen u stalni kapital više se ne preduima ponovo u toku ovog vremena. On produžuje funkcionisati u svom starom upotrebnom obliku. Razlika je samo ova: prema različitoj dužini pojedinačnog *radnog perioda* svakog obrtnog perioda tečnog kapitala, ustupa stalni kapital veći ili manji deo svoje originalne vrednosti proizvodu ovog radnog perioda, a prema trajanju vremena prometa svakog obrtnog perioda vraća se u novčanom obliku ovaj proizvodu ustupljeni deo vrednosti stalnog kapitala brže ili sporije. Priroda predmeta o kojem raspravljamo u ovom odeljku — obrt opticajnog dela proizvodnog kapitala — proizlazi iz prirode samog ovog dela kapitala. Tečni kapital upotrebljen u jednom radnom periodu ne može se upotrebiti u nekom novom radnom periodu pre no što završi svoj obrt, pre no što se pretvorio u robni kapital, iz ovoga u novčani, a iz ovoga opet u proizvodni kapital. Stoga, da bi se prvi radni period odmah nastavio jednim drugim, mora se ponovo predujmiti kapital i ovaj pretvoriti u tečne elemente proizvodnog kapitala, i to kvantitativno dovoljno da bi ispunio prazninu koja nastaje prometnim periodom tečnog kapitala predujmljenog za prvi radni period. Otuda uticaj dužine radnog perioda tečnog kapitala na razmer proizvodnje u kome se vodi proces rada i na podelu predujmljenog kapitala, odnosno na dodavanje novih porcija kapitala. A upravo smo to u ovom odeljku i imali da ispitamo.

IV. Rezultati

Iz dosadašnjeg ispitivanja izlazi:

A. Različite porcije na koje se kapital mora podeliti da bi se jedan njegov deo stalno mogao nalaziti u radnom periodu, dok se drugi delovi nalaze u prometnom periodu — smenjuju se, kao različiti samostalni privatni kapitali, u dva slučaja. 1) Kad je radni period jednak prometnom periodu, kad je, dakle, obrtni period podeljen na dva jednaka dela. 2) Kad je prometni period duži od radnog perioda, ali u isto vreme sačinjava prost umnožak radnog perioda, tako da je jedan prometni period $=n$ radnih perioda, gde n mora biti ceo broj. U ovim slučajevima ne oslobađa se nijedan deo sukcesivno preduimanog kapitala.

B. Nasuprot tome, u svima slučajevima: 1) gde je prometni period veći od radnog perioda, a da ne sačinjava prost njegov umnožak, i 2) gde je radni period veći od prometnog perioda, stalno se i periodično na kraju svakog radnog perioda oslobađa jedan deo celokupnog tečnog kapitala počev od drugog obrta. I to, ovaj oslobođeni kapital jednak je onom delu celokupnog kapitala koji je predujmljen za prometni period, kad je radni period veći od prometnog perioda; a jednak onom delu kapitala koji ima da ispuni suvišak prometnog perioda iznad radnog perioda ili iznad nekog umnoška radnih perioda, kad je prometni period veći od radnog perioda.

C. Iz toga sledi da za društveni ukupni kapital, posmatrajući ga po tečnome delu, oslobađanje kapitala mora biti pravilo, a prosto smenjivanje delova kapitala, koji u procesu proizvodnje sukcesivno funkcionišu, izuzetak. Jer jednakost radnog i prometnog perioda, ili jednakost prometnog perioda s prostim umnoškom radnog perioda, ova pravilna srazmernost dva sastavna dela obrtnog perioda nema apsolutno nikakve veze s prirodom stvari, te se uglavnom može samo izuzetno dogoditi.

Prema tome, veoma znatan deo društvenog opticajnog kapitala, koji se godišnje više puta obrće, nalaziće se za sve vreme godišnjeg obrtnog ciklusa periodično u obliku oslobođenog kapitala.

Dalje je jasno da, uzevši da sve ostale okolnosti ostanu neizmenjene, veličina ovog oslobođenog kapitala raste sa obimom procesa rada ili s razmerom proizvodnje, dakle uopšte s razvitkom kapitalističke proizvodnje. U slučaju pod B 2) zato što raste celokupni predujmljeni kapital; u B 1) zato što s razvitkom kapitalističke proizvodnje raste dužina prometnog perioda, dakle i obrtni period u slučajevima gde raste radni period, bez pravilne srazmernosti obadva perioda.

U prvom slučaju imali smo da predujmljujemo npr. 100£ nedeljno. Za šestonedeljni radni period 600£, za tronedeljni prometni period 300£, ukupno 900£. Ovde se stalno oslobađaju 300£. Ako se, naprotiv, predujmljuje 300£ nedeljno, onda imamo za radni pe-

riod 1800£, za prometni period 900£; dakle periodično se oslobađa 900£ umesto 300£.

D. Celokupni kapital od, recimo, 900£ mora se podeliti na dva dela, kao gore 600£ za radni period, a 300£ za prometni period. Time se onaj deo koji je predujmljen stvarno u procesu rada smanjuje za jednu trećinu, od 900£ na 600£, a stoga razmer proizvodnje reducira za jednu trećinu. S druge strane, onih 300£ funkcionišu samo radi toga da bi radni period bio kontinuelan, tako da se u svakoj nedelji godine može predujmiti 100£ u proces rada.

Uzevši apstraktno, jedno je isto da li 600£ radi za vreme $6 \times 8 = 48$ nedelja (proizvod=4800£), ili se celi kapital od 900£ predujma za vreme od 6 nedelja u proces rada, a onda leži neiskorišćavan za vreme tronedeljnog prometnog perioda; u poslednjem slučaju on bi radio u toku 48 nedelja $5^1/_3 \times 6 = 32$ nedelje (proizvod=$5^1/_3 \times 900 = 4800$£), a ležao neiskorišćavan 16 nedelja. Ali, da i ne govorimo o većem kvarenju stalnog kapitala dok leži nezaposlen kroz 16 nedelja, ni o poskupljenju rada koji se mora plaćati preko cele godine, mada dejstvuje samo u jednom njenom delu, ovakvo redovno prekidanje procesa proizvodnje uopšte je nespojivo s radom moderne krupne industrije. Sam ovaj kontinuitet jeste jedna proizvodna snaga rada.

Ako sad izbliže pogledamo oslobođeni, u stvari suspendovani kapital, pokazaće se da jedan znatan njegov deo uvek mora imati oblik novčanog kapitala. Ostanimo kod primera: radni period 6 nedelja, prometni period 3 nedelje, nedeljni predujam 100£. Sredinom drugog radnog perioda, na kraju 9. nedelje, vraća se natrag 600£, od kojih se za vreme ostatka radnog perioda ima uložiti samo 300£. Na kraju drugog radnog perioda oslobađaju se, dakle, 300£. U kome stanju se nalaze ovih 300£? Uzećemo da se $^1/_3$ ima izdati za najamninu, a $^2/_3$ za sirovinu i pomoćne materije. Od vraćenih 600£ nalaze se, dakle, 200£ za najamninu u novčanom obliku, a 400£ u obliku proizvodne rezerve, u obliku elemenata postojanog tečnog proizvodnog kapitala. Ali pošto se za drugu polovinu radnog perioda II iziskuje samo polovina ove proizvodne rezerve, to se druga polovina nalazi kroz 3 nedelje u obliku suvišne proizvodne rezerve, tj. rezerve koja pretiče preko jednog radnog perioda. Ali kapitalista zna da on od toga dela (=400£) vraćenog kapitala treba samo polovinu=200£ za tekući radni period. Zavisiće, dakle, od tržišnih prilika hoće li on ovih 200£ odmah opet sve ili samo delimično pretvoriti u višak proizvodne rezerve, ili će ih sve ili delimično zadržati kao novčani kapital, očekujući povoljnije prilike na tržištu. S druge strane, po sebi se razume da se deo koji se ima predujmiti za najamninu=200£ zadržava u novčanom obliku. Kapitalista ne može radnu snagu kao sirovinu deponovati u magacinu pošto ju je kupio. On je mora pripojiti procesu proizvodnje, a plaća je krajem nedelje. Dakle, od oslobođenog kapitala od 300£ ovih 100£ će u svakom slučaju imati oblik oslobođenog novčanog kapitala, tj. takvog koji nije potreban za radni period. Kapital oslobođen u novčanom obliku

mora, dakle, biti bar jednak s promenljivim delom kapitala, delom koji je predujmljen u najaminu; u maksimumu može obuhvatiti sav oslobođeni kapital. U stvarnosti on se stalno koleba između toga minimuma i maksimuma.

Novčani kapital, ovako oslobođen samim mehanizmom obrtnog kretanja (pored novčanog kapitala koji se obrazuje sukcesivnim vraćanjem stalnog kapitala i onog koji je u svakom procesu rada potreban za promenljivi kapital), mora igrati značajnu ulogu čim se razvije kreditni sistem, a ujedno mora sačinjavati i jednu od njegovih osnovica.

Uzmimo u našem primeru da se vreme prometa skrati od 3 na 2 nedelje. Neka to ne bude normalno, nego posledica, recimo, dobre prođe, skraćenih rokova plaćanja itd. Kapital od 600£, koji je bio predujmljen za vreme radnog perioda, vraća se natrag nedelju dana ranije no što je nužno, on je, dakle, za tu nedelju oslobođen. Zatim se, kao i ranije, sredinom radnog perioda oslobađaju 300£ (deo onih 600£), ali za 4 nedelje umesto za 3. Dakle, na novčanom tržištu nalazi se za vreme jedne nedelje 600£, a 300£ za vreme 4 nedelje umesto 3. Pošto se to ne odnosi samo na jednog kapitalistu, nego na mnoge, a događa se u različitim periodima u različitim poslovnim granama, to se time na tržištu pojavljuje više raspoloživog novčanog kapitala. Ako to stanje potraje duže, proizvodnja će se uvećati, gde je to moguće; kapitalisti koji rade sa uzajmljenim kapitalom pojaviće se s manjom tražnjom na novčanom tržištu, što ovome donosi isto olakšanje kao god i uvećanje ponude; ili će se naposletku sume koje su za mehanizam postale suvišne definitivno izbaciti na novčano tržište.

Usled skraćenja vremena prometa[1*] od 3 na 2 nedelje, a otud obrtnog perioda od 9 na 8 nedelja, $^1/_9$ celokupnog predujmljenog kapitala postaje suvišna; sad se šestonedeljni radni period može isto tako stalno odvijati sa 800£ kao ranije sa 900£. Stoga se deo vrednosti robnog kapitala = 100£, kad se jednom ponovo pretvorio u novac, zadržava u ovom stanju kao novčani kapital ne funkcionišući dalje kao deo kapitala predujmljenog za proces proizvodnje. Dok se proizvodnja nastavlja u neizmenjenom razmeru i uz inače neizmenjene uslove, kao cene itd., smanjuje se suma vrednosti predujmljenog kapitala od 900£ na 800£; ostatak od 100£ prvobitno predujmljene vrednosti izdvaja se u obliku novčanog kapitala. Kao takav on stupa na novčano tržište i sačinjava dodatni deo kapitalâ koji ovde funkcionišu.

Iz ovoga se vidi kako može nastati preobilje novčanog kapitala, i to ne samo u tom smislu da je ponuda novčanog kapitala veća od tražnje — to je uvek samo relativno preobilje, koje nastupa npr. u »melanholičnom periodu« kojim posle krize otpočinje novi ciklus. Nego u tome smislu da je za odvijanje celokupnog društvenog procesa reprodukcije (koji uključuje i prometni proces) određen deo predujmljene kapital-vrednosti suvišan i stoga se izdvojio u obliku novčanog kapi-

[1*] U 1. i 2. izdanju: vremena obrta (=der Umschlagszeit).

tala; to je pletora koja je nastala usled prostog skraćenja obrtnog perioda pri nepromenjenom razmeru proizvodnje i nepromenjenim cenama. Masa novca koji se nalazi u opticaju, bila veća ili manja, nije na ovo imala ni najmanjeg uticaja.

Uzmimo, obrnuto, da se prometni period produži, recimo od 3 nedelje na 5. Onda se već kod prvog sledećeg obrta povratak predujmljenog kapitala zbiva za 2 nedelje kasnije. Poslednji deo procesa proizvodnje ovog radnog perioda ne može da se nastavi mehanizmom obrta samog predujmljenog kapitala. Ako bi ovo stanje potrajalo duže, mogla bi ovde nastupiti kontrakcija procesa proizvodnje — obima u kome se on vodi — kao u prošlom slučaju proširenje. A da bi se proces proizvodnje nastavio u istom razmeru, morao bi se predujmljeni kapital za čitavo trajanje ovog produženja prometnog perioda uvećati za $^2/_9$= =200£. Ovaj dodatni kapital može se uzeti samo s novčanog tržišta. Ako produženje prometnog perioda važi za jednu ili više važnih poslovnih grana, može ono zbog toga dovesti do pritiska na novčano tržište, ukoliko se ovo dejstvo ne ukine protivdejstvom s druge strane. I u ovom slučaju je vidljivo i očigledno da ovaj pritisak, kao malopre ona pletora, nije imao nikakve veze s nekom promenom ni u robnim cenama ni u masi postojećih prometnih sredstava.

{Nisu bile male teškoće da se ova glava spremi za štampu. Koliko je god Marx odlično vladao algebrom, toliko nije bio spretan u računanju brojkama, osobito trgovačkim, mada postoji debeli svežanj svezaka koje je ispunio rešavanjem mnogih primera iz celokupne trgovačke računice. Ali poznavanje pojedinih računskih vrsta i svakodnevno praktično računanje trgovca nikako nisu jedno isto, i tako se on u izračunavanju obrta toliko zapleo da je na kraju pored ponečeg nedovršenog izišlo i ponešto netačno i protivrečno. Ja sam u gore odštampanim tabelama zadržao samo ono što je bilo najjednostavnije i aritmetički tačno, i to poglavito iz ovog razloga.

Nesigurni rezultati ovog mučnog računskog okapanja naveli su Marxa da jednoj — po mome mišljenju — stvarno malo važnoj okolnosti pripiše nezasluženu važnost. Mislim na ono što on naziva »oslobađanjem« novčanog kapitala. Pod gore navedenim pretpostavkama, pravo stanje stvari izgleda ovako:

Bez obzira na to kakav je odnos veličina radnog perioda i vremena prometa, dakle kapitala I prema kapitalu II, kapitalisti se, po isteku prvog obrta, u pravilnim intervalima koji imaju dužinu radnog perioda, vraća u novčanom obliku kapital potreban za po jedan radni period — dakle suma jednaka kapitalu I.

Ako je radni period =5 nedelja, vreme prometa =4 nedelje, kapital I=500£, onda se svaki put vraća novčana suma od 500£: na kraju 9, 14, 19, 24, 29-te nedelje itd.

Ako je radni period=6 nedelja, vreme prometa=3 nedelje, kapital I=600£, onda se svaki put vraća novčana suma od 600£: na kraju 9, 15, 21, 27, 33-će nedelje itd.

Naposletku, ako je radni period=4 nedelje, prometni period =5 nedelja, kapital I=400£, onda se vraća po 400£: na kraju 9, 13, 17, 21, 25-te nedelje itd.

Da li je i koliko je od ovog vraćenog novca preteklo, dakle oslobođeno za tekući radni period, to je svejedno. Pretpostavlja se da proizvodnja neprekidno ide u tekućem razmeru, a da bi tako bilo, mora novac biti tu, mora se, dakle, vraćati, »oslobođen« ili ne. Prekine li se proizvodnja, prestaće i oslobađanje.

Drugim rečima: svakako da nastaje oslobađanje novca, dakle stvaranje latentnog, samo potencijalnog kapitala u novčanom obliku, ali pod svima okolnostima, a ne samo pod specijalnim okolnostima koje su u tekstu bliže precizirane; i ono nastaje u većem razmeru nego što je u tekstu uzeto. U pogledu opticajnog kapitala I, industrijski kapitalista se nalazi na kraju svakog obrta potpuno u onom položaju u kome je bio pri osnivanju posla: on ga opet ima u rukama celog i odjedanput, dok ga samo postepeno može opet pretvoriti u proizvodni kapital.

U tekstu se išlo za tim da se dokaže da se s jedne strane znatan deo industrijskog kapitala stalno nalazi u novčanom obliku, a da s druge strane još znatniji deo povremeno mora uzimati novčani oblik. Ove moje dopunske napomene samo potkrepljuju taj dokaz.—F. E.}

V. Dejstvo promene cena

Mi smo maločas pretpostavljali nepromenjene cene i nepromenjen razmer proizvodnje na jednoj strani, a skraćivanje i produžavanje vremena prometa na drugoj. Pretpostavimo sad, naprotiv, nepromenjenu veličinu obrtnog perioda, nepromenjen razmer proizvodnje, ali na drugoj strani menjanje cena, tj. pad ili porast cena sirovina, pomoćnih materija i rada, ili prva dva od ovih elemenata. Recimo da cena sirovina i pomoćnih materija, kao i najamnina, padne za polovinu. Onda bi u našem primeru bilo potrebno 50£ predujmljenog kapitala nedeljno umesto 100£, a za devetonedeljni obrtni period 450£ umesto 900£. Od predujmljene kapital-vrednosti odvaja se 450£ isprva kao novčani kapital, ali se proces proizvodnje nastavlja u istom razmeru, sa istim obrtnim periodom i njegovom ranijom podelom. I godišnja masa proizvoda ostaje ista, ali je njena vrednost pala za polovinu. Ovu promenu, koja je praćena i promenom u ponudi i tražnji novčanog kapitala, nije izazvalo ni ubrzanje opticaja ni promena u masi novca koji optiče. Naprotiv. Pad vrednosti, odnosno cene, elemenata proizvodnog kapitala za polovinu, imao bi prvo taj učinak da bi se za dalje vođenje preduzeća X u jednakom razmeru kao ranije, imala predujmiti upola smanjena kapital-vrednost, dakle da bi preduzeće X i na tržište bacilo samo polovinu novca, pošto preduzeće X tu kapital-vrednost isprva preduima u obliku novca, tj. kao novčani kapital. Novčana masa bačena u

promet smanjila bi se, jer su cene elemenata proizvodnje pale. To bi bio prvi učinak.

A, drugo: polovina prvobitno predujmljene kapital-vrednosti od 900£=450£, koja je a) naizmenično uzimala oblik novčanog, proizvodnog i robnog kapitala, i b) istovremeno se stalno naporedo nalazila delom u obliku novčanog, delom proizvodnog, a delom robnog kapitala, izdvojila bi se iz kružnog toka preduzeća X i zato stupila na tržište kao dodatni novčani kapital, delovala bi na njega kao dodatni sastavni deo. Ovih oslobođenih 450£ novca dejstvuju kao novčani kapital, ali ne zato što su novac koji je postao suvišan za vođenje preduzeća X, nego zato što su sastavni deo originalne kapital-vrednosti, što stoga treba da produže dejstvovati kao kapital, a ne da budu izdate prosto kao prometno sredstvo. Najbliži način da bi dejstvovale kao kapital jeste baciti ih na novčano tržište kao novčani kapital. S druge strane, mogao bi se udvojiti i razmer proizvodnje (ne uzimajući u obzir stalni kapital). Onda bi se istim predujmljenim kapitalom od 900£ izvršio proces proizvodnje dvostrukog obima.

Ako bi se, s druge strane, cene tečnih elemenata proizvodnog kapitala popele za polovinu, onda bi nedeljno trebalo 150£ mesto 100£, dakle 1350£ mesto 900£. Bilo bi potrebno 450£ dodatnog kapitala da bi se posao vodio u istom razmeru, a to bi pro tanto, prema datom stanju novčanog tržišta, vršilo na njega veći ili manji pritisak. Ako bi sav kapital koji je na njemu raspoloživ već bio tražen, nastala bi uvećana konkurencija oko raspoloživog kapitala. Ako bi jedan deo toga kapitala ležao umrtvljen, bio bi pro tanto aktiviran.

A treće, može i pri datom razmeru proizvodnje, nepromenjenoj brzini obrta i nepromenjenoj ceni elemenata tečnog proizvodnog kapitala, padati ili se dizati cena proizvoda preduzeća X. Padne li cena roba koje je liferovalo preduzeće X, onda cena njegovog robnog kapitala pada od 600£, koje je ono stalno bacalo u promet, npr. na 500£. Jedna šestina vrednosti predujmljenog kapitala ne vraća se, dakle, natrag iz prometnog procesa (višak vrednosti koji se nalazi u robnom kapitalu ostaje ovde van pitanja); ona u njemu propada. Ali, pošto vrednost, odnosno cena elemenata proizvodnje ostaje ista, to vraćenih 500£ dostiže da naknadi samo $^5/_6$ kapitala od 600£ koji je stalno zaposlen u procesu proizvodnje. Moralo bi se, dakle, izdati 100£ dodatnog novčanog kapitala da bi se proizvodnja nastavila u istom razmeru.

Obratno: ako bi se cena proizvoda preduzeća X popela, onda bi se cena robnog kapitala popela od 600£ na, recimo, 700£. Jedna sedmina njegove cene=100£ ne dolazi iz procesa proizvodnje, nije u njega bila predujmljena, nego pritiče iz prometnog procesa. Ali, samo 600£ je potrebno da se naknade proizvodni elementi; dakle, oslobađa se 100£.

Istraživanje uzroka zašto se u prvom slučaju obrtni period skraćuje ili produžuje, u drugom slučaju dižu ili padaju cene sirovina i rada, u trećem slučaju cene liferovanih proizvoda, ne spada u krug dosadašnjeg istraživanja.

Ali ono što svakako ovamo spada jeste:

I slučaj. Nepromenjen razmer proizvodnje, nepromenjene cene elemenata proizvodnje i proizvoda, promena u prometnom, a stoga i u obrtnom periodu.

Prema pretpostavci u našem primeru, postaje skraćenjem prometnog perioda potrebno za $^1/_9$ manje celokupnog predujmljenog kapitala; ovaj se stoga snižava od 900£ na 800, te se izdvaja 100£ novčanog kapitala.

Preduzeće X liferuje i sad kao ranije isti šestonedeljni proizvod sa istom vrednošću od 600£, a pošto se kroz čitavu godinu neprekidno radi, liferuje za 51 nedelju istu masu proizvoda u vrednosti od 5100£. Dakle, u odnosu na masu i cenu proizvoda koji preduzeće baca u promet, ne postoji nikakva promena, a ni u pogledu rokova u kojima baca proizvod na tržište. Ali se izdvojilo 100£, jer je skraćenjem prometnog perioda proces zasićen sa samo 800£ predujmljenog kapitala, mesto kao ranije sa 900£. Tih 100£ izdvojenog kapitala postoje u obliku novčanog kapitala. Ali one nikako ne predstavljaju onaj deo predujmljenog kapitala koji bi stalno morao funkcionisati u obliku novčanog kapitala. Pretpostavimo da bi se od predujmljenog tečnog kapitala I=600£ $^4/_5$ stalno izdavale u materijalima proizvodnje =480£, a $^1/_5$= =120£ u najamnini. Dakle, nedeljno 80£ u materijama proizvodnje, 20£ u najamnini. Kapital II=300£ mora se, dakle, takođe podeliti na $^4/_5$=240£ za materije proizvodnje, i $^1/_5$=60£ za najamninu. Kapital predujmljen u najamninu mora se uvek preduimati u novčanom obliku. Čim je robni proizvod u iznosu vrednosti od 600£ ponovo pretvoren u novac, prodat, može se od toga 480£ pretvoriti u materije proizvodnje (u proizvodnu zalihu), ali 120£ zadržavaju svoj novčani oblik da bi služile za plaćanje najamnine kroz 6 nedelja. Ovih 120£ jesu minimum vraćenog kapitala od 600£, koji se stalno mora obnavljati i zamenjivati u obliku novčanog kapitala te stoga stalno mora postojati kao deo predujmljenog kapitala koji funkcioniše u novčanom obliku.

Ako se sad, skraćivanjem vremena prometa, od 300£, koje se periodično osolobađaju za 3 nedelje, i koje se isto tako mogu razdeliti na 240£ proizvodne rezerve i 60£ najamnine, izdvoji 100£ u obliku novčanog kapitala, potpuno izbaci iz mehanizma obrta — odakle dolazi novac za ovih 100£ novčanog kapitala? Ova se suma samo jednom petinom sastoji iz novčanog kapitala koji je periodično oslobađan unutar obrta. Ali je $^4/_5$=80£ već naknađeno dodatnom produkcionom rezervom iste vrednosti. Na koji se način ova dodatna produkciona rezerva proizvodnje pretvara u novac, i odakle dolazi novac za ovo preobraćanje?

Kad je skraćenje prometnog perioda jednom već nastupilo, onda se od gornjih 600£ još samo 400£ umesto 480£ ponovo pretvara u produkcionu rezervu. Ostalih 80£ fiksiraju se u svom novčanom obliku i s gornjih 20£ za najamninu sačinjavaju izdvojeni kapital od 100£. Mada ovih 100£ dolazi iz prometa putem kupovine robnog kapitala od 600£, a sada se prometu oduzimaju, jer se više ne preduimaju u najam-

ninu i elemente proizvodnje, ipak ne treba zaboraviti da su one u novčanom obliku opet u istom onom obliku u kome su prvobitno bile bačene u promet. U početku je bilo predujmljeno 900£ novca u produkcionu rezervu i najamninu. Da bi se izveo isti proces proizvodnje, sada je potrebno još samo 800£. Ovih 100£, koje su se sad izdvojile u novčanom obliku, čine sada nov novčani kapital koji traži da se plasira, nov sastavni deo novčanog tržišta Istina, one su se već ranije periodično nalazile u obliku oslobođenog novčanog kapitala i dodatnog proizvodnog kapitala, ali su sama ova latentna stanja bila uslov za izvođenje procesa proizvodnje, pošto su bila uslov za njegov kontinuitet. Sad više nisu za to potrebne, te stoga čine nov novčani kapital i sastavni deo novčanog tržišta, mada nikako ne sačinjavaju niti neki dodatni elemenat postojeće društvene novčane rezerve (jer su na početku posla postojale i putem njega bile bačene u promet), niti neko novo akumulisano blago.

Ovih 100£ sad su doista povučene iz prometa ukoliko su jedan deo predujmljenog novčanog kapitala, koji se više ne upotrebljava u istom poslu. Ali, ovo povlačenje mogućno je samo zato što je pretvaranje robnog kapitala u novac, i ovog novca u proizvodni kapital, $R'-N-R$, ubrzano za jednu nedelju, dakle što je ubrzan i opticaj novca koji u tome procesu dejstvuje. One su povučene, jer više nisu potrebne za obrt kapitala X.

Ovde je uzeto da je predujmljeni kapital svojina primenjivača. Ne bi bilo drukčije ni kad bi bio uzajmljen. Kod skraćenja vremena prometa trebalo bi mu umesto 900£ još samo 800£ uzajmljenog kapitala. Sto £, vraćenih zajmodavcu, čine kao i ranije nov novčani kapital od 100£, samo u ruci Y-a umesto u ruci X-a. Zatim, ako kapitalista X dobija na kredit svoje materije proizvodnje u vrednosti od 480£, tako da on sam ima da predujmi u novcu samo 120£ za najamninu, imao bi on sad da uzima na kredit za 80£ manje materija proizvodnje, te bi ove sad bile suvišni robni kapital za kapitalistu koji daje na kredit, dok bi kapitalista X izdvojio 20£ u novcu.

Sad je dodatna produkciona rezerva reducirana za $^1/_3$. Ona je, kao $^4/_5$ od 300£ dodatnog kapitala II, bila=240£, sada je samo=160£, tj. dodatna rezerva za 2 nedelje mesto za 3. Ona se sad obnavlja svake 2 nedelje mesto svake 3, ali i samo za 2 nedelje umesto za 3. Nabavke, npr. na tržištu pamuka, ponavljaju se na taj način češće i u manjim količinama. Sa tržišta se povlači ista količina pamuka, jer masa proizvoda ostaje jednaka. Ali se povlačenje drukčije raspodeljuje u vremenu i na više vremena. Uzmimo, na primer, da se radi o 3 i o 2 meseca; godišnja potrošnja pamuka neka je 1200 bala. U prvom slučaju se prodaje:

1. januara	300	bala,	ostaje	na	stovarištu	900	bala
1. aprila	300	„	„	„	„	600	„
1. jula	300	„	„	„	„	300	„
1. oktobra	300	„	„	„	„	0	„

Naprotiv, u drugom slučaju:

1. januara	prodato	200,	na	stovarištu	1000	bala
1. marta	„	200,	„	„	800	„
1. maja	„	200,	„	„	600	„
1. jula	„	200,	„	„	400	„
1. septembra	„	200,	„	„	200	„
1. novembra	„	200,	„	„	0	„

Dakle, novac uložen u pamuk vraća se potpuno tek mesec dana docnije, u novembru umesto u oktobru. Kad se, dakle, skraćenjem vremena prometa, a time i obrta, izdvaja u novčanom obliku $^1/_9$ predujmljenog kapitala = 100£, i kad se tih 100£ sastoje iz 20£ periodično suvišnog novčanog kapitala za plaćanje nedeljne najamnine i iz 80£ koje postoje kao periodično suvišna produkciona rezerva za jednu nedelju, onda, u odnosu na ovih 80£, smanjenoj suvišnoj produkcionoj rezervi na strani fabrikanta odgovara uvećana robna rezerva na strani trgovca pamukom. Isti pamuk leži za onoliko duže u njegovom stovarištu kao roba za koliko kraće leži kao produkciona rezerva u fabrikantovom stovarištu.

Dosad smo uzimali da skraćenje vremena prometa u preduzeću X potiče otuda što X svoju robu brže prodaje ili naplaćuje, odnosno što se kod kredita skraćuje rok plaćanja. Ovo skraćenje, dakle, izvedeno je iz skraćenja prodaje robe, pretvaranja robnog u novčani kapital, $R'—N$, prve faze prometnog procesa. Ono bi moglo poticati i iz druge faze $N—R$, a stoga iz istovremene promene bilo u radnom periodu, bilo u vremenu prometa kapitala Y, Z itd., koji kapitalisti X liferuju elemente proizvodnje njegovog tečnog kapitala.

Na primer, kad pamuk, ugalj itd. pri starom transportovanju putuju 3 nedelje od mesta proizvodnje ili stovarišta do sedišta proizvodnje kapitaliste X-a, onda minimum produkcione rezerve X-a mora dostizati bar za 3 nedelje dok ne pristignu nove rezerve. Dok god se nalaze na putu, pamuk i ugalj ne mogu služiti kao sredstva za proizvodnju. Naprotiv, oni su sad predmet rada transportne industrije i u njoj zaposlenog kapitala, a za proizvođača uglja ili prodavca pamuka robni kapital koji se nalazi u svome prometu. Neka se kod poboljšanog transporta putovanje skrati na 2 nedelje. Onda se produkciona rezerva može pretvoriti od tronedeljne u dvonedeljnu. Time se oslobađa dodatni kapital od 80£ koji je za to predujmljen, a isto tako i onaj od 20£ za najamninu, jer se obrnuti kapital od 600£ vraća nedelju dana ranije.

S druge strane, kad se skrati npr. radni period kapitala koji liferuje sirovinu (o čemu su dati primeri u prethodnim glavama), dakle i mogućnosti da se sirovina obnovi, produkciona rezerva može da se smanji, razmak od jednog perioda obnavljanja do drugog da se skrati.

Kad se, naprotiv, vreme prometa, a stoga i obrtni period, produži, onda je potreban predujam dodatnog kapitala. Iz džepa samog kapi-

taliste, ako on ima dodatnog kapitala. Ali taj će kapital onda biti uložen u bilo kojem obliku, kao deo novčanog tržišta; da bi se učinio raspoloživim, mora izaći iz ljuske starog oblika, npr. prodaće se akcije, povući depoziti, tako da i ovde dolazi do posrednog dejstva na novčano tržište. Ili ga on mora uzeti na zajam. Što se tiče onog dela dodatnog kapitala koji je potreban za najamninu, on se pod normalnim okolnostima uvek ima preduimati kao novčani kapital, i za njega kapitalista X vrši svoj udeo neposrednog pritiska na novčano tržište. Za onaj deo koji se ima uložiti u materije proizvodnje ovo je neizostavno samo onda kad ih mora platiti u gotovu. Može li ih dobiti na kredit, onda to ne vrši direktan uticaj na novčano tržište, jer se onda dodatni kapital predujmljuje direktno kao produkciona rezerva, a ne u prvoj instanciji, kao novčani kapital. Ukoliko bi njegov poverilac opet direktno bacio na novčano tržište menicu koju je dobio od X-a, eskontirao je itd., to bi na novčano tržište delovalo posredno, iz druge ruke. Ako pak tu menicu npr. upotrebi da bi njome pokrio dug koji treba kasnije da podmiri, onda ovaj dodatni predujmljeni kapital ne utiče na novčano tržište, ni neposredno ni posredno.

II slučaj. Promena cene materija proizvodnje, sve druge okolnosti nepromenjene.

Malopre smo pretpostavili da se celokupni kapital od 900£ preduima sa $^4/_5$=720£ u materije proizvodnje, a sa $^1/_5$=180£ u najamninu.

Ako materije proizvodnje padnu za polovinu, onda one za šestonedeljni radni period zahtevaju samo 240£ mesto 480£, a za dodatni kapital broj II samo 120£ mesto 240£. Kapital I reducira se, dakle, od 600 na 240+120=360£, a kapital II od 300£ na 120+60=180£. Celokupni kapital od 900£ na 360+180=540£. Izdvaja se, dakle, 360£.

Ovaj izdvojeni i sada nezaposleni kapital, koji zbog toga traži plasman na novčanom tržištu, novčani kapital, nije ništa drugo do komad kapitala od 900£, koji je prvobitno predujmljen kao novčani kapital, a koji je padom cena elemenata proizvodnje, u koje se periodično ponovo pretvara, postao suvišan, ako posao ne treba da se proširi nego se nastavlja u starom razmeru. Kad ovaj pad cena ne bi poticao iz slučajnih okolnosti (osobito iz bogate žetve, prevelike ponude itd.) već iz uvećanja proizvodne snage u grani koja sirovinu liferuje, onda bi ovaj novčani kapital bio apsolutan dodatak novčanom tržištu, uopšte kapitalu koji je raspoloživ u obliku novčanog kapitala, zato što više ne bi sačinjavao sastavni deo već primenjenog kapitala.

III slučaj. Promena tržišne cene samog proizvoda.

U slučaju pada cena ovde propada jedan deo kapitala i zato se mora naknaditi novim predujmom novčanog kapitala. Ovaj prodavčev gubitak može da postane kupčev dobitak. Neposredno, ako je tržišna cena proizvoda pala samo zbog slučajnih konjunktura, a potom se opet

popela na svoju normalnu visinu. Posredno, kad je promena cene izazvana promenom vrednosti koja reaguje na stari proizvod, i kad ovaj proizvod opet ulazi kao elemenat proizvodnje u neku drugu oblast proizvodnje i tu pro tanto oslobodi kapital. U oba slučaja može kapital, izgubljen za X-a, i radi čije naknade on vrši pritisak na tržište novca, biti ponuđen od strane njegovih poslovnih prijatelja kao nov dodatni kapital. Tada se vrši samo prenos.

Ako se cena proizvoda, naprotiv, popne, onda se iz prometa prisvaja jedan deo kapitala koji nije bio predujmljen. On nije organski deo kapitala predujmljenog u proces proizvodnje, i stoga ako se proizvodnja ne proširuje, obrazuje izdvojen novčani kapital. Pošto je ovde uzeto da su cene elemenata proizvoda bile date pre no što je proizvod stupio na tržište kao robni kapital, to je ovde uvećanje cene mogla prouzrokovati stvarna promena vrednosti, ukoliko bi uticala retroaktivno, npr. da se naknadno popela cena sirovina. U tom slučaju kapitalista X dobio bi u svom proizvodu, koji cirkuliše kao robni kapital, i u svojoj postojećoj produkcionoj rezervi. Ovaj dobitak pružio bi mu dodatni kapital, koji je zbog novih, povišenih cena elemenata proizvodnje sada postao potreban za nastavljanje njegovog posla.

Ili je povišenje cene samo prolazno. Što onda postaje potrebno kao dodatni kapital na strani kapitaliste X-a, na drugoj strani ispada kao oslobođeni kapital, ukoliko je njegov proizvod elemenat proizvodnje za druge poslovne grane. Što je jedan izgubio drugi je dobio.

GLAVA ŠESNAESTA

Obrt promenljivog kapitala

I. Godišnja stopa viška vrednosti

Pretpostavimo opticajni kapital od 2500£, i to da je $^4/_5$=2000£ postojan kapital (materije proizvodnje), a $^1/_5$=500£ promenljiv kapital, predujmljen u najamninu.

Neka je obrtni period =5 nedelja; radni period =4 nedelje, prometni period =1 nedelja. Onda je kapital I=2000£, a sastoji se od 1600£ postojanog i 400£ promenljivog kapitala; kapital II=500£, od čega 400£ postojano, a 100£ promenljivo. Svake radne nedelje preduima se kapital od 500£ .U godini od 50 nedelja izrađuje se godišnji proizvod od 50×500=25 000£. Dakle, kapital I od 2000£, koji se stalno primenjuje u jednom radnom periodu, obrće se $12^1/_2$ puta. $12^1/_2 \times 2000$=25 000£. Od ovih 25 000£ $^4/_5$=20 000£ jesu postojan kapital predujmljen u sredstva za proizvodnju, a $^1/_5$=5000£ promenljiv kapital predujmljen u najamninu. Nasuprot tome, celokupni kapital od 2500£ obrće se $\frac{25\,000}{2500} = 10$ puta.

Promenljivi opticajni kapital koji je utrošen za vreme proizvodnje može ponovo poslužiti u prometnom procesu samo ukoliko je proizvod u kome je reprodukovana njegova vrednost prodat, iz robnog kapitala pretvoren u novčani, da bi ponovo bio predujmljen za plaćanje radne snage. Ali isto ovako je i s postojanim opticajnim kapitalom (materijama proizvodnje), koji je predujmljen u proizvodnju, a čija se vrednost ponovo javlja u proizvodu kao deo njegove vrednosti. Ono što je za ova dva dela — promenljivi i postojani deo opticajnog kapitala — zajedničko i što ih razlikuje od stalnog kapitala nije to što njihova vrednost, preneta na proizvod, cirkuliše posredstvom robnog kapitala, tj. što posredstvom prometa proizvoda cirkuliše kao roba. Jedan deo vrednosti proizvoda, a stoga proizvoda koji cirkuliše kao roba, robnog kapitala, uvek se sastoji iz rabaćenja stalnog kapitala, ili od onog dela vrednosti stalnog kapitala koji je ovaj za vreme proizvodnje preneo na proizvod. Ali, razlika je u ovom: stalni kapital produžuje funkcionisati u procesu proizvodnje u svom starom upotrebnom obliku za vreme dužeg ili kraćeg ciklusa obrtnih perioda opticajnog kapitala (= op-

ticajnom postojanom+opticajnom promenljivom kapitalu); dok je za svaki pojedini obrt uslov da bude naknađen celokupni opticajni kapital koji je — u obliku robnog kapitala — iz oblasti proizvodnje ušao u prometnu oblast. Prva faza prometa $R'-N'$ zajednička je tečnom postojanom i tečnom promenljivom kapitalu. U drugoj fazi oni se rastavljaju. Novac, u koji se roba ponovo pretvorila, preobraća se jednim delom u produkcionu rezervu (opticajni postojani kapital). Prema raznim rokovima za kupovanje njegovih sastavnih delova, može se jedan deo ranije, a drugi docnije preobratiti iz novca u materije proizvodnje, ali konačno sasvim se izdaje na njih. Drugi deo novca, dobijen prodajom robe, ostaje da leži kao novčana rezerva da bi malo-pomalo bio utrošen na plaćanje radne snage pripojene procesu proizvodnje. On sačinjava opticajni promenljivi kapital. Uprkos tome, sva naknada jednoga ili drugoga dela potiče svaki put iz obrta kapitala, iz njegovog pretvaranja u proizvod, iz proizvoda u robu, iz robe u novac. To je razlog što je u prošloj glavi, bez obzira na stalni kapital, o obrtu opticajnog kapitala — postojanog i promenljivog — raspravljano posebno i zajedno.

U pitanje koje sad imamo da raspravimo moramo ići korak dalje i postupati s promenljivim delom opticajnog kapitala tako kao da isključivo on sačinjava opticajni kapital. To jest, nećemo uzeti u obzir postojani opticajni kapital koji se s njim zajedno obrće.

Predujmljeno je 2500£, a vrednost godišnjeg proizvoda jeste = =25 000£. Ali, promenljivi deo opticajnog kapitala je 500£; stoga je promenljivi kapital, koji je sadržan u 25 000£ jednak $\frac{25\,000}{5}=5000$£. Ako tih 5000£ podelimo sa 500, dobijemo broj obrta 10, upravo kao kod celokupnog kapitala od 25 000£.

Ovaj prosečni račun, po kome se vrednost godišnjeg proizvoda deli vrednošću predujmljenog kapitala, a ne vrednošću onog dela toga kapitala koji se stalno upotrebljava u jednom radnom periodu (dakle ovde ne sa 400, nego sa 500, ne kapitalom I, već kapitalom I+kapital II), apsolutno je tačan ovde gde se radi samo o proizvodnji viška vrednosti. Docnije će se videti da s drugog stanovišta on nije potpuno tačan, kao što uopšte ovaj prosečni račun nije potpuno tačan, tj. on je dovoljan za praktične svrhe kapitaliste, ali ne izražava tačno, ili kako treba, sve realne okolnosti obrta.

Mi smo dosad potpuno ostavljali po strani jedan deo vrednosti robnog kapitala, naime višak vrednosti koji je u njemu sadržan, a koji je proizveden za vreme procesa proizvodnje i pripojen proizvodu. Na njega treba sada da upravimo našu pažnju.

Ako uzmemo da nedeljno preduimani promenljivi kapital od 100£ proizvodi višak vrednosti od 100% = 100£, onda promenljivi kapital od 500£, koji se preduima u obrtnom periodu od 5 nedelja, proizvodi višak vrednosti od 500£, tj. polovina radnog dana sastoji se od viška rada.

Ali ako 500£ promenljivog kapitala proizvodi 500£, onda 5000£ proizvodi višak vrednosti od $10 \times 500 = 5000$£. No predujmljeni promenljivi kapital je=500£. Odnos celokupne mase viška vrednosti proizvedene preko godine prema sumi vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala nazivamo godišnjom stopom viška vrednosti. U našem slučaju ta stopa je, dakle, $= \frac{5000}{500} = 1000\%$. Kad ovu stopu analiziramo izbliže, pokazuje se da je jednaka stopi viška vrednosti koju predujmljeni promenljivi kapital proizvodi za vreme jednog obrtnog perioda, pomnoženoj brojem obrta promenljivog kapitala (koji se poklapa s brojem obrta celog opticajnog kapitala).

Promenljivi kapital predujmljen za vreme jednog obrtnog perioda iznosi u našem slučaju 500£; u tom periodu proizvedeni višak vrednosti takođe 500£. Stoga je stopa viška vrednosti za vreme jednog perioda $= \frac{500\ v}{500\ pr.} = 100\%$. Ovih 100% pomnoženi sa 10, brojem obrta preko godine, daje $\frac{5000\ v}{500\ pr} = 1000\%$.

Ovo važi za godišnju stopu viška vrednosti. Ali što se tiče mase viška vrednosti koja se postiže za vreme jednog određenog obrtnog perioda, ona je jednaka vrednosti promenljivog kapitala predujmljenog za vreme tog perioda, ovde = 500£, pomnoženoj stopom viška vrednosti, ovde, dakle, $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$£. Ako bi predujmljeni kapital bio =1500£ pri jednakoj stopi viška vrednosti, masa viška vrednosti bila bi $= 1500 \times \frac{100}{100} = 1500$£.

Promenljivi kapital od 500£, koji se obrće 10 puta godišnje, koji za godinu dana proizvodi višak vrednosti od 5000£ i za koji je godišnja stopa viška vrednosti, prema tome, =1000%, nazvaćemo kapitalom A.

Uzmimo sad da se neki drugi promenljivi kapital B od 5000£ preduima za celu godinu (tj. ovde za 50 nedelja), i da se stoga obrće samo jedanput godišnje. Zatim pretpostavimo da se proizvod na kraju godine plaća istog dana kad je gotov, dakle da se novčani kapital, u koji se on pretvara, vraća istog dana. Dakle, prometni period ovde je=0, obrtni period = radnom periodu, naime =1 godini. Kao u prošlom slučaju, nalazi se svake nedelje u procesu rada promenljivi kapital od 100£, dakle od 5000£ u 50 nedelja. Zatim, neka je ista stopa viška vrednosti =100%, tj. da se pri istoj dužini radnog dana polovina sastoji iz viška rada. Ako posmatramo 5 nedelja, onda je uloženi promenljivi kapital =500£, stopa viška vrednosti = 100%, a masa viška vrednosti, proizvedena za 5 nedelja, prema tome = 500£. Masa radne snage koja se ovde eksploatiše i stepen njene eksploatacije, ovde su, prema pretpostavci, potpuno isti kao kod kapitala A.

U svakoj nedelji uloženi promenljivi kapital od 100£ proizvodi višak vrednosti od 100£, otuda u 50 nedelja uloženi kapital od $50 \times 100 = 5000$£, proizvodi višak vrednosti od 5000£. Masa godišnje proizvedenog viška vrednosti ista je kao i u prethodnom slučaju =5000£, ali je godišnja stopa viška vrednosti sasvim drukčija. Ona je

jednaka višku vrednosti proizvedenom za godinu dana podeljenom predujmljenim promenljivim kapitalom: $\frac{5000\,v}{5000\,pr} = 100\%$, dok je ranije za kapital A bila = 1000%.

Kod kapitala A, kao i kod kapitala B, trošili smo nedeljno 100£ promenljivog kapitala; stepen oplođavanja vrednosti ili stopa viška vrednosti takođe su isti = 100%; veličina promenljivog kapitala takođe je ista = 100£. Eksploatiše se ista masa radne snage, veličina i stepen eksploatacije u oba slučaja su isti, radni dani su jednaki, a jednako su i podeljeni na potrebni rad i višak rada. Suma promenljivog kapitala upotrebljena u toku godine jednake je veličine: = 5000£, pokreće istu masu rada i izvlači iz radne snage, koju pokreću oba jednaka kapitala, istu masu viška vrednosti od 5000£. Pa ipak imamo u godišnjoj stopi viška vrednosti kapitala A i B razliku od 900%.

Ova pojava kao da pokazuje da stopa viška vrednosti ne zavisi samo od mase i stepena eksploatacije radne snage koju je promenljivi kapital pokrenuo, nego pored toga i od neobjašnjivih uticaja koji potiču iz prometnog procesa; i doista ova pojava je tako tumačena i izazvala je, ako i ne u ovoj njenoj čistoj, već u njenoj složenijoj i prikrivenijoj formi (u formi godišnje profitne stope), potpunu pometnju u Ricardovoj školi od početka dvadesetih godina.

Ono što je u toj pojavi čudno iščezava odmah čim kapital A i kapital B stavimo stvarno, a ne samo prividno pod sasvim iste okolnosti. Iste okolnosti imamo samo onda kad se u istom periodu vremena promenljivi kapital B u čitavom svom obimu troši na plaćanje radne snage kao kapital A.

Onda se 5000£ kapitala B preduimaju u 5 nedelja, 1000£ nedeljno čini godišnji predujam od 50 000£. Onda je i višak vrednosti pod našom pretpostavkom = 50 000£. Obrnuti kapital = 50 000£, podeljen predujmljenim kapitalom = 5000£ daje broj obrta = 10. Stopa viška vrednosti = $\frac{5000\,v}{5000\,pr} = 100\%$, pomnožena brojem obrta = 10, daje godišnju stopu viška vrednosti = $\frac{50000\,v}{5000\,pr} = {}^{10}/_{1} = 1000\%$. Sad su, dakle, godišnje stope viška vrednosti jednake za A i B, naime 1000%, ali su mase viška vrednosti: za B 50 000£, a za A 5000£; sada se mase proizvedenog viška vrednosti odnose kao predujmljene kapital-vrednosti B i A, naime kao 5000 : 500 = 10 : 1. Ali je zato kapital B i pokrenuo deset puta više radne snage za isto vreme nego kapital A.

Višak vrednosti proizvodi samo onaj kapital koji je stvarno primenjen u procesu rada i za koji važe svi zakoni dati o višku vrednosti, dakle i zakon da pri datoj stopi masu viška vrednosti određuje relativna veličina promenljivog kapitala[1*].

Sam proces rada meri se vremenom. Kad je data dužina radnog

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 273 - 280.

dana (kao ovde, gde smo izjednačili sve okolnosti za kapitale A i B da bismo jasno osvetlili razliku u godišnjoj stopi viška vrednosti), onda se radna nedelja sastoji iz određenog broja radnih dana. Ili možemo ma koji radni period, npr. ovde petonedeljni, uzimati kao jedan jedini radni dan, npr. od 300 časova, ako je radni dan = 10 časova, a nedelja 6 radnih dana. Ali zatim moramo taj broj pomnožiti brojem radnika koji se svakog dana zajedno i istovremeno upotrebljavaju u istom procesu rada. Kad bi taj broj bio npr. 10, onda bi broj nedeljnih dana bio $= 60 \times 10 = 600$ časova, a petonedeljni radni period $= 600 \times 5 = 3000$ časova. Prema tome, ako se u istom roku pokreću podjednako velike mase radne snage (jedna radna snaga iste cene pomnožena istim brojem) onda se primenjuju jednaki promenljivi kapitali uz jednaku stopu viška vrednosti i jednaku dužinu radnog dana.

Vratimo se sad našim prvim primerima. U oba slučaja A i B primenjuju se podjednaki promenljivi kapitali, 100 £ nedeljno, u svakoj nedelji u toku godine. Znači da su primenjeni promenljivi kapitali koji stvarno funkcionišu u procesu rada jednaki, ali su predujmljeni promenljivi kapitali sasvim nejednaki. Pod A je za svakih 5 nedelja predujmljeno 500£, od kojih se svake nedelje primenjuje 100£. Pod B treba za prvi petonedeljni period predujmiti 5000£, ali se od njih primenjuje nedeljno samo 100£, dakle u 5 nedelja samo $500£ = {}^1/_{10}$ predujmljenog kapitala. Drugog petonedeljnog perioda mora se predujmiti 4500£, a primenjuje se samo 500£ itd. Promenljivi kapital, predujmljen za određen period vremena, pretvara se u primenjen promenljivi kapital, dakle u promenljiv kapital koji stvarno funkcioniše i dejstvuje, samo u onoj meri u kojoj stvarno ulazi u odseke toga perioda koji su ispunjeni procesom rada, u kojoj stvarno funkcioniše u procesu rada. U međuvremenu, kada je jedan njegov deo predujmljen da bi se primenio tek u nekom kasnijem odseku vremena, ovaj deo kao i da ne postoji za proces rada, i zbog toga nema uticaja niti na stvaranje vrednosti niti na stvaranje viška vrednosti. Npr. kod kapitala A od 500£. On je predujmljen za 5 nedelja, ali od njega ide uzastopno svake nedelje u proces rada samo po 100£. Prve nedelje primenjuje se od njega ${}^1/_5$; ${}^4/_5$ predujmljene su, ali nisu primenjene, mada moraju biti na licu mesta i stoga predujmljene za procese rada 4 naredne nedelje.

Okolnosti koje diferenciraju odnos između predujmljenog i primenjenog promenljivog kapitala utiču na proizvodnju viška vrednosti — pri datoj stopi viška vrednosti — samo utoliko i samo time što diferenciraju količinu promenljivog kapitala koja se u određenom periodu vremena, npr. u 1 nedelji, u 5 nedelja itd., stvarno može primeniti. Predujmljeni promenljivi kapital funkcioniše kao promenljiv kapital samo ukoliko se i za vreme dok se stvarno primenjuje; ne za ono vreme u kome ostaje rezervno predujmljen a da nije primenjen. Ali sve okolnosti koje diferenciraju odnos između predujmljenog i primenjenog promenljivog kapitala svode se na razliku obrtnih perioda (koja je određena razlikom bilo radnog, bilo prometnog perioda,

bilo i jednog i drugog). Zakon proizvodnje viška vrednosti jeste da pri jednakoj stopi viška vrednosti jednake mase dejstvujućeg promenljivog kapitala proizvode jednake mase viška vrednosti. Ako, dakle, kapitali A i B u jednakim vremenskim periodima pri istoj stopi viška vrednosti primenjuju jednake mase promenljivog kapitala, onda u istim periodima vremena moraju proizvoditi jednake mase viška vrednosti, ma koliko različit bio odnos toga promenljivog kapitala primenjenog u određenom periodu vremena prema promenljivom kapitalu koji je predujmljen za vreme istog perioda, ma koliko, dakle, bio različit i odnos proizvedenih masa viška vrednosti, ne prema primenjenom, nego prema uopšte predujmljenom promenljivom kapitalu. Različnost ovog odnosa, umesto da protivreči zakonima izloženim o proizvodnji viška vrednosti, naprotiv, potvrđuje ih i neminovna je njihova posledica.

Posmatrajmo prvi petonedeljni odsečak proizvodnje kapitala B. Na kraju 5. nedelje primenjeno je i istrošeno 500£. Proizvedena vrednost jeste = 1000£, dakle $\frac{500\,v}{500\,pr} = 100\%$. Sasvim kao kod kapitala A. Što je kod kapitala A, pored predujmljenog kapitala, realizovan i višak vrednosti a kod B nije, ništa nas se još ne tiče ovde gde se radi još samo o proizvodnji viška vrednosti i o njegovom odnosu prema promenljivom kapitalu predujmljenom za vreme njegove proizvodnje. Ako, naprotiv, odnos viška vrednosti u B ne računamo prema onom delu predujmljenog kapitala od 5000£ koji je u njegovoj proizvodnji primenjen i stoga utrošen, nego prema samom tom celokupnom predujmljenom kapitalu, onda dobijamo $\frac{500\,v}{5000\,pr} = {}^1/_{10} = 10\%$. Dakle, za kapital B 10%, a za kapital A 100%, tj. deset puta više. Kad bi se ovde reklo da ova razlika u stopi viška vrednosti za kapitale iste veličine, koji su pokrenuli istu količinu rada, i to rada koji se u jednakim delovima deli na plaćeni i neplaćeni rad, protivreči zakonima o proizvodnji viška vrednosti — onda bi odgovor bio jednostavan i dat samim pogledom na stvarne odnose: pod A vi izražavate stvarnu stopu viška vrednosti, tj. odnos viška vrednosti, koji je jedan promenljivi kapital od 500£ proizveo za 5 nedelja, prema ovome promenljivom kapitalu od 500£. Naprotiv, pod B se računa na način koji nema nikakve veze ni s proizvodnjom viška vrednosti ni sa njoj odgovarajućim određenjem stope viška vrednosti. Naime, 500£ viška vrednosti, koje su proizvedene jednim promenljivim kapitalom od 500£, ne izračunavaju se u odnosu na 500£ promenljivog kapitala, koji se preduima za vreme njihove proizvodnje, nego na kapital od 5000£, od kojega ${}^9/_{10}$, 4500£, nemaju nikakve veze s proizvodnjom ovog viška vrednosti od 500£, nego, naprotiv, tek postepeno treba da funkcionišu u toku sledećih 45 nedelja, dakle nikako ne postoje za proizvodnju prvih 5 nedelja, o kojoj se ovde jedino i radi. U ovome slučaju, dakle, razlika u stopi viška vrednosti A i B ne predstavlja nikakav problem.

Uporedimo sad godišnje stope viška vrednosti za kapitale B i A. Za kapital B imamo $\frac{5000\,v}{5000\,pr}=100\%$; za kapital A $\frac{5000\,v}{500\,pr}=1000\%$. Ali je odnos stopa viška vrednosti isti kao i ranije. Tamo smo imali: $\frac{\text{stopa viška vrednosti kapitala B}}{\text{stopa viška vrednosti kapitala A}}=\frac{10\%}{100\%}$, a sada imamo:

$$\frac{\text{godišnja stopa viška vrednosti kapitala B}}{\text{godišnja stopa viška vrednosti kapitala A}}=\frac{100\%}{1000\%},$$

ali: $\frac{10\%}{100\%}=\frac{100\%}{1000\%}$, dakle isti odnos kao gore.

Ipak, problem se sada obrnuo. Godišnja stopa viška vrednosti kapitala B: $\frac{5000\,v}{5000\,pr}=100\%$ ne pokazuje nikakvo odstupanje — pa ni prividnost nekog odstupanja — od poznatih nam zakona o proizvodnji i njoj odgovarajućoj stopi viška vrednosti. U toku godine predujmljeno je i proizvodno utrošeno 5000_{pr}; tih 5000_{pr} proizvelo je 5000_{v}. Dakle, stopa viška vrednosti je gornji razlomak $\frac{5000\,v}{5000\,pr}=100\%$. Godišnja stopa poklapa se sa stvarnom stopom viška vrednosti. Anomaliju, koju treba objasniti, ne pruža ovoga puta kapital B, kao malopre, već kapital A.

Ovde imamo stopu viška vrednosti $\frac{5000\,v}{500\,pr}=1000\%$. Ali dok je u prvom slučaju 500_{v}, proizvod od 5 nedelja, bilo računato na predujmljeni kapital od 5000£, od kojih $^{9}/_{10}$ nije upotrebljeno na njegovu proizvodnju, sada se 5000_{v} računa na 500_{pr}, tj. samo na $^{1}/_{10}$ promenljivog kapitala koji je stvarno upotrebljen na proizvodnju 5000_{v}, jer je 5000_{v} proizvod promenljivog kapitala od 5000 koji je proizvodno trošen kroz 50 nedelja, a ne kapitala od 500 koji je utrošen za vreme jednog jedinog petonedeljnog perioda. U prvom slučaju bio je višak vrednosti, proizveden za 5 nedelja, računat na kapital koji je predujmljen za 50 nedelja, koji je, dakle, deset puta veći od kapitala utrošenog za vreme 5 nedelja. Sada se višak vrednosti, proizveden za vreme od 50 nedelja, računa na kapital predujmljen za 5 nedelja, koji je, dakle, deset puta manji od kapitala utrošenog za 50 nedelja.

Kapital A od 500£ nikad se ne preduima za duže od pet nedelja. Kad se one svrše, on se vratio, i u toku godine može pomoću deset obrta deset puta ponoviti isti proces. Iz ovoga izlaze dve stvari:

Prvo. Kapital predujmljen pod A samo je pet puta veći od onog dela kapitala koji se stalno primenjuje u procesu proizvodnje jedne nedelje. Naprotiv, kapital B, koji se obrće samo jedanput u 50 nedelja, te mora biti i predujmljen za 50 nedelja, 50 puta je veći od onog njegovog dela koji se stalno može primenjivati u jednoj nedelji. Obrt stoga modifikuje srazmeru između kapitala predujmljenog za proces proizvodnje preko godine i kapitala koji se stalno može primenjivati za određen period proizvodnje, npr. za nedelju dana. A to nam daje prvi slučaj, gde se višak vrednosti od 5 nedelja ne računa na kapital pri-

menjen u tih 5 nedelja, nego na onaj primenjen u 50 nedelja, koji je deset puta veći.

Drugo. Obrtni period kapitala A od 5 nedelja čini samo $^1/_{10}$ godine; zbog toga godina obuhvata 10 takvih obrtnih perioda, u kojima se kapital A od 500£ stalno iznova primenjuje. Tu je primenjeni kapital jednak kapitalu predujmljenom za 5 nedelja, pomnoženom brojem obrtnih perioda u godini. Kapital primenjen preko godine jeste $=500 \times 10 = 5000$£. Kapital predujmljen preko godine jeste $\frac{5000}{10} = 500$£. I stvarno, mada se 500£ stalno iznova primenjuju, ipak se svakih 5 nedelja nikad ne preduima više od tih istih 500£. S druge strane, kod kapitala B u 5 nedelja se primenjuje i za tih 5 nedelja predujmljuje doduše samo 500£, ali pošto je obrtni period ovde=50 nedelja, to je kapital primenjen preko godine jednak kapitalu predujmljenom za 50 nedelja, a ne za svakih 5 nedelja. Ali godišnje proizvedena masa viška vrednosti, pri datoj stopi viška vrednosti, upravlja se prema kapitalu koji je preko godine primenjen, a ne prema onome koji je preko godine predujmljen. Proizvedena masa viška vrednosti, dakle, za ovaj kapital od 5000£, koji se obrće jedanput, nije veća nego za kapital od 500£, koji pravi 10 obrta, a samo je zbog toga toliko velika što je sam kapital, koji se obrće jedanput godišnje, deset puta veći od onog koji pravi deset obrta.

Promenljivi kapital koji je u toku godine obrnut — dakle deo godišnjeg proizvoda ili i godišnjeg utroška koji je jednak tome delu — jeste promenljivi kapital koji je u toku godine stvarno primenjen, proizvodno utrošen. Iz ovoga izlazi da kad su godišnje obrnuti promenljivi kapital A i godišnje obrnuti promenljivi kapital B jednake veličine, i kad su primenjeni pod jednakim uslovima oplođavanja vrednosti, dakle kad im je ista stopa viška vrednosti, mora za oba biti ista i godišnje proizvedena masa viška vrednosti; prema tome — pošto su primenjene mase kapitala iste — i stopa viška vrednosti računata na godinu, ukoliko se izražava sa $\frac{\text{godišnje proizvedena masa viška vrednosti}}{\text{godišnje obrnuti promenljivi kapital}}$. Ili, uopšte rečeno: ma kakva bila relativna veličina obrnutih promenljivih kapitala, stopa njihovog viška vrednosti proizvedenog u toku godine određena je stopom viška vrednosti po kojoj su dotični kapitali radili u prosečnim periodima (npr. u nedeljnom ili i dnevnom proseku).

To je jedina konsekvencija koja sledi iz zakonâ o proizvodnji viška vrednosti i o određivanju stope viška vrednosti.

Pogledajmo sad još šta izražava odnos: $\frac{\text{godišnje obrnuti kapital}}{\text{predujmljeni kapital}}$ (pri čemu, kao što je rečeno, uzimamo u obzir samo promenljivi kapital). Deljenjem dobijamo broj obrta kapitala predujmljenog u jednoj godini.

Za kapital A imamo: $\frac{5000 \text{ funti godišnje obrnutog kapitala}}{500 \text{ funti predujmljenog kapitala}}$;

Za kapital B: $\frac{5000 \text{ funti godišnje obrnutog kapitala}}{5000 \text{ funti predujmljenog kapitala}}$.

U obema razmerama brojilac izražava predujmljeni kapital pomnožen *brojem* obrta; za A 500×10, za B 5000×1. Ili, pak, pomnožen recipročnim obrtnim *vremenom* računatim na godinu dana. Vreme obrta za A jeste $^1/_{10}$ godine; recipročno vreme obrta jeste $\frac{10}{1}$ godine, dakle $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; za B $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Imenilac izražava obrnuti kapital pomnožen recipročnim *brojem* obrta; za A $5000 \times \frac{1}{10}$, za B $5000 \times \frac{1}{1}$.

Ovde su odnosne mase rada (suma plaćenog i neplaćenog rada) koje su pokrenute pomoću oba godišnje obrnuta promenljiva kapitala jednake, jer su sami obrnuti kapitali jednaki, a isto tako i stopa njihovog oplođavanja.

Srazmera godišnje obrnutog promenljivog kapitala prema predujmljenom pokazuje 1. srazmeru u kojoj kapital koji se ima predujmiti stoji prema promenljivom kapitalu primenjenom u određenom radnom periodu. Ako je broj obrta = 10, kao pod A, a godina uzeta da ima 50 nedelja, onda je vreme obrta = 5 nedelja. Za ovih 5 nedelja mora se predujmiti promenljivi kapital, a kapital predujmljen za 5 nedelja mora biti pet puta veći od promenljivog kapitala primenjenog u jednoj nedelji. To jest, samo se $^1/_5$ predujmljenog kapitala (ovde 500£) može primeniti u toku jedne nedelje. Naprotiv, kod kapitala B, gde je broj obrta $= \frac{1}{1}$, vreme obrta je = 1 godina = 50 nedelja. Dakle, odnos predujmljenog kapitala prema nedeljno primenjenome je 50 : 1. Kad bi taj odnos bio isti za B kao za A, morao bi B uložiti nedeljno 1000£ umesto 100. — 2. Izlazi da je B primenio deset puta veći kapital (5000£) nego A da bi pokrenuo istu masu promenljivog kapitala, dakle pri datoj stopi viška vrednosti i istu masu rada (plaćenog i neplaćenog), da bi, dakle, i proizvodio istu masu viška vrednosti za godinu dana. Stvarna stopa viška vrednosti ne izražava ništa drugo do srazmeru promenljivog kapitala primenjenog u određenom periodu vremena prema višku vrednosti proizvedenom u istom periodu; ili masu neplaćenog rada, koju pokreće promenljivi kapital primenjen za to vreme. Ona nema apsolutno nikakve veze sa onim delom promenljivog kapitala koji je predujmljen u toku vremena kad se on ne primenjuje, pa stoga nema veze ni s odnosom, koji za različite kapitale obrtni period modifikuje i diferencira, između onog njihovog dela koji je predujmljen u toku određenog vremena i njegovog dela koji se u toku tog istog vremena primenjuje.

Iz već izloženoga, naprotiv, izlazi da se godišnja stopa viška vrednosti samo u jednom jedinom slučaju poklapa sa stvarnom stopom viška vrednosti koja izražava stepen eksploatacije rada; naime kad se predujmljeni kapital obrne samo jedanput godišnje, te je stoga predujmljeni kapital jednak kapitalu obrnutom u toku godine, pa se stoga odnos mase viška vrednosti, proizvedene u toku godine, prema kapitalu primenjenom preko godine u svrhu proizvodnje te mase, poklapa i iden-

tičan je sa odnosom mase viška vrednosti, proizvedene preko godine, prema kapitalu koji je preko godine predujmljen.

A) Godišnja stopa viška vrednosti jednaka je $\frac{\text{masa viška vrednosti proizvedenog preko godine}}{\text{predujmljeni promenljivi kapital}}$. Ali masa viška vrednosti proizvedenog preko godine jednaka je stvarnoj stopi viška vrednosti puta promenljivi kapital koji je primenjen za njegovu proizvodnju. Kapital primenjen za proizvodnju godišnje mase viška vrednosti jednak je predujmljenom kapitalu puta broj njegovih obrta; taj broj ćemo nazvati n. Formula A pretvara se, dakle, u:

B) Godišnja stopa viška vrednosti jednaka je: $\frac{\text{stvarna stopa viška vrednosti} \times \text{predujmljeni promenljivi kapital} \times n}{\text{predujmljeni promenljivi kapital}}$.

Npr. za kapital B $=\frac{100\% \times 5000 \times 1}{5000}$ ili 100%. Samo kad je $n=1$, tj. kad se predujmljeni promenljivi kapital obrće samo jedanput godišnje, kad je, dakle, jednak godišnje primenjenom ili obrnutom kapitalu, biće godišnja stopa viška vrednosti jednaka stvarnoj stopi viška vrednosti.

Ako godišnju stopu viška vrednosti nazovemo V', stvarnu stopu viška vrednosti v', predujmljeni promenljivi kapital pr, broj obrta n, onda je: $V'=\frac{v'\,pr\,n}{pr}=v'n$; dakle $V'=v'n$, a samo $=v'$ kad je $n=1$, dakle $V'=v' \times 1=v'$.

Iz rečenog dalje sledi: godišnja stopa viška vrednosti uvek je $=v'n$, tj. jednaka stvarnoj stopi viška vrednosti proizvedenog u jednom obrtnom periodu pomoću promenljivog kapitala utrošenog u tom periodu, puta broj obrta tog promenljivog kapitala u toku godine ili (što je isto) puta recipročno *vreme* obrta koje je računato na godinu kao jedinicu. (Ako se promenljivi kapital obrne deset puta godišnje, onda je njegovo vreme obrta $^1/_{10}$ godine; dakle, njegovo recipročno vreme obrta je $=\frac{10}{1}=10$.)

Zatim sledi: $V'=v'$, ako je $n=1$. V' veće je od v', kad je n veće od 1; tj. kad se predujmljeni kapital obrće na godinu više nego jedanput, ili kad je obrnuti kapital veći od predujmljenog.

Naposletku, V' je manje od v' kad je n manje od 1; tj. kad je kapital, obrnut u toku godine, samo jedan deo predujmljenog kapitala, kad, dakle, obrtni period traje duže od jedne godine.

Zaustavimo se začas na poslednjem slučaju.

Zadržaćemo sve pretpostavke našeg ranijeg primera, samo neka obrtni period bude produžen na 55 nedelja. Proces rada zahteva nedeljno 100£ promenljivog kapitala, dakle 5500£ za obrtni period i proizvodi nedeljno 100_v; v' je, dakle, kao dosad, 100%. Broj obrta n ovde je $=\frac{50}{55}=\frac{10}{11}$, jer je vreme obrta $1+^1/_{10}$ godine (godina 50 nedelja), $=\frac{11}{10}$ godine.

$$V'=\frac{100\% \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500}=100 \times \frac{10}{11}=\frac{1000}{11}=90\frac{10}{11}\%,$$ dakle, manja nego

100%. U stvari, kad bi godišnja stopa viška vrednosti bila 100%, moralo bi 5500_{pr} proizvoditi u jednoj godini 5500_{v}, dok njemu za to treba $^{11}/_{10}$ godine. 5500_{pr} proizvode u toku godine samo 5000_{v}, dakle godišnja stopa viška vrednosti je $\frac{5000\,v}{5500\,pr}=\frac{10}{11}=90\frac{10}{11}\%$.

Stoga godišnja stopa viška vrednosti, ili upoređenje između godišnje proizvedenog viška vrednosti i uopšte *predujmljenog* promenljivog kapitala (za razliku od godišnje *obrnutog* promenljivog kapitala), nije samo subjektivna, nego sámo stvarno kretanje kapitala izaziva ovo suprotstavljanje. Za vlasnika kapitala A vratio se na kraju godine njegov predujmljeni promenljivi kapital=500£, a osim toga 5000£ viška vrednosti. Veličinu njegovog predujmljenog kapitala ne izražava masa kapitala koju je primenio u toku godine, nego ona koja mu se periodično vraća. Sa ovim pitanjem nema veze to da li kapital na kraju godine postoji delom kao produkciona rezerva, delom kao robni ili novčani kapital i u kojoj srazmeri je podeljen na ove različne porcije. Za vlasnika kapitala B vratilo se 5000£, njegov predujmljeni kapital, i uz to 5000£ viška vrednosti. Za vlasnika kapitala C (od 5500£, poslednjeg koji smo posmatrali) proizvedeno je u toku godine 5500£ viška vrednosti (predujmljeno 5000£, a stopa viška vrednosti 100%), ali njegov predujmljeni kapital još se nije vratio, a nije mu se vratio ni proizvedeni višak vrednosti.

$V'=v'\,n$ izražava da stopa viška vrednosti, koja važi za promenljivi kapital primenjen za vreme jednog obrtnog perioda:

$$\frac{\text{masa viška vrednosti proizvedena u jednom obrtnom periodu}}{\text{promenljivi kapital primenjen u jednom obrtnom periodu}},$$

ima da se pomnoži brojem obrtnih perioda ili perioda reprodukcije predujmljenog promenljivog kapitala, brojem perioda u kojima on obnavlja svoj kružni tok.

Videli smo već u I knjizi, gl. IV (»Pretvaranje novca u kapital«) a zatim u istoj knjizi, gl. XXI (»Prosta reprodukcija«) da je kapital-vrednost uopšte predujmljena, a ne izdata, pošto se ta vrednost, prošavši kroz različite faze svoga kružnog toka, opet vraća na svoju polaznu tačku, i to obogaćena viškom vrednosti. To joj daje karakter predujmljene vrednosti. Vreme koje protekne od njene polazne tačke do tačke vraćanja jeste vreme za koje je ona predujmljena. Čitav kružni tok koji kapital-vrednost prelazi, meren vremenom od njenog predujma do njenog vraćanja, čini njen obrt, a trajanje toga obrta obrtni period. Kad je taj period istekao, kad se kružni tok završio, ista kapital-vrednost može ponovo započeti isti kružni tok, dakle ponovo se oplođavati, stvarati višak vrednosti. Ako se promenljivi kapital, kao pod A, obrne deset puta u godini, onda se u toku godine sa istim predujmom kapitala deset puta proizvodi masa viška vrednosti koja odgovara jednom obrtnom periodu.

Moramo biti načisto s prirodom predujma sa stanovišta kapitalističkog društva.

Kapital A, koji se u godini obrne deset puta, predujmljen je u toku godine deset puta. Za svaki nov obrtni period on je iznova predujmljen. Ali u isto vreme A u toku godine nikad ne preduima više nego samo istu kapital-vrednost od 500£, i doista za proces proizvodnje koji smo mi posmatrali nikad i ne raspolaže s više od 500£. Čim ovih 500£ završe jedan kružni tok, A ih pušta da ponovo počnu isti kružni tok; kao što kapital po svojoj prirodi može svoj kapitalski karakter da sačuva samo time što stalno funkcioniše kao kapital u ponavljanim procesima proizvodnje. Za duže od pet nedelja on se nikad i ne predujmljuje. Ako obrt potraje duže, onda on nije dovoljan. Ako se obrt skrati, onda jedan deo postaje suvišan. Nije predujmljeno 10 kapitala od 500£, nego se *jedan* kapital od 500£ preduima deset puta u uzastopnim vremenskim periodima. Zato se godišnja stopa viška vrednosti ne računa na deset puta predujmljeni kapital od 500£, ili na 5000£, nego na jedanput predujmljeni od 500£; baš kao što 1 talir koji optiče deset puta ipak uvek predstavlja samo jedan talir koji se nalazi u opticaju, mada vrši funkciju od 10 talira. Ali u ruci, u kojoj se nalazi kad god pređe iz ruke u ruku, on i dalje ostaje identična vrednost od 1 talira.

Isto tako kapital A pokazuje o svakom svom vraćanju, i o svom vraćanju na kraju godine, da njegov vlasnik operiše uvek samo istom kapital-vrednošću od 500£. Zato se u njegove ruke svaki put i vraća samo 500£. Zato njegov predujmljeni kapital nikad i nije veći od 500£. Zato predujmljeni kapital od 500£ čini imenilac razlomka koji izražava godišnju stopu viška vrednosti. Za ovo smo gore imali formulu: $V' = \frac{v' pr n}{pr} = v'n$. Pošto je stvarna stopa viška vrednosti, $v' = \frac{v}{p}$, jednaka masi viška vrednosti podeljenoj promenljivim kapitalom koji ju je proizveo, to u $v'n$ možemo staviti vrednost od v', dakle $\frac{vr}{rp}$, i onda dobijamo drugu formulu: $V' = \frac{vn}{pr}$.

Ali obrćući se deset puta, a stoga obnavljajući deset puta svoj predujam, kapital od 500£ obavlja funkciju deset puta većeg kapitala, kapitala od 5000£ upravo kao što 500 talira, koji optiču deset puta za godinu, vrše istu funkciju kao 5000 koji optiču samo jedanput.

II. Obrt pojedinačnog promenljivog kapitala

»Ma kakav bio društveni oblik procesa proizvodnje, on uvek mora biti kontinuelan, tj. mora periodično prolaziti stalno nanovo kroz iste stadijume... Posmatran u svojoj stalnoj povezanosti i u neprekidnom toku svog obnavljanja, svaki je proces društvene proizvodnje ujedno i proces reprodukcije... Kao periodičan priraštaj kapital-vrednosti, ili periodičan plod kapitala u procesu, višak

vrednosti dobija oblik *dohotka* koji proističe iz kapitala.« (Knjiga I, gl. XXI, str. 588, 589[1]*)

Imamo deset petonedeljnih obrtnih perioda kapitala A; u prvom obrtnom periodu predujmljuje se 500£ promenljivog kapitala; tj. svake nedelje 100£ se preobraća u radnu snagu, tako da je na kraju prvog obrtnog perioda utrošeno 500£ na radnu snagu. Ovih 500£, pivobitno deo celokupnog predujmljenog kapitala, prestale su biti kapital. One su otišle na plaćanje najamnine. Sa svoje strane, radnici ih izdaju dalje pri kupovini životnih sredstava, oni, dakle, utroše životnih sredstava u vrednosti od 500£. Prema tome, uništena je robna masa u vrednosti tog iznosa (a i ono što bi radnik uštedeo u novcu itd. takođe nije kapital). Za radnika je ta masa utrošena neproizvodno, osim utoliko ne što održava u sposobnosti njegovu radnu snagu, dakle neophodno oruđe kapitaliste. — A drugo, za kapitalistu se ovih 500£ preobratilo u radnu snagu iste vrednosti (odnosno cene). Radnu snagu on proizvodno troši u procesu rada. Na kraju pet nedelja on ima proizvedenu vrednost od 1000£. Polovina od toga, 500£ jeste reprodukovana vrednost promenljivog kapitala izdatog na plaćanje radne snage. Druga polovina, 500£, jeste novoproizvedeni višak vrednosti. Ali petonedeljna radna snaga, u koju se jedan deo kapitala preobratio i time pretvorio u promenljiv kapital, takođe je izdata, potrošena, mada proizvodno. Rad koji je dejstvovao juče nije isti rad koji dejstvuje danas. Njegova vrednost plus višak vrednosti koji je on stvorio postoji sada kao vrednost jedne stvari koja se razlikuje od same radne snage, kao vrednost proizvoda. Ali time što se proizvod pretvara u novac može se onaj deo njegove vrednosti koji je jednak vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala ponovo razmeniti za radnu snagu i stoga ponovo funkcionisati kao promenljivi kapital. Okolnost što se s kapital-vrednošću koja nije samo reprodukovana nego i ponovo preobraćena u novčani oblik, zapošljavaju isti radnici, tj. isti nosioci radne snage, ovde nema značaja. Moguće je da u drugom obrtnom periodu kapitalista upotrebi nove radnike umesto starih.

Doista, u 10 petonedeljnih obrtnih perioda sukcesivno se izda na najamninu kapital od 5000£, a ne od 500£, koju najamninu opet radnici izdaju za životna sredstva. Ovako predujmljen kapital od 5000£ istrošio se; on više ne postoji. S druge strane, procesu proizvodnje sukcesivno se pripaja radna snaga u vrednosti od 5000£, a ne od 500£, i ona ne reprodukuje samo svoju vlastitu vrednost = 5000£, nego povrh toga proizvodi i višak vrednosti od 5000£. Promenljivi kapital od 500£, koji se preduima u drugom obrtnom periodu, nije identičan kapitalu od 500£ koji je predujmljen u prvom obrtnom periodu. Ovaj je istrošen, izdat na najamninu. Ali, on je *zamenjen* novim promenljivim kapitalom od 500£, koji je u prvom obrtnom

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 499.

periodu proizveden u robnom obliku, a onda ponovo pretvoren u novčani oblik. Ovaj novi novčani kapital od 500£ je, dakle, novčani oblik robne mase koja je novoproizvedena u prvom obrtnom periodu. Okolnost da se u rukama kapitaliste opet nalazi identična suma novca od 500£, tj. ne uzimajući u obzir višak vrednosti, upravo onoliko novčanog kapitala koliko je prvobitno predujmio, prikriva okolnost da on radi s novoproizvedenim kapitalom. (Što se tiče ostalih sastavnih delova vrednosti robnog kapitala, koji naknađuju postojane delove kapitala, njihova vrednost nije novoproizvedena, nego se samo izmenio oblik u kome ta vrednost egzistira.) — Uzmimo treći obrtni period. Ovde je očevidno da kapital od 500£, koji je po treći put predujmljen, nije stari, već novoproizveden kapital, jer on je novčani oblik robne mase proizvedene u drugom, a ne u prvom obrtnom periodu, tj. onog dela te robne mase čija je vrednost jednaka vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala. Robna masa proizvedena u prvom obrtnom periodu prodata je. Onaj deo njene vrednosti koji je jednak promenljivom delu vrednosti predujmljenog kapitala, preobraćen je u novu radnu snagu drugog obrtnog perioda i proizveo je novu robnu masu, koja je opet bila prodata, a od čije vrednosti jedan deo sačinjava kapital od 500£ predujmljen u trećem obrtnom periodu.

I tako u toku deset obrtnih perioda. Za njihovo vreme svakih 5 nedelja bacaju se na tržište novoproizvedene robne mase (čija se vrednost, ukoliko naknađuje promenljivi kapital, takođe nanovo proizvodi, a ne samo nanovo pojavljuje kao kod postojanog opticajnog dela kapitala), da bi se procesu proizvodnje neprekidno pripajala nova radna snaga.

Prema tome, ono što se postiže obrćući 10 puta predujmljeni promenljivi kapital od 500£ nije to što se taj kapital od 500£ može da troši proizvodno deset puta, ili što se promenljivi kapital, dovoljan za 5 nedelja, može primenjivati kroz 50 nedelja. Naprotiv, u 50 nedelja primenjuje se 10×500£ promenljivog kapitala, a kapital od 500£ uvek je dovoljan samo za 5 nedelja i mora se na kraju 5. nedelje zameniti novoproizvedenim kapitalom od 500£. To se u jednakoj meri dešava s kapitalom A i s kapitalom B. Ali tu počinje razlika.

Na kraju prvog perioda od 5 nedelja predujmili su i izdali, kako B tako A, promenljiv kapital od 500£. I B i A pretvorili su njegovu vrednost u radnu snagu i naknadili je onim delom vrednosti proizvoda, novoproizvedenog od ove radne snage, koji je jednak vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala od 500£. I za B kao i za A radna snaga nije samo naknadila novom vrednošću istoga iznosa vrednost izdatog promenljivog kapitala od 500£, nego je dodala i višak vrednosti — koji je po našoj pretpostavci iste veličine.

Ali kod B, proizvedena vrednost, koja naknađuje predujmljeni promenljivi kapital i koja njegovoj vrednosti dodaje višak vrednosti, ne nalazi se u obliku u kome može ponovo funkcionisati kao proizvodni, odnosno promenljivi kapital. Za A se ona nalazi u tome obliku. I do

kraja godine B ne drži u svojim rukama promenljivi kapital, izdat u prvih 5 nedelja, a onda sukcesivno izdavan svakih 5 nedelja, mada naknađen novoproizvedenom vrednošću plus višak vrednosti, u onom obliku u kome bi ponovo mogao funkcionisati kao proizvodni, odnosno promenljivi kapital. Njegova *vrednost*, istina, naknađena je novom vrednošću, ona je, dakle, obnovljena, ali *oblik* te vrednosti (ovde apsolutni oblik vrednosti, njen novčani oblik) nije obnovljen.

Za drugi period od 5 nedelja (i tako redom za svakih 5 nedelja u toku godine) mora, dakle, biti pripravno opet 500£, kao za prvi period. Ne uzev u obzir kredit, mora, dakle, na početku godine biti pripravno 5000£ kao latentan predujmljeni novčani kapital, mada se stvarno izdaju, preobraćaju u radnu snagu tek postepeno u toku godine.

Kod A je obrnuto; zato što je kružni tok, obrt predujmljenog kapitala, završen, nalazi se zamena vrednosti već po isteku prvih 5 nedelja u obliku u kome može pokrenuti novu radnu snagu za 5 nedelja: u svom prvobitnom novčanom obliku.

I kod A i kod B utroši se u drugom periodu od 5 nedelja nova radna snaga i izdaje nov kapital od 500£ na plaćanje ove radne snage. Životna sredstva radnika, plaćena s prvih 500£, nestala su; u svakom slučaju, njihova vrednost izgubila se iz ruku kapitaliste. S drugih 500£ kupuje se nova radna snaga, podižu se s tržišta nova životna sredstva. Ukratko, izdaje se nov kapital od 500£, a ne stari. Ali kod A ovaj novi kapital od 500£ je novčani oblik novoproizvedene vrednosti koja naknađuje ranije izdatih 500£. Kod B se ova naknada vrednosti nalazi u obliku u kome ne može funkcionisati kao promenljiv kapital. Ona je tu, ali ne u obliku promenljivog kapitala. Stoga radi produženja procesa proizvodnje mora za idućih 5 nedelja biti pripravan i predujmiti se dodatni kapital od 500£, u ovde neizbežnom novčanom obliku. Tako A i B u toku od 50 nedelja izdaju jednaku količinu promenljivog kapitala, plaćaju i troše jednaku količinu radne snage. Ali B nju mora platiti predujmljenim kapitalom koji je jednak njenoj celokupnoj vrednosti =5000£; dok A nju sukcesivno plaća stalno obnavljanim novčanim oblikom naknade vrednosti kapitala od 500£ koji on predujmljuje za svakih pet nedelja, a koja naknada vrednosti se proizvodi u toku svakih 5 nedelja. Ovde se, dakle, nikad ne preduima novčani kapital veći no što treba za 5 nedelja, tj. no što je onaj od 500£ koji je predujmljen za prvih 5 nedelja. Ovih 500£ dovoljno je za celu godinu. Stoga je jasno da se pri jednakom stepenu eksploatacije rada i jednakoj stvarnoj stopi viška vrednosti, godišnje stope viška vrednosti kod A i B moraju odnositi obrnuto veličinama promenljivih novčanih kapitala koji bi se morali predujmiti da bi se u toku godine pokrenula ista masa radne snage. A: $\frac{5000\,v}{500\,pr}$ =1000%, a B: $\frac{5000\,v}{5000\,pr}$ =100%. Ali 500_{pr}: 5000_{pr}=1 : 10=100%: 1000%.

Razlika potiče iz različnosti obrtnih perioda, tj. perioda u kojima

naknada vrednosti promenljivog kapitala primenjenog u određenom periodu vremena može ponovo funkcionisati kao kapital, dakle kao nov kapital. I kod B kao i kod A vrši se ista naknada vrednosti za promenljivi kapital koji je primenjen za vreme istih perioda. I priraštaj viška vrednosti isti je za vreme istih perioda. Ali kod B se svakih 5 nedelja, doduše, javlja naknada vrednosti od 500£ plus 500£ viška vrednosti, a ipak ova naknada vrednosti još ne predstavlja nov kapital, jer se ne nalazi u novčanom obliku. Kod A stara kapital-vrednost je ne samo naknađena novom nego je i ponovo uspostavljena u svom novčanom obliku; ona je, dakle, naknađena kao nov kapital, sposoban da funkcioniše.

Očigledno je da je za samu proizvodnju viška vrednosti sasvim indiferentna okolnost da li se naknada vrednosti ranije ili kasnije pretvara u novać, dakle u oblik u kome se promenljivi kapital predujmljuje. Ta proizvodnja zavisi od veličine primenjenog promenljivog kapitala i stepena eksploatacije rada. Međutim, pomenuta okolnost modifikuje veličinu novčanog kapitala koji se mora predujmiti da bi se u toku godine pokrenula određena količina radne snage, i zbog toga određuje godišnju stopu viška vrednosti.

III. Obrt promenljivog kapitala posmatran s društvenog stanovišta

Razgledajmo za časak stvar sa društvenog stanovišta. Neka jedan radnik staje 1£ nedeljno, a neka radni dan bude =10 sati. Kod A i kod B zaposleno je preko godine po 100 radnika (po 100£ nedeljno za 100 radnika čini za 5 nedelja 500£, a za 50 nedelja 5000£), i svaki radnik radi po 60 časova u nedelji od 6 dana. Dakle, 100 radnika nedeljno daju 6000 radnih časova, a u 50 nedelja 300 000 radnih časova. Ovu radnu snagu su A i B uzaptili i društvo je, dakle, ni na šta drugo ne može trošiti. Utoliko je stvar u društvenom pogledu jednaka kod A i B. Dalje: i kod A i kod B svakih 100 radnika dobija godišnje najamninu od 5000£ (dakle 200 radnika zajedno 10 000£), a uzima od društva za tu sumu životna sredstva. Utoliko je stvar u društvenom pogledu opet ista kod A i kod B. Pošto se radnici u oba slučaja plaćaju nedeljno, oni od društva uzimaju životna sredstva takođe nedeljno, za što u oba slučaja takođe nedeljno bacaju u promet novčani ekvivalenat. Ali tu počinje razlika.

Prvo. Novac koji radnik kod A baca u promet nije, kao za radnika kod B, samo novčani oblik za vrednost njegove radne snage (u stvari platežno sredstvo za njegov već dati rad); on je već od drugog obrtnog perioda računajući od otvaranja posla, novčani oblik *vrednosti koju je sam proizveo* (=cena radne snage plus višak vrednosti) u prvom obrtnom periodu, a kojom se plaća njegov rad u drugom obrtnom periodu. Kod B nije taj slučaj. U odnosu na radnika, novac je ovde,

doduše, platežno sredstvo za rad koji je on već dao, ali se taj dati rad ne plaća svojom vlastitom novčanom proizvedenom vrednošću (novčanim oblikom vrednosti koju je on sam proizveo). To može nastupiti tek počev od druge godine, kad se radnik kod B plaća unovčenom vrednošću koju je on sam proizveo prethodne godine.

Što je obrtni period kapitala kraći, što se, dakle, u što kraćim razmacima obnavljaju rokovi njegove reprodukcije u toku godine — to se brže promenljivi deo kapitala koji je kapitalista prvobitno predujmio u novčanom obliku pretvara u novčani oblik proizvedene vrednosti koju je radnik stvorio kao naknadu toga promenljivog kapitala (a koja, osim toga, sadrži i višak vrednosti); to je kraće, dakle, i vreme za koje kapitalista mora da preduima novac iz vlastitog fonda, to je, u odnosu prema datom obimu proizvodnje, manji kapital koji on uopšte predujmljuje; i to je srazmerno veća masa viška vrednosti koju u toku godine isteruje pri datoj stopi viška vrednosti, zato što tim češće može radnika ponovo kupiti i njegov rad pokrenuti novčanim oblikom njegove vlastite proizvedene vrednosti.

Kad je dat razmer proizvodnje, onda se srazmerno kratkoći obrtnog perioda smanjuje apsolutna veličina predujmljenog promenljivog novčanog kapitala (kao i uopšte opticajnog kapitala), i raste godišnja stopa viška vrednosti. Kad je data veličina predujmljenog kapitala, raste razmera proizvodnje, i zato, pri datoj stopi viška vrednosti, raste apsolutna masa viška vrednosti proizvedenog u jednom obrtnom periodu, istovremeno s podizanjem godišnje stope viška vrednosti, usled skraćenja perioda reprodukcije. Uopšte, iz dosadašnjeg istraživanja izlazi da se prema tome kakva je kad veličina obrtnog perioda ima predujmiti novčani kapital veoma različitog obima da bi se pokrenula ista masa proizvodnog opticajnog kapitala i ista masa rada pri istom stepenu njegove eksploatacije.

Drugo — a ovo je u vezi s prvom razlikom — radnik kod A, kao i onaj kod B, plaća životna sredstva koja kupuje promenljivim kapitalom koji se u njegovoj ruci pretvorio u prometno sredstvo. On pšenicu, npr., ne samo što uzima s tržišta nego je i naknađuje ekvivalentom u novcu. Ali pošto novac kojim radnik kod B plaća i nosi s tržišta svoja životna sredstva nije novčani oblik proizvedene vrednosti koju on preko godine baca na tržište, kao što je kod radnika kod A, to on prodavcu svojih životnih sredstava, istina, daje novac, ali ne daje robu — bilo sredstva za proizvodnju, bilo životna sredstva — koju bi ovaj mogao kupiti dobijenim novcem, što je kod A, naprotiv, slučaj. Stoga se sa tržišta izvlače radna snaga, životna sredstva za tu radnu snagu, stalni kapital u obliku sredstava za rad primenjenih kod B, i materije proizvodnje, a radi njihove naknade baca se na tržište ekvivalenat u novcu; ali se preko godine na tržište ne baca nikakav proizvod da bi se zamenili materijalni elementi proizvodnog kapitala koji su mu oduzeti. Ako društvo ne zamislimo kao kapitalističko, već kao komunističko, onda pre svega potpuno otpada novčani kapital, dakle otpadaju i

prerušavanja transakcija koja usled njega nastaju. Stvar se jednostavno svodi na to da društvo mora unapred izračunati koliko rada, sredstava za proizvodnju i životnih sredstava može bez ikakve štete da primeni na one poslovne grane koje, kao npr. gradnja železnica, ne daju za duže vreme, godinu ili više, ni sredstva za proizvodnju ni životna sredstva, niti ikakav koristan učinak, a ipak od celokupne godišnje proizvodnje odnose i rada, i sredstava za proizvodnju, i životnih sredstava. Naprotiv, u kapitalističkom društvu, gde se društveni razum ispoljava uvek tek post festum[1]*, mogu i moraju stalno nastupati veliki poremećaji. S jedne strane, pritisak na novčano tržište, dok, obrnuto, lakoća prometanja novca sa svoje strane izaziva masu ovakvih pothvata, dakle upravo okolnosti koje docnije izazivaju pritisak na novčano tržište. Novčano tržište je pod pritiskom zato što je ovde kroz dugi period vremena stalno potreban predujam novčanog kapitala u velikom razmeru, a da i ne govorimo o tome da industrijalci i trgovci novčani kapital, potreban za vođenje njihovog posla, bacaju u železničke špekulacije itd., a zamenjuju ga zajmovima na novčanom tržištu. — S druge strane, pritisak na raspoloživi proizvodni kapital društva. Pošto se s tržišta stalno izvlače elementi proizvodnog kapitala, a za njih se na tržište baca samo novčani ekvivalenat, to raste tražnja sposobna za plaćanje a da iz same sebe ne pruža nijedan elemenat ponude. Otuda podizanje cena kako životnih sredstava tako i materija proizvodnje. Tome treba dodati da se za to vreme redovno čine prevare, da se vrši velik prenos kapitala. Banda špekulanata, kontraktora, inženjera, advokata itd. obogaćuje se. Oni prouzročavaju jaku potrošnu tražnju na tržištu; uporedo s tim dižu se najamnine. U pogledu životnih sredstava, ovim se svakako daje podstrek i poljoprivredi. Ali pošto se ova životna sredstva ne mogu najednom, u toku godine, uvećati, raste njihov uvoz, kao i uopšte uvoz egzotičnih sredstava ishrane (kave, šećera, vina itd.) i luksuznih predmeta. Otuda u tome delu uvoznog posla preteran uvoz i špekulacija. S druge strane, u granama industrije u kojima se proizvodnja brzo može uvećati (prava manufaktura, rudarstvo itd.), dizanje cena izaziva iznenadno proširenje poslova, kome ubrzo sledi slom. Isto dejstvo imamo i na tržištu rada, da bi se velike mase latentnog relativno suvišnog stanovništva, pa čak i zaposlenih radnika, privukle u nove poslovne grane. Uopšte, ovakva preduzeća u velikom razmeru, kao železnice, odvlače sa tržišta određenu količinu snaga, koja može poticati samo iz izvesnih grana, kao poljoprivrede itd., gde se upotrebljavaju isključivo snažni momci. To se dešava još i onda kad su nova preduzeća već postala stalnom poslovnom granom, te se već obrazovala nomadska radnička klasa koja je za nju potrebna. Na primer, čim se odjednom grade železnice u razmeru iznad prosečnog. Tada se apsorbuje jedan deo rezervne radničke armije, čiji je pritisak najamninu držao nisko. Nastaje opšte dizanje najamnina, čak

[1]* naknadno

i u onim delovima tržišta rada u kojima su radnici i dotad bili dobro zaposleni. To traje dotle dok neizbežni slom ponovo ne oslobodi rezervnu armiju radnika, a najamnine se opet ne srozaju na minimum i ispod njega.[32]

Ukoliko veća ili manja dužina obrtnog perioda zavisi od radnog perioda u pravom smislu, tj. perioda potrebnog da se proizvod dogotovi za tržište, počiva ona na datim materijalnim uslovima proizvodnje različitih uložaka kapitala, uslovima koji u poljoprivredi imaju više karakter prirodnih uslova proizvodnje, dok se u manufakturi i najvećem delu ekstraktivne industrije menjaju s društvenim razvitkom samog procesa proizvodnje.

Ukoliko dužina radnog perioda počiva na veličini liferacija (na kvantitativnom obimu u kome se proizvod kao roba po pravilu baca na tržište), ima ona konvencionalan karakter. Ali sama konvencija ima kao materijalnu podlogu razmer proizvodnje, te je zbog toga slučajna samo kad se razmatra u pojedinostima.

Naposletku, ukoliko dužina obrtnog perioda zavisi od dužine prometnog perioda, ovaj je, doduše, jednim delom uslovljen stalnim menjanjem tržišnih konjunktura, većom ili manjom lakoćom prodaje, i nužnošću koja otud potiče da se proizvod delimično baca na bliža ili dalja tržišta. Ne uzimajući u obzir obim tražnje uopšte, glavnu ulogu igra ovde kretanje cena, pošto se prodaja namerno ograničava kad cene padaju, dok se proizvodnja nastavlja. Obrnuto je kad se cene dižu; tu proizvodnja i prodaja idu ukorak ili se može prodavati unapred. Ipak se kao prava materijalna osnovica ima smatrati stvarna udaljenost sedišta proizvodnje od tržišta prodaje.

Proda se, npr., engleska pamučna tkanina ili pređa za Indiju. Neka trgovac izvoznik plati engleskog pamučnog fabrikanta. (Izvoznik trgovac čini to s voljom samo pri dobrom stanju novčanog tržišta. Čim sam fabrikant svoj novčani kapital naknađuje putem kreditnih operacija, stvari se već okreću rđavo). Izvoznik prodaje svoju pamučnu robu docnije na indijskom tržištu, odakle mu se vraća njegov predujmljeni kapital. Do toga povratka stvar je potpuno onakva kakva je u slučaju gde je zbog dužine radnog perioda nužan predujam novog novčanog

[32] U rukopisu je ovde ubačena sledeća zabeleška za kasniju razradu: »Protivrečnost u kapitalističkom načinu proizvodnje: radnici su, kao kupci robe, važni za tržište. Ali kapitalističko društvo teži da ih kao prodavce svoje robe — radne snage — ograniči na minimum njene cene. — Dalja protivrečnost: epohe u kojima kapitalistička proizvodnja napreže sve svoje potencije redovno se pokazuju kao epohe hiperprodukcije, jer se proizvodne potencije nikad ne mogu tako široko primeniti da se sve veća količina vrednosti ne samo proizvede već i realizuje, a prodaja roba, realizacija robnog kapitala, dakle i viška vrednosti, ograničena je ne potrošačkim potrebama društva uopšte, nego potrošačkim potrebama jednog društva čija je velika većina uvek siromašna i mora uvek ostati siromašna. Ali ovo spada tek u sledeći odeljak.«

kapitala da bi se proces proizvodnje održao u toku u datom razmeru. Novčani kapital, kojim fabrikant plaća svoje radnike i isto tako obnavlja ostale elemente svog opticajnog kapitala, nije novčani oblik pređe koju je on proizveo. To može biti slučaj tek kad se vrednost te pređe vrati u Englesku u novcu ili proizvodu. On je dodatni kapital kao i ranije. Razlika je samo u tome što ga umesto fabrikanta preduima trgovac, a i ovome je možda došao putem kreditnih operacija. Isto tako nije ni pre no što se taj novac baci na tržište, niti istovremeno s tim, bačen na englesko tržište neki dodatni proizvod koji se tim novcem može kupiti i ući u proizvodnu ili individualnu potrošnju. Ako ovo stanje nastupi za duže vreme i u većem razmeru, ono mora izazvati iste posledice kao ranije produženi radni period.

Moguće je, međutim, da se pređa opet u samoj Indiji proda na kredit. S tim kreditom se u Indiji kupuje proizvod i šalje u Englesku kao retur, ili se remituje menica na taj iznos. Ako se to stanje produži, nastupiće pritisak na indijsko novčano tržište, čije povratno dejstvo na Englesku može ovde izazvati krizu. Sa svoje strane, ova kriza, čak i kad je spojena s izvozom plemenitih metala u Indiju, izaziva u ovoj poslednjoj zemlji novu krizu, usled bankrotstva engleskih trgovačkih kuća i njihovih indijskih filijala, kojima su indijske banke davale kredit. Tako nastaje istovremena kriza kako na tržištu za koje je trgovinski bilans *pasivan*, tako i na onom za koje je *aktivan*. Ova pojava može biti još složenija. Engleska je, npr., poslala u Indiju srebrne poluge, ali sad engleski poverioci uteruju tamo svoja potraživanja, i Indija će uskoro morati da vrati u Englesku svoje srebrne poluge.

Moguće je da se izvozna trgovina za Indiju i uvozna trgovina iz Indije otprilike izjednače, mada će poslednja (izuzev osobite okolnosti, kao poskupljenje pamuka itd.) u svome obimu biti određena i stimulisana onom prvom. Trgovinski bilans između Engleske i Indije može izgledati izravnat ili pokazivati samo slaba kolebanja na jednu ili drugu stranu. Ali čim u Engleskoj izbije kriza, pokazuje se da u Indiji leže neprodate pamučne robe (dakle nisu se iz robnog kapitala pretvorile u novčani kapital — sa ove strane hiperprodukcija), a s druge strane, da u Engleskoj ne samo leže neprodate zalihe indijskih proizvoda nego i da velik deo prodatih i potrošnih količina još nikako nije plaćen. Stoga ono što se javlja kao kriza na novčanom tržištu u stvari izražava anomalije u samom procesu proizvodnje i reprodukcije.

Treće. U odnosu na sam primenjeni opticajni kapital (promenljivi kao i postojani), dužina obrtnog perioda, ukoliko potiče iz dužine radnog perioda, izaziva ovu razliku: kad imamo više obrta godišnje, jedan elemenat promenljivog ili postojanog opticajnog kapitala može biti dat njegovim vlastitim proizvodom, kao kod proizvodnje uglja, konfekcije odela itd. U drugom slučaju ne, bar ne u toku godine.

GLAVA SEDAMNAESTA

Promet viška vrednosti

Napred smo videli da različnost u obrtnom periodu rađa različnost u godišnjoj stopi viška vrednosti, čak i onda kad masa godišnje proizvedenog viška vrednosti ostaje jednaka.

Ali nužno dolazi do različnosti još i u kapitalizovanju viška vrednosti, u akumulaciji, a utoliko, pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti, i u masi viška vrednosti, koja se proizvede u toku godine.

Sad prvo napominjemo da kapital A (u primeru u prethodnoj glavi) ima tekući periodični dohodak, dakle da, izuzev obrtni period na početku posla, svoju sopstvenu potrošnju u toku godine podmiruje iz svoje proizvodnje viška vrednosti, a ne mora je preduimati iz sopstvenog fonda. Kod B se, naprotiv, dešava ovo drugo. Istina, on proizvodi u istim periodima isto toliko viška vrednosti kao A, ali višak vrednosti nije realizovan, pa se stoga ne može utrošiti ni individualno ni proizvodno. Ukoliko dolazi u obzir individualna potrošnja, višak vrednosti se anticipira. Fond za ovo mora biti predujmljen.

Sad se i onaj deo proizvodnog kapitala koji je teško utvrditi, naime dodatni kapital potreban za opravku i održavanje stalnog kapitala, pokazuje u novom svetlu.

Kod A se taj deo kapitala — sav ili većim delom — ne preduima u početku proizvodnje. On ne mora biti raspoloživ, čak ga uopšte ne mora biti. On proističe iz samog posla neposrednim pretvaranjem viška vrednosti u kapital, tj. njegovom direktnom primenom kao kapitala. Deo viška vrednosti, koji se preko godine ne samo periodično proizvodi nego i realizuje, može pokrivati troškove potrebne za opravku itd. Tako putem kapitalizovanja jednog dela viška vrednosti samo preduzeće u toku posla stvara deo kapitala potrebnog za vođenje posla u njegovom prvobitnom razmeru. Za kapitalistu B to je nemoguće. Dotični deo kapitala mora kod njega sačinjavati deo prvobitno predujmljenog kapitala. U oba slučaja taj deo kapitala figurisaće u knjigama kapitaliste kao predujmljen kapital, što on i jeste, pošto po našoj pretpostavci sačinjava deo proizvodnog kapitala potrebnog da se posao vodi u datom razmeru. Ali ogromna je razlika iz kojeg se fonda on preduima. Kod B on je doista deo kapitala koji se prvobitno mora predujmiti,

ili biti na raspolaganju. Kod A je, naprotiv, deo viška vrednosti, koji se primenjuje kao kapital. Ovaj poslednji slučaj pokazuje nam kako ne samo akumulisani kapital nego i deo prvobitno predujmljenog kapitala može biti samo kapitalizovani višak vrednosti.

Čim se tu umeša razvitak kredita, odnos prvobitno predujmljenog kapitala i kapitalizovanog viška vrednosti zapliće se još više. Na primer, A uzajmljuje od bankara C deo proizvodnog kapitala kojim otpočinje posao ili kojim ga preko godine nastavlja. On od početka nema sopstvenog kapitala koji bi bio dovoljan za vođenje posla. Bankar C pozajmljuje mu sumu koja se sastoji samo iz viška vrednosti koji su industrijalci D, E, F itd. deponovali kod njega. Sa stanovišta industrijalca A još se ne radi o akumulisanom kapitalu. Ali za D, E, F itd., A je u stvari samo agent koji kapitalizuje višak vrednosti koji su oni prisvojili.

U XXII glavi I knjige videli smo da je akumulacija, pretvaranje viška vrednosti u kapital, po svojoj realnoj sadržini proces reprodukcije u proširenom razmeru, bilo da se to proširenje izražava ekstenzivno u obliku dodavanja novih fabrika starim, bilo u intenzivnom proširivanju dotadašnjeg preduzeća.

Proširenje razmera proizvodnje može ići u manjim dozama, upotrebom dela viška vrednosti na poboljšanja koja ili samo podižu proizvodnu snagu primenjenog rada, ili ujedno dopuštaju da ona bude intenzivnije eksploatisana. Ili pak, gde radni dan nije zakonski ograničen, dovoljan je dodatni izdatak opticajnog kapitala (u materijama proizvodnje i najamnini) da se uveća razmer proizvodnje a da se ne uveća stalni kapital, čiji se dnevni period upotrebe na taj način samo produžuje, dok se njegov obrtni period u odgovarajućoj meri skraćuje. Ili, kapitalizovani višak vrednosti može, kad su povoljne konjunkture tržišta, dopustiti špekulacije sirovinama, operacije za koje prvobitno predujmljeni kapital ne bi bio dovoljan itd.

Međutim, jasno je da će tamo gde veći broj obrtnih perioda donosi sa sobom češću realizaciju viška vrednosti u toku godine, nastupiti periodi kad se neće moći ni produžiti radni dan, ni izvesti pojedinačna poboljšanja; dok je, s druge strane, uvećanje celog posla u proporcionalnom razmeru, delom putem uvećanja cele osnovice posla, npr. zgrada, delom uvećanjem fonda rada, kao u poljoprivredi, moguće samo u izvesnim širim ili užim granicama, a uz to zahteva i takav obim dodatnog kapitala kakav se može dati samo višegodišnjom akumulacijom viška vrednosti.

Prema tome, pored stvarne akumulacije ili pretvaranja viška vrednosti u proizvodni kapital (i odgovarajuće reprodukcije u proširenom razmeru) ide i akumulacija novca, prikupljanje jednog dela viška vrednosti kao latentnog novčanog kapitala, koji tek docnije, čim dostigne izvestan obim, treba da funkcioniše kao aktivan dodatni kapital.

Tako se stvar predstavlja sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste. Ali s razvitkom kapitalističke proizvodnje razvija se istovremeno i

kreditni sistem. Novčani kapital koji jedan kapitalista još ne može da primeni u svom sopstvenom poslu primenjuju drugi kapitalisti, od kojih on za ovo dobija kamate. On funkcioniše za njega kao novčani kapital u specifičnom smislu, kao vrsta kapitala koja se razlikuje od proizvodnoga. Ali on dejstvuje kao kapital u tuđoj ruci. Jasno je da sa češćom realizacijom viška vrednosti i rastućim razmerom u kome se on proizvodi, raste srazmera u kojoj se nov novčani kapital ili novac kao kapital baca na novčano tržište, a odatle bar većim delom opet apsorbuje za proširenu proizvodnju.

Najprostiji oblik u kome se ovaj dodatni latentni novčani kapital može predstaviti jeste oblik blaga. Moguće je da je ovo blago dodatno zlato ili srebro dobijeno neposredno ili posredno u razmeni sa zemljama koje proizvode plemenite metale. A samo na ovaj način raste novčano blago unutar neke zemlje u apsolutnom smislu. S druge strane moguće je — a to je većina slučajeva — da ovo blago nije ništa drugo do novac oduzet unutrašnjem prometu, a koji je u rukama pojedinih kapitalista dobio oblik blaga. Zatim je mogućno da ovaj latentni novčani kapital postoji samo u vrednosnim znacima — ovde mi još ne uzimamo u obzir kreditni novac — ili u prostim potraživanjima (pravnim osnovima), koja su utvrđena legalnim dokumentima, kapitalistâ na treća lica. U svima ovim slučajevima, ma kakav bio oblik egzistencije ovog dodatnog novčanog kapitala, on, ukoliko je kapital in spe[1]*, ne predstavlja ništa drugo do dodatne i u rezervi držane pravne osnove kapitalista na buduću, dodatnu godišnju proizvodnju društva.

»Masa stvarno akumulisanog bogatstva, posmatranog u njegovoj veličini... tako je sasvim beznačajna kad se uporedi s proizvodnim snagama društva kome ono pripada, ma kakav bio stupanj njegove civilizacije; ili kad se uporedi ma i samo sa stvarnom potrošnjom tog istog društva za malo godina; tako beznačajna da bi trebalo da glavna pažnja zakonodavaca i političkih ekonomista bude upravljena na proizvodne snage i njihov budući slobodni razvitak, a ne, kao dosad, samo na akumulisano bogatstvo, koje frapira pogled. Kudikamo najveći deo takozvanog akumulisanog bogatstva samo je nominalan i ne sastoji se iz stvarnih predmeta, brodova, kuća, pamučne robe, melioracija zemljišta, nego iz golih pravnih osnova, pravnih zahteva na buduće godišnje proizvodne snage društva, pravnih osnova koji su stvoreni i ovekovečeni sredstvima ili institucijama nesigurnosti... Upotreba ovakvih artikala (akumulacije fizičkih stvari ili pravo bogatstvo) kao prosto sredstvo kojim bi njihovi vlasnici prisvojili bogatstvo koje buduće proizvodne snage društva tek treba da stvore, bila bi im postepeno oduzeta prirodnim zakonima raspodele bez primene nasilja; uz pomoć kooperativnog rada (co-operative labour) ona bi im bila oduzeta za malo godina.« (William Thompson, *Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*, London 1850, str. 453. — Ova knjiga izišla je prvi put 1824.)

---

[1]* budući, u budućnosti

»Malo se pomišlja na to, a većina čak i ne sluti, koliko je krajnje sitna srazmera u kojoj, bilo po masi ili snazi dejstva, stoje faktične akumulacije društva prema ljudskim proizvodnim snagama, pa čak i prema običnoj potrošnji jedne jedine generacije ljudi samo kroz mali broj godina. Razlog je očigledan, ali je dejstvo veoma štetno. Bogatstvo koje se utroši u toku jedne godine gubi se svojom upotrebom; ono stoji pred očima samo jedan trenutak i čini utisak samo dok se uživa ili troši. Ali pred našim očima od našeg detinjstva do starosti kao trajni spomenik čovekovih napora stoji onaj deo bogatstva koji se samo lagano može potrošiti — nameštaj, mašine, zgrade. Na osnovu poseda ovog stalnog, trajnog, sporo trošenog dela javnog bogatstva — zemljišta i sirovina na kojima se radi, alata kojima se radi, kuća koje za vreme rada daju krov — na osnovu toga poseda gospodare vlasnici tih predmeta na svoju sopstvenu korist godišnjim proizvodnim snagama svih stvarno proizvodnih radnika društva, ma kako ovi predmeti mogli biti beznačajni u odnosu prema proizvodima toga rada koji se neprekidno vraćaju. Stanovništvo Britanije i Irske iznosi 20 miliona; prosečni utrošak svakog pojedinca, čoveka, žene, deteta, verovatno je oko 20£, što ukupno čini bogatstvo od nekih 400 miliona £ godišnje utrošenog proizvoda rada. Celokupan iznos akumulisanog kapitala ovih zemalja ne premašuje, prema proceni, 1200 miliona, ili trostruki godišnji proizvod rada; pri jednakoj podeli 60£ na glavu. Ovde se više radi o srazmeri negoli o više ili manje tačnim apsolutnim iznosima tih procenjenih suma. Kamate ovog celokupnog kapitala bile bi dovoljne da celokupno stanovništvo održe otprilike dva meseca u godini na njegovom sadašnjem nivou života, a sam celokupni akumulisani kapital (kad bi se mogli naći kupci) mogao bi ga bez rada izdržavati čitave tri godine! A na kraju toga vremena, bez kuća, bez odela i hrane, ono bi moralo pomreti od gladi, ili pak postati robljem onih koji su ga kroz tri godine izdržavali. Kao što se tri godine odnose prema veku *jedne* zdrave generacije, recimo prema 40 godina, tako se odnosi i veličina i značaj stvarnog bogatstva, akumulisani kapital čak i najbogatije zemlje, prema njenoj proizvodnoj snazi, prema proizvodnim snagama jedne jedine ljudske generacije; ne prema onome što bi one mogle proizvoditi pod razumnim merama jednake sigurnosti, a osobito uz kooperativni rad, nego prema onom što one stvarno apsolutno proizvode pod manjkavim i obeshrabrujućim uslovima sigurnosti!... I da bi se ova prividno golema masa postojećeg kapitala, ili, bolje reći, komanda i monopol stečeni pomoću njega nad proizvodima godišnjeg rada, održali i ovekovečili u svom sadašnjem stanju prisilne podele, treba da se ovekoveče sva grozna mašinerija, poroci, zločini i patnje nesigurnosti. Ništa se ne može akumulisati a da prvo ne budu zadovoljene preke potrebe, i velika reka ljudskih naklonosti teče prema uživanjima; otuda srazmerno neznatan iznos stvarnog društvenog bogatstva u svakom datom trenutku. To je večni kružni tok proizvodnje i potrošnje. U ovoj ogromnoj masi godišnje proizvodnje i potrošnje jedva da bi se osetilo nedostajanje one šake stvarne akumulacije; pa ipak glavna pažnja nije upravljena na onu masu proizvodne snage, nego na ovu šaku akumulacije. Ali, na ovu šaku stavio je zabranu mali broj ljudi i pretvorio je u oruđe prisvajanja proizvoda rada velike mase, proizvoda koji se vraćaju stalno svake godine. Otuda odlučujuća važnost ovakvog oruđa za taj mali broj... Sada se otprilike trećina godišnjeg nacionalnog proizvoda oduzima od proizvođača pod imenom javnih tereta, i neproizvodno troši od ljudi koji za to ne daju nikakav ekvivalenat, tj. ekvivalenat koji bi proizvođačima važio kao takav... Oči gomile

začuđeno gledaju na akumulisane mase, osobito kad su koncentrisane u rukama malog broja ljudi. A mase koje se preko godine proizvedu prohujavaju kao večni i nebrojeni talasi neke silne reke, i gube se nepovratno u okeanu potrošnje. Pa ipak, ova večita potrošnja je uslov ne samo svih uživanja, nego i egzistencije čitavog ljudskog roda. Predmetom razmišljanja trebalo bi u prvom redu učiniti količinu i raspodelu ovog godišnjeg proizvoda. Stvarna akumulacija je potpuno sekundarnog značaja, a i taj značaj dobija gotovo isključivo svojim uticajem na raspodelu godišnjeg proizvoda... Stvarna akumulacija i raspodela posmatraju se ovde« (u Thompsonovom spisu) »stalno u odnosu i podređenosti prema proizvodnoj snazi. Gotovo u svima drugim sistemima proizvodna snaga posmatrana je u odnosu i podređenosti prema akumulaciji i prema ovekovečenju postojećeg načina raspodele. U poređenju sa održanjem ovog postojećeg načina raspodele, drži se da ne vredi ni osvrnuti se na bedu koja se stalno vraća, ili na dobrobit čitavog ljudskog roda. Ovekovečiti rezultate nasilja, prevare i slučaja — eto, to je nazvano sigurnošću, a održanju ove lažne sigurnosti nemilosrdno su žrtvovane sve proizvodne snage ljudskog roda.« (*Isto*, str. 440 - 443.)

Za reprodukciju su mogućna samo dva normalna slučaja, izuzimajući poremećaje koji koče čak i reprodukciju u datom razmeru.

Ili se vrši reprodukcija u prostom razmeru.

Ili se vrši kapitalizovanje viška vrednosti, akumulacija.

I. Prosta reprodukcija

Kod proste reprodukcije, vlasnici, kapitalisti, troše individualno, tj. neproizvodno, višak vrednosti koji se proizvodi ili realizuje za godinu dana ili periodično u više obrta preko godine.

Okolnost da se vrednost proizvoda jednim delom sastoji iz viška vrednosti, a drugim iz onog dela vrednosti koji se sastoji iz promenljivog kapitala koji je u njemu reprodukovan, plus postojani kapital koji je u njemu utrošen, apsolutno ni u čemu ne menja ni količinu ni vrednost celokupnog proizvoda, koji kao robni kapital stalno ulazi u promet i isto tako se stalno iz njega izvlači da bi otišao u proizvodnu ili individualnu potrošnju, tj. da bi poslužio kao sredstvo proizvodnje ili potrošnje. Ne uzimajući u obzir postojani kapital, ovo utiče jedino na raspodelu godišnjeg proizvoda između radnika i kapitalista.

Stoga, čak i kad pretpostavimo prostu reprodukciju, mora jedan deo viška vrednosti stalno postojati u novcu, a ne u proizvodu, jer se inače ne bi mogao u svrhu potrošnje pretvarati od novca u proizvod. Ovde imamo da produžimo ispitivanje ovog pretvaranja viška vrednosti iz njegovog prvobitnog robnog oblika u novac. Radi uprošćenja stvari, pretpostavićemo najjednostavniji oblik problema, naime isključivi opticaj metalnog novca, novca koji je stvarni ekvivalenat.

Po zakonima koje smo izložili za prost robni promet (knj. I, gl. III[1]*) masa novca koji se nalazi u nekoj zemlji mora biti dovoljna ne samo za prometanje robe. Ona mora biti dovoljna za kolebanja novčanog opticaja, koja delom potiču iz fluktuacija u brzini prometa, delom iz promene robnih cena, a delom iz različnih i promenljivih srazmera u kojima novac funkcioniše kao platežno sredstvo ili kao prometno sredstvo u užem smislu. Srazmera u kojoj se postojeća novčana masa cepa na blago i opticajni novac stalno se menja, ali masa novca je stalno jednaka sumi novca koji postoji kao blago i kao opticajni novac. Ova novčana masa (masa plemenitog metala) je društveno blago koje je postepeno akumulisano. Ukoliko se deo toga blaga istroši rabaćenjem, mora se svake godine opet naknaditi, kao i svaki drugi proizvod. To se u stvarnosti događa neposrednom ili posrednom razmenom jednog dela godišnjeg zemaljskog proizvoda s proizvodom zemalja koje proizvode zlato i srebro. Međutim, ovaj internacionalni karakter ove transakcije prikriva njen jednostavni tok. Stoga, da bismo problem sveli na njegov najjednostavniji i najprovidniji izraz, moramo pretpostaviti da se proizvodnja zlata i srebra vrši u samoj zemlji, dakle da proizvodnja zlata i srebra čini deo celokupne društvene proizvodnje unutar svake zemlje.

Ako izuzmemo zlato ili srebro proizvedeno za luksuzne artikle, minimum njihove godišnje proizvodnje mora biti jednak habanju metalnog novca usled godišnjeg novčanog prometa. Zatim: ako raste suma vrednosti robne mase koja se godišnje proizvede i cirkuliše, onda mora rasti i godišnja proizvodnja zlata i srebra, ukoliko se uvećana suma vrednosti roba u prometu i novčana masa potrebna za njihov promet (i odgovarajuće obrazovanje blaga) ne kompenzira većom brzinom novčanog opticaja i obimnijim funkcionisanjem novca kao platežnog sredstva, tj. većim uzajamnim saldiranjem kupovina i prodaja bez posredstva stvarnog novca.

Deo društvene radne snage i deo društvenih sredstava za proizvodnju mora se, dakle, svake godine utrošiti na proizvodnju zlata i srebra.

Pri našoj pretpostavci proste reprodukcije, kapitalisti koji se bave proizvodnjom zlata i srebra bave se njome samo u granicama prosečnog godišnjeg habanja i time prouzrokovane prosečne godišnje potrošnje zlata i srebra; svoj višak vrednosti, koji po pretpostavci troše godišnje ne kapitalizujući nijedan njegov deo, oni neposredno bacaju u promet u novčanom obliku, koji je za njih naturalni oblik, a ne kao u drugim granama proizvodnje preobraženi oblik proizvoda.

Zatim: što se tiče najamnine — novčanog oblika u kome se predujmljuje promenljivi kapital — to se ovde ni ona ne naknađuje prodajom proizvoda, njegovim pretvaranjem u novac, nego proizvodom čiji je prirodni oblik unapred novčani oblik.

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 130 - 133.

Naposletku, to je i sa onim delom proizvoda plemenitih metala koji je jednak vrednosti periodično potrošenog postojanog kapitala, kako postojanog opticajnog, tako i postojanog stalnog kapitala potrošenog u toku godine.

Posmatrajmo kružni tok, odnosno obrt kapitala uloženog u proizvodnju plemenitog metala, isprva u obliku $N—R...P...N'$. Ukoliko se R u $N—R$ ne sastoji samo iz radne snage i sredstava za proizvodnju, nego i iz stalnog kapitala, od kojega se samo deo vrednosti utrošio u P, jasno je da je N'—proizvod—novčana suma jednaka promenljivom kapitalu predujmljenom u najamninu, plus opticajni postojani kapital predujmljen u sredstva za proizvodnju, plus deo vrednosti porabaćenog stalnog kapitala, plus višak vrednosti. Ako bi ova suma bila manja, pri nepromenjenoj opštoj vrednosti zlata, onda bi rudničko preduzeće bilo neproizvodno ili bi se — ako je to opšti slučaj — vrednost zlata ubuduće podigla u poređenju s robom čija se vrednost nije promenila; tj. cene roba bi pale, prema tome bi ubuduće novčana suma predujmljena u $N—R$ bila manja.

Ako prvo posmatramo samo opticajni deo kapitala predujmljenog u N, polaznoj tački procesa $N—R...P...N'$, videćemo da se određena novčana suma preduima, baca u promet, radi plaćanja radne snage i kupovine materijala proizvodnje. Ali se kružnim tokom *ovoga* kapitala ta suma ne izvlači opet iz prometa da bi se ponovo ubacila u njega. Proizvod je već u svom prirodnom obliku novac; nije ga, dakle, potrebno tek razmenom, prometnim procesom, pretvoriti u novac. Iz procesa proizvodnje on ne ulazi u prometnu oblast u obliku robnog kapitala koji treba da se pretvori u novčani kapital, nego kao novčani kapital koji treba ponovo da se pretvori u proizvodni kapital, tj. koji ponovo treba da kupi radnu snagu i materije proizvodnje. Novčani oblik opticajnog kapitala utrošenog na radnu snagu i materije proizvodnje ne naknađuje se prodajom proizvoda, već samim prirodnim oblikom proizvoda, dakle ne ponovnim izvlačenjem njegove vrednosti iz prometa u novčanom obliku, nego dodatnim, novoproizvedenim novcem.

Uzmimo da je taj opticajni kapital = 500£, obrtni period = 5 nedelja, radni period = 4 nedelje, prometni period samo = 1 nedelju. Za pet nedelja novac se unapred mora predujmiti delom u produkcionoj rezervi, a delom mora biti pripremljen da se malo-pomalo isplati na najamnine. Na početku 6. nedelje vratilo se 400£, a 100£ se oslobodilo. To se stalno ponavlja. Ovde će se, kao i ranije, 100£ nalaziti u obliku oslobođenog novca kroz izvesno vreme obrta. Ali one se sastoje iz dodatnog novoproizvedenog novca, sasvim kao i ostalih 400£. Ovde smo imali 10 obrta godišnje, a proizvedeni godišnji proizvod je = 5000£ zlata. (Prometni period ovde ne potiče od vremena koje se troši na pretvaranje robe u novac, već od vremena koje se troši na pretvaranje novca u elemente proizvodnje.)

Kod svakog drugog kapitala od 500£ koji se obrće pod istim uslovima stalno obnavljani novčani oblik je preobraženi oblik proizvedenog robnog kapitala koji se svake 4 nedelje baca u promet i koji svojom prodajom — dakle periodičnim izvlačenjem novčane količine u čijem je obliku prvo ušao u proces — stalno iznova opet dobija ovaj novčani oblik. Ovde se, naprotiv, u svakom obrtnom periodu baca u promet nova dodatna novčana masa od 500£ iz samog procesa proizvodnje, da bi se iz prometa stalno izvlačile materije proizvodnje i radna snaga. Ovaj novac bačen u promet ne izvlači se opet iz njega kružnim tokom ovog kapitala, nego se još uvećava novim masama zlata koje se stalno proizvode.

Ako posmatramo promenljivi deo ovog opticajnog kapitala i uzmemo, kao gore, da je =100£, to bi u običnoj robnoj proizvodnji ovih 100£ pri deset obrta bilo dovoljno za stalno plaćanje radne snage. Ovde, u proizvodnji novca, takođe je dovoljna ista suma; ali vraćenih 100£, kojima se plaća radna snaga u periodima od po 5 nedelja, nisu preobraženi oblik njenog proizvoda, već su deo samog njenog stalno obnavljanog proizvoda. Proizvođač zlata plaća svoje radnike neposredno jednim delom zlata koje su oni sami proizveli. Zbog toga se 1000£, koje se ovako godišnje predujmljuju u radnu snagu, a od strane radnika bacaju u promet, ne vraćaju na svoju polaznu tačku putem prometa.

Zatim, što se tiče stalnog kapitala — on pri započinjanju posla zahteva da se izda, dakle da se baci u promet veći novčani kapital. Kao svaki stalni kapital, on se vraća samo deo po deo u toku više godina. Ali se on vraća kao neposredni komad proizvoda, zlata, a ne prodajom proizvoda i njegovim pozlaćivanjem putem prodaje. On, dakle, postepeno dobija svoj novčani oblik nagomilavanjem odgovarajućeg dela proizvoda, a ne izvlačenjem novca iz prometa. Ovako ponovo uspostavljeni novčani kapital nije novčana suma koja se postepeno izvlači iz prometa radi izravnanja novčane sume koja je u nj prvobitno bila ubačena za stalni kapital; on je dodatna masa novca.

Naposletku, što se tiče viška vrednosti, i on je jednak delu novog zlatnog proizvoda koji se u svakom novom obrtnom periodu baca u promet da bi se po našoj pretpostavci utrošio neproizvodno, da bi otišao na plaćanje životnih sredstava i luksuznih predmeta.

Ali, prema pretpostavci, cela ova godišnja proizvodnja zlata — koja s tržišta stalno izvlači radnu snagu i materije proizvodnje, ali ne i novac, a na tržište stalno donosi dodatni novac — zamenjuje samo ono zlato koje se u toku godine pohabalo, dakle samo održava u punom broju onu društvenu novčanu masu koja, mada u promenljivim srazmerama, stalno postoji u obliku blaga i u obliku novca koji optiče.

Po zakonu robnog prometa, novčana masa mora biti jednaka novčanoj masi potrebnoj za promet, plus izvesna količina novca koja se nalazi u obliku blaga i koja se, prema sužavanju ili širenju prometa, uvećava ili smanjuje, a osobito pak služi i za obrazovanje potrebnih rezervnih fondova platežnih sredstava. Ono što se mora platiti u novcu —

ukoliko se plaćanja ne prebijaju — jeste vrednost roba. Što se deo ove vrednosti sastoji iz viška vrednosti, tj. što on prodavca robe nije stao ništa, ne menja stvar apsolutno ni u čemu. Uzmimo da su svi proizvođači samostalni vlasnici svojih sredstava za proizvodnju, dakle da se promet vrši među samim neposrednim proizvođačima. Ne uzimajući u obzir postojani deo njihovog kapitala, mogao bi se onda njihov godišnji višak proizvoda, radi analogije s kapitalističkim stanjem, podeliti na dva dela: na deo *a*, koji zamenjuje samo njihova potrebna životna sredstva, i deo *b*, koji delimično utroše na luksuzne predmete, a delom upotrebljavaju na proširenje proizvodnje. U tom slučaju *a* zastupa promenljivi kapital, *b* višak vrednosti. Ali ovakva podela ostala bi bez ikakva uticaja na veličinu novčane mase potrebne za promet celokupnog njihovog proizvoda. Pri inače nepromenjenim okolnostima, vrednost robne mase koja se nalazi u prometu bila bi ista, a zbog toga i novčana masa koju ona iziskuje. Pored toga, oni bi morali imati i iste novčane rezerve pri istoj podeli obrtnih perioda, tj. imati isti deo svog kapitala stalno u novčanom obliku, pošto bi njihova proizvodnja, prema pretpostavci, bila robna proizvodnja kao i ranije. Prema tome, okolnost što se jedan deo robne vrednosti sastoji iz viška vrednosti apsolutno ni u čemu ne menja masu novca potrebnog za vođenje posla.

Jedan Tooke-ov protivnik, koji se drži oblika $N—R—N'$, pita ga: kako to kapitalista udešava da iz prometa uvek izvuče više novca no što u nj baci. Treba to pravilno shvatiti. Ovde se ne radi o *stvaranju* viška vrednosti. Ovo se, što čini jedinu tajnu, s kapitalističkog stanovišta razume samo po sebi. Primenjena novčana suma ne bi ni bila kapital kad se ne bi obogatila viškom vrednosti. A pošto je ona kapital po pretpostavci, to se višak vrednosti po sebi razume.

Pitanje, dakle, nije otkuda dolazi višak vrednosti, nego otkuda dolazi novac za unovčavanje viška vrednosti?

Ali u buržoaskoj ekonomiji postojanje viška vrednosti razume se samo po sebi. Prema tome, ne samo da je ono pretpostavljeno, nego je s njime pretpostavljeno i to da se jedan deo robne mase, bačene u promet, sastoji iz viška proizvoda, dakle da predstavlja vrednost koju kapitalista nije bacio u promet sa svojim kapitalom; dakle da kapitalista sa svojim proizvodom baca u promet izvestan višak preko svog kapitala, a da iz prometa ovaj višak opet izvlači.

Robni kapital koji kapitalista baca u promet ima veću vrednost (otkuda to dolazi, ekonomisti ne objašnjavaju ili i ne shvataju, ali s njihovog stanovišta c'est un fait[1]*) od proizvodnog kapitala koji je u radnoj snazi i sredstvima za proizvodnju izvukao iz prometa. Zbog toga je pod ovom pretpostavkom jasno zašto ne samo kapitalista A nego i B, C, D itd. mogu razmenom svoje robe da iz prometa stalno izvlače vrednost veću od one koju je imao njihov prvobitni i stalno

[1]* to je činjenica

nanovo preduimani kapital. A, B, C, D itd. bacaju u promet stalno — ova operacija je tako mnogostrana kao i kapitali koji samostalno funkcionišu — u obliku robnog kapitala veću robnu vrednost nego što iz njega izvlače u obliku proizvodnog kapitala. Oni, dakle, imaju stalno da razdeljuju među sobom sumu vrednosti (tj. da svaki sa svoje strane izvuče iz prometa proizvodni kapital) jednaku sumi vrednosti njihovih odgovarajućih predujmljenih proizvodnih kapitala; a isto tako stalno da razdeljuju među sobom sumu vrednosti koju isto tako na sve strane bacaju u promet u robnom obliku, kao odgovarajući suvišak robne vrednosti preko vrednosti njenih elemenata proizvodnje.

Ali, robni kapital se mora unovčiti pre no što se ponovo pretvori u proizvodni kapital i pre no što se utroši višak vrednosti koji se u njemu nalazi. Otkuda dolazi novac za to? Ovo pitanje izgleda na prvi pogled teško, i dosad na njega nije odgovorio ni Tooke niti iko drugi.

Uzmimo da je opticajni kapital od 500£, koji je predujmljen u novčanom obliku, ma kakav bio njegov obrtni period, celokupni opticajni kapital društva, tj. kapitalističke klase. Neka višak vrednosti bude 100£. Pa kako može čitava kapitalistička klasa stalno izvlačiti iz prometa 600£, kad u njega stalno ubacuje samo 500£?

Pošto se novčani kapital od 500£ pretvorio u proizvodni kapital, ovaj se onda u procesu proizvodnje pretvara u robnu vrednost od 600£, te se u prometu ne nalazi samo robna vrednost od 500£, jednaka prvobitno predujmljenom novčanom kapitalu, nego i novoproizvedeni višak vrednosti od 100£.

Ovaj dodatni višak vrednosti od 100£ bačen je u promet u robnom obliku. U to nema nikakve sumnje. Ali ovom istom operacijom nije dat i dodatni novac za promet ove dodatne robne vrednosti.

Ne sme se sada pokušati zaobići teškoća zgodnim izgovorima.

Na primer, što se tiče postojanog opticajnog kapitala, jasno je da ga svi ne izdaju u isto vreme. Dok kapitalista A prodaje svoju robu, dakle dok za njega predujmljeni kapital uzima novčani oblik, dotle za kupca B njegov kapital, koji postoji u novčanom obliku, uzima, naprotiv, oblik njegovih sredstava za proizvodnju, koje upravo A proizvodi. Istim činom kojim A svom proizvedenom robnom kapitalu ponovo daje novčani oblik, daje B svome ponovo proizvodni oblik, pretvara ga iz novčanog oblika u sredstva za proizvodnju i radnu snagu; ista novčana suma funkcioniše u dvostranom procesu kao u svakoj prostoj kupovini $R—N$. S druge strane, kad A ponovo pretvori novac u sredstva za proizvodnju, kupuje on od C-a, a ovaj time plaća B-u itd. Tako bi onda bio objašnjen tok stvari. Ali:

Kapitalistički karakter procesa proizvodnje ni na koji način ne menja nijedan od zakona postavljenih u pogledu količine novca koji optiče pri robnom prometu (knj. I, gl. III).

Kad se, dakle, kaže da društveni opticajni kapital koji se ima predujmiti u novčanom obliku iznosi 500£, onda je tu već uzeto u račun da je ovo, s jedne strane, suma koja je istovremeno bila predujmlje-

na, ali da, s druge strane, ova suma pokreće veći proizvodni kapital nego što je 500£, jer naizmenično služi kao novčani fond raznih proizvodnih kapitala. Dakle, ovaj način objašnjavanja već pretpostavlja da postoji novac čiju egzistenciju treba da objasni.

Zatim bi se moglo reći: kapitalista A proizvodi artikle koje kapitalista B troši individualno, neproizvodno. Dakle, B svojim novcem unovčava A-ov robni kapital, i tako ista novčana suma služi za unovčavanje B-ovog viška vrednosti i A-ovog opticajnog postojanog kapitala. Ali, ovde je još neposrednije pretpostavljeno rešenje pitanja na koje treba da se odgovori. Naime, odakle B dobija novac za pokriće svog dohotka? Kako je on sam unovčio taj deo viška vrednosti svog proizvoda?

Dalje bi se moglo reći da se onaj deo opticajnog promenljivog kapitala koji A stalno preduima svojim radnicima stalno njemu vraća iz prometa, a da samo naizmeničan deo tog kapitala leži stalno kod njega samog za plaćanje najamnine. Međutim, od izdavanja do povratka protiče izvesno vreme za koje novac isplaćen u najamnini može pored ostaloga služiti i za unovčenje viška vrednosti. — Ali mi, prvo, znamo da što je ovo vreme veće to veća mora biti i masa novčane rezerve koju kapitalista A stalno mora držati in petto[1*]. Drugo, radnik izdaje novac, kupuje njime robe, i stoga pro tanto[2*] unovčava višak vrednosti koji se nalazi u ovim robama. Prema tome, isti novac koji se preduima u obliku promenljivog kapitala služi pro tanto i za to da unovči višak vrednosti. Ne ulazeći ovde još dublje u to pitanje, kazaćemo samo ovoliko: da potrošnja cele kapitalističke klase i neproizvodnih lica koja od nje zavise ide istovremeno ukorak s potrošnjom radničke klase; dakle, u isto vreme kad radnici bacaju novac u promet, moraju i kapitalisti bacati novac u promet da bi svoj višak vrednosti izdali kao dohodak; dakle, za ovaj višak novac se mora izvući iz prometa. Gornje objašnjenje samo bi smanjilo količinu novca koja je za ovo potrebna, ali potrebu za tim novcem ne bi odstranilo.

Naposletku bi se moglo reći: kod prvog ulaganja stalnog kapitala stalno se u promet baca velika količina novca koji onaj ko ga je u nj ubacio samo postepeno, malo-pomalo, u toku godina, opet izvlači iz prometa. Ne može li ta suma biti dovoljna da unovči višak vrednosti? — Na ovo se ima odgovoriti da je u sumi od 500£ (koja uključuje i obrazovanje blaga za potrebne rezervne fondove) možda već obuhvaćena primena ove sume kao stalnog kapitala, ako i ne od strane onoga koji ju je ubacio, a ono od strane koga drugog. Osim toga je kod sume koja se izdaje za nabavku proizvoda koji služe kao stalni kapital već pretpostavljeno da je plaćen i višak vrednosti koji se nalazi u tim robama, a upravo se i pita otkuda taj novac dolazi.

Opšti odgovor već je dat: kad ima da cirkuliše robna masa od X×1000£, onda se količina novca potrebnog za ovaj promet apsolutno

[1*] spremljenu — [2*] utoliko, za toliko

nikako ne menja time da li ta robna masa sadrži ili ne sadrži višak vrednosti, da li se robna masa proizvodi kapitalistički ili ne. *Sam problem, dakle, ne postoji.* Pod inače datim uslovima, datom brzinom novčanog opticaja itd., iziskuje se određena novčana suma da bi cirkulisala robna vrednost od X×1000£, potpuno nezavisno od okolnosti da li neposrednim proizvođačima tih roba pripada mnogo ili malo od te vrednosti. Ukoliko ovde problem postoji, on se poklapa sa opštim problemom: otkuda dolazi novčana suma potrebna za robni promet neke zemlje.

Međutim, sa stanovišta kapitalističke proizvodnje svakako postoji *privid* nekog posebnog problema. Naime, tu se kapitalista pojavljuje kao polazna tačka sa koje se novac baca u promet. Novac koji radnik izdaje plaćajući svoja životna sredstva postoji pre toga kao novčani oblik promenljivog kapitala i zato ga prvobitno kapitalista baca u promet kao kupovno ili platežno sredstvo za radnu snagu. Sem toga, kapitalista baca u promet novac koji za njega prvobitno sačinjava novčani oblik njegovog postojanog, stalnog i tečnog kapitala; on ga izdaje kao kupovna ili platežna sredstva za sredstva za rad i materije proizvodnje. Ali izvan ovoga kapitalista se više ne pojavljuje kao polazna tačka novčane mase koja se nalazi u opticaju. A, međutim, postoje samo dve polazne tačke: kapitalista i radnik. Sva lica drugih kategorija ili moraju primati novac od ovih dveju klasa za svoje usluge, ili su, ukoliko ga dobijaju bez protivusluge, suvlasnici viška vrednosti u obliku rente, kamate itd. To što višak vrednosti ne ostaje ceo u džepu industrijskog kapitalste, već ga ovaj mora deliti s drugim licima, nema nikakve veze s pitanjem kojim se sad bavimo. Pita se kako on unovčava svoj višak vrednosti, a ne kako se docnije deli novac koji se za nj dobije. Za naš slučaj, dakle, imamo kapitalistu još da smatramo kao jedinog vlasnika viška vrednosti. A što se tiče radnika, već je rečeno da je on samo sekundarna polazna tačka, dok je kapitalista primarna polazna tačka novca koji radnik baca u promet. Kada ga radnik izdaje plaćajući životna sredstva, novac, koji je prvo predujmljen kao promenljivi kapital, već izvršuje svoj drugi opticaj.

Dakle, kapitalistička klasa ostaje jedina polazna tačka novčanog prometa. Kad joj za plaćanje sredstava za proizvodnju treba 400£, a za plaćanje radne snage 100£, onda ona baca u promet 500£. Ali višak vrednosti koji se nalazi u proizvodu, pri stopi viška vrednosti od 100%, jednak je vrednosti od 100£. Kako ona može iz prometa stalno izvlačiti 600£ kad u njega stalno ubacuje samo 500£? Iz ničega ne biva ništa. Celokupna klasa kapitalista ne može iz prometa izvlačiti ništa što prethodno u nj nije bilo ubačeno.

Ovde se ne obaziremo na to da je novčana suma od 400£ možda dovoljna da uz deset obrta stavi u promet sredstva za proizvodnju u vrednosti od 4000£ i rada u vrednosti od 1000£, a da je i ostalih 100£ isto tako dovoljno za promet viška vrednosti od 1000£. Ovaj odnos novčane sume prema robnoj vrednosti koju ona promeće

nema ovde značaja. Problem ostaje isti. Kad se ne bi vršili različni opticaji istih komada novca, moralo bi se u promet baciti kao kapital 5000£, a 1000£ bilo bi potrebno da se unovči višak vrednosti. Pita se otkud ovaj poslednji novac dolazi, bilo da je 1000 ili 100£. To je u svakom slučaju višak preko novčanog kapitala bačenog u promet.

Doista, ma kako na prvi pogled paradoksalno izgledalo, sama kapitalistička klasa baca u promet novac koji služi za realizovanje viška vrednosti koji se nalazi u robi. Ali, nota bene: ona ga ne ubacuje kao predujmljeni novac, dakle ne kao kapital. Ona ga izdaje kao kupovno sredstvo za svoju individualnu potrošnju. Ovaj novac, dakle, nije ona predujmila, mada je ona polazna tačka njegovog prometa.

Uzmimo pojedinačnog kapitalistu koji otvara svoj posao, npr. zakupnika. U prvoj godini on predujmi novčani kapital od, recimo, 5000£, plaćajući sredstva za proizvodnju (4000£) i radnu snagu (1000£). Uzećemo da je stopa viška vrednosti 100%, a višak vrednosti koji on prisvaja 1000£. Gornjih 5000£ uključuju sav novac koji on preduima kao novčani kapital. Ali on mora i da živi, a ne ubira nikakav novac pre završetka godine. Neka njegova potrošnja iznosi 1000£. Tu sumu on mora imati. On, doduše, kaže da tu sumu mora sebi pozajmiti u toku prve godine. Ali ovo preduimanje — koje ovde ima samo subjektivan smisao — znači samo to da prve godine mora svoju individualnu potrošnju podmirivati iz vlastitog džepa mesto iz neplaćene proizvodnje svojih radnika. Taj novac on ne preduima kao kapital. On ga izdaje, daje ga od sebe za ekvivalenat u životnim sredstvima koja troši. Ovu vrednost je on izdao u novcu, bacio u promet, a iz njega ju je izvukao u robnim vrednostima. Ove robne vrednosti je potrošio. On je, dakle, prestao biti ma u kakvom odnosu prema njihovoj vrednosti. Novac kojim je tu vrednost platio postoji kao elemenat novca u opticaju. Ali vrednost toga novca on je izvukao iz prometa u proizvodima, a s proizvodima u kojima je ona postojala uništena je i njihova vrednost. Nje je nestalo. Na kraju godine, međutim, baca on u promet robnu vrednost od 6000£ i prodaje ju. Time mu se vraća: 1. kapital od 5000£ koji je predujmio; 2. unovčeni višak vrednosti od 1000£. On je predujmio, bacio u promet, kapital od 5000£, a iz prometa izvlači 6000£, 5000£ za kapital, a 1000£ za višak vrednosti. Poslednjih 1000£ realizovano je novcem koji je on sam bacio u promet, ali ne predujmio kao kapitalista, nego izdao kao potrošač. Sada mu se one vraćaju kao novčani oblik viška vrednosti koji je on proizveo. I od sada se ova operacija ponavlja svake godine. Ali, počev od druge godine, 1000£, koje on troši, stalno su preobraženi, novčani oblik viška vrednosti koji je proizveo. On ih izdaje godišnje i one mu se isto tako godišnje vraćaju.

Kad bi se njegov kapital obrtao više puta godišnje, stvar bi ostala potpuno ista, samo bi se izmenila dužina vremena, a otuda i veličina sume koju bi povrh svog predujmljenog novčanog kapitala imao da baca u promet za svoju individualnu potrošnju.

Ovaj novac kapitalista ne baca u promet kao kapital. Ali njegov karakter kao kapitaliste zahteva da on bude u stanju da do povratka viška vrednosti živi od sredstava koja su u njegovu posedu.

U ovom slučaju bili smo uzeli da je novčana suma koju kapitalista baca u promet za podmirenje svoje individualne potrošnje do prvog povratka njegovog kapitala potpuno jednaka višku vrednosti koji on proizvodi, te koji zato ima i da unovči. Očigledno je da je ova pretpostavka proizvoljna u odnosu na pojedinačnog kapitalistu. Ali ona mora biti tačna za celokupnu kapitalističku klasu, kad pretpostavimo prostu reprodukciju. Ona izražava samo ono što ova pretpostavka već uključuje, naime da se neproizvodno troši sav višak vrednosti, ali i samo on, dakle nijedan delić prvobitnog kapitala.

Gore smo bili uzeli da je celokupna proizvodnja plemenitih metala (=500£) dovoljna samo da naknadi habanje novca.

Kapitalisti koji proizvode zlato poseduju sav svoj proizvod u zlatu, kako onaj njegov deo koji naknađuje postojani, tako onaj koji naknađuje promenljivi kapital, a tako i onaj koji se sastoji iz viška vrednosti. Jedan deo društvenog viška vrednosti sastoji se, dakle, iz zlata, a ne iz proizvoda koji se tek u prometu pozlaćuje. On se unapred sastoji iz zlata, i baca se u promet da se iz njega izvuku proizvodi. To isto važi ovde i za najamninu, promenljivi kapital, i za zamenu predujmljenog postojanog kapitala. Kad, dakle, deo kapitalističke klase baca u promet neku robnu vrednost koja je (za višak vrednosti) veća od njegovog predujmljenog novčanog kapitala, onda drugi deo kapitalista baca u promet novčanu vrednost koja je (za višak vrednosti) veća od robne vrednosti koju ovi kapitalisti stalno izvlače iz prometa radi proizvodnje zlata. Dok jedan deo kapitalistâ stalno crpe iz prometa više novca no što u njega sipa, dotle onaj deo koji proizvodi zlato ubacuje stalno više novca no što iz prometa izvlači u sredstvima za proizvodnju.

No, mada je od ovog proizvoda od 500£ zlata jedan deo višak vrednosti proizvođača zlata, ipak je cela suma namenjena samo zameni novca potrebnog za promet roba; pri tome je svejedno koliki deo od toga unovčava višak vrednosti roba, a koliko druge sastavne delove njihove vrednosti.

Ako se proizvodnja zlata prenese iz jedne zemlje u drugu, stvar opet ostaje apsolutno ista. Jedan deo društvene radne snage i društvenih sredstava za proizvodnju u zemlji A pretvoren je u proizvod, npr. platno u vrednosti od 500£ koje se izvozi u zemlju B, da tamo kupi zlata. Proizvodni kapital koji je u zemlji A ovako primenjen ne baca na tržište zemlje A nikakvu robu drukčiju od novca, baš kao kad bi direktno bio upotrebljen na proizvodnju zlata. Ovaj proizvod zemlje A predstavlja se u 500£ zlata, i u promet te zemlje ulazi samo kao novac. Deo društvenog viška vrednosti koji je sadržan u ovom proizvodu postoji neposredno u novcu, a za zemlju A nikad drukčije nego u obliku novca. Mada za kapitaliste koji proizvode zlato samo jedan

deo proizvoda predstavlja višak vrednosti, a drugi naknadu kapitala, ipak pitanje koliko od toga zlata, pored opticajnog postojanog kapitala, zamenjuje promenljivi kapital, a koliko predstavlja višak vrednosti, zavisi isključivo od srazmere u kojoj se najamnina i višak vrednosti nalaze prema vrednosti roba u prometu. Onaj deo koji sačinjava višak vrednosti raspodeljuje se među različite članove kapitalističke klase. Mada ga oni stalno izdaju za individualnu potrošnju i opet primaju prodajom novog proizvoda — a upravo ovo kupovanje i prodavanje uopšte i čini da među njima samima cirkuliše novac potreban za pretvaranje viška vrednosti u novac — ipak se, iako u promenljivim porcijama, deo društvenog viška vrednosti nalazi u obliku novca u džepu kapitaliste, kao god što se deo najamnine bar u jednom delu nedelje zadržava u džepovima radnika u obliku novca. A ovaj deo nije ograničen onim delom zlatnog proizvoda[1]* koji prvobitno sačinjava višak vrednosti kapitalista koji proizvode zlato, nego, kako rekosmo, srazmerom u kojoj se gornji proizvod od 500 £ uopšte razdeljuje među kapitaliste i radnike i u kojoj se robna vrednost[2]* koja mora da cirkuliše, sastoji iz viška vrednosti i drugih sastavnih delova vrednosti.

Međutim, onaj deo viška vrednosti koji ne postoji u drugim robama nego u novcu pored tih drugih roba, sastoji se samo utoliko iz jednog dela godišnje proizvedenog zlata ukoliko jedan deo godišnje proizvodnje zlata cirkuliše radi realizacije viška vrednosti. Drugi deo novca, koji se neprekidno u promenljivim porcijama nalazi u rukama kapitalističke klase kao novčani oblik njihovog viška vrednosti, nije elemenat godišnje proizvedenog zlata, nego novčanih masa koje su u zemlji ranije akumulisane.

Po našoj pretpostavci, godišnja proizvodnja zlata od 500 £ upravo je dovoljna samo da naknadi zlato pohabano za godinu dana. Stoga, ako imamo u vidu samo ovih 500 £, a ne uzimamo u obzir onaj deo godišnje proizvođene robne mase čijem prometu služi ranije akumulisani novac, višak vrednosti, proizveden u robnom obliku, nalazi u prometu novac za svoje pozlaćivanje već zbog toga što se na drugoj strani višak vrednosti godišnje proizvodi u obliku zlata. Isto važi i za druge delove zlatnog proizvoda od 500 £, koji naknađuju predujmljeni novčani kapital.

Tu treba primetiti sada dve stvari.

Prvo, proizlazi: višak vrednosti koji kapitalisti izdaju u novcu, kao i promenljivi i ostali proizvodni kapital koji oni preduimaju u novcu, u stvari je proizvod radnika, naime radnika zaposlenih u proizvodnji zlata. Oni proizvode, kao nov proizvod, kako onaj deo zlatnog proizvoda koji im se »preduima« kao najamnina, tako i onaj njegov deo koji neposredno predstavlja višak vrednosti kapitalističkog

[1]* U 1. i 2. izdanju: Geldprodukts = novčanog proizvoda. Ispravljeno na osnovu Engelsovog rukopisa. — [2]* U 1. i 2. izdanju: Warenvorrat = robna rezerva. Ispravljeno na osnovu Engelsovog rukopisa.

aknadu kapita
tojanog kapita
višak vredno
višak vredno
i sačinjava vi
italističke kla
i opet prim
ije i prodavar
otreban za pr
enljivim porci
novca u dže
om delu nede
o nije ogranič
a višak vredno
, srazmerom
eđu kapitalist
kuliše, sastoji

stoji u drug
se samo utoli
an deo godiš
ednosti. Dru
cijama nalazi
viška vredno
anih masa k
d 500 £ upra
u dana. Sto
obzir onaj d
nije akumulisa
alazi u prome
igoj strani viš
za druge delo
ni novčani k

zdaju u novc
i preduimaju
i zaposlenih
kako onaj d
na, tako i or
i kapitalističk

la. Ispravljeno
at=robna rezer

oizvođača zlata. Naposletku, što se tiče onog dela zlatnog proizvoda
ji zamenjuje samo postojani kapital predujmljen za njegovu proiz-
dnju, to se on nanovo javlja u zlatnom[1*] obliku (uopšte u nekom
oizvodu) samo posredstvom godišnjeg rada radnika. Započinjući
sao, kapitalista ga je prvobitno izdao u novcu koji nije bio novoproiz-
den nego je sačinjavao deo društvene novčane mase koja je bila u
ticaju. A, naprotiv, ukoliko se taj deo zamenjuje novim proizvodom,
datnim zlatom, on je radnikov godišnji proizvod. Predujam od
ane kapitaliste i ovde se javlja samo kao oblik koji potiče otuda
radnik niti je vlasnik svojih sopstvenih sredstava za proizvodnju,
ti za vreme proizvodnje raspolaže životnim sredstvima koja su proiz-
li drugi radnici.

A drugo, što se tiče novčane mase koja postoji nezavisno od ove
dišnje zamene od 500£ i koja se nalazi delom u obliku blaga a delom
obliku optičućeg novca, to stvar s njom mora da stoji, tj. morala je u
četku stojati upravo onako kako se to sa ovih 500£ još zbiva svake
dine. Na ovu tačku vratićemo se na kraju ovog pododeljka. Pre toga
nekolike druge napomene.

Razmatrajući obrt videli smo da se, kad se pod inače neizmenjenim
olnostima menja veličina obrtnih perioda, nužno menjaju i mase
včanog kapitala koje su potrebne da bi se proizvodnja izvodila u
om razmeru. To znači da novčani promet mora biti dovoljno elas-
an da bi se prilagodio ovom naizmeničnom širenju i skupljanju.

Ako zatim uzmemo inače neizmenjene okolnosti — i neizmenjene
ličinu, intenzivnost i proizvodnost radnog dana — ali *izmenjenu*
delu proizvedene vrednosti na najamninu i višak vrednosti, tako
se ili prva popne a druga padne, ili obrnuto, onda to ne dodiruje
asu novca koji je u opticaju. Ova promena može se odigrati bez
akvog širenja ili sužavanja novčane mase koja se nalazi u opticaju.
gledajmo naročito slučaj kad bi nastalo opšte dizanje najamnina, a
led toga — pod pretpostavljenim uslovima — opšti pad stope viška
ednosti, a osim toga, takođe prema pretpostavci, ne bi nastupila
omena u vrednosti robne mase koja se nalazi u prometu. Svakako
u tome slučaju raste novčani kapital koji se mora predujmiti kao
omenljivi kapital, dakle ona novčana masa koja služi u ovoj funkciji.
li tačno za onoliko za koliko raste novčana masa potrebna za funkciju
omenljivog kapitala, tačno za toliko se smanjuje višak vrednosti,
kle i novčana masa potrebna da se on realizuje. Ovo ne pogađa
mu novčane mase potrebnu za realizovanje robne vrednosti, upravo
o ni samu ovu robnu vrednost. Za pojedinačnog kapitalistu uvećava
cena koštanja robe, ali njena društvena cena proizvodnje ostaje

1* U 1. i 2. izdanju: Geldform=novčanom obliku. Ispravljeno na osnovu
ngelsovog rukopisa.

neizmenjena. Ono što se menja jeste srazmera u kojoj se cena proizvodnje roba deli na najamninu i profit, ne uzimajući u obzir postojani deo vrednosti.

Ali, na ovo nam se može reći da veći izdatak promenljivog novčanog kapitala (razume se da se pretpostavlja neizmenjena vrednost novca) znači što i veće mase novčanih sredstava u rukama radnika. Iz ovoga sledi veća tražnja roba od strane radnika. Dalja posledica jeste dizanje robnih cena. Ili kažu: ako se najamnina popne, kapitalisti dižu cene svojoj robi. U oba slučaja opšte dizanje najamnine izaziva dizanje robnih cena. Zato mora biti potrebna veća novčana masa da bi robe cirkulisale, bilo da se dizanje cena objašnjava na ovaj ili onaj način.

Odgovor na prvo shvatanje: usled dizanja najamnine osobito će porasti tražnja radnika za potrebnim životnim sredstvima. U manjem stepenu uvećava se njihova tražnja za luksuznim predmetima ili će se pojaviti tražnja za artiklima koji ranije nisu spadali u krug njihove potrošnje. Iznenadna i u većem razmeru pojačana tražnja za potrebnim životnim sredstvima bezuslovno će momentano podići njihovu cenu. Posledica: veći deo društvenog kapitala upotrebiće se na proizvodnju potrebnih životnih sredstava, manji na proizvodnju luksuznih sredstava, pošto ovima cena pada jer se smanjio višak vrednosti, pa se zato smanjila i tražnja kapitalista za tim artiklima. A ukoliko, naprotiv, sami radnici kupuju luksuzna sredstva, povišenje njihove najamnine — u okviru ovog obima — ne dejstvuje na dizanje cena potrebnih životnih sredstava, već samo menja kupce luksuznih roba. U potrošnju radnika ulazi više luksuznih roba nego dotle, a u potrošnju kapitalista srazmerno manje. Voilà tout![1*] Posle izvesnih oscilacija cirkuliše robna masa iste vrednosti kao i pre toga. Što se tiče momentanih oscilacija, sav će njihov rezultat biti u tome što će u unutrašnji promet baciti nezaposleni novčani kapital, koji je dotad tražio da se zaposli u špekulativnim poslovima na berzi ili u inostranstvu.

Odgovor na drugo shvatanje: kad bi bilo u vlasti kapitalističkih proizvođača da po svojoj volji dižu cene svojih roba, oni bi to mogli činiti, a i činili bi to i bez podizanja najamnine. Najamnina se ne bi nikad podizala pri padanju robnih cena. Kapitalistička klasa ne bi se nikada protivila tredjunionima[2*], jer bi mogla uvek i pod svima okolnostima da čini ono što sada stvarno čini izuzetno pod određenim, naročitim i tako reći lokalnim okolnostima — naime da iskoristi svako povišenje najamnine da bi u mnogo većem stepenu podigla cene roba, dakle došla do većeg profita.

Tvrdnja da kapitalisti mogu podizati cene luksuznih sredstava, jer se za ovima smanjila tražnja (usled smanjene tražnje kapitalista, kojima su se smanjila kupovna sredstva za takvu robu) bila bi sasvim originalna primena zakona o tražnji i ponudi. Ukoliko ne nastupi

[1*] To je sve! — [2*] radničkim sindikatima

prosto pomeranje kupaca za luksuzna sredstva, da radnici stupe na mesto kapitalista — a ukoliko ovo pomeranje nastupi, tražnja radnika ne utiče na podizanje cena potrebnih životnih sredstava, jer onaj deo dodatka najamnine koji radnici potroše na luksuzna sredstva oni ne mogu trošiti na potrebna životna sredstva — cene luksuznih sredstava padaju usled smanjene tražnje. Zbog toga se kapital povlači iz njihove proizvodnje dok se njihova ponuda ne svede na meru koja odgovara njihovoj promenjenoj ulozi u društvenom procesu proizvodnje. Usled ovog smanjivanja proizvodnje, ova luksuzna sredstva opet se, pri inače neizmenjenoj vrednosti, penju na svoje normalne cene. Dok god se vrši ovo sužavanje, ili ovaj proces ujednačavanja, privodi se proizvodnji životnih sredstava, pošto se njihove cene penju, isto tako stalno isto onoliko kapitala koliko se od one druge grane proizvodnje odvodi, sve dok tražnja ne bude zasićena. Onda opet nastaje ravnoteža i ceo proces završava se time da je društveni kapital, pa dakle i novčani kapital, razdeljen u izmenjenoj srazmeri između proizvodnje potrebnih životnih sredstava i proizvodnje luksuznih sredstava.

Ceo ovaj prigovor samo je metak koji kapitalisti i njihovi ekonomski sikofanti izbacuju radi zastrašivanja.

Trojake su činjenice koje im daju povoda za ovo prazno pucanje.

1. Opšti zakon novčanog opticaja jeste da pri inače neizmenjenim okolnostima masa novca u opticaju raste kada se uveća suma cena roba koje se nalaze u prometu, bilo da se ovo uvećanje sume cena tiče iste robne mase ili neke uvećane robne mase. Sad dolazi do brkanja posledice sa uzrokom. S porastom cene potrebnih životnih sredstava raste najamnina (mada retko i samo izuzetno srazmerno). Njeno dizanje je posledica, ne uzrok dizanja robnih cena.

2. Kad se najamnina penje delimično ili lokalno — tj. samo u nekim granama proizvodnje—može time nastati lokalno dizanje cena proizvoda tih grana. Ali čak i to zavisi od mnogih okolnosti. Na primer, da najamnina tu nije bila abnormalno snižena, a otud profitna stopa abnormalno visoka, da se tržište za ove robe ne suzi dizanjem cene (dakle, da za dizanje njihove cene ne bude potrebno prethodno sužavanje njihove ponude) itd.

3. Pri opštem povišenju najamnine diže se cena proizvedenih roba u industrijskim granama gde preovlađuje promenljivi kapital, ali zato pada u granama gde preovlađuje postojani, odn. stalni kapital.

Kod prostog robnog prometa (knj. I, gl. III, 2) pokazalo se da, iako je novčani oblik svake određene količine robe u okviru njenog prometa samo trenutni oblik, ipak novac, koji pri metamorfozi neke robe iščezava iz ruke jednoga, nužno nalazi svoje mesto u ruci nekoga drugog, dakle ne samo da se u prvoj instanciji robe svestrano razmenjuju ili jedna drugu zamenjuju, nego je i ovo zamenjivanje posredovano i praćeno svestranim taloženjem novca. »Zamenjivanje robe robom

čini ujedno da se novčana roba prilepi za treću ruku. Promet stalno iznojava novac.« (Knj. I, gl. III, str. 92[1]*.) Ista, identična činjenica izražava se na bazi kapitalističke robne proizvodnje tako da deo kapitala stalno postoji u obliku novčanog kapitala i da se deo viška vrednosti takođe stalno nalazi u rukama svojih posednika u novčanom obliku.

Ne uzimajući ovo u obzir, *kružni tok novca* — tj. *vraćanje* novca na njegovu polaznu tačku — jeste, ukoliko predstavlja momenat u obrtu kapitala, pojava sasvim različita, čak suprotna *novčanom opticaju*[33], koji izražava njegovo stalno *udaljavanje* od polazne tačke kroz niz ruku. (Knj. I, gl. III, str. 94[2]*.) Pa ipak, ubrzani obrt eo ipso[3]* uključuje ubrzani opticaj.

Prvo, što se tiče promenljivog kapitala: ako se, npr., neki novčani kapital od 500£ obrne u obliku promenljivog kapitala deset puta u godini, onda je jasno da taj alikvotni deo cirkulišuće novčane mase obrće deset puta veću sumu nego što je njegova vrednost, tj. =5000£. On optiče deset puta na godinu između kapitaliste i radnika. Radnik je plaćan, a i on plaća deset puta u godini istim alikvotnim delom cirkulišuće novčane mase. Kad bi uz jednaki razmer proizvodnje ovaj promenljivi kapital napravio samo jedan obrt godišnje, izvršio bi se samo jedanput opticaj od 5000£.

Zatim, neka je postojani deo opticajnog kapitala=1000£. Ako se kapital obrne deset puta, onda kapitalista prodaje svoju robu deset puta u godini, dakle i postojani opticajni deo njene vrednosti. Isti alikvotni deo cirkulišuće novčane mase (=1000£) prelazi deset puta godišnje iz ruke svojih posednika u ruke kapitaliste. To je deset premeštanja toga novca iz jedne ruke u drugu. Drugo, kapitalista kupuje deset puta godišnje sredstva za proizvodnju; to su opet deset

[33] Mada fiziokrati još brkaju obadve pojave, ipak su oni prvi koji vraćanje novca na njegovu polaznu tačku ističu kao bitni oblik prometa kapitala, kao oblik prometa čijim se posredstvom vrši reprodukcija. »Bacite pogled na *Ekonomsku tablicu* pa ćete videti da proizvodna klasa daje novac kojim druge klase dolaze da od nje kupe proizvode, i da joj one vraćaju taj novac vraćajući se iduće godine da kod nje kupe iste proizvode... Tu, dakle, ne vidite drugog kružnog toka osim izdataka (dépenses) za kojima sledi reprodukcija, i reprodukcije za kojom sleduju izdaci; to je kružni tok što ga prelazi opticaj novca koji meri izdatke i reprodukciju.« (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*[4]* u: Daire, »Physiocrates«, I, str. 208, 209.)—»Ovo stalno preduimanje i vraćanje kapitalâ treba nazvati novčanim opticajem (circulation de l'argent), to je taj korisni i plodni opticaj koji nadahnjuje sve društvene radove, koji održava kretanje i život u političkom organizmu, i koji se s velikim razlogom može uporediti s cirkulacijom krvi u životinjskom organizmu.« (Turgot, *Réflexions etc.* u: *Oeuvres*, izd. Daire, I, str. 45.)

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 104. —[2]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 105 - 106. —[3]* sam sobom —[4]* U 1. i 2. izdanju: *Problèmes économiques*

opticaja novca iz jedne ruke u drugu. S novcem u iznosu od 1000£ industrijski kapitalista prodao je za 10 000£ robe i opet kupio robe za 10 000£. U dvadeset opticaja ovih 1000£ novca izvršen je promet robne zalihe od 20 000£.

Naposletku, kad je obrt ubrzan, optiče brže i onaj deo novca koji realizuje višak vrednosti.

Suprotno tome, brži novčani opticaj ne uključuje nužno brži obrt kapitala, a otuda ni obrt novca, tj. ne uključuje nužno skraćivanje i brže obnavljanje procesa reprodukcije.

Do bržeg novčanog opticaja dolazi uvek kad god se istom novčanom masom vrši veća masa transakcija. To može biti slučaj i pri jednakim reprodukcionim periodima kapitala, usled izmenjenih tehničkih dispozicija za novčani opticaj. Zatim, može se uvećati masa transakcija u kojima novac optiče a da ne izražava stvarni robni promet (diferencijski poslovi na berzi itd.). S druge strane, novčani opticaji mogu sasvim otpasti. Na primer, tamo gde je sam poljoprivrednik zemljovlasnik, nema novčanog opticaja između zakupca i vlasnika zemlje; gde je industrijski kapitalista sam vlasnik kapitala, nema opticaja između njega i kreditora.

Što se tiče prvobitnog obrazovanja novčanog blaga u jednoj zemlji, kao i njegovog prisvajanja od strane malog broja ljudi, nepotrebno je da ovde u to dalje ulazimo.

Kapitalistički način proizvodnje — budući da se zasniva na najamnom radu, pa zato i na plaćanju radnika u novcu i uopšte na pretvaranju naturalnih davanja u novčana — može se u većem obimu razviti i dublje izgraditi samo tamo gde u zemlji postoji novčana masa dovoljna za opticaj i za obrazovanje blaga (rezervnih fondova itd.) uslovljeno opticajem. Ovo je istorijska pretpostavka, mada stvar ne treba razumeti tako da se prvo obrazuje dovoljna masa blaga, a tek onda počne kapitalistička proizvodnja, nego se ona razvija istovremeno s razvitkom njenih uslova, a jedan od tih uslova jeste dovoljni dovoz plemenitih metala. Otuda uvećani dovoz plemenitih metala počev od 16. veka sačinjava bitan momenat u istoriji razvitka kapitalističke proizvodnje. Ali ukoliko se radi o nužnom daljem dovozu novčanog materijala na bazi kapitalističkog načina proizvodnje, to se na jednoj strani u promet baca višak vrednosti u proizvodu bez novca potrebnog za njegovo unovčenje, a na drugoj strani višak vrednosti u zlatu, bez prethodnog pretvaranja proizvoda u novac.

Dodatne mase robe, koje treba da se pretvore u novac, zatiču nužne novčane sume zato što se na drugoj strani ne razmenom, nego samom proizvodnjom baca u promet dopunsko zlato (i srebro) koje ima da se pretvori u robe.

II. Akumulacija i proširena reprodukcija

Ukoliko se akumulacija vrši u obliku reprodukcije u proširenom razmeru, jasno je da ne pruža neki nov problem u odnosu na novčani opticaj.

Što se, prvo, tiče dodatnog novčanog kapitala zahtevanog za funkcionisanje rastućeg proizvodnog kapitala, njega pruža onaj deo realizovanog viška vrednosti što ga kapitalisti bacaju u promet kao novčani kapital umesto kao novčani oblik dohotka. Novac je već u ruci kapitalista. Samo mu je primena drukčija.

Ali, usled dodatnog proizvodnog kapitala, kao njegov proizvod, u promet se baca dodatna masa robe. Sa ovom dodatnom robnom masom istovremeno je u promet bačen deo dodatnog novca potrebnog za njeno realizovanje, naime ukoliko je vrednost te robne mase jednaka vrednosti proizvodnog kapitala potrošenog u njenoj proizvodnji. Ova dodatna novčana masa upravo je predujmljena kao dodatni novčani kapital i zato se vraća kapitalisti obrtom njegovog kapitala. Ovde se postavlja opet isto pitanje kao gore. Otkuda dolazi dodatni novac za realizovanje dodatnog viška vrednosti koji sad postoji u robnom obliku?

Opšti odgovor opet je isti. Suma cena cirkulišuće robne mase nije uvećana zato što su se povisile cene date robne mase, nego zato što je masa sada cirkulišućih roba veća nego masa ranije cirkulišućih roba, a da to nije izravnato padom cena. Dodatni novac zahtevan za promet te veće robne mase veće vrednosti, mora se pribaviti ili uvećanim ekonomisanjem cirkulišuće novčane mase — pa bilo to izravnavanjem plaćanja itd., bilo sredstvima koja ubrzavaju opticaje istih komada novca—ili pak pretvaranjem novca iz oblika blaga u oblik opticajnog novca. Ovo poslednje ne uključuje samo to da neiskorišćavani novčani kapital stupa u funkciju kao kupovno ili platežno sredstvo; ili i to da novčani kapital, koji već funkcioniše kao rezervni fond, aktivno cirkuliše za društvo za vreme dok svome vlasniku vrši funkciju rezervnog fonda (kao kod depozita u bankama, koji se stalno pozajmljuju), dakle vrši dvojaku funkciju — nego i to da se ekonomišu stagnirajući rezervni fondovi monete.

»Da bi novac stalno tekao kao moneta, mora se moneta stalno stvrdnjavati u novac. Stalni opticaj monete uslovljen je njenim stalnim gomilanjem, u većim ili manjim porcijama, u rezervnim fondovima monete, koji u prometu svestrano nastaju kao što ga i uslovljavaju, i čije se obrazovanje, razdeljivanje, iščezavanje i ponovno obrazovanje stalno menja, čija se egzistencija stalno gubi, čije je gubljenje stalno tu. A. Smith je ovo neprekidno pretvaranje monete u novac i novca u monetu izrazio tako da svaki vlasnik robe mora uvek pored posebne robe koju prodaje držati u pripravnosti izvesnu sumu opšte robe kojom kupuje. Videli smo da se u prometu $R—N—R$ drugi član $N—R$ stalno razbija na niz kupovina koje se ne izvršuju odjedanput, nego uzastopno u

la jedan deo od N optiče kao moneta, dok drugi počiva
*ucija i proširena reprodukcija*c je ovde uistinu samo suspendovana moneta, a pojedini
optičuće monetarne mase pojavljuju se stalno naizmenič-
a vrši u obliku reprodukcad u onom obliku. Stoga ovo prvo pretvaranje prometnog
ıža neki nov problem u odc predstavlja samo tehnički momenat samog novčanog
Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*[1]*. — »Moneta«,
datnog novčanog kapitalarema novcu, upotrebljava se ovde za označenje novca u
oizvodnog kapitala, njega ji kao ciglog prometnog sredstva u suprotnosti prema
ti što ga kapitalisti bacajm funkcijama.)
ıo novčani oblik dohotka ova sredstva ne budu dovoljna, mora se vršiti dodatna
u je primena drukčija. ta, ili, što izlazi na isto, deo dodatnog proizvoda raz-
roizvodnog kapitala, kao njektno ili indirektno za zlato — proizvod zemalja koje
sa robe. Sa ovom dodatnomenite metale.
čen deo dodatnog novca po radne snage i društvenih sredstava za proizvodnju
je vrednost te robne mase j godišnjoj proizvodnji zlata i srebra kao instrumenata
išenog u njenoj proizvodnvlja krupnu poziciju u faux frais[2]* kapitalističkog kao i
redujmljena kao dodatni noj proizvodnji zasnovanog načina proizvodnje. Ona
ortom njegovog kapitala. O ne može da iskorišćuje odgovarajuću sumu mogućih,
Otkuda dolazi dodatni novaava proizvodnje i potrošnje, tj. stvarnog bogatstva.
oji sad postoji u robnom oeizmenjenom datom razmeru proizvodnje ili pri datom
: isti. Suma cena cirkuliš uvećavanja smanjuju troškovi ove skupe prometne ma-
ovisile cene date robne ma se time pojačava proizvodna snaga društvenog rada.
ba veća nego masa ranije cpomoćna sredstva koja se razvijaju s kreditnim sistemom
n cena. Dodatni novac zalnak, ona direktno uvećavaju kapitalističko bogatstvo,
vrednosti, mora se pribav deo društvenog procesa proizvodnje i rada time ostva-
novčane mase — pa bilo tntervencije stvarnog novca, bilo što se pojačava funkci-
ma koja ubrzavaju opticast novčane mase koja stvarno funkcioniše.
n novca iz oblika blaga u ava i banalno pitanje da li bi kapitalistička proizvodnja u
ljučuje samo to da neiskom obimu bila mogućna bez kreditnog sistema (čak
o kupovno ili platežno sredo sa *ovog* stanovišta), tj. jedino s opticajem metalnog
ınkcioniše kao rezervni fono je da to nije slučaj. Naprotiv, ona bi naišla na
dok svome vlasniku vrši fuu proizvodnje plemenitih metala. S druge strane, ne
bankama, koji se stalno poati neke mistične predstave o proizvodnoj snazi kre-
o i to da se ekonomišu stag stavlja na raspolaganje ili čini tečnim novčani kapital.
o ovome ne spada ovde.

ekao kao moneta, mora s
opticaj monete uslovljen j
anjim porcijama, u rezer da ispitamo slučaj gde se ne vrši stvarna akumulacija,
estrano nastaju kao što ga većanje razmera proizvodnje, nego se deo realizovanog
ivanje, iščezavanje i pono gomila za duže ili kraće vreme kao novčani rezervni
ıcija stalno gubi, čije je gulasnije pretvorio u proizvodni kapital.
ıo pretvaranje monete u novac, koji se ovako akumuliše, dodatan, stvar se po
ki vlasnik robe mora uvek može biti samo deo suvišnog zlata dovezenog iz
ripravnosti izvesnu sumu o

prometu $R—N—R$ drugi č 0. tomu ovog izdanja. — [2]* lažnim (neproizvodnim) tro-
se ne izvršuju odjedanput, n

zemalja koje ga proizvode. Tu treba napomenuti da nacionalni proizvod, za koji se ovo zlato uvezlo, više ne postoji u zemlji. On je odvezen u inostranstvo za zlato.

Ako se, naprotiv, pretpostavi da se u zemlji i sad nalazi ista masa novca koja i ranije, onda je novac koji se nagomilao i koji se gomila potekao iz prometa; jedino mu se funkcija izmenila. Od optičućeg novca pretvorio se u postupno nastajući latentni novčani kapital.

Novac koji se ovde gomila jeste novčani oblik prodate robe, i to onoga dela njene vrednosti koji za njena vlasnika predstavlja višak vrednosti. (Ovde se pretpostavlja da kreditni sistem ne postoji.) Kapitalista koji je ovaj novac nagomilao pro tanto je prodao a da nije kupio.

Ako se ovaj proces zamisli kao delimičan onda se na njemu nema šta objašnjavati. Jedan deo kapitalista zadržava deo novca koji je dobio prodajom svog proizvoda, a da za ovo ne izvlači robu sa tržišta. Drugi deo, naprotiv, pretvara sav svoj novac u proizvod, izuzev novčani kapital koji je potreban za rad preduzeća, a koji se stalno vraća. Deo proizvoda koji je na tržište bačen kao nosilac viška vrednosti sastoji se iz sredstava za proizvodnju ili iz realnih elemenata promenljivog kapitala, potrebnih životnih sredstava. On, dakle, može odmah poslužiti za uvećanje proizvodnje. Jer, nikako nije pretpostavljeno da jedan deo kapitalistâ gomila novčani kapital, dok drugi deo potroši celi svoj višak vrednosti, nego samo da jedan deo svoju akumulaciju vrši u novčanom obliku, obrazuje latentni kapital, dok drugi stvarno akumuliše, tj. uvećava razmer proizvodnje, stvarno uvećava svoj proizvodni kapital. Postojeća novčana masa ostaje dovoljna za potrebe prometa, čak i kad naizmenično jedan deo kapitalista gomila novac, dok drugi uvećava razmer proizvodnje, i obratno. Gomilanje novca na jednoj strani može se, pored toga, vršiti i bez gotova novca prostim nakupljanjem potraživanja.

Ali teškoća nastaje onda kad ne pretpostavimo delimičnu, već opštu akumulaciju novčanog kapitala u kapitalističkoj klasi. Prema našoj pretpostavci — opšta i isključiva vladavina kapitalističke proizvodnje — nema osim te klase uopšte nikakve druge do radničke klase. Sve što radnička klasa kupuje jednako je sumi njene najamnine, sumi promenljivog kapitala predujmljenog od strane celokupne kapitalističke klase. Ovaj novac vraća se kapitalističkoj klasi prodajom njenih proizvoda radničkoj klasi. Time njen promenljivi kapital opet dobija svoj novčani oblik. Neka je suma promenljivog kapitala $=X\times 100£$, tj. sumi promenljivog kapitala, ne u godini predujmljenog, nego primenjenog; sa koliko se mnogo ili malo novca, već prema brzini obrta, predujmljuje u toku godine ova promenljiva kapital-vrednost, ni u čemu ne menja stvar koju sad posmatramo. Sa ovih $X\times 100£$ kapitala kapitalistička klasa kupuje izvesnu masu radne snage, ili plaća najamninu izvesnom broju radnika — prva transakcija. Ovom istom sumom radnici kupuju neku količinu roba od kapitalista; time se suma od $X\times 100£$ ponovo vraća u ruke kapitalista — druga transakcija. I ovo se stalno

ponavlja. Suma od X × 100£ ne može, dakle, nikad osposobiti radničku klasu da kupi onaj deo proizvoda koji predstavlja postojani kapital, a kamoli onaj deo koji predstavlja višak vrednosti kapitalističke klase. Sa X × 100£ radnici mogu uvek kupovati samo deo vrednosti društvenog proizvoda, deo koji je jednak onom delu vrednosti koji predstavlja vrednost predujmljenog promenljivog kapitala.

Ako ostavimo po strani slučaj gde ova svestrana akumulacija novca izražava jedino raspodelu dodatno uvezenog plemenitog metala, ma u kakvoj srazmeri, među različne pojedinačne kapitaliste — kako će tu onda celokupna kapitalistička klasa akumulisati novac?

Oni bi svi morali prodavati deo svog proizvoda a da ponovo ne kupe. Što svi oni poseduju određeni novčani fond koji bacaju u promet kao prometna sredstva za svoju potrošnju, i od kojega se svakome izvestan deo opet vraća iz prometa, nije nimalo misteriozno. Ali onda ovaj novčani fond postoji upravo kao prometni fond usled unovčavanja viška vrednosti, nikako pak kao latentni novčani kapital.

Posmatramo li stvar kako se ona zbiva u stvarnosti, onda se latentni novčani kapital, koji se gomila za kasniju upotrebu, sastoji:

1. Iz depozita u bankama; a novčana suma kojom banka stvarno raspolaže srazmerno je neznatna. Tu je novčani kapital nagomilan samo nominalno. Što je stvarno nagomilano, jesu novčana potraživanja, koja se samo zato mogu unovčiti (ukoliko se uopšte unovče) što između ulaganoga i nazad traženoga novca dolazi do ravnoteže. Ono što se nalazi u bančinim rukama u vidu novca, samo je relativno mala suma.

2. Iz državnih papira. Ovi uopšte nisu kapital, već prosta potraživanja duga na godišnji proizvod nacije.

3. Iz akcija. Ukoliko nisu prevara, one su osnovi za polaganje prava na stvarni kapital koji pripada jednoj korporaciji, i uputnica na višak vrednosti koji iz njega godišnje teče.

U svima ovim slučajevima nema gomilanja novca, nego što se na jednoj strani pojavljuje kao gomilanje novčanog kapitala, to se na drugoj pojavljuje kao neprestano, stvarno izdavanje novca. A da li novac izdaje onaj kome pripada ili drugi ljudi, njegovi dužnici, ne menja stvar ni u čemu.

Na bazi kapitalističke proizvodnje obrazovanje blaga kao takvo nije nikad svrha, nego je ili rezultat nekog zastoja u prometu — kad veće novčane mase nego obično uzmu oblik blaga — ili nagomilavanja koja su uslovljena obrtom, ili najzad: blago je samo obrazovanje novčanog kapitala, privremeno u latentnom obliku, koji je određen da funkcioniše kao proizvodni kapital.

Kad se stoga na jednoj strani deo u novcu realizovanog viška vrednosti izvlači iz prometa i gomila kao blago, istovremeno se drugi deo viška vrednosti neprestano pretvara u proizvodni kapital. Izuzev raspodelu dodatnog plemenitog metala u okviru kapitalističke klase, nagomilavanje u novčanom obliku ne vrši se nikad istovremeno na svima tačkama.

O onom delu godišnjeg proizvoda koji predstavlja višak vrednosti u robnom obliku važi potpuno ono isto što i o drugom delu godišnjeg proizvoda. Za njegov promet iziskuje se izvesna novčana suma. Ova novčana suma takođe pripada kapitalističkoj klasi kao i godišnje proizvedena robna masa koja predstavlja višak vrednosti. Nju prvobitno baca u promet sama kapitalistička klasa. Ona se stalno iznova razdeljuje između nje samim prometom. Kao kod prometa monete uopšte, jedan deo ove mase zastaje na tačkama koje se menjaju stalno, dok drugi deo stalno cirkuliše. Da li je deo ovog gomilanja nameran, radi obrazovanja novčanog kapitala, ne menja stvar ni u čemu.

Ovde nisu uzete u obzir avanture prometa pomoću kojih neki kapitalista za sebe preotme neki komad od viška vrednosti, ili čak i od kapitala nekog drugog, usled čega nastupa jednostrana akumulacija i centralizacija, kako za novčani, tako i za proizvodni kapital. Tako, npr., deo prigrabljenog viška vrednosti, koji A gomila kao novčani kapital, može biti komad od viška vrednosti B-a, kome se ne vraća natrag.

Treći odeljak

Reprodukcija i promet ukupnog društvenog kapitala

GLAVA OSAMNAESTA[34]

Uvod

I. Predmet istraživanja

Neposredni proces proizvodnje kapitala jeste njegov proces rada i oplođavanja vrednosti, proces čiji je rezultat robni proizvod, a čija je određujuća pobuda proizvođenje viška vrednosti.

Proces reprodukcije kapitala obuhvata kako ovaj neposredni proces proizvodnje, tako i obe faze pravog prometnog procesa, tj. celokupni kružni tok, koji kao periodičan proces — proces koji se u određenim periodima stalno iznova ponavlja — sačinjava obrt kapitala.

Bilo da mi sad taj kružni tok posmatramo u obliku $N \ldots N'$ ili u obliku $P \ldots P$, sam neposredni proces proizvodnje P sačinjava uvek samo jedan član tok kružnog toka. U jednome obliku on se pojavljuje kao posrednik prometnog procesa, u drugome prometni proces se pojavljuje kao posrednik procesa proizvodnje. Njegovo stalno obnavljanje, stalno ponovno predstavljanje kapitala kao proizvodnog kapitala, obadva puta uslovljeno je njegovim preobražajima u prometnom procesu. S druge strane, stalno obnavljani proces proizvodnje uslov je preobražaja kroz koje kapital stalno nanovo prolazi u prometnoj oblasti, njegovog naizmeničnog predstavljanja u vidu novčanog i robnog kapitala.

Svaki pojedinačni kapital jeste, međutim, samo osamostaljeni, tako reći individualnim životom nadareni delić celokupnog društvenog kapitala, kao što je i svaki pojedinačni kapitalista samo individualni elemenat kapitalističke klase. Kretanje društvenog kapitala sastoji se iz celokupnosti kretanja njegovih osamostaljenih odlomaka, obrta individualnih kapitala. Kao što je metamorfoza pojedine robe član u nizu metamorfoza robnog sveta — robnog prometa — tako je metamorfoza individualnog kapitala, njegov obrt, beočug u kružnom toku društvenog kapitala.

---

[34] Iz rukopisa II.

Ovaj proces uzet kao celina obuhvata kako proizvodnu potrošnju (neposredni proces proizvodnje) zajedno s preobražajima oblika (materijalno uzevši, s razmenama) čijim se posredstvom taj proces izvršuje, tako i individualnu potrošnju s preobražajima oblika ili s razmenama koje nju ostvaruju. Proizvodna potrošnja obuhvata, s jedne strane, preobraćanje promenljivog kapitala u radnu snagu, a stoga i pripajanje radne snage kapitalističkom procesu proizvodnje. Ovde radnik istupa kao prodavac svoje robe, radne snage, a kapitalista kao njen kupac. A s druge strane, u prodaji robâ obuhvaćeno je i kupovanje ovih od strane radničke klase, dakle njena individualna potrošnja. Ovde radnička klasa istupa kao kupac, a kapitalisti kao prodavci roba radnicima.

Promet robnog kapitala uključuje promet viška vrednosti, dakle i one kupovine i prodaje kojima kapitalisti ostvaruju svoju individualnu potrošnju, potrošnju viška vrednosti.

Prema tome, kružni tok individualnih kapitala obuhvaćenih u društvenom kapitalu, dakle posmatran u svojoj ukupnosti, ne obuhvata samo promet kapitala nego i opšti robni promet. Ovaj poslednji može se prvobitno sastojati samo iz dva sastavna dela: 1. iz sopstvenog kružnog toka kapitala i 2. iz kružnog toka roba koje ulaze u individualnu potrošnju, dakle roba na koje radnik troši svoju najamninu a kapitalista svoj višak vrednosti (ili deo svog viška vrednosti). Na svaki način, kružni tok kapitala obuhvata i promet viška vrednosti ukoliko je ovaj deo robnog kapitala, a isto tako i pretvaranje promenljivog kapitala u radnu snagu, plaćanje najamnine. Ali utrošak ovog viška vrednosti i najamnine na robe nije član prometa kapitala, mada bar utrošak najamnine uslovljava ovaj promet.

U I knjizi analiziran je kapitalistički proces proizvodnje i kao izolovano zbivanje i kao proces reprodukcije: proizvodnja viška vrednosti i proizvodnja samog kapitala. Tamo je, iako se na tome nismo duže zadržavali, bilo pretpostavljeno menjanje oblika i materije kroz koje kapital prolazi u prometnoj oblasti. Bilo je, dakle, pretpostavljeno da kapitalista s jedne strane prodaje proizvod po vrednosti, a da s druge strane unutar prometne oblasti nalazi materijalna sredstva za proizvodnju da bi proces iznova započeo ili da bi ga bez prekida produžio. Jedini čin iz prometne oblasti na kojemu smo se tamo morali zadržati bilo je kupovanje i prodavanje radne snage kao osnovni uslov kapitalističke proizvodnje.

U prvom odeljku ove, II knjige razmatrani su različiti oblici koje kapital uzima u svom kružnom toku i različiti oblici samog tog kružnog toka. Uz radno vreme, koje smo razmatrali u I knjizi, sada dolazi i vreme prometa.

U drugom odeljku razmatrali smo kružni tok kao periodičan, tj. kao obrt. Tu je, s jedne strane, pokazano kako različni sastavni delovi kapitala (stalni i opticajni) izvršuju kružni tok pojedinih oblika u različnim razmacima vremena i na različite načine; s druge strane,

ispitane su okolnosti koje uslovljavaju različitu dužinu radnog i prometnog perioda. Pokazali smo kakav je uticaj perioda kružnog toka i različitog odnosa njegovih sastavnih delova na obim samog procesa proizvodnje, kao i na godišnju stopu viška vrednosti. I doista, dok su u prvom odeljku poglavito razmatrani sukcesivni oblici koje kapital stalno uzima i napušta u svome kružnom toku, u drugom odeljku razmatrano je kako se, unutar toga toka i redanja oblika, kapital date veličine jednovremeno, mada u promenljivom obimu, deli na različne oblike proizvodnog, novčanog i robnog kapitala, tako da se oni ne samo uzajamno smenjuju, nego se različni delovi celokupne kapital-vrednosti neprestano nalaze i funkcionišu naporedo u ovim različitim stanjima. Naročito je novčani kapital pokazao svojstvo koje se nije ispoljilo u I knjizi. Nađeni su određeni zakoni po kojima se sastavni delovi nekog datog kapitala, različiti po veličini, moraju, već prema tome kakvi su uslovi obrta, stalno preduimati i obnavljati u obliku novčanog kapitala da bi se neki proizvodni kapital datog obima stalno održao u funkcionisanju.

Ali se i u prvom i u drugom odeljku uvek radilo samo o individualnom kapitalu, o kretanju jednog osamostaljenog dela društvenog kapitala.

Kružni tokovi individualnih kapitala upleću se, međutim, jedni u druge, jedni su drugima pretpostavka i uslov i upravo u tom upletanju sačinjavaju kretanje ukupnog društvenog kapitala. Kao što se kod prostog robnog prometa ukupna metamorfoza neke robe pojavila kao član niza metamorfoza robnog sveta, tako se sad metamorfoza individualnog kapitala pokazuje kao član niza metamorfoza društvenog kapitala. Ali dok prost robni promet nikako nije nužno uključivao promet kapitala — jer se prosti robni promet može zbivati i na osnovici nekapitalističke proizvodnje — dotle kružni tok ukupnog društvenog kapitala, kao što smo već napomenuli, uključuje i onaj robni promet koji ne spada u kružni tok pojedinačnog kapitala, tj. promet roba koje ne sačinjavaju kapital.

Sad imamo da razmatramo prometni proces (koji je u svojoj celokupnosti oblik reprodukcionog procesa) individualnih kapitala kao sastavnih delova celokupnog društvenog kapitala, dakle prometni proces tog celokupnog društvenog kapitala.

II. Uloga novčanog kapitala

{Mada ovo što sledi spada tek u docniji deo ovog odeljka, ipak ćemo to odmah ispitati, naime: novčani kapital posmatran kao sastavni deo celokupnog društvenog kapitala.}

Pri razmatranju obrta individualnog kapitala pokazao se novčani kapital s dveju strana.

Prvo, on je oblik u kome se svaki individualni kapital pojavljuje na pozornici, otvara svoj proces kao kapital. On se stoga javlja kao primus motor[1]* koji daje podsticaj čitavom procesu.

Drugo, već prema tome kolika je kad dužina obrtnog perioda i kakav je kad odnos oba njegova sastavna dela — radnog perioda i prometnog perioda, onaj sastavni deo predujmljene kapital-vrednosti, koji se stalno mora preduimati i obnavljati u novčanom obliku, različit je u odnosu prema proizvodnom kapitalu koji on stavlja u pokret, tj. u odnosu prema kontinuelnom razmeru proizvodnje. Ali ma kakav ovaj odnos bio, pod svima okolnostima, deo dejstvujuće kapital-vrednosti, koji stalno može da funkcioniše kao proizvodni kapital, ograničen je onim delom predujmljene kapital-vrednosti koji stalno mora postojati pored proizvodnog kapitala u novčanom obliku. Tu se radi samo o normalnom obrtu, o jednom apstraktnom proseku. Tu nije uzet u obzir dodatni novčani kapital potreban radi izravnavanja zastoja u prometu.

Uz prvu tačku. Robna proizvodnja pretpostavlja robni promet, a robni promet pretpostavlja predstavljanje robe kao novca, novčani promet; udvajanje robe u robu i novac jeste zakon predstavljanja proizvoda kao robe. Isto tako kapitalistička proizvodnja roba — posmatrana i društveno i individualno — pretpostavlja kapital u novčanom obliku ili novčani kapital kao primus motor za svaki posao koji se počinje kao nov i kao kontinuelan motor. Specijalno, opticajni kapital pretpostavlja da novčani kapital istupa kao motor stalno nanovo u kraćim razmacima vremena. Čitava predujmljena kapital-vrednost, tj. svi sastavni delovi kapitala koji se sastoje iz roba, radna snaga, sredstva za rad i materije proizvodnje, moraju se stalno kupovati i opet kupovati novcem. Što ovde važi za individualni kapital, važi i za društveni kapital, koji funkcioniše samo u obliku mnogih individualnih kapitala. Ali, kao što je već u I knjizi pokazano, iz ovoga nikako ne izlazi da polje na kome kapital funkcioniše, razmer proizvodnje, čak ni na kapitalističkoj osnovici, po svojim *apsolutnim* granicama zavisi od obima novčanog kapitala koji se nalazi u funkcionisanju.

Kapitalu su pripojeni elementi proizvodnje čije je širenje, u izvesnim granicama, nezavisno od veličine predujmljenog novčanog kapitala. Radna snaga može se jače eksploatisati, ekstenzivno ili intenzivno, i kad se jednako plaća. Ako se ovom jačom eksploatacijom uveća novčani kapital (tj. ako se najamnina povisi), on se ne uvećava srazmerno, dakle nikako pro tanto[2]*.

Proizvodno eksploatisana prirodna materija — koja ne sačinjava elemenat vrednosti kapitala — zemlja, more, rude, šume itd., većim naprezanjem istog broja radnih snaga, intenzivno ili ekstenzivno se jače eksploatiše, bez uvećavanja predujma novčanog kapitala. Tako se realni

---

[1]* prva pokretačka snaga — [2]* za toliko, u istoj meri

elementi proizvodnog kapitala uvećavaju bez potrebe da se doda novčanog kapitala. Ukoliko je ovaj dodatak potreban radi dodavanja pomoćnih materija, novčani kapital, u kome se preduima kapital-vrednost, ne povećava se srazmerno uvećanju delotvornosti proizvodnog kapitala, dakle nikako pro tanto.

Ista sredstva za rad, dakle isti stalni kapital, može se delotvornije iskoristiti kako produženjem njegovog dnevnog perioda upotrebe, tako i pojačanjem intenzivnosti njegove primene, bez dodavanja novčanog izdatka za stalni kapital. Tada se vrši jedino brži obrt stalnog kapitala, ali se brže dobijaju i elementi njegove reprodukcije.

Ne uzimajući u obzir prirodnu materiju, mogu se prirodne sile, koje ništa ne staju, pripojiti procesu proizvodnje kao agensi jače ili slabije delotvornosti. Stepen njihove delotvornosti zavisi od metoda i naučnih napredaka, koji kapitalistu ne staju ništa.

To isto važi i za društveno kombinovanje radne snage u procesu proizvodnje i za stečenu umešnost individualnih radnika. Carey je izračunao da zemljovlasnik nikad ne dobija dovoljno, jer mu se ne plaća sav kapital odnosno rad koji je od pamtiveka unošen u zemlju da bi joj se dala njena današnja sposobnost proizvodnje. (Naravno da se ne govori o sposobnosti proizvodnje koja joj se oduzima.) Po ovome bi pojedini radnik morao biti plaćen prema radu što ga je utrošio sav ljudski rod dok je od divljaka načinio modernog mehaničara. Moralo bi se obrnuto rasuđivati: ako se uračuna sav neplaćeni rad koji se nalazi u zemlji, a koji su zemljovlasnici i kapitalisti unovčili, onda je sav kapital koji je unet u zemlju višestruko isplaćen zelenaškim kamatama, dakle društvo je već odavno mnogo puta nanovo otkupilo zemljišnu svojinu.

Uvećanje proizvodnih snaga rada, ukoliko ne pretpostavlja dodatni izdatak kapital-vrednosti, doduše uvećava u prvom redu samo masu proizvoda, ne njegovu vrednost; osim ukoliko ne omogućuje da se istim radom reprodukuje više postojanog kapitala, dakle da se održi njegova vrednost. Ali ono ujedno stvara novu materiju za kapital, dakle osnovicu uvećane akumulacije kapitala.

Ukoliko sama organizacija društvenog rada, a otud uvećanje društvene proizvodne snage rada, zahteva da se proizvodi u velikom razmeru, pa stoga da se od strane pojedinačnih kapitalista novčani kapital preduima u velikim masama, pokazano je već u knjizi I[1]* da se to delom vrši centralizacijom kapitala u malo ruku, a da obim dejstvujućih kapital-vrednosti, pa stoga i obim novčanog kapitala u kome se one preduimaju, ne mora apsolutno rasti. Veličina pojedinačnih kapitala može rasti njihovom centralizacijom u malo ruku, a da njihova društvena suma ne poraste. Pojedinačni kapitali samo su drukčije podeljeni.

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 552 - 556, 672.

Naposletku, u prošlom odeljku pokazano je da skraćenje obrtnog perioda dopušta da se bilo s manje novčanog kapitala pokrene isti proizvodni kapital, bilo sa istim novčanim kapitalom više proizvodnog kapitala.

Međutim, očigledno je da sve ovo nema nikakva posla sa suštinom pitanja o novčanom kapitalu. Sve ovo samo pokazuje da predujmljeni kapital — data suma vrednosti koja se u svome slobodnom obliku, u svom obliku vrednosti, sastoji iz izvesne novčane sume — posle svog pretvaranja u proizvodni kapital uključuje proizvodne potencije čije granice nisu date granicama njegove vrednosti, nego unutar izvesnog domašaja mogu dejstvovati različito ekstenzivno ili intenzivno. Ako su cene elemenata proizvodnje—sredstava za proizvodnju i radne snage — date, onda je veličina novčanog kapitala potrebna da se kupi određena količina ovih elemenata proizvodnje koji postoje kao robe određena. Ili, određena je veličina vrednosti kapitala koji se ima predujmiti. Ali je obim u kome ovaj kapital dejstvuje kao stvaralac vrednosti i proizvoda elastičan i promenljiv.

Uz drugu tačku. Da onaj deo društvenoga rada i sredstava za proizvodnju koji se godišnje mora trošiti na proizvodnju ili kupovinu zlata[1]* radi zamenjivanja izlizane monete, pro tanto predstavlja krnjenje obima društvene proizvodnje, samo se po sebi razume. Ali što se tiče novčane vrednosti koja delom funkcioniše kao prometno sredstvo, a delom kao blago, ona je jednom tu, stečena je, stoji pored radne snage, pored proizvedenih sredstava za proizvodnju i pored prirodnih izvora bogatstva. Ona se ne može smatrati kao elemenat koji ograničava društvenu proizvodnju. Njenim pretvaranjem u elemente proizvodnje, razmenom s drugim narodima, mogao bi se uvećati razmer proizvodnje. No ovo pretpostavlja da novac kao i ranije igra svoju ulogu kao svetski novac.

Prema veličini obrtnog perioda potrebna je veća ili manja masa novčanog kapitala radi pokretanja proizvodnog kapitala. Isto smo tako videli da podela obrtnog perioda na vreme rada i vreme prometa uslovljava uvećanje kapitala, latentnog ili suspendovanog u novčanom obliku.

Ukoliko se obrtni period određuje dužinom radnog perioda, on se pod inače neizmenjenim uslovima određuje materijalnom prirodom procesa proizvodnje, dakle ne specifičnim društvenim karakterom toga procesa proizvodnje. Ali na bazi kapitalističke proizvodnje obimnije operacije s dužim trajanjem uslovljavaju veće predujmove novčanog kapitala za duže vreme. U takvim oblastima je zato proizvodnja zavisna od granica unutar kojih pojedinačni kapitalista raspolaže novčanim kapitalom. Tu granicu provaljuje kreditni sistem i s njime povezano udruživanje, npr. akcionarska društva. Zbog toga poremećaji na nov-

1* U izdanju Dietza: von Geld = novca; očigledno štamparska greška.

čanom tržištu umrtvljuju takve poslove, dok ti isti poslovi sa svoje strane izazivaju poremećaje na novčanom tržištu.

Na bazi društvene proizvodnje treba odrediti razmer u kome ove operacije, koje kroz duže vreme odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju a da za to vreme ne pružaju neki proizvod kao korisni učinak, mogu biti izvođene a da se ne nanese šteta onim granama proizvodnje koje kontinuelno ili više puta preko godine ne samo odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju nego i liferuju životna sredstva i sredstva za proizvodnju. Pri društvenoj kao i pri kapitalističkoj proizvodnji, u poslovnim granama gde su radni periodi kraći, radnici će i dalje samo za kraće vreme odvlačiti proizvode ne dajući proizvod u zamenu; dok poslovne grane s dugim radnim periodima za duže vreme neprekidno odvlače pre no što vrate. Ova okolnost proističe, dakle, iz stvarnih uslova dotičnog procesa rada, a ne iz njegovog društvenog oblika. Pri društvenoj proizvodnji otpada novčani kapital. Društvo raspodeljuje radnu snagu i sredstva za proizvodnju na razne poslovne grane. Mogu proizvođači dobijati kakve god hoće papirne uputnice na koje će iz društvenih rezervi potrošnje izvlačiti količinu koja odgovara njihovom radnom vremenu. Te uputnice nisu novac. One ne cirkulišu.

Vidi se da je potreba za novčanim kapitalom, ukoliko potiče iz dužine radnog perioda, uslovljena dvema okolnostima. *Prvo*, što je uopšte novac onaj oblik u kome svaki individualni kapital (ne uzimajući u obzir kredit) mora nastupiti da bi se pretvorio u proizvodni kapital; ovo proizlazi iz suštine kapitalističke proizvodnje, iz robne proizvodnje uopšte. — *Drugo*, veličina potrebnog novčanog predujma proističe iz okolnosti što se kroz duže vreme od društva stalno izvlače radna snaga i sredstva za proizvodnju, a da mu se za to vreme ne vraća neki proizvod koji se može pretvoriti natrag u novac. Prva okolnost, da se kapital koji se ima predujmiti mora predujmiti u novčanom obliku, ne ukida se samim oblikom toga novca, time da li je metalni ili kreditni novac, znak vrednosti itd. Na drugu okolnost nimalo ne utiče to pomoću kojeg se novčanog sredstva ili pomoću kojeg oblika proizvodnje izvlače rad, životna sredstva i sredstva za proizvodnju, a da se natrag u promet ne baca ekvivalenat.

GLAVA DEVETNAESTA[35]

Raniji prikazi predmeta

I. Fiziokrati

U malo velikih poteza Quesnayeva *Tableau économique*[1*] pokazuje kako se jedan, po vrednosti određen, godišnji rezultat nacionalne proizvodnje putem prometa tako raspodeljuje da pod inače neizmenjenim okolnostima može da se vrši njegova prosta reprodukcija, tj. reprodukcija u istom razmeru. Saglasno suštini stvari, polaznu tačku perioda proizvodnje sačinjava prošlogodišnja žetva. Bezbrojni individualni činovi prometa odmah su obuhvaćeni u svom karakterističnom društvenom masovnom kretanju — prometu između velikih funkcionalno određenih ekonomskih klasa društva. Što nas ovde zanima, jeste ovo: jedan deo celokupnog proizvoda — koji je kao upotrebni predmet nov rezultat rada protekle godine, kao i svaki drugi njegov deo — u isti mah je samo nosilac stare kapital-vrednosti koja se ponovo javlja u istom naturalnom obliku. On ne cirkuliše, već ostaje u rukama svojih proizvođača, zakupničke klase, da tamo opet otpočne svoju kapitalsku službu. U ovaj postojani deo kapitala godišnjeg proizvoda Quesnay unosi i elemente koji u nj ne spadaju, ali on pogađa glavnu stvar, blagodareći granicama svoga vidokruga, u kome je poljoprivreda jedina oblast ulaganja ljudskog rada koja proizvodi višak vrednosti, dakle jedina stvarno proizvodna oblast sa kapitalističkog stanovišta. Ekonomski proces reprodukcije, ma kakav mu bio specifični društveni karakter, uvek se u ovoj oblasti (poljoprivredi) prepleće s prirodnim procesom reprodukcije. Očigledni uslovi ovoga rasvetljavaju i uslove onoga i otkljanjaju zablude koje izaziva samo opsena prometa.

Etiketa nekog sistema razlikuje se od etiketa drugih artikala između ostalog i time što ona ne vara samo kupca nego često i prodavca. Sam Quesnay i njegovi najbliži učenici verovali su u svoju feudalnu firmu.

---

[35] Ovde počinje rukopis VIII.

[1*] *Ekonomska tablica*

Tako isto do sadašnjeg časa i naši školski naučnici. Stvarno, pak, fiziokratski sistem prva je sistematska koncepcija kapitalističke proizvodnje. Predstavnik industrijskog kapitala — zakupnička klasa — upravlja celim ekonomskim kretanjem. Zemljoradnja se vodi kapitalistički, tj. kao preduzeće kapitalističkog zakupnika u velikom razmeru; neposredni obrađivač zemljišta je najamni radnik. Proizvodnja stvara ne samo upotrebne artikle nego i njihovu vrednost; pobuda, pak, koja je pokreće, jeste dobijanje viška vrednosti, a ovaj se rađa u oblasti proizvodnje, ne u oblasti prometa. Među trima klasama koje figurišu kao nosioci društvenog procesa reprodukcije, procesa koji se vrši posredstvom prometa, razlikuje se neposredni eksploatator »proizvodnog« rada, proizvođač viška vrednosti, kapitalistički zakupnik, od onih koji su samo njegovi prisvajači.[21]

Kapitalistički karakter fiziokratskog sistema izazvao je već u periodu njegovog cvetanja opoziciju, s jedne strane Linguet-a i Mablyja, a s druge branilaca slobodnog sitnog zemljoposeda.

Nazadak[36] A. Smith-a u analizi procesa reprodukcije pada to više u oči što on inače ne samo da dalje razrađuje tačne analize Quesnayeve, npr. uopštava njegove »avances primitives«[1*] i »avances annuelles«[2*] u »stalni« i »opticajni« kapital[37], nego mestimice potpuno zapada u fiziokratske zablude. Da bi, na primer, dokazao da zakupnik proizvodi veću vrednost od ma koje druge sorte kapitalista, on veli:

»Nijedan jednaki kapital ne pokreće veću količinu proizvodnog rada od zakupnikovog kapitala. Ne samo njegove radne sluge nego i njegova radna stoka sastoji se iz proizvodnih radnika.« {Prijatan kompliment za radnu čeljad!} »U zemljoradnji *radi* i priroda pored čoveka; i mada *njen rad ne staje izdataka*, ipak njen proizvod ima svoju *vrednost, isto onako kao i proizvod najskupljih radnika*. Najvažniji radovi u zemljoradnji kao da nisu upravljeni toliko na to da uvećaju plodnost prirode — mada oni i to čine — koliko na to da je usmere na proizvodnju biljaka koje su čoveku najkorisnije. Neko trnjem i korovom pokriveno polje dosta često daje isto toliku količinu rastinja kao najbolje obrađeni vinograd ili njiva. Sadenje i kultura često više deluju u pravcu regulisanja negoli u pravcu oživljavanja

---

[36] *Kapital*, tom I, drugo izd., str. 612, primedba 32.[3*]

[37] I pri ovome su mu neki od fiziokrata utrli put, na prvom mestu Turgot. Ovaj već češće od Quesnaya i ostalih fiziokrata upotrebljava reč kapital za avances [predujmove] i još više identifikuje avances ili capitaux manufakturista sa avances ili capitaux zakupnika. Npr. »Kao i oni« (manufakturni preduzetnici), »moraju i ovi« (les fermiers, tj. kapitalistički zakupnici) »primiti, osim povratka kapitala itd.« (Turgot, *Oeuvres*, izd. Daire, Paris 1844, tom I, str. 40.)

[1*] prvobitne predujmove — [2*] godišnje predujmove — [3*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 521.

aktivne plodnosti prirode; i pošto se iscrpe sav rad kulture, ostaje prirodi uvek još velik komad posla. Radnici i radna stoka (!) koji su zaposleni u zemljoradnji ne postižu, dakle, kao radnici u manufakturama samo reprodukciju vrednosti koja je jednaka njihovoj sopstvenoj potrošnji ili[1*] kapitalu koji ih zapošljava plus profit kapitaliste, već reprodukciju daleko veće vrednosti. Povrh zakupnikovog kapitala i celog njegovog profita, oni redovno postižu još i reprodukciju zemljovlasnikove rente. Renta se može smatrati kao proizvod prirodnih sila, čiju upotrebu zemljovlasnik pozajmljuje zakupniku. Ona je veća ili manja, prema tome kakav se stupanj visine tih snaga uzme, drugim rečima, prema tome kakva se prirodno ili veštački postignuta plodnost zemljišta uzme. Ona je delo prirode, koje preostaje kad odbijemo ili naknadimo sve ono što se može smatrati kao ljudsko delo. Ona je retko manja od četvrtine, a često veća od trećine celokupnog proizvoda. Nikad jednaka količina proizvodnog rada primenjena u manufakturi ne može postići toliku reprodukciju. U manufakturi priroda ne čini ništa, čovek sve; a reprodukcija mora uvek biti srazmerna snazi agenata koji je izvode. Stoga kapital uložen u zemljoradnju ne samo da pokreće veću količinu proizvodnog rada od ma kojeg kapitala jednake veličine primenjenog u manufakturi, nego, srazmerno količini proizvodnog rada koju on zapošljava, on i dodaje godišnjem proizvodu zemljišta i rada neke zemlje, stvarnom bogatstvu i dohotku njenih stanovnika, daleko veću vrednost nego onaj.« (*Wealth of Nations*, knj. II, gl. V, str. 242, 243.)

A. Smith kaže u knj. II, gl. 1:

»Čitava vrednost semena takođe je u suštini stalni kapital.«

Ovde je, dakle, kapital = kapital-vrednosti; on postoji u »stalnom« obliku.

»Mada se seme kreće tamo-amo između žitnice i zemljišta, ono ipak nikad ne menja vlasnika i stoga stvarno ne cirkuliše. Zakupnik ne pravi svoj profit njegovom prodajom, već njegovim uvećanjem.« (Str. 186.)

Ograničenost leži ovde u tome što Smith ne vidi, kao što je Quesnay već video, ponovno javljanje vrednosti postojanog kapitala u obnovljenom obliku kao važan moment procesa reprodukcije, nego samo jednu ilustraciju više, i uz to još netačnu, za njegovu razliku između opticajnog i stalnog kapitala. — U Smith-ovom prevodu izraza »avances primitives« i »avances annuelles« u »fixed capital«[2*] i »circulating capital«[3*] napredak se sastoji u reči »kapital«, čiji se pojam uopštava, bez posebnog obaziranja na »poljoprivrednu« oblast u kojoj je fiziokrati primenjuju; a nazadak u tome što se »stalno« i »opticajno« shvataju i fiksiraju kao odlučujuće razlike.

[1*] U 1. i 2. izdanju: und = i — [2*] fiksni kapital — [3*] opticajni kapital

II. Adam Smith

1. Smith-ova opšta gledišta

A. Smith kaže u knj. I, gl. 6, str. 42:

»U svakom društvu cena svake robe konačno se svodi na ovaj ili onaj od ova tri dela« (najamninu, profit, zemljišnu rentu), »ili na sva tri; i u svakom naprednom društvu sva tri ulaze, više ili manje, kao sastavni delovi u cenu najvećeg dela robâ«[38]; ili, kako stoji dalje, str. 43: »Najamnina, profit i zemljišna renta jesu *tri praizvora* svakog prihoda kao i svake *razmenske vrednosti*.«

Mi ćemo niže pobliže ispitati ovo Smith-ovo učenje o »sastavnim delovima robne cene«, odnosno »svake razmenske vrednosti«.—Dalje se kaže:

»Pošto ovo važi s obzirom na svaku posebnu robu uzetu pojedinačno, mora važiti i za sve robe u njihovoj ukupnosti, onako kako sačinjavaju *čitav godišnji proizvod zemljišta* i rada svake zemlje. Celokupna cena ili *razmenska vrednost* ovog godišnjeg proizvoda mora *se svesti* na ova ista tri dela i *razdeliti se* među različite stanovnike zemlje, bilo kao *najamnina* za njihov rad, ili kao *profit* njihovog kapitala, ili kao *renta* njihovog zemljoposeda.« (Knj. II, gl. 2, str. 190.)

Pošto je A. Smith ovako i cenu svih roba uzetih pojedinačno, kao i »čitavu cenu ili razmensku vrednost... godišnjeg proizvoda zemljišta i rada svake pojedine zemlje« rastvorio na tri izvora dohotka za najamnog radnika, kapitalistu i zemljoposednika, na najamninu, profit i zemljišnu rentu, ipak mora da obilaznim putem prokrijumčari i četvrti elemenat, naime elemenat kapitala. To biva razlikovanjem bruto-prihoda i čistog prihoda:

»*Bruto*-prihod svih stanovnika neke velike zemlje obuhvata u sebi *celokupni godišnji proizvod* njihovog zemljišta i njihovog rada; *neto*-prihod onaj *deo* koji im ostaje na raspolaganju *po odbitku troškova održanja* prvo, njihovog *stalnog*, a drugo, njihovog *tečnog kapitala*; ili onaj deo koji oni, ne načinjući svoj kapital, mogu uneti u svoju potrošačku rezervu ili utrošiti na svoje izdržavanje, udobnost i zadovoljstvo. Njihovo stvarno bogatstvo stoji takođe u srazmeri prema njihovom čistom, a ne prema bruto-prihodu.« (*Isto*, str. 190.)

---

[38] Da čitalac ne bi pogrešno razumeo frazu »cenu najvećeg dela roba«, pokazaće mu sledeći navod kako sam A. Smith objašnjava tu oznaku. Npr., u cenu morske ribe ne ulazi nikakva renta, već samo najamnina i profit; u cenu Scotch pebbles-a[1*] ulazi samo najamnina, naime: »U nekim delovima Škotske siromašni ljudi odaju se tome da na morskoj obali skupljaju šarene kamenčiće koji su poznati pod imenom škotskog šljunka. Cena koju im za njih plaćaju kamenoresci obuhvata samo iznos njihove nadnice, pošto se ni zemljišna renta ni profit ne uračunavaju u tu cenu.«

[1*] škotskog šljunka

Na ovo primećujemo:

1. A. Smith raspravlja ovde izričito samo o prostoj reprodukciji, a ne o proširenoj reprodukciji ili akumulaciji; on govori samo o troškovima za održanje (maintaining) dejstvujućeg kapitala. »Neto« -prihod jednak je onom delu godišnjeg proizvoda, bilo društva, bilo individualnog kapitaliste, koji može ući u »fond potrošnje«, ali obim toga fonda ne sme načeti dejstvujući kapital (encroach upon capital). Dakle, jedan deo vrednosti individualnog kao i društvenog proizvoda ne razlaže se ni na najamninu, ni na profit ili zemljišnu rentu, nego na kapital.

2. A. Smith beži od svoje sopstvene teorije pomoću igre reči, praveći razliku između gross i net revenue, bruto i neto-dohotka. Individualni kapitalista, kao i čitava kapitalistička klasa, ili tzv. nacija, prima namesto kapitala utrošenog u proizvodnji jedan robni proizvod, čija vrednost — koja se može predstaviti srazmernim delovima samog ovog proizvoda — s jedne strane, naknađuje utrošenu kapital-vrednost, te stoga sačinjava dohodak ili, još bukvalnije, revenue (»revenu« je particip od revenir, ponovo doći), ali nota bene capital-revenue ili dohodak od kapitala; s druge strane, sastavne delove vrednosti »koji se razdeljuju među različite stanovnike zemlje, bilo kao najamnina za njihov rad, bilo kao profit njihovog kapitala, bilo kao renta njihovog zemljoposeda« — što se u običnom životu razume pod dohotkom. Prema ovome, vrednost čitavog proizvoda, bilo za individualnog kapitalistu, bilo za celu zemlju, sačinjava dohodak bilo za koga; ali, s jedne strane dohodak od kapitala, a s druge strane »dohodak« različan od njega. Što se dakle, pri razlaganju vrednosti robe na njene sastavne delove, odstranjuje, to se ponovo uvlači na stražnja vrata — dvosmislenošću reči »dohodak«. Ali, kao »dohodak« mogu se primiti samo takvi sastavni delovi proizvoda koji u njemu već postoje. Ako kao dohodak treba da se primi *kapital*, morao je kapital prethodno biti i izdat.

Zatim A. Smith kaže:

»Najniža obična profitna stopa mora uvek iznositi nešto više no što je dovoljno za odštetu za eventualne gubitke kojima je izložena svaka primena kapitala. Samo ovaj suvišak predstavlja čisti ili neto-profit.«

{Koji kapitalista razume pod profitom nužne predujmove kapitala?}

»Ono što se naziva bruto-profitom često ne obuhvata samo ovaj suvišak, nego i onaj deo koji je zadržan za ovakve izvanredne gubitke.« (Knj. I, gl. 9, str. 72.)

Ali to znači samo toliko da jedan deo viška vrednosti posmatran kao deo bruto-profita mora sačinjavati fond osiguranja za proizvodnju. Ovaj fond osiguranja stvara se jednim delom viška rada, koji utoliko direktno proizvodi kapital, tj. fond određen za reprodukciju. Što se tiče predujma za »održavanje« stalnog kapitala itd. (vidi gore navedena mesta), to naknađivanje utrošenog stalnog kapitala novim ne sačinjava

nov predujam kapitala, nego je samo obnavljanje stare kapital-vrednosti u novom obliku. A što se tiče reparature stalnog kapitala, koju A. Smith takođe računa u troškove održanja, ovi troškovi spadaju u cenu predujmljenog kapitala. Što kapitalista ove troškove ne mora odjedanput uložiti, već ih ulaže malo-pomalo i prema potrebi za vreme dok kapital funkcioniše, i što ih može ulagati iz već ubranog profita, ni u čemu ne menja izvor ovog profita. Sastavni deo vrednosti iz kojega profit potiče samo dokazuje da radnik daje višak rada kako za fond osiguranja, tako i za fond reparatura.

A sad nam A. Smith pripoveda da iz neto-dohotka, tj. iz dohotka u specifičnom smislu, treba isključiti čitav stalni kapital, ali i sav onaj deo opticajnog kapitala koji zahtevaju održavanje i opravka stalnog kapitala, kao i njegovo obnavljanje, u stvari sav kapital koji se ne nalazi u naturalnom obliku koji je određen za fond potrošnje.

»Sav izdatak za održanje stalnoga kapitala očigledno se mora isključiti iz društvenog neto-dohotka. Ni sirovine kojima se korisne mašine i industrijski alati... moraju održavati u dobrom stanju, ni proizvod rada potrebnog za davanje zahtevanog oblika tim sirovinama, ne mogu nikad sačinjavati deo tog dohotka. *Cena* ovog rada na svaki način može sačinjavati deo onog dohotka, pošto ovako zaposleni radnici mogu uložiti čitavu vrednost svoje najamnine u rezervu svoje neposredne potrošnje. Ali pri drugim vrstama radova ulazi u ovu rezervu potrošnje kako *cena*« {tj. najamnina plaćena za ovaj rad} »tako i *proizvod*« {u kome se ovaj rad otelovljava} »u tu rezervu potrošnje; cena u rezervu potrošnje radnika, a proizvod u rezervu potrošnje drugih ljudi, čije se izdržavanje, udobnost i zadovoljstvo podižu radom tih radnika.« (Knj. II, gl. 2, str. 190 - 191.)

A. Smith nailazi ovde na veoma važno razlikovanje među radnicima koji rade u proizvodnji *sredstava za proizvodnju* i onih koji rade u neposrednoj proizvodnji *sredstava potrošnje*. Vrednost robnog proizvoda prvih sadrži sastavni deo jednak sumi najamnina, tj. vrednosti onog dela kapitala koji je uložen u kupovinu radne snage; taj deo vrednosti postoji telesno kao izvesna kvota sredstava za proizvodnju koja su ovi radnici proizveli. Novac koji su oni dobili za svoju najamninu sačinjava za njih dohodak, ali njihov rad nije ni za njih same niti za one druge stvorio proizvode koji se mogu trošiti. Sami ovi proizvodi, dakle, ne sačinjavaju elemenat onog dela godišnjeg proizvoda koji je određen da obrazuje društveni fond potrošnje, u kome je »neto-dohodak« jedino ostvarljiv. Tu A. Smith zaboravlja dodati da ono što važi za najamninu važi isto tako i za onaj sastavni deo vrednosti sredstava za proizvodnju koji kao višak vrednosti sačinjava dohodak industrijskog kapitaliste (u prvoj ruci) pod kategorijama profita i rente. I ovi sastavni delovi vrednosti egzistiraju u sredstvima za proizvodnju, stvarima koje nisu za potrošnju; tek pošto se unovče, mogu oni podići jednu, njihovoj ceni saobraznu, količinu sredstava potrošnje koja je proizvela druga vrsta radnika i preneti ih u individualni fond potrošnje svojih vlasnika. Ali A. Smith bi tim više morao videti da je onaj deo

vrednosti godišnje proizvedenih sredstava za proizvodnju koji je jednak vrednosti onih sredstava za proizvodnju koja funkcionišu u ovoj oblasti proizvodnje — sredstava za proizvodnju kojima se prave sredstva za proizvodnju — dakle deo vrednosti jednak vrednosti ovde primenjenoga postojanog kapitala, apsolutno isključen, ne samo svojim naturalnim oblikom u kome postoji, nego svojom kapitalskom funkcijom, iz svakog sastavnog dela vrednosti koji sačinjava dohodak.

U pogledu druge vrste radnika — koji neposredno proizvode sredstva potrošnje — odredbe A. Smith-a nisu potpuno tačne. Naime, on kaže da u ovim vrstama rada oboje, cena rada i proizvod, ulaze (go to) u neproizvodni fond potrošnje:

»*cena*« (tj. novac dobijen kao najamnina) »u rezervu potrošnje *radnika*, a *proizvod* u rezervu potrošnje *drugih ljudi* (that of other people), čije se izdržavanje, udobnost i zadovoljstvo podižu radom tih radnika«.

Ali radnik ne može da živi od »*cene*« svoga rada, od novca u kome mu se najamnina isplaćuje; on taj novac realizuje kupujući za nj sredstva potrošnje; ova se mogu jednim delom sastojati iz robnih vrsta koje je on sam proizveo. S druge strane, može njegov sopstveni proizvod biti jedan od onih proizvoda koji ulaze jedino u potrošnju eksploatatora rada.

Pošto je ovako potpunce isključio stalni kapital iz »čistog dohotka« neke zemlje, A. Smith nastavlja:

»Mada je ovako čitav izdatak za održanje stalnog kapitala nužno isključen iz društvenog neto-dohotka, ipak nije isti slučaj i sa izdatkom za održavanje opticajnog kapitala. Od četiri dela iz kojih se ovaj kapital sastoji: novca, životnih sredstava, sirovina i gotovih proizvoda, tri poslednja se, kako je već rečeno, redovno vade iz njega i prenose bilo u stalni kapital društva, bilo pak u rezervu određenu za neposrednu potrošnju. Onaj deo potrošivih artikala koji se ne upotrebljava za održavanje prvoga« {stalnog kapitala} »ulazi sav u poslednji« {u rezervu određenu za neposrednu potrošnju} »i sačinjava deo društvenog neto-dohotka. Stoga održavanje ova tri dela opticajnog kapitala ne smanjuje društveni neto-dohodak ni za koji drugi deo godišnjeg proizvoda osim za onaj koji je potreban za održavanje stalnog kapitala.« (Knj. II, gl. 2, str. 191, 192.)

Ovo je samo tautologija da onaj deo opticajnog kapitala koji ne služi za proizvodnju sredstava za proizvodnju ulazi u proizvodnju sredstava potrošnje, dakle u onaj deo godišnjeg proizvoda koji je određen da obrazuje društveni fond potrošnje. Ali je važno što odmah za ovim sledi:

»U ovome pogledu, društveni opticajni kapital razlikuje se od individualnog opticajnog kapitala. Opticajni kapital pojedinca potpuno je isključen iz njegovog neto-dohotka i nikad ne može sačinjavati neki njegov deo; taj dohodak može se sastojati samo iz njegovog profita. Ali, mada opticajni kapital svakog pojedinca sačinjava deo opticajnog kapitala društva kome on pripada, ipak on nije nikako

bezuslovno isključen iz društvenog neto-dohotka i može sačinjavati neki njegov deo. Mada se sve robe u dućanu nekog trgovca na malo nikako ne smeju staviti u rezervu određenu za njegovu sopstvenu neposrednu potrošnju, one ipak mogu spadati u fond potrošnje drugih ljudi, koji mu, pomoću dohotka postignutog drugim fondovima, redovno naknađuju njihovu vrednost zajedno s njegovim profitom, a da time ne dođe do smanjenja ni njegovog, ni njihovog kapitala.« (Isto mesto.)

Ovde, dakle, čujemo:

1. Kao što je stalni kapital i opticajni kapital, potreban za njegovo reprodukovanje (funkcionisanje on zaboravlja) i održavanje, tako je i opticajni kapital svakog individualnog kapitaliste koji radi u proizvodnji sredstava potrošnje totalno isključen iz *njegovog* neto-dohotka koji se može sastojati samo iz njegovih profita. Dakle, onaj deo njegovog robnog proizvoda koji naknađuje njegov kapital nije razloživ na sastavne delove vrednosti koji čine dohodak za njega.

2. Opticajni kapital svakog individualnog kapitaliste sačinjava deo opticajnog kapitala društva, sasvim kao i svaki individualni stalni kapital.

3. Opticajni kapital društva, mada je samo zbir individualnih opticajnih kapitala, ima drukčiji karakter nego opticajni kapital svakog individualnog kapitaliste. Ovaj drugi ne može nikad sačinjavati deo *njegovog dohotka;* naprotiv, jedan komad prvog (naime onaj što se sastoji iz sredstava potrošnje) može istovremeno sačinjavati deo *dohotka društva,* ili kako je pre toga rekao, on ne mora nužno smanjiti društveni neto-dohodak za deo godišnjeg proizvoda. U stvari, ono što A. Smith ovde naziva opticajnim kapitalom sastoji se iz godišnje proizvedenog robnog kapitala koji kapitalisti-proizvođači sredstava potrošnje godišnje bacaju u promet. Čitav ovaj njihov godišnji robni proizvod sastoji se iz potrošivih artikala, te stoga sačinjava fond u kome se neto-dohoci društva (uključujući i najamnine) realizuju ili na koji se troše. Umesto što je izabrao za primer robu u dućanu detaljiste, A. Smith bi morao izabrati mase dobara koje leže u robnim stovarištima industrijskih kapitalista.

Da je sad A. Smith povezao u celinu iskidane misli koje su mu se nametale ranije pri posmatranju reprodukcije onoga što on naziva stalnim, sada onoga što naziva opticajnim kapitalom, došao bi do sledećeg rezultata:

I. Društveni godišnji proizvod sastoji se iz dva odeljka; prvi obuhvata sredstva za proizvodnju, drugi sredstva potrošnje; svaki treba razmatrati odvojeno.

II. Celokupna vrednost onoga dela godišnjeg proizvoda koji se sastoji iz *sredstava za proizvodnju* razdeljuje se ovako: jedan deo vrednosti samo je vrednost sredstava za proizvodnju istrošenih u izradi ovih sredstava za proizvodnju, dakle samo kapital-vrednost koja se ponovo javlja u obnovljenom obliku; drugi deo jednak je vrednosti kapitala predujmljenog na radnu snagu, ili jednak sumi najamnina

koje su isplatili kapitalisti ove oblasti proizvodnje. Naposletku, treći deo vrednosti sačinjava izvor profita, uključujući zemljišne rente, industrijskih kapitalista ove kategorije.

Prvi sastavni deo, koji je po A. Smith-u reprodukovani stalni deo kapitala svih individualnih kapitala zaposlenih u ovom prvom odeljku, »očigledno je isključen i nikad ne može sačinjavati deo neto-dohotka« bilo individualnog kapitaliste, bilo društva. On vazda funkcioniše kao kapital, nikad kao dohodak. Utoliko se »stalni kapital« svakog individualnog kapitaliste ni po čemu ne razlikuje od stalnog kapitala društva. Ali drugi delovi vrednosti godišnjeg društvenog proizvoda koji se sastoji od sredstava za proizvodnju—dakle delovi vrednosti koji postoje i u alikvotnim delovima ove celokupne mase sredstava za proizvodnju—sačinjavaju, doduše, *istovremeno dohotke za sve agente koji sudeluju u ovoj proizvodnji*, najamnine za radnike, profite i rente za kapitaliste. Ali *za društvo* oni ne sačinjavaju dohodak, nego *kapital*, mada se godišnji proizvod društva sastoji iz zbira proizvoda individualnih kapitalista koji njemu pripadaju. Ti delovi već i po svojoj prirodi većinom mogu funkcionisati samo kao sredstva za proizvodnju, a čak i oni koji za slučaj potrebe mogu da funkcionišu kao sredstva potrošnje određeni su da služe kao sirovi ili pomoćni materijal nove proizvodnje. Ali kao takvi — dakle kao kapital — oni ne funkcionišu u rukama svojih proizvođača, nego u rukama svojih primenjivača, naime:

III. kapitalistâ drugog odeljka, neposrednih proizvođača *sredstava potrošnje*. Oni zamenjuju ovima kapital utrošen u proizvodnji sredstava potrošnje (ukoliko se taj kapital ne preobraća u radnu snagu, dakle ne sastoji iz sume najamnina za radnike ovog drugog odeljka), dok ovaj utrošeni kapital, koji se sad nalazi u obliku sredstava potrošnje u rukama kapitalista koji ih proizvode, sa svoje strane — dakle s društvenog stanovišta — *sačinjava fond potrošnje, u kome kapitalisti i radnici prvog odeljka realizuju svoj dohodak.*

Da je A. Smith terao analizu dotle, onda bi još samo malo trebalo do rešenja čitavog problema. On je bio blizu da uhvati u čemu je stvar, jer je već zapazio da određeni delovi vrednosti *jedne* vrste robnih kapitala (sredstva za proizvodnju) iz kojih se sastoji godišnji celokupni proizvod društva, doduše sačinjavaju dohodak za individualne radnike i kapitaliste zaposlene u njihovoj proizvodnji, ali ne i neki sastavni deo društvenog dohotka; dok deo vrednosti *druge* vrste robnih kapitalâ (sredstva potrošnje), doduše sačinjava kapital-vrednost za njegove individualne imaoce, kapitaliste zaposlene u ovoj oblasti, ali ipak samo deo društvenog dohotka.

Ali već iz dosad rečenoga izlazi:

Prvo. Mada je društveni kapital samo jednak zbiru individualnih kapitala, pa stoga i godišnji robni proizvod (ili robni kapital) društva jednak zbiru robnih proizvoda tih individualnih kapitala; mada stoga razlaganje robne vrednosti na njene sastavne delove, koje važi za svaki posebni individualni robni kapital, mora da važi, a u krajnjem rezultatu

i stvarno važi, i za robni kapital čitavoga društva, ipak je pojavni oblik u kome se oni predstavljaju u celokupnom društvenom procesu reprodukcije *različit*.

Drugo. Čak i na osnovici proste reprodukcije ne zbiva se samo proizvodnja najamnine (promenljivog kapitala) i viška vrednosti, već direktna proizvodnja nove postojane kapital-vrednosti, mada se radni dan sastoji samo iz dva dela, jednoga u kome radnik naknađuje promenljivi kapital, u stvari proizvodi ekvivalenat za kupovinu njegove radne snage, i drugoga u kome on proizvodi višak vrednosti (profit, rentu itd.). Naime, svakodnevni rad koji se utroši u reprodukciji sredstava za proizvodnju — i čija se vrednost raščlanjuje na najamninu i višak vrednosti — realizuje se u novim sredstvima za proizvodnju, koja naknađuju postojani deo kapitala utrošen u proizvodnji sredstava potrošnje.

Glavne teškoće, od kojih je u dosad izloženom najveći deo već rešen, ne pokazuju se pri posmatranju akumulacije, već proste reprodukcije. Zbog toga i A. Smith (knjiga II), i ranije Quesnay (*Tableau économique*), polaze od proste reprodukcije čim se radi o kretanju društvenog godišnjeg proizvoda i o njegovoj reprodukciji posredstvom prometa.

2. Smith-ovo rastavljanje razmenske vrednosti na $pr+v$

Dogma A. Smith-a da je cena ili razmenska vrednost (exchangeable value) svake pojedine robe — dakle i svih roba zajedno od kojih se sastoji godišnji proizvod društva (s pravom on svugde pretpostavlja kapitalističku proizvodnju) — sastavljena od tri sastavna dela (component parts) ili da se rastavlja (resolves itself into) na najamninu, profit i rentu, može se svesti na to da je robna vrednost$=pr+v$, tj. jednaka vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala plus višak vrednosti. Štaviše, ovo svođenje profita i rente na jednu zajedničku jedinicu, koju nazivamo v, možemo preduzeti uz izričnо dopuštenje A. Smith-a, kao što pokazuju sledeći citati, u kojima mi za prvi mah zanemarujemo sve sporedne momente, dakle osobito svako prividno ili stvarno odstupanje od dogme da se robna vrednost sastoji isključivo iz elemenata koje mi obeležavamo sa $pr+v$.

U manufakturi:

»Vrednost koju radnici dodaju materijalima rastavlja se... na dva dela, od kojih jedan plaća njihovu najamninu, a drugi profit njihovog poslodavca na sav kapital koji je predujmio u materijal i najamninu.« (Knjiga I, gl. 6, str. 40, 41.) —»Mada manufakturisti« {manufakturnom radniku} »najamninu predujmljuje njegov gospodar, ipak ona ovoga u stvarnosti ništa ne košta, pošto se po pravilu vrednost ove najamnine, zajedno sa izvesnim profitom, zadržava (reserved) u uvećanoj vrednosti predmeta na koji je njegov rad bio primenjen.« (Knj. II, gl. III, str. 221.)

Deo kapitala (stock) koji se predujmljuje

»za izdržavanje proizvodnih radnika... pošto je njemu« {poslodavcu} »poslužio u funkciji kapitala... sačinjava dohodak za njih« {radnike}. (Knj. II, gl. III, str. 223.)

U navedenoj glavi kaže A. Smith izrično:

»Čitav godišnji proizvod zemljišta i rada svake zemlje... sam se sobom (naturally) cepa na dva dela. Jedan od njih, i često najveći, na prvom mestu određen je da zameni kapital i da obnovi životna sredstva, sirovine i gotove proizvode koji su bili uzeti iz kapitala; drugi je određen da sačinjava dohodak, bilo za vlasnika ovog kapitala, kao njegov *profit na kapital*, bilo za nekog drugog, kao renta njegovog *zemljoposeda*.« (Str. 222.)

Samo jedan deo kapitala sačinjava, kao što smo malopre čuli od A. Smith-a, u isto vreme dohodak za nekoga, naime onaj deo što je uložen u kupovinu proizvodnog rada. Ovaj — promenljivi kapital — izvršuje prvo u ruci poslodavčevoj i za njega »funkciju kapitala«, a onda »sačinjava dohodak« za samog proizvodnog radnika. Kapitalista pretvara deo svoje kapital-vrednosti u radnu snagu i upravo time u promenljivi kapital; samo putem tog preobražaja funkcioniše kao industrijski kapital ne samo taj deo kapitala nego i celokupni njegov kapital. Radnik — prodavac radne snage — dobija njenu vrednost u obliku najamnine. U njegovim rukama radna snaga samo je roba na prodaju, roba od čije prodaje živi, koja otuda sačinjava jedini izvor njegovog dohotka; kao promenljivi kapital, radna snaga funkcioniše samo u rukama njenoga kupca, kapitaliste, a samu kupovnu cenu kapitalista samo prividno predujmljuje, pošto mu je radnik pre toga već dao njenu vrednost.

Pošto nam je ovako pokazao da je vrednost proizvoda u manufakturi $=pr+v$ (gde je v=profitu kapitaliste), kaže nam A. Smith da u poljoprivredi radnici pored

»reprodukcije vrednosti koja je jednaka njihovoj sopstvenoj potrošnji ili[1*] kapitalu« {promenljivom} »koji ih zapošljava plus profit kapitaliste«—da radnici pored toga »preko zakupnikovog kapitala i svega njegovog *profita* redovno postižu još i reprodukciju zemljoposednikove *rente*«. (Knj. II, gl. V, str. 243.)

Što renta ide u ruke zemljoposednika, to nema značaja za pitanje koje mi razmatramo. Pre no što ode u njegove ruke, mora se nalaziti u rukama zakupnikovim, tj. u rukama industrijskog kapitaliste. Ona mora sačinjavati sastavni deo vrednosti proizvoda pre no što postane dohodak za ma koga. Dakle, i renta i profit su kod samoga A. Smith-a samo sastavni delovi viška vrednosti koji proizvodni radnik stalno reprodukuje zajedno sa svojom sopstvenom najamninom, tj.

1* U 1. i 2. izdanju: und= i, što je u našim ranijim izdanjima prevođeno sa plus.

s vrednošću promenljivog kapitala. I renta i profit su, dakle, delovi viška vrednosti v, i time se kod A. Smith-a cena svih roba rastavlja na $pr+v$.

Dogma da se cena svih roba (dakle i godišnjeg robnog proizvoda) rastavlja na najamninu plus profit plus zemljišna renta, uzima u ezoteričnom delu samog Smith-ovog dela, koji se provlači celom knjigom, taj oblik da je vrednost svake robe, dakle i društvenog godišnjeg robnog proizvoda, $=pr+v$, = kapital-vrednosti predujmljenoj u radnu snagu i stalno reprodukovanoj od samog radnika plus višak vrednosti koji radnici dodaju svojim radom.

Ovaj konačni rezultat kod A. Smith-a otkriva nam u isti mah — vidi dalje — izvor njegove jednostrane analize sastavnih delova na koje se robna vrednost dade rastaviti. Ali, sa određivanjem veličine svakog pojedinog od ovih sastavnih delova i s granicom njihove sume vrednosti nema nikakva posla okolnost što oni u isti mah sačinjavaju različite izvore dohotka za različne klase koje funkcionišu u proizvodnji.

Kad A. Smith kaže:

»Najamnina, profit i zemljišna renta jesu tri praizvora svakoga dohotka kao i svake razmenske vrednosti, svaki drugi dohodak je u poslednjoj instanciji izveden iz jednog od njih« (knj. I, gl. VI, str. 48),

onda su tu na gomilu strpana svakojaka quid pro quo[1*].

1. Svi oni članovi društva koji nemaju uloge neposredno u reprodukciji, svejedno da li radom ili bez rada, mogu svoj deo godišnjeg robnog proizvoda — dakle svoja sredstva potrošnje — dobijati od prve ruke samo iz ruku onih klasa kojima proizvod od prve ruke i pripada — proizvodnih radnika, industrijskih kapitalista i zemljoposednika. Utoliko su njihovi dohoci materialiter[2*] izvedeni iz najamnine (proizvodnih radnika), profita i zemljišne rente, te se stoga prema onim originalnim dohocima pojavljuju kao izvedeni. S druge strane, ipak primaoci ovih u ovom smislu izvedenih dohodaka primaju ih putem svoje društvene funkcije, kao: kralj, pop, profesor, javna žena, najamni vojnik itd., i mogu, dakle, ove svoje funkcije smatrati originalnim izvorima svojih dohodaka.

2. A ovde je vrhunac Smith-ove smešne pogreške. Pošto je otpočeo time da pravilno određuje sastavne delove vrednosti robe i sumu proizvedene vrednosti koja je u njima otelovljena, a onda da dokazuje kako ovi sastavni delovi sačinjavaju isto toliko različitih izvora dohotka[39];

[39] Ovu rečenicu dajem doslovno kakva je u rukopisu, mada ona u svojoj sadašnjoj vezi izgleda da protivreči i onom napred i onom što neposredno sleduje. Ova prividna protivrečnost rešava se dalje u paragrafu 4: Kapital i dohodak kod A. Smith-a. — F. E.

1* brkanja — 2* stvarno

pošto je ovako dohotke izveo iz vrednosti, on onda postupa obrnuto — i to ostaje kod njega vladajućom predstavom — pa pretvara dohotke iz »sastavnih delova« (component parts) u »*praizvore* svake razmenske vrednosti«, čime je vulgarnoj ekonomiji sva vrata širom otvorio. (Vidi našega Roschera.)

3. Postojani deo kapitala

Pogledajmo sad kako A. Smith nastoji da na volšeban način iz robne vrednosti ukloni postojani deo vrednosti kapitala.

»U ceni, na primer, žita, jedan deo plaća zemljoposednikovu rentu.«

Poreklo ovog sastavnog dela vrednosti ima isto tako malo posla sa okolnošću što se on plaća zemljoposedniku i što za njega sačinjava dohodak u obliku rente, koliko i poreklo ostalih sastavnih delova vrednosti ima posla s time što kao profit i najamnina sačinjavaju izvore dohotka.

»Drugi deo plaća najamninu i izdržavanje radnika« {i radne stoke! — dodaje on} »koji su bili zaposleni u njegovoj proizvodnji, a treći deo plaća zakupnikov profit. Ova tri dela izgleda« {seem, doista *izgleda*} »da sačinjavaju ili neposredno ili u poslednjoj instanciji celu cenu žita.«[40]

Cela ova cena, tj. određenje njene veličine, potpuno je nezavisna od njene raspodele među tri vrste lica.

»Može izgledati da je potreban... neki četvrti deo da bi se naknadio zakupnikov kapital, ili da bi se naknadilo rabaćenje njegove radne stoke i drugih njegovih zemljoradničkih oruđa. Ali se mora uzeti u obzir da se cena ma kojeg zemljoradničkog oruđa, npr. radnog konja, i sama opet sastoji iz gornja tri dela: rente zemljišta na kome je odgajen, odgajivačkog rada i profita zakupnika koji predujmljuje jedno i drugo, rentu toga zemljišta i najamninu toga rada. Mada zbog toga cena žita može naknaditi i cenu konja kao i troškove njegova izdržavanja, ipak se sva cena još uvek rastavlja, neposredno ili u poslednjoj instanciji, na ista tri dela: zemljišnu rentu, rad« {hoće reći najamninu} »i profit.« (Knj. I, gl. VI, str. 42.)

Ovo je od reči do reči sve što A. Smith iznosi da bi dokazao svoju čudnovatu doktrinu. Njegov dokaz sastoji se prosto u ponavljanju istog tvrđenja. Na primer, on priznaje da se cena žita ne sastoji samo od $pr+v$, nego i iz cene sredstava za proizvodnju utrošenih u proizvodnji žita, dakle iz jedne kapital-vrednosti koju zakupnik nije uložio u

---

[40] Ovde potpuno ostavljamo po strani to što je Adam bio osobito zle sreće sa svojim primerom. Vrednost žita rastavlja se na najamninu, profit i rentu samo tim putem što se krma koju je utrošila radna stoka predstavlja kao najamnina radne stoke, a radna stoka kao najamni radnici, pa stoga i najamni radnik sa svoje strane kao radna stoka. (Dodatak iz rukopisa II.)

radnu snagu. Ali, kaže on, same cene svih tih sredstava za proizvodnju raspadaju se, kao cena žita, takođe u $pr+v$; samo što A. Smith zaboravlja dodati: osim toga i u cenu sredstava za proizvodnju utrošenih na njihovu sopstvenu proizvodnju. On nas upućuje od jedne grane proizvodnje na drugu, a od druge opet na treću. Da se čitava cena roba »neposredno« ili »u poslednjoj instanciji« (ultimately) rastavlja na $pr+v$, samo onda ne bi bilo šuplji izgovor ako bi se dokazalo da se robni proizvodi, čija se cena neposredno rastavlja na p (cenu utrošenih sredstava za proizvodnju)$+pr+v$, konačno kompenziraju robnim proizvodima koji naknađuju ona »utrošena sredstva za proizvodnju« u čitavom njihovom obimu, a koji se sa svoje strane, naprotiv, izrađuju preduimanjem samo promenljivog kapitala, tj. kapitala predujmljenog u radnu snagu. Onda bi cena ovih poslednjih bila neposredno$=pr+v$. Otuda bi se i cena prvih, $p+pr+v$, gde p figuriše kao postojani deo kapitala, konačno mogla rastvoriti u $pr+v$. I sam A. Smith nije verovao da je za ovo pružio dokaz svojim primerom sa skupljačima Scotch pebbles-a[1*], ali ovi, po njemu, 1. ne pružaju nikakav višak vrednosti ma koje vrste, nego proizvode samo svoju sopstvenu najamninu, 2. ne upotrebljavaju nikakva sredstva za proizvodnju (a ipak ih upotrebljavaju u obliku kotarica, vreća i drugih sudova za odnošenje kamičaka).

Mi smo već napred videli da sam A. Smith kasnije ruši svoju sopstvenu teoriju, a da međutim nije postao svestan svojih protivrečnosti. Ali njihov izvor treba tražiti upravo u njegovim naučnim polaznim tačkama. Kapital preobraćen u rad proizvodi vrednost veću od svoje sopstvene. Kako? Tako, kaže A. Smith, što radnici za vreme procesa proizvodnje utiskuju stvarima koje obrađuju vrednost koja osim ekvivalenta za njihovu sopstvenu kupovnu cenu sačinjava višak vrednosti koji ne pripada njima, nego njihovim poslodavcima (profit i rentu). Ali to je i sve što oni daju i mogu da dadu. Što važi o industrijskom radu jednoga dana, to važi i o radu koji cela kapitalistička klasa pokreće preko jedne godine. Stoga se celokupna masa godišnje društveno proizvedene vrednosti može raščlaniti samo na $pr+v$, na ekvivalenat kojim radnici naknađuju kapital-vrednost izdatu u njihovoj sopstvenoj kupovnoj ceni, i na dodatnu vrednost koju preko toga moraju pružiti svojim poslodavcima. Ali ova dva elementa vrednosti roba sačinjavaju u isti mah izvore dohotka za različne klase koje učestvuju u reprodukciji: prvi, najamninu, dohodak radnika; drugi, višak vrednosti, od kojega industrijski kapitalista zadržava jedan deo za sebe u obliku profita, a drugi ustupa kao rentu, dohodak zemljoposednika. Otkuda bi onda došao još neki sastavni deo vrednosti kad godišnja proizvedena vrednost ne sadrži drugih elemenata osim $pr+v$? Mi stojimo ovde na tlu proste reprodukcije. Pošto se cela godišnja suma rada rastvara u rad potreban za reprodukciju kapital-vrednosti predujmljene u radnu snagu, i u rad potreban za

[1*] škotskog šljunka

stvaranje viška vrednosti, otkuda bi onda uopšte došao još i rad za proizvodnju neke kapital-vrednosti koja nije predujmljena na radnu snagu?

Stvar stoji ovako:

1. A. Smith određuje vrednost neke robe masom rada koju radnik dodaje (adds) predmetu rada. On kaže doslovno: »materijalima«, pošto se kod njega radi o manufakturi, koja i sama prerađuje proizvode rada; ali to stvar ni u čemu ne menja. Vrednost koju radnik dodaje nekoj stvari (i ovo »adds« je Adamov izraz) potpuno je nezavisna od toga da li već sam taj predmet, kome se vrednost dodaje, ima ili nema vrednost *pre* ovog dodavanja. Radnik stvara, dakle, u robnom obliku neku proizvedenu vrednost; ova je po A. Smith-u jednim delom ekvivalenat njegove najamnine, i taj je deo, dakle, određen obimom vrednosti njegove najamnine; prema tome da li je ova veća ili manja, ima on da doda više ili manje rada da bi proizveo ili reprodukovao vrednost jednaku vrednosti njegove najamnine. Ali, s druge strane, radnik dodaje još rada preko ovako povučene granice, rad koji stvara višak vrednosti za kapitalistu koji ga zapošljava. Da li ovaj višak vrednosti ostaje sav u rukama kapitaliste ili ga on mora delimično ustupiti trećim licima, ne menja apsolutno ništa ni na kvalitativnoj (da je on uopšte višak vrednosti), ni na kvantitativnoj (po veličini) odredbi viška vrednosti koji je dodao najamni radnik. On je vrednost kao i svaki drugi deo vrednosti proizvoda, ali se razlikuje po tome što radnik za njega nije dobio niti kasnije dobija ekvivalenat; naprotiv, kapitalista tu vrednost prisvaja bez ekvivalenta. Celokupna vrednost robe određena je količinom rada koju je radnik utrošio na njenu proizvodnju; jedan deo ove celokupne vrednosti određen je time što je jednak vrednosti najamnine, dakle ekvivalenat za nju. Zbog toga je i drugi deo, višak vrednosti, nužno određen, naime jednak je celokupnoj vrednosti proizvoda manje onaj deo njegove vrednosti koji je ekvivalenat najamnine; dakle jednak suvišku proizvedene vrednosti, stvorene pri izradi robe, preko onog dela vrednosti sadržanog u njoj koji je jednak ekvivalentu za njegovu najamninu.

2. Što važi za robu koju svaki pojedini radnik proizvede u pojedinačnom industrijskom preduzeću, važi i za godišnji proizvod svih poslovnih grana zajedno. Što važi za dnevni rad jednog individualnog proizvodnog radnika, važi i za godišnji rad koji ostvaruje celokupna proizvodna radnička klasa. On »fiksira« (Smith-ov izraz) u godišnjem proizvodu ukupnu vrednost koja je određena količinom utrošenog godišnjeg rada, a ova ukupna vrednost raspada se na jedan deo određen onim delom godišnjeg rada u kome radnička klasa stvara ekvivalenat svoje godišnje najamnine, u stvari samu tu najamninu; i na drugi deo, određen dodatnim godišnjim radom u kome radnik stvara višak vrednosti za kapitalističku klasu. Godišnje proizvedena vrednost koja je sadržana u godišnjem proizvodu sastoji se, dakle, samo iz dva elementa, iz ekvivalenta godišnje najamnine koju

je radnička klasa primila, i viška vrednosti koji radnici godišnje liferuju za kapitalističku klasu. A godišnja najamnina sačinjava dohodak radničke klase, godišnja suma viška vrednosti dohodak kapitalističke klase; obe, dakle, predstavljaju (i ovo je gledište tačno kod prikaza proste reprodukcije) relativne udele u godišnjem fondu potrošnje i realizuju se u njemu. I tako nigde ne ostaje mesta za postojanu kapitalvrednost, za reprodukciju kapitala koji funkcioniše u obliku sredstava za proizvodnju. A da se svi delovi robne vrednosti koji funkcionišu kao dohodak poklapaju s godišnjim proizvodom rada određenim za društveni fond potrošnje, kaže A. Smith izričito u uvodu svoga dela:

»U čemu se uopšte sastojao dohodak naroda, ili kakva je bila priroda fonda koji... je liferovao (supplied) njihovu godišnju potrošnju, to objasniti jeste cilj za kojim idu ove prve četiri knjige.« (Str. 12.)

I odmah u prvoj rečenici uvoda kaže se:

»Godišnji rad svake nacije jeste fond koji nju prvobitno snabdeva svima životnim sredstvima... koja ona u toku godine potroši i koja se uvek sastoje bilo iz neposrednog proizvoda ovoga rada, bilo iz predmeta kupljenih tim proizvodom od drugih nacija.« (Str. 11.)

Prva greška A. Smith-a sastoji se u tome što on godišnju *vrednost proizvoda* izjednačuje s *godišnje proizvedenom vrednošću*. Ova poslednja jeste *samo* proizvod rada protekle godine; prva osim toga uključuje sve elemente vrednosti koji su utrošeni za izradu godišnjeg proizvoda, ali koji *su proizvedeni u prethodnoj, a delom i u još ranije proteklim godinama:* sredstva za proizvodnju, čija se vrednost samo *ponovo javlja* — a koja, u pogledu svoje vrednosti, nisu bila ni proizvedena ni reprodukovana radom utrošenim u toku poslednje godine. Brkajući to, A. Smith je odmanipulisao postojani deo vrednosti iz godišnjeg proizvoda. Samo to brkanje počiva na drugoj jednoj zabludi u njegovom osnovnom shvatanju: on ne razlikuje dvojaki karakter samoga rada: rada, ukoliko kao trošenje radne snage stvara vrednost, i ukoliko kao konkretni, korisni rad stvara upotrebne predmete (upotrebnu vrednost). Ukupna suma godišnje proizvedenih roba, dakle *celi godišnji proizvod*, jeste proizvod *korisnog* rada koji dejstvuje u poslednjoj godini; samo time što je društveno primenjeni rad bio utrošen u razgranatom sistemu korisnih vrsta rada, sve su te robe sada tu; samo time je u njihovoj ukupnoj vrednosti održana vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih u njihovoj proizvodnji, javljajući se nanovo u novom naturalnom obliku. Ukupni *godišnji proizvod* rezultat je, dakle, *korisnog* rada utrošenog preko godine; ali od godišnje *vrednosti proizvoda* samo je jedan deo stvoren preko godine; ovaj deo je godišnje *proizvedena vrednost*, u kojoj se predstavlja suma rada izvršenog u toku same godine.

Kad, dakle, A. Smith na maločas navedenom mestu kaže:

»Godišnji rad svake nacije jeste fond koji nju prvobitno snabdeva svima životnim sredstvima koja ona u toku godine potroši itd.«,

onda se on jednostavno stavlja na stanovište isključivo korisnog rada, koji je, svakako, sva ova životna sredstva doveo u oblik u kome se mogu trošiti. Ali on pri tome zaboravlja da je to bilo nemoguće bez sadejstva sredstava za rad i predmeta rada koji potiču iz ranijih godina, i da stoga »godišnji rad«, ukoliko je stvarao vrednost, nikako nije stvorio čitavu vrednost proizvoda kojemu je dao gotov oblik; da je proizvedena vrednost manja od vrednosti proizvoda.

Ako se A. Smith-u i ne može prebaciti što je u ovoj analizi išao samo dotle dokle su išli i svi njegovi sledbenici (mada se već kod fiziokrata nalazio početak ka tačnome), ipak on, naprotiv, u daljem zapada u haos, a to poglavito zato što se njegovo »ezoterično«, shvatanje robne vrednosti uopšte stalno ukrštava sa egzoteričnim shvatanjima, koja kod njega većinom pretežu, dok njegov naučni instinkt čini da se njegovo ezoterično stanovište s vremena na vreme opet pojavi.

4. Kapital i dohodak kod A. Smith-a

Onaj deo vrednosti svake robe (pa stoga i godišnjeg proizvoda) koji sačinjava samo ekvivalenat za najamninu, jednak je kapitalu što ga je kapitalista predujmio u najamninu, tj. jednak promenljivom sastavnom delu njegovog ukupnog predujmljenog kapitala. Ovaj sastavni deo predujmljene kapital-vrednosti kapitalista dobija opet putem novoproizvedenog sastavnog dela vrednosti robe koju su liferovali najamni radnici. Da li se promenljivi kapital preduima u tome smislu da kapitalista plaća u novcu radniku pripadajući mu udeo proizvoda koji još nije gotov za prodaju, ili koji je, doduše, gotov, ali ga kapitalista još nije prodao, ili mu plaća novcem koji je već primio prodavši robu koju mu je radnik liferovao, ili je taj novac anticipirao putem kredita — u svima ovim slučajevima kapitalista izdaje promenljivi kapital koji radnicima pritiče kao novac, a s druge strane on drži ekvivalenat ove kapital-vrednosti u onom delu vrednosti njegovih roba kojim radnik iznova proizvodi pripadajući mu udeo u celokupnoj vrednosti, kojim je on, drugim rečima, proizveo vrednost sopstvene najamnine. Umesto da mu ovaj deo vrednosti dâ u naturalnom obliku njegovog sopstvenog proizvoda, kapitalista mu ga isplaćuje u novcu. Za kapitalistu, dakle, promenljivi sastavni deo njegove predujmljene kapital-vrednosti postoji sada u robnom obliku, dok je radnik ekvivalenat za svoju prodatu radnu snagu dobio u novčanom obliku.

Dok, prema tome, onaj deo od strane kapitaliste predujmljenog kapitala koji je kupovinom radne snage preobraćen u promenljivi kapital, funkcioniše u samom procesu proizvodnje kao delotvorna radna snaga, i iznova se proizvodi, tj. reprodukuje kao nova vrednost u robnom obliku putem trošenja te snage — dakle reprodukcija, tj. nova proizvodnja predujmljene kapital-vrednosti! — izdaje radnik vrednost, odnosno cenu svoje prodate radne snage na životna sredstva,

na sredstva za reprodukovanje svoje radne snage. Novčana suma, jednaka promenljivom kapitalu, čini njegovo primanje, dakle njegov dohodak, koji traje samo dotle dok može svoju radnu snagu prodavati kapitalisti.

Roba najamnog radnika — sama njegova radna snaga — funkcioniše kao roba samo ukoliko se prisajedinjuje kapitalu kapitaliste, ukoliko funkcioniše kao kapital; s druge strane, kapital kapitaliste izdat kao novčani kapital na kupovanje radne snage, funkcioniše kao dohodak u ruci prodavca ove radne snage, najamnog radnika.

Tu se prepleću različiti procesi prometa i proizvodnje, koje A. Smith ne odvaja.

Prvo. Činovi koji pripadaju *prometnom procesu*. Radnik prodaje svoju robu — radnu snagu — kapitalisti; novac kojim kapitalista nju kupuje, za ovoga je novac uložen radi oplođavanja, dakle novčani kapital; on nije potrošen, nego predujmljen. (Ovo je pravi smisao »predujma« — avance fiziokrata — potpuno nezavisno od toga otkuda kapitalista uzima sam novac. Za kapitalistu je svaka vrednost koju on plaća u svrhu procesa proizvodnje, predujmljena, dogodilo se to pre ili post festum[1]*, ona je predujmljena samom procesu proizvodnje.) Ovde se zbiva samo ono što i pri svakoj prodaji robe: prodavac daje od sebe upotrebnu vrednost (ovde radnu snagu), a dobija njenu vrednost (realizuje njenu cenu) u novcu; kupac daje novac, a dobija za nj samu robu — ovde radnu snagu.

Drugo. Sada, u *procesu proizvodnje*, kupljena radna snaga sačinjava deo kapitala koji funkcioniše, a sam radnik funkcioniše ovde samo kao posebni naturalni oblik ovog kapitala, različit od onih njegovih elemenata koji postoje u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju. Trošeći svoju radnu snagu, dodaje radnik za vreme procesa sredstvima za proizvodnju, koja pretvara u proizvod, vrednost jednaku vrednosti svoje radne snage (ne uzimamo u obzir višak vrednosti); on, dakle, reprodukuje za kapitalistu u robnom obliku onaj deo njegova kapitala koji je ovaj predujmio ili ima predujmiti u najamninu; proizvodi mu ekvivalenat za taj deo kapitala; on, dakle, proizvodi za kapitalistu kapital koji ovaj ponovo može »predujmiti« u kupovanje radne snage.

Treće. Pri prodaji robe jedan deo njene prodajne cene nadoknađuje, dakle, kapitalisti promenljivi kapital koji je on predujmio, ospo-»bljava, prema tome, kako njega da ponovo kupi radnu snagu, tako i radnika da je ponovo proda.

Kod svih kupovina i prodaja roba — ukoliko se posmatraju jedino same ove transakcije — potpuno je svejedno šta će u ruci prodavca biti od novca koji je dobio za svoju robu, a šta u ruci kupca od upotrebnog artikla koji je kupio. Dakle, ukoliko se uzima u obzir samo prometni proces, potpuno je svejedno i to što radna snaga reprodukuje kapitalvrednost kapitalisti koji je nju kupio, i što, s druge strane, novac, do-

1* naknadno

bijen kao kupovna cena radne snage, sačinjava za radnika dohodak. Na veličinu vrednosti radnikovog trgovinskog artikla, njegove radne snage, nema uticaja ni to što je ona za njega »dohodak«, ni to što upotreba njegovog trgovinskog artikla od strane kupca reprodukuje tome kupcu kapital-vrednost.

Zato što je vrednost radne snage — tj. adekvatna prodajna cena te robe — određena količinom rada potrebnom za njeno reprodukovanje, a sama ova količina rada ovde određena količinom rada zahtevanom da se proizvedu radnikova potrebna životna sredstva, dakle količinom rada koja se zahteva za održavanje njegova života, najamnina postaje dohotkom od kojega radnik ima da živi.

Sasvim je pogrešno što A. Smith kaže (str. 223):

»*Deo kapitala* koji se predujmljuje za izdržavanje proizvodnog rada... pošto je njemu« {kapitalisti} »poslužio u funkciji kapitala... sačinjava dohodak za njih« {radnike}.

Novac kojim kapitalista plaća radnu snagu koju je kupio »služi mu u funkciji kapitala« ukoliko on njime radnu snagu prisajedinjava predmetnim sastavnim delovima svoga kapitala i uopšte tek time čini svoj kapital kadrim da funkcioniše kao proizvodni kapital. Razlikujmo: u radnikovoj ruci radna snaga je *roba*, ne kapital, a sačinjava dohodak za njega ukoliko on može stalno ponavljati njenu prodaju; ona funkcioniše kao kapital *posle* prodaje, u ruci kapitaliste, za vreme samog procesa proizvodnje. Ono što ovde dva puta služi jeste radna snaga; kao roba koja se prodaje po svojoj vrednosti, u rukama radnika, a kao snaga koja proizvodi vrednosti i upotrebnu vrednost u rukama kapitaliste koji je nju kupio. Ali novac koji radnik dobija od kapitaliste dobija on tek pošto mu je dao upotrebu svoje radne snage, pošto je ova već realizovana u vrednosti proizvoda rada. Kapitalista ima ovu vrednost u rukama pre no što je plati. Nije, dakle, novac ono što dvaput funkcioniše: prvo kao novčani oblik promenljivog kapitala, a onda kao najamnina. Nego je to radna snaga koja je dvaput funkcionisala; prvo kao *roba* pri prodaji radne snage (pri utvrđivanju kolika će se najamnina imati da plati, novac dejstvuje samo kao idealna mera vrednosti, pri čemu se uopšte još ne mora nalaziti u rukama kapitaliste); drugo, u procesu proizvodnje, gde ona u ruci kapitaliste funkcioniše kao *kapital*, tj. kao elemenat koji stvara upotrebnu vrednost i vrednost. Ona je već pružila u robnom obliku ekvivalenat koji se ima platiti radniku, pre no što ga kapitalista plati radniku u novčanom obliku. Radnik, dakle, sam stvara platežni fond iz kojega ga kapitalista plaća. Ali to nije sve.

Radnik troši novac koji dobija da bi održao svoju radnu snagu, dakle — ako se posmatraju kapitalistička i radnička klasa u njihovoj celokupnosti — da bi kapitalisti održao oruđe pomoću kojega on jedino i može ostati kapitalistom.

Prema tome, stalno kupovanje i prodavanje radne snage ovekovečuje, s jedne strane, radnu snagu kao elemenat kapitala, usled čega

se kapital javlja kao stvaralac roba, upotrebnih artikala koji imaju vrednost, a usled čega, zatim, sopstveni proizvod radne snage stalno uspostavlja onaj deo kapitala koji samu nju kupuje: radnik, dakle, sam stalno stvara fond kapitala iz kojeg ga plaćaju. S druge strane, neprestano prodavanje radne snage postaje stalno obnavljanim izvorom održanja života radnika, a njegova radna snaga pojavljuje se, dakle, kao moć pomoću koje on dobija dohodak od kojega živi. Tu dohodak znači samo prisvajanje vrednosti koje se postiže stalno ponavljanim prodavanjem jedne robe (radne snage), pri čemu same ove vrednosti služe samo za stalno reprodukovanje robe koja se ima prodavati. I utoliko A. Smith ima pravo kad kaže da deo vrednosti proizvoda stvorenog od samog radnika, za koji mu kapitalista plaća ekvivalenat u obliku najamnine, postaje izvorom dohotka za radnika. Ali to isto tako malo menja prirodu ili veličinu ovog dela vrednosti robe kao što se malo menja vrednost sredstava za proizvodnju time što ona funkcionišu kao kapital-vrednost, ili priroda i veličina jedne prave linije time što funkcioniše kao osnova trougla ili kao prečnik elipse. Vrednost radne snage ostaje upravo tako nezavisno određena kao vrednost sredstava za proizvodnju. Niti se ovaj deo vrednosti robe *sastoji iz* dohotka kao samostalnog faktora koji ga sačinjava, niti se ovaj deo vrednosti *rastvara* u dohodak. Što ova nova vrednost, koju radnik stalno reprodukuje, za njega sačinjava izvor dohotka, ne znači da i obratno njegov dohodak sačinjava sastavni deo nove vrednosti koju je proizveo. Veličina njemu plaćenog udela u novoj vrednosti, koju je stvorio, određuje obim vrednosti njegovog dohotka, a ne obratno. Što taj deo nove vrednosti za njega sačinjava dohodak, pokazuje samo šta od njega biva, karakter njegove primene, a s njegovim stvaranjem ima isto tako malo posla kao i sa svakim drugim stvaranjem vrednosti. Budem li svake nedelje primao deset talira, onda okolnost ovog nedeljnog primanja ni u čemu ne menja ni *prirodu* ni *veličinu* vrednosti tih deset talira. Kao kod svake druge robe, tako je i kod radne snage vrednost određena količinom rada potrebnom za njeno reprodukovanje; što je ova količina rada određena vrednošću radnikovih potrebnih životnih sredstava, dakle što je jednaka radu potrebnom za reprodukovanje samih njegovih životnih uslova, svojstveno je toj robi (radnoj snazi), ali joj nije svojstvenije no to da je vrednost tegleće marve određena vrednošću životnih sredstava potrebnih za njeno održanje, dakle masom ljudskog rada potrebnog da se ona proizvedu.

Međutim, svu nesreću ovde stvara kod A. Smith-a kategorija »dohodak«. Različite vrste dohotka sačinjavaju kod njega »component parts«, sastavne delove godišnje proizvedene, novostvorene robne vrednosti, dok, obrnuto, ona dva dela na koja se ta robna vrednost raspada *za kapitalistu* — ekvivalenat njegovog promenljivog kapitala predujmljenog u novčanom obliku pri kupovini radne snage, i drugi deo vrednosti koji mu takođe pripada, ali ga ništa nije stao, višak vrednosti — čine izvore dohotka. Ekvivalenat promenljivog kapitala

ponovo se predujmljuje u radnu snagu i utoliko sačinjava dohodak za radnika u obliku njegove najamnine; drugi deo — višak vrednosti — pošto nema da naknadi kapitalisti nikakav predujam kapitala, kapitalista može utrošiti na sredstva potrošnje (potrebna i luksuzna), kao dohodak umesto da sačinjava ma kakvu vrstu kapital-vrednosti. Pretpostavka ovoga dohotka jeste sama robna vrednost, i njeni sastavni delovi razlikuju se za kapitalistu samo ukoliko su bilo ekvivalenat *za* promenljivu kapital-vrednost koju je on predujmio, bilo suvišak *preko* nje. Ni jedan ni drugi ne sastoje se ni iz čega drugog do iz radne snage trošene i ostvarene u radu za vreme proizvodnje robe. Oni se sastoje iz izdatka, ne iz primanja ili dohotka — iz izdatka rada.

Po ovom quid pro quo gde dohodak postaje izvorom robne vrednosti umesto robna vrednost izvorom dohodaka, robna vrednost se pojavljuje kao »sastavljena« iz različnih vrsta dohodaka; ovi dohoci određeni su nezavisno jedan od drugog, a sabiranjem obima njihove vrednosti određuje se celokupna vrednost robe. Ali sad se pita: kako se određuje vrednost svakog ovog dohotka iz kojih treba da potiče robna vrednost? Kod najamnine ovo se može, jer je najamnina vrednost radnikove robe, radne snage, a ta je vrednost (kao i vrednost svake druge robe) odrediva radom potrebnim za reprodukovanje ove robe. Ali višak vrednosti, ili kod A. Smith-a bolje reći njegova dva oblika, profit i zemljišna renta, kako se oni dadu odrediti? Tu sve ostaje na praznom razgovoru. Čas A. Smith predstavlja najamninu i višak vrednosti (odnosno najamninu i profit) kao sastavne delove iz kojih se sastoji robna vrednost, odnosno cena, čas, i to često skoro u istome dahu, kao delove na koje se robna cena »rastvara« (resolves itself); a to, naprotiv, znači da je robna vrednost ono što je prvo dato i da različiti delovi ove date vrednosti idu u obliku različitih dohodaka različnim licima koja učestvuju u procesu proizvodnje. To nikako nije identično s time da se vrednost sastoji iz ta tri »sastavna dela«. Kad ja samostalno odredim veličinu triju različitih pravih linija, i onda iz tih triju linija kao »sastavnih delova« obrazujem četvrtu pravu, koja je jednaka veličini njihova zbira, onda to nikako nije ista procedura kao kad bih s druge strane imao pred sobom datu pravu liniju i ovu u bilo koju svrhu podelio, u neku ruku »rastvorio« na tri različita dela. U prvome slučaju veličina linije uvek se menja s veličinom triju linija čiji zbir ona sačinjava; u drugome slučaju veličina triju linijskih delova već je unapred ograničena time što oni sačinjavaju delove linije date veličine.

Stvarno pak, ukoliko se budemo držali onoga što je u Smith-ovom prikazivanju tačno: da je vrednost koja je sadržana u godišnjem robnom proizvodu društva (kao i u svakoj pojedinačnoj robi, ili u dnevnom, nedeljnom itd. proizvodu), a koja je *godišnjim radom novostvorena*, jednaka vrednosti predujmljenog promenljivog kapitala (dakle onom delu vrednosti koji je namenjen ponovnoj kupovini radne snage) plus višak vrednosti koji kapitalista može realizovati — u prostoj reprodukciji i uz inače nepromenjene okolnosti — u sredstvima svoje individualne

potrošnje; ako, dalje, budemo imali na umu da A. Smith brka rad ukoliko stvara vrednost, ukoliko je trošenje radne snage — i rad ukoliko stvara upotrebnu vrednost, tj. troši se u korisnom, svrsishodnom obliku — onda čitava koncepcija izlazi na ovo: vrednost svake robe proizvod je rada; dakle i vrednost proizvoda godišnjeg rada ili vrednost godišnjeg društvenog robnog proizvoda. Ali pošto se svaki rad rastavlja 1. na potrebno radno vreme u kome radnik reprodukuje samo ekvivalenat za kapital predujmljen u kupovinu njegove radne snage, i 2. na višak rada, kojim on daje kapitalisti vrednost za koju ovaj ne plaća nikakav ekvivalenat, dakle višak vrednosti, to se svaka robna vrednost može rastavljati samo na ova dva različna sastavna dela, te konačno sačinjava kao najamnina dohodak radničke, a kao višak vrednosti dohodak kapitalističke klase. A što se tiče postojane kapital-vrednosti, tj. vrednosti sredstava za proizvodnju utrošenih u proizvodnji godišnjeg proizvoda, doduše ne može se kazati (osim fraze da kapitalista nju uračunava kupcu pri prodaji robe) kako ta vrednost ulazi u vrednost novog proizvoda, ali konačno se — ultimately — ovaj deo vrednosti, pošto su i sama sredstva za proizvodnju proizvod rada, i sam opet može sastojati samo iz ekvivalenta promenljivog kapitala i iz viška vrednosti; iz proizvoda potrebnog rada i viška rada. To što vrednosti tih sredstava za proizvodnju funkcionišu u ruci njihovih primenjivača kao kapital-vrednosti, to ne smeta da su se one »prvobitno«, i ako se tera do kraja, u nekoj drugoj ruci — mada ranije — mogle rastavljati na iste te dve vrednosti, dakle na dva različna izvora dohotka.

U tome je tačno ovo: da se u kretanju društvenog kapitala — tj. celokupnosti individualnih kapitala — stvar predstavlja drukčije nego što se predstavlja za svaki individualni kapital posmatran posebno, dakle sa stanovišta svakog pojedinog kapitaliste. Za ovoga se robna vrednost rastvara 1. u postojani elemenat (četvrti, kako Smith kaže) i 2. u zbir najamnine i viška vrednosti, odnosno u najamninu, profit i zemljišnu rentu. Sa društvenog stanovišta, naprotiv, gubi se Smith-ov četvrti elemenat, postojana kapital-vrednost.

5. Zaključak

Besmislena formula da tri dohotka, najamnina, profit i renta, sačinjavaju tri »sastavna dela« robne vrednosti potiče u A. Smith-a iz plauzibilnije formule da se robna vrednost resolves itself, rastvara u ta tri sastavna dela. I ovo je netačno, čak i kad uzmemo da se robna vrednost može podeliti jedino na ekvivalenat utrošene radne snage i višak vrednosti koji je njome stvoren. Ali pogreška počiva ovde opet na jednoj dubljoj, istinitoj osnovi. Kapitalistička proizvodnja počiva na tome da proizvodni radnik svoju sopstvenu radnu snagu prodaje kao svoju robu kapitalisti, u čijim rukama ona onda funkcioniše samo

kao elemenat njegovog proizvodnog kapitala. Ova transakcija koja pripada prometu — prodaja i kupovina radne snage — ne samo da čini uvod u proces proizvodnje, nego implicite[1*] određuje i njen specifični karakter. Proizvođenje neke upotrebne vrednosti, pa čak i neke robe (jer robu mogu proizvoditi i nezavisni proizvodni radnici), ovde je samo sredstvo za proizvođenje apsolutnog i relativnog viška vrednosti za kapitalistu. Zato smo pri analizi procesa proizvodnje videli kako proizvodnja apsolutnog i relativnog viška vrednosti određuje 1. trajanje dnevnoga procesa rada, 2. čitavo društveno i tehničko ustrojstvo kapitalističkog procesa proizvodnje. U okviru samog ovog procesa ostvaruje se razlika između pukog održavanja vrednosti (postojane kapital-vrednosti), stvarne reprodukcije predujmljene vrednosti (ekvivalenta radne snage) i proizvodnje viška vrednosti, tj. vrednosti za koju kapitalista ne preduima nikakav ekvivalenat, ni prethodno, ni post festum.

Prisvajanje viška vrednosti — vrednosti koja pretiče preko ekvivalenta vrednosti koju je kapitalista predujmio—mada je kupovanje i prodavanje radne snage uvod u njega, jeste čin koji se izvršuje unutar samog procesa proizvodnje i čini bitan njegov momenat.

Sam uvodni čin, koji jeste prometni čin: kupovina i prodaja radne snage, počiva opet na raspodeli *elemenata* proizvodnje, raspodeli koja prethodi raspodeli društvenih *proizvoda* i koja je njena pretpostavka, naime na razdvajanju radne snage kao radnikove robe od sredstava za proizvodnju kao svojine ne-radnika.

Ali u isti mah ovo prisvajanje viška vrednosti ili ovo rastavljanje proizvodnje vrednosti na reprodukciju predujmljene vrednosti i proizvodnju nove vrednosti (viška vrednosti), koja ne naknađuje nikakav ekvivalenat, ne menja ni u čemu supstanciju same vrednosti ni prirodu proizvodnje vrednosti. Supstancija vrednosti jeste i ostaje jedino utrošena radna snaga — rad, nezavisno od posebnog korisnog karaktera toga rada—a proizvodnja vrednosti nije ništa drugo do proces ovoga trošenja. Tako, kmet troši radnu snagu u toku šest dana, radi šest dana, a za činjenicu ovoga trošenja ne čini nikakvu razliku što on, recimo, tri od tih šest radnih dana troši za sebe na svom sopstvenom polju, a tri ostala za feudalca na njegovom polju. Njegov dobrovoljni rad za sebe i prisilni rad za feudalca podjednako su rad; ukoliko ga posmatramo kao rad s obzirom na vrednosti, pa i korisne proizvode koje stvara, nema u njegovom šestodnevnom radu nikakve razlike. Razlika se odnosi samo na različite uslove koji pokreću trošenje njegove radne snage za vreme obeju polovina šestodnevnog radnog perioda. Isto tako stvar stoji s potrebnim radom i viškom rada najamnog radnika.

Proces proizvodnje gasi se u robi. To što je na njenu izradu utrošena radna snaga pojavljuje se sada kao predmetno svojstvo robe da ima vrednost; veličina ove vrednosti meri se veličinom utrošenog rada;

1* samim tim

u nešto drugo robna vrednost se ne rastvara, niti se još iz čega sastoji. Kad sam povukao pravu liniju izvesne veličine, onda sam prvo načinom crtanja, koje se vrši po izvesnim od mene nezavisnim pravilima (zakonima), »proizveo« pravu liniju (doduše samo simbolički, što unapred znam). Ako podelim ovu liniju na tri odsečka (koji opet mogu odgovarati određenom problemu), onda svaki od ta tri komada ostaje pravom linijom kao i ranije, a cela linija, čiji su oni delovi, ne rastvara se ovom podelom na nešto što se od prave razlikuje, recimo na neku krivulju koje bilo vrste. Isto tako, ne mogu liniju date veličine podeliti tako da zbir tih delova postane veći od same nepodeljene linije; dakle, ni veličina nepodeljene linije nije određena proizvoljno određenim veličinama delimičnih linija. Naprotiv, relativne veličine ovih unapred su ograničene granicama linije čiji su one delovi.

Dovde se roba koju kapitalista izrađuje ni u čemu ne razlikuje od roba koje proizvodi nezavisni radnik, ili zajednica radnika, ili robovi. Ali u našem slučaju celi proizvod rada, kao i cela njegova vrednost, pripadaju kapitalisti. Kao i svaki drugi proizvođač mora on robu tek prodajom pretvoriti u novac, da bi mogao njime dalje manipulisati; on je mora preobratiti u oblik opšteg ekvivalenta.

Pogledajmo robni proizvod pre no što se pretvori u novac. On potpuno pripada kapitalisti. S druge strane, on je kao korisni proizvod rada — kao upotrebna vrednost — potpuno proizvod proteklog procesa rada; ne tako i njegova vrednost. Deo te vrednosti samo je vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih na proizvođenje robe, vrednost koja se ponovo javlja u novom obliku; ta vrednost nije proizvedena u toku procesa proizvodnje ove robe, jer tu vrednost sredstva za proizvodnju imala su pre procesa proizvodnje, nezavisno od njega; ona su u taj proces ušla kao njeni nosioci; što se obnovilo i izmenilo, jeste samo njen pojavni oblik. Ovaj deo robne vrednosti sačinjava za kapitalistu ekvivalenat za onaj deo njegove predujmljene postojane kapital-vrednosti koji je utrošen za vreme proizvodnje robe. On je ranije postojao u obliku sredstava za proizvodnju; on postoji sada kao sastavni deo vrednosti novoproizvedene robe. Čim je ova poslednja unovčena, mora se ta vrednost, koja sad postoji u novcu, opet pretvoriti u sredstva za proizvodnju, u svoj prvobitni oblik određen procesom proizvodnje i njenom funkcijom u njemu. Vrednosni karakter neke robe ne menja se ni u čemu kapitalskom funkcijom te vrednosti.

Drugi deo vrednosti robe jeste vrednost radne snage koju najamni radnik prodaje kapitalisti. Ona je određena kao i vrednost sredstava za proizvodnju, nezavisno od procesa proizvodnje u koji radna snaga treba da uđe, i fiksira se u prometnom činu, kupovini i prodaji radne snage, pre no što ova uđe u proces proizvodnje. Svojim funkcionisanjem — trošenjem svoje radne snage, — najamni radnik proizvodi robnu vrednost jednaku vrednosti koju mu kapitalista ima da plati za upotrebljavanje njegove radne snage. On tu vrednost daje kapitalisti u robi, ovaj mu je plaća u novcu. Što je ovaj deo robne vrednosti za

kapitalistu samo ekvivalenat za njegov u najamninu predujmljeni promenljivi kapital, ni u čemu ne menja činjenicu da je on nova robna vrednost stvorena u toku procesa proizvodnje, vrednost koja se ne sastoji ni iz čega drugog do iz onog iz čega i višak vrednosti — naime iz proteklog trošenja radne snage. Na ovu činjenicu nimalo ne utiče ni to što vrednost radne snage, koju kapitalista plaća radniku u obliku najamnine, uzima za radnika oblik dohotka, i što se time neprekidno reprodukuje ne samo radna snaga nego i klasa najamnih radnika kao takva, a s time i osnovica čitave kapitalističke proizvodnje.

Ali zbir ova dva dela vrednosti ne sačinjava celu robnu vrednost. Preostaje suvišak preko obadva: višak vrednosti. Ovaj je, kao god i onaj deo vrednosti koji naknađuje u najamninu predujmljen promenljivi kapital, nova vrednost koju je radnik stvorio u toku procesa proizvodnje, zgrušani rad. Samo što on vlasnika čitavog proizvoda, kapitalistu, ništa ne stoji. U stvari ova poslednja okolnost omogućuje kapitalisti da ga celog utroši kao dohodak, ako ne mora delove od njega ustupiti drugim udeonicima — kao zemljišnu rentu zemljoposedniku; u tom slučaju ovi delovi sačinjavaju dohodak takvih trećih lica. Ista ova okolnost bila je i pobuda iz koje se naš kapitalista uopšte bavio robnom proizvodnjom. Ali ni njegova prvobitna dobra namera da ulovi višak vrednosti, ni naknadno trošenje ovoga kao dohotka od strane njegove i drugih, ne utiču na višak vrednosti kao takav. Oni ni u čemu ne menjaju to da je on zgrušani neplaćeni rad, a isto tako ni njegovu veličinu, koja se određuje sasvim drugim uslovima.

Ali kad je A. Smith hteo, kao što čini, da se već pri posmatranju robne vrednosti zanima time kakva uloga pripada njenim različitim delovima u celokupnom procesu reprodukcije, onda je bilo jasno da, kad posebni delovi funkcionišu kao dohodak, drugi isto tako stalno funkcionišu kao kapital—i zato bi se, po njegovoj logici, oni morali označiti i kao sastavni delovi robne vrednosti ili delovi na koje se ona rastavlja.

A. Smith identifikuje robnu proizvodnju uopšte s kapitalističkom robnom proizvodnjom; sredstva za proizvodnju unapred su »kapital«, rad unapred najamni rad, i stoga je

»broj korisnih i proizvodnih radnika svugde... srazmeran veličini kapitala primenjenog radi njihovog zaposlenja (to the quantity of the capital stock which is employed in setting them to work.« Introduction, str. 12).

Jednom reči, različiti činioci procesa rada — predmetni i lični — unapred se pojavljuju u maskama karakterističnim za kapitalistički period proizvodnje. Stoga se analiza robne vrednosti podudara neposredno s obaziranjem na to do koje mere ova vrednost, s jedne strane, sačinjava samo ekvivalenat za predujmljeni kapital, a do koje mere, s druge strane, sačinjava »slobodnu« vrednost, tj. višak vrednosti, vrednost koja ne naknađuje nikakvu predujmljenu kapital-vrednost.

Tako se komadi robne vrednosti, upoređivani među sobom sa ovog stanovišta, pretvaraju ispod ruke u njene samostalne »sastavne delove«, a najzad u »izvore svake vrednosti«. Dalja konsekvencija jeste sastav robne vrednosti iz dohodaka različitih vrsta, ili pak njeno »rastvaranje« na te dohotke, tako da se dohoci ne sastoje iz robne vrednosti, već robna vrednost iz »dohodaka«. Ali koliko se malo menja priroda neke robne vrednosti kao robne vrednosti, ili novca kao novca, time što funkcionišu kao kapital-vrednost, toliko se malo menja i robna vrednost time što kasnije funkcioniše kao dohodak za ovoga ili onoga. Roba s kojom A. Smith ima posla unapred je robni kapital (koji, pored kapital-vrednosti utrošene u proizvodnji robe, uključuje i višak vrednosti), dakle kapitalistički proizvedena roba, rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje. Prema tome, prethodno bi se ovaj morao da analizira, a time i proces oplođavanja i stvaranja vrednosti koji je u njemu uključen. A kako je za kapitalistički proces proizvodnje opet pretpostavka robni promet, to njegovo izlaganje iziskuje još i od toga nezavisnu i prethodnu analizu robe. Čak ukoliko »ezoterički« ponekad pogađa tačno, A. Smith se osvrće na proizvodnju vrednosti uvek samo prilikom analize robe, tj. analize robnog kapitala.

III. Kasniji ekonomisti[41]

Ricardo skoro doslovno reprodukuje Smith-ovu teoriju:

»Moramo biti saglasni u tome da se svi proizvodi neke zemlje troše, ali je najveća razlika koja se može zamisliti da li ih troše ljudi koji reprodukuju neku drugu vrednost ili koji to ne čine. Kad kažemo da se dohodak ušteđuje i pripaja kapitalu, onda time mislimo da deo dohotka, pripojen kapitalu, troše proizvodni radnici umesto neproizvodnih.« (*Principles*, str. 163.)

U stvari, Ricardo je potpuno prihvatio teoriju A. Smith-a o rastavljanju robne cene na najamninu i višak vrednosti (ili promenljivi kapital i višak vrednosti). Oko čega se on s njime prepire, jeste 1. o sastavnim delovima viška vrednosti: on odstranjuje zemljišnu rentu kao njegov nužni elemenat; 2. Ricardo *rastavlja* robnu cenu na te sastavne delove. Dakle, veličina vrednosti je prius[1*]. Suma sastavnih delova pretpostavljena je kao data veličina, od nje se polazi, a ne obrnuto, kao što A. Smith često čini, i to u suprotnosti sa svojim sopstvenim dubljim saznanjem, dobijajući veličinu vrednosti robe post festum sabiranjem sastavnih delova.

[41] Odavde do kraja glave dodatak iz rukopisa II.

[1*] ono što prethodi

Ramsay prigovara Ricardu:

»Ricardo zaboravlja da se celi proizvod ne deli samo na najamninu i profit, nego da je jedan deo potreban i za nadoknadu stalnog kapitala.« (*An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836, str. 174.)

Ramsay razume pod stalnim kapitalom ono isto što ja pod postojanim:

»Stalni kapital postoji u obliku u kome, doduše, doprinosi izradi robe koja se nalazi u radu, ali ne izdržavanju radnika«. (Str. 59.)

A. Smith se opirao neminovnoj konsekvenciji svog rastvaranja robne vrednosti, pa, dakle, i vrednosti godišnjeg društvenog proizvoda na najamninu i višak vrednosti, dakle samo na dohodak: konsekvenciji da se onda čitav godišnji proizvod može utrošiti. Nikad originalni mislioci ne izvlače apsurdne konsekvencije. Oni to ostavljaju ljudima kao što su Say i MacCulloch.

Say uzima stvar zaista dosta olako. Što je za nekoga predujam kapitala, to je za drugog dohodak i neto-proizvod, ili je to bilo; razlika između bruto-proizvoda i neto-proizvoda čisto je subjektivna, i

»tako se celokupna vrednost svih proizvoda u društvu razdelila kao dohodak«. (Say, *Traité d'Économie Politique*, 1817, II, str. 64.) »Celokupna vrednost svakog proizvoda sastoji se iz profita zemljoposednika, kapitalista i industrijalaca« {ovde najamnina figuriše kao profits des industrieux!} »koji su doprineli njegovoj izradi. To čini da je dohodak društva jednak *proizvedenoj bruto-vrednosti*, a ne, kako je mislila sekta ekonomista« {fiziokrati}, »samo neto-proizvodu zemljišta.« (Str. 63.)

Ovo Sayevo otkriće usvojio je između ostalih i Proudhon.

Storch, koji takođe u načelu prihvata doktrinu A. Smith-a, ipak nalazi da se Sayeva primena ne da održati.

»Ako se prizna da je dohodak neke nacije jednak njenom bruto-proizvodu, tj. da ne treba odbiti nikakav kapital« {treba da glasi: nikakav postojani kapital}, »onda se mora priznati i to da ta nacija može neproizvodno utrošiti celu vrednost svog godišnjeg proizvoda a da ne učini ni najmanji uštrb svome budućem dohotku... Proizvodi koji sačinjavaju« {postojani} »kapital jedne nacije nisu potrošivi.« (Storch, *Considérations sur la nature du revenu national*, Paris 1824, str. 147, 150.)

Ali kako se egzistencija ovog postojanog dela kapitala slaže sa Smith-ovom analizom cene koju je Storch prihvatio, a po kojoj robna vrednost sadrži samo najamninu i višak vrednosti, a ne i postojani deo kapitala, Storch je zaboravio kazati. Samo mu posredstvom Saya postaje jasno da ova analiza cene vodi apsurdnim rezultatima, i njegova sopstvena poslednja reč o ovome glasi:

»da je nemoguće rastaviti nužnu cenu na njene najprostije elemente«. (*Cours d'Économie Politique*, Pétersbourg 1815, II, str. 141.)

Sismondi, koji se osobito trudi oko odnosa kapitala i dohotka i stvarno od posebnog shvatanja ovog odnosa pravi differentia specifica[1]* svojih *Nouveaux Principes*, nije rekao *nijednu* naučnu reč, nije doprineo nijedan atom za razjašnjenje problema.

Barton, Ramsay i Cherbuliez pokušavaju da prevaziđu Smith-ovo shvatanje. Bez uspeha, jer problem unapred jednostrano postavljaju, pošto razliku između postojane i promenljive kapital-vrednosti ne odvajaju jasno od razlike između stalnog i opticajnog kapitala.

John Stuart Mill takođe reprodukuje doktrinu nasleđenu od A. Smith-a i njegovih sledbenika praveći se, po svom običaju, važan.

Rezultat: Smith-ova zbrka pojmova postoji i dalje do ovog časa, a njegova dogma čini ortodoksni simbol vere političke ekonomije.

[1]* osobenu razliku

GLAVA DVADESETA

Prosta reprodukcija

I. Postavljanje pitanja

Budemo[42] li posmatrali godišnju funkciju društvenog kapitala — dakle celokupnog kapitala od kojega individualni kapitali sačinjavaju samo odlomke, čije je kretanje ujedno i njihovo individualno kretanje i sastavni deo kretanja celokupnog kapitala — u njenom rezultatu, tj. budemo li posmatrali robni proizvod koji društvo pruža u toku godine, moraće se pokazati kako se vrši proces reprodukcije društvenog kapitala, kakvim se obeležjima ovaj proces reprodukcije razlikuje od procesa reprodukcije nekog individualnog kapitala, a koja su obeležja zajednička jednom i drugom. Godišnji proizvod obuhvata kako delove društvenog proizvoda koji naknađuju kapital, društvenu reprodukciju, tako i delove koji idu u fond potrošnje, te ih utroše radnici i kapitalisti, dakle i proizvodnu i individualnu potrošnju. Reprodukcija obuhvata reprodukciju (tj. održavanje) i kapitalističke i radničke klase, a stoga i reprodukciju kapitalističkog karaktera celokupnog procesa proizvodnje.

Očevidno, treba da analiziramo figuru prometa $R' - \begin{cases} N-R \ldots P \ldots R'; \\ n-r \end{cases}$ u njoj potrošnja nužno igra izvesnu ulogu, jer polazna tačka $R' = R+r$, robni kapital, uključuje kako postojani i promenljivi deo kapitala, tako i višak vrednosti. Stoga njegovo kretanje obuhvata i individualnu i proizvodnu potrošnju. Kod kružnih tokova $N-R \ldots P \ldots R'-N'$ i $P \ldots R'-N'-R \ldots P$ kretanje *kapitala* polazna je i završna tačka. To uključuje, doduše, i potrošnju, pošto se roba, proizvod, mora prodati. Ali kad pretpostavimo da se to već dogodilo, onda je za kretanje pojedinačnog kapitala svejedno šta će od te robe dalje biti. Naprotiv, kod kretanja $R' \ldots R'$ uslovi društvene reprodukcije mogu se raspoznati baš po tome što se mora dokazati šta biva od svakog dela vrednosti ovog celokupnog proizvoda R'. Celokupni proces reprodukcije ovde uključuje proces potrošnje koji je posredo-

[42] Iz rukopisa II.

van prometom, kao god što uključuje i proces reprodukovanja samoga kapitala.

Za svrhu koju smo sebi ovde postavili imamo da posmatramo proces reprodukcije sa stanovišta naknađivanja kako vrednosti, tako i materije pojedinih sastavnih delova R'. Mi se sad više ne možemo zadovoljiti, kao u analizi vrednosti proizvoda pojedinačnog kapitala, *pretpostavkom* da pojedinačni kapitalista može tek prodajom svog robnog proizvoda pretvoriti u novac sastavne delove svoga kapitala, a onda ga ponovnom kupovinom elemenata proizvodnje na robnom tržištu ponovo pretvoriti u proizvodni kapital. Ovi elementi proizvodnje, ukoliko su materijalne prirode, čine isto tako sastavni deo društvenog kapitala kao i individualni gotovi proizvod koji se za njih razmenjuje i njima naknađuje. S druge strane, kretanje onog dela društvenog robnog proizvoda koji potroši radnik izdajući svoju najamninu i kapitalista izdajući višak vrednosti, ne samo da sačinjava bitan beočug u kretanju celokupnog proizvoda nego se i prepleće s kretanjem individualnih kapitala, i zato se ovaj proces ne može objasniti time što će se jednostavno pretpostaviti.

Pitanje, kako se neposredno postavlja, jeste ovo: kako se iz godišnjeg proizvoda zamenjuje, po svojoj vrednosti, *kapital* koji je u proizvodnji istrošen, i kako se kretanje ovog naknađivanja prepleće s potrošnjom viška vrednosti od strane kapitalista i najamnine od strane radnika? Radi se, dakle, prvo o reprodukciji u jednostavnom razmeru. Zatim se pretpostavlja ne samo da se proizvodi razmenjuju po njihovoj vrednosti nego i da se ne zbiva nikakva revolucija vrednosti u sastavnim delovima proizvodnog kapitala. Uostalom, ukoliko cene odstupe od vrednosti, ova okolnost ne može vršiti neki uticaj na kretanje društvenog kapitala. I tada se kao i ranije razmenjuju u celini iste mase proizvoda, mada kod toga pojedinačni kapitalisti sudeluju, što se tiče vrednosti, u srazmerama koje više ne bi bile srazmerne njihovim odnosnim predujmovima i masama viška vrednosti koje svaki od njih posebno proizvodi. A što se tiče revolucija vrednosti, one ni u čemu ne menjaju srazmere između sastavnih delova vrednosti godišnjeg celokupnog proizvoda, ukoliko su opšte i ravnomerno podeljene. Ukoliko su, naprotiv, delimične i neravnomerno podeljene, predstavljaju poremećaje koji se, *prvo*, kao takvi mogu razumeti samo ukoliko se posmatraju kao *odstupanja* od nepromenljivih odnosa vrednosti; a *drugo*, kad je dokazan zakon po kome jedan deo vrednosti godišnjeg proizvoda naknađuje postojani, a drugi jedan deo naknađuje promenljivi kapital, onda nikakva revolucija, bilo u vrednosti postojanog, bilo promenljivog kapitala, ne bi ovaj zakon ni u čemu izmenila. Ona bi samo izmenila relativnu veličinu delova vrednosti, koji figurišu u ovom ili onom svojstvu, pošto bi namesto prvobitnih vrednosti stupile druge vrednosti.

Dok god smo proizvodnju vrednosti i vrednost proizvoda kapitala posmatrali individualno, bio je naturalni oblik robnog proizvoda za

analizu potpuno beznačajan, bilo da se sastojao, npr., iz mašina, ili iz žita, ili iz ogledala. To je uvek bio primer, i svaka koja mu drago grana proizvodnje mogla je podjednako poslužiti kao ilustracija. Tada nam se radilo o samom neposrednom procesu proizvodnje, koji se na svakoj tački predstavlja kao proces individualnog kapitala. Ukoliko je dolazila u obzir reprodukcija kapitala, bilo je dovoljno pretpostaviti da unutar prometne oblasti onaj deo robnog proizvoda koji predstavlja kapital-vrednost nalazi priliku da se ponovo pretvori u elemente svoje proizvodnje i time u svoje obličje proizvodnog kapitala; sasvim kao što je bilo dovoljno da se pretpostavi da radnik i kapitalista nalaze na tržištu robe na koje troše najamninu i višak vrednosti. Ovaj samo formalni način izlaganja nije više dovoljan kad se posmatra celokupni društveni kapital i vrednost njegovog proizvoda. Ponovno pretvaranje dela vrednosti proizvoda u kapital, ulaženje drugog dela u individualnu potrošnju kapitalističke i radničke klase, sačinjava kretanje unutar same vrednosti proizvoda koja je rezultat celokupnog kapitala; a ovo kretanje nije samo naknada vrednosti nego i naknada materije, te je stoga isto toliko uslovljeno međusobnim odnosom sastavnih delova vrednosti društvenoga proizvoda koliko i njihovom upotrebnom vrednošću, njihovim materijalnim obličjem.

Prosta[43] reprodukcija u nepromenjenom razmeru javlja se utoliko kao neka apstrakcija što je, s jedne strane, na kapitalističkoj osnovici odsustvo svake akumulacije, ili reprodukcije na proširenoj osnovi, neobična pretpostavka, a, s druge strane, što uslovi u kojima se proizvodi ne ostaju apsolutno jednaki (a mi smo to pretpostavili) u raznim godinama. Pretpostavka glasi da društveni kapital date vrednosti liferuje kako prošle tako i ove godine istu masu robnih vrednosti i da zadovoljava istu količinu potreba, mada se oblici roba u procesu reprodukcije mogu izmeniti. Međutim, ukoliko ima akumulacije, prosta reprodukcija uvek sačinjava njen deo, može se, dakle, za sebe posmatrati i jeste realan činilac akumulacije. Vrednost godišnjeg proizvoda može opasti, mada masa upotrebnih vrednosti ostaje jednaka; vrednost može ostati ista, mada se smanjuje masa upotrebnih vrednosti; masa vrednosti i masa reprodukovanih upotrebnih vrednosti mogu jednovremeno opasti. Sve ovo izlazi na to da se reprodukcija vrši ili pod povoljnijim okolnostima nego ranije, ili pod otežavajućim okolnostima, koje kao rezultat mogu da donesu nepotpunu — manjkavu — reprodukciju. Sve ovo može dodirivati samo kvantitativnu stranu različnih elemenata reprodukcije, ali ne ulogu koju u celokupnom procesu oni igraju kao reprodukujući kapital ili kao reprodukovani dohodak.

---

[43] Iz rukopisa VIII.

II. Dva odeljka društvene proizvodnje[44]

Celokupni proizvod društva, dakle i celokupna proizvodnja, raspada se na dva velika odeljka:

I. *Sredstva za proizvodnju*, robe koje imaju oblik u kome moraju ući u proizvodnu potrošnju ili bar mogu u nju ući.

II. *Sredstva potrošnje*, robe koje imaju oblik u kome ulaze u individualnu potrošnju kapitalističke i radničke klase.

U svakom od ova dva odeljka sve različite grane proizvodnje koje im pripadaju sačinjavaju jednu jedinu veliku granu proizvodnje, jedne granu proizvodnje sredstava za proizvodnju, druge granu proizvodnje sredstava potrošnje. Celokupni kapital primenjen u svakoj od te dve grane proizvodnje sačinjava poseban veliki odeljak društvenog kapitala.

U svakom odeljku kapital se deli na dva sastavna dela:

1. *Promenljivi kapital.* U pogledu *vrednosti*, ovaj je jednak vrednosti društvene radne snage upotrebljene u ovoj grani proizvodnje, dakle jednak zbiru za nju plaćenih najamnina. U pogledu materije, on se sastoji iz same dejstvujuće radne snage, tj. iz živog rada koji je ova kapital-vrednost pokrenula.

2. *Postojani kapital*, tj. vrednost svih sredstava za proizvodnju primenjenih za proizvodnju u ovoj grani. Ova se opet sa svoje strane dele na *stalni* kapital: mašine, alate, zgrade, radnu stoku itd., i na *opticajni* postojani kapital: materijale proizvodnje, kao sirovine i pomoćne materije, poluizrađevine itd.

Vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda proizvedenog pomoću toga kapitala u svakom od ta dva odeljka, raspada se na deo vrednosti koji predstavlja postojani kapital p, utrošen u proizvodnji, a u pogledu vrednosti samo prenesen na proizvod, i na deo vrednosti koji je dodat celokupnim godišnjim radom. Ovaj poslednji deli se opet na naknadu predujmljenog promenljivog kapitala pr, i na suvišak preko ovoga, koji sačinjava višak vrednosti v. Kao i vrednost svake pojedinačne robe, tako se, dakle, i vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda svakog odeljaka raspada na $p+pr+v$.

Deo vrednosti p, koji predstavlja postojani kapital *utrošen* u proizvodnji, ne poklapa se s vrednošću postojanog kapitala *primenjenoga* u proizvodnji. Materije proizvodnje su, doduše, sve utrošene, te je stoga njihova vrednost sva preneta na proizvod. Ali je od primenjenog *stalnog* kapitala samo jedan deo sasvim utrošen, pa je na proizvod, dakle, samo njegova vrednost i prenesena. Drugi jedan deo stalnog kapitala, mašine, zgrade itd., postoji i funkcioniše dalje, kao god i ranije, mada u vrednosti smanjen godišnjim rabaćenjem. Ovaj

[44] Uglavnom iz rukopisa II. Šema iz rukopisa VIII.

deo stalnog kapitala, koji i dalje funkcioniše, ne postoji za nas kad posmatramo vrednost proizvoda. On sačinjava deo kapital-vrednosti nezavisan od ove novoproizvedene robne vrednosti, deo koji postoji pored nje. To se pokazalo već pri posmatranju vrednosti proizvoda pojedinačnog kapitala (knj. I, gl. VI, str. 192[1]*). Ali ovde zasad moramo apstrahovati način posmatranja koji smo tamo primenili. Razmatrajući vrednost proizvoda pojedinačnog kapitala, videli smo da se vrednost koju rabaćenje oduzima stalnom kapitalu prenosi na robni proizvod proizveden za vreme rabaćenja, svejedno da li se jedan deo toga stalnog kapitala za to vreme naknađuje u naturi iz te prenesene vrednosti ili ne. Naprotiv, ovde, gde razmatramo celokupni društveni proizvod i njegovu vrednost, mi smo primorani da bar privremeno ne uzimamo u obzir onaj deo vrednosti koji se u toku godine prenosi na godišnji proizvod rabaćenjem stalnog kapitala, ukoliko ovaj stalni kapital nije u toku godine i sam opet u naturi naknađen. U jednom kasnijem odeljku ove glave posebno ćemo raspraviti ovaj momenat.

Za naše ispitivanje proste reprodukcije uzećemo kao osnovu šemu u kojoj je p=postojani kapital, pr=promenljivi kapital, v=višak vrednosti, a gde odnos oplođavanja vrednosti v/pr uzimamo sa 100%. Brojevi mogu značiti milione maraka, franaka ili funti sterlinga.

I. Proizvodnja sredstava za proizvodnju:
kapital ... ... $4000_p + 1000_{pr} = 5000$
robni proizvod ... ... $4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000$
koji se sastoji od sredstava za proizvodnju.

II. Proizvodnja sredstava potrošnje:
kapital ... ... $2000_p + 500_{pr} = 2500$
robni proizvod ... ... $2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000$
koji se sastoji od sredstava potrošnje.

U rekapitulaciji, celokupni godišnji robni proizvod iznosi:
I. $4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000$ u sredstvima za proizvodnju,
II. $2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000$ u sredstvima za potrošnju.

Ukupna vrednost=9000, iz čega je po pretpostavci isključen stalni kapital koji nastavlja funkcionisati u svom naturalnom obliku.

Ako sad ispitamo razmene potrebne na osnovici proste reprodukcije, dakle gde se sav višak vrednosti neproizvodno troši, a pri tome u prvi mah ne uzmemo u obzir novčani opticaj čijim se posredstvom one vrše, onda već unapred dobijamo tri velike oslone tačke.

---

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 183, 184.

1. 500_{pr}, najamnina radnika, i 500_v, višak vrednosti kapitalista II odeljka, moraju se utrošiti na sredstva potrošnje. Ali njihova vrednost postoji u sredstvima potrošnje u vrednosti od 1000, koja u rukama kapitalista II odeljka naknađuju predujmljenih 500_{pr} i predstavljaju 500_v. Dakle, najamnina i višak vrednosti II odeljka razmenjuju se u okviru II odeljka za proizvod II odeljka. Time iz celokupnog proizvoda nestaje $(500_{pr}+500_v)$ II = 1000 u sredstvima potrošnje.

2. $1000_{pr}+1000_v$ odeljka I takođe se moraju utrošiti na sredstva potrošnje, dakle na proizvod odeljka II. Oni se, dakle, moraju razmeniti za preostatak toga proizvoda, koji je po iznosu jednak postojanom delu kapitala, 2000_p. Za ovo odeljak II prima, u istom iznosu, sredstva za proizvodnju, proizvod odeljka I, u kome je ovaploćena vrednost od $1000_{pr}+1000_v$ iz I. Time iz računa nestaje $2000\ II_p$ i $(1000_{pr}+1000_v)$ I.

3. Ostaje još $4000\ I_p$. Ove postoje u sredstvima za proizvodnju koja se mogu upotrebiti samo u odeljku I i služe za naknadu njegovog istrošenog postojanog kapitala, te se stoga razmenom među pojedinim kapitalistima odeljka I takođe gube iz računa, kao $(500_{pr}+500_v)$ II razmenom među radnicima i kapitalistima, odnosno među pojedinim kapitalistima iz II.

Ovo za ovaj mah samo radi boljeg razumevanja sledećega.

III. Razmena između oba odeljka: I (pr+v) za IIp[45]

Počećemo s velikom razmenom između obeju klasa. $(1000_{pr}+1000_v)$ I — ove vrednosti koje u rukama svojih proizvođača postoje u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju razmenjuju se za $2000\ II_p$, za vrednosti koje postoje u naturalnom obliku sredstava potrošnje. Time je klasa kapitalista II ponovo pretvorila svoj postojani kapital = 2000 iz oblika sredstava potrošnje u oblik sredstava za proizvodnju sredstava potrošnje, u oblik u kome on ponovo može da funkcioniše kao činilac procesa rada, a kao postojana kapital-vrednost za oplođavanje vrednosti. S druge strane, time je ekvivalenat za radnu snagu u I $(1000\ I_{pr})$ i višak vrednosti kapitalista I $(1000\ I_v)$ realizovan u sredstvima potrošnje; oba su iz svog naturalnog oblika sredstava za proizvodnju pretvoreni u naturalni oblik u kome mogu da se utroše kao dohodak.

Ali ova međusobna razmena izvršuje se putem novčanog opticaja koji nju u isti mah i posreduje i otežava njeno razumevanje, ali koji je od odlučujuće važnosti, jer promenljivi kapital vazda mora *nanovo* istupati u novčanom obliku, kao novčani kapital koji se iz

---

[45] Odavde opet rukopis VIII.

novčanog oblika preobraća u radnu snagu. U svima poslovnim granama, vođenim istovremeno i naporedo u opsegu čitavog društva, svejedno da li pripadaju kategoriji I ili II, promenljivi kapital mora se predujmiti u novčanom obliku. Kapitalista kupuje radnu snagu pre no što ona stupi u proces proizvodnje, ali je plaća tek u ugovorenim rokovima pošto je već utrošena u proizvodnji upotrebne vrednosti. Kao i ostali deo vrednosti proizvoda, njemu pripada i onaj njen deo koji je samo ekvivalenat za novac izdat na plaćanje radne snage, deo vrednosti proizvoda koji predstavlja promenljivu kapital-vrednost. U samome ovom delu vrednosti radnik mu je već pružio ekvivalenat za svoju najamninu. A ponovno pretvaranje robe u novac, njena prodaja, uspostavlja kapitalisti ponovo njegov promenljivi kapital kao novčani kapital, koji on ponovo može predujmiti u kupovanje radne snage.

U odeljku I ukupni kapitalista platio je, dakle, 1000£ (kažem £ samo da bih naznačio da je vrednost u *novčanom obliku*) = 1000_{pr} radnicima za onaj deo vrednosti proizvoda I, tj. sredstava za proizvodnju što su oni proizveli, koji već postoji kao *pr*-deo. S ovom 1000£ radnici kupuju od kapitalista II sredstva potrošnje za istu vrednost, i tako pretvaraju jednu polovinu postojanog kapitala II u novac; sa svoje strane, kapitalisti II kupuju ovom 1000£ od kapitalista I sredstva za proizvodnju u vrednosti od 1000; time se za ove poslednje promenljiva kapital-vrednost 1000_{pr}, koja je postojala u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju kao deo njihovog proizvoda, ponovo pretvorila u novac i može sad u ruci kapitalista I opet funkcionisati kao novčani kapital koji se pretvara u radnu snagu, dakle u najbitniji elemenat proizvodnog kapitala. Ovim putem njima se njihov promenljivi kapital vraća u novčanom obliku, usled realizovanja jednog dela njihovog robnog kapitala.

Što se pak tiče novca koji je potreban za razmenu *v*-dela robnog kapitala I za drugu polovinu postojanog kapitala II, on se može predujmiti na razne načine. U stvarnosti ovaj promet obuhvata bezbrojnu masu pojedinačnih kupovina i prodaja individualnih kapitalista obeju kategorija, ali kod toga novac mora pod svima okolnostima poticati od ovih kapitalista, pošto smo već obračunali s novčanom masom koju su radnici bacili u promet. Čas može neki kapitalista kategorije II kupiti za sebe sredstva za proizvodnju kod kapitalista kategorije I iz novčanog kapitala koji on ima pored proizvodnog kapitala, čas, obrnuto, neki kapitalista kategorije I može kupiti sredstva potrošnje od kapitalista kategorije II iz novčanog fonda određenog za lične, ne za kapitalske izdatke. Izvesne novčane rezerve — bilo za predujam kapitala, bilo za trošenje dohotka — moraju se, kao što je gore u odeljcima I i II već pokazano, pod svima okolnostima pretpostaviti da postoje u rukama kapitaliste pored proizvodnog kapitala. Ako pretpostavimo — pri čemu je za našu svrhu srazmera potpuno indiferentna — da kapitalisti II predujmljuju polovinu novca u kupovinu sredstava za proizvodnju radi naknade svog postojanog kapitala, a da drugu polovinu izdaju

kapitalisti I za potrošnju, onda: odeljak II predujmljuje 500£ i kupuje njima od I sredstva za proizvodnju, čime je (uključiv gornju 1000£ koja potiče od radnika I) u naturi naknadio $^3/_4$ svog postojanog kapitala; odeljak I kupuje sa ovako dobijenih 500£ sredstva potrošnje od II i time je izvršio promet $r—n—r$ za polovinu onog dela svog robnog kapitala koji se sastoji iz v, realizovao ovaj svoj proizvod u fond potrošnje. Ovim drugim procesom vraća se 500£ natrag u ruke II kao novčani kapital, što ga II poseduje pored svog proizvodnog kapitala. S druge strane, I anticipira, za polovinu dela v svog robnog kapitala koji još kod njega leži kao proizvod — pre njegove prodaje — novčani izdatak u iznosu od 500£ za kupovinu sredstava potrošnje II. Sa istih 500£ kupuje II sredstva za proizvodnju od I, čime je naknadio u naturi sav svoj postojani kapital (1000+500+500=2000), dok je I realizovao celi svoj višak vrednosti u sredstvima potrošnje. Ucelo uzev, izvršila se razmena roba u iznosu od 4000£ s novčanim opticajem od 2000£; veličina ovog opticaja ispada tolika samo zato što smo stvar prikazali kao da se celokupni godišnji proizvod razmenio odjedanput u nekoliko velikih kvota. Pri tome je važna jedino ta okolnost što odeljak II nije samo ponovo preobratio u oblik sredstava za proizvodnju svoj postojani kapital koji je reprodukovao u obliku sredstava potrošnje, nego i dobio natrag 500£ koje je predujmio prometu kupivši sredstva za proizvodnju; i što odeljak I isto tako ne samo da ponovo ima u novčanom obliku, kao novčani kapital koji se ponovo može direktno da pretvori u radnu snagu, svoj promenljivi kapital koji je reprodukovao u obliku sredstava za proizvodnju, nego mu se vraća i 500£ koje je pre prodaje onog dela svog kapitala koji predstavlja višak vrednosti, i anticipirajući tu prodaju, izdao na kupovinu sredstava potrošnje. Ali ovih 500£ ne vraćaju mu se putem izvršenog izdatka, već putem kasnije prodaje jednog dela njegovog robnog proizvoda, dela koji nosi polovinu njegovog viška vrednosti.

U oba slučaja ne vrši se samo ponovno pretvaranje postojanog kapitala II iz oblika proizvoda u naturalni oblik sredstava za proizvodnju u kojem obliku jedino može funkcionisati kao kapital; isto tako se ne pretvara samo promenljivi deo kapitala I u novčani oblik, a deo sredstava za proizvodnju I, koji predstavlja višak vrednosti, u oblik sredstava potrošnje, oblik koji se može utrošiti kao dohodak. Nego se pored toga klasi II vraća 500£ novčanog kapitala koje je predujmila u kupovinu sredstava za proizvodnju pre no što je prodala odgovarajući deo vrednosti postojanog kapitala, deo koji njih zamenjuje a koji postoji u obliku sredstava potrošnje; a zatim klasi I 500£ koje je ona anticipando[1*] utrošila u kupovinu sredstava potrošnje. Što se klasi II vraća novac predujmljen na račun postojanog dela njenog robnog proizvoda, a klasi I novac predujmljen na račun dela

[1*] unapred

njenog robnog proizvoda koji predstavlja višak vrednosti, jeste samo zato što je jedna klasa kapitalista, pored postojanog kapitala koji postoji u robnom obliku II, a druga pored viška vrednosti koji postoji u robnom obliku I, bacila u promet još 500£ novca. Konačno su se oni potpuno uzajamno isplatili razmenom svojih odnosnih robnih ekvivalenata. Novac koji su u promet bacili iznad iznosa vrednosti svojih roba, kao sredstvo za ovu robnu razmenu, vraća se jednom i drugom iz prometa, pro rata[1*] kvoti toga iznosa koju je svaki od njih bacio u promet. Time oni nisu postali bogatiji ni za jednu paru. Odeljak II imao je postojani kapital = 2000 u obliku sredstava potrošnje + 500 u novcu; sada ima 2000 u sredstvima za proizvodnju i 500 u novcu kao ranije; isto tako i odeljak I ima, kao ranije, višak vrednosti od 1000 (koji je sad iz roba, sredstava za proizvodnju, pretvoren u fond potrošnje) + 500 u novcu, kao ranije. — Opšti zaključak: Od novca koji industrijski kapitalisti bacaju u promet, da bi posredovali promet svojih sopstvenih roba, bilo na račun postojanog dela vrednosti robe, ili viška vrednosti koji postoji u robama, ukoliko se troši kao dohodak, vraća se u ruke dotičnih kapitalista onoliko koliko su predujmili za novčani opticaj.

Što se tiče ponovnog pretvaranja promenljivog kapitala klase I u novčani oblik, on za kapitaliste I, pošto su ga izdali u obliku najamnine, najpre postoji u robnom obliku u kojem su im ga radnici liferovali. Oni su ga radnicima isplatili u novčanom obliku kao cenu njihove radne snage. Utoliko su oni platili onaj sastavni deo vrednosti svog robnog proizvoda koji je jednak ovom u novcu predumljenom promenljivom kapitalu. Zato su oni vlasnici i ovog dela robnog proizvoda. Ali deo radničke klase koji oni iskorišćuju nije kupac sredstava za proizvodnju što ih on sam proizvodi; on je kupac sredstava potrošnje što ih proizvodi odeljak II. Dakle, promenljivi kapital predujmljen u novcu pri plaćanju radne snage, ne vraća se neposredno kapitalistima I. Radničkim kupovinama on prelazi u ruke kapitalističkih proizvođača onih roba koje su radnicima potrebne i uopšte pristupačne, dakle u ruke kapitalista II, i tek pošto ovi taj novac upotrebe na kupovinu sredstava za proizvodnju — tek tim obilaznim putem vraća se on u ruke kapitalista I.

Prema tome, kod proste reprodukcije, suma vrednosti $pr+v$ robnog kapitala I (dakle i jedan odgovarajući srazmerni deo celokupnog robnog proizvoda I) mora biti jednaka postojanom kapitalu II_p, koji se isto tako izdvaja kao proporcionalni deo celokupnog robnog proizvoda klase II; ili $I_{(pr+v)} = II_p$.

1* srazmerno

IV. Razmena unutar odeljka II. Potrebna životna sredstva i luksuzna sredstva

Od vrednosti robnog proizvoda odeljka II imamo još da ispitamo sastavne delove $pr+v$. Njihovo razmatranje nema nikakva posla s najvažnijim pitanjem koje nas ovde zanima: naime, u kojoj meri raspadanje vrednosti svakog individualnog kapitalističkog robnog proizvoda na $p+pr+v$ važi, mada se vrši posredstvom različitih pojavnih oblika, i za vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda. Ovo se pitanje rešava, s jedne strane, razmenom $I_{(pr+v)}$ za II_p, a s druge strane, ispitivanjem reprodukcije I_p u godišnjem robnom proizvodu I, koje ostavljamo za docnije. Pošto $II_{(pr+v)}$ postoji u naturalnom obliku artikala potrošnje; pošto promenljivi kapital preduiman radnicima u plaćanju njihove radne snage moraju uglavnom oni sami utrošiti na sredstva potrošnje, i pošto se deo vrednosti roba koji predstavlja višak vrednosti, pri pretpostavci proste reprodukcije, faktično troši kao dohodak na sredstva potrošnje, to je prima facie[1*] jasno da radnici II najamninom dobijenom od kapitalista II otkupljuju jedan deo svog sopstvenog proizvoda, saobrazno veličini novčane vrednosti koju su primili kao najamninu. Time klasa kapitalista II pretvara svoj novčani kapital predujmljen u plaćanje radne snage ponovo u novčani oblik; to je sasvim isto kao da su radnike isplatili prostim tantuzima. Čim radnici te tantuze realizuju kupovinom jednog dela robnog proizvoda koji su oni proizveli, a koji pripada kapitalistima, ti bi se tantuzi vratili u ruke kapitalista, samo što ovde tantuz ne samo da predstavlja nego i ima vrednost u svojoj zlatnoj ili srebrnoj telesnosti. Ovu vrstu vraćanja promenljivog kapitala predujmljenog u novčanom obliku, putem procesa u kome se radnička klasa pojavljuje kao kupac, a kapitalistička kao prodavac, mi ćemo docnije izbliže ispitati. Ovde se pak radi o jednom drugom momentu, o kome treba govoriti pri ovom vraćanju promenljivog kapitala na njegovu polaznu tačku.

Kategorija II godišnje robne proizvodnje sastoji se iz najraznolikijih industrijskih grana, ali koje se — u pogledu njihovih proizvoda — mogu raščlaniti na dva velika pododeljka:

a) Sredstva potrošnje koja ulaze u potrošnju radničke klase i koja, ukoliko su potrebna životna sredstva, sačinjavaju i jedan deo potrošnje kapitalističke klase, mada su često po kvalitetu i vrednosti različita od životnih sredstava radničke klase. Celi ovaj pododeljak možemo za našu svrhu obuhvatiti rubrikom: *potrebna* sredstva potrošnje, pri čemu je sasvim svejedno da li je takav proizvod, kao. npr., duvan, s fiziološkog stanovišta potrebno sredstvo potrošnje ili nije; dosta je ako je takvo po navici ljudi.

1* na prvi pogled

b) *Luksuzna* sredstva potrošnje, koja ulaze samo u potrošnju kapitalističke klase, koja se, dakle, mogu razmeniti samo za izdati višak vrednosti koji radniku nikad ne pripada. Kod prve rubrike je jasno da promenljivi kapital, predujmljen u proizvodnju robnih vrsta koje u nju spadaju, mora da se u novčanom obliku direktno vrati onom delu klase kapitalista II (dakle klasi kapitalista IIa) koja proizvodi ta potrebna životna sredstva. Oni ih prodaju svojim sopstvenim radnicima u visini promenljivog kapitala koji im je isplaćen u najamnini. Ovo vraćanje je *direktno* u odnosu na celi ovaj pododeljak a) klase kapitalista II, ma koliko mnogobrojne i bile transakcije među kapitalistima različnih učestvujućih industrijskih grana, pomoću kojih se pro rata[1*] razdeljuje ovaj promenljivi kapital koji se vraća. To su prometni procesi kojima novac koji radnici izdaju direktno pruža prometna sredstva. Ali drukčije je s pododeljkom IIb. Sav deo proizvedene vrednosti s kojim ovde imamo posla, $IIb_{(pr+v)}$, postoji u naturalnom obliku luksuznih artikala, tj. artikala koje radnička klasa isto tako ne može kupovati kao ni robnu vrednost I_{pr} koja postoji u obliku sredstava za proizvodnju, mada su i ova luksuzna sredstva proizvod tih radnika kao i ona sredstva za proizvodnju. Prema tome, vraćanje u novčanom obliku promenljivog kapitala predujmljenog u ovom pododeljku kapitalističkim proizvođačima ne može biti neposredno, nego mora biti posredovano, slično kao pod I_{pr}.

Uzmimo, npr., kao gore za celu klasu II: $pr=500$; $v=500$; ali da su promenljivi kapital i njemu odgovarajući višak vrednosti ovako razdeljeni:

Pododeljak a), potrebna životna sredstva: $pr=400$, $v=400$; dakle robna masa u potrebnim sredstvima potrošnje u vrednosti od $400_{pr}+400_v=800$, ili IIa $(400_{pr}+400_v)$.

Pododeljak b), luksuzna sredstva u vrednosti od $100_{pr}+100_v=200$, ili IIb $(100_{pr}+100_v)$.

Radnici iz IIb dobili su u novcu, u isplati svoje radne snage, 100, recimo 100 £; tim novcem oni kupuju od kapitalista IIa sredstva potrošnje u iznosu od 100. Ova klasa kapitalista kupuje ovom sumom za 100 robe IIb, čime se kapitalistima IIb njihov promenljivi kapital vraća u novčanom obliku.

U IIa postoji već 400_{pr} opet u novčanom obliku u rukama kapitalista putem razmene s njihovim sopstvenim radnicima; osim toga, četvrtina onoga dela njihovog proizvoda koji predstavlja višak vrednosti ustupljena je radnicima IIb i za nju je uzeto IIb (100_{pr}) u luksuznim robama.

Ako sad pretpostavimo da se utrošak dohotka na potrebna životna sredstva i sredstva luksuza kod kapitalista IIa i IIb vrši u jednakim srazmerama, recimo da i jedni i drugi troše po $^3/_5$ na potrebna životna

[1*] srazmerno udelu

sredstva, a po $^2/_5$ na luksuzna sredstva, onda će kapitalisti potklase IIa izdati svoj dohodak u višku vrednosti od 400_v sa $^3/_5$ na svoje sopstvene proizvode, potrebna životna sredstva, dakle 240; a sa $^2/_5 = 160$ na luksuzna sredstva. Kapitalisti potklase IIb isto će tako razdeliti svoj višak vrednosti $= 100_v$, tj. $^3/_5 = 60$ na potrebne, a $^2/_5 = 40$ na luksuzne artikle: ove poslednje, proizvedene unutar njihove sopstvene potklase, razmeniće između sebe.

160 luksuznih sredstava, koja dobija $(IIa)_v$, pritiču kapitalistima IIa ovako: od (IIa) 400_v bilo je, kako smo videli, razmenjeno 100 u obliku potrebnih životnih sredstava za isti iznos od $(IIb)_{pr}$ koji postoji u luksuznim sredstvima, a daljih 60 u potrebnim životnim sredstvima za (IIb) 60_v u luksuznim sredstvima. Onda je celi račun ovakav:

$$IIa: 400_{pr} + 400_v; \quad IIb: 100_{pr} + 100_v.$$

1. 400_{pr} (a) pojedu radnici IIa, od čijega su proizvoda (potrebnih životnih sredstava) ove 400 jedan deo; radnici ih kupuju od kapitalističkih proizvođača svog sopstvenog odeljka. Time se ovima vraćaju 400£ novca, njihova promenljiva kapital-vrednost od 400 koju su istim radnicima isplatili na ime najamnine, čime ponovo mogu kupiti radnu snagu.

2. Jedan deo od 400_v (a), jednak sa 100_{pr} (b), iznoseći $^1/_4$ viška vrednosti (a), realizuje se u luksuznim artiklima ovako: radnici (b) dobili su od kapitalista svoga odeljka (b) u najamnini 100£; tim novcem oni kupuju $^1/_4$ od v (a), tj. robe koje sačinjavaju potrebna životna sredstva; ovim novcem kupuju kapitalisti (a) luksuzna sredstva u istom iznosu vrednosti $= 100_{pr}$ (b), tj. polovinu čitave luksuzne proizvodnje. Time se kapitalistima (b) njihov promenljivi kapital vraća u novčanom obliku, i oni mogu obnavljanjem kupovine radne snage ponovo otpočeti svoju reprodukciju, pošto je sav postojani kapital celokupne klase II već naknađen razmenom od $I_{(pr+v)}$ za II_p. Radna snaga radnika zaposlenih u proizvodnji luksuznih predmeta može se, dakle, ponovo prodati samo zato što deo njihovog sopstvenog proizvoda, koji su stvorili kao ekvivalenat za svoju najamninu, uvlače kapitalisti IIa u svoj fond potrošnje; dakle profućkaju. (Isto važi i za prodaju radne snage pod I, pošto se II_p, za koje se razmenjuje $I_{(pr+v)}$, sastoji i iz luksuznih sredstava i iz potrebnih životnih sredstava, a ono što se obnavlja sa $I_{(pr+v)}$ sačinjava sredstva za proizvodnju luksuznih sredstava kao i potrebnih životnih sredstava.)

3. Sad dolazimo na razmenu između a i b, ukoliko je ona samo razmena kapitalista oba pododeljka. Dosad smo prečistili s promenljivim kapitalom (400_{pr}) i jednim delom viška vrednosti (100_v) u pododeljku a) i s promenljivim kapitalom (100_{pr}) u pododeljku b). Zatim smo kao prosečnu srazmeru kapitalističkog trošenja dohotka u obema klasama uzeli $^2/_5$ za luksuz, a $^3/_5$ za potrebna životna sredstva. Stoga, pored 100 već izdatih na luksuz, dolazi za luksuz na celu potklasu a) još 60, a na potklasu b) po istoj srazmeri još 40.

$(IIa)_v$ razdeljuje se, dakle, na 240 za životna sredstva i 160 za luksuzna sredstva $=240+160=400_v$ (IIa).

$(IIb)_v$ razdeljuje se na 60 za životna sredstva i 40 za luksuz: $60+40=100_v$ (IIb). Poslednjih 40 potroši ova klasa iz svog sopstvenog proizvoda ($^2/_5$ svog viška vrednosti); 60 za životna sredstva dobija ona tako što razmenjuje 60 svog viška proizvoda za 60_v (a).

Prema tome, imamo za celu klasu kapitalista II (pri čemu $pr+v$ u pododeljku a) postoji u potrebnim životnim sredstvima, a u b) u luksuznim sredstvima):

IIa $(400_{pr}+400_v)+$IIb $(100_{pr}+100_v)=1000$; realizovano kretanjem ovako: 500_{pr} (a+b) {realizovano u 400_{pr} (a) i 100_v (a)}$+500_v$ (a+b) {ostvareno u 300_v (a)$+100_{pr}$ (b)$+100_v$ (b)}$=1000$.

Za a) i b), posmatrano svako za sebe, dobijamo realizaciju:

$$\text{a)}\quad \frac{pr}{400_{pr}\,(a)} + \frac{v}{240_v\,(a) + 100_{pr}\,(b) + 60_v\,(b)} = 800$$

$$\text{b)}\quad \frac{pr}{100_v\,(a)} + \frac{v}{60_v\,(a) + 40_v\,(b)} \cdots\cdots\cdots \frac{=200}{1000}$$

Zadržimo li, jednostavnosti radi, isti odnos između promenljivog i postojanog kapitala (što, uzgred rečeno, nije nikako nužno), onda na 400_{pr} (a) dolazi postojani kapital$=1600$, a na 100_{pr} (b) postojani kapital$=400$, i za II imamo sledeća dva odeljka a i b:

IIa) $1600_p+400_{pr}+400_v=2400$

IIb) $400_p+100_{pr}+100_v=600$

i zajedno:

$$2000_p+500_{pr}+500_v=3000.$$

Saobrazno tome, od 2000 II_p koje postoje u sredstvima potrošnje i koje se razmenjuju za 2000 $I_{(pr+v)}$, pretvorilo se 1600 u sredstva za proizvodnju potrebnih životnih sredstava, a 400 u sredstva za proizvodnju luksuznih sredstava.

A to znači da bi se sa svoje strane 2000 $I_{(pr+v)}$ raspadale na $(800_{pr}+800_v)$ I za a)$=1600$ sredstava za proizvodnju potrebnih životnih sredstava, a $(200_{pr}+200_v)$ I za b)$=400$ sredstava za proizvodnju luksuznih sredstava.

Znatan deo ne samo pravih sredstava za rad nego i sirovina, pomoćnih materija itd., iste je vrste za oba odeljka. Ali što se tiče razmene različnih delova vrednosti celokupnog proizvoda $I_{(pr+v)}$, ova podela bila bi potpuno indiferentna. Kako gornjih 800 I_{pr}, tako i 200 I_{pr}, realizuju se time što se najamnina utroši na sredstva potrošnje 1000 II_p, dakle što se novčani kapital predujmljen u tu najamninu pri povratku ravnomerno razdeljuje među kapitalističke proizvođače I, te im pro rata opet u novcu naknađuje njihov predujmljeni pro-

menljivi kapital; s druge strane, što se tiče realizacije 1000 I_v, kapitalisti koji naknađuju postojani kapital IIa i ovde će ravnomerno (srazmerno veličini svoga v) izvući iz celokupne druge polovine II_p= =1000, naime 600 IIa i 400 IIb u sredstvima potrošnje:

480 ($^3/_5$) od 600_p (IIa) i 320 ($^2/_5$) od 400_p (IIb)=800; a oni koji naknađuju postojani kapital IIb:

120 ($^3/_5$) iz 600_p (IIa) i 80 ($^2/_5$) iz 400_p (IIb)=200.

Suma=1000.

Ono što je ovde, kako za I tako i za II, proizvoljno, jeste odnos promenljivog kapitala prema postojanom, kao i istovetnost toga odnosa za I i II i njihove pododeljke. Što se tiče ove istovetnosti, ona je ovde uzeta samo radi uprošćenja, a uzimanje različnih odnosa ne bi apsolutno ni u čemu izmenilo uslove problema ni njegovo rešenje. Ali što izlazi kao nužan rezultat, kad se pretpostavi prosta reprodukcija, jeste:

1. Da je nova proizvedena vrednost godišnjeg rada, stvorena u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju (razdeljiva na $pr+v$), jednaka postojanoj kapital-vrednosti p one vrednosti proizvoda koja je izrađena drugim delom godišnjeg rada, a koja je postojana kapital-vrednost reprodukovana u obliku sredstava potrošnje. Kad bi ona bila manja od II_p, klasa II ne bi mogla potpuno zameniti svoj postojani kapital; kad bi bila veća, preostajao bi jedan suvišak neiskorišćen. U oba slučaja bila bi povređena pretpostavka: prosta reprodukcija.

2. Da, ako je godišnji proizvod reprodukovan u obliku sredstava potrošnje, onda promenljivi kapital pr, predujmljen u novčanom obliku, mogu njegovi primaoci, ukoliko su radnici koji izrađuju luksuzne artikle, realizovati samo u onom delu potrebnih životnih sredstava koji njihovim kapitalističkim proizvođačima ovaploćuje prima facie[1*] njihov višak vrednosti: dakle da je pr, predujmljeno u proizvodnju luksuznih predmeta, jednako jednom delu od v koji mu po obimu vrednosti odgovara, a koji je proizveden u obliku potrebnih životnih sredstava, dakle da mora biti manje od celokupnog ovog v — naime od $(IIa)_v$ — i da se kapitalističkim proizvođačima luksuznih artikala njihov predujmljeni promenljivi kapital vraća u novčanom obliku samo realizovanjem onoga pr u ovome delu od v. Ovo je pojava sasvim analogna realizovanju $I_{(pr+v)}$ u II_p; samo što se u drugome slučaju $(IIb)_{pr}$ realizuje u jednom *delu* od $(IIa)_v$, *delu* koji mu je po obimu vrednosti jednak. Ove srazmere ostaju kvalitativno merodavne pri svakoj raspodeli celokupnog godišnjeg proizvoda, ukoliko on stvarno ulazi u proces godišnje reprodukcije koju posreduje promet. $I_{(pr+v)}$ može da se realizuje samo u II_p, kao što se II_p u svojoj funkciji kao sastavni deo proizvodnog kapitala može jedino putem ove realizacije obnoviti;

[1*] u prvom obliku

isto tako se $(IIb)_{pr}$ može realizovati samo u jednom delu od $(IIa)_v$, a $(IIb)_{pr}$ samo tako opet pretvoriti u svoj oblik kao novčani kapital. Po sebi se razume da ovo važi samo ukoliko je sve ovo doista rezultat samog procesa reprodukcije, dakle ukoliko, npr., kapitalisti IIb ne uzmu novčani kapital za *pr* na drugoj strani, putem kredita. Naprotiv, kvantitativno, razmene različnih delova godišnjeg proizvoda mogu se vršiti srazmerno kako je gore izloženo samo onda ako razmer i odnosi vrednosti proizvodnje ostanu stacionarni, i ukoliko ovi strogi odnosi ne budu izmenjeni spoljnom trgovinom.

Kad bi se sad na način A. Smith-a reklo da se $I_{(pr+v)}$ rastvaraju u II_p, a II_p u $I_{(pr+v)}$, ili, kako on obično češće i još apsurdnije kaže, da $I_{(pr+v)}$ sačinjavaju sastavne delove cene (odnosno vrednosti, on kaže value in exchange[1*]) od II_p, a da II_p sačinjava sav sastavni deo vrednosti $I_{(pr+v)}$, onda bi se moglo i moralo kazati i to da se $(IIb)_{pr}$ rastvara u $(IIa)_v$, ili $(IIa)_v$ u $(IIb)_{pr}$, ili da $(IIb)_{pr}$ sačinjava sastavni deo viška vrednosti od IIa, i vice versa[2*]: višak vrednosti rastvorio bi se tako u najamninu, odnosno promenljivi kapital, a promenljivi kapital sačinjavao bi »sastavni deo« viška vrednosti. Ovaj apsurd doista se nalazi kod A. Smith-a ukoliko je kod njega najamnina određena vrednošću potrebnih životnih sredstava, a ove robne vrednosti opet vrednošću u njima sadržane najamnine (promenljivog kapitala) i viška vrednosti. Njega su toliko apsorbovali delovi na koje se proizvedena vrednost jednog radnog dana može da raspadne na kapitalističkoj osnovici, naime na $pr+v$, da usled toga potpuno zaboravlja da je pri prostoj robnoj razmeni potpuno svejedno da li se ekvivalenti, koji postoje u različitom naturalnom obliku, sastoje iz plaćenog ili neplaćenog rada, pošto u oba slučaja njihova proizvodnja staje podjednako rada; i da je isto tako svejedno da li je roba proizvođača A sredstvo za proizvodnju, a proizvođača B sredstvo potrošnje, da li jedna roba posle prodaje ima da funkcioniše kao sastavni deo kapitala, a druga, naprotiv, ulazi u fond potrošnje i biva utrošena kao dohodak secundum Adam[3*]. Upotreba koju individualni kupac čini od svoje robe ne spada u robnu razmenu, u oblast prometa, i ne utiče na robnu vrednost. To se nikako ne može izmeniti time što u analizi prometa celokupnog društvenog godišnjeg proizvoda mora da se uzme u obzir određena namena upotrebe, momenat potrošnje različitih sastavnih delova tog proizvoda.

Kod gore konstatovane razmene od $(IIb)_{pr}$ za deo isto tolike vrednosti od $(IIa)_v$, i kod daljih razmena između $(IIa)_v$ i $(IIb)_v$ nikako nije pretpostavljeno da bilo pojedinačni kapitalisti iz IIa i IIb, bilo njihove odgovarajuće grupe, dele u istoj srazmeri svoj višak vrednosti na potrebne predmete potrošnje i luksuzne artikle. Jedan može utrošiti više u ovoj, drugi u onoj potrošnji. Na tlu proste reprodukcije

---

[1*] razmenska vrednost — [2*] obrnuto — [3*] prema Adamu (Smith-u)

pretpostavlja se samo da se izvesna suma vrednosti, jednaka celom višku vrednosti, realizuje u fondu potrošnje. Granice su, dakle, date. Unutar svakog odeljka može jedan više dati u a), drugi u b); ali se to može međusobno kompenzirati, tako da klasa kapitalista a) i b), uzeta kao celina, učestvuje u jednom i drugom u istoj srazmeri. Ali su odnosi vrednosti — srazmerni udeo u celokupnoj vrednosti proizvoda II za dve vrste proizvođača a) i b), dakle i jedan određeni kvantitativni odnos između grana proizvodnje koje liferuju one proizvode — nužno dati u svakom konkretnom slučaju; samo je odnos, koji figuriše primera radi, hipotetičan; ako se uzme neki drugi, neće to ni u čemu menjati kvalitativne momente; izmenila bi se samo kvantitativna određenja. Ako pak kakvom bilo okolnošću nastupi neka stvarna promena u srazmernoj veličini a) i b), onda bi se saobrazno njoj izmenili i uslovi proste reprodukcije.

Iz okolnosti što se $(IIb)_{pr}$ realizuje u jednom ekvivalentnom delu od $(IIa)_v$ sledi da je u srazmeri u kojoj raste luksuzni deo godišnje proizvodnje, dakle u kojoj se u luksuznoj proizvodnji apsorbuje sve veća količina radne snage — da je u istoj srazmeri rasipanje kapitalističke klase, pretvaranje znatnog dela njenog viška vrednosti u luksuzne artikle, uslov za ponovno pretvaranje promenljivog kapitala, predujmljenog u $(IIb)_{pr}$ u novčani kapital koji ponovo funkcioniše kao novčani oblik promenljivog kapitala, a time i za egzistenciju i reprodukciju onog dela radničke klase što je zaposlen u IIb — dakle za dovoz potrebnih sredstava potrošnje za nju.

Svaka kriza odmah smanjuje luksuznu potrošnju; ona usporava, otežе ponovno pretvaranje $(IIb)_{pr}$ u novčani kapital, dopušta da se ono samo delimično vrši, a time baca jedan deo radnika koji izrađuju luksuzne artikle na kaldrmu, dok, s druge strane, upravo time dovodi u zastoj i smanjuje i prodaju potrebnih sredstava potrošnje. A da nikako i ne govorimo o istovremenom otpuštanju neproizvodnih radnika koji za svoje usluge dobijaju deo luksuznih izdataka kapitalista (sami ti radnici su pro tanto[1*] luksuzni artikli), a čije je sudelovanje veoma jako, osobito u potrošnji potrebnih životnih sredstava itd. Obrnuto je u periodu prosperiteta, a osobito za vreme njegovog vrtoglavog procvata, kad relativna, u robama izražena vrednost novca pada već iz drugih razloga (bez inače neke stvarne revolucije vrednosti), kad se, dakle, cena roba penje nezavisno od njihove sopstvene vrednosti. Ne samo da raste potrošnja potrebnih životnih sredstava; i radnička klasa (u koju je sad čitava njena rezervna armija aktivno stupila) uzima načas udela u potrošnji luksuznih, njoj inače nepristupačnih artikala, a osim toga i u vrsti onih potrebnih sredstava potrošnje

---

[1*] utoliko

koja inače najvećim delom sačinjavaju »potrebna« sredstva potrošnje samo za kapitalističku klasu, što sa svoje strane izaziva dizanje cena.

Čista je tautologija kazati da krize potiču iz nedostataka potrošnje sposobne za plaćanje ili potrošača sposobnih za plaćanje. Drukčiju vrstu potrošnje osim platežne kapitalistički sistem ne poznaje, izuzev one sub forma pauperis[1]* ili »mangupske«. Da se robe ne mogu prodati, znači samo to da se za njih nisu našli platežno sposobni kupci, dakle potrošači (bilo da se robe u poslednjoj instanciji kupuju radi proizvodne ili radi individualne potrošnje). Ali, ako se ovoj tautologiji hoće da prida izgled neke dublje osnovanosti time što se kaže da radnička klasa dobija odveć malen deo svog sopstvenog proizvoda, a da će se zlu doskočiti čim ona od njega dobije veći deo, dakle čim bude porasla najamnina, onda se ima primetiti samo to da se krize svaki put pripremaju upravo jednim periodom u kome je dizanje najamnine opšte i radnička klasa realiter[2]* dobija veći udeo u delu godišnjeg proizvoda koji je namenjen potrošnji. Sa stanovišta tih vitezova zdravog i prostog (!) ljudskog razuma, takav bi period, naprotiv, morao ukloniti krizu. Izgleda, dakle, da kapitalistička proizvodnja sadrži uslove nezavisne od dobre ili zle volje, koji samo trenutno dopuštaju onaj relativni prosperitet radničke klase, i to uvek samo kao bûrnicu[3]* koja navešćuje krizu.[47]

Videli smo napred kako je proporcionalni odnos između proizvodnje potrebnih sredstava potrošnje i proizvodnje luksuznih predmeta uslovljavao podelu od $II_{(pr+v)}$ među IIa i IIb — dakle i podelu II_p među $(IIa)_p$ i $(IIb)_p$. Ta podela zaseca, dakle, u karakter i kvantitativne odnose proizvodnje do u sam koren i predstavlja momenat koji bitno određuje celokupnu njenu formaciju.

Prosta reprodukcija u suštini je usmerena na potrošnju kao svrhu, mada se kao pobuda koja pokreće individualnog kapitalistu javlja lovljenje viška vrednosti; ali, konačno, višak vrednosti — kakva mu god bila proporcionalna veličina — ovde ima da služi samo za individualnu potrošnju kapitaliste.

Ukoliko je prosta reprodukcija deo, i to najznatniji deo i svake godišnje reprodukcije u proširenom razmeru, ova pobuda — lična potrošnja kapitaliste — ostaje, praćena pobudom bogaćenja kao takvog i u suprotnosti sa njom. U stvarnosti ovo ima zamršeniji izgled zato što učesnici (partners) u pljački — višku vrednosti kapitaliste — istupaju kao potrošači koji su od njega nezavisni.

---

[47] Ad notam [na znanje] za eventualne pristalice Rodbertusove teorije kriza — F. E.

---

[1]* u obliku sirotinjske potrošnje — [2]* stvarno — [3]* pticu zvanu još i zlovremenica

V. Novčani opticaj kao posrednik razmena

Kako smo ga dosad izložili, promet među raznim klasama proizvođača odvijao se po ovoj šemi:

1. Između klase I i klase II:
   I. $4000_p + 1000_{pr} + 1000_v$
   II. . . . . 2000_p . . . $+500_{pr}+500_v$.

Likvidiran je, dakle, promet od $II_p=2000$, koje je razmenjeno za I $(1000_{pr}+1000_v)$.

Ostaje—pošto zasad ostavljamo po strani 4000 I_p—još promet od $pr+v$ unutar klase II. A među potklase IIa i IIb dele se $II_{(pr+v)}$ ovako:

2. II. $500_{pr}+500_v = a\ (400_{pr}+400_v)+b\ (100_{pr}+100_v)$.

400_{pr} (a) cirkulišu unutar svoje sopstvene potklase; radnici plaćeni njima kupuju za njih od svojih poslodavaca, kapitalista IIa, potrebna životna sredstva koja su sami proizveli.

Pošto kapitalisti obeju potklasa utroše svoj višak vrednosti sa $^3/_5$ na proizvode IIa (potrebna životna sredstva), a sa $^2/_5$ na proizvode IIb (sredstva luksuza), to se $^3/_5$ viška vrednosti a), dakle 240, utroše unutar same potklase IIa, isto tako $^2/_5$ viška vrednosti b) (koji je proizveden i postoji u luksuznim sredstvima) unutar potklase IIb.

Ostaje, dakle, da se između IIa i IIb razmeni još:
na strani IIa: 160_v, na strani IIb: $100_{pr}+60_v$.

Ovi se pokrivaju bez ostatka. Radnici IIb, za svojih 100, primljenih u novčanoj najamnini, kupuju od IIa potrebna životna sredstva u iznosu od 100. Kapitalisti IIb takođe kupuju u iznosu od $^3/_5$ svog viška vrednosti=60 svoja potrebna životna sredstva od IIa. Time kapitalisti IIa dobijaju novac koji im je potreban da bi gore pretpostavljene $^2/_5$ svog viška vrednosti=160_v izdali na luksuzne robe koje proizvodi IIb (100_{pr}, koje leže u rukama kapitaliste IIb kao proizvod koji naknađuje isplaćenu najamninu, i 60_v). Dakle, šema za ovo je:

3. IIa. $(400_{pr})+(240_v)+160_v$
   b) . . . . . $100_{pr}+60_v+(40_v)$,

gde su stavovi u zagradama oni koji cirkulišu i troše se samo unutar svoje sopstvene potklase.

Direktni povratak novčanog kapitala predujmljenog u promenljivi kapital, koji se zbiva samo za odeljak kapitalista IIa koji proizvodi potrebna životna sredstva, samo je posebnim uslovima modifikovana pojava ranije pomenutoga opšteg zakona da se robnim proizvođačima, koji predujmljuju novac prometu, ovaj vraća pri normal-

nom toku robnog prometa. Iz čega, uzgred rečeno, sledi da je tačka na koju se taj novac vraća, ako iza robnog proizvođača uopšte stoji novčani kapitalista koji opet industrijskom kapitalisti predujmljuje novčani kapital (u najstrožem smislu reči, dakle kapital-vrednost u novčanom obliku), da je ta tačka povratka džep tog novčanog kapitaliste. Na ovaj način, mada novac cirkuliše više ili manje kroz sve ruke, masa novca koji se nalazi u prometu pripada onom odeljku novčanog kapitala koji je organizovan i koncentrisan u obliku banaka itd.; način na koji ovaj odeljak predujmljuje svoj novac uslovljava njegovo stalno konačno vraćanje njemu u novčanom obliku, mada se ovo opet izvršuje posredstvom ponovnog pretvaranja industrijskog kapitala u novčani.

Za robni promet potrebne su uvek dve svari: robe koje se bacaju u promet, i novac koji se baca u opticaj. »Prometni proces... se ne gasi, kao što je slučaj s neposrednom razmenom proizvoda, time što upotrebne vrednosti promene mesto ili vlasnika. Novac se ne gubi tim što na kraju ispada iz niza metamorfoza neke robe. On se uvek staloži na nekom mestu u prometu koje je roba napustila« itd. (Knj. I, gl. III, str. 92[1]*.)

Na primer, u prometu između II_p i $I_{(pr+v)}$ mi smo uzeli da se za taj promet predujmljuje 500£ u novcu od strane II. Pri beskonačnom broju prometnih procesa, na koje se rastvara promet među velikim društvenim proizvođačkim grupama, istupiće sad neko iz ove, sad neko iz one grupe kao prvi kupac — dakle ubaciće novac u promet. Ovo je, i da ne uzmemo u obzir individualne okolnosti, uslovljeno već samom različnošću perioda proizvodnje, a stoga obrta različitih robnih kapitala. Dakle, II kupuje s 500£ od I sredstava za proizvodnju u vrednosti istog iznosa, a I kupuje za 500£ sredstava potrošnje od II; novac se, dakle, vraća odeljku II; ovaj se tim povratkom ni na koji način ne obogaćuje. On je prvo bacio u promet 500£ novca, izvukao je iz njega roba u istom iznosu vrednosti, prodaje zatim za 500£ roba i izvlači iz njega novac u istom iznosu; tako se 500£ vraća natrag. U stvari, odeljak II je tako ubacio u promet za 500£ novca i za 500£ roba=1000£; on izvlači iz prometa za 500£ roba i za 500£ novca. Za razmenu 500£ roba (I) i 500£ roba (II) prometu treba samo 500£ novca; ko je, dakle, predujmio novac kupujući tuđu robu, dobija ga natrag prodajući svoju robu. Zbog toga, da je odeljak I prvo kupio robu od odeljka II za 500£, a kasnije prodao odeljku II za 500£ roba, 500£ vratilo bi se odeljku I umesto II.

U klasi I ne vraća se novac uložen u najamninu, tj. promenljivi kapital predujmljen u novčanom obliku, u tome obliku neposredno, nego posredno, obilaznim putem. Naprotiv, u odeljku II vraća se 500£ najamnine direktno od radnika kapitalistima, kao što je ovaj povratak uvek neposredan gde se kupovanje i prodavanje po-

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 108.

navlja među istim licima tako da naizmenično uvek jedna prema drugima istupaju kao kupci i prodavci roba. Kapitalista II plaća radnu snagu u novcu; time on prisajedinjuje radnu snagu svome kapitalu i samo ovim prometnim činom, koji je za njega samo pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital, istupa on prema radniku kao industrijski kapitalista prema svom najamnom radniku. Ali potom radnik, koji je u prvoj instanciji bio prodavac, trgovac sopstvenom radnom snagom, istupa u drugoj instanciji kao kupac, kao vlasnik novca, prema kapitalisti kao prodavcu roba; time se ovome vraća novac koji je predujmio u najamninu. Ukoliko u prodaji ovih roba nema podvale itd., nego se razmenjuju ekvivalenti u robi i novcu, ona nije proces kojim se kapitalista bogati. On ne plaća radnika dva puta, prvo u novcu, a onda u robi; kad radnik kod njega uzme robu, njegov novac mu se vraća.

Ali novčani kapital, pretvoren u promenljiv kapital — dakle novac predujmljen u najamninu — igra glavnu ulogu u samom novčanom opticaju, jer — pošto radnička klasa mora da živi od danas do sutra, dakle ne može da daje industrijskim kapitalistima dugoročne kredite —promenljivi kapital mora da se na bezbrojnim, prostorno različitim, tačkama društva istovremeno predujmljuje u novcu u izvesnim kratkim rokovima, recimo nedeljno itd., dakle u vremenskim periodima koji se relativno brzo ponavljaju (što su ovi periodi kraći, to relativno manja može biti celokupna novčana suma koja se ovim kanalom odjednom baca u promet)—ma kako različiti bili obrtni periodi kapitalâ u različnim industriskim granama. U svakoj zemlji kapitalističke proizvodnje ovako predujmljeni novčani kapital sačinjava proporcionalno presudni deo u celokupnom opticaju, utoliko više što se isti novac — pre no što se vrati na polaznu tačku — potuca po najraznovrsnijim kanalima i funkcioniše kao prometno sredstvo za bezbroj drugih poslova.

Pogledajmo sad promet između $I_{(pr+v)}$ i II_p s drugog jednog stanovišta.

Kapitalisti I predujmljuju 1000£ u plaćanju najamnine, kojom radnici kupuju za 1000£ životnih sredstava od kapitalista II, a ovi opet za isti novac kupuju sredstva za proizvodnju od kapitalistâ I. Sad se, dakle, ovima promenljivi kapital vratio u novčanom obliku, dok su kapitalisti II ponovo pretvorili polovinu svog postojanog kapitala iz oblika robnog kapitala u proizvodni kapital. Kapitalisti II predujmljuju daljih 500£ novca, da uzmu sredstva za proizvodnju od I; kapitalisti I izdaju taj novac na sredstva potrošnje od II; tako se tih 500£ vraća kapitalistima II; oni ih ponovo predujmljuju, da bi poslednju četvrtinu svog postojanog kapitala pretvorenog u robu ponovo pretvorili u njegov proizvodni naturalni oblik. Ovaj novac opet se vraća odeljku I, i ponovo podiže kod II sredstva potrošnje

u istom iznosu; time se 500£ vraća natrag odeljku II; njegovi kapitalisti poseduju sada kao i ranije 500£ novca i 2000£ postojanog kapitala, ali koji se iz oblika robnog kapitala nanovo pretvorio u proizvodni kapital. Sa 1500£ novca izvršen je promet robne mase od 5000£; naime: 1. I plaća radnicima 1000£ za radnu snagu istog iznosa vrednosti; 2. radnici kupuju sa istih 1000£ životna sredstva od II; 3. II kupuje istim novcem sredstva za proizvodnju od I, kome je time 1000£ promenljivog kapitala ponovo vaspostavljeno u novčanom obliku; 4. II kupuje s 500£ sredstva za proizvodnju od I; 5. I kupuje s istih 500£ sredstva potrošnje od II; 6. II kupuje sa istih 500£ sredstva za proizvodnju od I; 7. I kupuje sa istih 500£ životna sredstva od II. Odeljku II prispelo je natrag 500£ koje je pored svojih 2000£ u robi ubacio u promet, a za koje iz prometa nije izvukao nikakav ekvivalenat u robi.[48]

Razmena se, dakle, vrši ovako:

1. I plaća 1000£ novca za radnu snagu; dakle za robu=1000£.
2. Svojom najamninom kupuju radnici od II sredstva potrošnje u iznosu od 1000£; dakle robu=1000£.
3. Za 1000£ dobivenu od radnika kupuje II od I sredstva za proizvodnju za istu vrednost; dakle robu=1000£.
   Time se 1000£ novca vratila odeljku I kao novčani oblik promenljivog kapitala.
4. II kupuje za 500£ sredstva za proizvodnju od I; dakle robu= =500£.
5. I kupuje za istih 500£ sredstva potrošnje od II; dakle robu= =500£.
6. II kupuje za istih 500£ sredstva za proizvodnju od I; dakle robu=500£.
7. I kupuje za istih 500£ sredstva potrošnje od II; dakle robu= =500£.

Suma razmenjene robne vrednosti = 5000£.

500£ koje je II predujmio radi kupovine vratilo mu se nazad.

Rezultat je:

1. Odeljak I poseduje promenljivi kapital u novčanom obliku u iznosu od 1000£, koje je prvobitno predujmio prometu; osim toga, on je za svoju individualnu potrošnju izdao 1000£ — u svom sopstvenom robnom proizvodu, tj. on je izdao novac koji je primio prodajom sredstava za proizvodnju u iznosu vrednosti od 1000£.

---

[48] Ovde izlaganje unekoliko odstupa od izlaganja koje je dato gore (str. 374[1]*). Tamo je i odeljak I ubacio u promet nezavisnu sumu od 500£. Ovde odeljak II sam pruža dodatni novčani materijal za promet. Ali ovo ni u čemu ne menja konačni rezultat.—F. E.

---

[1]* Vidi u ovom tomu, str. 332-333.

S druge strane, potrošnja je održala, reprodukovala i opet uspostavila naturalni oblik u koji se mora pretvoriti promenljivi kapital koji postoji u novčanom obliku — tj. radnu snagu — kao jedini trgovinski artikal njenih posednika koji ovi moraju prodavati ako hoće da žive. Reprodukovan je, dakle, i odnos najamnih radnika i kapitalista.

2. Postojani kapital odeljka II naknađen je u naturi, a 500£ koje je isti odeljak II predujmio prometu vratilo mu se natrag.

Za radnike I promet je obični promet $R—N—R$. $\overset{1}{\breve{R}}$ (radna snaga)—$\overset{2}{\breve{N}}$ (1000£ novčani oblik promenljivog kapitala I)—$\overset{3}{\breve{R}}$ (potrebna životna sredstva u iznosu od 1000£); ova 1000£ unovčava do istog iznosa vrednosti postojani kapital II, koji postoji u obliku robe — životnih sredstava.

Za kapitaliste II proces je: $R—N$, pretvaranje jednog dela njihovog robnog proizvoda u novčani oblik, iz kojega se ponovo preobražava u sastavne delove proizvodnog kapitala — naime u deo sredstava za proizvodnju koja su njima potrebna.

Kod predujma od N (500£), koji kapitalisti II čine radi kupovine drugih delova sredstava za proizvodnju, anticipiran je novčani oblik onog dela od II_p koji još postoji u robnom obliku (sredstvima potrošnje); u činu $N—R$, gde II kupuje R novcem, a I ga prodaje, pretvara se novac (II) u deo proizvodnog kapitala, dok R (I) prolazi kroz čin $R—N$, pretvara se u novac, ali koji za I ne predstavlja neki sastavni deo kapital-vrednosti, nego unovčeni višak vrednosti koji se troši samo na sredstva potrošnje.

U prometu $N—R \ldots P \ldots R'—N'$ prvi čin $N—R$ jeste čin jednog kapitaliste, a poslednji $R'—N'$ nekog drugog (ili deo od toga); da li to R, kojim se N pretvara u proizvodni kapital, predstavlja za prodavca R (koji, dakle, to R pretvara u novac) postojani ili promenljivi sastavni deo kapitala ili višak vrednosti, za sam robni promet potpuno je svejedno.

Što se tiče klase I, s obzirom na sastavni deo $pr+v$ njenog robnog proizvoda, ona iz prometa izvlači više novaca no što je u njega ubacila. Prvo joj se vraća 1000£ promenljivog kapitala; drugo, ona prodaje (vidi gore razmenu br. 4) za 500£ sredstava za proizvodnju: time je unovčena polovina njenog viška vrednosti; onda (razmena br. 6) opet prodaje za 500£ sredstava za proizvodnju, drugu polovinu svog viška vrednosti, i time je iz prometa bio izvučen sav višak vrednosti u novčanom obliku; dakle sukcesivno 1. promenljivi kapital ponovo pretvoren u novac=1000£; 2. polovina viška vrednosti unovčena=500£; 3. druga polovina viška vrednosti=500£; dakle unovčeno ukupno: $1000_{pr}+1000_v=2000$£. Mada je odeljak I (ako se ne obaziremo na razmene posredstvom kojih se vrši reprodukcija od I_p, a koje ćemo docnije ispitati) bacio u promet samo 1000£, izvukao je iz njega dvaput toliko. Razume se da unovčeno (u N

pretvoreno) v odmah opet iščezava u drugoj ruci (II) time što se ovaj novac spiska na sredstva potrošnje. Kapitalisti klase I izvukli su u *novcu* samo onoliko koliko su ubacili vrednosti u *robi;* što je ta vrednost višak vrednosti, tj. što ne košta kapitalistu ništa, ne menja apsolutno ni u čemu samu vrednost tih roba; to je, dakle, ukoliko se tiče razmene vrednosti u robnom prometu, potpuno indiferentno. Naravno da je novčani oblik viška vrednosti trenutan, kao i svi drugi oblici kroz koje prolazi predujmljeni kapital u svojim razmenama. On traje upravo koliko vremenski razmak između pretvaranja robe I u novac i pretvaranja, koje za ovim sledi, novca I u robu II.

Da su obrti uzeti kraći — ili, posmatrano sa stanovišta prostog robnog prometa, da je broj opticaja prometnog novca brži — onda bi još manje novaca bilo dovoljno da se izvrši promet razmenjenih robnih vrednosti; kad je broj sukcesivnih razmena dat, onda je suma uvek određena sumom cena, odnosno sumom vrednosti roba koje su u prometu. Pri tome je potpuno svejedno koliki se deo ove sume vrednosti sastoji s jedne strane iz viška vrednosti, a s druge iz kapital-vrednosti.

Kad bi se u našem primeru najamnina kod I isplaćivala četiri puta godišnje, onda bi bilo $4 \times 250 = 1000$. Bilo bi, dakle, dovoljno 250£ u novcu za promet $I_{pr} - {}^1/_2\ II_p$ i za promet između promenljivog kapitala I_{pr} i radne snage I. Isto tako bi, ako se promet između I_v i II_p vrši u četiri obrta, trebalo za to samo 250£, dakle ukupno jedna novčana suma, odnosno novčani kapital od 500£ za promet roba u iznosu od 5000£. Tada bi se višak vrednosti, umesto dva puta uzastopno po polovinu, unovčio četiri puta uzastopno po ${}^1/_4$.

Ako u razmeni br. 4 umesto odeljka II nastupi kao kupac odeljak I, dakle ako bude izdao 500£ novca na sredstva potrošnje istog obima vrednosti, onda odeljak II kupuje u razmeni br. 5 sredstva za proizvodnju sa istih 500£; 6. I kupuje sredstva potrošnje sa istih 500£; 7. II kupuje sa istih 500£ sredstva za proizvodnju; 500£ vraća se, dakle, naposletku odeljku I, kao ranije odeljku II. Tu se višak vrednosti unovčava novcem koji su sami njegovi kapitalistički proizvođači izdali na svoju privatnu potrošnju i koji predstavlja anticipirani dohodak, anticipirani primitak iz viška vrednosti koji se nalazi u robi koja se tek ima prodati. Unovčenje viška vrednosti ne vrši se vraćanjem 500£; jer je, pored 1000£ u robi I_{pr}, odeljak I, na kraju razmene br. 4, bacio u promet 500£ u novcu; a ovaj je bio dodatni, a ne — koliko mi znamo — dobijen prodajom robe. Ako se ovaj novac vrati odeljku I, ovaj je time samo dobio natrag svoj dodatni novac, nije unovčio svoj višak vrednosti. Unovčenje viška vrednosti odeljka I vrši se samo putem prodaje roba I_v, u kojima se on nalazi, i traje svaki put samo dotle dok se novac dobijen prodajom robe ne izda ponovo na sredstva potrošnje.

Odeljak I kupuje dodatnim novcem (500£) sredstva potrošnje od II; ovaj novac izdao je odeljak I, on ima za ovo ekvivalenat u robi II; novac se prvi put vraća time što II od I kupuje robe za 500£;

on se, dakle, vraća kao ekvivalenat robe koju je prodao odeljak I, ali ta roba ne staje ovaj odeljak ništa, sačinjava za njega, dakle, višak vrednosti, i tako *novac koji je on sam ubacio u promet unovčava njegov sopstveni višak vrednosti;* isto tako je kod svoje druge kupovine (br. 6) odeljak I dobio svoj ekvivalenat u robi II. Uzmemo li da II ne kupi sad (br. 7) sredstva za proizvodnju od I, onda bi odeljak I stvarno platio 1000£ za sredstva potrošnje — utrošio bi sav svoj višak vrednosti kao dohodak, naime 500£ u svojim robama I (sredstvima za proizvodnju) i 500 u novcu; a imao bi, naprotiv, na stovarištu još za 500£ u svojim robama I (sredstvima za proizvodnju), a lišio bi se, naprotiv, 500£ u novcu.

Nasuprot tome, odeljak II ponovo bi pretvorio tri četvrtine svog postojanog kapitala iz oblika robnog kapitala u proizvodni kapital; jedna četvrtina bila bi, naprotiv, u obliku novčanog kapitala (500£), stvarno u obliku neiskorišćavanog novca ili novca koji prekida svoju funkciju i čeka. Ako bi ta situacija potrajala duže, morao bi odeljak II smanjiti razmer reprodukcije za $^1/_4$. — Ali 500 u sredstvima za proizvodnju, koje odeljak I ima na vratu, nisu višak vrednosti koji postoji u robnom obliku; one su došle namesto predumljenih 500£ novca koji je odeljak I imao pored svog viška vrednosti od 1000£ u robnom obliku. Kao novac, one se nalaze u obliku koji se uvek može realizovati; kao roba, one se momentano ne mogu prodati. Toliko je jasno da prosta reprodukcija — gde se svaki elemenat proizvodnog kapitala u II kao u I mora nadoknaditi — ovde ostaje mogućna samo ako se onih 500 zlatnih ptica vrate odeljku I odakle su najpre poletele.

Kad neki kapitalista (ovde imamo pred sobom još samo industrijske kapitaliste, ali ujedno kao predstavnike svih ostalih) izdaje novac na sredstva potrošnje, onda je s tim novcem svršeno, otišao je putem svega smrtnoga. Vrati li mu se opet natrag, onda se to može dogoditi samo ukoliko ga on ispeca iz prometa nekom robom, dakle pomoću svog robnog kapitala. Kao i vrednost celog njegovog godišnjeg robnog proizvoda (koji je za njega = robnom kapitalu), tako je i vrednost svakog njegovog elementa, tj. vrednost svake pojedinačne robe, rastvoriva za njega na postojanu kapital-vrednost, promenljivu kapital-vrednost i višak vrednosti. Dakle, unovčenje svake pojedine od roba (koje kao elementi sačinjavaju robni proizvod) jeste u isti mah i unovčenje izvesne kvote viška vrednosti sadržanog u celom robnom proizvodu. U datom slučaju je, dakle, doslovno tačno da je kapitalista sam bacio novac u promet kojim se njegov višak vrednosti unovčava, odnosno realizuje — i to kad ga je izdavao na sredstva potrošnje. — Pri tome se, razume se, ne radi o identičnim komadima novca, nego o iznosu u zvečećem novcu koji je jednak onom iznosu (ili jednak delu iznosa) koji je on bacio u promet za podmirenje ličnih potreba.

U praksi se to zbiva na dvojak način: ako je preduzeće otvoreno tek u tekućoj godini, onda treba prilično vremena, u najboljem slu-

čaju nekoliko meseci, dok kapitalista uzmogne za svoju ličnu potrošnju izdavati novac iz dobitaka samog preduzeća. On zbog toga ni za trenutak ne suspenduje svoju potrošnju. On sam sebi predujmljuje novac (ovde je sasvim svejedno da li iz svog džepa ili pomoću kredita iz tuđeg džepa) na račun viška vrednosti koji tek ima da ulovi; ali time predujmljuje i opticajno sredstvo za realizovanje viška vrednosti koji treba da se realizuje kasnije. Ako je, pak, preduzeće već duže vremena u redovnom toku, onda se plaćanja i primanja razdeljuju na različne termine preko godine. Ali jedno se produžuje bez prekida, potrošnja kapitaliste, koja se anticipira i čiji se obim izračunava u izvesnoj srazmeri prema uobičajenom ili predviđenom primanju. Sa svakom porcijom prodate robe realizuje se i jedan deo viška vrednosti koji se ima proizvesti za godinu dana. Ali ako bi se preko cele godine prodalo samo toliko od proizvedene robe koliko je potrebno da se naknade postojana i promenljiva kapital-vrednost sadržane u njoj; ili ako bi cene pale tako da bi se pri prodaji čitavog godišnjeg robnog proizvoda realizovala samo predujmljena kapital-vrednost koju on sadrži, onda bi se jasno istakao anticipatorski karakter novca koji se izdaje na račun budućeg viška vrednosti. Padne li naš kapitalista pod stečaj, njegovi poverioci i sud ispituju da li njegovi anticipirani i privatni izdaci stoje u pravilnoj srazmeri s veličinom njegovog preduzeća i s viškom vrednosti koji se za takvo preduzeće obično i normalno prima.

Ali s obzirom na celu kapitalističku klasu, postavka da ona sama mora bacati u promet novac potreban za realizovanje njenog viška vrednosti (odnosno i za promet njenog kapitala, postojanog i promenljivog), ne samo da ne izgleda paradoksna, nego se javlja kao nužan uslov celog mehanizma, jer tu su samo dve klase: radnička klasa, koja raspolaže samo svojom radnom snagom; kapitalistička klasa, koja ima monopolski posed društvenih sredstava za proizvodnju kao i novca. Paradoksno bi bilo to ako bi radnička klasa u prvoj instanciji predujmala iz sopstvenih sredstava novac potreban za realizovanje viška vrednosti sadržanog u robama. A pojedinačni kapitalista izvršuje ovaj predujam uvek samo u tome obliku što postupa kao kupac, što *izdaje* novac na kupovinu sredstava potrošnje, ili što *predujmljuje* novac kupujući elemente svog proizvodnog kapitala, bilo radne snage, bilo sredstava za proizvodnju. On daje novac iz ruke uvek samo za neki ekvivalenat. On predujmljuje prometu novac samo na isti način na koji mu predujmljuje i robu. Oba puta on dela kao polazna tačka njihovog prometa.

Stvarni tok zamračuju dve okolnosti.

1. Pojava *trgovinskog kapitala* (čiji je prvi oblik uvek novac, pošto trgovac kao takav ne proizvodi neki »proizvod« ili »robu«) i *novčanog kapitala* kao predmeta manipulisanja posebne vrste kapitalista u prometnom procesu industrijskog kapitala.

2. Cepanje viška vrednosti — koji se iz prve ruke uvek mora naći u ruci industrijskog kapitaliste — na različite kategorije; kao njihovi nosioci javljaju se, pored industrijskog kapitaliste, zemljoposednik (za zemljišnu rentu), zelenaš (za kamatu) itd., a isto tako i vlada i njeni činovnici, rentijeri itd. Ove se delije pojavljuju kao kupci prema industrijskom kapitalisti, a utoliko kao oni koji unovčavaju njegove robe; i oni pro parte[1]* bacaju »novac« u promet i industrijski kapitalista ga dobija od njih. Pri čemu se uvek zaboravlja iz koga su ga izvora prvobitno dobili i stalno ga nanovo dobijaju.

VI. Postojani kapital odeljka I[48]

Ostaje nam još da ispitamo postojani kapital odeljka I=4000 I_p. Ova vrednost jednaka je vrednosti sredstava za proizvodnju, utrošenih u proizvodnji ove robne mase, a koja se ponovo javlja u robnom proizvodu I. Ova vrednost koja se ponovo javlja, koja nije proizvedena u procesu proizvodnje I, nego je prethodne godine ušla u nj kao postojana vrednost, kao data vrednost njegovih sredstava za proizvodnju, postoji sada u celom onom delu robne mase I koji kategorija II nije apsorbovala; i to je vrednost ove robne mase, koja tako ostaje u rukama kapitalista I, $=^2/_3$ vrednosti celog njihovog godišnjeg robnog proizvoda. Kod pojedinca kapitaliste, koji proizvodi neko posebno sredstvo za proizvodnju, mi smo mogli kazati: on prodaje svoj robni proizvod, on ga pretvara u novac. Pretvorivši ga u novac, on je ponovo pretvorio u novac i postojani deo vrednosti svoga proizvoda. Zatim on tim delom vrednosti, pretvorenim u novac, ponovo kupuje od drugih prodavaca roba svoja sredstva za proizvodnju, ili pretvara postojani deo vrednosti svoga proizvoda u naturalni oblik u kome ponovo može funkcionisati kao proizvodni postojani kapital. Sada, pak, ova pretpostavka postaje nemoguća. Klasa kapitalista I obuhvata celinu kapitalista koji proizvode sredstva za proizvodnju. Sem toga je robni proizvod od 4000, koji je ostao u njihovim rukama, deo društvenog proizvoda, koji se ne može razmeniti ni za koji drugi, jer više ne postoji nijedan drugi takav deo godišnjeg proizvoda. Izuzev ove 4000£, celim ostatkom već je disponirano; jedan deo apsorbovao je društveni fond potrošnje, a drugi deo ima da naknadi postojani kapital odeljka II, koji je već razmenio sve čime može da raspolaže u razmeni s odeljkom I.

Teškoća se rešava vrlo jednostavno ako se uzme u obzir da se sav robni proizvod I sastoji, u svom naturalnom obliku, iz sredstava za

[48] Odavde iz rukopisa II.

[1]* za svoj deo (srazmerno svom delu)

2. Cepanje viška vrednosti — koji se iz prve ruke uvek mora naći u ruci industrijskog kapitaliste — na različite kategorije; kao njihovi nosioci javljaju se, pored industrijskog kapitaliste, zemljoposednik (za zemljišnu rentu), zelenaš (za kamatu) itd., a isto tako i vlada i njeni činovnici, rentijeri itd. Ove se delije pojavljuju kao kupci prema industrijskom kapitalisti, a utoliko kao oni koji unovčavaju njegove robe; i oni pro parte[1*] bacaju »novac« u promet i industrijski kapitalista ga dobija od njih. Pri čemu se uvek zaboravlja iz koga su ga izvora prvobitno dobili i stalno ga nanovo dobijaju.

VI. Postojani kapital odeljka I[48]

Ostaje nam još da ispitamo postojani kapital odeljka I=4000 I_p. Ova vrednost jednaka je vrednosti sredstava za proizvodnju, utrošenih u proizvodnji ove robne mase, a koja se ponovo javlja u robnom proizvodu I. Ova vrednost koja se ponovo javlja, koja nije proizvedena u procesu proizvodnje I, nego je prethodne godine ušla u nj kao postojana vrednost, kao data vrednost njegovih sredstava za proizvodnju, postoji sada u celom onom delu robne mase I koji kategorija II nije apsorbovala; i to je vrednost ove robne mase, koja tako ostaje u rukama kapitalista I, $=^2/_3$ vrednosti celog njihovog godišnjeg robnog proizvoda. Kod pojedinca kapitaliste, koji proizvodi neko posebno sredstvo za proizvodnju, mi smo mogli kazati: on prodaje svoj robni proizvod, on ga pretvara u novac. Pretvorivši ga u novac, on je ponovo pretvorio u novac i postojani deo vrednosti svoga proizvoda. Zatim on tim delom vrednosti, pretvorenim u novac, ponovo kupuje od drugih prodavaca roba svoja sredstva za proizvodnju, ili pretvara postojani deo vrednosti svoga proizvoda u naturalni oblik u kome ponovo može funkcionisati kao proizvodni postojani kapital. Sada, pak, ova pretpostavka postaje nemoguća. Klasa kapitalista I obuhvata celinu kapitalista koji proizvode sredstva za proizvodnju. Sem toga je robni proizvod od 4000, koji je ostao u njihovim rukama, deo društvenog proizvoda, koji se ne može razmeniti ni za koji drugi, jer više ne postoji nijedan drugi takav deo godišnjeg proizvoda. Izuzev ove 4000£, celim ostatkom već je disponirano; jedan deo apsorbovao je društveni fond potrošnje, a drugi deo ima da naknadi postojani kapital odeljka II, koji je već razmenio sve čime može da raspolaže u razmeni s odeljkom I.

Teškoća se rešava vrlo jednostavno ako se uzme u obzir da se sav robni proizvod I sastoji, u svom naturalnom obliku, iz sredstava za

[48] Odavde iz rukopisa II.

[1*] za svoj deo (srazmerno svom delu)

proizvodnju, tj. iz materijalnih elemenata samog postojanog kapitala. Ovde se pokazuje isti fenomen kao ranije pod II, samo pod drugim vidom. Pod II je sav robni proizvod postojao u sredstvima potrošnje; zbog toga su sami njegovi proizvođači mogli da potroše jedan njegov deo, meren najamninom i viškom vrednosti koje je taj robni proizvod sadržavao. Ovde, pod I, sav robni proizvod sastoji se iz sredstava za proizvodnju, zgrada, mašina, posuda, sirovina, pomoćnih materija itd. Stoga jedan deo ovih, onaj koji naknađuje postojani kapital primenjen u ovoj oblasti, može u svom naturalnom obliku odmah ponovo funkcionisati kao sastavni deo proizvodnog kapitala. Ukoliko ulazi u promet, on cirkuliše u okviru klase I. Pod II proizvođači sami individualno troše u naturi deo svoga robnog proizvoda, naprotiv, pod I kapitalistički proizvođači troše proizvodno u naturi deo svog proizvoda.

U delu robnog proizvoda I, koji je $= 4000_p$, javlja se ponovo postojana kapital-vrednost utrošena u toj kategoriji, i to u naturalnom obliku u kome odmah opet može funkcionisati kao proizvodni postojani kapital. Pod II ulazi onaj deo robnog proizvoda od 3000, čija je vrednost jednaka najamnini plus višak vrednosti (=1000), direktno u individualnu potrošnju kapitalista i radnika II, dok, naprotiv, postojana kapital-vrednost toga robnog proizvoda (=2000) ne može opet ući u proizvodnu potrošnju kapitalista II, nego se ima naknaditi razmenom sa I.

Naprotiv, pod I, onaj deo njegovog robnog proizvoda od 6000, čija je vrednost jednaka najamnini plus višak vrednosti (=2000), ne ulazi u individualnu potrošnju njegovih proizvođača, a to i ne može po svome naturalnom obliku. On se mora tek razmeniti sa II. A, naprotiv, postojani deo vrednosti ovog proizvoda = 4000 nalazi se u takvom naturalnom obliku u kome — posmatrajući celu klasu kapitalista I — opet može direktno funkcionisati kao njihov postojani kapital. Drugim rečima: celi proizvod odeljka I sastoji se iz upotrebnih vrednosti koje po svome naturalnom obliku — pri kapitalističkom načinu proizvodnje — mogu da služe samo kao elementi postojanog kapitala. Od ovog proizvoda, čija je vrednost 6000, jedna trećina (2000) naknađuje, dakle, postojani kapital odeljka II, a ostale $^2/_3$ postojani kapital odeljka I.

Postojani kapital I postoji u masi različnih grupa kapitala, plasiranih u različne grane proizvodnje sredstava za proizvodnju, toliko u železare, toliko u rudnike uglja itd. Svaka od ovih grupa kapitala, ili svaki ovaj društveni grupni kapital, sastoji se opet iz jedne veće ili manje mase pojedinačnih kapitala koji samostalno funkcionišu. Prvo se kapital društva, recimo 7500 (što može značiti milione itd.) raspada na različne grupe kapitalâ; društveni kapital od 7500 raspao se na posebne delove od kojih je svaki plasiran u neku posebnu granu proizvodnje; deo društvene kapital-vrednosti, koji je plasiran u svaku posebnu granu proizvodnje, sastoji se po naturalnom obliku delom iz

sredstava za proizvodnju svake posebne oblasti proizvodnje, delom iz radne snage potrebne za rad sa njima i saobrazno kvalifikovane, različito modifikovane podelom rada, prema tome kakva je specifična vrsta rada[1*] koju ima da obavi u svakoj pojedinoj grani proizvodnje. Deo društvenog kapitala koji je plasiran u svaku posebnu granu proizvodnje sastoji se, opet, iz sume pojedinačnih kapitala plasiranih u nju, koji samostalno funkcionišu. Po sebi se razume da ovo važi za oba odeljka, za I kao i za II.

Što se tiče postojane kapital-vrednosti pod I, koja se ponovo javlja u obliku robnog proizvoda tog odeljka, ona jednim delom ulazi opet kao sredstvo za proizvodnju u posebnu oblast proizvodnje (ili čak u individualno preduzeće), iz koje je izašla kao proizvod; npr., žito u proizvodnju žita, ugalj u proizvodnju uglja, železo u obliku mašina u proizvodnju železa itd.

Međutim, ukoliko delimični proizvodi, iz kojih se sastoji postojana kapital-vrednost od I, ne ulaze opet direktno u svoju posebnu ili individualnu oblast proizvodnje, oni se samo premeštaju. Oni ulaze u naturalnom obliku u neku drugu oblast proizvodnje odeljka I, dok njih u naturi naknađuje proizvod drugih oblasti proizvodnje odeljka I. To je puko premeštanje tih proizvoda. Svi oni opet ulaze kao činioci koji zamenjuju postojani kapital u I, samo umesto u jednu u neku drugu grupu od I. Ukoliko ovde ima razmene između pojedinih kapitalista iz I, to je razmena jednog naturalnog oblika postojanog kapitala za neki drugi naturalni oblik postojanog kapitala, jedne vrste sredstava za proizvodnju za neku drugu vrstu. To je razmena među različitim individualnim postojanim delovima kapitala odeljka I. Proizvodi se, ukoliko ne služe kao sredstva za proizvodnju neposredno u sopstvenim granama proizvodnje, udaljuju sa svojih mesta proizvodnje na drugo mesto, i tako se uzajamno zamenjuju. Drugim rečima (slično je bilo s viškom vrednosti pod II): svaki kapitalista pod I, srazmerno svome suvlasništvu u tome postojanom kapitalu od 4000, izvlači iz te robne mase odgovarajuća sredstva za proizvodnju koja su mu potrebna. Kad bi proizvodnja bila društvena umesto kapitalistička, jasno je da bi se ovi proizvodi odeljka I ne manje stalno ponovo razdeljivali kao sredstva za proizvodnju među grane proizvodnje ovog odeljka u svrhu reprodukcije, jedan deo bi direktno ostajao u oblasti proizvodnje iz koje je izišao kao proizvod, a drugi deo bi, naprotiv, bio upućen u druga mesta proizvodnje, i tako bi se vršilo stalno kretanje tamo-amo među raznim mestima proizvodnje ovog odeljka.

[1*] U 2. izdanju: Arbeitskraft=radna snaga; ispravljeno prema 1. izdanju.

VII. Promenljivi kapital i višak vrednosti u oba odeljka

Ukupna vrednost sredstava potrošnje proizvedenih preko godine jednaka je, dakle, preko godine reprodukovanoj promenljivoj kapital-vrednosti II plus novoproizvedeni višak vrednosti II (tj. jednaka vrednosti proizvedenoj pod II preko godine) plus promenljiva kapital-vrednost I reprodukovana preko godine, i novoproizvedeni višak vrednosti I (dakle plus vrednost proizvedena pod I u toku godine).

Kad se, dakle, pretpostavi prosta reprodukcija, onda je celokupna vrednost godišnje proizvedenih sredstava potrošnje jednaka godišnje proizvedenoj vrednosti, tj. jednaka celoj vrednosti koju društveni rad proizvede preko godine, i mora to biti, pošto se u prostoj reprodukciji cela ova vrednost potroši.

Ukupni društveni radni dan raspada se na dva dela: 1. potrebni rad; on stvara u toku godine vrednost od 1500_{pr}; 2. višak rada; on stvara dodatnu vrednost ili višak vrednosti od 1500_{v}. Suma tih vrednosti=3000, jednaka je vrednosti godišnje proizvedenih sredstava potrošnje od 3000. Ukupna vrednost sredstava potrošnje proizvedenih preko godine jednaka je, dakle, ukupnoj vrednosti koju u toku godine proizvede ukupni društveni radni dan, jednaka vrednosti društvenog promenljivog kapitala plus društveni višak vrednosti, jednaka ukupnom godišnjem novom proizvodu.

Ali mi znamo da to što se obe ove veličine vrednosti poduda-raju nikako ne znači da je ukupna vrednost roba II, sredstava potrošnje, proizvedena u ovom odeljku društvene proizvodnje. One se poduda-raju zato što je postojana kapital-vrednost, koja se ponovo pojavljuje pod II, jednaka novoproizvedenoj vrednosti pod I (promenljivoj kapital-vrednosti plus višak vrednosti); zato $I_{(pr+v)}$ može da kupi onaj deo proizvoda II koji za svoje proizvođače (u odeljku II) predstavlja postojanu kapital-vrednost. Zbog toga se pokazuje zašto se, mada se za kapitaliste II vrednost njihovog proizvoda raspada na $p+pr+v$, sa društvenog stanovišta vrednost njihovog proizvoda može raspasti na $pr+v$. Naime, to se zbiva samo zato što je II_p ovde jednako $I_{(pr+v)}$ i što ova dva sastavna dela društvenog proizvoda, razmenjujući se, razmenjuju međusobno svoj naturalni oblik, te stoga posle ove razmene II_p ponovo postoji u sredstvima za proizvodnju, a $I_{(pr+v)}$, naprotiv, u sredstvima potrošnje.

I to je ta okolnost koja je navela A. Smith-a da ustvrdi da se vrednost godišnjeg proizvoda rastvara u $pr+v$. To važi 1. samo za onaj deo godišnjeg proizvoda koji se sastoji iz sredstava potrošnje, i 2. ne važi u tome smislu da se ova ukupna vrednost proizvodi u II, te da je stoga vrednost njegovog proizvoda jednaka promenljivoj kapital-vrednosti, predujmljenoj pod II, plus višak vrednosti proizveden pod II, nego samo u tome smislu da je $II_{(p+pr+v)}=II_{(pr+v)}+I_{(pr+v)}$ ili što je $II_p = I_{(pr+v)}$.

Dalje sledi:

Mada se društveni radni dan (tj. rad koji celokupna radnička klasa utroši preko cele godine), kao i svaki individualni radni dan, raspada samo na dva dela, naime na potrebni rad plus višak rada, mada se stoga i vrednost koju taj radni dan proizvodi takođe raspada samo na dva dela, naime na promenljivu kapital-vrednost, tj. onaj deo vrednosti kojim radnik kupuje sredstva za svoju sopstvenu reprodukciju, i višak vrednosti koji kapitalista može utrošiti na svoju sopstvenu individualnu potrošnju—ipak se, sa društvenog stanovišta, jedan deo društvenog radnog dana isključivo troši na *proizvođenje svežeg postojanog kapitala*, naime proizvodâ koji su isključivo određeni da u procesu rada funkcionišu kao sredstva za proizvodnju, a otuda kao postojani kapital u procesu oplođavanja vrednosti koji prati proces rada. Po našoj pretpostavci, celi društveni radni dan predstavlja se u novčanoj vrednosti od 3000, od kojih se samo $^1/_3 = 1000$ proizvodi u odeljku II koji proizvodi sredstva potrošnje, tj. one robe u kojima se konačno realizuju celokupna promenljiva kapital-vrednost i celokupni višak vrednosti društva. Po toj pretpostavci, $^2/_3$ društvenog radnog dana upotrebljavaju se, dakle, na proizvođenje novog postojanog kapitala. Mada sa stanovišta individualnih kapitalista i radnika odeljka I ove $^2/_3$ društvenog radnog dana služe samo za proizvodnju promenljive kapital-vrednosti plus višak vrednosti, sasvim kao i poslednja trećina društvenog radnog dana u odeljku II, ipak ove $^2/_3$ društvenog radnog dana, posmatrane društveno — a isto tako i sa stanovišta upotrebne vrednosti proizvoda — proizvode samo zamenu postojanog kapitala koji se nalazi u procesu proizvodne potrošnje ili je u njemu istrošen. A i sa individualnog stanovišta, ove $^2/_3$ radnog dana proizvode, doduše, ukupnu vrednost koja je za proizvođača jednaka samo promenljivoj kapital-vrednosti plus višak vrednosti, ali one ne proizvode upotrebne vrednosti takve vrste da bi se na njih mogla utrošiti najamnina ili višak vrednosti; njihov je proizvod sredstvo za proizvodnju.

Pre svega treba napomenuti da nijedan deo društvenog radnog dana, bilo pod I bilo pod II, ne služi za to da se proizvede vrednost postojanog kapitala koji se u tim dvema velikim oblastima proizvodnje primenjuje, koji u njima funkcioniše. Oni proizvode samo dodatnu vrednost, $2000\ I_{(pr+v)} + 1000\ II_{(pr+v)}$, — dodatnu uz postojanu kapital-vrednost $= 4000\ I_p + 2000\ II_p$. Nova vrednost koja je bila proizvedena u obliku sredstava za proizvodnju još nije postojani kapital. Njoj je samo određeno da ubuduće funkcioniše kao takav kapital.

Ukupni proizvod II — sredstva potrošnje — posmatran po svojoj upotrebnoj vrednosti, konkretno, u svom naturalnom obliku, jeste proizvod trećine društvenog radnog dana koju je obavio odeljak II; on je proizvod radova u njihovom konkretnom obliku, kao tkačkog, hlebarskog rada itd., koji se primenjuju u ovom odeljku, ovoga rada ukoliko funkcioniše kao subjektivni elemenat procesa rada. Što se, pak, tiče postojanog dela vrednosti toga proizvoda II, on se samo

nanovo javlja u nekoj novoj upotrebnoj vrednosti, u nekom novom naturalnom obliku, u obliku sredstava potrošnje, dok je ranije postojao u obliku sredstava za proizvodnju. Njegova vrednost prenesena je procesom rada iz svog starog u svoj novi naturalni oblik. Ali *vrednost* tih $^2/_3$ vrednosti proizvoda = 2000, nije proizvedena u ovogodišnjem procesu oplođavanja vrednosti odeljka II.

Sasvim kao što je, posmatrano sa stanovišta procesa rada, proizvod II rezultat novodejstvujućeg živog rada, i sredstava za proizvodnju koja su mu data, pretpostavljena, u kojima se on realizuje kao u svojim predmetnim uslovima, tako se sa stanovišta procesa oplođavanja vrednosti vrednost proizvoda II = 3000 sastoji iz nove vrednosti proizvedene novododatom $^1/_3$ društvenog radnog dana ($500_{pr}+500_v=$ = 1000) i iz jedne postojane vrednosti u kojoj su opredmećene $^2/_3$ jednog prošlog društvenog radnog dana, proteklog pre procesa proizvodnje II koji ovde posmatramo. Ovaj deo vrednosti proizvoda II predstavlja se u jednom delu samog proizvoda. On postoji u jednoj količini sredstava potrošnje u vrednosti od 2000 = $^2/_3$ društvenog radnog dana. To je novi upotrebni oblik u kome se on nanovo javlja. Razmena jednog dela sredstava potrošnje = 2000 II_p za sredstva za proizvodnju I = I ($1000_{pr}+1000_v$), u stvari je, dakle, razmena $^2/_3$ ukupnog radnog dana, koje ne sačinjavaju deo ovogodišnjeg rada, nego su protekle pre ove godine, sa $^2/_3$ ovogodišnjeg, u ovoj godini novododatog radnog dana. $^2/_3$ društvenog radnog dana ove godine ne bi se mogle upotrebiti na proizvodnju postojanog kapitala, a da ipak u isti mah sačinjavaju promenljivi kapital i višak vrednosti za svoje sopstvene proizvođače kada se ne bi imale da razmene s jednim delom vrednosti godišnje trošenih sredstava potrošnje u kojima se nalaze $^2/_3$ radnog dana utrošenog i realizovanog pre ove godine, a ne u toku nje. To je razmena $^2/_3$ radnog dana ove godine za $^2/_3$ radnog dana koje su utrošene pre ove godine, razmena između ovogodišnjeg i prošlogodišnjeg radnog vremena. Ovo nam, dakle, objašnjava zagonetku zašto proizvedena vrednost celog društvenog radnog dana može da se rastvori u promenljivi kapital plus višak vrednosti, mada $^2/_3$ ovog radnog dana nisu utrošene na proizvodnju predmeta u kojima se mogu realizovati promenljivi kapital ili višak vrednosti, nego, naprotiv, na proizvodnju sredstava za proizvodnju radi naknade kapitala istrošenog preko godine. Objašnjenje je jednostavno u tome što $^2/_3$ vrednosti proizvoda II, u kome kapitalisti i radnici I realizuju promenljivu kapital-vrednost plus višak vrednosti koje su proizveli (a koje sačinjavaju $^2/_9$ od celokupne vrednosti godišnjeg proizvoda), posmatrane po vrednosti, jesu proizvod $^2/_3$ društvenog radnog dana koji je protekao pre ove godine.

Istina, suma društvenih proizvoda I i II, sredstava za proizvodnju i sredstava potrošnje, po svojoj upotrebnoj vrednosti, konkretno, posmatrana u naturalnom obliku, jeste proizvod ovogodišnjeg rada, ali samo ukoliko se ovaj rad sam posmatra kao korisni, konkretni rad,

a ne ukoliko se posmatra kao utrošak radne snage, kao rad koji stvara vrednost. Ali i prvo samo u tome smislu da su se sredstva za proizvodnju pretvorila u novi, u ovogodišnji proizvod samo živim radom koji im je dodat, koji ih je propustio kroz svoje ruke. Ali se, obrnuto, ni ovogodišnji rad ne bi mogao pretvoriti u proizvod bez sredstava za proizvodnju, nezavisnih od njega, bez sredstava za rad i materijala za proizvodnju.

VIII. Postojani kapital u oba odeljka

Što se tiče ukupne vrednosti proizvoda od 9000 i kategorija na koje se ona raspada, njena analiza ne zadaje veću teškoću nego analiza vrednosti proizvoda nekog pojedinačnog kapitala, štaviše ona je s njom identična.

U celom društvenom godišnjem proizvodu sadržana su tri jednogodišnja društvena radna dana. Izraz vrednosti svakog od ta tri radna dana jeste =3000, otuda je izraz vrednosti ukupnog proizvoda = 3×3000 = 9000.

Zatim, od tog radnog vremena isteklo je *pre* jednogodišnjeg procesa proizvodnje čiji proizvod analiziramo: u odeljku I $^4/_3$ radnog dana (proizvedena vrednost 4000), a u odeljku II $^2/_3$ radnog dana (proizvedena vrednost 2000). Zajedno dva društvena radna dana, čija je proizvedena vrednost = 6000. Zato 4000 I_p+2000 $II_p = 6000_p$ figurišu kao vrednost sredstava za proizvodnju koja se ponovo javlja u celoj vrednosti proizvoda društva, ili kao postojana kapital-vrednost.

Zatim je od novododatog društvenog godišnjeg radnog dana u odeljku I $^1/_3$ potreban rad, ili rad koji naknađuje vrednost promenljivog kapitala od 1000 I_{pr} i plaća cenu rada primenjenog pod I. Isto tako je u II $^1/_6$ društvenog radnog dana potreban rad u iznosu vrednosti od 500. Dakle, 1000 I_{pr}+500 $II_{pr} = 1500_{pr}$, izraz vrednosti polovine društvenog radnog dana, jeste izraz vrednosti prve iz potrebnog rada sastavljene polovine ukupnog radnog dana dodatog ove godine.

Naposletku, pod I je $^1/_3$ ukupnog radnog dana, proizvedena vrednost=1000, višak rada; pod II je $^1/_6$ radnog dana, proizvedena vrednost=500, višak rada; oni zajedno sačinjavaju drugu polovinu ukupnog dodatog radnog dana. Otuda je ukupni proizvedeni višak vrednosti =1000 I_v+500 II_v=1500$_v$.

Dakle:

Postojani deo kapitala društvene vrednosti proizvoda (*p*):

2 radna dana utrošena pre procesa proizvodnje, izraz vrednosti =6000.

U toku godine utrošeni potrebni rad (*pr*):

polovina radnog dana utrošena u godišnjoj proizvodnji, izraz vrednosti=1500.

U toku godine utrošeni višak rada (v):
polovina radnog dana utrošena u godišnjoj proizvodnji, izraz vrednosti = 1500.
Proizvedena vrednost godišnjeg rada ($pr+v$) = 3000.
Ukupna vrednost proizvoda ($p+pr+v$) = 9000.

Teškoća, dakle, nije u analizi same vrednosti društvenog proizvoda. Ona nastaje pri upoređivanju sastavnih delova *vrednosti* društvenog proizvoda s njegovim *materijalnim* sastavnim delovima.

Postojani deo vrednosti, koji se samo ponovo javlja, jednak je vrednosti onog dela toga proizvoda koji se sastoji iz sredstava *za proizvodnju*, i ovaploćen je u tom delu.

Nova godišnja proizvedena vrednost = $pr+v$ jednaka je vrednosti onog dela toga proizvoda koji se sastoji iz *sredstava potrošnje*, i ovaploćena je u njemu.

Ali, osim ovde indiferentnih izuzetaka, sredstva za proizvodnju i sredstva potrošnje potpuno su različite vrste roba, proizvodi sasvim drukčijeg naturalnog ili upotrebnog oblika, dakle i proizvodi sasvim različitih konkretnih vrsta rada. Rad koji primenjuje mašine za proizvodnju životnih sredstava sasvim je različit od rada koji pravi mašine. Čitav godišnji ukupni radni dan, čiji je izraz vrednosti = 3000, izgleda utrošen u proizvodnji sredstava potrošnje = 3000, u kojima se ne pojavljuje ponovo nikakav postojani deo vrednosti, pošto se ovih 3000 $= 1500_{pr} + 1500_{v}$ rastvaraju samo na promenljivu kapital-vrednost + višak vrednosti. S druge strane se postojana kapital-vrednost = 6000 opet javlja u jednoj vrsti proizvoda potpuno različitoj od sredstava potrošnje, u sredstvima za proizvodnju, a međutim izgleda da na proizvodnju ovih novih proizvoda nije utrošen nijedan deo društvenog radnog dana; naprotiv, celi ovaj radni dan izgleda da se sastoji samo iz takvih načina rada koji kao rezultat ne daju sredstva za proizvodnju, nego sredstva potrošnje. Tajna je već rešena. Vrednost proizvedena godišnjim radom jednaka je vrednosti proizvoda odeljka II, ukupnoj vrednosti novoproizvedenih sredstava potrošnje. Ali, ova vrednost proizvoda je za $^2/_3$ veća od dela godišnjeg rada koji je utrošen unutar proizvodnje sredstava potrošnje (odeljak II). Na njihovu proizvodnju utrošena je samo $^1/_3$ godišnjeg rada. $^2/_3$ od tog godišnjeg rada utrošene su u proizvodnji sredstava za proizvodnju, dakle u odeljku I. Vrednost proizvedena za to vreme pod I jednaka je promenljivoj kapital-vrednosti i višku vrednosti proizvedenim pod I, jednaka je postojanoj kapital-vrednosti II, koja se ponovo pojavljuje pod II u sredstvima potrošnje. One se zbog toga mogu uzajamno razmeniti i naknaditi u naturi. Stoga je ukupna vrednost sredstava potrošnje II jednaka sumi nove vrednosti proizvedene pod I+II, ili $II_{(p+pr+v)} = I_{(pr+v)} + II_{(pr+v)}$, dakle jednaka sumi nove vrednosti koju je godišnji rad proizveo u obliku $pr+v$.

S druge strane, ukupna vrednost sredstava za proizvodnju (I) jednaka je sumi postojane kapital-vrednosti koja se ponovo javlja u

obliku sredstava za proizvodnju (I) i u obliku sredstava potrošnje (II), dakle jednaka sumi postojane kapital-vrednosti koja se ponovo javlja u ukupnom proizvodu društva. Ova ukupna vrednost jednaka je izrazu vrednosti od $^4/_3$ radnih dana proteklih pre procesa proizvodnje pod I, i od $^2/_3$ radnih dana proteklih pre procesa proizvodnje pod II, dakle zajedno od dva ukupna radna dana.

Teškoća kod društvenog godišnjeg proizvoda dolazi, dakle, otuda što se postojani deo vrednosti predstavlja u sasvim drukčijoj vrsti proizvoda — u sredstvima za proizvodnju — negoli nova vrednost $pr+v$, dodata ovom postojanom delu vrednosti, a koja se predstavlja u sredstvima potrošnje. Tako nastaje privid kao da se — sa stanovišta vrednosti — $^2/_3$ istrošene mase proizvoda ponovo nalaze u nekom novom obliku, kao nov proizvod, a da društvo na njihovu proizvodnju nije utrošilo nikakav rad. To se kod pojedinačnog kapitala ne zbiva. Svaki individualni kapitalista primenjuje neku određenu konkretnu vrstu rada, koja svoja specifična sredstva za proizvodnju pretvara u neki proizvod. Na primer, neka je kapitalista graditelj mašina, godišnje utrošeni postojani kapital $= 6000_p$, promenljivi $= 1500_{pr}$, višak vrednosti $= 1500_v$; proizvod $= 9000$, recimo proizvod od 18 mašina, od kojih je svaka $= 500$. Celi proizvod postoji ovde u istom obliku, u obliku mašina. (Ako proizvodi više vrsta, onda se svaka računa posebno.) Celi robni proizvod je proizvod rada utrošenog preko godine na gradnju mašina, kombinacija iste konkretne vrste rada s istim sredstvima za proizvodnju. Stoga se različni delovi vrednosti proizvoda predstavljaju u istom naturalnom obliku: u 12 mašina leži 6000_p, u 3 mašine 1500_{pr}, u 3 mašine 1500_v. Ovde je jasno da je vrednost 12 mašina $= 6000_p$, ne zato što je u tih 12 mašina ovaploćen samo rad koji je protekao pre gradnje mašina i nije u toj gradnji utrošen. Vrednost sredstava za proizvodnju za 18 mašina nije se sama od sebe pretvorila u 12 mašina, ali je vrednost tih 12 mašina (koja se sama sastoji iz $4000_p+1000_{pr}+1000_v$) jednaka ukupnoj vrednosti postojane kapital-vrednosti koja se nalazi u 18 mašina. Zato graditelj mašina mora od 18 mašina prodati 12 da bi naknadio svoj utrošeni postojani kapital koji mu je nužan za reprodukciju novih 18 mašina. Naprotiv, stvar bi bila neobjašnjiva kad bi se, mada se primenjeni rad sastoji samo u građenju mašina, kao njegov rezultat pokazalo: s jedne strane 6 mašina $= 1500_{pr}+1500_v$, s druge strane železo, bakar, zavrtnjevi, remenje itd. u iznosu vrednosti od 6000_p, tj. sredstva za proizvođenje mašina u njihovom naturalnom obliku, za koja se zna da ih pojedinačni kapitalista, graditelj mašina, ne proizvodi sam, nego ih mora dobiti u zamenu putem prometnog procesa. Pa ipak se čini, na prvi pogled, da se reprodukcija društvenog godišnjeg proizvoda vrši na ovako nelogičan način.

Proizvod individualnog kapitala, tj. svakog samostalno dejstvujućeg i sopstvenim životom nadahnutog razlomka društvenog kapitala, ima koji bilo naturalni oblik. Jedini uslov je da stvarno ima upo-

treban oblik, upotrebnu vrednost koja ga obeležava kao člana robnog sveta, sposobnog za promet. Sasvim je indiferentno i slučajno da li on može opet da uđe kao sredstvo za proizvodnju u isti proces proizvodnje iz kojega izlazi kao proizvod, dakle da li onaj deo njegove vrednosti proizvoda koji predstavlja postojani deo kapitala ima naturalni oblik u kome stvarno opet može dejstvovati kao postojani kapital. Ako ne može, taj deo vrednosti proizvoda će se prodajom i kupovinom opet pretvoriti u oblik njegovih materijalnih elemenata proizvodnje i time postojani kapital reprodukovati u njegovom naturalnom obliku sposobnom za funkcionisanje.

Drukčije stvar stoji s proizvodom ukupnog društvenog kapitala. Svi materijalni elementi reprodukcije moraju u svom naturalnom obliku sačinjavati delove samog tog proizvoda. Utrošeni postojani deo kapitala može biti naknađen ukupnom proizvodnjom samo ukoliko se ukupni postojani deo kapitala, koji se nanovo javlja, pojavi u proizvodu opet u naturalnom obliku novih sredstava za proizvodnju koja doista mogu da funkcionišu kao postojan kapital. Stoga, pod pretpostavkom proste reprodukcije, vrednost onog dela proizvoda koji se sastoji iz sredstava za proizvodnju mora biti jednaka postojanom delu vrednosti društvenog kapitala.

Zatim: posmatrano individualno, kapitalista, u vrednosti svoga proizvoda, proizvodi novododatim radom samo svoj promenljivi kapital plus višak vrednosti, dok je postojani deo vrednosti prenesen na proizvod konkretnim karakterom novododatog rada.

Posmatrano s društvenog stanovišta, onaj deo društvenog radnog dana koji proizvodi sredstva za proizvodnju, koji njima, dakle, i dodaje novu vrednost i prenosi na njih vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih na njihovu proizvodnju, ne proizvodi ništa drugo osim novi *postojani kapital* određen da naknadi postojani kapital koji je, kako pod I tako i pod II, utrošen u obliku starih sredstava za proizvodnju. On proizvodi samo proizvod koji je određen da pripadne proizvodnoj potrošnji. Čitava vrednost ovog proizvoda je, dakle, samo vrednost koja može ponovo da funkcioniše kao postojani kapital, kojom se može ponovo kupiti natrag samo postojani kapital u njegovom naturalnom obliku, i koja se stoga, posmatrana s društvenog stanovišta, ne rastvara ni na promenljivi kapital, ni na višak vrednosti. — S druge strane, onaj deo društvenog radnog dana koji proizvodi sredstva potrošnje ne proizvodi nijedan deo naknade društvenog kapitala. On proizvodi samo proizvode koji su u svom naturalnom obliku određeni da realizuju vrednost promenljivog kapitala i višak vrednosti pod I i II.

Kad se govori o društvenom načinu posmatranja, kad se, dakle, posmatra ukupni društveni proizvod, koji uključuje kako reprodukciju društvenog kapitala, tako i individualnu potrošnju, ne sme se pasti u manir koji je Proudhon kopirao iz buržoaske ekonomije i stvar posmatrati tako kao da bi neko društvo s kapitalističkim načinom

proizvodnje, posmatrano en bloc, kao celokupnost, izgubilo taj svoj specifični, istorijsko-ekonomski karakter. Naprotiv. Mi onda imamo posla sa ukupnim kapitalistom. Ukupni kapital pojavljuje se kao akcionarski kapital svih pojedinačnih kapitalista zajedno. Ovo akcionarsko društvo ima sa mnogim drugim akcionarskim društvima zajedničko to da svako zna šta unosi, ali *ne zna* šta će izvući.

IX. Osvrt na A. Smith-a, Storcha i Ramsaya

Ukupna vrednost društvenog proizvoda iznosi $9000 = 6000_p + 1500_{pr} + 1500_v$, drugim rečima: 6000 reprodukuju vrednost sredstava za proizvodnju, a 3000 vrednost sredstava potrošnje. Vrednost društvenog dohotka $(pr+v)$ iznosi, dakle, samo $^1/_3$ vrednosti ukupnog proizvoda, i samo u iznosu vrednosti ove trećine može celina potrošača, radnici kao i kapitalisti, uzeti iz ukupnog društvenog proizvoda robe, proizvode, i uneti ih u svoj fond potrošnje. Nasuprot tome, $6000 = {}^2/_3$ vrednosti proizvoda jesu vrednost postojanog kapitala koji se mora naknaditi u naturi. Dakle, fondu proizvodnje moraju se opet prisajediniti sredstva za proizvodnju u tome iznosu. To je ono što Storch uviđa kao nužno, ali ne može da dokaže:

»Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces parties de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour remplacer son fonds consommabel... les produits qui constituent le *capital* d'une nation, *ne sont point consommables*.«[1*] (Storch, *Considérations sur la nature du revenu national*, Paris 1824, p. 134, 135, 150.)

A. Smith, pak, postavio je onu fantastičnu dogmu, koju mu još i danas primaju na veru, ne samo u već pomenutom obliku po kome se vrednost ukupnog društvenog proizvoda razlaže na dohodak, najamninu plus višak vrednosti, ili kako se on izražava, na najamninu plus profit (kamatu) plus zemljišnu rentu; nego i u još popularnijem obliku, da u poslednjoj instanciji (ultimately) *potrošači* moraju platiti proizvođačima *celu vrednost proizvoda*. Ovo je do današnjeg dana jedno od najotrcanijih opštih mesta ili, bolje reći, večitih istina takozvane nauke političke ekonomije. Ovo se ilustruje na sledeći prihvatljiv način. Uzmi koji bilo artikal, recimo košulje od lanenog platna. Prvo ima prelac lanene pređe da plati sadiocu lana celu vrednost lana, dakle

[1*] »Jasno je da se vrednost godišnjeg proizvoda raspada delom na kapital a delom na profit i da svaki ovaj deo vrednosti godišnjeg proizvoda ide redovno na kupovanje proizvoda potrebnih naciji kako za održanje njenog kapitala, tako i za zamenu njenih fondova potrošnje ... proizvodi koji sačinjavaju *kapital* neke nacije *ne mogu ići u potrošnju*.«

laneno seme, gnojivo, stočnu krmu itd., pored onog dela vrednosti što ga ovom proizvodu ustupa stalni kapital sadioca lana, kao zgrade, sprave za oranje itd., onda najamninu plaćenu u proizvodnji lana; višak vrednosti (profit, zemljišnu rentu) koji se nalazi u lanu; naposletku, troškove transporta lana s mesta njegove proizvodnje do predionice. Onda ima tkač ne samo da naknadi prelcu lanene pređe tu cenu lana nego i deo vrednosti mašina, zgrada itd., ukratko, stalnog kapitala koji se prenosi na lan, zatim sve pomoćne materije utrošene za vreme procesa predenja, najamninu prelaca, višak vrednosti itd., i tako to ide dalje s beljarom, s transportnim troškovima gotovoga platna, najzad s fabrikantom košulja, koji je platio celu cenu svih ranijih proizvođača, koji su mu liferovali samo sirovinu. Sad se u njegovoj ruci vrši dalje dodavanje vrednosti, delom vrednošću postojanog kapitala koji se u fabrikaciji košulja troši u obliku sredstava za rad, pomoćnih materija itd., delom radom koji je utrošen u ovoj fabrikaciji, a koji dodaje vrednost najamnine košuljarskih radnika plus višak vrednosti fabrikanta košulja. Uzmimo da celi taj košuljarski proizvod staje naposletku 100£ i neka je to deo koji od vrednosti celog godišnjeg proizvoda društvo troši na košulje. Potrošači košulja plaćaju ovih 100£, dakle vrednost svih sredstava za proizvodnju sadržanih u košuljama, kao i najamninu plus višak vrednosti sadioca lana, prelca, tkača, beljara, fabrikanta košulja, kao i svih transportera. To je savršeno tačno. To je stvarno ono što vidi svako dete. Ali se onda dalje kaže: tako to stoji i sa vrednošću svih ostalih roba. A trebalo bi da se kaže: tako to stoji s vrednošću *svih sredstava potrošnje*, s vrednošću onog dela društvenog proizvoda koji ulazi u fond potrošnje, dakle sa onim delom vrednosti društvenog proizvoda koji se može utrošiti kao dohodak. Svakako, suma vrednosti svih tih roba jednaka je vrednosti svih u njima utrošenih sredstava za proizvodnju (postojanih delova kapitala) plus vrednost koju je stvorio poslednji dodati rad (najamnina plus višak vrednosti). Celina potrošača može, dakle, da plati celu ovu sumu vrednosti zato što se vrednost svake pojedine robe, doduše, sastoji iz $p+pr+v$, ali suma vrednosti svih zajedno uzetih roba koje ulaze u fond potrošnje, po svome maksimumu, može biti jednaka samo onom delu vrednosti društvenog proizvoda koji se rastvara na $pr+v$, tj. jednaka vrednosti koju je rad utrošen preko godine dodao zatečenim sredstvima za proizvodnju — postojanoj kapital-vrednosti. A što se tiče postojane kapital-vrednosti, mi smo videli da se ona na dvojak način naknađuje iz mase društvenog proizvoda. Prvo razmenom kapitalista II, koji proizvode sredstva potrošnje, s kapitalistima I, koji za ovo proizvode sredstva za proizvodnju. I tu je izvor fraze da je ono što je za jednoga kapital za drugoga dohodak. Ali stvar tako ne stoji. 2000 II_p, koje postoje u sredstvima potrošnje u vrednosti od 2000, sačinjavaju za klasu kapitalista II postojanu kapital-vrednost. Oni je, dakle, ne mogu sami trošiti, mada se proizvod po svom naturalnom obliku mora tro-

šiti. S druge strane, 2000 $I_{(pr+v)}$ jesu najamnina plus višak vrednosti koje su proizvele kapitalistička i radnička klasa I. One postoje u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju, u obliku stvari u kojima se njihova sopstvena vrednost ne može utrošiti. Ovde, dakle, imamo sumu vrednosti od 4000, od kojih posle razmene, kao i pre nje, polovina naknaduje samo postojani kapital, a polovina sačinjava samo dohodak. — A drugo, postojani kapital odeljka I naknađuje se u naturi, delom razmenom među kapitalistima I, delom naknadom u naturi u svakom pojedinom preduzeću.

Fraza da vrednost celog godišnjeg proizvoda moraju konačno platiti potrošači bila bi samo onda tačna kad bi se pod potrošačima obuhvatile dve potpuno različne vrste, individualni potrošači i proizvodni potrošači. Ali da se jedan deo proizvoda mora *proizvodno* potrošiti, ne znači opet ništa drugo nego da on mora *fungirati kao kapital* i da se ne može *potrošiti kao dohodak.*

Kad vrednost ukupnog proizvoda = 9000 podelimo na $6000_p + 1500_{pr} + 1500_v$, a $3000_{(pr+v)}$ posmatramo samo u njihovom svojstvu dohotka, onda se, obrnuto, čini da promenljivi kapital iščezava i da se kapital, posmatran društveno, sastoji samo iz postojanog kapitala. Jer ono što se prvobitno pojavilo kao 1500_{pr} rastvorilo se u jedan deo društvenog dohotka, najamninu, dohodak radničke klase, a time je iščezao njegov kapitalski karakter. Ramsay doista izvlači ovaj zaključak. Po njemu se kapital, posmatran društveno, sastoji jedino iz stalnog kapitala, ali pod stalnim kapitalom on razume postojani kapital, masu vrednosti koja postoji u sredstvima za proizvodnju, pa bila ova sredstva za proizvodnju sredstva za rad ili materijal za rad, kao sirovina, polufabrikat, pomoćna materija itd. Promenljivi kapital on naziva opticajnim:

»Circulating capital consists only of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour... Fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth... Circulating capital is not an immediate agent in production, nor essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view«.[1*] (Ramsay, *ibid.* p. 23 - 26 passim.)

Stalni kapital, pod kojim razume postojani, Ramsay pobliže objašnjava ovako:

[1*] »Opticajni kapital sastoji se samo od sredstava izdržavanja i drugih potrebnih artikala koji su radnicima predujmljeni pre no što je bio završen proizvod njihova rada... Samo je stalni kapital, a ne opticajni, tačno govoreći izvor nacionalnog bogatstva... Opticajni kapital nije neka neposredna dejstvujuća snaga u proizvodnji, niti je u njoj ikako bitan, nego je samo uslov koji je postao nužnim usled žalosnog siromaštva narodnih masa... S nacionalne tačke gledišta, samo stalni kapital sačinjava elemenat troškova proizvodnje.«

»The length of time during which any portion of the product of that labour« (naime labour bestowed on any commodity) »has existed as fixed capital, — i. e. in a form in which, though assisting to raise the future commodity, *it does not maintain labourers*«[1*]. (*Ibid.*, p. 59.)

Ovde se opet vidi nesreća koju je A. Smith pričinio time što je kod njega razlika između postojanog i promenljivog kapitala utopljena u razlici između stalnog i opticajnog kapitala. Ramsayev postojani kapital sastoji se iz sredstava za rad, opticajni iz životnih sredstava, oba su robe date vrednosti; ni jedne ni druge ne mogu proizvoditi višak vrednosti.

X. Kapital i dohodak: promenljivi kapital i najamnina[49]

Cela godišnja reprodukcija, celi proizvod ove godine proizvod je ovogodišnjeg korisnog rada. Ali vrednost ovog ukupnog proizvoda veća je od onog dela njegove vrednosti u kome je ovaploćen godišnji rad, radna snaga utrošena u toku ove godine. Ovogodišnja *proizvedena vrednost*, nova vrednost stvorena u obliku robe u toku godine, manja je od *vrednosti proizvoda*, ukupne vrednosti robne mase izrađene u toku cele godine. Razlika, koju dobijamo kad od ukupne vrednosti godišnjeg proizvoda odbijemo vrednost koja mu je dodata radom tekuće godine, nije istinski reprodukovana vrednost, već samo vrednost koja se ponovo javlja u novom obliku postojanja, vrednost koja je na godišnji proizvod prenesena sa vrednosti koja je postojala pre njega i koja, prema trajanju postojanih sastavnih delova kapitala koji su sarađivali u ovogodišnjem društvenom procesu rada, može biti ranijeg ili kasnijeg datuma, koja može poticati od vrednosti sredstva za proizvodnju koje je došlo na svet prošle godine ili u nizu ranijih godina. To je u svakom slučaju vrednost koja je sa prošlogodišnjih sredstava za proizvodnju preneta na proizvod tekuće godine.

Uzmemo li našu šemu, onda, posle razmene dosad posmatranih elemenata između I i II, i unutar II, imamo:

I) $4000_p + 1000_{pr} + 1000_v$ (poslednje 2000 realizovane u sredstvima potrošnje II_p) = 6000.

II) 2000_p (reprodukovane razmenom sa $I_{(pr+v)} + 500_{pr} + 500_v$) = 3000.

Suma vrednosti = 9000.

[49] Odavde rukopis VIII.

[1*] »Dužina vremena za koje je ma koji deo proizvoda toga rada« (naime rada primenjenog na proizvodnju ma kakve robe) »postojao kao stalni kapital, tj, u obliku u kome, mada pomaže da se stvori buduća roba, *ne izdržava radnike*.«

Nova, u toku godine proizvedena vrednost nalazi se samo u *pr* i *v*. Dakle, suma ovogodišnje proizvedene vrednosti jednaka je zbiru $pr+v=2000\ I_{(pr+v)}+1000\ II_{(pr+v)}=3000$. Svi ostali delovi vrednosti ovogodišnje vrednosti proizvoda jesu samo vrednost prenesena s vrednosti ranijih sredstava za proizvodnju utrošenih u godišnjoj proizvodnji. Osim vrednosti od 3000 tekući godišnji rad nije proizveo više nikakvu vrednost, to je cela njegova godišnja proizvedena vrednost.

Ali, kao što smo videli, $2000\ I_{(pr+v)}$ naknađuju klasi II njene $2000\ II_p$ u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju. Dve trećine godišnjega rada, utrošene u kategoriji I, proizvele su, dakle, iznova postojani kapital II, kako čitavu njegovu vrednost tako i njegov naturalni oblik. Dakle, posmatrano društveno, dve trećine rada utrošenog preko godine stvorile su novu postojanu kapital-vrednost, realizovanu u naturalnom obliku saobrazno potrebama odeljka II. Veći deo godišnjeg društvenog rada izdat je, dakle, na proizvodnju novog postojanog kapitala (kapital-vrednosti koja postoji u sredstvima za proizvodnju) za naknadu postojane kapital-vrednosti utrošene na proizvodnju sredstava potrošnje. Ono što u ovome razlikuje kapitalističko društvo od divljaka nije, kako Senior[50] misli, što je privilegija i svojstvenost divljaka da svoj rad troši u izvesnom vremenu koje mu ne pribavlja plodove koji se mogu rastvoriti (pretvoriti) u dohodak, tj. u sredstva potrošnje, nego se razlika sastoji u ovome:

a) Kapitalističko društvo primenjuje veći deo svog raspoloživog godišnjeg rada na proizvodnju sredstava za proizvodnju (ergo postojanog kapitala), koja se ne mogu rastvoriti u dohodak ni u obliku najamnine, ni u obliku viška vrednosti, već mogu funkcionisati samo kao kapital.

b) Kad divljak pravi lukove, strele, kamene čekiće, sekire, kotarice itd., on zna sasvim tačno da ovako upotrebljeno vreme nije upotrebio za izradu sredstava potrošnje, nego da je zadovoljio svoju potrebu za sredstvima za proizvodnju i više ništa. Osim toga, divljak čini težak ekonomski greh svojom potpunom ravnodušnošću prema utrošku vremena, i ponekad, na primer, upotrebi, kako Tyler priča, čitav mesec da izradi jednu strelu.[51]

Uobičajeno shvatanje kojim jedan deo političkih ekonomista hoće da skine sebi s vrata teorijsku teškoću, tj. razumevanje realnoga odno-

[50] »Divljak kad fabrikuje lukove obavlja industriju, ali ne praktikuje apstinenciju.« (Senior, *Principes fondamentaux de l'Économie Politique*. Prev. Arrivabene, Paris 1836, str. 342, 343.) »Što društvo više napreduje, to više apstinencije zahteva.« (*Isto*, str. 342.)—Upor.: *Kapital*, knj. I, gl. XXII, 3, str. 619.[1*]

[51] E. B. Tyler, *Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit*. Preveo H. Müller, Leipzig, bez datuma, str. 240.

[1*] Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 526.

sa — shvatanje da je ono što je za jednoga kapital za drugoga dohodak, i obrnuto — delimično je tačno, ali postaje sasvim netačno (naime sadrži potpuno nerazumevanje celog procesa razmene koji se zbiva s godišnjom reprodukcijom, dakle i pogrešno shvatanje stvarne osnovice onoga što je delimično tačno), čim se uopšti.

Mi ćemo sada pregledati faktične odnose na kojima počiva delimična tačnost toga shvatanja, pri čemu će se u isti mah pokazati i pogrešno shvatanje tih odnosa.

1. Promenljivi kapital funkcioniše kao kapital u ruci kapitaliste, a funkcioniše kao dohodak u ruci najamnog radnika.

Promenljivi kapital postoji prvo u ruci kapitaliste kao *novčani kapital;* on fungira kao *novčani kapital,* pošto kapitalista njime kupuje radnu snagu. Dok god se on u njegovoj ruci zadržava u novčanom obliku, on je samo jedna data vrednost koja postoji u novčanom obliku, dakle postojana, a ne promenljiva veličina. On je promenljiv kapital samo potencijalno—upravo svojom sposobnošću da se razmeni za radnu snagu. Stvarnim promenljivim kapitalom on postaje samo kad se oslobodi svog novčanog oblika pošto se preobrati u radnu snagu i ova funkcioniše u kapitalističkom procesu kao sastavni deo proizvodnog kapitala.

Novac, koji je prvo fungirao za kapitalistu kao novčani oblik promenljivog kapitala, fungira sad u ruci radnika kao novčani oblik njegove najamnine koju on preobraća u životna sredstva, dakle kao novčani oblik *dohotka* koji on prima iz stalno ponavljane prodaje svoje radne snage.

Tu mi imamo samo jednostavnu činjenicu da *novac* kupca, ovde kapitaliste, ide iz njegove ruke u ruku prodavca, ovde prodavca radne snage, radnika. Nije *promenljivi* kapital ono što dvostruko fungira, kao kapital za kapitalistu i kao dohodak za radnika, nego je to isti *novac,* koji prvo postoji u ruci kapitaliste kao novčani oblik njegovog promenljivog kapitala, stoga kao potencijalni promenljivi kapital, a koji, čim ga je kapitalista pretvorio u radnu snagu, služi u radnikovoj ruci kao ekvivalenat za prodatu radnu snagu. A da isti novac služi u ruci prodavca drukčijoj primeni nego u ruci kupca, jeste pojava koja je svojstvena svakoj kupovini i prodaji roba.

Ekonomisti apologetičari predstavljaju stvar pogrešno, što se najbolje pokazuje ako isključivo zadržimo u vidu prometni čin $N—Rs$ $(=N—R)$, preobraćanje novca u radnu snagu na strani kapitalističkog kupca, $Rs—N\,(=R—N)$, preobraćanje robe radne snage u novac na strani prodavca, radnika, a privremeno ne povedemo računa o onom što dalje dolazi. Oni kažu: isti novac realizuje ovde dva kapitala; kupac — kapitalista — pretvara svoj novčani kapital u živu radnu snagu koju prisajedinjuje svome proizvodnom kapitalu; s druge strane, prodavac—radnik — pretvara svoju robu—radnu snagu — u novac koji troši kao dohodak, čime se i osposobljava da svoju radnu snagu stalno nanovo prodaje i da je tako održava; dakle, sama njegova radna sna-

ga je njegov kapital u robnom obliku, iz kojega mu stalno izvire dohodak. U stvari, radna snaga je njegov imetak (stalno obnovljiv, reproduktivan), a ne njegov kapital. Ona je jedina roba koju on stalno može i mora prodavati da bi živeo, i koja kao kapital (promenljivi) dejstvuje tek u ruci kupca, kapitaliste. To što je neki čovek stalno prisiljen da vazda nanovo prodaje nekom trećem licu svoju radnu snagu, tj. sebe sama, po tim ekonomistima je dokaz da je on kapitalista, jer stalno ima »robe« (sebe sama) za prodaju. U ovome smislu i rob postaje kapitalista, mada njega neko treće lice prodaje kao robu jednom zauvek; jer priroda je ove robe — radnog roba — takva da traži da je njen kupac ne samo tera da svaki dan iznova radi nego i da joj daje i životna sredstva pomoću kojih ona može da stalno nanovo radi. (Uporedi o tome Sismondija i Saya u pismima Malthusu.)

2. U razmeni 1000 $I_{pr}+1000$ I_v za 2000 II_p postaje, dakle, ono što je za jedne postojani kapital (2000 II_p), za druge promenljivi kapital i višak vrednosti, dakle uopšte dohodak; a ono što je za jedne promenljivi kapital i višak vrednosti (2000 $I_{(pr+v)}$), dakle uopšte dohodak, postaje za druge postojani kapital.

Razmotrimo najpre razmenu od I_{pr} za II_p, i to prvo s radnikovog stanovišta.

Ukupni radnik iz I prodao je svoju radnu snagu ukupnom kapitalisti iz I za 1000; njemu se ova vrednost isplaćuje u novcu u obliku najamnine. Tim novcem on kupuje od II sredstva potrošnje u istom iznosu vrednosti. Naspram njega stoji kapitalista II samo kao prodavac roba i ništa drugo, čak i kad radnik kupuje od svog sopstvenog kapitaliste, kao na primer gore (str. 380[1*]) u razmeni od 500 II_{pr}. Prometni oblik kroz koji prolazi njegova roba, radna snaga, jeste prosti robni promet, upravljen jedino na zadovoljenje potreba, na potrošnju, dakle R (radna snaga)$-N-R$ (sredstva potrošnje, roba II). Rezultat ovog prometnog čina jeste: da se radnik održao kao radna snaga za kapitalistu I, a da bi se i dalje kao takav održao, on mora stalno iznova ponavljati proces $Rs\,(R)-N-R$. Njegova najamnina realizuje se u sredstvima potrošnje, troši se kao dohodak i, uzev radničku klasu kao celinu, opet neprestano troši kao dohodak.

Razmotrimo sad istu razmenu I_{pr} za II_p sa stanovišta kapitaliste. Celi robni proizvod II sastoji se iz sredstava potrošnje; dakle iz stvari određenih da uđu u godišnju potrošnju, da bilo kome posluže za realizovanje dohotka, u ovome našem slučaju ukupnom radniku I. Ali za ukupnog kapitalistu II jedan deo njegovog robnog proizvoda $=2000$, sada je u robu pretvoreni oblik postojane kapital-vrednosti njegovog proizvodnog kapitala koji se iz ovog robnog oblika mora ponovo pretvoriti u naturalni oblik u kome iznova može da dejstvuje kao postojani deo proizvodnog kapitala. Sve što je kapitalista II dosad postigao jeste to da je, prodajom radnicima I, ponovo pretvorio u novčani

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 337.

oblik polovinu (=1000) svoje postojane kapital-vrednosti, reprodukovane u robnom obliku (sredstvima potrošnje). Nije se, dakle, promenljivi kapital I_{pr} pretvorio u ovu prvu polovinu postojane kapital-vrednosti II_p, nego je novac, koji je u razmeni za radnu snagu fungirao za I kao novčani kapital, na taj način došao u ruke prodavca radne snage, za koga ne predstavlja kapital, već dohodak u novčanom obliku, tj. troši se kao sredstvo za kupovinu sredstava potrošnje. S druge strane, novac=1000, koji je kapitalistima II pritekao od radnika I, ne može da fungira kao postojani elemenat proizvodnog kapitala II. On je još samo novčani oblik njegovog robnog kapitala, koji još ima da se pretvori u stalne ili opticajne sastavne delove postojanog kapitala. Dakle, odeljak II kupuje novcem koji je dobio od radnika I, kupaca njegove robe, za 1000 sredstava za proizvodnju od I. Time je postojana kapital-vrednost II za polovinu ukupnog iznosa obnovljena u onom naturalnom obliku u kome opet može da fungira kao elemenat proizvodnog kapitala II. Pri tome je prometni oblik bio $R-N-R$: sredstva potrošnje u vrednosti od 1000—novac=1000—sredstva za proizvodnju u vrednosti od 1000.

Ali ovde je $R-N-R$ kretanje kapitala. R, prodato radnicima, pretvara se u N, a ovo N se pretvara u sredstva za proizvodnju; to je ponovno pretvaranje iz robe u materijalne elemente stvaranja te robe. S druge strane, kako kapitalista II fungira prema I samo kao kupac robe, tako ovde kapitalista I prema II fungira samo kao prodavac robe. Kapitalista I kupio je prvobitno sa 1000 novca, određenog da funkcioniše kao promenljivi kapital, radnu snagu u vrednosti od 1000; on je, dakle, dobio ekvivalenat za svoju 1000_{pr} koju je dao u novčanom obliku; novac sada pripada radniku, koji ga izdaje kupujući od II; ovaj novac, koji je tako ušao u kasu kapitaliste II, može I dobiti natrag samo ako ga prodajom roba ponovo upeca u istom iznosu vrednosti.

Prvo je I imao određenu sumu novaca = 1000, određenu da fungira kao promenljivi deo kapitala; kao takav on fungira pretvarajući se u radnu snagu istog iznosa vrednosti. Ali radnik mu je kao rezultat procesa proizvodnje liferovao robnu masu (sredstva za proizvodnju) u vrednosti od 6000, od čega je $^1/_6$ ili 1000 po svojoj vrednosti ekvivalenat promenljivog kapitalovog dela predujmljenog u novcu. Promenljiva kapital-vrednost ne fungira sada u svom robnom obliku kao promenljivi kapital, kao što ranije nije to činila ni u novčanom obliku; ona to može tek pošto se pretvori u živu radnu snagu i samo dokle ova funkcioniše u procesu proizvodnje. Kao novac, promenljiva kapital-vrednost bila je samo potencijalan promenljivi kapital. Ali se ona nalazila u obliku u kome se direktno mogla pretvoriti u radnu snagu. Kao roba, ova ista promenljiva kapital-vrednost još je samo potencijalna novčana vrednost; ona se vaspostavlja u prvobitnom novčanom obliku tek prodajom robe, ovde, dakle, time što II kupuje za 1000 robe od I. Kretanje prometa ovde je: 1000_{pr} (no-

vac) — radna snaga u vrednosti od 1000—1000 u robi (ekvivalenat promenljivog kapitala) — 1000_{pr} (novac); dakle, $N—R \ldots R—N$ ($= N—Rs \ldots R—N$). Sam proces proizvodnje koji pada između $R \ldots R$ ne pripada prometnoj oblasti; on se ne pojavljuje u međusobnoj razmeni različitih elemenata godišnje reprodukcije, mada ova razmena obuhvata reprodukciju svih elemenata proizvodnog kapitala, kako njegovih postojanih, tako i promenljivog elementa, radne snage. Svi nosioci ove razmene pojavljuju se samo kao kupci ili prodavci, ili kao jedno i drugo; radnici se tu pojavljuju samo kao kupci robâ; kapitalisti naizmenično kao kupci i prodavci; a u okviru određenih granica samo kao jednostrani kupci ili kao jednostrani prodavci roba.

Rezultat je: I poseduje promenljivi deo vrednosti svoga kapitala ponovo u novčanom obliku, iz kojega se jedino može neposredno pretvoriti u radnu snagu, tj. poseduje ga opet u jedinome obliku u kome može stvarno biti predujmljen kao promenljivi elemenat njegovog proizvodnog kapitala. S druge strane, radnik, da bi mogao opet istupiti kao kupac roba, mora sada prvo istupiti opet kao prodavac robe, kao prodavac svoje radne snage.

Što se tiče promenljivog kapitala kategorije II ($500\ II_{pr}$), prometni proces između kapitalista i radnika iste klase proizvodnje vrši se neposredno, ukoliko ga posmatramo kao proces između ukupnog kapitaliste II i ukupnog radnika II.

Ukupni kapitalista II predujmljuje 500_{pr} u kupovinu radne snage u vrednosti istog iznosa; ukupni kapitalista je tu kupac, ukupni radnik prodavac. Onda radnik, s novcem koji mu je plaćen za radnu snagu, istupa kao kupac jednog dela roba koje je sam proizveo. Tu je, dakle, kapitalista prodavac. Radnik je novac koji mu je plaćen pri kupovini njegove radne snage nadoknadio kapitalisti jednim delom proizvedenog robnog kapitala II, naime sa 500_{pr} u robi; sad kapitalista poseduje u robnom obliku isto *pr* koje je pre pretvaranja u radnu snagu posedovao u novčanom obliku; s druge strane, radnik je realizovao vrednost svoje radne snage u novcu, a sada ovaj novac opet realizuje izdajući ga radi podmirenja svoje potrošnje, kao dohodak, na kupovinu jednog dela sredstava za potrošnju koja je sam proizveo. To je razmena radnikovog dohotka u novcu za 500_{pr}, sastavnog dela kapitalistove robe, koji je radnik sam reprodukovao u robnom obliku. Tako se ovaj novac vraća kapitalisti II kao novčani oblik njegovog promenljivog kapitala. Ekvivalentna dohodak-vrednost u novčanom obliku zamenjuje ovde promenljivu kapital-vrednost u robnom obliku.

Kapitalista se ne bogati time što novac koji je radniku platio kupujući mu radnu snagu izvlači od njega opet prodajući mu neku robnu masu iste vrednosti. On bi radnika u stvari dvaput platio kad bi mu prvo platio 500 kupujući od njega radnu snagu, a onda mu još besplatno dao robnu masu u vrednosti od 500, koju je radnik za njega proizveo. Obrnuto, kad bi mu radnik proizveo jedino ekvivalenat u robi od 500 za cenu njegove radne snage od 500, onda bi

posle operacije kapitalista bio upravo na istoj tački kao pre nje. Ali radnik je reprodukovao proizvod od 3000; on je održao postojani deo vrednosti proizvoda, tj. vrednost u nj utrošenih sredstava za proizvodnju = 2000, pretvarajući ih u novi proizvod; osim toga, on je ovoj datoj vrednosti dodao vrednost od $1000_{(pr+v)}$. (Shvatanje kao da se kapitalista bogati u tome smislu da dobija višak vrednosti vraćanjem 500 u novcu, razvija Destutt de Tracy, o čemu opširnije u odeljku XIII ove glave.)

Time što radnik II kupi sredstva potrošnje u vrednosti od 500 vraća se kapitalisti II vrednost od 500 II_{pr}, koju je toga časa još imao u robi, ponovo u novcu, u obliku u kome ju je prvobitno predujmio. Neposredni rezultat transakcije, kao kod svake druge prodaje robe, jeste pretvaranje date vrednosti iz robnog u novčani oblik. Ni povratak novca na njegovu polaznu tačku koji se time vrši nije ništa specifično. Da je kapitalista II za 500 u novcu kupio robu od kapitaliste I, a onda sa svoje strane prodao kapitalisti I robu u iznosu od 500, onda bi mu se 500 isto tako vratilo u novcu. 500 u novcu poslužilo bi samo za razmenu robne mase od 1000 i vratilo bi se, prema ranijem opštem zakonu, onome koji je novac za razmenu te robne mase bacio u opticaj.

Ali 500 novca, koje se vratilo kapitalisti II, u isti mah je obnovljeni potencijalni promenljivi kapital u novčanom obliku. Zašto to? Novac, dakle i novčani kapital, jeste potencijalan promenljiv kapital samo zato što se i ukoliko se može pretvoriti u radnu snagu. Vraćanje 500£ novca kapitalisti II praćeno je vraćanjem radne snage II na tržište. Vraćanje jednog i drugog na suprotnim polovima — dakle i ponovna pojava 500 novca, ne samo kao novca nego i kao promenljivog kapitala u novčanom obliku — uslovljeno je jednom te istom procedurom. Novac = 500 pritiče natrag kapitalisti II zato što je radnicima II prodao sredstva potrošnje u iznosu od 500, dakle zato što je radnik utrošio svoju najamninu i time održao sebe i porodicu, a s tim i svoju radnu snagu. Da bi dalje živeo, da bi dalje mogao istupati kao kupac robe, on mora svoju radnu snagu ponovo prodati. Vraćanje 500 u novcu kapitalisti II ujedno je, dakle, vraćanje, odnosno ostajanje radne snage u položaju robe koja se može kupiti za 500 novca, a s time vraćanje 500 novca kao potencijalnog promenljivog kapitala.

Što se tiče kategorije IIb, koja proizvodi sredstva luksuza, to s njenim pr—$(IIb)_{pr}$—stvar stoji kao sa I_{pr}. Novac koji kapitalistima IIb obnavlja njihov promenljivi kapital u novčanom obliku, pritiče im obilaznim putem preko ruku kapitalista IIa. Ali ipak je razlika da li radnici svoja životna sredstva kupuju neposredno od kapitalističkih proizvođača kojima prodaju svoju radnu snagu, ili ih kupuju od koje druge kategorije kapitalista, čijim se posredstvom novac prvima vraća samo obilaznim putem. Kako radnička klasa živi od danas do sutra, ona kupuje dotle dok može kupovati. Drukčije je kod kapitaliste, npr. kod razmene od 1000 II_p za 1000 I_{pr}. Kapitalista ne

živi od danas do sutra. Pobuda koja ga pokreće jeste da što je moguće više oplodi vrednost svog kapitala. Stoga, ako nastupe ma kakve okolnosti zbog kojih se kapitalisti II čini korisnije da svoj postojani kapital, umesto da ga odmah obnovi, bar delimično za duže vreme zadrži u novčanom obliku, otegnuće se vraćanje 1000 II_p (u novcu) odeljku I, pa, dakle, i vaspostavljanje 1000_{pr} u novčanom obliku, a kapitalista I može produžiti rad u istom razmeru samo ako ima na raspolaganju rezervnog novca, kao što je rezervni kapital u novcu uopšte potreban da bi se moglo raditi neprekidno, bez obzira na brže ili[1*] sporije vraćanje promenljive kapital-vrednosti u novcu.

Kad ispitujemo razmenu različitih elemenata tekuće godišnje reprodukcije, treba da ispitamo i rezultat prošlog godišnjeg rada, rada već završene godine. Proces proizvodnje koji je kao rezultat dao taj godišnji proizvod leži iza nas, protekao je, pretopio se u svoj proizvod, a utoliko više i prometni proces koji prethodi procesu proizvodnje ili teče naporedo s njim, pretvaranje potencijalnog u stvarni promenljivi kapital, tj. kupovina i prodaja radne snage. Tržište rada više ne sačinjava neki deo robnog tržišta koji ovde imamo pred sobom. Radnik je ovde ne samo već prodao svoju radnu snagu, nego je osim viška vrednosti pružio i ekvivalenat u robi za cenu svoje radne snage; s druge strane, on ima svoju najamninu u džepu i figuriše za vreme razmene samo kao kupac robe (sredstava potrošnje). Ali, s druge strane, godišnji proizvod mora sadržavati sve elemente reprodukcije, obnoviti sve elemente proizvodnog kapitala, dakle pre svega svoj najvažniji elemenat, promenljivi kapital. I mi smo doista videli da se u pogledu promenljivog kapitala kao rezultat razmene pokazuje ovo: kao kupac roba, izdajući svoju najamninu i trošeći kupljenu robu, radnik održava i reprodukuje svoju radnu snagu kao jedinu robu koju on ima na prodaju: kao što se novac, što ga je kapitalista predujmio u kupovinu te radne snage, vraća kapitalisti, tako se i radna snaga, kao roba koja se može da razmeni za nj, vraća na radno tržište; kao rezultat, specijalno ovde kod 1000 I_{pr}, dobijamo: 1000_{pr} u novcu na strani kapitalista I — a nasuprot njemu: radna snaga u vrednosti od 1000 na strani radnika I, tako da celi proces reprodukcije I može da počne iznova. To je jedan rezultat procesa razmene.

S druge strane, radnici I, izdajući najamninu, uzeli su od II sredstva potrošnje u iznosu od 1000_p te ova time pretvorili iz robnog u novčani oblik; iz ovog novčanog oblika njih je kapitalista II ponovo pretvorio u naturalni oblik svog postojanog kapitala, kupujući robe $=1000_{pr}$ od kapitaliste I, kome se time vraća u novčanom obliku njegova promenljiva kapital-vrednost.

Promenljivi kapital I prolazi kroz tri preobražaja, koji se u razmeni godišnjeg proizvoda ne pojavljuju nikako ili su tek samo nagovešteni.

[1*] U 1. i 2. izdanju: und=i; ispravljeno na osnovu Engelsovog rukopisa.

1. Prvi oblik, 1000 I_{pr} u novcu, koji se pretvara u radnu snagu istog iznosa vrednosti. Samo ovo pretvaranje ne pojavljuje se u robnoj razmeni između I i II, ali se njegov rezultat ispoljava u tome što radnička klasa I istupa naspram prodavaca robe II sa 1000 novca, kao god što radnička klasa II istupa sa 500 novca naspram prodavca robe 500 II_{pr} u robnom obliku.

2. Drugi oblik, jedini u kome promenljivi kapital stvarno varira, u kome funkcioniše kao promenljiv, gde se snaga koja stvara vrednost pojavljuje namesto date, za tu snagu zamenjene vrednosti, pripada isključivo procesu proizvodnje koji leži iza nas.

3. Treći oblik u kome se promenljivi kapital potvrdio kao takav u rezultatu procesa proizvodnje jeste godišnja proizvedena vrednost, dakle kod $I=1000_{pr}+1000_{v}=2000\ I_{(pr+v)}$. Na mesto njegove prvobitne vrednosti=1000 u novcu stupila je dvaput veća vrednost=2000 u robi. Zbog toga promenljiva kapital-vrednost=1000 u robi i sačinjava samo polovinu proizvedene vrednosti koju je promenljivi kapital stvorio kao elemenat proizvodnog kapitala. 1000 I_{pr} u robi tačan je ekvivalenat za onaj deo ukupnog kapitala koji je kapitalista I prvobitno predujmio u 1000_{pr} u novcu i koji je po svojem određenju promenljivi deo ukupnog kapitala; ali u robnom obliku ta je 1000 samo potencijalno novac (postaje to stvarno tek prodajom robe), dakle još u manjoj meri je neposredno promenljivi novčani kapital. Konačno, ona to postaje prodajom robe 1000 I_{pr} koju kupuje II_{p} i skorim ponovnim javljanjem radne snage kao robe koja se može kupiti, kao materijala u koji se može pretvoriti 1000_{pr} novca.

Za vreme svih ovih preobraćanja, kapitalista I stalno drži promenljivi kapital u svojoj ruci: 1. u početku kao novčani kapital; 2. zatim kao elemenat svog proizvodnog kapitala; 3. još kasnije kao deo vrednosti svog robnog kapitala, dakle u robnoj vrednosti; 4. naposletku opet u novcu, nasuprot kome opet stoji radna snaga u koju se on može pretvoriti. Za vreme procesa rada kapitalista drži u ruci promenljivi kapital kao aktivnu radnu snagu koja stvara vrednost, a ne kao vrednost date veličine; ali pošto on radniku uvek plaća tek pošto je njegova snaga već dejstvovala određeno, kraće ili duže, vreme, to on u svojoj ruci još pre no što plati ima i vrednost koju je ona stvorila radi svoje naknade, plus višak vrednosti.

Pošto promenljivi kapital stalno ostaje u rukama kapitaliste u kojoj bilo formi, to se nikako ne može kazati da se on ma za koga pretvara u dohodak. Naprotiv, 1000 I_{pr} u robi preobraća se u novac svojom prodajom kapitalisti II, kome u naturi naknađuje polovinu njegovog postojanog kapitala.

Ono što se rastvara u dohodak nije promenljivi kapital I, 1000_{pr} u novcu; taj novac prestao je da funkcioniše kao novčani oblik promenljivog kapitala I čim se pretvorio u radnu snagu, kao god

što je novac svakog drugog kupca[1*] robe prestao da predstavlja nešto njegovo čim ga je pretvorio u robu kakvog prodavca. Razmene što ih u ruci radničke klase izvrši novac dobijen kao najamnina nisu razmene promenljivog kapitala, već razmene u novac pretvorene vrednosti njene radne snage; upravo onako kao što je razmena proizvedene vrednosti koju je proizveo radnik (2000 $I_{(pr+v)}$) samo razmena robe koja pripada kapitalistima i koja se radnika ništa ne tiče. Ali se kapitalista — a još više njegov teorijski tumač, politički ekonomist — samo teško može da otarasi uobraženja da je novac koji je isplatio radniku još uvek njegov, kapitalistov novac. Ako je kapitalista proizvođač zlata, onda se direktno sam promenljivi deo vrednosti — tj. ekvivalenat u robi koji mu naknađuje kupovnu cenu rada — javlja u novčanom obliku, može, dakle, i bez obilaznog vraćanja ponovo funkcionisati kao promenljivi novčani kapital. Ali što se tiče radnika u II—ukoliko ne uzmemo u obzir radnika zaposlenog u proizvodnji luksuznih artikala — samih 500_{pr} postoje u robama koje su određene za radnikovu potrošnju, a koje on, posmatran kao ukupni radnik, opet direktno kupuje od onog istog ukupnog kapitaliste kome je prodao svoju radnu snagu. Po svome naturalnom obliku, promenljivi deo vrednosti kapitala II sastoji se u sredstvima potrošnje, većim delom određenim da ih utroši radnička klasa. Ali to što radnik izdaje u ovom obliku nije promenljivi kapital; to je najamnina, radnikov novac, koji upravo time što se realizuje u tim sredstvima potrošnje ponovo uspostavlja kapitalisti promenljivi kapital od 500 II_{pr} u njegovom novčanom obliku. Promenljivi kapital II_{pr} reprodukovan je u sredstvima potrošnje, kao i postojani kapital 2000 II_p; kako se ni prvi, tako se ni drugi ne rastvara u dohodak. Što se rastvara u dohodak, u oba slučaja je najamnina.

Ali je važna činjenica u prometu godišnjeg proizvoda što se utroškom najamnine kao dohotka ponovo uspostavlja kao novčani kapital u jednome slučaju 1000 II_p, u drugome tim istim obilaznim putem 1000 I_{pr}, a isto tako i 500 II_{pr}, dakle postojani i promenljivi kapital (ovaj poslednji delom direktnim, delom indirektnim vraćanjem).

XI. Zamena stalnog kapitala

Velika teškoća pri izlaganju razmena godišnje reprodukcije sastoji se u sledećem. Uzmemo li najjednostavniji oblik u kome se stvar predstavlja, onda imamo:

(I) $4000_p + 1000_{pr} + 1000_v +$
(II) $2000_p + 500_{pr} + 500_v = 9000$

[1*] U nekim stranim izdanjima: prodavca robe, što je svakako omaška. U 2. izdanju celokupnih dela K. Marxa i F. Engelsa na ruskom, u 24. tomu na str. 508. ispravljeno u: kupca.

što se konačno svodi u:
$4000\ I_p + 2000\ II_p + 1000\ I_{pr} + 500\ II_{pr} + 1000\ I_v + 500\ II_v = 6000_p + 1500_{pr} + 1500_v = 9000$. Jedan deo vrednosti postojanog kapitala, naime ukoliko se ovaj sastoji iz pravih sredstava za rad (kao poseban odeljak sredstava za proizvodnju) prenesen je sa sredstava za rad na proizvod rada (robu); ova sredstva za rad produžuju funkcionisati kao elementi proizvodnog kapitala i to u svom starom naturalnom obliku; ono što se sa oruđa rada prenosi na proizvod rada, što se ponovo javlja kao elemenat vrednosti roba koje su pomoću tih oruđa proizvedene, jeste njihovo rabaćenje, gubitak u vrednosti koji postepeno podnose za vreme dok funkcionišu u nekom određenom periodu. U odnosu na godišnju reprodukciju dolaze ovde, dakle, već unapred u obzir samo takvi sastavni delovi stalnog kapitala čiji je vek duži od godine dana. Izumru li potpuno u toku godine, onda se moraju sasvim zameniti i obnoviti godišnjom reprodukcijom, usled čega pitanje o kome je reč njih unapred ne dodiruje. Kod mašina i drugih dugotrajnijih oblika stalnog kapitala može se dogoditi — i češće se i događa — da se izvesni njihovi delimični organi moraju u toku godine u potpunosti zameniti, mada je celo telo zgrade ili mašine dugog veka. Ovi delimični organi spadaju u istu kategoriju kao i oni elementi stalnog kapitala koji se imaju zameniti u toku godine.

Ovaj elemenat vrednosti robe ne treba ni na koji način mešati s troškovima reparature. Ako se roba proda, onda se ovaj deo vrednosti unovčava, pretvara u novac kao i drugi; ali posle njegovog pretvaranja u novac javlja se razlika prema drugim elementima vrednosti. Sirovine i pomoćne materije utrošene u proizvodnji roba moraju se zameniti u naturi da bi otpočela reprodukcija roba (da bi proces robne proizvodnje uopšte bio kontinuelan); radna snaga utrošena na njih takođe se mora zameniti svežom radnom snagom. Novac dobijen za robu mora se, dakle, stalno ponovo preobraćati u ove elemente proizvodnog kapitala, iz novčanog u robni oblik. Stvar se ni u čemu ne menja time što se, npr., sirovine i pomoćne materije kupuju u izvesnim rokovima u većoj masi — tako da obrazuju rezerve za proizvodnju — dakle što se ova sredstva za proizvodnju kroz izvesno vreme ne moraju nanovo kupovati, te se — dok ona traju — i novac koji se dobija prodajom roba — ukoliko služi za ovu svrhu — može skupljati, čime se ovaj deo postojanog kapitala privremeno javlja kao novčani kapital suspendovan u svojoj aktivnoj funkciji. On nije neki dohodak-kapital; on je proizvodni kapital koji je zadržan u novčanom obliku. Obnavljanje sredstava za proizvodnju mora se stalno vršiti, mada — s obzirom na promet — oblik toga obnavljanja može biti različit. Nova kupovanja, prometna operacija kojom se ona obnavljaju, zamenjuju, mogu da se vrše u dužim rokovima: u tome slučaju plasira se velika suma novca odjedanput, ali se zato ima odgovarajuća rezerva za proizvodnju; ili u kratkim uzastopnim rokovima: onda imamo brzoređanje manjih doza novčanih izdataka, male rezerve za proizvodnju.

To ne menja ništa na samoj stvari. Isto tako je s radnom snagom. Tamo gde se proizvodnja vrši kroz celu godinu neprekidno u istom razmeru, imamo stalno zamenjivanje utrošene radne snage novom; tamo gde je rad sezonski, ili se u različnim periodima upotrebljavaju različne količine rada, kao u poljoprivredi, vrši se saobrazno tome kupovanje čas manje, čas veće mase radne snage. Nasuprot tome, novac dobijen prodajom robe, ukoliko predstavlja onaj deo robne vrednosti koji je jednak porabaćenju stalnog kapitala, ne pretvara se opet u sastavni deo proizvodnog kapitala čiji gubitak vrednosti on nadoknađuje. On se taloži pored proizvodnog kapitala i zadržava se u svom novčanom obliku. Ovo taloženje novca ponavlja se dok ne isteče epoha reprodukcije koja se sastoji od većeg ili manjeg broja godina, za koje vreme stalni elemenat postojanog kapitala produžuje funkcionisati u procesu proizvodnje u svom starom naturalnom obliku. Čim je stalni elemenat — zgrade, mašine itd. — iživeo svoj vek, te ne može dalje da funkcioniše u procesu proizvodnje, njegova vrednost postoji pored njega potpuno naknađena u novcu — sumi novčanih taloga, vrednosti koje su sa stalnog kapitala postepeno bile prenete na robe u čijoj je proizvodnji on sarađivao, i koje su prodajom roba prešle u novčani oblik. Onda ovaj novac služi za to da u naturi naknadi stalni kapital (ili njegove elemente, pošto različiti njegovi elementi imaju različit vek) i da tako stvarno obnovi ovaj sastavni deo proizvodnog kapitala. Ovaj novac je, dakle, novčani oblik jednog dela postojane kapital-vrednosti, njenog stalnog dela. Dakle, i samo ovo obrazovanje blaga jeste elemenat kapitalističkog procesa reprodukcije, reprodukcija i gomilanje—u novčanom obliku—vrednosti stalnog kapitala ili pojedinih njegovih elemenata, do onoga vremena kad stalni kapital bude svoje iživeo i sledstveno ustupio proizvedenim robama svu svoju vrednost, te se mora zameniti u naturi. Ali ovaj novac gubi svoj oblik blaga i stoga ulazi opet aktivno u proces reprodukcije kapitala, posredovan prometom, tek kad se ponovo pretvori u nove elemente stalnog kapitala da bi naknadio izumrle.

Kao god što prost robni promet nije istovetan s golom razmenom proizvoda, tako se ni razmenjivanje godišnjeg robnog proizvoda ne može svesti na golu, neposredovanu, međusobnu razmenu njegovih različitih sastavnih delova. Novac tu igra specifičnu ulogu koja se osobito izražava i u načinu reprodukovanja stalne kapital-vrednosti. (Trebaće posle ispitati kako bi to drukčije izgledalo pod pretpostavkom da je proizvodnja zajednička i da nema oblik robne proizvodnje.)

Vratimo se sad natrag osnovnoj šemi. Za klasu II imali smo: $2000_p + 500_{pr} + 500_v$. Sva sredstva potrošnje koja su proizvedena u toku godine ovde su jednaka vrednosti od 3000; a po svojoj vrednosti svaki se od različnih robnih elemenata, iz kojih se sastoji suma roba, rastavlja na $^2/_{3p} + {}^1/_{6pr} + {}^1/_{6v}$, ili procentualno na $66^2/_{3p} + 16^2/_{3pr} + 16^2/_{3v}$. Različne robne vrste klase II mogu sadržati postojanog kapitala u različnoj srazmeri; isto tako može kod njih i stalni deo po-

stojanog kapitala biti različit, a takođe i vek trajanja stalnih delova kapitala, dakle i godišnje rabaćenje ili onaj deo vrednosti koji oni pro rata prenose na robe u čijoj proizvodnji učestvuju. Sve je to ovde indiferentno. U odnosu na društveni proces reprodukcije radi se samo o razmeni između klase II i I. II i I sučeljavaju se tu samo u svojim društvenim masovnim odnosima; stoga je srazmerna veličina p-dela vrednosti robnog proizvoda II (u pitanju koje sad raspravljamo jedina merodavna) prosečni odnos kada se obuhvate sve grane proizvodnje koje su podvedene pod II.

Tako je svaka od robnih vrsta (a velikim delom su to iste robne vrste), čija je ukupna vrednost rubricirana pod: $2000_p + 500_{pr} + 500_v$, po vrednosti ravnomerno $= 66^2/_3\%_p + 16^2/_3\%_{pr} + 16^2/_3\%_v$. To važi za svaku 100 vrednosti roba koje figurišu pod p, pod pr i pod v.

Robe u kojima je ovaploćeno 2000_p rastvaraju se po vrednosti opet u:

1. $1333^1/_3\,_p + 333^1/_3\,_{pr} + 333^1/_3\,_v = 2000\,_p$,

isto tako $500\,_{pr}$ u:

2. $333^1/_3\,_p + 83^1/_3\,_{pr} + 83^1/_3\,_v = 500_p$,

i najzad 500_v u:

3. $333^1/_3\,_p + 83^1/_3\,_{pr} + 83^1/_3\,_v = 500_v$.

Ako u 1, 2 i 3 saberemo sva p, onda imamo $1333^1/_3\,_p + 333^1/_3\,_p + 333^1/_3\,_p = 2000$. Isto tako, $333^1/_3\,_{pr} + 83^1/_3\,_{pr} + 83^1/_3\,_{pr} = 500$, a jednako i pod v; celi zbir daje ukupnu vrednost od 3000 kao gore.

Cela postojana kapital-vrednost koja je sadržana u robnoj masi II, čija je vrednost 3000, sadržana je, dakle, u 2000_p, a ni 500_{pr} ni 500_v ne sadrže od nje ni jednog atoma. Isto važi za pr i v s njihove strane.

Drugim rečima: cela kvota robne mase II, koja predstavlja postojanu kapital-vrednost, te se stoga ponovo može pretvoriti bilo u njen naturalni, bilo u njen novčani oblik, postoji u 2000_p. Sve, dakle, što se odnosi na promet postojane vrednosti roba II ograničeno je na kretanje od 2000 II_p, a ova razmena može da se izvrši samo sa I $(1000_{pr} + 1000_v)$.

Isto tako se za klasu I sve što se odnosi na razmenu njene postojane kapital-vrednosti ima ograničiti na posmatranje 4000 I_p.

1. Zamena u novčanom obliku porabaćenog dela vrednosti.

Budemo li sad najpre uzeli:

$$\begin{array}{lll} \text{I.} & 4000_p & \underbrace{+1000_{pr} + 1000_v} \\ \text{II.} & \ldots\ldots\ldots & 2000_p \quad + 500_{pr} + 500_v, \end{array}$$

onda bi razmena roba 2000 II_p za robe iste vrednosti I $(1000_{pr} + 1000_v)$ pretpostavljala da su se 2000 II_p u celini opet u naturi pretvorile u naturalne sastavne delove postojanog kapitala II koje je proizvela klasa I; ali robna vrednost od 2000, u kojoj taj kapital postoji,

sadrži jedan elemenat za gubitak vrednosti stalnog kapitala koji se nema odmah zameniti u naturi, nego se ima pretvoriti u novac koji se malo-pomalo gomila do ukupne sume, dok ne nastupi rok za obnavljanje stalnog kapitala u njegovom naturalnom obliku. Svaka godina je godina smrti stalnog kapitala, koji se u ovom ili onom pojedinom preduzeću ili i u ovoj ili onoj industrijskoj grani mora zameniti; u istom individualnom kapitalu ima se zameniti ovaj ili onaj deo stalnog kapitala (pošto su mu delovi različitog veka). Ako posmatramo godišnju reprodukciju — mada i u prostom razmeru tj. apstrahujući svaku akumulaciju — mi ne počinjemo ab ovo[1*]; to je jedna godina u nizu mnogih, to nije prva godina rođenja kapitalističke proizvodnje. Različiti kapitali, koji su plasirani u raznovrsne grane proizvodnje klase II, imaju, dakle, različitu starost, i kao što svake godine umiru lica koja fungiraju u tim granama proizvodnje, tako svake godine i mase stalnih kapitala dostižu u toj godini konac svog života i moraju se obnoviti u naturi iz akumulisanih novčanih fondova. Utoliko je u razmeni 2000 II_p za 2000 $I_{(pr+v)}$ uključeno pretvaranje 2000 II_p iz njegovog robnog oblika (kao sredstva potrošnje) u naturalne elemente koji se ne sastoje jedino iz sirovina i pomoćnih materija, nego takođe i iz naturalnih elemenata stalnog kapitala, mašina, alata, zgrada itd. Rabaćenje, koje se u vrednosti od 2000 II_p ima naknaditi u *novcu*, zbog toga nikako ne odgovara obimu dejstvujućeg stalnog kapitala, pošto se jedan njegov deo mora godišnje naknađivati *u naturi*, a to pak pretpostavlja da se ranijih godina novac, potreban za ovu razmenu, nagomilao u rukama kapitalista klase II. A baš ova pretpostavka važi za tekuću godinu isto onako kako je uzimana za ranije.

U razmeni između I $(1000_{pr}+1000_v)$ i 2000 II_p valja prvo napomenuti da suma vrednosti $I_{(pr+v)}$ ne sadrži neki postojan elemenat vrednosti, pa, dakle, ni neki elemenat vrednosti za rabaćenje koje se ima naknaditi, tj. za vrednost koja je sa stalnog sastavnog dela postojanog kapitala prenesena na robe u čijem naturalnom obliku postoje $pr+v$. Nasuprot tome, ovaj elemenat postoji u II_p, i upravo od ovog elementa vrednosti koji potiče iz stalnog kapitala jedan deo ne treba da se neposredno pretvori iz novčanog u naturalni oblik, nego prvo mora da ostane u novčanom obliku. Zbog toga se kod razmene I $(1000_{pr}+1000_v)$ za 2000 II_p odmah nameće ova teškoća: sredstva za proizvodnju I, u čijem naturalnom obliku postoje $2000_{(pr+v)}$, treba u celom iznosu svoje vrednosti od 2000 da se razmene za ekvivalenat u sredstvima potrošnje II, dok se, naprotiv, s druge strane sredstva potrošnje 2000 II_p ne mogu u celom iznosu svoje vrednosti da pretvore u sredstva za proizvodnju I $(1000_{pr}+1000_v)$ zato što se jedan alikvotni deo njihove vrednosti — jednak porabaćenju ili gubitku vrednosti stalnog kapitala koji treba zameniti — prvo mora da taloži u novcu, koji u toku tekućeg godišnjeg reprodukcionog perioda, koji

[1*] od začetka

jedino i posmatramo, ne fungira opet kao prometno sredstvo. Ali novac kojim se unovčava elemenat rabaćenja koji se nalazi u robnoj vrednosti 2000 II_p, taj novac može da potiče samo od I, pošto II ne treba sam sebe da plati, nego se naplaćuje upravo prodajom svoje robe, i pošto, prema pretpostavci, $I_{(pr+v)}$ kupuje celu robnu sumu 2000 II_p; dakle, klasa I mora tom kupovinom unovčiti ono rabaćenje za klasu II. Ali, po ranije izloženom zakonu, novac predujmljen prometu vraća se natrag kapitalističkom proizvođaču, koji kasnije baca u promet istu količinu u robi. Očigledno je da kapitalista I, kupujući II_p, ne može da dade kapitalisti II za 2000 robe, a povrh toga pride i jednu novčanu sumu jednom zasvagda (a da mu se ista više ne vrati činom razmene). Inače bi robnu masu II_p kupio iznad njene vrednosti. Kad II za svoje 2000_p stvarno primi u razmenu I ($1000_{pr}+1000_v$), ono onda više nema šta da zahteva od I, a novac koji cirkuliše za vreme ove razmene vraća se kapitalisti I ili II, što zavisi od toga ko ga je od njih dvojice bacio u promet, tj. ko je od njih dvojice prvi istupio kao kupac. Istovremeno bi u ovom slučaju kapitalista II ponovo pretvorio svoj robni kapital u čitavom iznosu vrednosti u naturalni oblik sredstava za proizvodnju, dok pretpostavka glasi da on jedan alikvotni deo robnog kapitala, pošto ga proda, ne pretvara u tekućem godišnjem reprodukcionom periodu iz novca ponovo u naturalni oblik stalnih sastavnih delova svog postojanog kapitala. Dakle, kapitalista II mogao bi da dođe do zlata za izravnanje svog bilansa samo ako bi on kapitalisti I, doduše, prodao za 2000, ali od njèga kupio za manje od 2000, recimo samo za 1800; onda bi I imao da izravna saldo sa 200 u novcu koji mu se ne bi vratio, jer on taj novac predujmljen prometu ne bi iz ovoga ponovo izvukao ubacujući u nj robe=200. U ovom slučaju imali bismo jedan novčani fond za II na račun njegovog rabaćenja stalnog kapitala; ali na drugoj strani, kod I, imali bismo hiperprodukciju sredstava za proizvodnju u iznosu od 200, a time bi se raspala cela osnovica šeme, naime reprodukcije u neizmenjenom razmeru, gde se, dakle, pretpostavlja potpuna srazmernost među različitim sistemima proizvodnje. Jedna teškoća bi se odstranila drugom, samo mnogo neprijatnijom.

Pošto ovaj problem pričinjava posebne teškoće, a politički ekonomisti ga dosad uopšte nisu tretirali, to ćemo po redu razmotriti sva moguća (bar prividno moguća) rešenja ili, bolje reći, postavljanja samog problema.

Pre svega, mi smo upravo pretpostavili da II prodaje kapitalisti I za 2000, ali od ovoga kupuje robe samo za 1800. U robnoj vrednosti 2000 II_p nalazilo se 200 za naknadu porabaćenja, koja se ima gomilati u novcu kao blago; tako bi se vrednost od 2000 II_p podelila na 1800, koje se imaju razmeniti za sredstva za proizvodnju I, i na 200 naknade porabaćenja, koje imaju da ostanu u novcu (pošto se 2000_p proda kapitalisti I). Ili, u pogledu svoje vrednosti, bile bi 2000 $II_p=1800_p+200_p$ (d), gde je d=déchet {porabaćenje}.

Onda bismo imali da posmatramo razmenu:

I. $\underbrace{1000_{pr}+1000_{v}}$

II. $1800_{pr}+200_{p}\ (d)$.

Sa 1000£ što su radnici dobili kao isplatu svoje radne snage, kao najamninu, odeljak I kupuje za 1000 II_p sredstva potrošnje; sa istih 1000£ kupuje II za 1000 I_{pr} sredstva za proizvodnju. Time se kapitalistima I vraća njihov promenljivi kapital u novčanom obliku, te mogu njime iduće godine kupiti radne snage u vrednosti istog iznosa, tj. naknaditi u naturi promenljivi deo svog proizvodnog kapitala.—Zatim II kupuje sa predujmljene 400£ sredstva za proizvodnju I_v, a I_v kupuje sa iste 400£ sredstva potrošnje II_p. Tako su se 400£, koje je II predujmio prometu, vratile kapitalistima II, ali samo kao ekvivalenat za prodatu robu. I kupuje za predujmljene 400£ sredstva potrošnje; II kupuje od I sredstva za proizvodnju za 400£, čime se te 400£ vraćaju u I. Dosad imamo, dakle, ovakav račun:

I baca u promet $1000_{pr}+800_{v}$ u robi; zatim baca u promet u novcu: 1000£ u najamnini i 400£ za razmenu sa II. Po svršenoj razmeni I ima: 1000_{pr} u novcu, 800_{v} pretvoreno u 800 II_p (sredstva potrošnje) i 400£ u novcu.

II baca u promet 1800_{p} u robi (sredstvima potrošnje) i 400£ u novcu; po svršenoj razmeni ima 1800 u robi I (sredstvima za proizvodnju) i 400£ u novcu.

Sad imamo još na strani I 200_{v} (u sredstvima za proizvodnju), a na strani II 200_{p} (d) (u sredstvima potrošnje).

Prema pretpostavci, I kupuje sa 200£ sredstva potrošnje p (d) u iznosu vrednosti od 200; ali II zadržava ove 200£, jer 200_{p} (d) predstavljaju porabaćenje, dakle se neće neposredno pretvoriti u sredstva za proizvodnju. Dakle, 200 I_v ne mogu se prodati; $^1/_5{}^{1*}$ viška vrednosti I, koji treba razmeniti, ne može se realizovati, ne može se iz svog naturalnog oblika sredstava za proizvodnju pretvoriti u naturalni oblik sredstava potrošnje.

Ovo ne samo da protivreči pretpostavci reprodukcije u prostom razmeru; ono samo po sebi nije hipoteza koja bi objasnila unovčenje od 200_{p} (d); naprotiv, to znači da je ono neobjašnjivo. Pošto se ne da pokazati kako se 200_{p} (d) imaju unovčiti, uzima se da je I tako ljubazan da ih unovči, upravo zato što I nije kadar da unovči svoj sopstveni ostatak od 200_{v}. Shvatiti ovo kao normalnu operaciju mehanizma razmene sasvim je isto što i pretpostaviti da 200£ padaju godišnje s neba da bi redovno unovčavale 200_{p} (d).

Ali apsurdnost ovakvih hipoteza ne pada neposredno u oči kada se I_v, umesto da kao ovde istupi u svom primitivnom načinu egzistencije—naime kao sastavni deo vrednosti sredstava za proizvod-

---

1* U 1. i 2. izdanju i u dosadašnjim izdanjima kod nas: $^1/_{10}$, što je očigledna greška.

nju, dakle kao sastavni deo vrednosti roba koje njihovi kapitalistički proizvođači moraju prodajom realizovati u novcu — pojavi u ruci ortaka kapitalistâ, npr. kao zemljišna renta u rukama zemljoposednika ili kao kamata u rukama zajmodavaca. Ali, ako se onaj deo viška vrednosti roba koji industrijski kapitalista mora da ustupi kao zemljišnu rentu ili kamatu drugim suvlasnicima viška vrednosti, kroz duže vreme ne može da realizuje prodajom samih roba, onda je i kraj plaćanju rente ili kamate, te stoga zemljovlasnici i kamatoprimaoci ne mogu izdajući tu rentu ili kamatu služiti kao dei ex machina[22] koji po volji unovčavaju određene delove godišnje reprodukcije. Isto tako stoji i sa izdacima svih tzv. neproizvodnih radnika, državnih činovnika, lekara, advokata itd. i svih drugih iz te »široke publike« koja političkim ekonomistima čini »uslugu« da objasni što ovi nisu objasnili.

Isto tako stvari ne pomaže ni to što će se umesto neposrednog prometa između I i II—između oba velika odeljka samih kapitalističkih proizvođača — privući trgovac kao posrednik da svojim »novcem« pomogne preći sve teškoće. Na primer, u datome slučaju, moraju 200 I_v konačno i definitivno biti prodate industrijskim kapitalistima II. Mogu one proći kroz ruke niza trgovaca, ipak se poslednji — saobrazno hipotezi — nalazi prema II u istom položaju u kome su se kapitalistički proizvođači I nalazili na početku, tj. oni ne mogu 200 I_v prodati kapitalistima II; a nasukana kupovna suma ne može obnoviti isti proces sa I.

Ovde se vidi kako je, i bez obzira na našu pravu svrhu, bezuslovno potrebno da se proces reprodukcije razmatra u njegovom temeljnom obliku — gde su odstranjeni svi posrednici koji stvar zamračuju — da bi se izbegli lažni izgovori koji stvaraju privid »naučnih« objašnjenja, ako se društveni proces reprodukcije učini predmetom analize odmah u svome zapletenom konkretnom obliku.

Prema tome, zakon da pri normalnom toku reprodukcije (bilo u prostom, bilo u uvećanom razmeru) novac predujmljen prometu od strane kapitalističkih proizvođača mora da se vrati na svoju polaznu tačku (pri čemu je svejedno da li novac pripada njima ili je pozajmljen) jednom zasvagda isključuje hipotezu da se 200 II_p (d) unovčava novcem koji je predujmio I.

2. Zamena stalnog kapitala u naturi

Otklonivši maločas posmatranu hipotezu, ostaju još samo takve mogućnosti koje osim naknade porabaćenog dela u novcu uključuju još i zamenjivanje potpuno odumrlog stalnog kapitala u naturi.

Mi smo gore bili pretpostavili:

a) da radnici izdaju 1000£, koje im je kapitalista I isplatio kao najamninu, na II_p u vrednosti istog iznosa, tj. da tom sumom kupuju sredstva potrošnje.

To da I predujmljuje 1000£ u novcu, ovde je samo ustanovljenje činjenice. Dotični kapitalistički proizvođači moraju najamninu isplaćivati u novcu; taj novac onda radnici troše na životna sredstva, te on služi opet na strani prodavaca životnih sredstava kao prometno sredstvo pri pretvaranju njihovog postojanog kapitala iz robnog u proizvodni kapital. Istina, on prolazi mnoge kanale (trgovčiće, kućevlasnike, poreznike, neproizvodne radnike, kao lekare itd. koje koristi sam radnik), te se stoga samo jednim delom vraća direktno iz ruku radnika I u ruke klase kapitalista II. Tok može više ili manje zapeti, zbog čega će na strani kapitalista biti potrebne nove novčane rezerve. Sve to ne dolazi u obzir kod ovog temeljnog oblika.

b) Bilo je pretpostavljeno da jedanput I predujmljuje za kupovinu od II daljih 400£ u novcu koji mu se vraća, kao što drugi put II predujmljuje 400£ za kupovinu od I, koje mu se vraćaju. Ova pretpostavka je neophodna, jer bi inače bilo proizvoljno uzeti da novac potreban za robni promet predujmljuje prometu jednostrano klasa kapitalista I ili pak klasa kapitalista II. A kako je u prošlom pododeljku 1. pokazano da se hipoteza po kojoj I ubacuje u promet dodatni novac da bi se unovčilo 200 II_p (*d*), mora odbaciti kao apsurdna, to bi očigledno preostala samo prividno još apsurdnija hipoteza da sama klasa II ubacuje u promet novac kojim se unovčava onaj sastavni deo vrednosti robe koji treba da naknadi porabaćeni stalni kapital. Na primer, deo vrednosti koji mašina predilica gospodina X izgubi u proizvodnji javlja se opet kao deo vrednosti šivaćeg konca; što njegova predilica na jednoj strani izgubi u vrednosti ili u rabaćenju, treba da se kod njega na drugoj strani nakupi kao novac. Neka sad X kupi recimo za 200£ pamuka od Y i tako predujmi prometu 200£ u novcu; Y kupuje od njega pređe za iste 200£, te sad ove 200£ služe X-u kao fond za naknadu porabaćenja predilice. To bi se svelo samo na to da X, izvan svoje proizvodnje, njenog proizvoda i njegove prodaje drži in petto[1*] 200£, da bi sam sebe isplatio za gubitak vrednosti mašine predilice, tj. da on osim gubitka vrednosti svoje predilice od 200£ mora svake godine dodati još i druge 200£ u novcu iz svoga džepa da bi naposletku bio kadar da kupi novu predilicu.

Ali apsurdnost ove hipoteze samo je prividna. Klasa II sastoji se iz kapitalista čiji se stalni kapital nalazi u sasvim različitim rokovima svoje reprodukcije. Za jedne je došao do roka kad ga čitavog treba zameniti u naturi. Za druge se nalazi više ili manje daleko od tog stadijuma; svima članovima poslednjeg odeljka zajedničko je to da se njihov stalni kapital ne reprodukuje stvarno, tj. ne obnavlja u naturi ili ne zamenjuje novim primerkom iste vrste, već da se njegova vrednost sukcesivno prikuplja u novcu. Prvi deo nalazi se potpuno (odnosno delimično, što ovde nema značaja) u istoj situaciji kao i kod

[1*] spremljeno, pripravno

Ali od ovih 400 vratilo se:

Delu 1:100, dakle samo $^1/_3$ novca koji je predujmio. Ali za ostale $^2/_3$ on ima obnovljenog stalnog kapitala u vrednosti od 200. Za ovaj stalni elemenat kapitala u vrednosti od 200 on je dao novac odeljku I, ali ne naknadno i robu. U odnosu na te 200, on istupa prema I samo kao kupac, a ne posle i kao prodavac. Zato se taj novac ne može vratiti delu 1; inače bi mu odeljak I poklonio stalne elemente kapitala.—U odnosu na poslednju trećinu novca koji je on predujmio, deo 1 istupio je prvo kao kupac opticajnih sastavnih delova svog postojanog kapitala. Istim novcem kupuje I od njega ostatak njegove robe u vrednosti od 100. Njemu (delu 1 od II), vraća se, dakle, novac zato što on istupa kao prodavac robe odmah pošto je pre toga istupio kao kupac. Kad se novac ne bi vratio, onda bi II (deo 1) dao odeljku I, za robe u iznosu od 100, prvo 100 u novcu, a onda pride još 100 u robi, dakle poklonio bi mu svoju robu.

Protivno tome, delu 2, koji je u novcu predujmio 100, vraća se u novcu 300; 100 zato što je prvo kao kupac bacio u promet 100 u novcu i doblja ga natrag kao prodavac; 200 zato što fungira samo kao prodavac roba u iznosu vrednosti od 200, a ne i kao kupac. Novac se, dakle, ne može da vrati odeljku I. Rabaćenje stalnog kapitala saldira se, dakle, novcem što ga u promet baca odeljak II (deo 1) za kupovinu stalnih elemenata kapitala; ali u ruke dela 2 on ne dolazi kao novac dela 1, već kao novac koji pripada klasi I.

b) Pod ovom pretpostavkom, ostatak od II_p raspodeljuje se tako da deo 1 poseduje 200 u novcu, a deo 2 poseduje 400 u robi.

Deo I prodao je svu svoju robu, ali 200 u novcu jesu preobraženi oblik stalnog sastavnog dela njegovog postojanog kapitala, dela koji on ima da zameni u naturi. On ovde, dakle, istupa samo kao kupac i namesto svoga novca dobija robu I u naturalnim elementima stalnog kapitala u vrednosti istog iznosa. Deo 2 ima da baci u promet kao maksimum (kad za razmenu roba među I i II klasa I ne predujma nikakav novac) samo 200£, pošto je za polovinu svoje robne vrednosti samo prodavac prema I, a ne i kupac od I.

Njemu se iz prometa vraćaju 400£; 200 zato što ih je predujmio kao kupac, a dobija ih natrag kao prodavac robe u iznosu od 200; 200 zato što klasi I prodaje robu u vrednosti od 200, a da za to od I više ne izvlači robni ekvivalenat.

c) Deo 1 poseduje 200 u novcu i 200_p u robi; deo 2 poseduje 200_p (*d*) u robama.

Pod ovom pretpostavkom, deo 2 nema šta da predujmi u novcu, jer on prema I uopšte više ne fungira kao kupac, već još samo kao prodavac; dakle ima da čeka dok se od njega kupi.

Deo 1 predujmljuje 400£ u novcu, 200 za međusobnu robnu razmenu sa I, a 200 kao prost kupac od I. Sa ove poslednje 200£ on kupuje stalne elemente kapitala.

Klasa I kupuje sa 200£ novca robe za 200 od dela 1, kome se time vraćaju u novcu njegove 200£ predujmljene za ovu robnu razmenu; a s druge 200£ — koje je takođe dobio od dela 1 — kupuje za 200 robe od dela 2, kome se time taloži u novcu rabaćenje njegovog stalnog kapitala.

Stvar se nikako ne bi izmenila pretpostavkom da u slučaju c) umesto klase II (deo 1) klasa I predujmi 200 u novcu za razmenu postojećih roba. Ako onda I kupi prvo za 200 robe od II, deo 2, — pretpostavljeno je da ovaj ima da proda još samo ovaj robni ostatak — onda se 200£ ne vraćaju klasi I, pošto II, deo 2, više ne istupa kao kupac; ali II, deo 1, ima onda za 200£ novca za kupovinu, a takođe još 200 roba za razmenu, dakle u svemu da uzme 400 u razmenu od I. Onda se 200£ novca vraćaju klasi I od II, deo 1. Ako ih I ponovo predujmi da bi kupio za 200 robe od II, deo 1, one mu se vraćaju čim II, deo 1, kupi od I drugu polovinu od 400 robe. Deo 1 (II) predujmio je 200£ novca kao prost kupac elemenata stalnog kapitala; zato mu se one ne vraćaju, nego služe za to da unovče 200_p preostalih roba od II, deo 2, dok se klasi I predujmljenih 200£ za robnu razmenu nisu vratile via[1*] II, deo 2, nego via II, deo 1. Za njenu robu od 400 vratio joj se robni ekvivalenat u iznosu od 400; a vratilo joj se takođe i 200£ novca, što je predujmila za razmenu 800 robe — i tako je sve u redu.

Teškoća koja se pokazala pri razmeni:

I. $\underline{1000_{pr}+1000_v,}$

II. 2000_p bila je svedena na teškoću pri razmeni ostataka:

I. . . . . 400_v

II. (1) 200 novca+200_p robe+(2) 200_p robe, ili, da bi stvar bila još jasnija:

I. 200_v+200_v.

II. (1) 200 novca+200_p robe+(2) 200_p robe.

Pošto se u II, deo 1, 200_p robe razmenjuje za 200 I_v (robu), i pošto se sav novac koji pri ovoj razmeni od 400 robe optiče među I i II, vraća onome ko ga je predujmio, klasi I ili II, to ovaj novac, kao elemenat razmene među I i II, u stvari nije neki elemenat problema koji nas ovde zanima. Ili, da stvar drukčije predstavimo: pretpostavimo li da u razmeni između 200 I_v (roba) i 200 II_p (roba od II, deo 1) novac funkcioniše kao platežno sredstvo, a ne kao kupovno, pa stoga ni kao »prometno sredstvo« u najužem smislu, onda je jasno, pošto su robe 200 I_v i 200 II_p (deo 1) jednakog vrednosnog iznosa, da se sredstva za proizvodnju u vrednosti od 200 razmenju-

[1*] preko

ju za sredstva potrošnje u vrednosti od 200, da novac tu samo ideelno funkcioniše i da ni jedna ni druga strana nikakav novac ne mora da stvarno baci u promet radi izravnavanja bilansa. Problem se, dakle, pokazuje u svojoj čistoti tek kad robu 200 I_v i njen ekvivalenat, robu 200 II_p (deo 1), prebrišemo na obema stranama I i II.

Pošto odstranimo oba ova robna iznosa od jednake vrednosti (I i II), koji se međusobno izravnavaju, ostaje, dakle, ostatak u kome se problem pokazuje u svojoj čistoti, naime:

I. 200_v robe.
II. (1) 200_p novca+(2) 200_p robe.

Ovde je jasno: II, deo 1, kupuje sa 200 novca sastavne delove svog stalnog kapitala 200 I_v; time je u naturi obnovljen stalni kapital od II, deo 1, a višak vrednosti klase I, u vrednosti od 200, pretvoren je iz robnog oblika (sredstava za proizvodnju, i to elemenata stalnog kapitala) u novčani oblik. Tim novcem kupuje I sredstva potrošnje od II, deo 2, i rezultat je za II da je za deo 1 jedan stalni sastavni deo njegovog postojanog kapitala obnovljen u naturi; a da se za deo 2 drugi jedan sastavni deo (koji naknađuje porabaćenje stalnog kapitala) staložio u vidu novca; i to traje svake godine dalje, dok se i taj sastavni deo ne bude morao zameniti u naturi.

Očevidno je da je ovde preduslov da onaj stalni sastavni deo postojanog kapitala II, koji je u celoj svojoj vrednosti ponovo pretvoren u novac, te stoga svake godine ima da se obnovi u naturi (deo 1), bude jednak godišnjem porabaćenju drugog stalnog sastavnog dela postojanog kapitala II, koji produžuje funkcionisanje još u svom starom naturalnom obliku, i čije se rabaćenje, gubitak vrednosti koji on prenosi na robe u čijoj proizvodnji dejstvuje, ima prvo da naknadi u novcu. Po tome bi ovakva ravnoteža izgledala kao zakon reprodukcije na neizmenjenoj osnovi; što, drugim rečima, znači da u klasi I, koja proizvodi sredstva za proizvodnju, mora ostati neizmenjena srazmerna podela rada, ukoliko ona pruža s jedne strane opticajne, a s druge strane stalne sastavne delove postojanog kapitala odeljka II.

Pre no što ovo budemo izbliže ispitivali, moramo prvo videti kako stvar izgleda kad iznos ostatka od II_p (1) nije jednak ostatku od II_p (2); on može biti veći ili manji. Uzećemo jedan za drugim oba slučaja.

Prvi slučaj

I. 200_v.
II. (1) 220_p (u novcu)+(2) 200_p (u robi).

Tu II_p (1) kupuje sa 200£ robe 200 I_v, a I kupuje istim novcem robe 200 II_p (2), dakle onaj sastavni deo stalnog kapitala koji ima da se staloži u novac; time je ovaj unovčen. Ali 20 II_p (1) u novcu ne može se pretvoriti ponovo u stalni kapital u naturi.

Zlo se, izgleda, može odstraniti ako kao ostatak od I_p uzmemo 220 umesto 200, tako da je od 2000 I ranijom razmenom likvidirano samo 1780 umesto 1800. U ovom slučaju, dakle:

I. 220_v.

II. (1) 220_p (u novcu)+(2) 200_p (u robi).

II_p, deo 1, kupuje sa 220£ novca 220 I_v, a I zatim sa 200£ kupuje 200 II_p (2) u robi. Ali onda na strani I ostaje 20£ u novcu, komad viška vrednosti, koji odeljak I može samo zadržati u novcu, a ne utrošiti na sredstva potrošnje. Time je teškoća samo prebačena sa II_p (deo I) na I_v.

Uzmimo sad, s druge strane, da II_p, deo 1, bude manji od II_p (deo 2), dakle:

Drugi slučaj

I. 200_v (u robi).

II. (1) 180_p (u novcu)+(2) 200_p (u robi).

II (deo 1) kupuje za 180£ novca robe 180 I_v; I kupuje tim novcem robe u istoj vrednosti od II (deo 2), dakle 180 II_p (2); na jednoj strani ostaje 20 I_v nesposobno za prodaju, a tako isto 20 II_p (2) na drugoj; robe u vrednosti od 40 ne mogu se pretvoriti u novac.

Ne bi nam ništa koristilo ako stavimo da je ostatak I=180; istina, tada u I ne bi ostalo suviška, ali bi i dalje u II_p (deo 2) ostalo suviška 20, koji se ne može prodati i ne može pretvoriti u novac.

U prvom slučaju, gde je II (1) veće od II (2), ostaje na strani II_p (1) novčani suvišak koji se ne može ponovo pretvoriti u stalni kapital, ili ako se stavi da je ostatak $I_v=II_p$ (1), isti suvišak u novcu na strani I_v, koji se ne može pretvoriti u sredstva potrošnje.

U drugom slučaju, gde je II_p (1) manje od II_p (2), ostaje deficit u novcu na strani od 200 I_v i II_p (2) i jednak suvišak u robi na obe strane, ili ako stavimo da je ostatak $I_v=II_p$ (1),[1*] deficit u novcu i suvišak u robi na strani od II_p (2).

Ako ostatke I_v budemo stalno uzimali kao jednake sa II_p (1), — pošto narudžbine određuju proizvodnju, a reprodukcija se ni u čemu ne menja time što se ove godine više proizvode stalni, a sledeće godine više opticajni sastavni delovi postojanog kapitala II od [2*] I — to bi u prvom slučaju I_v moglo da bude ponovo pretvorljivo u sredstva potrošnje samo kad bi I njime kupilo deo viška vrednosti od II, dakle kad bi ovaj, umesto da bude potrošen, bio od II[3*] nagomilavan kao novac; u drugom slučaju moglo bi se pomoći samo ako bi sámo I izdalo novac, a to je hipoteza koju smo odbacili.

[1*] U 1. i 2. izdanju: II_p (2). — [2*] U 1. i 2. izdanju: II i I; ispravljeno na osnovu Engelsovog rukopisa. — [3*] U 1. i 2. izdanju: I.

Ako je II_p (1) veće od II_p (2), onda je potreban uvoz strane robe za realizovanje novčanog suviška u I_v. Ako je II_p (1) manje od II_p (2), onda je obrnuto nužan izvoz robe II (sredstava potrošnje) za realizovanje porabaćenog dela II_p u sredstvima za proizvodnju. U oba slučaja, dakle, potrebna je spoljna trgovina.

Čak i kad uzmemo da za posmatranje reprodukcije u neizmenjenom razmeru treba pretpostaviti da proizvodnost svih industrijskih grana, dakle i srazmerni odnosi vrednosti njihovih robnih proizvoda, ostaju postojani, ipak bi oba poslednja pomenuta slučaja, gde je II_p (1) veće ili manje od II_p (2), bili uvek od interesa za proizvodnju na proširenoj osnovi, u kojoj oni bezuslovno mogu imati mesta.

3. Rezultati

U pogledu naknade stalnog kapitala potrebne su sledeće opšte napomene:

Kad — pretpostavivši kao neizmenjene sve druge okolnosti, dakle ne samo razmer proizvodnje, nego osobito i proizvodnost rada — ove godine izumre veći deo stalnog elementa od II_p nego prošle godine, kad se, dakle, ima i veći deo zameniti u naturi, onda deo stalnog kapitala, koji je tek na putu svog izumiranja i koji se do svog samrtnog roka ima privremeno naknaditi u novcu, mora da opadne u istoj srazmeri, pošto prema pretpostavci suma (takođe i suma vrednosti) stalnog dela kapitala koji funkcioniše u II ostaje ista. Ali ovo povlači sa sobom sledeće okolnosti. *Prvo.* Ako se veći deo robnog kapitala I sastoji iz elemenata stalnog kapitala II_p, onda se utoliko manji deo sastoji iz opticajnih sastavnih delova II_p, pošto celokupna proizvodnja klase I za II_p ostaje neizmenjena. Ako jedan njen deo poraste, drugi se smanji, i obrnuto. A s druge strane, i celokupna proizvodnja klase II ostaje iste veličine. Ali kako je to moguće pri opadanju njenih sirovina, polufabrikata, pomoćnih materija (tj. opticajnih elemenata postojanog kapitala II)? *Drugo.* Veći deo stalnog kapitala II_p, ponovo uspostavljenog u novčanom obliku, teče ka I, da bi se iz novčanog ponovo pretvorio u naturalni oblik. Dakle, klasi I pritiče više novca, osim novca koji između I i II optiče samo radi razmene roba; više novca, koji ne posreduje međusobnu razmenu roba, nego istupa jednostrano samo u funkciji kupovnog sredstva. Ujedno bi se srazmerno smanjila i ona robna masa od II_p koja je nosilac naknade za porabaćenu vrednost, dakle robna masa II koja se mora razmeniti ne za robu I, nego samo za novac klase I. Od II bi priteklo klasi I više novca kao čisto kupovno sredstvo, i bilo bi manje robe II prema kojoj bi I imao da fungira samo kao kupac. Veći deo od I_v — jer je I_{pr} već pretvoreno u robu II — ne bi se, dakle, mogao pretvoriti u robu II, već ostaje u novčanom obliku.

Obrnuti slučaj, kada je u jednoj godini reprodukcija odumrlog stalnog kapitala II manja, a, naprotiv, deo porabaćenja veći, posle ovoga nije potrebno dalje ispitivati.

I tako bismo imali krizu — krizu proizvodnje — uprkos reprodukciji u neizmenjenom razmeru.

Jednom reči: ako se pri prostoj reprodukciji i neizmenjenim okolnostima, dakle osobito pri neizmenjenoj proizvodnoj snazi, ukupnoj veličini i intenzivnosti rada — ne pretpostavi jedna postojana srazmera između stalnog kapitala koji umire (koji se ima obnoviti) i stalnog kapitala koji produžuje funkcionisati u starom naturalnom obliku (koji proizvodima dodaje vrednost samo za naknadu svog porabaćenja) — onda bi u jednom slučaju masa opticajnih sastavnih delova koje treba reprodukovati ostala ista, ali bi porasla masa stalnih sastavnih delova koje treba reprodukovati; morala bi, dakle, porasti celokupna proizvodnja I ili bi se, čak i bez obzira na novčane okolnosti, pojavio deficit reprodukcije.

U drugome slučaju: ako bi se smanjila srazmerna veličina stalnog kapitala II koji se ima reprodukovati u naturi, dakle u istoj srazmeri uvećao onaj sastavni deo stalnog kapitala II koji se deo ima naknaditi još samo u novcu, onda bi masa opticajnih sastavnih delova postojanog kapitala II koje je I reprodukovao, ostala neizmenjena, dok bi se, naprotiv, smanjila masa stalnog dela koji treba reprodukovati. Dakle, ili opadanje celokupne proizvodnje I ili pak suvišak (kao ranije manjak), i to suvišak koji se ne može unovčiti.

Doduše, isti rad može u prvom slučaju s rastućom proizvodnošću, proširenjem ili intenzivnošću dati veći proizvod, i tako bi se pokrio manjak u prvom slučaju; ali ovakva promena ne bi se zbila bez premeštanja rada i kapitala iz jedne grane proizvodnje odeljka I u drugu, a svako bi ovakvo premeštanje izazvalo neposredne poremećaje. A drugo (ukoliko se uvećava obim i intenzivnost rada), imao bi odeljak I da razmeni više vrednosti za manje vrednosti od II, došlo bi, dakle, do smanjenja cene proizvodu klase I.

Obrnuto je u drugom slučaju, gde I mora da smanji svoju proizvodnju, a to znači krizu za kapitaliste i radnike zaposlene u tome odeljku, ili daje suvišak, što opet znači krizu. Sami po sebi ovakvi suvišci nisu zlo, nego prednost; ali su zlo u kapitalističkoj proizvodnji.

U oba slučaja mogla bi pripomoći spoljna trgovina, u prvom slučaju da robu I, zadržanu u novčanom obliku, pretvori u sredstva potrošnje, a u drugom slučaju da nađe produ suvišku u robi. Ali spoljna trgovina, ukoliko ne vrši prosto zamenu elemenata (i po vrednosti), samo prebacuje protivrečnosti na šire oblasti, otvara im samo šire polje kretanja.

Kad se jednom odstrani kapitalistički oblik reprodukcije, onda stvar izlazi na to da se veličina onog dela stalnog kapitala koji umire i stoga se ima zameniti u naturi (ovde onog stalnog kapitala koji funkcioniše u proizvodnji sredstava potrošnje) menja u različnim uza-

stopnim godinama. Ako je jedne godine veoma velik (veći od prosečne smrtnosti, kao kod ljudi), onda je iduće godine sigurno utoliko manji. Masa sirovina, polufabrikata i pomoćnih materija potrebna za godišnju proizvodnju sredstava potrošnje — pod pretpostavkom da su okolnosti ostale neizmenjene — neće se time smanjiti; dakle, celokupna proizvodnja sredstava za proizvodnju morala bi u jednom slučaju da se uveća, u drugom da se smanji. Tome bi se moglo pomoći jedino neprekidnom relativnom hiperprodukcijom; s jedne strane, da se proizvede izvesna količina stalnog kapitala više nego što je neposredno potrebno; s druge strane, i osobito, da rezerva sirovina itd., premaši neposredne godišnje potrebe (ovo osobito važi za životna sredstva). Ovakva vrsta hiperprodukcije jednaka je s kontrolom društva nad materijalnim sredstvima svoje sopstvene reprodukcije. Ali u okviru kapitalističkog društva ona je anarhičan elemenat.

Ovaj primer stalnog kapitala — pri nepromenjenom razmeru proizvodnje — govori jasno. Nesrazmera[1*] u proizvodnji stalnog i opticajnog kapitala jedan je od najomiljenijih razloga kojim ekonomisti objašnjavaju krize. Da ovakva nesrazmera može i mora nastati pri prostom *održavanju* stalnog kapitala; da može i da mora nastati pod pretpostavkom idealne normalne proizvodnje, pri prostoj reprodukciji već dejstvujućeg društvenog kapitala — za njih je nešto novo.

XII. Reprodukcija novčanog materijala

Dosad smo potpuno izostavljali iz vida jedan momenat, naime godišnju reprodukciju zlata i srebra. Kao prost materijal za luksuzne predmete, pozlatu itd., ne bi ih ovde trebalo posebno pominjati kao ni bilo koje druge proizvode. Ali kao novčani materijal, i stoga kao potencijalan novac, igraju važnu ulogu. Uprošćenja radi, uzećemo ovde samo zlato kao novčani materijal.

Ukupna godišnja proizvodnja zlata iznosila je po starijim podacima 800 000 - 900 000 funti = okruglo 1100 ili 1250 miliona maraka. Po Soetbeeru[53], naprotiv, samo 170 675 kilograma u vrednosti od okruglo 476 miliona maraka, računajući prosečno u godinama 1871 - 75. Od toga su proizvele: Australija okruglo 167, Sjedinjene Države 166, Rusija 93 miliona maraka. Ostatak se razdeljuje na razne zemlje u iznosima manjim od po 10 miliona maraka. U istome periodu iznosila je godišnja proizvodnja srebra nešto ispod 2 miliona kilograma u vrednosti od $354\frac{1}{2}$ miliona maraka; od toga je, u okruglim broje-

[53] Ad. Soetbeer, *Edelmetall-Produktion*, Gotha 1879. [Str. 112.]

1* U 2. izdanju: Missverständnis = nesporazum; ispravljeno prema 1. izdanju.

vima, Meksiko liferovao 108, Sjedinjene Države 102, Južna Amerika 67, Nemačka 26 miliona itd.

Od zemalja gde preovlađuje kapitalistička proizvodnja samo su Sjedinjene Države proizvođač zlata i srebra; evropske kapitalističke zemlje dobijaju gotovo sve svoje zlato i najveći deo svog srebra iz Australije, Sjedinjenih Država, Meksika, Južne Amerike i Rusije.

Ali mi ćemo preneti zlatne rudnike u zemlju kapitalističke proizvodnje, čiju godišnju reprodukciju mi ovde analiziramo, i to iz sledećeg razloga.

Kapitalistička proizvodnja uopšte ne postoji bez spoljne trgovine. Ali, ako se pretpostavlja normalna godišnja reprodukcija u datom razmeru, onda je time pretpostavljeno i to da spoljna trgovina samo zamenjuje domaće artikle artiklima drukčijeg upotrebnog ili naturalnog oblika, ne dirajući odnose vrednosti, dakle ni odnose vrednosti u kojima se obe kategorije: sredstva za proizvodnju i sredstva potrošnje, međusobno razmenjuju, a isto tako ni odnose postojanog kapitala, promenljivog kapitala i viška vrednosti, na koje se vrednost proizvoda svake ove kategorije može raščlaniti. Uvlačenje spoljne trgovine u analizu godišnje reprodukovane vrednosti proizvoda može, dakle, samo da zbuni, ne pružajući nijedan novi momenat bilo problemu, bilo njegovom rešenju. Zato nju treba potpuno ispustiti iz vida; dakle, ovde treba i zlato tretirati kao neposredni elemenat godišnje reprodukcije, a ne kao robni elemenat unesen spolja putem razmene.

Proizvodnja zlata spada, kao i proizvodnja metala uopšte, u klasu I, u kategoriju koja obuhvata proizvodnju sredstava za proizvodnju. Uzećemo da je godišnji zlatni proizvod=30 (tako je zgodnije, inače je stvarno previsoko uzeto prema brojevima naše šeme); neka se ta vrednost raspada na $20_p+5_{pr}+5_v$; 20_p ima se razmeniti za druge elemente od I_p, što ćemo kasnije razmotriti[1*]; ali se $5_{pr}+5_v$ (I) imaju razmeniti za elemente od II_p, tj. sredstva potrošnje.

Što se tiče 5_{pr}, to pre svega svako preduzeće koje proizvodi zlato počinje kupovinom radne snage: ne zlatom sopstvene proizvodnje, već izvesnim delom novca koji već postoji u zemlji. Za ovih 5_{pr} radnici uzimaju sredstva potrošnje iz II, a II kupuje tim novcem sredstva za proizvodnju od I. Ako II kupi od I za 2 zlata kao robni materijal itd. (sastavni deo svog postojanog kapitala), to se 2_{pr} vraćaju proizvođačima zlata I u novcu koji je već ranije pripadao prometu. Ako II ne kupi više ništa materijala od I, onda kupuje I od II, bacajući svoje zlato u promet kao novac, pošto zlato može kupiti svaku robu. Razlika je samo ta što I ovde ne istupa kao prodavac, nego samo kao kupac. Kopači zlata iz klase I mogu uvek naći prođu svojoj robi, ona se uvek nalazi u neposredno razmenjivom obliku.

Uzmimo da je neki prelac pređe isplatio svojim radnicima 5_{pr}, ovi mu za to liferuju — ne uzimajući u obzir višak vrednosti — kao

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 393, beleška 55.

proizvod pređu = 5; radnici kupuju za 5 od II_p, II_p kupuje za 5 u novcu pređu od I, i tako se 5_{pr} vraća u novcu prelcu pređe. Naprotiv, u pretpostavljenom slučaju, predujmljuje I_z (kako ćemo označiti proizvođače zlata) 5_{pr} svojim radnicima u novcu koji je još ranije pripadao prometu; ovi izdaju novac na životna sredstva; ali se od 5 samo 2 vraćaju iz II natrag ka I_z. Ali I_z može isto kao i prelac ponovo započeti proces reprodukcije; jer njegovi radnici liferovali su mu 5 u zlatu, od čega je prodao 2, a 3 ima u zlatu, dakle treba samo da ga iskuje[54] ili pretvori u novčanice da bi neposredno, bez daljeg posredovanja klase II, opet imao u ruci sav svoj promenljivi kapital u novčanom obliku.

Ali, već pri ovom prvom procesu godišnje reprodukcije zbila se promena u novčanoj masi koja stvarno ili virtuelno pripada prometu. Uzeli smo da je II_p kupio 2_{pr} (I_z) kao materijal, a da je I_z ponovo predujmio 3 unutar II kao novčani oblik promenljivog kapitala. Dakle, 3 iz novčane mase koju je dala nova proizvodnja zlata[1]* ostalo je unutar II i nije se vratilo ka I. Po pretpostavci je II zadovoljilo svoju potrebu u zlatnom materijalu. U njegovoj ruci ostaju 3 kao zlatno blago. Pošto ove 3 jedinice ne mogu sačinjavati elemente njegovog postojanog kapitala, i zatim pošto je II već pre toga imalo novčani kapital dovoljan za kupovinu radne snage; zatim pošto, izuzev elemenat rabaćenja, ovo dodatno 3_z nema da vrši neku funkciju u okviru II_p, za čiji se jedan deo razmenilo (ono bi moglo poslužiti da pro tanto pokrije elemenat rabaćenja, samo ako bi II_p (1) bilo manje od II_p (2), što je slučajno); a s druge strane, upravo izuzev elemenat rabaćenja, celi robni proizvod II_p ima da se razmeni za sredstva za proizvodnju $I_{(pr+v)}$ — to se ovaj novac mora sav preneti iz II_p u II_v, pa bilo da se ovo sastoji iz potrebnih životnih sredstava ili luksuznih artikala, a nasuprot tome odgovarajuća robna vrednost mora se preneti iz II_v u II_p. Rezultat: jedan deo viška vrednosti nagomilava se kao novčano blago.

U drugoj godini reprodukcije, ako se i dalje upotrebljava kao materijal ista srazmera godišnje proizvedenog zlata, opet će se 2 vratiti proizvođaču zlata I_z, a 3 naknaditi u naturi, tj. opet će se u II osloboditi kao blago itd.

U pogledu promenljivog kapitala uopšte: kapitalista I_z mora kao i svaki drugi da taj kapital stalno predujma u novcu radi kupovine rada. U pogledu ovoga *pr*, ne kupuje on od II nego njegovi radnici, dakle nikad ne može nastupiti slučaj da on istupi kao kupac, dakle

[54] »Znatnu količinu prirodnog zlata (gold bullion)... donose kopači zlata direktno u kovnicu u San Francisko.« — »Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation«, 1879, deo III, str. 337.

[1]* U 1. i 2. izdanju: Geldproduktion = proizvodnja novca; ispravljeno na osnovu Engelsovog rukopisa.

da bez inicijative klase II ubacuje u nju zlato. Ali ukoliko II od njega kupuje materijal, ukoliko mora svoj postojani kapital II_p pretvoriti u zlatni materijal, njemu se od II vraća jedan deo $(Iz)_{pr}$ na isti način kao i ostalim kapitalistima klase I; a ukoliko to nije slučaj, naknađuje on svoje *pr* u zlatu neposredno iz svog proizvoda. Ali u srazmeri u kojoj mu se od II ne vraća *pr* koje je predujmio kao novac, pretvara se u klasi II jedan deo već postojećeg opticaja (novac koji joj je pritekao od I, a nije se vratio klasi I) u blago, i zato se jedan deo njenog viška vrednosti ne troši na sredstva potrošnje. Pošto se stalno uzimaju u rad novi zlatni rudnici ili stari ponovo otvaraju, to izvesna određena srazmera novca koji *Iz* ima da predujmi u *pr* uvek sačinjava deo novčane mase koja postoji pre nove proizvodnje zlata i koju *Iz* baca u II preko svojih radnika, a tamo, ukoliko se iz II ne vrati u *Iz*, sačinjava elemenat obrazovanja blaga.

Ali što se tiče $(Iz)_v$, tu može *Iz* uvek istupiti kao kupac; kapitalista *Iz* baca svoje *v* u promet kao zlato i izvlači za to sredstva potrošnje II_p; tu se zlato jednim delom utroši kao materijal, dakle funkcioniše kao stvarni elemenat postojanog sastavnog dela *p* proizvodnog kapitala II; a ukoliko to ne bude slučaj, postaje opet elemenat obrazovanja blaga kao deo od II_v koji se zadržava u novcu. Pokazuje se — i kad se ne uzme u obzir I_p, koje imamo kasnije da razmotrimo[55] — kako je čak pri prostoj reprodukciji, jer je ovde akumulacija u pravom smislu reči, tj. reprodukcija u uvećanom razmeru, isključena, naprotiv gomilanje novca ili obrazovanje blaga nužno uključeno. A pošto se to svake godine iznova ponavlja, to se time objašnjava pretpostavka od koje se polazi pri razmatranju kapitalističke proizvodnje: da se u početku reprodukcije u rukama klasa kapitalista I i II nalazi masa novčanih sredstava koja odgovara robnoj razmeni. Ovakvo nagomilavanje zbiva se čak i posle odbitka zlata koje propadne zato što se novac u opticaju izliže.

Po sebi se razume da što je kapitalistička proizvodnja starija, to je veća masa novca nagomilana na svim stranama, to je manja, dakle, srazmera koju godišnja nova proizvodnja zlata dodaje ovoj masi, mada ovaj dodatak može po svojoj apsolutnoj količini biti znatan. Vratićemo se uopšte samo još jednom na prigovor[1*] koji je činjen Tooke-u: kako je moguće da svaki kapitalista izvlači iz godišnjeg proizvoda višak vrednosti u novcu, tj. da iz prometa izvlači više novca no što u nj baca, kad se u poslednjoj instanciji mora sama kapitalistička klasa smatrati kao izvor koji jedino i baca novac u promet?

Rezimirajući što smo već ranije (gl. XVII) izložili, mi na ovo primećujemo:

---

[55] U rukopisu nema ispitivanja o razmeni novoproizvedenog zlata unutar postojanog kapitala odeljka I.—F. E.

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 274.

1. Jedina ovde zahtevana pretpostavka: da uopšte ima dovoljno novca za razmenu različnih elemenata mase godišnje reprodukcije — ne biva ni na koji način izmenjena time što se jedan deo robne vrednosti sastoji iz viška vrednosti. Uzev da bi sva proizvodnja pripadala samim radnicima, da bi, dakle, njihov višak rada bio samo višak rada za njih same, a ne za kapitaliste, onda bi masa prometne robne vrednosti bila ista, i ona bi za svoj promet, pod inače neizmenjenim okolnostima, zahtevala istu novčanu masu. U oba slučaja, dakle, pita se samo otkud dolazi novac da se izvrši promet cele ove robne vrednosti, a ne otkud dolazi novac za unovčenje viška vrednosti.

Svakako — da se još jednom na to vratimo — svaka pojedinačna roba sastoji se iz $p+pr+v$, te je, dakle, za promet celokupne robne mase, s jedne strane potrebna određena suma novca za promet kapitala $p+pr$, a s druge strane, druga novčana suma za promet kapitalističkog dohotka, viška vrednosti v. Kako za pojedinačne kapitaliste, tako je i za celu klasu novac u kome ona preduima svoj kapital različan od novca u kome troši svoj dohodak. Otkuda dolazi ovaj drugi novac? Jednostavno iz toga što jedan deo novčane mase koja se nalazi u rukama kapitalističke klase, dakle, u osnovi uzeto, jedan deo celokupne novčane mase koja se nalazi unutar društva, služi za promet dohotka kapitalista. Videli smo već gore kako svaki kapitalista novac koji izdaje na sredstva potrošnje radi svoga održanja kad otvara novo preduzeće, ponovo upeca kao novac koji mu služi za unovčenje viška vrednosti čim se preduzeće uhodalo. Ali, opšte uzev, cela teškoća potiče iz dva izvora.

Prvo. Ako posmatramo samo promet i obrt kapitala, dakle i kapitalistu samo kao oličenje kapitala — ne kao kapitalističkog potrošača i bonvivana — videćemo, doduše, kako on neprekidno baca u promet višak vrednosti kao sastavni deo svog robnog kapitala, ali nikad ne vidimo novac u njegovoj ruci kao oblik dohotka; ne vidimo nikad da u promet baca novac radi utroška viška vrednosti.

Drugo. Ubaci li kapitalistička klasa u promet izvesnu novčanu sumu u vidu dohotka, onda se čini kao da ona plaća neki ekvivalenat za ovaj deo celokupnog godišnjeg proizvoda, čime ovaj prestaje predstavljati višak vrednosti. A višak proizvoda, koji predstavlja višak vrednosti, ne staje kapitalističku klasu ništa. Kao klasa, ona ga ima i uživa besplatno, a novčani opticaj ne može u tome ništa izmeniti. Promena koja se pomoću njega vrši sastoji se jednostavno u tome što svaki kapitalista, umesto da svoj višak proizvoda potroši u naturi, što većinom uopšte ne ide, izvlači i sebi prisvaja iz celokupnog iznosa godišnjeg društvenog viška proizvoda robe svih vrsta do iznosa viška vrednosti koji je on prisvojio. Ali je mehanizam prometa pokazao da kapitalistička klasa, kada u promet ubacuje novac radi utroška dohotka, izvlači isti novac opet iz prometa, te, dakle, može vazda nanovo započinjati isti proces; dakle da ona, posmatrana kao kapitalistička

klasa, i dalje ostaje u posedu novčane sume potrebne za unovčavanje viška vrednosti. Kad, dakle, kapitalista ne izvlači sa robnog tržišta samo višak vrednosti, u obliku roba, za svoj fond potrošnje, nego mu se ujedno vraća i novac kojim te robe kupuje, onda je on očevidno izvukao robe iz prometa bez ekvivalenta. One ga ništa ne staju, mada ih novcem plaća. Kad ja za jednu funtu sterlinga kupim robu, a prodavac robe mi vrati natrag funtu za višak proizvoda koji me ništa nije stao, onda sam, očevidno, robu dobio badava. Stalno ponavljanje ove operacije ne menja ni u čemu činjenicu da ja stalno izvlačim robe i stalno ostajem u posedu funte, mada je privremeno otuđujem radi dobijanja robe. Kapitalista stalno dobija natrag ovaj novac kao unovčeni višak vrednosti koji ga ništa nije stao.

Videli smo da se kod A. Smith-a ukupna vrednost društvenog proizvoda raščlanjuje na dohodak, na $pr+v$, dakle da je postojana kapital-vrednost uzeta kao jednaka nuli. Iz toga nužno izlazi da je novac potreban za promet godišnjeg dohotka dovoljan i za promet celokupnog godišnjeg proizvoda; dakle da je u našem slučaju novac potreban za promet sredstava potrošnje u vrednosti od 3000 dovoljan za promet ukupnog godišnjeg proizvoda u vrednosti od 9000. To doista i jeste gledište A. Smith-a, a Th. Tooke ga ponavlja. Ovo pogrešno shvatanje odnosa novčane mase koja je potrebna za unovčenje dohotka, prema novčanoj masi koja obavlja promet celokupnog društvenog proizvoda, neizbežan je rezultat nerazumevanja i besmislene predstave o načinu kako se reprodukuju i godišnje naknađuju različni materijalni i vrednosni elementi ukupnog godišnjeg proizvoda. Zato je ovo shvatanje već pobijeno.

Čujmo samog Smith-a i Tooke-a.

Smith kaže, knjiga II, gl. 2:

»Promet svake zemlje može se podeliti na dva dela: promet među samim trgovcima i promet između trgovaca i potrošača. Mada se isti komadi novca, papirni ili metalni, mogu upotrebiti sad u ovom, sad u onom prometu, ipak se oba neprekidno istovremeno vrše jedan pored drugog, te stoga i jednom i drugom treba neka određena masa novca ove ili one vrste da bi ostao u toku. Vrednost roba koje cirkulišu među različnim trgovcima nikad ne može premašiti vrednost roba koje cirkulišu između trgovaca i potrošača; jer, ma šta trgovci i kupili, konačno se ipak mora prodati potrošačima. Pošto se promet među trgovcima vrši na veliko, to on uglavnom zahteva prilično veliku sumu za svaku pojedinu razmenu. Naprotiv, promet između trgovaca i potrošača vrši se većinom na malo, te često zahteva sasvim male novčane sume; katkada je dosta jedan šiling, pa i pola penija. Ali male sume optiču mnogo brže od velikih... Stoga, mada su godišnje kupovine svih potrošača bar« {ovo »bar« valja!} »jednake u vrednosti godišnjim kupovinama svih trgovaca, one se ipak po pravilu mogu izvršiti daleko manjom novčanom masom« itd.

Na ovo Adamovo mesto primećuje Th. Tooke (*An Inquiry into the Currency Principle*, London 1844, str. 34 - 36. passim):

»Ne može biti sumnje da je ova ovde načinjena razlika u suštini tačna... Razmena među trgovcima i potrošačima uključuje i plaćanje najamnine, koja sačinjava glavni dohodak (the principal means) potrošača... Sve transakcije između trgovaca, tj. sve prodaje počev od proizvođača ili uvoznika pa kroz sve stupnjeve međuprocesa manufakture itd. do detaljista ili izvoznika, dadu se svesti na kretanja prenosa kapitala. Ali prenosi kapitala ne pretpostavljaju bezuslovno, a u velikoj masi transakcija faktično i ne povlače sobom neko stvarno ustupanje novčanica ili monete—mislim materijalno, ne fingirano ustupanje—u času prenošenja... Celokupni iznos transakcija među samim trgovcima mora u krajnjoj instanciji biti određen i ograničen iznosom transakcija između trgovaca i potrošača.«

Kad bi poslednja rečenica stajala sama za sebe, moglo bi se misliti da Tooke prosto konstatuje da postoji izvesna srazmera između međusobnih transakcija trgovaca i transakcija između trgovaca i potrošača, drugim rečima, između vrednosti ukupnog godišnjeg dohotka i vrednosti kapitala pomoću kojeg se on proizvodi. Ali to nije slučaj. On izričnо prihvata Smith-ovo shvatanje. Zato je izlišna neka posebna kritika njegove teorije prometa.

2. Počinjući svoj posao, svaki industrijski kapital baca odjedanput u promet novac za celi svoj stalni sastavni deo, koji opet izvlači tek malo-pomalo u nizu godina prodajom svog godišnjeg proizvoda. On, dakle, prvo baca u promet više novca no što iz njega izvlači. Ovo se ponavlja svaki put pri obnavljanju ukupnog kapitala u naturi; ponavlja se svake godine za određen broj preduzeća, čiji se stalni kapital mora obnoviti u naturi; ponavlja se delimice kod svake opravke, kod svakog samo delimičnog obnavljanja stalnog kapitala. Ako se, dakle, s jedne strane iz prometa izvlači više novca no što je u nj ubačeno, s druge je strane obrnuto.

U svima industrijskim granama čiji period proizvodnje (pošto se razlikuje od radnog perioda) obuhvata duže vreme, kapitalistički proizvođač, dok taj period traje, stalno baca novac u promet, delom plaćajući primenjenu radnu snagu, delom kupujući sredstva za proizvodnju koja mora utrošiti; tako se sa robnog tržišta izvlače sredstva za proizvodnju neposredno, a sredstva potrošnje delom posredno, preko radnika koji troše svoju najamninu, delom neposredno od strane samih kapitalista koji nikako nisu suspendovali svoju potrošnju, pri čemu ovi kapitalisti u prvi mah ne bacaju istovremeno na tržište neki ekvivalenat u robi. Za vreme tog perioda novac koji su oni bacili u promet služi za unovčavanje robne vrednosti uključivo s viškom vrednosti koji je u njoj sadržan. Ovaj momenat postaje veoma značajan u razvijenoj kapitalističkoj proizvodnji, u poslovima s dugim trajanjem, koje izvode akcionarska društva itd., kao što je gradnja železnica, kanala, dokova, velikih varoških građevina, gvozdenih brodova, dreniranje zemljišta u velikom obimu itd.

3. Dok ostali kapitalisti, ne uzimajući u obzir predujam u stalnom kapitalu, izvlače iz prometa više novca no što su ubacili kupu-

jući radnu snagu i opticajne elemente, dotle kapitalisti-proizvođači zlata i srebra, ne uzimajući u obzir plemenit metal koji služi kao sirovina, bacaju u promet samo novac, dok iz prometa izvlače samo robe. Postojani kapital, izuzev porabaćenog dela, veći deo promenljivog i celi višak vrednosti, izuzev blaga koje se eventualno gomila u njihovim sopstvenim rukama, baca se u promet kao novac.

4. S jedne strane, istina, cirkulišu kao robe razne stvari koje nisu proizvedene u toku godine, komadi zemljišta, kuće itd., zatim proizvodi čiji se period proizvodnje proteže preko jedne godine, stoka, drvo, vino itd. Za ove i druge pojave važno je imati na umu da se osim novčane sume potrebne za neposredni promet uvek nalazi izvesna količina u latentnom stanju, van funkcije, koja na dati podstrek može stupiti u funkciju. A i vrednost takvih proizvoda često cirkuliše delimično i malo-pomalo, kao vrednost kuća u zakupnini tokom niza godina.

S druge strane, ne izvršuju se sva kretanja procesa reprodukcije posredstvom novčanog opticaja. Ukupni proces proizvodnje, čim su njegovi elementi jednom nabavljeni, isključen je iz takvog kretanja. Zatim i svaki proizvod koji proizvođač opet neposredno sam potroši —bilo individualno, bilo proizvodno, kamo spada i naturalno izdržavanje poljoprivrednih radnika.

Prema tome, novčana masa koja obavlja promet godišnjeg proizvoda postoji u društvu, akumulisana je malo-pomalo. Ona ne spada u ovogodišnju proizvedenu vrednost, izuzev eventualno zlato za zamenu izlizanih moneta.

U ovom izlaganju pretpostavljen je isključivo opticaj novca od plemenitog metala, a u njemu opet najjednostavniji oblik kupovina i prodaja za gotovo, mada na bazi čistog metalnog opticaja novac može da funkcioniše i kao platežno sredstvo, a istorijski je stvarno tako i funkcionisao, i mada se na toj bazi razvio kredit i određene strane njegovog mehanizma.

Ova pretpostavka se ne čini samo iz metodskih razloga, čija se težina pokazuje već u tome što su i Tooke i njegova škola, kao i njihovi protivnici, u svojim kontroverzama bili primorani da se pri raspravljanju opticaja novčanica stalno nanovo vraćaju na hipotezu čistog metalnog opticaja. Oni su bili primorani da to čine post festum, ali su to onda činili veoma površno, što je bilo nužno, jer na taj način polazna tačka igra u analizi samo ulogu jedne sporedne tačke.

Ali najjednostavnije posmatranje novčanog opticaja, izloženog u njegovom *samoniklom* obliku — a novčani opticaj je ovde imanentni momenat procesa godišnje reprodukcije — pokazuje:

a) Pod pretpostavkom razvijene kapitalističke proizvodnje, dakle vladavine sistema najamnog rada, novčani kapital, očevidno, igra glavnu ulogu, ukoliko je on oblik u kome se predujmljuje promenljivi kapital. U meri u kojoj se razvija sistem najamnog rada, svaki proizvod se pretvara u robu, dakle mora — s nekoliko važnih izuzetaka — sav proći

i kroz pretvaranje u novac kao jednu fazu svoga kretanja. Masa optičućeg novca mora biti dovoljna za ovo unovčavanje roba, a najveći deo te mase pruža se u obliku najamnine, novca koji su industrijski kapitalisti predujmili kao novčani oblik promenljivog kapitala u plaćanje radne snage, a koji u rukama radnika — u svojoj velikoj masi — funkcioniše samo kao prometno (kupovno) sredstvo. Ovo je potpuna suprotnost naturalnoj privredi, koja preteže na bazi svakog sistema podložništva (uključiv i kmetstvo), a još više u više ili manje primitivnim zajednicama, pa bile ove ili ne bile prošarane odnosima kmetstva ili ropstva.

U robovskom sistemu novčani kapital koji se preduima u kupovinu radne snage igra ulogu novčanog oblika stalnog kapitala koji se samo postepeno naknađuje po isteku aktivnog perioda u životu roba. Zato Atinjani onu dobit koju neki robovlasnik neposredno izvlači industrijskom upotrebom svoga roba ili posredno — iznajmljujući ga drugima koji će ga industrijski upotrebiti (npr., za rad u rudniku) — smatraju samo kao kamatu (pored amortizacije) predujmljenog novčanog kapitala, isto onako kao što u kapitalističkoj proizvodnji industrijski kapitalista unosi deo viška vrednosti plus rabaćenje stalnog kapitala u račun kao kamatu i naknadu svog stalnog kapitala; kao što je to pravilo i kod kapitalista koji daju pod zakup stalni kapital (kuće, mašine itd.). Pravi kućni robovi, bilo da služe za nužne poslove ili samo za luksuznu paradu, ne dolaze ovamo u obzir; oni odgovaraju našoj klasi služinčadi. Ali i robovski sistem — ukoliko je u zemljoradnji, manufakturi, brodarstvu itd. vladajući oblik proizvodnog rada kao u razvijenim grčkim državama i Rimu — zadržava jedan elemenat naturalne privrede. Samo robovsko tržište stalno se snabdeva svojom robom — radnom snagom, putem rata, gusarstva itd., a ova pljačka ne vrši se posredstvom nekog prometnog procesa, nego predstavlja naturalno prisvajanje tuđe radne snage neposrednom fizičkom prinudom. Čak i u Sjedinjenim Državama, pošto se oblast između severnih država s najamnim radom i robovskih južnih država pretvorila u oblast za odgajivanje robova za Jug, gde je dakle rob, bacan na robovsko tržište, i sam bio postao elementom godišnje reprodukcije, nije ovo bilo dovoljno za duže vreme, nego se, da bi se tržište napunilo, još produžavala, što se više moglo, afrička trgovina robljem.

b) Oticanja i priticanja novca koja se na osnovici kapitalističke proizvodnje u prometu godišnjeg proizvoda zbivaju spontano; preduimanje, odjedanput, stalnih kapitala u celoj veličini njihove vrednosti, i sukcesivno izvlačenje njihove vrednosti iz prometa koje se proteže kroz dugogodišnje periode, dakle njihovo postupno uspostavljanje u novčanom obliku putem godišnjeg obrazovanja blaga koje se po svojoj suštini totalno razlikuje od paralelnog obrazovanja blaga koje počiva na godišnje obnavljanoj proizvodnji zlata; različita dužina vremena u kome se, već prema dužini perioda proizvodnje robe, novac predujmljuje, te zato mora stalno iznova da bude već nagomilan pre no

što se prodajom robe može da povuče natrag iz prometa; različita dužina perioda predujma, koja nastaje već iz same različite udaljenosti mesta proizvodnje od tržišta; isto tako, različnost u veličini i periodu vraćanja novca u zavisnosti od stanja, odnosno od relativne veličine rezervi proizvodnje u različitim poslovima i kod različitih pojedinačnih kapitalista iste poslovne grane, dakle različni rokovi kupovanja elemenata postojanog kapitala — sve ovo za vreme reprodukcione godine: svi ovi različiti momenti spontanog kretanja treba samo da budu zapaženi i uočeni iskustvom, pa da planski dadu podstreka kako za mehanička pomoćna sredstva kreditnog sistema, tako i za stvarno dohvatanje postojećih pozajmljivih kapitala.

Uz to dolazi još različnost poslova čija proizvodnja pod inače normalnim prilikama teče kontinuelno u istom razmeru, i poslova koji u različnim periodima godine upotrebljavaju radnu snagu u različnom obimu, kao poljoprivreda.

XIII. Teorija reprodukcije Destutta de Tracyja[56]

Neka nam kao primer konfuzne i ujedno razmetljive misaone bede političkih ekonomista, kad posmatraju društvenu reprodukciju, posluži veliki logičar Destutt de Tracy (upor. knj. I, str. 147, primedba 30[1]*), koga je čak i Ricardo uzimao ozbiljno i nazvao »a very distinguished writer«[2]*. (*Principles*, str. 333.)

Ovaj izvanredni pisac daje ovakva obaveštenja o celokupnom društvenom reprodukcionom i prometnom procesu:

»Pitaće me kako ovi industrijski preduzetnici prave ovako velike profite i od koga ih mogu izvlačiti. Ja odgovaram da oni to čine time što sve što proizvode prodaju skuplje no što ih je stalo da proizvedu; i da oni to prodaju

1. jedni drugima za celi deo njihove potrošnje, određene da zadovolji njihove potrebe, koje plaćaju jednim delom svojih profita;

2. najamnim radnicima, kako onima kojima oni plaćaju najam, tako i onima kojima najam plaćaju neradni kapitalisti, od kojih najamnih radnika na taj način dobijaju natrag celu najamninu, izuzev eventualne njihove male uštedevine;

3. neradnim kapitalistima, koji im plaćaju onim delom svog dohotka koji nisu već izdali najamnim radnicima koje oni neposredno zapošljavaju; tako da im se jednim ili drugim od ovih puteva ponovo vraća cela renta koju im« (neradnicima) »godišnje plaćaju.« (Destutt de Tracy, *Traité de la volonté et de ses effets*, Paris 1826, str. 239.)

---

[56] Iz rukopisa II.

---

[1]* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 151. — [2]* izvanrednim piscem

Dakle, kapitalisti se bogate prvo time što svi, u razmeni onog dela viška vrednosti koji posvećuju svojoj privatnoj potrošnji ili potroše kao dohodak, jedni druge međusobno varaju. Dakle, ako je taj deo njihovog viška vrednosti, odn. njihovih profita,=400£, postaće iz ovih 400£ recimo 500£ time što će svaki učesnik u 400£ prodati drugome svoj deo za 25% skuplje. Pošto svi čine to isto, rezultat je isti kao da su jedni drugima prodavali po stvarnoj vrednosti. Samo što im za promet robne vrednosti od 400£ treba novčana masa od 500£, a ovo pre liči na metod osiromašavanja nego na metod bogaćenja, pošto veliki deo svog celokupnog imetka moraju da drže neproizvodno u beskorisnom obliku prometnih sredstava. Sve izlazi na to da kapitalisti uprkos svestranom nominalnom dizanju cena svojih roba mogu da razdele među sobom za svoju privatnu potrošnju samo gomilu roba u vrednosti od 400£, ali da jedni drugima priređuju to zadovoljstvo da promet robne vrednosti od 400£ vrše pomoću novčane mase koja se zahteva za robnu vrednost od 500£.

Da i ne govorimo o tome što se ovde pretpostavlja »jedan deo njihovih profita«, dakle, uopšte neka robna zaliha u kojoj je predstavljen profit. A Destutt baš hoće da nam objasni otkud ovaj profit dolazi. Novčana masa koja je potrebna za promet profita sasvim je podređeno pitanje. Robna masa u kojoj je predstavljen profit izgleda da potiče otuda što kapitalisti ne samo da tu robnu masu prodaju jedni drugima, što je već veoma lepo i duboko, nego je jedni drugima prodaju preskupo. Sad, dakle poznajemo jedan izvor bogaćenja kapitalista. On se svodi na tajnu »entspektora Bräsiga«[23] da veliko siromaštvo dolazi od velike pauvreté[1]*.

2. Zatim, isti kapitalisti prodaju

»najamnim radnicima, kako onima kojima oni plaćaju najam, tako i onima kojima najam plaćaju neradni kapitalisti; od kojih najamnih radnika na taj način dobijaju natrag celu najamninu, izuzev eventualno njihove male uštedevine.«

Vraćanje novčanog kapitala, u čijem su obliku kapitalisti predujmili radnicima najamninu, u ruke kapitalista, sačinjava, po g. Destuttu, drugi izvor bogaćenja ovakvih kapitalista.

Kad, dakle, kapitalistička klasa plati radnicima, npr., 100£ najamnine, a onda isti radnici kupe od iste kapitalističke klase robu u istoj vrednosti od 100£, te se stoga suma od 100£, koju su kapitalisti predujmili kao kupci radne snage, vraća njima kad radnicima prodadu robe za 100£, onda se kapitalisti time *bogate*. Čini se, sa stanovišta obične ljudske pameti, da se pomoću ove procedure kapitalisti opet nalaze u posedu od 100£ koje su imali pre procedure. U početku procedure imaju 100£ novca, za tu 100£ kupe radnu snagu. Za tu 100£ novca proizvodi kupljeni rad robu u vrednosti, koliko dosad znamo, od 100£. Prodajući radnicima 100£ robe, kapitalisti dobijaju natrag

1* siromaštva

100£ novca. Kapitalisti, dakle, imaju opet 100£ novca, a radnici za 100£ robe koju su sami proizveli. Ne da se videti kako će se kapitalisti pri tome obogatiti. Da im se 100£ novca nije vratilo, oni bi radnicima prvo, morali platiti 100£ u novcu za njihov rad, a drugo, morali bi im dati besplatno proizvod toga rada, sredstva potrošnje za 100£. Vraćanje bi, dakle, u najboljem slučaju moglo da objasni zašto kapitalisti usled ove operacije nisu osiromašili, a nikako zašto su usled nje postali bogatiji.

Svakako da je drugo pitanje kako to da kapitalisti imaju onu 100£ i zašto su radnici, umesto da sami proizvode robu za sopstveni račun, primorani da svoju radnu snagu razmene za ovu 100£. Ali to je nešto što se za jednog mislioca Destuttovog kalibra razume samo po sebi.

Sam Destutt nije sasvim zadovoljan ovim rešenjem. Ta on nam nije rekao da se kapitalisti bogate time što izdaju novčanu sumu od 100£, a onda opet primaju novčanu sumu od 100£, dakle ne vraćanjem 100£ novca, koje samo pokazuje zašto 100£ nije propalo. On nam je rekao da se kapitalisti bogate

»time što sve proizvode prodaju skuplje no što su ih stajali kada su ih kupovali«.

Dakle, kapitalisti se moraju i u svojoj transakciji s radnicima bogatiti time što im prodaju odviše skupo. Odlično!

»Oni plaćaju najamninu ... i sve im se to vraća izdacima svih tih ljudi koji im« {proizvode} »skuplje plaćaju nego što su njih« {kapitaliste} »stali posredstvom te najamnine.« (Str. 240.)

Dakle, kapitalisti plaćaju 100£ najamnine radnicima, a onda prodaju radnicima rođeni njihov proizvod za 120£, tako da im se ne vrati samo 100£, nego još i zarade 20£? To je nemoguće. Radnici mogu platiti samo novcem koji su primili u obliku najamnine. Ako su primili od kapitalistâ 100£ najamnine, onda mogu kupiti samo za 100£, a ne za 120£. Dakle, na ovaj način stvar ne ide. Ali ima još jedan drugi put. Radnici kupuju od kapitalista robe za 100£, ali u stvari dobijaju robu samo u vrednosti od 80£. Stoga su oni za 20£ bezuslovno prevareni, a kapitalista se bezuslovno obogatio za 20£, jer je radnu snagu faktično platio 20% ispod njene vrednosti, odnosno obilaznim putem učinio odbitak od nominalne najamnine u iznosu od 20%.

Kapitalistička klasa postigla bi isti cilj kad bi radnicima u samom početku platila samo 80£ najamnine, a onda im za tih 80£ novca pružila stvarno 80£ robne vrednosti. To izgleda da je — kad se posmatra cela klasa — normalni put, pošto po samom g. Destuttu radnička klasa mora da dobije »dovoljnu najamninu« (str. 219), pošto ta najamnina mora da dostigne bar da održi njihovu egzistenciju i radnu delatnost, »da sebi pribave najneophodnije izdržavanje«. (Str. 180). Ako radnici ne dobiju ove dovoljne najamnine, onda je to po istome

Destuttu »smrt industrije« (str. 208), dakle, kako izgleda, nije sredstvo bogaćenja za kapitaliste. Ali ma kakva bila visina najamninâ koje kapitalistička klasa plaća radničkoj klasi, one imaju određenu vrednost, npr. 80£. Plati li, dakle, kapitalistička klasa radnicima 80£, onda im za tih 80£ ima da dade 80£ robne vrednosti, a povratak 80£ neće je obogatiti. Bude li im u novcu platila 100£, a prodala za 100£ robnu vrednost od 80£, onda bi im u novcu plaćala 25% preko normalne najamnine, a u robi bi im pružila za to 25% manje.

Drugim rečima: fond iz kojega kapitalistička klasa uopšte izvlači svoj profit obrazovao bi se odbitkom od normalne najamnine, plaćanjem radne snage ispod njene vrednosti, tj. ispod vrednosti životnih sredstava koja su potrebna da oni budu reprodukovani kao najamni radnici. Kad bi se, dakle, plaćala normalna najamnina, što po Destuttu treba da se zbiva, onda ne bi postojao fond profita, niti za industrijske, niti za neradne kapitaliste.

G. Destutt morao bi, dakle, celu tajnu kako se kapitalistička klasa bogati svesti na odbitak od najamnine. Onda ne bi postojali drugi fondovi viška vrednosti o kojima govori pod 1 i pod 3.

Prema tome, ni u jednoj zemlji gde je novčana najamnina radnikâ svedena na vrednost sredstava potrošnje potrebnih za njihovo održanje kao klase ne bi postojao fond potrošnje niti fond akumulacije za kapitaliste, pa, dakle, ni fond za egzistenciju kapitalističke klase, pa, dakle, ni kapitalistička klasa. I to bi po Destuttu bio slučaj u svim bogatim razvijenim zemljama stare civilizacije, jer je tu

»u našim društvima koja imaju stari koren, fond iz koga se plaća najamnina... gotovo postojana veličina«. (Str. 202.)

Ni pri otkidanju od najamnine ne potiče bogaćenje kapitalista iz toga što oni radniku prvo plate 100£ u novcu, a onda mu za tu 100£ novca daju 80£ u robi — dakle što se stvarno promet 80£ robe vrši s 25% većom novčanom sumom od 100£, nego iz toga što kapitalista od radnikovog proizvoda pored viška vrednosti — onog dela proizvoda koji predstavlja višak vrednosti — prisvaja još i 25% od onog dela proizvoda koji bi radniku trebalo da pripadne u obliku najamnine. Na besmislen način na koji Destutt shvata stvar, kapitalistička klasa ne bi imala apsolutno nikakvog dobitka. Ona plaća 100£ za najamninu, a za ovu 100£ vraća radniku od njegovog sopstvenog proizvoda 80£ robne vrednosti. Ali pri narednoj operaciji ona opet mora predujmiti 100£ za istu proceduru. Ona, dakle, samo pričinjava sebi beskorisno zadovoljstvo da predujmi 100£ novca i za to dade 80£ robe, umesto da predujmi 80£ novca i da za njih dade 80£ robe. To jest, za promet svog promenljivog kapitala ona stalno beskorisno preduima novčani kapital koji je prevelik za 25%, što je sasvim originalan metod bogaćenja.

3. Naposletku, kapitalistička klasa prodaje

»neradnim kapitalistima, a ovi joj plaćaju onim delom svog dohotka koji nisu već izdali najamnim radnicima koje oni neposredno zapošljavaju; tako da joj se jednim ili drugim od ovih puteva ponovo vraća cela renta koju im« (neradnima) »godišnje plaća«.

Napred smo videli da industrijski kapitalisti

»plaćaju jednim delom svojih profita celi deo svoje potrošnje određene da zadovolji njihove potrebe«.

Recimo, dakle, da su njihovi profiti = 200£. Od toga utroše, recimo, 100£ za svoju individualnu potrošnju. Ali druga polovina = 100£ ne pripada njima, već neradnim kapitalistima, tj. zemljoposedničkim rentijerima i kapitalistima koji daju zajmove pod kamatu. Oni, dakle, moraju toj bratiji platiti 100£ novca. Reći ćemo sad da ovim poslednjima od toga novca treba 80£ za sopstvenu potrošnju, a 20£ za kupovinu posluge itd. Oni, dakle, kupuju sa 80£ sredstva potrošnje od industrijskih kapitalista. Time se ovima, dok se od njih udaljava za 80£ proizvoda, vraća 80£ novca ili $^4/_5$ od 100£ koje su pod imenom rente, kamate itd. platili neradnim kapitalistima. Zatim, poslužiteljska klasa, direktni najamni radnici neradnih kapitalista, dobila je od svojih gospodara 20£. Tim i oni kupuju od industrijskih kapitalista za 20£ sredstva potrošnje. Time se ovima, dok se od njih udaljuje za 20£ proizvoda, vraća 20£ novca ili poslednja petina od 100£ novca koji su neradnim kapitalistima platili kao rentu, kamatu itd.

Na kraju transakcije vratilo se industrijskim kapitalistima 100£ novca koji su bili ustupili neradnim kapitalistima plaćajući im rentu, kamatu itd., dok je polovina njihovog viška proizvoda = 100£ prešla iz njihovih ruku u fond potrošnje neradnih kapitalista.

Dakle, za pitanje o kome se ovde radi očevidno je potpuno izlišno ma na koji način unositi u igru podelu 100£ između neradnih kapitalista i njihovih neposrednih najamnih radnika. Stvar je prosta: rente, kamate, jednom reči onaj deo koji im pripada od viška vrednosti = 200£, plaćaju im industrijski kapitalisti u novcu, u 100£. S tih 100£ kupuju oni sredstva potrošnje od industrijskih kapitalista, neposredno ili posredno. Oni im, dakle, plaćaju nazad 100£ novca, a uzimaju im za 100£ sredstva potrošnje.

Time je izvršeno vraćanje 100£ novca koji su industrijski kapitalisti platili neradnim kapitalistima. Da li je ovo vraćanje novca, kako se Destutt zanosi, sredstvo bogaćenja za industrijske kapitaliste? Pre transakcije oni su imali sumu vrednosti od 200£; 100£ u novcu i 100£ u sredstvima potrošnje. Posle transakcije oni imaju samo polovinu prvobitne sume vrednosti. Oni opet imaju 100£ u novcu, ali su izgubili 100£ u sredstvima potrošnje koja su prešla u ruke neradnih kapitalista. Oni su, dakle, za 100£ siromašniji, umesto da

budu za 100£ bogatiji. Kad bi oni, umesto da obilaznim putem prvo plate 100£ novca, a onda tih 100£ novca dobiju natrag kao isplatu za 100£ sredstava potrošnje, neposredno platili rentu, kamatu itd. u naturalnom obliku svog proizvoda, ne bi im se iz prometa vratilo 100£ novca, jer nisu u nj bacili 100£ novca. Putem naturalnog plaćanja stvar bi se predstavila prosto tako da oni od 200£ viška vrednosti zadržavaju polovinu za sebe, a da su drugu polovinu dali neradnim kapitalistima bez ekvivalenta. Čak ni sam Destutt ne bi mogao pasti u iskušenje da ovo oglasi za sredstvo bogaćenja.

Zemlja i kapital koje su industrijski kapitalisti uzeli na zajam od neradnih kapitalista i za šta moraju da im plate deo viška vrednosti u obliku zemljišne rente, kamate itd., svakako su im doneli profita, jer su bili jedan od uslova kako proizvodnje proizvoda uopšte, tako i onog dela proizvoda koji sačinjava višak vrednosti, ili koji predstavlja višak vrednosti. Ovaj profit dolazi iz korišćenja uzajmljene zemlje i kapitala, a ne iz cene koja se za njih plaća. Štaviše, ta cena je odbitak od njega. Ili bi se moralo tvrditi da se industrijski kapitalisti ne bi obogatili, nego da bi osiromašili ako bi drugu polovinu viška vrednosti zadržali za sebe same umesto da je dadu od sebe. A do takvih konfuzija se dolazi kad se prometne pojave, kao vraćanje novca, brkaju s raspodelom proizvoda, koja se putem takvih prometnih fenomena samo ostvaruje.

Pa ipak je isti Destutt toliko promućuran da kaže:

»Otkuda dolaze dohoci ovih neradnih ljudi? Zar ne dolaze iz rente koju im iz svog profita plaćaju oni koji rade s kapitalima onih prvih, tj. oni koji s fondovima onih prvih plaćaju rad koji proizvodi više nego što sâm staje, jednom reči industrijalci? Uvek se, dakle, moramo vraćati na ove da bismo našli izvor svega bogatstva. Oni su ti koji u stvarnosti ishranjuju najamne radnike koje oni prvi zapošljavaju.« (Str. 246.)

Sad je, dakle, plaćanje te rente itd. odbitak od profita industrijalaca. Pre toga je bilo za njih sredstvo da se bogate.

Ali našem Destuttu je ipak ostala jedna uteha. Ovi vrli industrijalci teraju stvar s neradnim kapitalistima isto onako kako su je terali između sebe i prema radnicima. Oni im sve robe prodaju preskupo, recimo za 20%. Sad su dve stvari moguće. Neradnici imaju osim 100£, koje godišnje primaju od industrijalaca, još i drugih novčanih sredstava, ili ih nemaju. U prvom slučaju industrijalci im prodaju robu u vrednosti od 100£ recimo za cenu od 120£. Njima se, dakle, pri prodaji njihove robe ne vraća natrag samo 100£ koje su isplatili neradnicima, nego još i 20£ koje za njih doista sačinjavaju novu vrednost. Kako sad stoji račun? Dali su za 100£ robe besplatno, jer je 100£ novca, kojim su plaćeni za jedan deo, bio njihov sopstveni novac. Njihova sopstvena roba plaćena im je, dakle, sopstvenim njihovim novcem. Dakle, 100£ gubitka. Ali su oni pored toga dobili 20£ za suvišak cene preko vrednosti. Dakle, 20£ dobiti; uz to 100£

gubitka, znači 80£ gubitka, nikad nema plusa, uvek ostaje neki minus. Prevara izvršena nad neradnim kapitalistima smanjila je industrijalcima gubitak, ali nije zato gubitak bogatstva pretvorila za njih u sredstvo za bogaćenje. Ali ovaj metod ne može dugo trajati, jer neradnici ne mogu svake godine plaćati 120£ novca, kad godišnje primaju samo 100£ novca.

Isto tako drugi metod: industrijalci prodaju robe u vrednosti od 80£ za 100£ novca koji su platili neradnicima. U ovom slučaju daju kao i ranije 80£ besplatno, u obliku rente, kamate itd. Ovom prevarom smanjili su tribut neradnicima, ali on postoji kao i ranije, i neradnici su, po istoj toj teoriji po kojoj cene zavise od dobre volje prodavaca, u stanju da ubuduće zahtevaju 120£ rente, kamate itd. za svoju zemlju i kapital, umesto dosadašnjih 100£.

Ovo sjajno izlaganje potpuno je dostojno dubokog mislioca koji, s jedne strane, prepisuje od A. Smith-a da je

»rad izvor svega bogatstva« (str. 242),

da industrijski kapitalisti

»upotrebljavaju svoj kapital da plate rad koji ga s profitom reprodukuje« (str. 246),

a na drugoj strani zaključuje da ovi industrijski kapitalisti

»ishranjuju sve ostale ljude, jedini oni uvećavaju javni imetak i stvaraju sva naša sredstva užitka« (str. 242),

da ne hrane radnici kapitaliste, nego kapitalisti radnike, i to iz briljantnog razloga što novac kojim plaćaju radnike ne ostaje u rukama radnika, već se stalno vraća kapitalistima kao plaćanje za robu koju su radnici proizveli.

»Oni samo jednom rukom primaju, a drugom vraćaju. Mora se, dakle, smatrati da njihovu potrošnju proizvode oni koji im plaćaju najamninu.« (Str. 235.)

Posle ovog iscrpnog prikaza društvene reprodukcije i potrošnje kako se vrše posredstvom prometa, Destutt nastavlja:

»To je ono što upotpunjava ovaj perpetuum mobile bogatstva, jedno kretanje koje je, mada je slabo upoznato« {mal connu — sigurno!} »s pravom nazvano cirkulacijom; jer ono je doista kružno kretanje i uvek se vraća na svoju polaznu tačku. To je tačka gde se vrši proizvodnja.« (Str. 239, 240.)

Destutt, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France[24] et de la Société Philosophique de Philadelphie[1*], i doista u neku ruku lumen među vulgarnim ekonomistima, poziva naposletku čitaoca da se divi čudesnoj jasnoći kojom je prikazao tok dru-

[1*] taj veoma ugledni pisac, član Francuskog instituta i Filozofskog društva u Filadelfiji

štvenog procesa, mlazu svetlosti koju je prosuo na predmet, i čak je dovoljno snishodljiv da čitaocu saopšti odakle sva ta svetlost dolazi. Ovo moram da dam u originalu:

»On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où* viennent cet accord et cette *lucidité?* De ce que nous avons rencontré la verité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin.« [1*](Str. 242, 243.)

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude![2*]

[1*] »Nadam se da će čitalac zapaziti koliko se ovaj način posmatranja potrošnje naših bogatstava slaže sa svim onim što smo rekli povodom njihove proizvodnje i raspodele, i u isto vreme *koliku svetlost baca na čitavo društveno kretanje. Otkud* ovo slaganje i ova *jasnoća?* Otuda što smo mi naišli na istinu. To podseća na efekat onih ogledala u kojima se predmeti ogledaju jasno i u tačnim srazmerama kad se stavimo u pravu njihovu tačku gledišta, a u kojima sve izgleda zbrkano i razjedinjeno kad smo odviše blizu ili odviše daleko.«— [2*] Eto buržoaskog kretenizma u punom svom blaženstvu!

redmet, i čak
svetlost dol

sidérer la consc
avons dit à pro
le clarté elle rép
tte *lucidité?* De
iroirs où les ob
on est placé d
nd on en est t

ide!2*

GLAVA DVADESET PRVA[57]

Akumulacija i proširena reprodukcija

U prvoj knjizi pokazali smo kako akumulacija teče za pojedinačg kapitalistu. Unovčavanjem robnog kapitala unovčava se i višak roizvoda koji predstavlja višak vrednosti. Ovaj višak vrednosti, preoren tako u novac, kapitalista ponovo pretvara u dodatne naturalne emente svog proizvodnog kapitala. U sledećem kružnom toku proizodnje uvećani kapital daje uvećani proizvod. Ali ono što se pokazuje od individualnog kapitala mora se pokazati i u celokupnoj godišnjoj roizvodnji, sasvim kao što smo pri posmatranju proste reprodukcije ideli da se sukcesivno taloženje — kod individualnog kapitala — njeovih istrošenih stalnih sastavnih delova, u novac koji se gomila kao lago, izražava i u godišnjoj društvenoj reprodukciji.

Ako je neki individualni kapital=400_p+100_{pr}, godišnji višak rednosti=100, onda je robni proizvod=$400_p+100_{pr}+100_v$. Ovih 00 pretvara se u novac. Od toga novca, 400_p se ponovo pretvara naturalni oblik postojanog kapitala, 100_{pr} u radnu snagu, a pored oga—ako se akumuliše celi višak vrednosti — pretvara se i 100_v u dolatni postojani kapital, pretvarajući se u naturalne elemente proizvodog kapitala. Kod toga je pretpostavljeno: 1. da je pod datim tehničkim slovima ova suma dovoljna, bilo za uvećanje dejstvujućeg postojanog apitala, bilo za otpočinjanje nekog novog industrijskog posla. Ali može biti i to da bude potrebno pretvaranje viška vrednosti u novac i nagomilavanje toga novca kao blaga za mnogo duže vreme, pre no što može da se dogodi taj proces, dakle pre no što može nastupiti stvarna akumulacija, proširenje proizvodnje. 2. Pretpostavljeno je da je u stvari već prethodno nastupila proizvodnja u proširenom razmeru; jer da bi se novac (višak vrednosti nagomilan u novčanom blagu) mogao pretvoriti u elemente proizvodnog kapitala, moraju se ti elementi moći da kupe kao robe na tržištu; pri tome je svejedno da li se kupuju kao gotove robe ili se izrađuju po narudžbi. Oni se plaaju tek pošto se nađu na licu mesta, i svakako tek pošto je s obzirom na njih već došlo do stvarne reprodukcije u proširenom razmeru, do

smatranja pot
njihove proiz
uštveno kreta
u. To podseća
n srazmeram
leda zbrkano
oaskog krete

[57] Odavde pa do kraja rukopis VIII.

GLAVA DVADESET PRVA[57]

Akumulacija i proširena reprodukcija

U prvoj knjizi pokazali smo kako akumulacija teče za pojedinačnog kapitalistu. Unovčavanjem robnog kapitala unovčava se i višak proizvoda koji predstavlja višak vrednosti. Ovaj višak vrednosti, pretvoren tako u novac, kapitalista ponovo pretvara u dodatne naturalne elemente svog proizvodnog kapitala. U sledećem kružnom toku proizvodnje uvećani kapital daje uvećani proizvod. Ali ono što se pokazuje kod individualnog kapitala mora se pokazati i u celokupnoj godišnjoj proizvodnji, sasvim kao što smo pri posmatranju proste reprodukcije videli da se sukcesivno taloženje — kod individualnog kapitala — njegovih istrošenih stalnih sastavnih delova, u novac koji se gomila kao blago, izražava i u godišnjoj društvenoj reprodukciji.

Ako je neki individualni kapital $=400_p+100_{pr}$, godišnji višak vrednosti $=100$, onda je robni proizvod $=400_p+100_{pr}+100_v$. Ovih 600 pretvara se u novac. Od toga novca, 400_p se ponovo pretvara u naturalni oblik postojanog kapitala, 100_{pr} u radnu snagu, a pored toga — ako se akumuliše celi višak vrednosti — pretvara se i 100_v u dodatni postojani kapital, pretvarajući se u naturalne elemente proizvodnog kapitala. Kod toga je pretpostavljeno: 1. da je pod datim tehničkim uslovima ova suma dovoljna, bilo za uvećanje dejstvujućeg postojanog kapitala, bilo za otpočinjanje nekog novog industrijskog posla. Ali može biti i to da bude potrebno pretvaranje viška vrednosti u novac i nagomilavanje toga novca kao blaga za mnogo duže vreme, pre no što može da se dogodi taj proces, dakle pre no što može nastupiti stvarna akumulacija, proširenje proizvodnje. 2. Pretpostavljeno je da je u stvari već prethodno nastupila proizvodnja u proširenom razmeru; jer da bi se novac (višak vrednosti nagomilan u novčanom blagu) mogao pretvoriti u elemente proizvodnog kapitala, moraju se ti elementi moći da kupe kao robe na tržištu; pri tome je svejedno da li se kupuju kao gotove robe ili se izrađuju po narudžbi. Oni se plaćaju tek pošto se nađu na licu mesta, i svakako tek pošto je s obzirom na njih već došlo do stvarne reprodukcije u proširenom razmeru, do

[57] Odavde pa do kraja rukopis VIII.

uvećanja dosad normalne proizvodnje. Oni su morali biti na licu mesta potencijalno, tj. u svojim elementima, pošto je potreban samo podstrek narudžbe, tj. njihova kupovina koja prethodi egzistenciji robe i anticipirana prodaja ove robe, da bi se njena proizvodnja stvarno izvršila. Tada novac na jednoj strani izaziva proširenu reprodukciju na drugoj, jer njena mogućnost postoji i *bez* novca, pošto novac sam po sebi nije neki elemenat stvarne reprodukcije.

Kad, npr., kapitalista A kroz jednu ili više godina prodaje količine robnog proizvoda koje je on sukcesivno proizveo, on time onda sukcesivno pretvara u novac i onaj deo robnog proizvoda koji je nosilac viška vrednosti — višak proizvoda — dakle sâm višak vrednosti koji je proizveo u robnom obliku, zgrće taj novac malo-pomalo i tako se stvara potencijalni novi novčani kapital; potencijalan zbog svoje sposobnosti i određenja da se pretvori u elemente proizvodnog kapitala. U stvari on izvršuje samo prosto obrazovanje blaga, koje nije neki elemenat stvarne reprodukcije. Pri tome se njegova delatnost sastoji isprva samo u tome da iz prometa sukcesivno izvlači optičući novac, pri čemu, naravno, nije isključeno da je optičući novac, koji on tako stavlja pod katanac, i sâm bio — pre no što je ušao u promet — deo nekog drugog blaga. Ovo blago kapitaliste A, koje je potencijalno nov novčani kapital, nije neko dodatno društveno bogatstvo, kao god što ne bi bilo ni da se utroši na sredstva potrošnje. Ali novac koji je izvučen iz prometa, koji je, dakle, pre toga u njemu bio, mogao je pre toga jednom već ležati kao sastavni deo blaga, ili biti novčani oblik najamnine, ili unovčavati sredstva za proizvodnju ili druge robe, ili služiti za promet postojanih delova kapitala ili dohotka nekog kapitaliste. On nije novo bogatstvo, isto onako kao što ni novac, gledajući sa stanovišta prostog robnog prometa, nije nosilac pored svoje postojeće vrednosti još i desetostruke svoje vrednosti zato što se u jednom danu obrnuo deset puta, što je realizovao deset različnih robnih vrednosti. Robe su tu bez njega, a on sâm ostaje ono što jeste (ili se još i smanji izlizivanjem), bilo u jednom, bilo u deset obrta. Samo se u proizvodnji zlata — ukoliko zlatni proizvod sadrži višak proizvoda, nosioca viška vrednosti — stvara novo bogatstvo (potencijalni novac), a samo ukoliko celi novi zlatni[1*] proizvod uđe u opticaj, uvećava on novčani materijal potencijalnih novih novčanih kapitala.

Mada ovaj u novčanom obliku nagomilani višak vrednosti nije neko dodatno novo društveno bogatstvo, on predstavlja nov potencijalni novčani kapital zbog funkcije za koju se nagomilava. (Kasnije ćemo videti da novi novčani kapital može nastati i drugim putem osim postepenim pretvaranjem viška vrednosti u zlato.)

Novac se iz prometa izvlači i gomila kao blago prodajom robe bez narednog kupovanja. Ako se ova operacija shvati kao opšta pojava,

[1*] U 1. i 2. izdanju: Geldprodukt=novčani proizvod; ispravljeno prema Engelsovom rukopisu.

onda se ne da videti otkuda treba da dođu kupci, pošto u tome procesu — a on se mora shvatiti kao opšta pojava, jer se svaki individualni kapital može nalaziti u proceduri akumulisanja — svako hoće da proda da bi stvorio blago, a niko da kupi.

Kad bismo prometni proces između različnih delova godišnje reprodukcije zamislili da teče u pravoj liniji—što je pogrešno, jer se on s malo izuzetaka sastoji vazda iz kretanja koja su uzajamno povratna — morali bismo početi s proizvođačem zlata (odn. srebra), koji kupuje a da ne prodaje, i pretpostaviti da svi drugi njemu prodaju. Onda bi sav godišnji društveni višak proizvoda (nosilac celokupnog viška vrednosti) prešao na njega i svi bi ostali kapitalisti delili među sobom pro rata njegov višak proizvoda koji od prirode postoji u novcu, naturalnu pozlatu njegovog viška vrednosti; jer je onaj deo proizvoda proizvođača zlata, koji ima da zameni njegov dejstvujući kapital, već vezan i njime je već raspolagano. Onda bi višak vrednosti proizvođača zlata, proizveden u zlatu, bio jedini fond iz kojega bi svi ostali kapitalisti izvlačili materiju za pretvaranje u zlato svog godišnjeg viška proizvoda. On bi, dakle, po veličini vrednosti morao biti jednak celom društvenom godišnjem višku vrednosti, koji se prvo mora učahuriti u oblik blaga. Ma koliko i bile apsurdne ove pretpostavke, one bi pomogle jedino za to da se objasni mogućnost nekakvog opšteg istovremenog zgrtanja blaga, čime sama reprodukcija, osim na strani proizvođača zlata, ne bi odmakla ni za jedan korak.

Pre no što rešimo ovu prividnu teškoću, treba da razlikujemo: akumulaciju u odeljku I (proizvodnji sredstava za proizvodnju) i u odeljku II (proizvodnji sredstava potrošnje). Počećemo sa I.

I. Akumulacija u odeljku I

1. Obrazovanje blaga

Jasno je da se kako ulozi kapitala u mnogobrojnim industrijskim granama od kojih se sastoji klasa I, tako i različni individualni ulozi kapitala u svakoj ovoj industrijskoj grani, već prema tome koliko su stari, tj. koliko je trajalo njihovo već proteklo dejstvo, ne uzimajući nikako u obzir njihov obim, tehničke uslove, uslove na tržištu itd., nalaze na različitim stupnjevima procesa uzastopnog pretvaranja viška vrednosti u potencijalni novčani kapital, pa bilo da ovaj novčani kapital treba da posluži za uvećanje njihovog dejstvujućeg kapitala, bilo za zasnivanje novih industrijskih preduzeća — za ta dva oblika proširivanja proizvodnje. Stoga jedan deo kapitalista stalno pretvara u proizvodni kapital svoj potencijalni novčani kapital koji je narastao do odgovarajuće veličine, tj. novcem koji je bio gomilan u blago unovčavanjem viška vrednosti kupuje sredstva za proizvodnju, dodatne

elemente postojanog kapitala, dok je drugi jedan deo još zauzet pretvaranjem u blago svog potencijalnog novčanog kapitala. Kapitalisti koji spadaju u ove dve kategorije susreću se, dakle, jedni kao kupci, drugi kao prodavci, a svaki od njih u ovoj isključivoj ulozi.

Recimo da A proda 600 ($=400_p+100_{pr}+100_v$) kapitalisti B-u (koji može predstavljati više od jednog kupca). On je prodao robe u vrednosti od 600 za 600 u novcu, od čega 100 predstavlja višak vrednosti koji on izvlači iz prometa i zgrće kao novac; ali ova 100 u novcu samo je novčani oblik viška proizvoda koji je bio nosilac vrednosti od 100. Obrazovanje blaga uopšte nije proizvodnja, dakle već unapred nije ni neki priraštaj proizvodnje. Kapitalistova akcija sastoji se ovde samo u tome da novac dobijen prodajom viška vrednosti od 100 oduzme prometu, da ga zadrži i stavi zabranu na njega. Ovu operaciju ne vrši samo A, nego je na mnogobrojnim tačkama prometne periferije vrše i drugi kapitalisti, A′, A″, A‴, koji isto tako revnosno rade na ovoj vrsti obrazovanja blaga. Ove mnoge tačke na kojima se novac izvlači iz prometa i gomila u mnoštvo individualnih blaga, odn. u potencijalnim novčanim kapitalima, predstavljaju isto toliko smetnji prometu, jer oduzimaju novcu pokretnost i prometnu sposobnost za duže ili kraće vreme. Ali treba uzeti u obzir da do obrazovanja blaga dolazi i u prostom robnom prometu, daleko pre no što se ovaj zasnuje na kapitalističkoj robnoj proizvodnji; količina novca koja se nalazi u društvu uvek je veća od onog njegovog dela koji se nalazi u aktivnom prometu, mada se taj deo prema prilikama uvećava ili smanjuje. Ova ista blaga i ovo isto obrazovanje blaga nalazimo ovde ponovo, ali sad kao momenat koji je imanentan kapitalističkom procesu proizvodnje.

Može se shvatiti zadovoljstvo kapitalista kad u kreditnom sistemu svi ovi potencijalni kapitali svojim koncentrisanjem u rukama banaka itd. postanu raspoloživim kapitalom, »loanable capital«[1*], novčanim kapitalom, i to sad ne više pasivnim i ne muzikom budućnosti [24a], već aktivnim, bujajućim.

Ovo obrazovanje blaga izvršuje A samo utoliko ukoliko — s obzirom na njegov višak proizvoda — istupa samo kao prodavac, a ne posle toga i kao kupac. Dakle, njegova sukcesivna proizvodnja viška proizvoda — nosioca njegovog viška vrednosti koji treba unovčiti — pretpostavka je njegovog obrazovanja blaga. U datome slučaju, gde se posmatra samo promet unutar kategorije I, naturalni oblik viška proizvoda, kao i ukupnog proizvoda od kojega sačinjava jedan deo, jeste naturalni oblik jednog elementa postojanog kapitala I, tj. spada u kategoriju sredstava za proizvodnju koja proizvode sredstva za proizvodnju. Šta iz toga biva, tj. za koju funkciju služi u rukama kupaca B, B′, B″ itd., videćemo odmah.

1* pozajmljivim kapitalom

robnu razmenu, na razmenu različitih delova godišnjeg proizvoda, uslovljena istim iznosom vrednosti robâ koje su međusobno razmenjene.

Međutim, ukoliko se vrše čisto jednostrane transakcije, masa golih kupovina na jednoj, masa golih prodaja na drugoj strani—a mi smo videli da normalna razmena godišnjeg proizvoda na kapitalističkoj osnovici uslovljava ove jednostrane metamorfoze — ravnoteže ima samo ako se uzme da se iznos vrednosti jednostranih kupovina poklapa sa iznosom vrednosti jednostranih prodaja. Činjenica da je robna proizvodnja opšti oblik kapitalističke proizvodnje već uključuje ulogu koju u njoj novac igra, ne samo kao prometno sredstvo nego i kao novčani kapital, i stvara izvesne, ovom načinu proizvodnje svojstvene uslove normalnog prometa, dakle normalnog toka reprodukcije, bilo u prostom, bilo u proširenom razmeru, a koji se izvrću u isto toliko uslova nenormalnog toka, u mogućnosti kriza, pošto je u stihijskoj formaciji ove proizvodnje sama ravnoteža jedna slučajnost.

Mi smo videli i to da se, kod razmene I_{pr} za odgovarajući iznos vrednosti od II_p, za II_p doduše konačno zbiva zamena robe II jednakim iznosom vrednosti robe I, dakle da se sa strane ukupnog kapitaliste II ovde prodaja vlastite robe naknadno dopunjuje kupovinom robe I u vrednosti istog iznosa. Ova se zamena zbiva; ali se ne zbiva razmena sa strane kapitalista I i II u ovom prometu njihovih uzajamnih roba. Kapitalista II_p prodaje svoju robu radničkoj klasi I, ova istupa prema njemu jednostrano kao kupac robe, a II_p istupa prema radničkoj klasi jednostrano kao prodavac robe; s novcem koji je tako dobijen istupa II_p jednostrano kao kupac robe prema ukupnom kapitalisti I, a ovaj prema njemu jednostrano kao prodavac robe do iznosa od I_{pr}. Samo ovom prodajom robe reprodukuje I konačno svoj promenljivi kapital opet u obliku novčanog kapitala. Dok kapital I istupa prema kapitalu II jednostrano kao prodavac robe do iznosa od I_{pr}, prema svojoj radničkoj klasi on istupa kao kupac robe kupujući njenu radnu snagu; i dok radnička klasa I istupa prema kapitalisti II jednostrano kao kupac robe (naime kao kupac životnih sredstava), prema kapitalisti I ona istupa jednostrano kao prodavac robe, naime kao prodavac svoje radne snage.

Neprekidno nuđenje radne snage sa strane radničke klase u I, ponovno pretvaranje jednog dela robnog kapitala I u novčani oblik promenljivog kapitala, zamena jednog dela robnog kapitala II naturalnim elementima postojanog kapitala II_p — sve se ove nužne pretpostavke međusobno uslovljavaju, ali se vrše posredstvom jednog veoma komplikovanog procesa koji uključuje tri prometna procesa, koji se zbivaju nezavisno jedan od drugog, ali se jedan s drugim prepleću. Sama komplikovanost procesa pruža isto toliko povoda za nenormalni tok.

2. Dodatni postojani kapital

Višak proizvoda, nosilac viška vrednosti, ne staje ništa svoje prisvajače, kapitaliste I. Oni ne moraju ni na koji način predujmiti novac ili robe da bi ga dobili. Predujam (avance) je već kod fiziokrata opšti oblik vrednosti ostvarene u elementima proizvodnog kapitala. Ono što oni predujmljuju nije, dakle, ništa drugo do njihov postojani i promenljivi kapital. Svojim radom radnik im ne održava samo postojani kapital; on im ne naknađuje samo promenljivu kapital-vrednost odgovarajućim novostvorenim delom vrednosti u obliku robe; on im osim toga svojim viškom rada pruža i višak vrednosti koji postoji u obliku viška proizvoda. Sukcesivnom prodajom ovog viška proizvoda oni obrazuju blago, dodatni potencijalni novčani kapital. U slučaju koji ovde posmatramo, ovaj se višak proizvoda unapred sastoji iz sredstava za proizvodnju sredstava za proizvodnju. Tek u ruci kapitalista B, B′, B″ itd. (I) ovaj višak proizvoda funkcioniše kao dodatni postojani kapital; ali on je to virtualiter[1*] još pre no što se proda, već u ruci A, A′, A″ (I) koji obrazuju blago. Kad posmatramo samo obim vrednosti reprodukcije sa strane I, mi se još nalazimo u okviru granica proste reprodukcije, jer nikakav dodatni kapital nije bio pokrenut da se stvori ovaj virtualiter dodatni postojani kapital (višak proizvoda), niti neki višak rada veći od onoga koji je utrošen na osnovici proste reprodukcije. Tu razlika leži samo u obliku primenjenog viška rada, u konkretnoj prirodi njegovog posebnog korisnog načina. On je utrošen na sredstva za proizvodnju za I_p umesto za II_p, u sredstva za proizvodnju sredstava za proizvodnju, umesto u sredstva za proizvodnju sredstava potrošnje. Pri prostoj reprodukciji bilo je pretpostavljeno da se celi višak vrednosti I troši kao dohodak, dakle na robe II; on se, dakle, sastojao samo iz takvih sredstava za proizvodnju koja treba da naknade postojani kapital II_p u njegovom naturalnom obliku. Da bi se, dakle, izvršio prelaz od proste na proširenu reprodukciju, mora proizvodnja u odeljku I biti kadra izrađivati manje elemenata postojanog kapitala za II, ali za isto toliko više za I. Ovaj prelaz, koji se neće uvek izvršiti bez teškoća, olakšava se činjenicom što niz proizvoda iz odeljka I mogu služiti kao sredstva za proizvodnju u oba odeljka.

Izlazi, dakle, da se — ako stvar posmatramo samo po obimu vrednosti — unutar proste reprodukcije proizvodi materijalna osnova proširene reprodukcije. To je prosto višak rada radničke klase I, koji je direktno utrošen na proizvodnju sredstava za proizvodnju, na stvaranje virtuelnog dodatnog kapitala I. Stvaranje virtuelnog dodatnog novčanog kapitala sa strane A, A′, A″ (I) — sukcesivnim prodavanjem njihovog viška proizvoda koji je obrazovan bez ikakvog kapitalističkog

---

1* po svojoj sposobnosti

novčanog izdatka — ovde je, dakle, prosto novčani oblik dodatno proizvedenih sredstava za proizvodnju I.

Proizvodnja virtuelnog dodatnog kapitala izražava, dakle, u našem slučaju (jer, kao što ćemo videti, on se može i sasvim drukčije obrazovati) samo fenomen samog procesa proizvodnje, proizvodnje elemenata proizvodnog kapitala u određenome obliku.

Proizvodnja u velikom razmeru dodatnog virtuelnog novčanog kapitala — na mnogobrojnim tačkama prometne periferije — dakle samo je rezultat i izraz mnogostrane proizvodnje virtuelno dodatnog proizvodnog kapitala, čiji postanak sam ne pretpostavlja nikakve dodatne novčane izdatke sa strane industrijskih kapitalista.

Sukcesivno pretvaranje ovog virtuelnog dodatnog proizvodnog kapitala u virtuelni novčani kapital (blago) sa strane A, A′, A″ itd. (I), koje je uslovljeno sukcesivnim prodavanjem njihovog viška proizvoda — dakle ponavljanim jednostranim prodavanjem robe bez dopunjujuće kupovine — izvršuje se u ponavljanom povlačenju novca iz prometa i njemu odgovarajućim obrazovanjem blaga. Ovo oprazovanje blaga — izuzev slučaj gde je kupac proizvođač zlata — ni na koji način nema za pretpostavku dodatno bogatstvo u plemenitom metalu, već samo promenu funkcije novca koji je dosad opticao. On je upravo funkcionisao kao prometno sredstvo, sad funkcioniše kao blago, kao nastajući, virtuelno novi novčani kapital. Obrazovanje dodatnog novčanog kapitala i masa plemenitog metala koja se nalazi u nekoj zemlji ne stoje, dakle, među sobom u uzročnoj vezi.

Iz toga dalje sledi: što je veći proizvodni kapital koji u nekoj zemlji već funkcioniše (uračunavši i njemu pripojenu radnu snagu, tvorca viška proizvoda), što je razvijenija proizvodna snaga rada, a s time i tehnička sredstva za brzo uvećavanje proizvodnje sredstava za proizvodnju — pa stoga, što je veća i masa viška proizvoda po njegovoj vrednosti kao i po masi upotrebnih vrednosti u kojima se on predstavlja — to je veći

1. virtuelno dodatni proizvodni kapital u obliku viška proizvoda u ruci A-a, A′, A″ itd. i

2. masa ovog u novac pretvorenog viška proizvoda, dakle virtuelno dodatnog novčanog kapitala u rukama kapitalista A, A′, A″. Kad, dakle, npr. Fullarton neće ništa da zna o hiperprodukciji u običnom smislu, a priznaje hiperprodukciju kapitala, naime novčanog, onda to opet dokazuje koliko čak i najbolji buržoaski ekonomisti apsolutno malo razumeju mehanizam svog sistema.

Ako višak proizvoda neposredno proizveden i prisvojen od strane kapitalista A, A′, A″ (I) i jeste realna osnovica akumulacije kapitala, tj. proširene reprodukcije, mada u tome svojstvu aktuelno funkcioniše tek u rukama B-a, B′, B″ itd. (I) — on je, naprotiv, u svojoj novčanoj čahuri — kao blago i kao virtuelni novčani kapital koji se tek stvara malo-pomalo — apsolutno neproizvodan, teče u tome obliku paralelno s procesom proizvodnje, ali leži izvan njega. To je mrtvi balast

(dead weight) kapitalističke proizvodnje. Žudnja da se ovaj višak vrednosti, koji se gomila u blago kao virtuelni novčani kapital, učini upotrebljivim kako za profit tako i za dohodak, nalazi u kreditnom sistemu i u »papirima« metu svoga stremljenja. Time novčani kapital stiče u drugom jednom obliku ogroman uticaj na tok i snažni razvitak kapitalističkog sistema proizvodnje.

Višak proizvoda pretvoren u virtuelni novčani kapital biće po svojoj masi to veći što je veća bila ukupna suma kapitala koji je već funkcionisao i iz čijeg je funkcionisanja on proizišao. Ali je kod apsolutnog uvećanja obima godišnje reprodukovanog virtuelnog novčanog kapitala lakša i njegova segmentacija, tako da će se brže plasirati u neki posebni posao, bilo u ruci istog ili drugog kapitaliste (npr., članova porodice, pri podeli nasleđa itd.). Segmentacija novčanog kapitala znači ovde da se on potpuno odvaja od prvobitnog kapitala da bi se plasirao kao nov novčani kapital u neki novi samostalan posao.

Ako su prodavci viška proizvoda A, A′, A″ itd. (I) ovaj dobili kao neposredni rezultat procesa proizvodnje, koji, osim predujma u postojanom i promenljivom kapitalu potrebnom i pri prostoj reprodukciji, ne iziskuje nikakve dalje prometne činove, ako zatim oni time pružaju realnu osnovicu za reprodukciju u proširenom razmeru, u stvari fabrikuju virtuelno dodatni kapital, sa onim drugim kapitalistima, B, B′, B″ itd. (I) stoji naprotiv drukčije. 1. Tek u njihovoj ruci će višak proizvoda kapitalista A, A′, A″ itd. funkcionisati kao dodatni postojani kapital (za ovaj mah ispuštamo iz vida drugi elemenat proizvodnog kapitala, dodatnu radnu snagu, dakle dodatni promenljivi kapital); 2. da bi došao u njihove ruke, potreban je prometni čin, oni moraju višak proizvoda kupiti.

Ad 1. imamo da primetimo da se veliki deo viška proizvoda (virtuelno dodatnog postojanog kapitala), proizveden od A, A′, A″ (I), proizvodi, doduše, ove godine, ali tek iduće godine pa čak i još kasnije može u rukama kapitalista B, B′, B″ (I) aktuelno funkcionisati kao industrijski kapital; ad 2. pita se otkuda dolazi novac potreban za prometni proces?

Ukoliko proizvodi što ih proizvedu B, B′, B″ itd. (I) i sami opet u naturi ulaze u njihov proces, razume se samo sobom da se pro tanto jedan deo sopstvenog njihovog viška proizvoda neposredno (bez posredstva prometa) prenosi u njihov proizvodni kapital i ulazi u ovaj kao dodatni elemenat postojanog kapitala. Ali pro tanto oni i ne unovčavaju višak proizvoda kapitalista A, A′, itd. (I). Ne uzimajući ovo u obzir, otkuda novac dolazi? Znamo da su oni svoje blago obrazovali kao A, A′ itd. prodajom svaki svojih viškova proizvoda i sad dospeli do mete gde njihov u blago nagomilani, čisto virtuelni novčani kapital treba efektivno da funkcioniše kao dodatni novčani kapital. Ali se s time samo vrtimo u krugu. Pitanje je još uvek odakle dolazi novac koji su B-ovi (I) ranije izvukli iz prometa i nagomilali?

Ali već iz posmatranja proste reprodukcije znamo da se u rukama kapitalista I i II mora nalaziti izvesna masa novca radi prometa njihovog viška proizvoda. Tamo se novac, koji je služio samo za to da se kao dohodak potroši na sredstva potrošnje, vraćao kapitalistima u meri u kojoj su ga preduimali radi prometa svojih respektivnih roba; ovde se ponovo javlja isti novac, ali sa izmenjenom funkcijom. A-ovi i B-ovi (I) pružaju sebi naizmenično novac za pretvaranje viška proizvoda u dodatni virtuelni novčani kapital, i naizmenično bacaju novostvoreni novčani kapital natrag u promet kao kupovno sredstvo.

Jedino što je ovde pretpostavljeno jeste da novčana masa (brzina opticaja itd. uzima se da je jednaka), koja se nalazi u nekoj zemlji, bude dovoljna kako za aktivni promet, tako i za rezervno blago — dakle ona ista pretpostavka koja, kao što smo videli, mora biti ispunjavana i kod prostog robnog prometa. Samo je funkcija blagâ ovde drukčija. Pored toga, mora i postojeća novčana masa da bude veća 1. zato što se u kapitalističkoj proizvodnji svaki proizvod (sa izuzetkom novoproizvedenog plemenitog metala i ono malo proizvoda što proizvođač sam potroši) proizvodi kao roba, dakle mora proći i kroz novčanu metamorfozu; 2. zato što na kapitalističkoj osnovici masa robnog kapitala i obim njegove vrednosti nisu samo apsolutno veći, nego rastu daleko većom brzinom; 3. što se sve veći promenljivi kapital mora stalno pretvarati u novčani kapital; 4. što s proširenjem proizvodnje ide ukorak obrazovanje novih novčanih kapitala, te, dakle, mora postojati i materijal njihovog oblika blaga. A ako ovo naprosto važi za prvu fazu kapitalističke proizvodnje, gde je i kreditni sistem praćen pretežno metalnim novčanim opticajem, važi i za najrazvijeniju fazu kreditnog sistema, čijom osnovicom ostaje metalni opticaj. S jedne strane, dodatna proizvodnja plemenitih metala, ukoliko je naizmenično obilna ili oskudna, može ovde vršiti remeteći uticaj na robne cene, ne samo u dužim nego i u veoma kratkim periodima; s druge strane, čitav kreditni mehanizam zaposlen je stalno oko toga da stvarni metalni opticaj ograniči na jedan relativno sve manji minimum pomoću svakojakih operacija, metoda i tehničkih uređaja — čime u istom odnosu raste i izveštačenost celog mehanizma kao i šanse za poremećaje njegovog normalnog hoda.

Može da bude da razni B, B′, B″ itd. (I), čiji virtuelni novi novčani kapital ulazi u operaciju kao aktivan kapital, moraju svoje proizvode (delove svog viška proizvoda) kupovati jedan od drugog i prodavati jedan drugome. Pro tanto se novac predujmljen prometu viška proizvoda — kad proces teče normalno — vraća različnim B-ovima, u istoj srazmeri u kojoj su takav novac predujmili za promet svojih dotičnih roba. Ako novac optiče kao platežno sredstvo, onda se tu imaju izravnati samo razlike u bilansu, ukoliko se međusobne kupovine i prodaje ne pokriju. Ali je važno da se svugde, kao što ovde činimo, pretpostavi prvo metalni opticaj u svom najjednostavnijem,

najprvobitnijem obliku, zato što time oticanje i priticanje, izravnanje bilansa, ukratko: svi momenti koji se u kreditnom sistemu ispoljavaju kao svesno uređeni tokovi, istupaju kao nezavisni od kreditnog sistema, što se stvar ispoljava u prvobitnom umesto u kasnijem reflektovanom obliku.

3. Dodatni promenljivi kapital

Pošto se dosad radilo samo o dodatnom postojanom kapitalu, moramo se sad okrenuti posmatranju dodatnog promenljivog kapitala.

U I knjizi opsežno je izloženo kako na osnovici kapitalističke proizvodnje uvek ima radne snage i kako se, ako ustreba, može i bez uvećavanja broja zaposlenih radnika ili mase radne snage ostvariti više rada. Zato zasad nije potrebno ulaziti dalje u to; naprotiv, možemo uzeti da onaj deo novoobrazovanog novčanog kapitala koji treba pretvoriti u promenljivi kapital uvek nalazi radnu snagu u koju treba da se pretvori. Isto tako je u I knjizi izloženo kako neki dati kapital može bez akumulacije uvećati obim svoje proizvodnje u izvesnim granicama. Ovde se, pak, radi o akumulaciji kapitala u specifičnom smislu, tako da je proširenje proizvodnje uslovljeno pretvaranjem viška vrednosti u dodatni kapital, dakle i proširivanjem kapitalske baze proizvodnje.

Proizvođač zlata može jedan deo svog zlatnog viška vrednosti akumulisati kao virtuelan novčani kapital; čim ovaj dostigne potrebni obim, on ga može direktno pretvoriti u nov promenljivi kapital a da za ovo ne mora prvo tek da proda svoj višak proizvoda; isto ga tako može pretvoriti u elemente postojanog kapitala. Ali u poslednjem slučaju on mora da zatekne ove materijalne elemente svog postojanog kapitala, bilo da svaki proizvođač, kao što smo uzimali u dosadašnjem izlaganju, radi za stovarište a onda svoju gotovu robu nosi na tržište, bilo da radi po narudžbi. U oba slučaja pretpostavljeno je realno proširenje proizvodnje, tj. da višak proizvoda postoji, jedanput stvarno, drugi put virtuelno, spreman da bude liferovan.

II. Akumulacija u odeljku II

Dosad smo pretpostavljali da A, A′, A″ (I) prodaju svoj višak proizvoda B-ovima (B, B′, B″ itd.), koji pripadaju istom odeljku I. Ali uzmimo da A (I) unovčava svoj višak proizvoda prodajući nekome B-u iz odeljka II. To se može dogoditi samo tako da A (I), pošto bude prodao sredstva za proizvodnju B-u (II), ne kupi odmah zatim sredstva potrošnje; dakle samo njegovom jednostranom prodajom. Ukoliko se II_p iz oblika robnog kapitala može pretvoriti u naturalni oblik proizvodnog postojanog kapitala samo time što se ne samo I_{pr}, nego

i bar jedan deo od I_v razmenjuje za jedan deo od II_p, koje II_p postoji u obliku sredstava potrošnje; a međutim A unovčava svoje I_v time što se ova razmena ne izvršuje, već, naprotiv, naš A povlači iz prometa novac koji je prodajom svoga I_v dobio od II, umesto da ga kupovinom pretvori u sredstva potrošnje II_p—to se na strani A-a (I), doduše, obrazuje dodatni virtuelni novčani kapital; ali na drugoj strani leži nepokretno jedan deo postojanog kapitala B-a (II), po veličini vrednosti jednak, u obliku robnog kapitala, a da se ne može pretvoriti u naturalni oblik proizvodnog, postojanog kapitala. Drugim rečima: jedan deo roba B-a (II), i to prima facie[1*] deo bez čije se prodaje njegov postojani kapital ne može sasvim ponovo pretvoriti u proizvodni oblik, ostao je neprodat; stoga s obzirom na njega dolazi do hiperprodukcije, koja, takođe s obzirom na njega, koči reprodukciju — čak i u neizmenjenom razmeru.

U tome slučaju, dakle, dodatni virtuelni novčani kapital je na strani A-a (I), doduše, unovčeni oblik viška proizvoda (viška vrednosti), ali višak proizvoda (višak vrednosti), posmatran kao takav, ovde je fenomen proste reprodukcije, još ne reprodukcije u proširenom razmeru. $I_{(pr+v)}$, gde ovo u svakom slučaju važi o jednom delu od v, mora se konačno razmeniti za II_p, da bi reprodukcija od II_p tekla u neizmenjenom razmeru. A (I) pružio je B-u (II) prodavši mu svoj višak proizvoda jedan odgovarajući deo vrednosti postojanog kapitala u naturalnom obliku, ali je istovremeno, povukavši novac iz prometa — propuštenim dopunjavanjem svoje prodaje narednom kupovinom — onesposobio za prodaju jedan po vrednosti jednak deo B-ove (II) robe. Ako, dakle, imamo u vidu ukupnu društvenu reprodukciju — koja ravnomerno obuhvata kapitaliste I i II — onda pretvaranje A-ovog (I) viška proizvoda u virtuelni novčani kapital izražava nepretvorljivost po obimu vrednosti jednakog robnog kapitala B (II) u proizvodni (postojani) kapital; dakle, ne virtuelnu proizvodnju u proširenom razmeru, već kočenje proste reprodukcije, dakle manjak u prostoj reprodukciji. Pošto su sámo stvaranje i prodaja A-ovog (I) viška proizvoda normalne pojave proste reprodukcije, to ovde imamo već na osnovici proste reprodukcije sledeće pojave koje jedna drugu uslovljavaju: obrazovanje virtuelno dodatnog novčanog kapitala kod klase I (stoga nedovoljna potrošnja sa stanovišta klase II); zadržavanje robnih rezervi kod klase II, koje se ne mogu ponovo pretvoriti u proizvodni kapital (dakle relativna hiperprodukcija kod II); suvišan novčani kapital kod I, deficit u reprodukciji kod II.

Ne zadržavajući se duže na ovoj tački, primetićemo samo ovo: pri izlaganju proste reprodukcije bilo je pretpostavljeno da se celi višak vrednosti I i II utroši kao dohodak. Ali se u stvari jedan deo viška vrednosti izdaje kao dohodak, a drugi pretvara u kapital. Stvarna akumulacija zbiva se samo pod ovom pretpostavkom. I samo shva-

[1*] u prvom redu

tanje da se akumulacija vrši na račun potrošnje jeste — dato u ovako opštem obliku — iluzija koja protivreči suštini kapitalističke proizvodnje, pošto pretpostavlja da joj je svrha i pokretačka pobuda potrošnja, a ne lov na višak vrednosti i njegovo kapitalizovanje, tj. akumulacija.

Pogledajmo sad akumulaciju u odeljku II nešto pobliže.

Prva teškoća u odnosu na II_p, tj. njegovo ponovno pretvaranje iz sastavnog dela robnog kapitala II u naturalni oblik postojanog kapitala II, tiče se proste reprodukcije. Uzmimo raniju šemu:

$(1000_{pr}+1000_v)$ I razmenjuju se za:
$2000\ II_p$.

Ako se sad, recimo, polovina viška proizvoda I, dakle $\frac{1000}{2} v$ ili $500\ I_v$, opet pripoji kao postojani kapital odeljku I, onda ovaj deo viška proizvoda, zadržan u I, ne može da naknadi nijedan deo od II_p. Umesto da se pretvori u sredstva potrošnje (a ovde se u ovom odeljku prometa između I i II — za razliku od naknađivanja $1000\ II_p$ sa $1000\ I_{pr}$, koje se vrši posredstvom radnika I — vrši stvarna međusobna razmena, dakle dvostrano premeštanje roba), treba da služi kao dodatno sredstvo proizvodnje u samom I. Tu funkciju on ne može vršiti istovremeno u I i u II. Kapitalista ne može izdati vrednost svog viška proizvoda na sredstva potrošnje i u isto vreme sam proizvodno utrošiti višak proizvoda, tj. pripojiti ga svom proizvodnom kapitalu. Umesto $2000\ I_{(pr+v)}$ može se, dakle, pretvoriti u $2000\ II_p$ samo 1500, naime $(1000_{pr}+500_v)$ I; dakle $500\ II_p$ ne može se iz svog robnog oblika ponovo pretvoriti u proizvodni (postojani) kapital II. Došlo bi, dakle, do hiperprodukcije u II, koja bi svojim obimom tačno odgovarala obimu proširenja proizvodnje koje se zbilo u I. Hiperprodukcija u II možda bi u tolikoj meri reagovala na I da bi se čak i vraćanje one 1000 koju su radnici I utrošili na sredstva potrošnje II izvršilo samo delimično, dakle ova 1000 ne bi se vratila u ruke kapitalistâ I u obliku promenljivog novčanog kapitala. Ovi kapitalisti bili bi tako sprečeni čak u reprodukciji u neizmenjenom razmeru, i to pukim pokušajem da je uvećaju. A pri tome treba uzeti u obzir da se kod I zbila faktično samo prosta reprodukcija, i da su elementi kakvi se nalaze u šemi samo drukčije grupisani u svrhu budućeg proširenja, recimo iduće godine.

Moglo bi se pokušati obići tu teškoću — ovako: onih $500\ II_p$ što leže na stovarištu kapitalista, i koje se ne dadu neposredno pretvoriti u proizvodni kapital, toliko su daleko od toga da budu hiperprodukcija da, naprotiv, predstavljaju nužni elemenat reprodukcije koji smo dosad zanemarivali. Videli smo da se novčana rezerva mora nagomilavati na mnogim tačkama, dakle izvlačiti iz prometa, delom da bi se omogućilo obrazovanje novog novčanog kapitala unutar samog

odeljka I, delom da bi se vrednost stalnog kapitala koji se postepeno rabati prelazno fiksirala u novčanom obliku. Ali pošto se pri postavljanju šeme sav novac i sve robe unapred isključivo nalaze u rukama kapitalistâ I i II, te tu ne postoje ni trgovac, ni trgovac novcem, ni bankar, niti klase koje samo troše a ne učestvuju neposredno u proizvodnji roba — to je isto tako i stalno obrazovanje robnih stovarišta, u ovom slučaju u rukama samih njihovih proizvođača, neophodno da bi se mehanizam reprodukcije održavao u toku. 500 II_p, koje leže na stovarištu kapitalista II, predstavljaju, dakle, robnu rezervu sredstava za potrošnju, koja posreduje održanje kontinuiteta procesa potrošnje uključenog u reprodukciji, dakle ovde prelaz jedne godine u drugu. Fond potrošnje koji se ovde još nalazi u rukama svojih prodavaca i ujedno proizvođača ne može ove godine pasti na nulu da bi iduće godine otpočeo od nule, kao god što to ne može da bude ni kod prelaza iz današnjeg dana u sutrašnji. Pošto se ovakva robna stovarišta postojano moraju iznova obrazovati, mada u promenljivom obimu, to naši kapitalistički proizvođači II moraju imati novčani rezervni kapital koji ih osposobljava da nastave svoj proces proizvodnje, mada je jedan deo njihovog proizvodnog kapitala privremeno zamrznut u robnom obliku. Oni već po pretpostavci spajaju sav trgovački posao s poslom proizvodnje; oni, dakle, moraju raspolagati i dodatnim novčanim kapitalom koji se nalazi u rukama trgovaca kad pojedine funkcije procesa reprodukcije postanu samostalne kao funkcije različnih vrsta kapitalista.

Na ovo se može odgovoriti: 1. Ovakvo pravljenje rezerve i njegova nužnost važi za sve kapitaliste, za I i za II. Posmatrani kao puki prodavci robe, oni se razlikuju samo time što prodaju robe različnih vrsta. Rezerva u robama II ima za pretpostavku raniju rezervu u robama I. Ako tu rezervu zanemarimo na jednoj strani, moramo to učiniti i na drugoj. A ako je uzmemo u obzir na obema stranama, onda se na problemu ništa nije izmenilo. — 2. Kao što se ova godina na strani II završava robnom rezervom za iduću godinu, tako je i otpočela s robnom rezervom na istoj strani, rezervom koja potiče iz prošle godine. Moramo je, dakle, pri analizi godišnje reprodukcije — svodeći ovu na njen najapstraktniji izraz — oba puta brisati. Ostavljajući ovoj godini svu njenu proizvodnju, dakle i ono što ona kao robnu rezervu ustupa idućoj godini, mi joj s druge strane oduzimamo robnu rezervu koju je dobila od prošle godine, i s time stvarno imamo pred sobom ukupni proizvod prosečne godine kao predmet analize. — 3. Jednostavna okolnost da na teškoću koju treba zaobići nismo naišli pri posmatranju proste reprodukcije, dokazuje da se radi o specifičnoj pojavi koja nastaje samo usled različitog grupisanja (u odnosu na reprodukciju) elemenata I, usled izmenjenog grupisanja, bez kojega uopšte ne bi moglo da bude reprodukcije u proširenom razmeru.

III. Šematski prikaz akumulacije

Sad ćemo razmotriti reprodukciju po sledećoj šemi:

$$\text{Šema a)} \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000 \\ \text{II. } 1500_p + 376_{pr} + 376_v = 2252 \end{array}\right\} \text{ suma} = 8252.$$

Prvo se zapaža da je celokupna suma godišnjeg društvenog proizvoda =8252 manja nego u prvoj šemi, gde je bila =9000. Mogli bismo uzeti i mnogo veću sumu, recimo i deset puta veću. Izabrana je manja suma nego u šemi I baš zato da bude očigledno da reprodukcija u proširenom razmeru (koja se ovde shvata samo kao proizvodnja vršena s većim plasmanom kapitala) nema nikakva posla sa apsolutnom veličinom proizvoda, da ona za neku datu robnu masu pretpostavlja samo drukčiji aranžman ili drukčije određenje funkcije različnih elemenata datog proizvoda, dakle da je po obimu vrednosti u prvi mah samo prosta reprodukcija. Ne menja se kvantitet, već se menja kvalitativno određenje datih elemenata proste reprodukcije, a ova je promena materijalna pretpostavka za reprodukciju u proširenom razmeru, koja kasnije sledi.[58]

Mi bismo šemu mogli različito prikazivati uzimajući različite odnose između promenljivog i postojanog kapitala, npr. ovako:

$$\text{Šema b)} \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 875_{pr} + 875_v = 5750 \\ \text{II. } 1750_p + 376_{pr} + 376_v = 2502 \end{array}\right\} \text{ suma} = 8252.$$

Ovako bi šema izgledala kao aranžirana za reprodukciju u prostom razmeru, tako da se višak vrednosti sav utroši kao dohodak a ne akumuliše. U oba slučaja, pod a) kao i pod b), imamo godišnji proizvod u vrednosti istog obima, samo jednom pod b) s takvim funkcionalnim grupisanjem njegovih elemenata da reprodukcija počinje opet u istom razmeru, dok pod a) to grupisanje sačinjava materijalnu osnovicu reprodukcije u proširenom razmeru. Naime, pod b) se $(875_{pr} + 875_v)$ $I = 1750$ $I_{(pr+v)}$ bez ostatka razmenjuje za 1750 II_p, dok pod a) $(1000_{pr} + 1000_v)$ $I = 2000$ $I_{(pr+v)}$, u razmeni sa 1500 II_p, ostavljaju kod klase I suvišak od 500 I_v za akumulaciju.

Sad da izbliže analiziramo šemu a). Pretpostavimo da se u I kao i u II jedna polovina viška vrednosti akumuliše umesto da se troši kao dohodak, tj. da se pretvara u elemenat dodatnog kapitala. Pošto

[58] Ovo jednom zasvagda čini kraj sporu o akumulaciji kapitala između Jamesa Milla i S. Baileya, o kome je u I knjizi (glava XXII, 5, str. 634, primedba 65[1]*) bilo govoreno s drugog stanovišta, naime sporu o mogućnosti uvećanja dejstva industrijskog kapitala bez menjanja njegove veličine. Na ovo treba da se vratimo docnije.

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 538, primedba 64.

polovina od 1000 $I_v = 500$ treba da se u jednom ili drugom obliku akumuliše, uloži kao dodatni novčani kapital, tj. pretvori u dodatni proizvodni kapital, to se samo ($1000_{pr}+500_v$) I troši kao dohodak. Zato ovde i figuriše samo 1500 kao normalna veličina od II_p. Razmenu između 1500 $I_{(pr+v)}$ i 1500 II_p ne treba dalje ispitivati, pošto je kao proces proste reprodukcije već prikazana; isto tako ne dolazi u obzir ni 4000 I_p, pošto je njihov novi aranžman za reprodukciju koja iznova otpočinje (i koja se ovaj put vrši u proširenom razmeru) takođe bio raspravljen kao proces proste reprodukcije.

Jedina stvar koja ovde ostaje da se ispita jeste: 500 I_v i ($376_{pr}+376_v$) II, ukoliko s jedne strane dolaze u obzir unutrašnji odnosi kako u I tako i u II, a s druge strane kretanje između jednog i drugog. Pošto je pretpostavljeno da i u II treba da se akumuliše polovina viška vrednosti, to se tu u kapital mora pretvoriti 188, od čega $^1/_4$[1]* u promenljivi = 47, recimo, da zaokruglimo broj, 48; ostaje da se u postojani pretvori 140.

Ovde nailazimo na jedan nov problem čije se samo postojanje mora učiniti čudno uobičajenom shvatanju: da se obično razmenjuju robe jedne vrste za robe druge vrste, kao i robe za novac i opet isti novac za robe druge vrste. 140 II_v mogu se pretvoriti u proizvodni kapital samo time što se naknađuju jednim delom roba I_v istog iznosa vrednosti. Po sebi se razume da se onaj deo od I_v koji se ima razmeniti sa II_v mora sastojati iz sredstava za proizvodnju koja ili mogu ulaziti i u proizvodnju odeljka I, kao i u proizvodnju odeljka II, ili pak isključivo u proizvodnju odeljka II. Ova naknada može se izvršiti samo jednostranom kupovinom od strane II, pošto celi višak proizvoda 500 I_v, koji još imamo da razmotrimo, treba da posluži za akumulaciju unutar odeljka I, dakle ne može se razmeniti za robe II; drugim rečima, odeljak I ne može ga u isti mah i akumulisati i potrošiti. II, dakle, mora kupiti 140 I_v gotovim novcem, a da mu se taj novac ne vrati narednom prodajom robe odeljku I. A to je proces koji se stalno ponavlja pri svakoj novoj godišnjoj proizvodnji, ukoliko je ona reprodukcija u proširenom razmeru. Otkuda odeljku II izvire novac za to?

Odeljak II, naprotiv, izgleda da je skroz neizdašno polje za obrazovanje novog novčanog kapitala, obrazovanje koje prati stvarnu akumulaciju i nju u kapitalističkoj proizvodnji uslovljava, a koje se faktično u prvi mah predstavlja kao prosto obrazovanje blaga.

Imamo najpre 376 II_{pr}; novčani kapital od 376, predujmljen u radnoj snazi, stalno se kupovanjem roba II vraća kapitalisti II u novčanom obliku kao promenljivi kapital. Ovo stalno ponavljano udaljavanje od polazne tačke i vraćanje na nju — u kapitalistov džep — ni na

[1]* Ovde je načinjena računska greška. Organski sastav je 4 : 1, prema tome od akumulisanog iznosa $^4/_5$ je p, a $^1/_5$ pr. Dakle: $\frac{188}{5} = 37{,}6 = p$ $150+pr$ 38.—*Ur.*

koji način ne umnožava novac koji se vrti ovim kružnim tokom. To, dakle, nije izvor novčane akumulacije; ovaj se novac i ne može izvući iz prometa da bi se stvorio tezaurisani, virtuelno novi novčani kapital.

Ali, stoj! Ne da li se tu napraviti neki mali profit?

Ne smemo zaboraviti da klasa II ima nad klasom I tu prednost što radnici koje ona upotrebljava moraju od nje opet kupiti robe koje su sami proizveli. Klasa II je kupac radne snage i ujedno prodavac roba vlasnicima radne snage koju ona upotrebljava. Dakle, klasa II može:

1. i ovo joj je zajedničko s kapitalistima klase I, prosto oboriti najamninu ispod njene normalne prosečne visine. Time se oslobađa jedan deo novca koji funkcioniše kao novčani oblik promenljivog kapitala, a ovo bi pri stalnom ponavljanju istog procesa moglo postati normalnim izvorom obrazovanja blaga, dakle i obrazovanja virtuelno dodatnog novčanog kapitala u klasi II. Naravno da ovde, gde se radi o normalnom obrazovanju kapitala, nemamo posla sa slučajnim profitom dobijenim na prevari. Ali se ne sme zaboraviti da stvarno plaćenu normalnu najamninu (koja ceteris paribus[1*] određuje veličinu promenljivog kapitala) kapitalista nikako ne plaća iz dobrote, nego da je pod datim okolnostima mora plaćati. Time je ovaj način objašnjenja odstranjen. Kad pretpostavimo da je 376_{pr} promenljivi kapital koji klasa II mora da izda, onda ne smemo radi objašnjenja novoiskrslog problema najednom poturiti hipotezu da ona predujmljuje možda 350_{pr}, a ne 376_{pr}.

2. Ali, s druge strane, posmatrana kao celina, klasa II ima, kao što smo rekli, prednost nad klasom I što je ona istovremeno kupac radne snage i isto tako prodavac svoje robe svojim sopstvenim radnicima. A kako se ova prednost može eksploatisati — kako se nominalno može plaćati normalna najamnina, a u stvari da se jedan deo njen opet prigrabi bez odgovarajućeg robnog ekvivalenta, drugim rečima, da se natrag ukrade; kako se to može izvoditi delom pomoću truk-sistema, delom pomoću falsifikovanja (mada se zakonski možda ne može uhvatiti) prometnog sredstva — o tome postoje u svakoj industrijskoj zemlji najočitiji podaci. Na primer u Engleskoj i Sjedinjenim Državama. (Ovo treba ilustrovati zgodnim primerima). To je ista operacija kao pod 1, samo prerušena i izvedena obilaznim putem. Mora se, dakle, ovde isto onako odbaciti kao i prva. Ovde se radi o stvarno, ne nominalno, plaćenoj najamnini.

Vidi se da se pri objektivnoj analizi kapitalističkog mehanizma izvesne sramne mrlje, koje mu se vanredno lepe preko običnih, ne dadu iskoristiti kao izlazi za uklanjanje teorijskih teškoća. Ali je čudno da velika većina mojih buržoaskih kritičara više na mene kao da sam u I knjizi *Kapitala*, uzevši da kapitalista plaća stvarnu vrednost radne

[1*] pod inače jednakim okolnostima

snage, što većinom on ne čini, istim kapitalistima naneo nepravdu! (Ovde se Schäffle može navesti s velikodušnošću koja mu je pripisana.)

Dakle, sa 376 II_{pr} ne da se ništa postići za pomenutu svrhu.

Ali izgleda da sa 376 II_v stoji još gore. Tu stoje jedni prema drugima samo kapitalisti iste klase, koji jedni drugima i jedni od drugih prodaju i kupuju sredstva potrošnje koja oni proizvode. Novac potreban za ovu razmenu funkcioniše samo kao prometno sredstvo i mora se, ako je tok normalan, vraćati učesnicima u onoj meri u kojoj su ga bili predujmili prometu, da bi stalno nanovo prolazio istu putanju.

Izvlačenje toga novca iz prometa radi obrazovanja virtuelno dodatnog novčanog kapitala izgleda da je mogućno samo na dva načina. Ili jedan deo kapitalista II prevari drugi pa tako izvede otimačinu novca. Kao što znamo, za obrazovanje novog novčanog kapitala nije potrebno neko prethodno uvećanje opticajnog sredstva; sve što je potrebno jeste da se novac sa izvesnih strana povuče iz prometa i nagomila kao blago. Što novac može biti ukraden, te zbog toga stvaranje dodatnog novčanog kapitala kod jednog dela kapitalista II može biti spojeno s pozitivnim novčanim gubitkom drugog dela, ne bi stvari ništa doprinelo. Prevareni deo kapitalista II morao bi živeti nešto manje gospodski, ali to bi i bilo sve.

Ili, pak, jedan deo od II_v, koji se predstavlja u potrebnim životnim sredstvima, pretvara se unutar odeljka II neposredno u nov promenljiv kapital. Kako se ovo zbiva, biće ispitano na kraju ove glave (pod br. IV).

1. Prvi primer

A) Šema proste reprodukcije

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000 \\ \text{II. } 2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000 \end{array}\right\} \text{ suma} = 9000.$$

B) Polazna šema za reprodukciju[1*] *u proširenom razmeru*

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000 \\ \text{II. } 1500_p + 750_{pr} + 750_v = 3000 \end{array}\right\} \text{ suma} = 9000$$

Uzmemo li da se u šemi B akumuliše polovina viška vrednosti od I, dakle 500, onda dobijamo prvo $(1000_{pr} + 500_v)$ I ili 1500 $I_{(pr+v)}$ da se naknadi sa 1500 II_p; onda ostaje u I: $4000_p + 500_v$, od čega se poslednje ima akumulisati. Naknađivanje $(1000_{pr} + 500_v)$ I sa 1500 II_p jeste proces proste reprodukcije i već je kod ove objašnjeno.

Uzmimo da se od 500 I_v imaju pretvoriti 400 u postojani, a 100 u promenljivi kapital. Kako se unutar odeljka I razmenjuju 400_v,

[1*] U 1. i 2. izdanju: akumulaciju.

koje tako treba da se kapitalizuju, već smo raspravili; one se, dakle, mogu bez daljega prisajediniti uz I_p, i onda dobijamo za I: $4400_p + 1000_{pr} + 100_v$ (koja ima da se pretvori u 100_{pr}).

Sa svoje strane kupuje II u svrhu akumulacije od I onu 100 I_v (koja postoji u sredstvima za proizvodnju), koja sada sačinjava dodatni postojani kapital odeljka II, dok se 100 u novcu, koje za to plaća, pretvara u novčani oblik dodatnog promenljivog kapitala odeljka I. Onda za I imamo kapital od $4400_p + 1100_{pr}$ (poslednje u novcu) = 5500.

Sada odeljak II ima za postojani kapital 1600_p; za njegovu obradu on mora predujmiti još 50_{pr} u novcu za kupovinu nove radne snage, tako da se njegov promenljivi kapital od 750 penje na 800. Ovo uvećanje postojanog kao i promenljivog kapitala odeljka II za ukupno 150 podmiruje se iz njegovog viška vrednosti; dakle od 750 II_v ostaje samo 600_v kao fond potrošnje kapitalista II, čiji se godišnji proizvod sad ovako razdeljuje:

II. $1600_p + 800_{pr} + 600_v$ (fond potrošnje) = 3000.

Onih 150_v koji su proizvedeni u sredstvima potrošnje, a koji su ovde pretvoreni u $(100_p + 50_{pr})$ II, ulaze u svom naturalnom obliku potpuno u potrošnju radnika: 100 troše radnici I ($100\ I_{pr}$), a 50 radnici II ($50\ II_{pr}$), kako je gore izloženo. Doista se u odeljku II, gde se njegov ukupni proizvod priprema u obliku potrebnom za akumulaciju, jedan deo viška vrednosti, veći za 100, mora reprodukovati u obliku *potrebnih* sredstava potrošnje. Otpočne li stvarno reprodukcija u proširenom razmeru, onda se 100 promenljivog novčanog kapitala I vraća preko ruku njegove radničke klase odeljku II; ovaj pak prenosi na I robnu rezervu od 100_v i u isti mah robnu rezervu od 50 na svoju sopstvenu radničku klasu.

Raspored, izmenjen u svrhu akumulacije, sad je ovakav:

I. $4400_p + 1100_{pr} + 500$ fonda potrošnje = 6000
II. $1600_p + 800_{pr} + 600$ fonda potrošnje = 3000
Suma kao gore = 9000

Od toga su kapital:

I. $4400_p + 1100_{pr}$ (novac) = 5500
II. $1600_p + 800_{pr}$ (novac) = 2400 } = 7900,

dok je proizvodnja otpočela sa:

I. $4000_p + 1000_{pr} = 5000$
II. $1500_p + 750_{pr} = 2250$ } = 7250

Bude li se sad stvarna akumulacija izvršila na ovoj osnovici, tj. bude li se sad stvarno proizvodilo sa ovim uvećanim kapitalom, onda na kraju iduće godine dobijamo:

I. $4400_p + 1100_{pr} + 1100_v = 6600$
II. $1600_p + 800_{pr} + 800_v = 3200$ } = 9800.

Neka se sad pod I produži akumulisati u istoj srazmeri; dakle 550_v troši se kao dohodak, a 550_v akumuliše. Prvo se onda 1100 I_{pr} zamenjuju sa 1100 II_p[1*], zatim ima još 550 I_v da se realizuje u robama II jednakog iznosa; dakle ukupno 1650 $I_{(pr+v)}$. Ali je postojani kapital II, koji se ima zameniti, samo=1600, dakle ostalih 50 mora se dopuniti iz 800 II_v. Ako ovde za prvi mah ne uzmemo u obzir novac, onda kao rezultat ove transakcije imamo:

I. 4400_p+550_v (koje se ima kapitalizovati); pored toga u fondu potrošnje kapitalista i radnika $1650_{(pr+v)}$, realizovano u robama II_p.

II. 1650_p (naime, 50 po gornjem dodato iz II_v)$+800_{pr}+750_v$ (fond potrošnje kapitalista).

Ali ako u II ostane stari odnoš između *pr* i *p*, onda se za 50_p mora predujmiti još 25_{pr}; tih 25 mora se uzeti iz 750_v; dakle dobijamo:

II. $1650_p+825_{pr}+725_v$.

Pod I ima da se kapitalizuje 550_v; ako ostaje raniji odnos, od toga 440 sačinjava postojani kapital, a 110 promenljivi. Ovih 110 imaju se eventualno crpsti iz 725 II_v, tj. sredstva potrošnje u vrednosti od 110 potroše radnici I umesto kapitalisti II; ovi poslednji su, dakle, prisiljeni da kapitalizuju tih 110_v koje ne mogu potrošiti. To čini da od 725 II_v preostane 615 II_v. Ali kad II ovako pretvori tih 110 u dodatni postojani kapital, onda mu treba još i dodatni promenljivi kapital od 55; i ovaj se mora opet uzeti iz njegovog viška vrednosti; kad se to odbije od 615 II_v, ostaje 560 za potrošnju kapitalista II i sada dobijamo, pošto su izvršeni svi aktuelni i potencijalni prenosi, ovakvu kapital-vrednost:

I. $(4400_p + 440_p) + (1100_{pr} + 110_{pr}) = 4840_p + 1210_{pr}$ =6050
II. $(1600_p+50_p+110_p)+(800_{pr}+25_{pr}+55_{pr})=1760_p+880_{pr}$=2640
Ukupno: 8690.

Ako stvar treba da teče normalno, onda se akumulacija u II mora izvršiti brže nego u I, jer će inače onaj deo od $I_{(pr+v)}$, koji se ima pretvoriti u robe II_p, porasti brže nego II_p, za koje se jedino može razmeniti.

Ako se reprodukcija produži na ovoj osnovici i pri inače neizmenjenim okolnostima, onda ćemo na kraju iduće godine dobiti:

I. $4840_p+1210_{pr}+1210_v=7260$ }
II. $1760_p+ 880_{pr}+ 880_v=3520$ } = 10 780.

Ako se stopa podele viška vrednosti ne menja, ima se kao dohodak izdati prvo od I: 1210_{pr} i polovina od v=605, ukupno= 1815. Ovaj fond potrošnje opet je veći od II_p za 55. Tih 55 ima se odbiti od 880_v, ostaje 825. Ovih 55 II_v pretvoreno u II_p ima za pret-

[1*] U 1. i 2. izdanju: 1100 I_p; izmenjeno na osnovu Engelsovog rukopisa.

postavku još jedan odbitak od II_v za odgovarajući promenljivi kapital $=27^1/_2$; ostaje da se potroši $797^1/_2$ II_v.

Sad ima u I da se kapitalizuje 605_v; od toga postojano 484, promenljivo 121; poslednje se ima odbiti od II_v, koje je sad jednako još $797^1/_2$, ostaje $676^1/_2$ II_v. Dakle, II pretvara još 121 u postojani kapital i treba mu za ovo još promenljivog kapitala$=60^1/_2$; i ovaj se odbija od $676^1/_2$; ostaje da se potroši 616.

Onda ćemo imati kapitala:

I. Postojanog ... ... $4840+484=5324$
Promenljivog ... ... $1210+121=1331$

II. Postojanog ... ... $1760+55+121=1936$
Promenljivog ..... $880+27^1/_2+60^1/_2=968$

Ukupno: I. $5324_p+1331_{pr}=6655$ } $=9559$,
II. $1936_p+968_{pr}=2904$ }

a na kraju godine iznosi proizvod:

I. $5324_p+1331_{pr}+1331_v=7986$ }
II. $1936_p+968_{pr}+968_v=3872$ } $=11\,858$

Ponavljajući isti račun i zaokrugljujući razlomke, dobijamo na kraju sledeće godine proizvod od:

I. $5856_p+1464_{pr}+1464_v=8784$ }
II. $2129_p+1065_{pr}+1065_v=4259$ } $=13\,043$.

A na kraju godine posle ove:

I. $6442_p+1610_{pr}+1610_v=9662$ }
II. $2342_p+1172_{pr}+1172_v=4686$ } $=14\,348$.

U toku petogodišnje reprodukcije u proširenom razmeru, celokupni kapital klase I i II popeo se od $5500_p+1750_{pr}=7250$ na $8784_p+2782_{pr}=11566$, dakle u srazmeri 100:160. Celokupni višak vrednosti bio je prvobitno 1750, sada je 2782. Potrošeni višak vrednosti bio je s početka 500 za I, a 600 za II, ukupno$=1100$; u poslednjoj godini bio je 732 za I, a 745 za II, ukupno$=1477$. On je, dakle, porastao u srazmeri 100:134.[25]

2. Drugi primer

Uzmimo sad godišnji proizvod od 9000, koji se sav nalazi u rukama industrijske kapitalističke klase kao robni kapital, u takvome obliku u kome će opšti prosečni odnos između promenljivog i postojanog kapitala biti 1:5. Ovo pretpostavlja da je kapitalistička proizvodnja već znatno razvijena, a saobrazno tome i proizvodna snaga društvenog rada; da je razmer proizvodnje već prethodno znatno proširen; najzad, da su razvijene sve okolnosti koje proizvode relativnu prenase-

ljenost u radničkoj klasi. Onda će se godišnji proizvod, ako zaokruglimo razlomke, ovako razdeljivati:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 7000 \\ \text{II. } 1430_p + 285_{pr} + 285_v = 2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Uzmimo sad da klasa kapitalista I troši polovinu viška vrednosti $=500$, a drugu polovinu akumuliše. Onda bi se imalo pretvoriti $(1000_{pr}+500_v)$ I$=1500$ u 1500 II_p. Pošto je II_p ovde jednako samo 1430, to se mora dodati 70 od viška vrednosti; odbivši to od 285 II_v ostaje 215 II_v. Dakle, dobijamo:

I. 5000_p+500_v (za kapitalizovanje) $+ 1500_{(pr+v)}$ u fondu potrošnje kapitalista i radnika.

II. 1430_p+70_v (za kapitalizovanje)$+285_{pr}+215_v$.

Pošto se 70 II_v ovde direktno pripaja II_p, to se za pokretanje ovog dodatnog postojanog kapitala zahteva promenljiv kapital od $^{70}/_5=14$; ovih 14 uzimaju se opet od 215 II_v; ostaje 201 II_v, te imamo:

II. $(1430_p+70_p)+(285_{pr}+14_{pr})+201_v$.

Razmena od 1500 $I_{(pr+{}^1/_2 v)}$ za 1500 II_p proces je proste reprodukcije[1*] i kao takav već razmotren. Ali tu treba primetiti još neke osobenosti koje potiču otuda što se, pri akumulirajućoj reprodukciji, $I_{(pr+{}^1/_2 v)}$ ne zamenjuje samo sa II_p, nego sa II_p plus jedan deo od II_v.

Da je, pod pretpostavkom akumulacije, $I_{(pr+v)}$ veće od II_p, a ne jednako II_p kao u prostoj reprodukciji, razume se samo po sebi; jer 1. I prisajedinjuje deo svog viška proizvoda svom sopstvenom proizvodnom kapitalu i pretvara od njega $^5/_6$ u postojani kapital, dakle ne može da u isto vreme zameni ovih $^5/_6$ sredstvima potrošnje II; 2. iz svog viška proizvoda I ima da pruži materijal za postojani kapital potreban za akumulaciju unutar odeljka II, sasvim kao što II ima da pruži odeljku I materijal za promenljivi kapital koji treba da pokrene onaj deo viška proizvoda odeljka I koji sam ovaj odeljak primenjuje kao postojani višak kapitala. Mi znamo da se stvarni promenljivi kapital sastoji iz radne snage, dakle i dodatni. Nije kapitalista I onaj koji kupuje od II potrebna životna sredstva za rezervu, ili ih nagomilava za dodatne radne snage koje će imati da zaposli, kako je to morao činiti robovlasnik; sami radnici trguju sa odeljkom II. Ali to ne smeta da sredstva potrošnje dodatne radne snage budu sa stanovišta kapitaliste samo sredstva za proizvodnju i održavanje njegove eventualne dodatne radne snage, dakle naturalni oblik njegovog promenljivog kapitala. Njegova sopstvena sledeća operacija, ovde operacija odeljka I, sastoji se samo u tome da nagomila novi nov-

[1*] U 1. i 2. izdanju: akumulacije.

čani kapital potreban za kupovinu dodatne radne snage. Čim on nju prisajedini, novac postaje kupovnim sredstvom robe II za tu radnu snagu, mora, dakle, zateći njena sredstva potrošnje.

Uzgred. Gospodin kapitalista, kao i njegova štampa, često je nezadovoljan načinom na koji radna snaga troši svoj novac, i robama II u kojima ona taj novac realizuje. Pri takvim prilikama on filozofira, nagvažda o kulturi i filantropizira, kao, npr., g. Drummond, sekretar engleske ambasade u Vašingtonu: »The Nation« {jedan list} doneo je poslednjeg dana oktobra 1879. interesantan članak, gde se između ostalog kaže:

»Radnici nisu u kulturi držali korak s napretkom pronalazaka; njima su postale pristupačne mase predmeta koje oni ne umeju da upotrebe, za koje oni, dakle, nisu tržište.« {Naravno da svaki kapitalista želi da radnik kupuje njegovu robu.} »Ne postoji neki razlog zašto radnik ne bi sebi poželeo isto toliko komfora koliko i sveštenik, advokat i lekar, koji imaju istu zaradu kao i on.« {Ova vrsta sveštenika, advokata i lekara doista mora da ostane na željama za mnogim komforima!} »Ali on to ne čini. Još uvek je pitanje kako da se on pomoću nekog racionalnog i zdravog postupka postavi kao potrošač na veću visinu; pitanje nije lako, pošto sva njegova ambicija ne ide dalje od skraćenja njegovih radnih časova i jer ga demagog na ovo mnogo više podbada negoli na podizanje njegovog položaja poboljšavanjem njegovih duhovnih i moralnih sposobnosti.« (»Reports of H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside«, London 1879, str. 404.)

Dugo radno vreme izgleda da je tajna onog racionalnog i zdravog postupka koji treba da podigne položaj radnika poboljšavajući mu duhovne i moralne sposobnosti, i da ga učini racionalnim potrošačem. Da bi postao racionalan potrošač kapitalistove robe, on prvo mora — ali ga u tome demagog sprečava! — otpočeti time što će pustiti da njegov kapitalista iracionalno i protivzdravstveno troši njegovu sopstvenu radnu snagu. Šta kapitalista razume pod racionalnom potrošnjom, pokazuje se tamo gde je on toliko snishodljiv da se direktno upusti u trgovinu artiklima potrošnje svojih radnika — u truk-sistemu, u kome je jedna od mnogih grana i davanje stanova radnicima, tako da im je poslodavac ujedno i stanodavac.

Isti Drummond, čija se lepa duša zanosi kapitalističkim pokušajima podizanja radničke klase, pripoveda u istom izveštaju i o uzornim fabrikama pamuka u Lovelu i Lorens Majlsu[1*]. Lokali za ishranu i stambene kuće za fabričke radnice pripadaju akcionarskom društvu koje je vlasnik fabrike; nastojnice tih kuća u službi su ovog istog društva koje im propisuje ponašanje; nijedna devojka ne sme dolaziti kući posle 10 sati uveče. Ali evo najlepšeg bisera: specijalna policija akcio-

[1*] Lovel i Lorens Majls — dva grada u državi Masačusets u Sjedinjenim Američkim Državama.

narskog društva patrolira okolinom da bi sprečavala prekršavanje ovog kućnog reda. Posle 10 sati uveče nijednu devojku ne puštaju ni unutra, ni napolje. Nijedna devojka ne sme stanovati drugde osim na terenu društva, gde svaka kuća donosi otprilike 10 dolara nedeljne zakupnine; i tu sad vidimo racionalnog potrošača u punome sjaju:

»Ali pošto se neizbežni klavir nalazi u mnogim od najboljih kuća za stanovanje radnica, to muzika, igra i pesma igraju značajnu ulogu bar kod onih kojima je posle neprekidnog desetočasovnog rada za tkačkim razbojem više stalo do promene posle monotonije nego do pravog odmora.« (Str. 412.)

Ali tek sad dolazi prava tajna kako se od radnika može napraviti racionalni potrošač. Gospodin Drummond posetio je fabriku noževa u Tarners Folsu (na reci Konektikatu), gde g. Oakman, blagajnik akcionarskog društva, pošto mu je ispričao kako osobito američki stoni noževi tuku englesku robu u kvalitetu, nastavlja:

»I u cenama ćemo tući Englesku; u kvalitetu smo je već premašili, to je priznato; ali mi moramo imati niže cene, a njih ćemo dobiti čim budemo naš čelik dobijali jevtinije i snizili najamnine radnika!« (Str. 427.)

Sniženje nadnice i dugo radno vreme — to je jezgra racionalnog i zdravog postupka koji radnika treba da uzdigne na dostojanstvo racionalnog potrošača, da bi stvorio tržište za masu predmeta koje su mu kultura i napredak pronalazaka učinili pristupačnim.

Prema tome, kao što odeljak I ima da iz svog viška proizvoda liferuje dodatni postojani kapital odeljka II, tako u tome smislu odeljak II liferuje dodatni promenljivi kapital za odeljak I. Ukoliko u obzir dolazi promenljivi kapital, II akumuliše za I i za sama sebe time što veći deo svoje ukupne proizvodnje, osobito svog viška proizvoda, reprodukuje u obliku potrebnih sredstava potrošnje.

$I_{(pr+v)}$ mora u proizvodnji na rastućoj osnovici kapitala biti $= II_p$ plus onaj deo viška proizvoda koji se ponovo prisajedinjuje kao kapital, plus dodatni deo postojanog kapitala, deo koji je potreban za proširenje proizvodnje u II, a minimum ovog proširenja jeste ono bez kojega se ne može izvesti stvarna akumulacija, tj. stvarno proširenje proizvodnje u samom I.

Ako se sad vratimo poslednjem slučaju koji smo gore posmatrali, videćemo da mu je svojstveno da je II_p manje od $I_{(pr+1/2\,v)}$, od onog dela proizvoda odeljka I koji je kao dohodak utrošen na sredstva potrošnje, tako da se radi izvršenja razmene od 1500 $I_{(pr+v)}$ odmah s tim realizuje i deo viška proizvoda II = 70. Što se tiče $II_p = 1430$, ono se pri inače neizmenjenim okolnostima mora zameniti iz $I_{(pr+v)}$ u istom iznosu vrednosti, da bi se u II mogla izvršiti prosta reprodukcija,

i utoliko se ovde više ne mora razmatrati. Drukčije je s dopunskih 70 II_v. Ono što je za I samo zamena dohotka sredstvima potrošnje, robna razmena upravljena samo na potrošnju, nije ovde za II — kao unutar proste reprodukcije — puko ponovno pretvaranje njegovog postojanog kapitala iz oblika robnog kapitala u njegov naturalni oblik, već je direktni proces akumulacije, pretvaranje jednog dela njegovog viška proizvoda iz oblika sredstava potrošnje u oblik postojanog kapitala. Kupi li I sa 70£ novca (novčanom rezervom za razmenu viška vrednosti) 70 II_v, i ne bude li II za ovo kupio 70 I_v, nego akumulisao 70£ kao novčani kapital, biće ovaj, doduše, uvek izraz dodatnog proizvoda (upravo viška proizvoda odeljka II, od čega je to alikvotni deo), mada ne proizvoda koji opet ulazi u proizvodnju; ali bi onda ova akumulacija novca na strani II bila istovremeno i izraz onih 70 I_v u sredstvima za proizvodnju koja se ne mogu prodati. Dakle, došlo bi do relativne hiperprodukcije u odeljku I, saobrazno ovom istovremenom neproširivanju reprodukcije na strani odeljka II.

Ali bez obzira na to, za ovo vreme dok se 70£ novca, koje su došle od I, još nisu ili su se samo delimično vratile odeljku I putem kupovine 70 I_v od strane odeljka II, figuriše 70 u novcu potpuno ili delimično kao dodatni virtuelni novčani kapital u ruci kapitalista II. Ovo važi za svaku razmenu između I i II, dok međusobna zamena obostranih roba ne bude izdejstvovala povratak novca na njegovu polaznu tačku. Ali kad stvari teku normalno, novac ovde figuriše u ovoj ulozi samo prolazno. A u kreditnom sistemu, gde svaki momentano dodatno oslobođeni novac odmah treba da aktivno funkcioniše kao dodatni novčani kapital, može ovakav samo prolazno slobodni novčani kapital da se zaglibi, npr. da posluži za nove poslove pod I, dok bi trebalo da u drugim preduzećima realizuje dodatni proizvod koji još nepomično leži u I. Zatim, valja primetiti da pripajanje 70 I_v postojanom kapitalu II iziskuje ujedno i uvećanje promenljivog kapitala u iznosu od 14. Ovo pretpostavlja — slično kao u I pri direktnom prisajedinjavanju viška proizvoda I_v kapitalu I_p — da se reprodukcija u II već izvršuje s tendencijom daljeg kapitalizovanja; dakle da ona obuhvata uvećanje onog dela viška proizvoda koji se sastoji iz potrebnih životnih sredstava.

Kao što smo videli, proizvod od 9000 u drugom primeru mora u svrhu reprodukcije uzeti sledeću raspodelu, ako 500 I_v treba da se kapitalizuje. Pri tome ćemo u obzir uzeti samo robe, a zanemarićemo novčani promet.

I. $5000_p + 500_v$ (za kapitalizovanje) $+ 1500_{(pr+v)}$ fond potrošnje $= 7000$ u robama.

II. $1500_p + 299_{pr} + 201_v = 2000$ u robama. Ukupna suma 9000 u robnom proizvodu.

Kapitalizacija se sad vrši ovako:

U I deli se 500_v, koje se kapitalizuje, na $^5/_6=417_p+^1/_6=83_{pr}$. Tih 83_{pr} izvlače isti iznos od II_v koji kupuje elemente postojanog kapitala, dakle dodaju se u II_p. Uvećanje II_p za 83 zahteva da se i II_{pr} uveća za $^1/_5$ od $83=17$. Posle transakcije imamo, dakle:

I. $(5000_p+417_v)_p+(1000_{pr}+83_v)_{pr}=5417_p+1083_{pr}=6500$
II. $(1500_p+83_v)_p+(299_{pr}+17_v)_{pr}=1583_p+316_{pr}=1899$

Ukupno: 8399.

Kapital je u I porastao od 6000 na 6500, dakle za $^1/_{12}$. U II od 1715 na 1899, dakle za nepunu $^1/_9$.

Reprodukcija na ovoj osnovici u drugoj godini daje na kraju godine ovakav kapital:

I. $(5417_p+452_v)_p+(1083_{pr}+90_v)_{pr}=5869_p+1173_{pr}=7042.$
II. $(1583_p+42_v+90_v)_p+(316_{pr}+8_v+18_v)_{pr}=1715_p+342_{pr}=2057,$

a na kraju treće godine u proizvodu:

I. $5869_p+1173_{pr}+1173_v.$
II. $1715_p+342_{pr}+342_v.$

Bude li I ovde akumulisao polovinu viška vrednosti kao do sada, onda imamo $I_{(pr+^1/_{2v})}=1173_{pr}+587(^1/_{2v})=1760$, dakle veće je od celokupnog 1715 II_p i to za 45. Ovih 45 mora se, dakle, izravnati opet prenošenjem jednakog iznosa sredstava za proizvodnju na II_p. Dakle, II_p raste za 45, što uslovljava porast od $^1/_5=9$ u II_{pr}. Zatim se kapitalizovanih 587 I_v deli po $^5/_6$ i $^1/_6$ na 489_p i 98_{pr}; ovih 98 uslovljava u II nov dodatak od 98 postojanom kapitalu, a ovaj opet uvećanje promenljivog kapitala II za $^1/_5=20$. Onda imamo:

I. $(5869_p+489_v)_p+(1173_{pr}+98_v)_{pr}=6358_p+1271_{pr}=7629$
II. $(1715_p+45_v+98_v)_p+(342_{pr}+9_v+20_v)_{pr}=1858_p+371_{pr}=2229$

Ukupni kapital: 9858.

Dakle, za tri godine rastuće reprodukcije celokupni kapital I porastao je od 6000 na 7629, kapital II od 1715 na 2229, a celokupni društveni kapital od 7715 na 9858.

3. Promet II_p u slučaju akumulacije

U razmeni $I_{(pr+v)}$ sa II_p imamo, dakle, različite slučajeve.

Pri prostoj reprodukciji moraju oba biti jednaka i jedan drugog zameniti, jer se inače, kao što smo gore videli, prosta reprodukcija ne može vršiti bez poremećaja.

U slučaju akumulacije dolazi u obzir u prvom redu stopa akumulacije. U dosadašnjim slučajevima uzimali smo da je stopa akumu-

lacije u $I=^1/_2 v$ I, a takođe i da je u raznim godinama ostajala postojana. Samo smo menjali srazmeru po kojoj se taj akumulisani kapital deli na promenljivi i postojani. Pri tome smo dobili tri slučaja:

1. $I_{(pr+^1/_2 v)}=II_p$, koje je, dakle, manje od $I_{(pr+v)}$. Ono uvek mora biti manje, inače I ne bi akumulisao.

2. $I_{(pr+^1/_2 v)}$ veće je od II_p. U ovom se slučaju zamena postiže time što se uz II_p dodaje odgovarajući deo od II_v, tako da je ova suma $=I_{(pr+^1/_2 v)}$. Ovde za II razmena nije prosta reprodukcija njegovog postojanog kapitala, nego već akumulacija, uvećanje njegovo za onaj deo njegovog viška proizvoda koji razmenjuje za sredstva za proizvodnju iz odeljka I; ovo uvećanje ujedno uključuje da II pored toga u odgovarajućoj meri uvećava svoj promenljivi kapital iz sopstvenog viška proizvoda.

3. $I_{(pr+^1/_2 v)}$ manje je od II_p. U ovom slučaju odeljak II nije putem razmene potpuno reprodukovao svoj postojani kapital, mora, dakle, manjak zameniti kupovinom od I. Ali ovo ne iziskuje dalje akumulisanje promenljivog kapitala II, pošto se njegov postojani kapital tek ovom operacijom potpuno reprodukuje po veličini. S druge strane, ovom razmenom je onaj deo kapitalista I koji nagomilava samo dodatni novčani kapital već izvršio jedan deo ove vrste akumulacije.

Pretpostavka proste reprodukcije da je $I_{(pr+v)}=II_p$, ne samo da je neizmirljiva s kapitalističkom proizvodnjom — što, uostalom, ne isključuje da u industrijskom ciklusu od 10 - 11 godina neka godina često ima manju godišnju proizvodnju od prethodne, dakle da se čak ne izvrši ni prosta reprodukcija u odnosu prema prošloj godini — nego bi se, uz prirodni godišnji porast stanovništva, i prosta reprodukcija mogla vršiti samo utoliko ukoliko bi odgovarajući veći broj neproizvodnih službenika učestvovao u trošenju onih 1500 koje sačinjavaju celokupni višak vrednosti. Ali akumulacija kapitala, dakle stvarna kapitalistička proizvodnja, bila bi pri tome nemoguća. Prema tome, činjenica kapitalističke akumulacije isključuje da II_p bude $=I_{(pr+v)}$. Ipak bi čak i pri kapitalističkoj akumulaciji mogao da nastupi slučaj da usled toka procesâ akumulacije izvršenih u ranijem nizu perioda proizvodnje, II_p ne samo bude jednako nego čak i veće od $I_{(pr+v)}$. To bi značilo hiperprodukciju u II, koja bi se mogla izravnati samo velikim slomom, usled kojega bi se kapital od II preneo na I. — Odnos između $I_{(pr+v)}$ prema II_p ne menja se ni u čemu ni kad deo postojanog kapitala II sam sebe reprodukuje, kao, npr., u zemljoradnji upotreba semena iz sopstvenog proizvoda. Ovaj deo od II_p ne dolazi u obzir u odnosu na razmenu između I i II, kao god što za ovo ne dolazi u obzir ni I_p. Stvar se ne menja ni kad je deo proizvodâ II sposoban da uđe u I kao sredstva za proizvodnju. Oni se pokrivaju jednim delom sredstava za proizvodnju koje je liferovao odeljak I, a ovaj se deo unapred ima odbiti na obema stranama, ako hoćemo da čisto i nepomućeno razmatramo razmenu između dve velike klase društvene proiz-

vodnje — proizvođača sredstava za proizvodnju i proizvođača sredstava potrošnje.

Prema tome, pri kapitalističkoj proizvodnji, $I_{(pr+v)}$ ne može biti jednako II_p, odnosno oni se ne mogu u razmeni jedan drugim pokriti. Naprotiv, ako je $I\frac{v}{x}$ onaj deo od I_v koji kapitalisti I izdaju kao dohodak, može $I(_{pr+\frac{v}{x}})$ biti jednako, veće ili manje od II_p; ali $I(_{pr+\frac{v}{x}})$ mora uvek biti manje od $II_{(pr+v)}$, i to za onoliko manje koliko iznosi onaj deo od II_v koji kapitalistička klasa pod svim okolnostima mora sama da potroši.

Moramo napomenuti da u ovom prikazu akumulacije vrednost postojanog kapitala, ukoliko je to deo vrednosti robnog kapitala u čijoj proizvodnji taj kapital sarađuje, nije tačno predstavljena. Stalni deo novoakumulisanog postojanog kapitala ulazi u robni kapital samo postepeno i periodično, različito prema prirodi tih stalnih elemenata; stoga se robni kapital tamo gde u robnu proizvodnju ulaze velike mase sirovina i poluizrađevina itd., većim delom sastoji iz zamene opticajnih postojanih sastavnih delova i promenljivog kapitala. (Ipak se ovako može postupati radi obrta opticajnih sastavnih delova; time je uzeto da se u okviru godine opticajni deo zajedno sa onim delom vrednosti stalnog kapitala koji je njemu ustupljen obrće toliko puta da ukupna suma liferovanih roba bude jednaka vrednosti celokupnog kapitala koji ulazi u godišnju proizvodnju.) Ali gde za mašinsku proizvodnju ulaze samo pomoćne materije, a ne sirovine, mora se elemenat rada=pr opet pojaviti u robnom kapitalu kao veći sastavni deo. Dok se u profitnoj stopi višak vrednosti računa na celokupni kapital, nezavisno od toga da li stalni sastavni delovi ustupaju proizvodu periodično mnogo ili malo vrednosti, za vrednost svakog periodično proizvođenog robnog kapitala sme se stalni deo postojanog kapitala samo utoliko uneti u račun ukoliko on samom proizvodu prosečno ustupa vrednost svojim trošenjem.

IV. Naknadno

Prvobitni novčani izvor za II jeste $pr+v$ proizvodnje zlata I razmenjeno za jedan deo od II_p; samo ukoliko proizvođač zlata nagomilava višak vrednosti ili ga pretvara u sredstva za proizvodnju I, dakle proširuje svoju proizvodnju, ne ulazi njegovo $pr+v$ u II; s druge strane, ukoliko akumulacija novca, sa strane samog proizvođača zlata, konačno dovodi do proširene reprodukcije, u II ulazi deo viška vrednosti proizvodnje zlata koji nije utrošen kao dohodak, a to je onaj deo koji ide za dodatni promenljivi kapital proizvođača zlata, i podstiče u II novo obrazovanje blaga ili pruža nova sredstva za kupovanje od I, a da direktno njemu opet ne prodaje. Od novca koji po-

tiče iz ovog $I_{(pr+v)}$ proizvodnje zlata otpada onaj deo zlata koji nekim granama proizvodnje II treba kao sirovina itd., ukratko, kao elemenat zamenjivanja njihovog postojanog kapitala. Elemenat za privremeno obrazovanje blaga — koje se vrši u svrhu buduće proširene reprodukcije — u razmeni između I i II jeste: za I samo kad se jedan deo od I_v prodaje jednostrano odeljku II, bez protivkupovine, i tu služi za dodatni postojani kapital II; za II kad je isti slučaj sa strane I za dodatni promenljivi kapital; zatim, kad se jedan deo viška vrednosti, koji I izdaje kao dohodak, ne pokriva sa II_p, kad se, dakle, njime kupuje i time pretvara u novac jedan deo od II_v. Ako je $I_{(pr+\frac{v}{x})}$ veće od II_p, onda II_p za svoju prostu reprodukciju nema potrebe da robom iz I zameni ono što je I potrošio od II_v. Pita se u kojoj meri se u okviru međusobne razmene među kapitalistima II—razmene koja se može sastojati samo iz međusobne razmene od II_v—može vršiti obrazovanje blaga. Mi znamo da se unutar II direktna akumulacija vrši time što se jedan deo od II_v direktno pretvara u promenljivi kapital (upravo kao što se u I jedan deo od I_v direktno pretvara u postojani kapital). Uz različite klase starosti akumulacije u različitim poslovnim granama odeljka II, a u svakoj pojedinoj poslovnoj grani za pojedinačne kapitaliste, stvar se, mutatis mutandis[1*], objašnjava potpuno kao pod I. Jedni se još nalaze u stadijumu obrazovanja blaga, prodaju a da ne kupuju, drugi na tački stvarnog proširivanja reprodukcije, kupuju a da ne prodaju. Dodatni promenljivi novčani kapital predujmljuje se, doduše, prvo u dodatnoj radnoj snazi; ali ova kupuje životna sredstva od onih koji obrazuju blaga, od vlasnika dodatnih sredstava potrošnje koja ulaze u radničku potrošnju. Od poslednjih se pro rata njihovom obrazovanju blaga novac ne vraća svojoj polaznoj tački; oni ga nagomilavaju.

[1*] uz odgovarajuće izmene

Dodatak

Citati na jeziku originala

Str. 24 Beleška 3 »Ainsi donc, par la concentration des fortunes entre un petit nombre de propriétaires, le marché intérieur se resserre toujours plus, et l'industrie est toujours plus réduite à chercher ses débouchés dans les marchés étrangers, où de plus grandes révolutions les attendent«[1*] (. . .) ([Sismondi,] *Nouv. principes*, éd. 1819, I, p. 336.)

Str. 115 Bel. 11 »Les frais de commerce, quoique nécessaires, doivent être regardés comme une dépense onéreuse.« (Quesnay, *Analyse du »Tableau économique«*, [in:] »Physiocrates« . . . par E. Daire, I^e partie, Paris 1846, p. 71.)

». . . à mettre leur rétribution ou leur gain au rabais . . . n'est sérieusement parlant qu'une *privation de perte* pour le vendeur de la première main et pour l'acheteur-consommateur. Or, une privation de perte sur les frais du commerce n'est pas un *produit réel* ou un accroît de richesses obtenu par le commerce, considéré en lui-même simplement comme échange, indépendemment des frais de transport, ou envisagé conjointement avec les frais de transport.« (p. 145, 146.)

»Les frais du commerce sont toujours payés aux dépens des vendeurs des productions qui jouiraient de tout le prix qu'en payent les acheteurs, s'il n'y avait point de frais intermédiaires.« (p. 163.) Vlasnici i proizvođači su »salariants«, trgovci »salariés«. (p. 164, Quesnay, *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans*,[2*] [in:] »Physiocrates« . . . par E. Daire, I^e partie, Paris 1846.)

Str. 119 Bel. 13 »The money circulating in a country is a certain portion of the capital of the country, absolutely withdrawn from productive purposes, in order to facilitate or increase the productiveness of the remainder; a certain amount of wealth is, therefore, as necessary in order to adopt gold as a circulating medium, as it is to make a machine, in order to facilitate any other production.« (»Economist«, vol. V, p. 520.)

Str. 130 Bel. 18 . . . »True, but how is the additional value given to it? By adding to the cost of production, first, the expenses of conveyance, secondly, the profit on the advances of capital made by the merchant. The commodity is only more valuable, for the same reason that every other commodity may become more valuable, because more labour is expended on its production and conveyance before it is purchased by the consumer. This must not be mentioned as one of the advantages of commerce.« (Ricardo, *Principles of polit. economy*, 3rd ed., London 1821, p. 309, 310.)

Str. 161 Bel. 23 . . . »Les avances annuelles consistent dans les dépenses qui se font annuellement pour le travail de la culture; ces avances doivent être distinguées des avances primitives, qui forment le fonds de l'établisse-

[1*] kod Sismondija: la menacent — [2*] 1. i 2. izdanje: *Problèmes économiques*

ment de la culture.« (Quesnay, *Analyse du »Tableau économique«*, [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, I^e partie, Paris 1846,] p. 59.)

»Au moyen de la durée plus ou moins grande des ouvrages de main-d'oeuvre, une nation possède un fonds considérable de richesses, indépendant de sa réproduction annuelle, qui forme un capital accumulé de longue main, et originairement payé avec des productions, qui s'entretient et s'augmente toujours.« (Le Trosne, *De l'intérêt social*, [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, II, p. 928, 929.)

Str. 183 Bel. 24 ... »Not only his« (the farmer's) »labouring servants but his labouring cattle are productive labourers.« ([Adam Smith, *Wealth of nations*], book II, chap. V, p. 243.)

Str. 284 Bel. 33 ... »Jetez les yeux sur le Tableau Économique, vous verrez que la classe productive donne l'argent avec lequel les autres classes viennent lui acheter des productions, et qu'elles lui rentrent cet argent en revenant l'année suivante faire chez elle les mêmes achats... Vous ne voyez donc ici d'autre cercle que celui de la dépense suivie de la réproduction, et de la réproduction suivie de la dépense; cercle qui est parcouru par la circulation de l'argent qui mesure la dépense et la réproduction.« (Quesnay, *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans*,[1*] [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, I^e partie, p. 208, 209.)

»C'est cette avance et cette rentrée continuelle des capitaux qu'on doit appeler la circulation de l'argent, cette circulation utile et féconde qui anime tous les travaux de la société, qui entretient le mouvement et la vie dans le corps politique et qu'on a grande raison de comparer à la circulation du sang dans le corps animal.« (Turgot, *Réflexions etc.*, »Oeuvres«, éd. Daire, t. I, p. 45.)

Str. 299 Bel. 37 ... »Comme eux« (les entrepreneurs-manufacturiers),» ils« (les fermiers) »doivent recueillir, outre la rentrée des capitaux etc.« (Turgot, »Oeuvres«, éd. Daire, Paris 1844, t. I, p. 40.)

[1*] 1. i 2. izdanje: *Problèmes économiques*

nay, *Analyse du »Tableau é*
e partie, Paris 1846,] p. 59.
lus ou moins grande des ou
le un fonds considérable de
annuelle, qui forme un c
rement payé avec des produc
urs.« (Le Trosne, *De l'int*
, p. 928, 929.)

ner's) »labouring servants b
rers.« ([Adam Smith, *We*

Tableau Économique, vous
gent avec lequel les autres
t qu'elles lui rentrent cet arg
e les mêmes achats... Vou
le la dépense suivie de la
la dépense; cercle qui es
ıi mesure la dépense et la
ommerce et sur les travaux
re, I^e partie, p. 208, 209.)
te rentrée continuelle des
l'argent, cette circulation
le la société, qui entretient
ique et qu'on a grande r
g dans le corps animal.«
aire, t. I, p. 45.)

eneurs-manufacturiers),» ils
ntrée des capitaux etc.« (Tur
. 40.)

miques

Napomene i registri

ment de la culture.« (Quesnay, *Analyse du »Tableau économique«*, [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, I^e partie, Paris 1846,] p. 59.)

»Au moyen de la durée plus ou moins grande des ouvrages de main-d'oeuvre, une nation possède un fonds considérable de richesses, indépendant de sa réproduction annuelle, qui forme un capital accumulé de longue main, et originairement payé avec des productions, qui s'entretient et s'augmente toujours.« (Le Trosne, *De l'intérêt social*, [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, II, p. 928, 929.)

Str. 183 Bel. 24 ... »Not only his« (the farmer's) »labouring servants but his labouring cattle are productive labourers.« ([Adam Smith, *Wealth of nations*], book II, chap. V, p. 243.)

Str. 284 Bel. 33 ... »Jetez les yeux sur le Tableau Économique, vous verrez que la classe productive donne l'argent avec lequel les autres classes viennent lui acheter des productions, et qu'elles lui rentrent cet argent en revenant l'année suivante faire chez elle les mêmes achats... Vous ne voyez donc ici d'autre cercle que celui de la dépense suivie de la réproduction, et de la réproduction suivie de la dépense; cercle qui est parcouru par la circulation de l'argent qui mesure la dépense et la réproduction.« (Quesnay, *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans*,[1*] [in:] »Physiocrates«, éd. Daire, I^e partie, p. 208, 209.)

»C'est cette avance et cette rentrée continuelle des capitaux qu'on doit appeler la circulation de l'argent, cette circulation utile et féconde qui anime tous les travaux de la société, qui entretient le mouvement et la vie dans le corps politique et qu'on a grande raison de comparer à la circulation du sang dans le corps animal.« (Turgot, *Réflexions etc.*, »Oeuvres«, éd. Daire, t. I, p. 45.)

Str. 299 Bel. 37 ... »Comme eux« (les entrepreneurs-manufacturiers),» ils« (les fermiers) »doivent recueillir, outre la rentrée des capitaux etc.« (Turgot, »Oeuvres«, éd. Daire, Paris 1844, t. I, p. 40.)

[1*] 1. i 2. izdanje: *Problèmes économiques*

Napomene i registri

Napomene

[1] Svoju nameru da *Teorije o višku vrednosti* izda kao četvrti tom *Kapitala* Engels nije stigao da ostvari. *Teorije o višku vrednosti* prvi put je objavio Karl Kautsky u vremenu od 1905. do 1910. godine. Međutim, to izdanje sadrži niz proizvoljnih odstupanja od Marxova rukopisa, pogrešan raspored materijala i česta ispuštanja važnih odeljaka. Novo izdanje *Teorija o višku vrednosti* na nemačkom jeziku pripremio je Institut marksizma-lenjinizma pri CK Jedinstvene socijalističke partije Nemačke i objavio ga u tri dela u vremenu od 1956. do 1962. godine. Isti Institut je objavio ovo delo i u ediciji: Karl Marx — Friedrich Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin 1965 - 1968, takođe u tri dela i sa izvesnim tehničko-redakcijskim poboljšanjima. (Vidi i predgovor 24. tomu ovog izdanja.) 10

[2] *Katedarski i državni socijalisti* — pravac građanske političke ekonomije u Nemačkoj, koji je nastao sedamdesetih godina 19. stoleća. Katedarski socijalisti (Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolph Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart i drugi) bili su ogorčeni neprijatelji marksizma i zastupali su buržoaski reformizam. Propagirali su klasni mir između buržoazije i proletarijata, pokušavali su da ublaže klasnu borbu i predlagali izvesne socijalne reforme da bi suzbili uticaj revolucionarne socijaldemokratije i naveli radnike da se pomire sa reakcionarnom pruskom državom. Podržavljenje železnica koje je izvršila pruska vlada i uvođenje državnog monopola na duvan i rakiju, koje je planirao Bismarck, prikazivali su oni kao »državni socijalizam«. Marx i Engels su vodili doslednu borbu protiv katedarskih socijalista i razotkrivali reakcionarnost i nenaučnost njihovih shvatanja. 14

[3] Engels ovde upućuje na jedno Rodbertusovo pismo J. Zelleru od 14. marta 1875, koje je prvi put objavljeno 1879. godine u tibingenškom časopisu »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«. 14

[4] Rodbertus-Jagetzow, *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851, S. 87. 16

[5] »*Ovaj neverovatni krpa*« (»this most incredible cobler«) — ovu oznaku dao je MacCullochu John Wilson u svojoj brošuri *Some illustrations of Mr. M'Culloch's principles of political economy*, koju je objavio u Edinburgu 1826. godine pod pseudonimom Mordecai Mullion. 19

[6] Rodbertus-Jagetzow, *Briefe und Socialpolitische Aufsätze*. Hrsg. von Rudolph Meyer. Band 1, Berlin [1881], S. 111. 24

[7] [Bailey,] *A critical dissertation on the nature, measures and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers*. By the author of essays on the formation and publication of opinions, London 1825, p. 72. 95

[8] *Država Inkâ* — robovlasnička država sa znatnim ostacima prvobitne zajednice. Osnova društvene i privredne organizacije bio je klan ili seoska opština (aylla), u čijem su se zajedničkom vlasništvu nalazili zemljište i stoka. Vrhunac svog razvitka doživela je država Inka od kraja 15. veka do pada pod špansku vlast odnosno do svoje potpune propasti tridesetih godina 16. veka; u to doba ona je zahvatala teritoriju današnjeg Perua, Ekvadora, Bolivije i severnog Čilea. 103

[9] »*When Greek meets Greek then comes the tug of war*« [»Kad Grk sretne Grka, tada dolazi do žestokog boja« (udari tuk na luk)] — modifikovan citat iz tragedije Nathanaela Lee-a, *The Rival Queens*. U: »The dramatick works«, knjiga 3, London 1734, str. 266. 113

[10] Lalor, *Money and morals: a book for the times*, London 1852, str. 43—44; Sismondi, *Études sur l'économie politique*, sv. 1, Bruxelles 1837, str. 49. i dalje. 122

[11] Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique*, 3e éd., sv. 2, Paris 1817, str. 433. 130

[12] Ovde Marx citira Williamsovo predavanje *On the maintenance and renewal of permanent way...*, koje je objavljeno u časopisu »Money Market Review« u broju od 2. decembra 1867. 145 153

[13] Kod Lardnera u *Railway economy: a treatise on the new art of transport...*, stoji: otprilike 8%. Ako bi bilo 8%, onda bi u tekstu moralo stajati $12^1/_2$. 146

[14] Marx u svome rukopisu ukazuje na to da je takav način računanja obrta pogrešan. Prosečno vreme jednog obrta navedeno u citatu (16 meseci) izračunato je pod pretpostavkom da profit na ceo kapital od 50 000 dolara iznosi $7^1/_2$%. Ne uzimajući u obzir profit, vreme obrta ovog kapitala iznosi 18 meseci. 159

[15] Ovde se navodi Potterova knjiga *Political economy: its objects, uses, and principles*, New York 1841. Kao što se vidi iz uvoda, veliki deo knjige je uglavnom kopija prvih deset glava Scrope-ovog dela *Principles of political economy* objavljenog 1833. u Engleskoj. Potter je u njima izvršio neke izmene. 159

[16] John Stuart Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*, London 1844, str. 164. 194

[17] Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh 1836, str. 21 - 24. 194

[18] Macleod, *The elements of political economy*, London 1858, str. 76 - 80. 194

[19] Patterson, *The science of finance. A practical treatise*, Edinburgh, London 1868, str. 129 - 144. 194

[20] »*Manava Dharma Sastra*« — zakoni Manua, staroindijski zakonik čije su verske, obredne i pravne propise bramani uzdigli na stepen društvenih normi kojih su obavezne da se pridržavaju sve kaste. Po tradiciji se sastavljanje ovog slavnog indijskog zakonika pripisuje Manuu, praocu ljudi.
Marx citira prema *Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil*, 3. izd., Madras 1863, str. 281. 202

[21] Marx detaljnije razmatra »Tableau économique« u svom delu *Teorije o višku vrednosti*, 1. deo, glava 6. i u 10. glavi drugog odeljka Engelsovog *Anti-Diringa*, koju je sam napisao. 299

[22] *dei ex machina* (bogovi iz mašine) — neočekivani, slučajni, željeni rasplet; u antičkom pozorištu uz pomoć jedne mašinerije javljali su se bogovi na sceni i rešavali dramski zaplet. 380

[23] »*Entspektor Bräsig*« — lik iz dela Fritza Reutera »Ut mine Stromtid« (Iz moga života kraj reke). 400

[24] *Institut de France* — najviše naučno telo u Francuskoj koje se sastoji od više klasa ili akademija. Destutt de Tracy bio je član Akademije za moralne i političke nauke. 405

[24a] Izraz »muzika budućnosti« nastao je u vezi s knjigom nemačkog kompozitora Richarda Wagnera *Umetničko delo budućnosti* (1850); Wagnerovi protivnici (na polju muzičkog stvaranja) upotrebljavali su ovaj izraz u ironičnom smislu. 410

[25] U 1. i 2. nemačkom izdanju ovaj pasus glasi ovako:
»U toku četvorogodišnje reprodukcije u proširenom razmeru celokupni kapital klase I i II popeo se od $5400\,p+1750\,pr=7150$ na $8784\,p+2782\,pr=11566$, dakle u srazmeri 100:160. Celokupni višak vrednosti bio je prvobitno 1750, sada je 2782. Potrošeni višak vrednosti bio je u početku 500 za I, a 535 za II, ukupno=1035; u poslednjoj godini bio je 732 za I, a 958 za II, ukupno=1690. On je, dakle, porastao u srazmeri 100 : 163.« 427

Literatura

I. Dela

Adams, W[illiam] Bridges: *Roads and rails and their sequences, physical and moral* [Drumovi i železnice i njihove fizičke i moralne posledice], London 1862. 145] 147

[Bailey, Samuel:] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers.* By the author of essays on the formation and publication of opinions [Kritička rasprava o prirodi, merama i uzrocima vrednosti, koja se poglavito odnosi na spise gospodina Ricarda i njegovih sledbenika. Napisao autor esejâ o formiranju i izražavanju mnenja], London 1825. 95

Barton, John: *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society* [Zapažanja o okolnostima koje utiču na položaj radnih klasa društva], London 1817. 193

Chalmers, Thomas: *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society.* 2nd ed. [O političkoj ekonomiji u vezi sa moralnim stanjem i moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje], Glasgow 1832. 134

Corbet, Thomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained.* In two parts [Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 120

Courcelle-Seneuil, J[ean] - G[ustav]: *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou manuel des affaires.* 2e éd., revue et augmentée [Teorijska i praktična rasprava o industrijskim, trgovačkim i poljoprivrednim preduzećima ili priručnik o poslovima. Drugo, prepravljeno i prošireno izdanje], Paris 1857. 204

Destutt de Tracy, [Antoine-Louis-Claude] compte de: *Élémens d'idéologie.* 4e et 5e parties. Traité de la volonté et de ses effets [Elementi ideologije. Četvrti i peti deo. Rasprava o volji i njenom dejstvu], Paris 1826. 399 - 406

Dupont de Nemours, [Pierre-Samuel]: *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale.* In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Ne-

mours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Engène Daire. 1e partie [Učenje doktora Quesnaya, ili rezime njegovih načela društvene ekonomije. U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. S uvodom o učenju fiziokrata, s komentarima i istorijskim beleškama Eugène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 115

Good, W[illiam] Walter: *Political, agricultural and commercial fallacies; or, the prospect of the nation after twenty years' »Free-trade«* [Zablude u oblasti politike, poljoprivrede i trgovine; ili perspektive nacije posle dvadeset godina »slobodne trgovine«], London [1866]. 200 201

Hodgskin, Thomas: *Popular political economy.* Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na Institutu za mehaniku u Londonu], London 1827. 206

Holdsworth, W. A.: *The law of landlord and tenant, with a copious collection of useful forms* [Zakon o zemljoposedniku i zakupniku, sa opsežnom zbirkom korisnih obrazaca], London 1857. 148 151

Kirchhof, Friedrich: *Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre.* Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmässigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter [Priručnik o poljoprivrednom gazdinstvu. Uputstvo namenjeno poljoprivrednicima za celishodno uređenje poljoprivrednih poseda i za upravljanje njima], Dessau 1852. 152 205 207 - 210 216

Lalor, John: *Money and morals: a book for the times* [Novac i moral: knjiga za naše doba], London 1852. 121

Lardner, Dionysius: *Railway economy: a treatise on the new art of transport, its management, prospects, and relations, commercial, financial, and social.* With an exposition of the practical results of the railways in operation in the United Kingdom, on the continent, and in America [Ekonomija železnica: rasprava o novom vidu transporta, njegovom upravljanju, perspektivama i trgovinskim, finansijskim i društvenim odnosima. S izlaganjem praktičnih rezultata železnica koje su u saobraćaju u Ujedinjenom Kraljevstvu, na Kontinentu i u Americi], London 1850. 145 152 - 154

Laveleye, Emile de: *Essai sur l'économie rurale de la Belgique* [Ogled o seoskoj privredi Belgije], Bruxelles [1863]. 207

Lavergne, Léonce de: *The rural economy of England, Scotland, and Ireland.* Transl. from the French, with notes by a Scottish farmer [Seoska privreda Engleske, Škotske i Irske. Prevedeno s francuskog, sa primedbama jednog škotskog farmera], Edinburgh, London 1855. 202

Lee, Nathanael: *The dramatick works.* In 3 vols. Vol. 3. Containing »Sophonisby«, »Nero«, »Gloriana«, »Rival Queens«, »The massacre of Paris« [Dramska dela. U tri knjige. Knjiga treća. Sadrži: »Sofonizba,« »Neron,« »Glorijana«, »Kraljice suparnice« »Pariski pokolj«], London 1734. 113

Le Trosne, [Guillaume-François]: *De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur.* In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 2e partie. [O društvenom interesu u vezi s vrednošću, prometom, industrijom i unutrašnjom i spoljnom trgovinom. U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. S uvodom o učenju fiziokrata, s komentarima i istorijskim beleškama od Eugène-a Daire-a. Drugi deo], Paris 1846. 162

Macleod, Henry Dunning: *The elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], London 1858. 194

Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil. Verbally transl. from the original, with a preface by William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton. 3rd ed. Ed. by P. Percival [Manava Dharma Sastra, ili zakoni Manua prema tumačenjima Kulluka, koji sadrže indijski sistem verskih i građanskih dužnosti. Doslovno prevedeno s originala, s predgovorom Williama Jonesa. Sa sanskrtskim tekstom sravnio Graves Chamney Haughton. Treće izdanje. Izdao P. Percival], Madras 1863. 202

Marx, Karl, *Das Elend der Philosophie.* Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends«. Deutsch von E[duard] Bernstein and K[arl] Kautsky. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. [Beda filozofije. Odgovor na Proudhonovu »Filozofiju bede«. Na nemački jezik preveli E[duard] Bernstein i K[arl] Kautsky. Sa predgovorom i beleškama Friedricha Engelsa], Stuttgart 1885. 14

— *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Drugo, poboljšano izdanje], Hamburg 1872. 10 14 18 21 32 41 50 53 64 72 73 100 108 111 117 123 132 135 137 138 140 147 148 154 159 173 174 177 185 192 - 194 203 256 258 267 272 276 283 284 292 293 295 299 330 344 365 399 407 417 421 423

Marx, Karl (anonimno): *Lohnarbeit und Kapital.* In: »Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie« [Najamni rad i kapital. U: »Nove rajnske novine. Organ demokratije«], Köln, od 5, 6, 7, 8. i 11. aprila 1849. 16

— *Misère de la philosophie.* Réponse à »La philosophie de la misère« de M. Proudhon. [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« g. Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 15 20 21 23

— *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* Erstes Heft [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 9 287

Meyer, R[udolf Hermann]: *Der Emancipationskampf des vierten Standes.* Bd. 1: Theorie des Socialismus. — Der katholische Socialismus. — Die Internationale. — Deutschland. — Schulze. — Lassalle. — Marx. — Die Gewerkvereine. — Die Socialconservativen. Die Arbeiterpresse [Borba četvrtog staleža za emancipaciju. Tom 1: Teorija socijalizma. — Katolički socijalizam. — Internacionala. — Nemačka. — Schulze. — Lassalle. — Marx. — Sindikalne organizacije. — Socijalkonzervativci. — Radnička štampa], Berlin 1874. 14 15

Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 194

Müller, Adam H[einrich]: *Die Elemente der Staatskunst.* Oeffentliche Vorlesungen, vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf

1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. [Osnovi veštine upravljanja državom. Javna predavanja održana pred Nj. Svetlošću saksonsko-vajmarskim princom Bernhardom i skupom državnika i diplomata u zimu 1808/1809 u Drezdenu. Deo 3], Berlin 1809. 158

Newman, Samuel P[hilips]: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Andover, New York 1835. 133

Patterson, R[obert] H[ogard]: *The science of finance.* A practical treatise [Nauka o finansijama. Praktična rasprava], Edinburgh, London 1868. 194

Potter, A[lonzo]: *Political economy; its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people.* With a summary, for the use of students [Politička ekonomija; njen predmet, primena i načela. Razmatrano s obzirom na uslove života američkog naroda. S rezimeom, za potrebe studenata], New York 1841. 158 159

Quesnay, [François]: *Analyse du »Tableau économique«* [1766]. In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires, et des notices historiques, par Eugène Daire. Première partie [Analiza »Ekonomske tablice« (1766). U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. S uvodom o učenju fiziokrata, s komentarima i istorijskim beleškama od Engène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 115 161 162 298 307

— *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* [Dijalozi o trgovini i o radu zanatlija.] Isto. 115 284

Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1836. 194 324 363

Ravenstone, Piercy: *Thoughts on the funding system, and its effects* [Razmišljanja o stvaranju sistema zajmova i o njegovom dejstvu], London 1824. 21

Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation.* 3rd ed. [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje], London 1821. 190 193 194 280 323 324 399

Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: *Briefe und Socialpolitische Aufsätze.* Hrsg. von Rudolph Meyer. Bd. 1 [Pisma i socijalno-politički članci. Izdao Rudolph Meyer. Tom 1], [Berlin 1881]. 15 23

— *Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann.* Hrsg. und eingel. von Theophil Kozak [Kapital. Četvrto socijalno pismo von Kirchmannu. Izdanje i uvod Theophila Kozaka], Berlin 1884. 15

— *Sociale Briefe na von Kirchmann.* Dritter Brief: »Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie« [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: »Opovrgavanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i zasnivanje jedne nove teorije rente«], Berlin 1851. 15 16

— *Zur Erkenntniss unsrer staatswirthschaftlichen Zustände.* 1 Heft: Fünf Theoreme [Prilog poznavanju naših državnih i privrednih prilika. I sveska: Pet teorema], Neubrandenburg, Friedland 1842. 14 15 19 25

Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie.* Ein Hand-und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl. [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i one koji studiraju. Treće, prošireno i poboljšano izdanje], Stuttgart, Augsburg 1858. 310

Roscoe, H[enry] E[nfield] und C[arl] Schorlemmer: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie.* Bd. 1. Nichtmetalle [Opširni udžbenik hemije. Tom I. Nemetali], Braunschweig 1877. 22

Say, Jean-Baptiste: *Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* [Pisma g. Malthusu o različitim pitanjima političke ekonomije, naročito o uzrocima opšteg zastoja trgovine], Paris 1820. 367

— *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses.* 3e éd., T. 2 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom 2], Paris 1817. 130 324

Scrope: *The principles of political economy* — vidi Potter, A[lonzo]: *Political economy...*

Senior, N[assau] W[illiam]: *Principes fondamentaux de l'économie politique,* tirés des leçons édites et inédites de Mr. Senior par Jean Arrivabene [Osnovna načela političke ekonomije, koja je izveo Jean Arrivabene iz objavljenih i neobjavljenih predavanja g. Seniora], Paris 1836. 365

Sismondi, J[ean] - C[harles] - L[éonard] Simonde de: *Études sur l'économie politique.* T. 1 [Studije iz političke ekonomije. Tom 1], Bruxelles 1837. 122

— *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* T. 1 [Nova načela političke ekonomije, ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Tom 1], Paris 1819. 24 99 325

Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* With a memoir of the author's life. Complete in one vol. [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S memoarima iz autorovog života. Potpuno u jednoj knjizi], Aberdeen, London 1848. 17 121 162 - 169 171 - 179 181 183 300 - 305 307 - 310 313 316 322 - 325 340 395 396

Soetbeer, Adolf: *Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdecknug Amerika's bis zur Gegenwart.* (Ergänzungsheft Nr. 57 zu »Petermann's Mittheilungen«). [Proizvodnja plemenitih metala i odnos vrednosti između zlata i srebra od otkrića Amerike do danas. (Dopunska sveska br. 57. »Petermann's Mittheilungen«)], Gotha 1879. 390

The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell [Izvor nacionalnih teškoća i sredstva za njihovo uklanjanje. Izvedeno iz načela političke ekonomije u pismu lordu Johnu Russellu], London 1821. 19 - 21

Storch, Henri: *Considérations sur la nature du revenu national* [Razmatranja o prirodi nacionalnog dohotka], Paris 1824. 324 361

— *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* T. 2 [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju prosperitet narodâ. Tom 2], St.-Pétersbourg 1815. 324

Thompson, William: *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth [Istraživanje načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći; primenjeno na nedavno predloženi sistem dobrovoljnog izjednačavanja bogatstva], London 1824. 20 268

— *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*. A new ed. by William Pare [Istraživanje načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći. Novo izdanje Williama Pare-a], London 1850. 20 21 268 - 270

Tooke, Thomas: *An inquiry into the currency principle;* the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. [Istraživanje o načelu novčanog opticaja; veza opticaja novca sa cenama i celishodnost odvajanja banknota od bankovnih poslova. Drugo izdanje], London 1844. 395 396

Turgot, [Anne-Robert-Jacques, de l'Aulne]: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. In: »Oeuvres«. Nouv. éd... par Eugène Daire. T. 1. [Razmišljanja o stvaranju i raspodeli bogatstva. U: »Dela«. Novo izdanje... (priredio) Eugène Daire. Tom 1], Paris 1844. 162 284 299

Tyler [Tylor], E[dward] B[urnett]: *Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwickelung der Civilisation*. Aus dem Engl. von H. Müller [Istraživanja o praistoriji čovečanstva i razvitku civilizacije. S engleskog preveo H. Müller], Leipzig (bez naznačenja godine izdanja.) 365

Wayland, Francis: *The elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Boston 1843. 192

Williams, R[ichard] Price: *On the maintenance and renewal of permanent way*. In: »Minutes of proceedings of the institution of civil engineers; with abstracts of the discussions«. Vol. 25 Session 1865/66. Ed. by James Forrest [O održavanju i obnavljanju železničkih pruga. U: »Zapisnici sa sednica Instituta civilnih inženjera; s izvodom iz diskusije«. Tom 25. Sesija 1865/66. Izdao James Forrest], London 1866. 153

Чупров, А[лександр Иванович]: *Желѣзнодорожное хозяйство. Его экономическія особенности и его отношенія къ интересамъ страны*. [Železnički transport. Njegove ekonomske osobenosti i njegov odnos prema interesima zemlje], Москва 1875. 54

II. Parlamentarni izveštaji i druge zvanične publikacije

East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commission and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. (Presented to Parliament by Her Majesty's command). Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. [Istočna Indija (glad u Bengalu i Orisi). Dokumenti i prepiska o gladi u Bengalu i Orisi, uključujući izveštaj Komisije za borbu protiv gladi i izveštaj viceguvernera Bengala i generalnog guvernera Indije. (Podneto Parlamentu po naređenju Njenog Veličanstva.) Publikovano po odluci Donjeg doma od 31. maja 1867.] 122

East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. (Presented to Parliament by Her Majesty's command). Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. [Istočna Indija (glad u Bengalu i Orisi). Dokumenti o gladi u Beharu, uključujući izveštaj g. F. R. Cockerella. (Podneto Parlamentu po naređenju Njenog Veličanstva.) Deo III. Publikovano po odluci Donjeg doma od 31. maja 1867.] 122

East India (Madras and Orissa famine). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867. [Istočna Indija (glad u Madrasu i Orisi). Odgovor na adresu uvaženog Donjeg doma datiranu 4. jula 1867. Publikovano po odluci Donjeg doma od 30. jula 1867.] 202

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. [Izveštaj posebnog odbora o zakonima o bankama; s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju, dodatkom i indeksom. Deo prvi. Izveštaj i materijal o činjeničnom stanju. Publikovano po odluci Donjeg doma od 30. jula 1857.] 199 200

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce etc., of the countries in which they reside. Nr. 8. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. 1865 [Izveštaji sekretarâ ambasadâ i poslanstava Njenog Veličanstva o manufakturama, trgovini itd., zemalja u kojima su oni akreditovani. Broj 8. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva. 1865], London [1865]. 205

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce etc., of the countries in which they reside. Part III. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. May 1879 [Izveštaji sekretarâ ambasada i poslanstava Njenog Veličanstva o manufakturama, trgovini itd., zemalja u kojima su oni akreditovani. Deo III. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva. Maj 1879], London 1879. 392 429 - 430

Royal commission of railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Kraljevska komisija za železnice. Izveštaj članova Komisije. Podnet i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1867. 120 145 148 152 213

III. Listovi i časopisi

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [Ekonomist. Nedeljni trgovački pregled, Bankarska gazeta i Železnički savetnik. Političke, književne i opšte novine], London:
— od 8. maja 1847. 119
— od 16. juna 1866. 214
— od 30. juna 1866. 214
— od 7. jula 1866. 214

Money Market Review [Revija novčanog tržišta], London:
— od 2. decembra 1867. 145
— od 25. januara 1868. 152

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie [Nove rajnske novine. Organ demokratije], Köln:
— od 24. juna 1848. 15
— od 4. jula 1848. 15
— od 10. septembra 1848. 15
— od 12. septembra 1848. 15
— od 9. novembra 1848. 15
— od 5. aprila 1849. 15
— od 6. aprila 1849. 15
— od 7. aprila 1849. 15
— od 8. aprila 1849. 15
— od 11. aprila 1849. 15

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Hrsg. von Fricker, Schäffle und A. Wagner, Bd. 35 [Časopis za pitanja opšte nauke o državi. Izdaju Fricker, Schäffle i A. Wagner. Sv. 35], Tübingen 1879. 14 15

Registar imena

Adams, William Bridges (Viljem Bridžis Adams; 1797 - 1872) engleski inženjer; autor nekolikih radova o gradnji železnica. 145 147

Alembert, Jean-Baptiste Le Rond d' (Žan-Batist le Ron d'Alamber; 1717 - 1783) francuski matematičar, prirodnjak i filozof, nedosledni materijalist, prosvetitelj; sa Diderot-om izdavao je »Encyclopédie«. 72

Arrivabene, Jean [Giovanni], comte de (Žan [Đovani] grof Arivabene; 1787 - 1881) italijanski politički emigrant koji je dugo živeo u Belgiji; ekonomist; inicijator kongresa ekonomista koji je održan 1847. u Briselu; prevodilac ekonomskih dela na francuski. 365

Bailey, Samuel (Semjuel Bejli; 1791 - - 1870) engleski filozof i ekonomist; istupao je protiv Ricardove teorije o vrednosti rada sa stanovišta vulgarne ekonomije i ukazao na neke protivrečnosti u toj teoriji. 95 421

Bakewell, Robert (Robert Bejkvel; 1725 - 1795) engleski poljoprivrednik i odgajivač stoke. 202

Barton, John (Džon Barton; kraj 18. do početka 19. veka) engleski ekonomist, predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 193 194 325

Bernstein, Eduard (Eduard Bernštajn; 1850 - 1932) socijaldemokrat; publicist, urednik lista »Der Sozialdemokrat« (1881 - 1890); posle Engelsove smrti otvoreno je istupao kao revizionist marksizma i bio jedan od vođa oportunističkog krila nemačke socijaldemokratije i Druge internacionale. 14

Bessemer, Sir Henry (ser Henri Besemer; 1813 - 1898) engleski inženjer i hemičar; pronašao je postupak za preradu sirovog gvožđa u čelik, koji je po njemu nazvan »Besemerov čelik«. 204

Carey, Henry Charles (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) američki vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma; propovedao je harmoniju između društvenih klasa. 295

Chalmers, Thomas (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) škotski teolog i ekonomist, »jedan od fanatičnih maltuzijanaca« (Marx). 134

Cherbuliez, Antoine-Elisée (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) švajcarski ekonomist; pristalica Sismondija, čiju je teoriju sjedinio s nekim elementima Ricardovog učenja. 325

Corbet, Thomas (Tomas Korbet; iz 19. veka) engleski ekonomist, Ricardov pristalica. 120

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (Žan-Gistav Kursel-Senej; 1813 - 1892) francuski ekonomist, trgovac. 204

Daire, Louis-François-Eugène (Luj- -Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) francuski književnik i ekonomist; izdavao je dela iz oblasti političke ekonomije. 115 162 284

D'Alembert (D'Alamber) — vidi *Alembert*

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de (Antoan-Luj-Klod grof Destit de Trasi; 1754 - 1836) francuski vulgarni ekonomist i filozof senzualist; pristalica ustavne monarhije. 370 399 - 406

Drummond, Victor Arthur Wellington (Viktor Artur Velington Dramend; 1833 - 1907) britanski diplomata. 115

Dupont de Nemours, Pierre-Samuel (Pjer-Samijel Dipon de Nemur; 1739 - 1817) francuski političar i ekonomist; fiziokrat, Quesnayev učenik 115

Edmonds, Thomas Rowe (Tomas Rou Edmonds; 1803 - 1889) engleski ekonomist; socijalist utopist; izvukao je iz Ricardove teorije socijalističke zaključke. 20

Engels, Friedrich (Fridrih Engels; 1820 - 1895). 13 15 20 238 239

Fullarton, John (Džon Fularton; 1780 - - 1849) engleski ekonomist, autor radova o opticaju novca i kreditu; protivnik kvantitativne teorije o novcu. 414

Good, William Walter (Viljem Volter Gud) engleski poljoprivrednik i ekonomist; protivnik slobodne trgovine; autor nekolikih spisa o agrarnoj politici. 200 201

Hodgskin, Thomas (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) engleski ekonomist i publicist; zastupao je proletersko stanovište u odnosu na klasičnu ekonomiju, ali je ipak ostao u okvirima Ricardove teorije. Branio je interese proletarijata i kritikovao kapitalizam sa stanovišta utopijskog socijalizma. 20 21 206

Holdsworth, W. A. (V. A. Holdsvort) engleski pravobranilac; pisao je pravne spise, naročito o pravu na zakup. 148 151

Kautsky, Karl (Karl Kaucki; 1854 - - 1938) teoretičar Socijaldemokratske partije Nemačke i Druge internacionale; uređivao je teorijski organ partije »Die Neue Zeit« (1883 - - 1917). Na početku svog delovanja Kaucki je bio marksist; do devedesetih godina doprinosio je širenju marksizma. Kasnije je postao vodeća ličnost centrizma, najštetnijeg vida oportunizma, i pokušao je da marksizmu oduzme njegovu revolucionarnu sadržinu. Za vreme prvog svetskog rata postao je glavni predstavnik revizionizma; posle oktobarske revolucije u Rusiji istupao je kao ogorčeni neprijatelj sovjetske države i revolucionarnog radničkog pokreta. 14

Kirchhof, Friedrich (Fridrih Kirhof) poljoprivrednik i ekonomist, napisao je veći broj knjiga o poljoprivredi. 152 205 207 - 210 216

Kozak, Theophil (Teofil Kozak) izdao je rukopisnu zaostavštinu Johanna Karla Rodbertusa. 15

Lalor, John (Džon Lelor; 1814 - 1856) engleski publicist i ekonomist. 121 123

Lardner, Dionysius (Dajenisjes Lardner; 1793 - 1859) engleski matematičar i fizičar; autor velikog broja spisa iz oblasti prirodnih nauka i tehnike, kao i iz filozofije i političke ekonomije. 145 - 147 152 - 154

Lassalle, Ferdinand (Ferdinand Lasal; 1825 - 1864) nemački sitnoburžoaski publicist, advokat; protivnik marksističke teorije i prakse, naročito klasne borbe, socijalističke revolucije i diktature proletarijata; imao je značajan udeo u stvaranju Opšteg nemačkog radničkog saveza 1863; Lassalle-ova ideologija i njen cilj odvlačili su radničku klasu od njenog glavnog zadatka — političke borbe; sarađivao je sa Bismarckom i pomagao njegovu politiku ujedinjenja Nemačke »odozgo«. 16

Laveleye, Emile-Louis-Victor de (Emil- -Luj-Viktor de Lavle; 1822 - 1892) belgijski istoričar i ekonomist. 207

Lavergne, Louis-Gabriel-Léonce Guilhaud de (Luj-Gabrijel-Leons Gilo de Lavernj; 1809 - 1880) francuski ekonomist i političar; monarhist; autor mnogih radova o ekonomiji poljoprivrede. 202

Lavoisier, Antoine-Laurent (Antoan-Loran Lavoazije; 1743 - 1794) francuski hemičar, opovrgao je teoriju flogistona i utvrdio da je sagorevanje proces vezivanja s kiseonikom; bavio se i političkom ekonomijom i statistikom. 22 - 23

Le Trosne, Guillaume-François (Gijom-Fransoa Le Trôn; 1728 - 1780) francuski ekonomist, fiziokrat. 162

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (Simon-Nikola-Anri Lenge; 1736 - 1794) francuski advokat, publicist, istoričar i ekonomist, kritikovao je fiziokratsku teoriju. 299

List, Friedrich (Fridrih List; 1789 - 1846) ekonomist, teoretičar nemačkog građanskog društva u vreme njegovog uspona u prvoj polovini 19. veka. Mada nije teorijski shvatao unutrašnje povezanosti kapitalističkog sistema, List je kao »praktičan razum« (Marx) ubrzao razvitak industrijskog kapitalizma u Nemačkoj. Njegovo zalaganje za carinsko ujedinjenje Nemačke i za stvaranje jedinstvenog nemačkog železničkog sistema odigralo je važnu ulogu u pripremanju nacionalnog ujedinjenja Nemaca. 15

Mably, Gabriel-Bonnot de (Gabrijel-Bono de Mabli; 1709 - 1785) francuski filozof i istoričar; isticao je prirodno pravo, kritikovao privatno vlasništvo i zastupao utopijski komunizam jednakosti. 299

MacCulloch (McCulloch), John Ramsay (Džon Ramzej Mekelek; 1789 - 1864) engleski (škotski) građanski ekonomist, apologet kapitalističkog sistema; vulgarizator Ricardovog učenja. 19 210 324

Macleod, Henry Dunning (Henri Daning Maklaud; 1821 - 1902) engleski vulgarni ekonomist; naročito se bavio teorijom kredita. 194

Malthus, Thomas Robert (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) engleski sveštenik i ekonomist; ideolog poburžoazirane posedničke aristokratije; tvorac reakcionarne teorije o prenaseljenosti, koja, po njemu, opravdava bedu radništva. 367

Marx, Jenny (von Westphalen) (Đeni Marks, rođ. fon Vestfalen; 1814 - 1881) supruga i saborac Karla Marxa. 25

Marx, Karl (Karl Marks; 1818 - 1883). 9 10 13 - 25 72 238 424

Marx, Eleonora (Tussy) (Eleonora Marks [Tusi]; 1855 - 1898) mlađa kćerka Karla Marxa; osamdesetih i devedesetih godina živo se angažovala u engleskom i međunarodnom radničkom pokretu; 1884. udala se za Edwarda Avelinga. 13 15

Meyer, Rudolph Hermann (Rudolf Herman Majer; 1839 - 1899) ekonomist i publicist; konzervativac, zastupao »feudalni socijalizam«; Bismarckov protivnik; Rodbertusov biograf. 14 15 21

Mill, James (Džejms Mil; 1773 - 1836) engleski buržoaski ekonomist i filozof, vulgarizovao je Ricardovo učenje. 210 421

Mill, John Stuart (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) engleski ekonomist i filozof; pristalica slobodne trgovine; epigon klasične buržoaske političke ekonomije; vulgarizovao je Ricardovo učenje i propovedao harmoniju između interesa buržoazije i radničke klase. Sin Jamesa Milla. 194 325

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (Adam Hajnrih Miler vitez od Niterdorfa; 1779 - 1829) publicist i ekonomist; predstavnik takozvane romantičke škole u političkoj ekonomiji, koja je odgovarala interesima feudalne aristokratije; protivnik učenja Adama Smith-a. 158

Newman, Samuel Philips (Semjuel Filips Njumen; 1797 - 1842) američki filozof i ekonomist. 133

Owen, Robert (Robert Oven; 1771 - 1858) engleski utopijski socijalist. 20

Patterson, Robert Hogard (Robert Hougard Peterson; 1821 - 1886) engleski ekonomist i publicist. 194

Potter, Alonzo (Alonzo Poter; 1800 - - 1865) američki biskup; izdao je Scrope-ovo delo o političkoj ekonomiji. 159

Priestley, Joseph (Džozef Pristli; 1733 - - 1804) engleski hemičar; filozof materijalist; progresivni političar, ideolog radikalnog dela engleske buržoazije svoga vremena; 1774. otkrio kiseonik. 22 23

Proudhon, Pierre-Joseph (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) francuski publicist i ekonomist; sitnoburžoaski ideolog; jedan od teoretičara anarhizma. 324 360

Quesnay, François (Fransoa Kene; 1694 - 1774) francuski ekonomist i lekar; osnivač fiziokratskog učenja. 89 115 161 284 298 299 300 307

Ramsay, Sir George (ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) engleski ekonomist; jedan od poslednjih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 136 194 324 325 361 363 364

Rau, Karl Heinrich (Karl Hajnrih Rau; 1792 - 1870) buržoaski ekonomist; u pojedinim pitanjima bio je istog mišljenja kao Ricardo i Smith; »nemački Say« (Marx). 15

Ravenstone, Piercy (Persi Rejvenston; umro 1830) engleski ekonomist, Ricardov pristalica; jedan od pobornika interesa sitne buržoazije i Malthusov protivnik. 21

Ricardo, David (Dejvid Rikardo; 1772- - 1823) engleski ekonomist, najznačajniji predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 188 190 191 193 - 194 323 324 399

Rodbertus(-Jagetzow), Johann Karl (Johan Karl Rodbertus [-Jagecov]; 1805 - 1875) pruski veleposednik, vulgarni ekonomist, ideolog junkerstva koje je postalo buržoazija; 1848. vođa levog centra u Pruskoj narodnoj skupštini; ministar za kulturu u Auerswaldovoj vladi; teoretičar pruskog junkerskog »državnog socijalizma«. 14 - 21 23 - 25 342

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (Georg Fridrih Vilhelm Rošer; 1817 - 1894) buržoaski vulgarni ekonomist, osnivač takozvane istorijske škole u političkoj ekonomiji. 310

Roscoe, Sir Henry Enfield (ser Henri Enfild Roskou; 1833 - 1915) engleski hemičar, pisac udžbenika hemije. 22

Russel, Lord John, (lord Džon Rasel; 1792 - 1878) engleski državnik; vođa vigovaca; predsednik vlade (1846 - - 1852. i 1865 - 1866), ministar spoljnih poslova (1852/1853. i 1859- - 1865), predsednik Tajnog saveta (1854/55). 19

Say, Jean-Baptiste (Žan-Batist Sej; 1767 - 1832) francuski vulgarni ekonomist »koji svoju površnost pokušava da prikrije time što polovičnost ideja Adama Smith-a svodi na apsolutne opšte fraze« (Marx); osnovao je vulgarnoekonomsko učenje po kome su zemlja, kapital i rad nezavisni izvori rente, profita i najamnine. 130 324 367

Schäffle, Albert Eberhard Friedrich (Albert Eberhard Fridrih Šefle; 1831 - 1903) vulgarni ekonomist i buržoaski sociolog. 15 424

Scheele, Karl Wilhelm (Karl Vilhelm Šele; 1742 - 1786) švedski hemičar, opisao je osobine kiseonika. 22

Schorlemmer, Carl (Karl Šorlemer; 1834 - 1892) hemičar, dijalektički materijalist; profesor u Mančesteru; član Socijaldemokratske partije Nemačke; Marxov i Engelsov prijatelj. 22

Scrope, George Julius Poulett (Džordž Džulijes Polit Skrop; 1797 - 1876) engleski ekonomist i geolog, Malthusov protivnik; član Parlamenta. 159 - 160

Senior, Nassau William (Nasau Viljem Senior; 1790 - 1864) engleski vulgarni ekonomist; apologet kapitalizma, po Marxu, vodio glavnu

reč u ekonomskoj nauci buržoazije; bio je protiv skraćenja radnog dana. 365

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (Žan-Šarl-Leonar-Simond de Sismondi; 1773 - 1842) švajcarski ekonomist i istoričar; kritikovao je »kapitalizam sa stanovišta sitne buržoazije« (Lenjin) i idealizovao sitnu proizvodnju. 24 99 122 325 367

Smith, Adam (Adam Smit; 1723 - - 1790) najpoznatiji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početaka fabričkog sistema i razvio osnove klasične buržoaske političke ekonomije. 10 14 17 - 19 21 121 122 143 161 - 186 188 194 299 314 316 - 319 322 354 361 364 395 396 405 411

Soetbeer, Georg Adolf (Georg Adolf Setber; 1814 - 1892) nemački buržoaski ekonomist i statističar. 390

Stein, Lorenz von (Lorenc fon Štajn; 1815 - 1890) istoričar, pisac radova o državi i ekonomist, desni hegelovac; profesor filozofije i državnog prava na Univerzitetu u Kilu; tajni agent pruske vlade. 139

Steuart (Stewart), Sir James (ser Džejms Stjuart [pseudonim *Denham*]; 1712 - 1780) engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma, koji je teoretski sistematizovao; protivnik kvantitativne teorije o novcu. 17

Storch, Heinrich Friedrich von [*Andrej Karlowitsch*] (Hajnrih Fridrih fon Štorh [Andrej Karlovič]; 1766 - - 1835) ekonomist, statističar i istoričar; epigon i vulgarizator klasične buržoaske političke ekonomije, kritikovao je merkantilizam; član Akademije nauka u Petrogradu. 129 324 361

Thompson, William (Viljem Tompson; oko 1785 - 1833) irski ekonomist; socijalist utopist, Owenov pristalica; iz Ricardove teorije izvukao je korisne zaključke. 20 21 268 - 270

Tooke, Thomas (Tomas Tuk; 1774 - - 1858) engleski ekonomist, vatreni pobornik slobodne trgovine, kritikovao je Ricardovu teoriju o novcu. 69 100 274 275 393 395 396

Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (An-Rober-Žak Tirgo baron od Olne; 1727 - 1781) francuski državnik, generalni finansijski inspektor; ekonomist fiziokrat, Quesnayev učenik. 162 284 299

Tylor, Edward Burnett (Edvard Barnet Tajlor; 1832 - 1917) engleski antropolog i etnolog; pristalica evolucionizma. 365

Wagner, Adolph (Adolf Vagner; 1835 - - 1917) vulgarni ekonomist, predstavnik takozvane socijalnopravne škole u političkoj ekonomiji, katedarski socijalist; podržavao reakcionarnu Bismarckovu politiku. 21

Wayland, Francis (Frensis Vejlend; 1796 - 1865) američki sveštenik, napisao je niz spisa iz etike, političke ekonomije i drugih grana nauke; univerzitetski profesor. 192

Williams, Richard Price (Ričard Prajs Viljems) — engleski inženjer, stručnjak za železnice. 145 153

Zeller, J. (J. Celer) pisac ekonomskih dela. 14

Чупров, Александар Иванович (1842 - - 1908) ruski ekonomist i statističar, liberalni političar i publicist; specijalist za železnice. 54

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

Tona (ton, t) = 20 handredvejta (hundredweight)	1016,05 kg
Funta (pound) = 16 unča	453,592 g
Unča (ounce) =	28,349 g

Mere za dužinu

Engleska milja (british mile) = 5280 stopa (foot)	1609,329 m
Vrsta (stara ruska mera)	1066,780 m

Novčane jedinice

Funta sterlinga (pound sterling, £) = 20 šilinga	20,43 M*
Šiling (shilling) = 12 pensa	1,02 M
Peni (penny, pence, d.) = 4 fardinga	8,51 pf*
Farding (farthing) = 1/4 penija	2,12 pf
Dolar (dollar, $) = 100 centi (cent)	4,20 M
Franak (franc) = 100 santima (centime)	80 pf
Talir (pruski novac do 1873) = 30 srebrnih groša	3,00 M

* Preračunavanje u marke i pfenige vršeno je ovde prema njihovoj vrednosti iz 1871. godine (1 marka = 1/2790 kg čistog zlata).

Registar pojmova

Afrika 398
Agent prometa 111 116
Akcije 139 244 289
Akcionarska društva 199 296 361 396
Akcionarski kapital 87 361
Akumulacija kapitala 72 - 74 147 266 - - 268 270 407 417 - 419
— nužnost akumulacije 73 106 433
— prosta reprodukcija kao njen realni činilac 328
— kao proširena reprodukcija 286
— u odeljku I društvene proizvodnje 409 - 417
— višak proizvoda u odeljku I kao njena materijalna osnovica 413 - 415 421
— u odeljku II društvene proizvodnje 417 - 434
— i proizvodne snage rada 295 414 427
— i potrošnja 418 419
— i obrazovanje blaga 72 77 106 407 - 409 413 414 415 434 435
— vidi i *Reprodukcija*
Akumulacija novca 76 - 77 267 286 - - 290
Akumulacioni fond, novčani 77 78 97
— i fond potrošnje 425 - 427
Američki građanski rat 122
Amerika 398
Amortizacija stalnog kapitala 105 139 140 143 144 146 147 157 374 375 376 - 379 381 - 383 396 413
Amortizacioni fond 155
Anarhija kapitalističke proizvodnje 147 390
Atina 398
Australija 122

Banke 77 106 214 265 286 289 344 410
— njihova funkcija 118
Belgija 146 207
Beljarstvo 203 204
Berza 282 285
Bilans plaćanja 68 416 417
Bilansi 100
Bogatstvo, društveno
— njegovi oblici 118 119 122 123 180 213 408
— uvećanje bogatstva kapitalista 118 213 286 408 409
— i prometni troškovi 118 119 125 127
— Smith o bogatstvu 177 178
Broj obrta 105 132 134 157 158 224 228 253

Cena
— i najamnina 281 - 283
— tržišna cena 244
— dejstvo promene cena na obrt kapitala 239 - 245 264 265
— promena cene i promena vrednosti 245
Cena proizvodnje 185 281/282
Centralizacija kapitala 295
Centri proizvodnje 212 213
Centri stanovništva 212 - 214

Činovnici
— njihovo učešće u višku vrednosti 350 380

Depoziti 77 194 244 286 289
Distribucija
— elemenata proizvodnje 35 320
— vidi i *Raspodela*
Dividende 153
Dohodak
— višak vrednosti kao dohodak 257/ /258 313 318 319 322 348
— radnika i radničke klase 308 - 311 313 314 - 317 322 366 - 367 370 372 373

Dohodak
— kapitalistâ i kapitalističke klase 64 - 66 309 311 318 319 322
— Destutt de Tracy o dohotku 399 - 406
— Ricardo o dohotku 323 324
— Smith o dohotku 301 - 310 316 - - 318 319 322 323
Društveni fond proizvodnje 127
Društveno-ekonomske formacije
— razlika među njima po načinu povezivanja radnika i sredstava za proizvodnju 38
Država Inka 103 129
Državna proizvodnja 97
Državni kapital 87
Državni papiri 289
Državni socijalizam 18

Eksploatacija radne snage 38
— njenō ekstenzivno i intenzivno povećanje 267 294
Elementi proizvodnje 30 31 33 - 35 68 190 323
— način na koji se oni spajaju 33 35 38
Engleska
— bankarstvo 214
— građevinarstvo 64 199 200
— poljoprivreda 200 - 202

Fabrika 92 94 150
Faux frais 109 112 113 123 287
Fiziokrati 89 169 191 - 192 299 300 301 315 324 413
— o proizvodnom kapitalu 161 - 163 181
— definišu zemljoradnički rad kao jedini proizvodni rad 181 298
— o stalnom i opticajnom kapitalu 161
— o nastanku viška vrednosti 188 192
— o opticaju novca 284
— o reprodukciji 169 298 299 307
Fond osiguranja za proizvodnju 302
Fond potrošnje 127 306 326 420
— i akumulacioni fond 425 - 427
— individualni fond potrošnje 85 122 303 362
— društveni fond potrošnje 127 303 304 313
Fond rada 183
Fond reparatura 303

Građevinarstvo 64
— građenje kuća 199 200
— i zemljoradnja 147
Grčka 398

Hartije od vrednosti 77
Hemija 21 22 23
— sirovina i pomoćne materije slivaju se u jedno 137
— uticaj hemijskih procesa na vreme proizvodnje 203 204
Hiperprodukcija 264 265
— u kapitalizmu 378 389 390 418 419 433
— nužna hiperprodukcija 151
— relativna hiperprodukcija je potrebna 390
— ekonomisti o hiperprodukciji 70
Hipoteke 199

Indija
— knjigovodstvo u staroindijskoj opštini 117
— smrt od gladi 122 202
— stvaranje rezerve 122
— englesko-indijski menični rokovi 214
Industrija, krupna 155 158 236
Industrija veza 53; vidi *Transportna industrija*
Industrijski ciklusi 157 158 341 433 434
Intenzivnost rada 219 267 294

Kamata 19 20 380 398 404
»Kapital«
— istorija nastanka »Kapitala« 9 - 14
— Engelsov rad pri izdavanju II toma »Kapitala« 9 10 13 25
— Engelsov rad pri izdavanju III toma »Kapitala« 14 25
Kapital 41 42 73 75 94
— *obuhvata klasne odnose* 94
— *stalni kapital* 135 - 139 168 169 180 188 - 190 193 329
razlika između stalnog i opticajnog kapitala 136 138 - 144 156 162 165 170 190 193 194 197 201 233 234 246 247
njegov obrt 105 139 - 144 156 - 158 162 233 234 247 329 330 433 434
amortizacija stalnog kapitala 105 139 140 143 144 145 146 157 374 375 376 - 378 381 - 383 396 411

njegovo fizičko rabaćenje 144 - 147 149 158 329 330 373 - 376
njegovo moralno rabaćenje 145 146
njegovo održavanje i obnavljanje 147 148 302/303
njegova reprodukcija i obnavljanje 146 156 157 329 330 373 - 390 396 411
Quesnay o stalnom kapitalu 161
Ricardo o stalnom kapitalu 184-186 190 - 194
Smith o stalnom kapitalu 162-174 176 - 179 182 299 - 300 303 304
— *društveni kapital* 93 291 - 293 326 - - 328
— i individualni kapital 87 88 291-293 326 327
— obrt društvenog kapitala 227 228
— dva odeljka društvenog kapitala 329
— *individualni kapital* 93 94 328
i društveni kapital 87 88 291 - 293 326 327
— *industrijski kapital* 50 55 60 - 61 78 91 - 94 97 98
njegovi različiti oblici 50 - 53 55 58 74 75
i klasne suprotnosti 55
— *postojani kapital* 53 107 135 140 329
njegova podela na stalni i opticajni kapital 135 136 329
reprodukcija postojanog kapitala u društvenim razmerama 331 - 333 351 - 353 357 - 361 365
Ricardo o postojanom kapitalu 184 - 186
— *proizvodni kapital* 31 32 36 50 62 83 138 - 155 164 167 - 170 174 291
kao oblik industrijskog kapitala 50 - 53 74 75 143 144 164
njegove funkcije 36 - 39 43 49
podela proizvodnog kapitala na stalni i opticajni 143 144 177 - 179 182 183 190
njegovi sastavni delovi 33 35 38 39 74 75 120 140-143 164-170 172
promena vrednosti njegovih sastavnih delova 95 - 97 240
obrt proizvodnog kapitala 140 - 143 156
kao rezerva 102 121 - 124
latentni proizvodni kapital 108 109 122 123 215/216
potencijalni proizvodni kapital 208 - 210 215/216
fiziokrati o proizvodnom kapitalu 161 - 163 181
Smith o proizvodnom kapitalu 162 - 166
— *promenljivi kapital* 59 110 140 - 142 186 - 188 191 308 329 366
i najamnina 308 316 - 318 322 329 332 364 - 373
oblici njegovog preduimanja 59 308 314 315 318 331 332 336 339 343 - 345
potencijalni promenljivi kapital 366 368 370 371
njegov obrt 246 - 266
njegova reprodukcija 331 332 334 - - 336 354 - 357 364 - 373
Ricardo o promenljivom kapitalu 184 - 186
— *Opticajni kapital* 148 329
razlika između stalnog i opticajnog kapitala 136 138 - 144 156 162 165 170 190 194 195 197 201 233 234 246 247
njegov obrt 105 141 - 144 156 157 159 160 162 197 219 220 233 - 235 246 247 266 434
Quesnay o opticajnom kapitalu 161
Ricardo o opticajnom kapitalu 184 - 186 190 - 195
Smith o opticajnom kapitalu 162 - - 174 176 177 179 182 - 183 299 - 301 304 305
— *promet kapitala* 143 163 - 165 168 170 174 179 182
vidi i *Novčani kapital*, *Robni kapital*
— *Sastav kapitala*
sa stanovišta prometnog procesa 185 186
organski sastav 76 104 105 185 186 424 - 429
menjanje njegovog sastava vrednosti 76
vidi i *Akumulacija kapitala*, *Trgovinski kapital*, *Trgovački kapital*, *Koncentracija kapitala*, *Centralizacija kapitala*
Kapitalista
— kao personifikacija kapitala 103 104 113
— industrijski kapitalista 94 96 98 103 164 308 309 345 349 - 351 379 380 398; industrijski kapitalista kao predstavnik svih ostalih kapitalista 349
— kupovina i prodaja kao najvažnija funkcija kapitaliste 114; vidi i *Trgovac*
— novčani kapitalista 344 350

Kapitalistička klasa 288 289 313 350 401
— osnovni uslov njene egzistencije 316
Kategorije
— višak vrednosti kao opšta kategorija 16 - 18
— funkcije izražene u kategorijama 193
Kina 214
Klase
— klasa službinčadi 398
— fiziokrati o klasama 298 299
— vidi i *Radnička klasa, Seljaštvo, Kapitalistička klasa, Zakupnici*
Klasne suprotnosti (odnosi)
— između kapitaliste i najamnog radnika 34 55 103
— kapital obuhvata klasne odnose 94
Kmetstvo 36 97 311 398
Knjigovodstvo 58 132 150 267
— njegova funkcija 116 - 118
— njegov društveni razvitak 116 117
— ono je nužnije u društvenoj proizvodnji 118
— karakter troškova knjigovodstva 116 - 118 121
Komunizam
— knjigovodstvo u zajedničkoj proizvodnji 118
— u komunizmu novčani kapital otpada 263 297
— u komunizmu društvo unapred mora izračunavati koliko rada, sredstava itd. može da primeni... 263
— reprodukcija i komunizam 353 389 390
Koncentracija kapitala 199 - 201 213 410
Koncentracija proizvodnje 112
Konkurencija 146 219 240
Kooperacija 123 200 201
Kredit 106 431
— i kapitalistička proizvodnja 64 160 199 - 201 267 268 287 416 417
— i spoljna trgovina 215 216 265
— i potrošnja 160
— i opticaj metalnog novca 287 297 416
— i stvaranje rezerve 124
— kreditni odnosi između radnika i kapitalista 67 155 159 186 373
Kreditna privreda 102
Krize, ekonomske 141 197 237 264 - 266
— dejstvo na položaj radničke klase 341 - 342 388 389
— i novčano tržište 265
— i potrošnja 70 71 341
— i nova ulaganja 146 158
— periodičnost kriza 158 341 - 342
— materijalna osnovica kriza 158
— i reprodukcija 388 - 390 412 433 434
— mogućnost kriza 412
— kriza 1847. god. 214
— buržoasko shvatanje kriza 23 24 69 70 341 342 390
— vidi i *Nesrazmere*
Kružni tok kapitala
— kao jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa 57 90 92 291
— njegova tri različita oblika 50 55 132 133 291 292/293; kao jedinstvo njegova tri oblika 90 - 93 216 217
— kontinuitet kružnog toka kapitala 90 - 94
— zastoji u kružnom toku kapitala 50 65 93
— i obrt kapitala 132 133 134 291
— i opšti robni promet 57 58 66 97 - 102 291 293
— ekonomisti o kružnom toku kapitala 66 78 133 134 216 217
— *Kružni tok novčanog kapitala* 29 - 43 44 45 - 57 58 59 - 62 66 - 69 74 - 76 79 80 84 85 132 133
njegova formula 29 36 42 50 54 56 59 60
njegov prvi stadijum 30 - 36 40 42 46 58 69
njegov drugi stadijum 36 - 39 58
njegov treći stadijum 39 - 49
kao specijalni oblik kružnog toka industrijskog kapitala 58 60
i opšti robni promet 54 55
— *kružni tok proizvodnog kapitala* 60 - 77 78 79 83 95 - 97 132 133
njegova formula 60 - 62 64 69 74 78
— *kružni tok robnog kapitala* 62 68 69 79 - 89 133
njegova formula 60 79 84 86 120
razlika između ostalih oblika kružnog toka 79 80 83 - 89
kao oblik kretanja društvenog kapitala 87 - 88
obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju 326 327
i podela celokupnog društvenog proizvoda 85
Kućna industrija 205

Kuluk 199 320
Kvalitet, kvantitet 30 31 44 156 157 339 - 341 421

Lončarstvo 230
Luksuzna sredstva 282 - 283 335 - 341

Madagaskar 122
Manufaktura 205
Mašine 123
— kao stalni sastavni deo proizvodnog kapitala 176
— kao robni kapital 137 179 180
— ustupaju vrednost proizvodu 50 140 167 168 197 198 374
— različit vek trajanja njihovih sastavnih delova 146
— njihova reprodukcija i obnavljanje 145 - 147 157 197 198
— uticaj kriza na njihovo obnavljanje 146
— skraćuju radni period 200
— detaljno poboljšanje postojećih mašina 147
Materijal rada 123 179 185
Melioracija zemljišta 137 138
Menica 77 214 244
Merkantilizam 17 57 59 89
Monetarni sistem 59
Monopol
— krupnih novčanih kapitalista 96
— nad sredstvima za proizvodnju 350

Način proizvodnje
— i način saobraćanja 103
— pretkapitalistički način proizvodnje 97 98 122 123
— *kapitalistički način proizvodnje*
razvija proizvodne snage rada više no svi raniji načini proizvodnje 122 123
protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje 70 71 263 341 342 389
i opšta robna proizvodnja 97 98 103
buržoaski ekonomisti o kapitalističkom načinu proizvodnje 360/ /361
— vidi i *Robovlasništvo, Komunizam*
Način saobraćanja 103
— i način proizvodnje 103

Najamni rad 37 103 108 285
Najamnina
— kao oblik vrednosti radne snage 30 33 67 142 192 308 312 318 322
— kao oblik dohotka radnika 303 306 307 - 310 311 313 315 - 318 322 366 - 368 372 373
— oblici i rokovi njenog plaćanja 59 142 159 186 188 192
— u isti mah uputnica na budući rad 67
— i promenljivi kapital 59 177 186 187 272 288 289 308 314 - 316 318 322 331 332 344 345 364 - 373
— i višak vrednosti 311 - 313
— i opticaj novca 344 345
— visina najamnine 423
— povećanje najamnine 263 281 - 283 342
— sniženje najamnine 430
— nominalna i realna najamnina 423
— Smith o najamnini 301 - 303 309 310 340
— Destutt de Tracy o najamnini 399 - 406
Naturalna privreda 102 397 398
Nauka
— korišćenje njenog napretka uz pomoć kapitala 295
Nemačka 205
Nesrazmere
— pri prostoj reprodukciji 328 339 379 380 388 - 390 418 419
— pri proširenoj reprodukciji 419 420 431 434
Noćni rad 108 203
Nova vrednost 314 317 355 356 358
Novac
— opšti ekvivalenat 33 44 45 321
— funkcija novca 71 72
kao mera vrednosti 316
kao prometno sredstvo 32 63 118 154 271 277 286 287 345 414 423 424;
— kao kupovno sredstvo 31 71 100 286 388
kao platežno sredstvo 31 34 71 73 100 118 227 271 273 277 286 385 397 416
kao blago 63 72 73 77 154 268 271 273 392 393 414
kao svetski novac 98 296
— kreditni novac 100, vidi *Kredit*
— metalni novac 100 270 271 397
— računski novac 58 61 116 117 132 133 157

Novac
— izlizivanje i reprodukcija novca 118 271 273 296 390 - 399
Novčana privreda 33 102 188
Novčana rezerva 78 223 224 332
Novčani akumulacioni fond 77 78 97
Novčani kapital 31 32 - 35 43 - 46 49 66 67 262 263 293 - 297 349
— kao sastavni deo celokupnog društvenog kapitala 293 294
— kao oblik industrijskog kapitala 49 - 53 55 74 75 143
— funkcija novčanog kapitala 46 49 71
— i robni kapital u suprotnosti prema proizvodnom kapitalu 143 164 170 174
— njegovo pretvaranje u proizvodni kapital 31 - 33 36 37 50 70 215 - - 217 296 345 410
— i kapitalistička proizvodnja 294 296 345 397 411 412 415 416
— i opticaj novca 62 63 68 345
— potencijalni (latentni) novčani kapital 72 - 73 76 77 224 236 237 268 288 - 290 296 408 - 410
— dodatni novčani kapital 286 413 - - 415
— vezivanje i oslobađanje novčanog kapitala 96 - 97
— buržoaski ekonomisti o novčanom kapitalu 217 - 225
— vidi i *Kružni tok novčanog kapitala*
Novčani oblik 43 46 47 55 56 113 118 132
Novčani opticaj 239 240 271 276 277 281 - 286 390 - 399 416
— zakon novčanog opticaja 90 100 101 271 273 276 283
— i kružni tok novca 284 285
— i proces reprodukcije 331 - 335 343 - 351 366 - 375 380 396 - 397
— masa novca potrebna za reprodukciju i opticaj 240 271 273 274 276 277 281 288 392 - 397 416
— metalni opticaj 100 287 397 416
— fiziokrati o novčanom opticaju 284
— Smith o novčanom opticaju 395 396
Novčani rezervni fond 140 147 151 287 289
Novčanice 392 397
Novčano tržište 97 237 - 238 240 244 245 262 263 265 268 297

Oblici proizvodnje
— društveni oblici proizvodnje 38 102
— pretkapitalistički oblici proizvodnje 38
Oblik robe 39 113 114 124 - 127 176
Oblik vrednosti 56 95 132
Obrazovanje blaga 72 155 268
— pri prostoj robnoj proizvodnji 77 409 410
— i kapitalistička proizvodnja 285 289 393 409 410
— i kapitalistička reprodukcija 375 393
— i akumulacija kapitala 72 77 106, 407 - 409 413 414 434 435
Obrt kapitala 132 - 134 156 - 160 256 257 291 - 293
— izračunavanje obrta kapitala 157 158
— obrt stalnog kapitala 105 140 - 144 156 - 158 162 234 247 329 330 434
— obrt proizvodnog kapitala 140 - 143 156
— obrt promenljivog kapitala 247-265
— obrt opticajnog kapitala 105 141 - - 144 156 157 159 160 162 198 219 220 234 - 235 246 247 265 434
— i kružni tok kapitala 133 134 291
— faktori koji ubrzavaju obrt kapitala 160
— dejstvo promene cena na obrt kapitala 239 - 245
— ekonomisti o obrtu kapitala 133 134 158 - 160 225
Obrtni ciklus 157 - 158 210 247
— i ciklusi kriza 158
— u poljoprivredi 210
Opština
— zajednica radnika 321
— u Indiji 117
— u Rusiji 36
Organizacija
— procesa rada 38 55
— društvenog rada 295
Osiguranje 119 151
Oslobođenje seljaka 36

Patrijarhat 173
Pivara 112 213
Plemeniti metali 29 265 268 272 285
Plodored 207 210
Podela rada 117 200
— u robnoj proizvodnji 37/38

Podizanje cena 263 281 - 283 341
Politička ekonomija
— njena istorija 16 - 23
— društveni karakter buržoaske političke ekonomije 110 169 170 187 188 274
— klasična politička ekonomija 17 18 22 24 78 84
njen prelaz ka vulgarnoj ekonomiji 21 24
— preokret koji je Marx izvršio u političkoj ekonomiji 9 18 22 23
— skolastička ekonomija 39
— vidi i *Merkantilizam, Monetarni sistem, Fiziokrati, Vulgarna ekonomija*
Polufabrikat 182
Poljoprivreda
— knjigovodstvo u poljoprivredi 116 117
— kapital u poljoprivredi 156 157 187 188
— i manufaktura 205
— uzgredna industrija 204 205
— vreme proizvodnje i radno vreme u poljoprivredi 203 204 - 205
— reprodukcija u poljoprivredi 147 298
— vreme obrta u poljoprivredi 200 - - 202 206
— obrtni ciklus 210
— rezerva u poljoprivredi 208 209
— u Nemačkoj 204/205
— u Engleskoj 201 - 202
— u Indiji 117 201 202
— u Rusiji 36 205
— vidi i *Stočarstvo*
Poljoprivredni radnik 36 103 205 299
Pomoćne materije 123 136 137 140 141 166 167 172 197
Popravke i održavanje 105 148 - 154
Posrednik 380
Potraživanja 73 77 288 289
Potrošnja
— proizvodna potrošnja 29 36 43 56/57 70 - 71 76 88 179 267 326 363
— individualna potrošnja 66 70 71 84 88 137 179 267 326 363
— radnika i radničke klase 36 37 57 70 267 335 341
— radne snage od strane kapitala 57 84
— kapitalista 57 59 62 63 65 70 71 267 335/336 342
Potrošnja
— protivrečnost između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu 70 71 264 341 342
— kao nužni momenat u kružnom toku procesa reprodukcije kapitala 57 65 66 70 - 71 326 327
— i prosta reprodukcija 342
— i akumulacija 418 419
— i kredit 160
Pozajmljivi kapital 410
Predmet rada 108 109 129 138 167 188 189 203
Predujam kapitala 256, 257 314
— različiti oblici 222 223 281
— minimum predujmljenog kapitala 76 77 96
— dejstvo vremena obrta na veličinu predujma kapitala 218 - 245
— godišnji i višegodišnji predujmovi 161
— fiziokrati o predujmu kapitala 89 161 162 181 188 314 315 413
Predujmovi — vidi *Predujam kapitala*
Prinuda, fizička 398
Priroda
— eksploatacija prirodnih materija i prirodnih snaga preko kapitala 294 295
— uticaj na proces proizvodnje i proces rada 203 204
— i rabaćenje stalnog kapitala 145 146
Privatno privređivanje 207 208
Proces proizvodnje 195 - 200
— razlike u trajanju procesa proizvodnje 195 - 197
— prekidi u procesu proizvodnje 197 236
— i prometni proces 291
Proces rada 55 168 - 170 190
— diskretni i kontinuelni proces rada 195 - 198 215 218
— uloga sredstava za proizvodnju u procesu rada 172 - 174 192 193
— prekidi procesa rada zbog prirodnih procesa 108 203
Profit 110 282
— kao preobraćeni oblik viška vrednosti 16 - 18 308 311
— prosečno jednak profit 25
— Destutt de Tracy o profitu 399 400 403 - 406
— Ricardo o profitu 18 24 191
— Rodbertus o profitu 16 18
— Smith o profitu 17 165 169 171 - - 172 299 - 302 307 310

Profitna stopa 104 105 193 283 434
— izjednačenje opšte profitne stope 185
Proizvedena vrednost 311 - 314 340 354 356 - 358 364 365
Proizvod 53 54 118 122 124 125 171 172 173 176 177
— diskretni i kontinuirani proizvod 195 - 198 215 218
— celokupni društveni proizvod 306 339 - 341
obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju 326
vrednost celokupnog društvenog proizvoda 305 327 - 330 335 354 357 - 361
naturalni oblik celokupnog društvenog proizvoda 327 - 328 358 - - 361
odnos između mase vrednosti i mase upotrebne vrednosti celokupnog društvenog proizvoda 328 329
podela celokupnog društvenog proizvoda 85 328 339 340
stopa porasta celokupnog društvenog proizvoda 426 427 432
Proizvodnost (proizvodne snage) rada 68 89 122 - 123 236 267 295 414
Proizvodnost rada 68 89 122 - 124 236 267 295 414
Proizvodnja
— društvena proizvodnja 297
— kontinuitet proizvodnje 91 - 93 123 -124 160 211 - 220
kontinuitet proizvodnje kao proizvodna snaga rada 236
— dva odeljka društvene proizvodnje 305 306 329
odeljak I 303 305 306 329 351 - 353 391;
prioritet njegovog rasta 365;
odeljak II 303 - 307 329 335; njegovo raščlanjavanje na proizvodnju potrebnih sredstava potrošnje i luksuznih sredstava potrošnje 335 - 341 343 370 375
— oblici proširivanja proizvodnje 71 72 151 267 268 409
ekstenzivno i intenzivno proširivanje 147 148 267
— i potrošnja 70 71 264 341 342
— za sopstvenu potrebu 38 122 173
— *kapitalistička proizvodnja*
njene pretpostavke i njeni uslovi razvitka 36 - 38 97 98 102 285 322
Proizvodnja
— *kapitalistička proizvodnja*
kupovina i prodaja radne snage kao njen osnovni uslov 32 292 320 - 322
njena određujuća svrha 56 73 132 291 320 418 419;
vulgarna ekonomija o svrsi kapitalističke proizvodnje 65
uloga novčanog kapitala u kapitalističkoj proizvodnji 294 296 345 397 411 412 415 416
Proizvodnja metala 188 189 391
Proizvodnja luksuznih artikala 337 339 341
Proizvodnja viška vrednosti 16 31 - 33 70 73 103 119 187 188 250 - 252 291 320
Proizvodnja vrednosti 119 320
Proizvodnja zlata 49 271 - 273 279 - - 281 287 390 - 393 397 398 408 409
— formula kružnog toka kapitala pri proizvodnji zlata 49 54 272
— pripada odeljku I društvene proizvodnje 391
— u raznim zemljama 390 391
— dodatna proizvodnja zlata 287
— višak vrednosti u proizvodnji zlata 272 280 285 408 409 435
Proizvodnja željeza 204
Promena vrednosti 68 94 - 97 239 240 245 341
Prometni period
— i radni period 225 - 236
Prometni period — vidi *Vreme prometa*
Prosperitet 219 341 342
Protivrečnosti
— kapitalističkog načina proizvodnje 263 264 341 342 389
— između proizvodnje i potrošnje 70 71 264 341 342

Racionalizam 84
Rad
— kao supstancija vrednosti 23 24 320
sam rad nema vrednosti 24 33
— dvojaki karakter rada 148 313 319
apstraktni (koji stvara vrednost) 119 314 319 356
konkretni (korisni) 313 319 355 356 358 359
— potrebni rad 115 319 320 354 357

Rad
— višak rada 17 18 19 30 32 39 54 115 319 320 354 413
— živi rad 24 119 148 189 356
— opredmećeni rad 24 119 189 190
— proizvodni rad 108 115
fiziokrati o proizvodnom radu 182 298
— neproizvodni rad 114 115 119
— vidi i *Najamni rad*
Radna snaga
— kao roba 23 24 30 33 37 38 95 102 103 142 177 264 292 308 314 - 320 344 345 367 368 371 372
— uslovi kupovine i prodaje radne snage 24 32 - 34 141 142 186 227 316 317 320 372; vidi *Tržište rada*
— vrednost kao radna snaga 24 30 32 141 142 186 192 308 311 312 314 - 319 321 401
plaćanje ispod njene vrednosti 401 423
plaćanje pri jačoj eksploataciji 294
— stepen eksploatacije radne snage 248 249 254 255
— kao sastavni deo proizvodnog kapitala 34 38 39 141 142 167 168 177 182 183 189 190 316 320 332 345
— i promenljivi kapital 38 141 177 189 190 307 308 314 - 316 318 329 332 366 - 372
— i višak vrednosti 38 39 141 142 186 311 312
— i sredstva za proizvodnju 30 34 - 36 38 39 320
odvojenost radne snage od sredstava za proizvodnju 33 - 36
— tražnja za radnom snagom 104
— društveno kombinovanje radne snage 295
— reprodukovanje radne snage 24 34 37 38 98 103 140 142 177 186 258 314 - 318 322 347 370 371 374 401
Radna stoka 137 139 171 172 174 310
Radni dan
— prirodna jedinica mere za funkcionisanje radne snage 134
— društveni radni dan 354 - 358 360
— njegova podela na potreban rad i višak rada 354 355
— i intenzivnost rada 267
— i radni period 196
Radni period 195 - 202 218 264 265 296 297
Radni period
— i radni dan 196
— i prometni period 225 - 236
— i sredstva za njegovo skraćenje 200 - 202
— njegov uticaj na veličinu predujma kapitala 218 - 236
— vidi i *Radno vreme*
Radnička klasa 288 289 350
— osnovni uslov kapitalističke proizvodnje 38
— uslovi njene egzistencije 33 - 37 125
— reprodukcija radničke klase 36 177 316 317 322 341 342 345 347 371
— i ekonomske krize 341 - 343 388 389
Radnik
— u proizvodnji zlata 280
— u trgovini 114 - 116
— poljoprivredni radnik 36 103 205 299
— radnik koji izrađuje luksuzne predmete 337 339 341
— samostalni radnik 101 321
— proizvodni radnik 308 309 312 319
— neproizvodni radnik 341
— kao sredstvo proizvodnje 35 38
— kao potrošač 429 - 430
Radno vreme
— i vreme proizvodnje 107 - 110 203 - 210 218 222
— ograničenje i produženje radnog vremena 219
Rasipanje
— proizvodnih snaga 147
— kapitalističke klase 341
Raspodela
— elemenata proizvodnje 35 320 353
— celokupnog društvenog proizvoda 85 327 339 340
— viška vrednosti 18 185 277 289 290 308 309 311 351 380
Razmena
— razlika između razmene proizvoda i prostog robnog prometa 128 129 245 375
— između oba odeljka društvene proizvodnje i unutar njih — vidi *prosta i proširena reprodukcija*
Razmena proizvoda 129 344 375
Razmenska vrednost 95 112 126
Renta
— zemljišna renta 351 380 404
kao preobraćeni oblik viška vrednosti 16 - 18 308 311

Renta
— Smith i Ricardo o renti 16 - 18 300 - 302 307 - 310
— Rodbertus o renti 15 - 17 20 23 24

Reprodukcija
— uslov postojanja svakog društva 258
— prirodna reprodukcija 146 147 298
— svrha kapitalističke reprodukcije 132 342
— kapitalističkih proizvodnih odnosa 35 36 326 347
— radne snage i radničke klase 24 34 36 - 38 103 140 142 177 186 258 314 - 318 322 341 342 345 347 370 371 374 401 402
— individualnog kapitala 61 - 62 90 93 94 326 407
— društvenog kapitala 90 93 291 - 293 326 - 328 407
obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju 326 327
obuhvata naknadu vrednosti i naknadu materije celokupnog društvenog proizvoda 326 - 328 360
— stalnog kapitala 146 156 157 329 330 373 - 390 396 411
— postojanog kapitala 331 - 333 351 - - 353 357 - 361 365
— promenljivog kapitala 331 332 334 - 336 354 - 357 364 - 373
— novčanog materijala 390 - 399
— i spoljna trgovina 388 389 - 391
— i novčani opticaj 331 - 334 343 - - 351 366 - 375 380 396 - 397
— i potrošnja 342
— i krize 341 - 342 388 - 390 412 433
— i obrazovanje blaga 375 392 393; vidi i *Akumulacija kapitala*
— i robna rezerva 127 420
— *prosta reprodukcija* 270 307
na kapitalističkoj osnovici jedne neobične pretpostavke 328
realni činilac akumulacije 328
šema proste reprodukcije 330 331 343 - 424
razmena između oba odeljka društvene proizvodnje 330 - 334 337 - - 340 344 - 351 354 - 357 362 364 367 - 390 418
razmena unutar odeljka I 331 351 - 353
razmena unutar odeljka II 330 331 335 - 343
— *prosta reprodukcija*
uslovi njene ravnoteže i potrebne srazmere 331 334 339 - 341 342 354 355 379 386 411 412 418 424 432
nesrazmere pri prostoj reprodukciji 328 339 379 388 - 390 418 419
realizovanje viška vrednosti pri prostoj reprodukciji 270 330 335 340/341 342 413 418
— *proširena reprodukcija* 89 407 - 409; vidi i *Akumulacija kapitala*
prosta reprodukcija kao njen realni činilac 328 342 424 428 432 433
prelaz proste reprodukcije na proširenu reprodukciju 413 421
višak proizvoda odeljka I društvene proizvodnje kao njena materijalna osnova 413 415 421 422
njen šematski prikaz 421 - 428 430 - 434
razmena između oba odeljka društvene proizvodnje 411 412 417 - - 419 421 - 428 430 - 434
razmena unutar odeljka I 409 - 417
razmena unutar odeljka II 422 - - 427 430 - 432
uslovi njene ravnoteže i potrebne srazmere 411 412 419 - 428 430 - - 434
nesrazmere pri proširenoj reprodukciji 419 420 431 433
i organski sastav kapitala 424 - 428
uslovljava prioritetni rast proizvodnje sredstava za proizvodnju 365 413
— Destutt de Tracy o teoriji reprodukcije 399 - 406
— fiziokrati o reprodukciji 170 298 299 306 307
— Smith o reprodukciji 299 - 302 306 307 340
— kritika buržoaskih teorija 361 - 367 395 396

Rezerva (obrazovanje rezerve) 120-124
— koja je zajednička svim društvima 125
— u pretkapitalističkom načinu proizvodnje 122
— njeni različiti oblici 122
zamena oblika rezerve 122 - 125
— proizvodna rezerva 97 107 121 - - 124 127 160 208 209 216 217 223 236 237 241 - 244 374
— Smith o rezervi 121 122
— vidi i *Robna rezerva*

Rad
— višak rada 17 18 19 30 32 39 54 115 319 320 354 413
— živi rad 24 119 148 189 356
— opredmećeni rad 24 119 189 190
— proizvodni rad 108 115
fiziokrati o proizvodnom radu 182 298
— neproizvodni rad 114 115 119
— vidi i *Najamni rad*
Radna snaga
— kao roba 23 24 30 33 37 38 95 102 103 142 177 264 292 308 314 - 320 344 345 367 368 371 372
— uslovi kupovine i prodaje radne snage 24 32 - 34 141 142 186 227 316 317 320 372; vidi *Tržište rada*
— vrednost kao radna snaga 24 30 32 141 142 186 192 308 311 312 314 - 319 321 401
plaćanje ispod njene vrednosti 401 423
plaćanje pri jačoj eksploataciji 294
— stepen eksploatacije radne snage 248 249 254 255
— kao sastavni deo proizvodnog kapitala 34 38 39 141 142 167 168 177 182 183 189 190 316 320 332 345
— i promenljivi kapital 38 141 177 189 190 307 308 314 - 316 318 329 332 366 - 372
— i višak vrednosti 38 39 141 142 186 311 312
— i sredstva za proizvodnju 30 34 - 36 38 39 320
odvojenost radne snage od sredstava za proizvodnju 33 - 36
— tražnja za radnom snagom 104
— društveno kombinovanje radne snage 295
— reprodukovanje radne snage 24 34 37 38 98 103 140 142 177 186 258 314 - 318 322 347 370 371 374 401
Radna stoka 137 139 171 172 174 310
Radni dan
— prirodna jedinica mere za funkcionisanje radne snage 134
— društveni radni dan 354 - 358 360
— njegova podela na potreban rad i višak rada 354 355
— i intenzivnost rada 267
— i radni period 196
Radni period 195 - 202 218 264 265 296 297
Radni period
— i radni dan 196
— i prometni period 225 - 236
— i sredstva za njegovo skraćenje 200 - 202
— njegov uticaj na veličinu predujma kapitala 218 - 236
— vidi i *Radno vreme*
Radnička klasa 288 289 350
— osnovni uslov kapitalističke proizvodnje 38
— uslovi njene egzistencije 33 - 37 125
— reprodukcija radničke klase 36 177 316 317 322 341 342 345 347 371
— i ekonomske krize 341 - 343 388 389
Radnik
— u proizvodnji zlata 280
— u trgovini 114 - 116
— poljoprivredni radnik 36 103 205 299
— radnik koji izrađuje luksuzne predmete 337 339 341
— samostalni radnik 101 321
— proizvodni radnik 308 309 312 319
— neproizvodni radnik 341
— kao sredstvo proizvodnje 35 38
— kao potrošač 429 - 430
Radno vreme
— i vreme proizvodnje 107 - 110 203 - 210 218 222
— ograničenje i produženje radnog vremena 219
Rasipanje
— proizvodnih snaga 147
— kapitalističke klase 341
Raspodela
— elemenata proizvodnje 35 320 353
— celokupnog društvenog proizvoda 85 327 339 340
— viška vrednosti 18 185 277 289 290 308 309 311 351 380
Razmena
— razlika između razmene proizvoda i prostog robnog prometa 128 129 245 375
— između oba odeljka društvene proizvodnje i unutar njih — vidi *prosta i proširena reprodukcija*
Razmena proizvoda 129 344 375
Razmenska vrednost 95 112 126
Renta
— zemljišna renta 351 380 404
kao preobraćeni oblik viška vrednosti 16 - 18 308 311

Renta
— Smith i Ricardo o renti 16 - 18 300 - 302 307 - 310
— Rodbertus o renti 15 - 17 20 23 24

Reprodukcija
— uslov postojanja svakog društva 258
— prirodna reprodukcija 146 147 298
— svrha kapitalističke reprodukcije 132 342
— kapitalističkih proizvodnih odnosa 35 36 326 347
— radne snage i radničke klase 24 34 36 - 38 103 140 142 177 186 258 314 - 318 322 341 342 345 347 370 371 374 401 402
— individualnog kapitala 61 - 62 90 93 94 326 407
— društvenog kapitala 90 93 291 - 293 326 - 328 407
obuhvata proizvodnu i individualnu potrošnju 326 327
obuhvata naknadu vrednosti i naknadu materije celokupnog društvenog proizvoda 326 - 328 360
— stalnog kapitala 146 156 157 329 330 373 - 390 396 411
— postojanog kapitala 331 - 333 351 - 353 357 - 361 365
— promenljivog kapitala 331 332 334 - 336 354 - 357 364 - 373
— novčanog materijala 390 - 399
— i spoljna trgovina 388 389 - 391
— i novčani opticaj 331 - 334 343 - 351 366 - 375 380 396 - 397
— i potrošnja 342
— i krize 341 - 342 388 - 390 412 433
— i obrazovanje blaga 375 392 393; vidi i *Akumulacija kapitala*
— i robna rezerva 127 420
— *prosta reprodukcija* 270 307
na kapitalističkoj osnovici jedne neobične pretpostavke 328
realni činilac akumulacije 328
šema proste reprodukcije 330 331 343 - 424
razmena između oba odeljka društvene proizvodnje 330 - 334 337 - 340 344 - 351 354 - 357 362 364 367 - 390 418
razmena unutar odeljka I 331 351 - 353
razmena unutar odeljka II 330 331 335 - 343
— *prosta reprodukcija*
uslovi njene ravnoteže i potrebne srazmere 331 334 339 - 341 342 354 355 379 386 411 412 418 424 432
nesrazmere pri prostoj reprodukciji 328 339 379 388 - 390 418 419
realizovanje viška vrednosti pri prostoj reprodukciji 270 330 335 340/341 342 413 418
— *proširena reprodukcija* 89 407 - 409; vidi i *Akumulacija kapitala*
prosta reprodukcija kao njen realni činilac 328 342 424 428 432 433
prelaz proste reprodukcije na proširenu reprodukciju 413 421
višak proizvoda odeljka I društvene proizvodnje kao njena materijalna osnova 413 415 421 422
njen šematski prikaz 421 - 428 430 - 434
razmena između oba odeljka društvene proizvodnje 411 412 417 - 419 421 - 428 430 - 434
razmena unutar odeljka I 409 - 417
razmena unutar odeljka II 422 - 427 430 - 432
uslovi njene ravnoteže i potrebne srazmere 411 412 419 - 428 430 - 434
nesrazmere pri proširenoj reprodukciji 419 420 431 433
i organski sastav kapitala 424 - 428
uslovljava prioritetni rast proizvodnje sredstava za proizvodnju 365 413
— Destutt de Tracy o teoriji reprodukcije 399 - 406
— fiziokrati o reprodukciji 170 298 299 306 307
— Smith o reprodukciji 299 - 302 306 307 340
— kritika buržoaskih teorija 361 - 367 395 396

Rezerva (obrazovanje rezerve) 120-124
— koja je zajednička svim društvima 125
— u pretkapitalističkom načinu proizvodnje 122
— njeni različiti oblici 122
zamena oblika rezerve 122 - 125
— proizvodna rezerva 97 107 121 - 124 127 160 208 209 216 217 223 236 237 241 - 244 374
— Smith o rezervi 121 122
— vidi i *Robna rezerva*

Rezervna armija, industrijska 263 264 341 417 427/428
Rezervni fond 77 78 147 217 223 273 286
Rim 398
Roba
— njen dvostruki karakter 113 321
— vrednost robe 40 62 - 64 307 308 312 313 318 320 321
— njeno udvajanje u robu i novac 118 119 294
— uslovi njenog prelaza u robni kapital 39 40 86 - 88
— njena prolaznost 113 121
Robna proizvodnja 36 38 97 98 103
— prosta robna proizvodnja 116 - 118
— kapitalistička robna proizvodnja 29 30 38 - 39 70 98 103 116 118 119 294
natkriljuje sve ranije epohe 38
razara sve stare oblike robne proizvodnje 38
— Smith identifikuje robnu proizvodnju sa kapitalističkom proizvodnjom 322 323
Robna rezerva 120 - 128 242 - 244
— troškovi njenog obrazovanja i čuvanja 121 125 126 127 128
— uslovi njenog porasta 124 - 128
— uslov robnog prometa 126, 128
— i reprodukcija 127 420
Robna vrednost 306 - 310 312 313 318 - 321 326
— njeni sastavni delovi 318 - 322
— Ricardo o robnoj vrednosti 323
— Smith o robnoj vrednosti 307 - 314 318 - 319 322 - 324 354
Robni kapital 39 - 44 65 66 74 75 80 98 111 112 120 121 172 175 - - 180 291
— kao oblik industrijskog kapitala 50 - 53 55 143
— njegove funkcije 43 46 62
— i novčani kapital u suprotnosti prema proizvodnom kapitalu 143 164 170 174
— potencijalni robni kapital 216
Robni promet 30 31 32 35 55 97 100 128
— prost robni promet 45 61 111 271 283 284 293 340 410 411
— kapitalistički robni promet 38 63 - 66 101 102 169 284 291 292 293
— i novčani opticaj 61 62 283 284 344 348
Robni trgovinski kapital 98
Robno tržište 29 30 42 86 102 111 112 120 178 179 212 242 243
Rok plaćanja 159 160 215
Ropstvo 35 97 398
Rudarstvo 94 167 205
Rusija 36 98 205

Seljačko gazdinstvo 116 - 118
— starinsko seljačko gazdinstvo 122
Seljaštvo 202 204 205
— sitni seljaci 102 202
Sezonski rad 94 222 375 399
Sirovine 122 137 - 141 167 172 179 197
Sistem najamnog rada 397
Sistem podložništva 398
Socijalizam, utopijski 20 22
Spoljna trgovina
— i protivrečnosti kapitalističke proizvodnje 263 389
— i kapitalistička reprodukcija 387 389 - 391
— plemenitim metalima 73 265 269 273 268 272
— i kredit 215 216 265
Srebro — vidi *Zlato*
Srednji vek 114 117
Sredstva potrošnje 137
— i proizvodnja sredstava potrošnje (odeljak II društvene proizvodnje) 303 - 307 329 334; podela unutar ovog odeljka na proizvodnju nužnih sredstava potrošnje i luksuznih sredstava 335 - 341 343 370 375
— vidi i *Sredstva za život, Luksuzna sredstva*
Sredstva za proizvodnju 135 - 139 158
— kao sastavni deo proizvodnog kapitala 33 35 38 39 167 - 169 179
— kao stalni kapital 137 138
— materijalni oblici egzistencije postojanog kapitala 38 123
— njihova uloga u procesu proizvodnje i u procesu rada 135 - 139 172 - 174 192 193
— njihova uloga u stvaranju vrednosti 107 - 109 135 - 138
— vrednost sredstava za proizvodnju 69 321
— njihovo moralno i fizičko rabaćenje 158
— tražnja sredstava za proizvodnju 104 105

Sredstva za proizvodnju
— proizvodnja sredstava za proizvodnju (odeljak I društvene proizvodnje) 303 305 306 329 351 - 353 391
prioritet njenog rasta 365
— njihov stalni porast kao pretpostavka za razvitak proizvodne snage rada 122 123
— i radnici 35 38
— i radna snaga 30 31 33 - 36 38 320
Sredstva za rad 185 186
— sistem sudova proizvodnje 108
— kao stalni kapital 136 - 138 188 - 190 193
— kao sastavni deo postojanog kapitala 138 374
— njihova uloga u procesu proizvodnje i u procesu rada 107 135 - 139 172 - 174 188 189
— njihovo ustupanje vrednosti proizvodu 53 108 109 135 - 138 139 140 187 374
— njihovo fizičko rabaćenje 136 137 139 140 144 188 374
— njihovo moralno rabaćenje 145 146
Sredstva za veze — vidi *Transportna sredstva*
Stepen eksploatacije radne snage 248 249 254 255
Stopa akumulacije 419 422 424 - 427 431 - 433
Suecki kanal 214
Suprotnost
— klasna suprotnost između kapitaliste i najamnog radnika 34 55 103
— robe i novca 23
— promenljivog i postojanog kapitala 170 187 191
— opticajni kapital u suprotnosti sa proizvodnim kapitalom 143 164 170 174
Supstancija vrednosti 23 320
Suvišno stanovništvo, relativno 263 264 341 417 428
— latentno relativno suvišno stanovništvo 263
Suvlasnik 148
Svetsko tržište 98 213
— njegov uticaj na visinu robne rezerve 124
Svojina
— na sredstva za proizvodnju 34 35 320 350
— zajednička svojina na zemljište 36
— zemljišna svojina 24 295
Škola slobodne trgovine 411
Škotska 102 301
Špekulacija 94 126 199 200 216 263 267 282
Šumarstvo
— pri zajedničkoj proizvodnji 207
— uništavanje šuma u kapitalizmu 208
— vreme proizvodnje i radno vreme u šumarstvu 203
Šumska privreda — vidi *Šumarstvo*

»*Tableau économique*« 89 161 191 284 298 307
Tehnika 38 55
Teorija apstinencije 365
Teorija vrednosti 18 23
Teorija o višku vrednosti
— Marxova 10 16 18 21 - 23
— merkantilistička 16
— fiziokratska 188 192
— Ricardova 18 - 20 186 187 191
— Rodbertusova 16 - 20 23
— Smith-ova 16 - 19 169 170
Trgovac 98/99 350 380
— njegova funkcija 114 380
Trgovački kapital 98/99 115
— pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje 99
— Sismondi o trgovačkom kapitalu 99 - 100
— Smith o trgovačkom kapitalu 163 - 166
Trgovina
— pretpostavka kapitalističke proizvodnje 36
— trgovina na malo 59
Smith o trgovini na malo 305
— svetska trgovina 38
— Vidi i *Spoljna trgovina, Svetsko tržište*
Trgovinski bilans 265
Trgovinski kapital 166 350
Transportna industrija 243
— specifičnosti njenog procesa proizvodnje 53 54 131
— formula kružnog toka kapitala 54
— i robni promet 128 129
— i stvaranje vrednosti 129 - 131
Transportna sredstva 137
— njihov razvoj u kapitalizmu 112 131 212 - 213
— i obrazovanje rezerve 123 124
— i vreme obrta 212 - 213

Transportni troškovi 128 - 131
— Ricardo o transportnim troškovima 129 130
— Say o transportnim troškovima 129 130
Tražnja
— radne snage 104
— sredstava za proizvodnju 104 105
Tražnja i ponuda 70 71, 103 - 106 237 238 240 263 282
— zakon o tražnji i ponudi 282
Tredjunioni 282
Tropoljna privreda 206 210
Troškovi
— proizvodni troškovi 119
— neproizvodni troškovi 119 - 121 125 126
— troškovi održavanja stalnog kapitala 147 148 152; vidi i *Faux frais*
— popravki 105 150 - 154 374 - 396
— *prometa* 119 128
— čisti troškovi prometa 113 - 119 121;
proizlaze iz proste promene oblika vrednosti 112 128;
neproizvodni, ali potrebni 128; vidi i *Faux frais*
troškovi pri kupovini i prodaji robe 113 - 118 121
troškovi koji potiču iz knjigovodstva 116 - 118 121
troškovi koji su vezani za novčani promet 118 119
— troškovi obrazovanja i čuvanja robne rezerve 119 - 128; karakter ovih troškova 121
— transportni troškovi 115 128 - 131
Troškovi trgovanja 115 116
Tržište
— tržište prodaje 112 212 - 213 216 264 265 399
— prepunjenost tržišta 219
— vidi i *Tržište rada, Novčano tržište, Robno tržište, Svetsko tržište*
Tržište rada 29 30 42 104 262 263 371 372
Tržište pamuka 216
Tržište robova 398
Truk-sistem 423 429

Ukupni proizvod — vidi *Proizvod*
Ulaganje kapitala 163 264
— normalni minimum ulaganja 219
— Smith o ulaganju kapitala 163 166
Upotrebna vrednost 121
— i vreme prometa 112
— i kapitalistička proizvodnja 65
Uzgredna industrija 205

Veličina vrednosti 40 41 320 323
Višak proizvoda 19 274 394 408 - 411
— u odeljku I društvene proizvodnje kao realna osnova proširene reprodukcije 413 - 415 421
Višak rada 17 18 19 30 32 39 319 320 354 355 413
— u trgovini 115/116
— u transportnoj industriji 53 54
Višak vrednosti 17 18 21 22 39 312 319 320 347
— zgrušani neplaćeni rad 142 322
— suvišak preko robne vrednosti 322
— apsolutni i relativni višak vrednosti 23 320
— stopa viška vrednosti 248 - 254 255 256 - 258 262
godišnja stopa viška vrednosti 246 - 258 262 266
— masa viška vrednosti 248 - 251 252 - 258 262
— zakoni viška vrednosti 18 249 - 252 253
— i najamnina 311 - 313
— kao dohodak 257/258 313 318 319 322 348
— pretvaranje viška vrednosti u kapital 72 - 74 266 - 268 270 407 417 - 419
— realizovanje viška vrednosti 41 42 62 63 109 111 112 267 270 281 286 289 348 - 350
— promet viška vrednosti 292
— podela viška vrednosti 18 278 289 308/309 311 351 380
podela viška vrednosti u ranim granama proizvodnje 185
Vlada
— njeno učešće u višku vrednosti 351
Vrednost 23 39 94 95 121
— njeno održavanje 121
— promene oblika vrednosti 111 - 115 118 119 120 121
— osamostaljenje vrednosti 94 95
— celokupnog društvenog proizvoda 305 326 - 330 335 354 357 - 361
— Bailey o vrednosti 95
— Ricardo o vrednosti 18 23 24 191
— vidi i *Robna vrednost*

Vrednost proizvoda 39 136 137 270 327 328 330 357 - 363
— i proizvedena vrednost 313 314 358 364 365
Vreme kupovine 110 - 118 214 - 217
Vreme obrta 110 132 - 134 157 158
— zbir proizvodnog vremena i vremena prometa 132 134 197 198 211
— stalnog kapitala 157 158 162 206
— opticajnog kapitala 162 204 205/206 265
— uzroci njegovog različitog trajanja 134 195 196 - 198 200 - 202 204 - - 211 264
— njegovo dejstvo na veličinu predujma kapitala 218 - 245
Vreme prodaje 111 - 118 211 - 215
Vreme proizvodnje 107 110
— kao deo vremena obrta 110 132 134 198 211
— i radno vreme 107 - 110 203 - 210 218 222
— i vreme prometa 107 110 111 218 219 221 - 225
— veštačko skraćivanje vremena proizvodnje 204
Vreme prometa 107 210 - 217
— kao deo vremena obrta 110 132 134 192 198 211
— i vreme proizvodnje 107 110 218 219 221 - 225
— vreme prodaje kao deo vremena prometa 111 - 116 211 - 215
— vreme kupovine kao deo vremena prometa 111 - 116 213 215 - 217
Vreme prometa
— uticaj na promet i predujam kapitala 218 - 225 233 237 241 - 244; vidi i *Vreme obrta*
Vulgarna ekonomija 21 24 64 - 66 310 324 325
— teorija reprodukcije Destutta de Tracyja 399 - 406

Zajednica 97
— primitivna zajednica 398
Zajmovi 263
Zakon vrednosti 24 25 129 191
Zakupac 102 161 162 201 298 - 300 308 310
Zanat 91 118
Zastoji u prometu 72 125 126 128
Zelenaš 351
Zelenaški kapital 410
Zemljišna renta — vidi *Renta*
Zemljišna svojina 24 295
Zemljoposednici 17 18 36 295 308 - 311 351 380
Zlato (i srebro)
— kao novac 118 119 390
— nacionalno zlatno i srebrno blago 73
Znaci vrednosti 100 268

Železnica 130 144 - 147 150 - 154
Životna sredstva
— potrebna životna sredstva 37 104 142 282 - 283 317 335 - 339 341
— Smith o životnim sredstvima 182 - - 183

Sadržaj

Strana

Friedrich Engels. Predgovor 9
Friedrich Engels. [Predgovor drugom nemačkom izdanju] ... 25

KNJIGA DRUGA

Prometni proces kapitala

PRVI ODELJAK

METAMORFOZE KAPITALA I NJIHOV KRUŽNI TOK

Glava prva. *Kružni tok novčanog kapitala* 29
I. Prvi stadijum. N—R 30
II. Drugi stadijum. Funkcija proizvodnog kapitala 36
III. Treći stadijum. R′—N′ 39
IV. Celokupni kružni tok 49
Glava druga. *Kružni tok proizvodnog kapitala* 61
I. Prosta reprodukcija 62
II. Akumulacija i reprodukcija u proširenom razmeru ... 72
III. Akumulacija novca 76
IV. Rezervni fond 77
Glava treća. *Kružni tok robnog kapitala* 79
Glava četvrta. *Tri figure procesa kružnog toka* 90
Glava peta. *Vreme prometa* 107
Glava šesta. *Troškovi prometa* 113
I. Čisti troškovi prometa 113
1. Vreme prodaje i kupovine 113
2. Knjigovodstvo 116
3. Novac 118

Strana

II. Troškovi čuvanja 119
1. Obrazovanje rezerve uopšte 120
2. Prava robna rezerva 124
III. Transportni troškovi 128

DRUGI ODELJAK

OBRT KAPITALA

Glava sedma. *Vreme i broj obrta* 132
Glava osma. *Stalni kapital i opticajni kapital* 135
I. Razlike u obliku 135
II. Sastavni delovi, zamena, opravka, akumulacija stalnog kapitala 144
Glava deveta. *Celokupni obrt predujmljenog kapitala. Obrtni ciklusi* 156
Glava deseta. *Teorije o stalnom i opticajnom kapitalu. Fiziokrati i Adam Smith* 161
Glava jedanaesta. *Teorije o stalnom i opticajnom kapitalu. Ricardo* 184
Glava dvanaesta. *Radni period* 195
Glava trinaesta. *Vreme proizvodnje* 203
Glava četrnaesta. *Vreme prometa* 211
Glava petnaesta. *Dejstvo vremena obrta na veličinu predujma kapitala* 218
I. Radni period jednak prometnom periodu 225
II. Radni period veći od prometnog perioda 228
III. Radni period manji od prometnog perioda 232
IV. Rezultati 235
V. Dejstvo promene cena 239
Glava šesnaesta. *Obrt promenljivog kapitala* 246
I. Godišnja stopa viška vrednosti 246
II. Obrt pojedinačnog promenljivog kapitala 257
III. Obrt promenljivog kapitala posmatran s društvenog stanovišta 261
Glava sedamnaesta. *Promet viška vrednosti* 266
I. Prosta reprodukcija 270
II. Akumulacija i proširena reprodukcija 286

Strana

TREĆI ODELJAK

REPRODUKCIJA I PROMET UKUPNOG DRUŠTVENOG KAPITALA

Glava osamnaesta. *Uvod* 291
I. Predmet istraživanja 291
II. Uloga novčanog kapitala 293
Glava devetnaesta. *Raniji prikazi predmeta* 298
I. Fiziokrati 298
II. Adam Smith 301
1. Smith-ova opšta gledišta 301
2. Smith-ovo rastavljanje razmenske vrednosti na $pr+v$ 307
3. Postojani deo kapitala 310
4. Kapital i dohodak kod A. Smith-a 314
5. Zaključak 319
III. Kasniji ekonomisti 323
Glava dvadeseta. *Prosta reprodukcija* 326
I. Postavljanje pitanja 326
II. Dva odeljka društvene proizvodnje 329
III. Razmena između oba odeljka: I $(pr+v)$ za II p ... 331
IV. Razmena unutar odeljka II. Potrebna životna sredstva i luksuzna sredstva 335
V. Novčani opticaj kao posrednik razmena 343
VI. Postojani kapital odeljka I 351
VII. Promenljivi kapital i višak vrednosti u oba odeljka 354
VIII. Postojani kapital u oba odeljka 357
IX. Osvrt na A. Smith-a, Storcha i Ramsaya 361
X. Kapital i dohodak: promenljivi kapital i najamnina ... 364
XI. Zamena stalnog kapitala 373
1. Zamena u novčanom obliku porabaćenog dela vrednosti 376
2. Zamena stalnog kapitala u naturi 380
3. Rezultati 388
XII. Reprodukcija novčanog materijala 390
XIII. Teorija reprodukcije Destutta de Tracyja 399
Glava dvadeset prva. *Akumulacija i proširena reprodukcija* ... 407
I. Akumulacija u odeljku I 409
1. Obrazovanje blaga 409
2. Dodatni postojani kapital 413
3. Dodatni promenljivi kapital 417

Strana

II. Akumulacija u odeljku II 417
III. Šematski prikaz akumulacije 421
1. Prvi primer 424
2. Drugi primer 427
3. Promet od II *p* u slučaju akumulacije 432
IV. Naknadno 434

DODATAK

Citati na jeziku originala 439

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene 443
Literatura 446
Registar imena 454
Spisak mera i novčanih jedinica 459
Registar pojmova 460

ILUSTRACIJE

Naslovna strana 1. izdanja II toma »Kapitala« 11
Jedna stranica Marxovog rukopisa II toma »Kapitala« 47
Jedna stranica rukopisa II toma »Kapitala« u redakciji i prepisu Friedricha Engelsa 51